

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Iva Salopek Bogavčić

NOVOGRADIŠKI KOTAR
1886. - 1914.

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Iva Salopek Bogavčić

NOVA GRADIŠKA DISTRICT

1886. - 1914.

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2016.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Iva Salopek Bogavčić

NOVOGRADIŠKI KOTAR
1886. - 1914.

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Dr. sc. Željko Holjevac, izvanredni profesor

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Iva Salopek Bogavčić

NOVA GRADIŠKA DISTRICT

1886. - 1914.

DOCTORAL THESIS

Mentor:

Dr. sc. Željko Holjevac, associate professor

Zagreb, 2016.

ŽIVOTOPIS MENTORA

Dr.sc. Željko Holjevac, izvandredni profesor

Željko Holjevac rođen je 15. prosinca 1973. u Brinju. Osnovnu je školu polazio u rodnom mjestu, a gimnaziju u Otočcu i Senju. Studirao je povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je diplomirao (1997.), magistrirao (2002.) i doktorirao (2006.). Od 1998. radio je kao asistent u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, a od 2007. zaposlen je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, trenutačno u zvanju izvanrednog profesora i na dužnosti privremenog obnašatelja dužnosti dekana. Predavao je na Hrvatskim studijima i Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a jedan semestar i na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Istraživački je više puta boravio u inozemstvu, najviše u arhivima i knjižnicama u Beču i Budimpešti. Predsjednik je Društva za hrvatsku povjesnicu, pročelnik Odjela za povijest Matice hrvatske i voditelj Područnog centra Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Gospiću kao vanjski suradnik. Član je Organizacijskog odbora Međunarodnog kulturno-povijesnog simpozija Mogersdorf. Bio je predsjednik Državnog povjerenstva za natjecanja učenica i učenika osnovnih i srednjih škola Republike Hrvatske. Bavi se pretežno Vojnom krajinom i gradišćanskim Hrvatima, hrvatsko-mađarskih odnosima, zavičajnom Likom i Gorskom Hrvatskom te srodnim temama u europskom kontekstu s težištem na modernom i suvremenom razdoblju. Sudjeluje u radu znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu te surađuje u znanstvenim časopisima i drugim publikacijama. Kao autor ili suautor, objavio je dosad devet knjiga, uredio četiri zbornika radova i jednu monografiju, a okušao se i u izradi leksikona i pisanju udžbenika povijesti za osnovne škole i gimnazije. Posljednjih godina popularizira hrvatske povijesne obljetnice u mjesečniku *Matica* koji izdaje Hrvatska matica iseljenika.

SAŽETAK RADA

Ključne riječi: kotar Nova Gradiška, regionalna povijest, rijeka Sava, svakodnevni život, alkoholizam, eko-historija, Županijska bolnica Nova Gradiška, Gradiška imovna općina, veleizdajnički proces, Andrija Štampar.

Postavke rada temelje se na istraživanju povijesti i pojava unutar upravnoga kotara Nova Gradiška od 1886. do 1914., djelovanju njegovih institucija i svakodnevnog života njegovih stanovnika. Proučavanjem upravnih, obrazovnih, ekološko-zdravstvenih te socijalno-ekonomskih aspekata društva, stvoreni su okviri za razumijevanje pojma „svakodnevnog“ koji se uvodi kao sinonim za sveukupnost kapilarnih struktura i pojava života stanovnika novogradiškoga kotara. Povezujući povijesne pojave sa životnom svakodnevicom, ostvaren je sustavan pregled značajki prostora i ljudi u vremenskom periodu od dvadesetak godina. Nadalje, pomoću modela relacija mikro – makro i makro – makro, primijenjenih na obrađenim objektima istraživanja, pokušalo se utvrditi postoje li zakonitosti te kakav je bio odnos lokalnoga, regionalnoga i pokrajinskog konteksta. Korištenjem metodološke paradigme bazirane na kronološko-problemskom pristupu, multiperspektivnosti i vertikalnoj te horizontalnoj usporedbi podataka o kotaru Nova Gradiška s sličnim i većim upravnim jedinicama odgovorilo se na pitanje kako je bio organiziran život u kotaru Nova Gradiška. Tematski gledano, ovaj rad istražuje područje širega novogradiškoga kraja koji je nastao sjedinjenjem općine Cernik i dijela Gradiškog okružja 1886. u jedinstven kotar Nova Gradiška kao dio Požeške županije. U području školstva, zdravstva, gospodarstva i uprave, potvrđene su hipoteze, a u području demografije i modernizacije one su opovrgnute dok se u segmentu ekologije pojavio novi aspekt istraživanja. Istraživanjem specifičnih objekata, stvorena je baza za razumijevanje procesa i pojava koji su započeli krajem 19. ili početkom 20. stoljeća, a manifestirali su se u svojoj punini tek u suvremeno doba: poput sukoba Hrvata i Srba na tom području ili, posebice, važnosti uloge Andrije Štampara koji je svoje prve ideje formirao tijekom djelovanja u novogradiškom kotaru. Uvođenjem nekih rubnih tema koje dosad nisu istraživane, poput ekološko-zdravstvene historije ili humanitarnih dimenzija povijesti, sagledana je na drugačije perspektiva malog čovjeka u sveukupnosti života u jednom razdoblju novogradiške prošlosti.

SUMMARY

Key words: Nova Gradiška district, Požega county, regional history, ecohistory, river Sava, rural history, alcoholism, General hospital Nova Gradiška, Gradiška property foundation, high - treason process, Andrija Štampar.

Premises of this thesis are based on the research of history and phenomena in the Nova Gradiška administrative district from 1886. till 1914., work of its institutions and everyday life of its population. By studying administrative, economic, educational, ecological, health and social - economic aspects of the society the framework was created for understanding the term "everyday", which is introduced as a synonym for the totality of capillary structures and appearances of life for the population of Nova Gradiška district. Pervading and connecting historical phenomenon with everyday life and peoples features through a short time period of twenty years systematic overview of the area was created. With the help of micro - macro and macro - macro relations applied on processed objects of research it was tried to determine the existence of legality and what was the true nature of regional and broader national context.

Considering the material, objects of the research were district institutions, population, marginal and privileged groups, factories and a number of different economic, social and ecological appearances in the district area of Nova Gradiška. For more efficient development of the crucial thesis these objects were put in following correlations: individual ↔ institution, village ↔ market town, market town ↔ district, district ↔ county, district ↔ district, market town ↔ town and district ↔ province.

Topic of this thesis is researching a broader area of Nova Gradiška from 1886. till 1914. The area around Nova Gradiška was divided administratively and functionally since the forming of Slavonian military border in 1745. till the repeal of Gradiška regiment in 1871., in 1886. it was placed under Požega county and united with Cernik seigniory.

In methodological context the thesis is based on the combination of chronological – problematic approach, multiperspectivity, interdisciplinarity and horizontal – vertical comparison of quantitative data. Because of the use of different materials, it was necessary to widen the horizon in understanding of certain areas, so I reached for the accomplishments in other areas of science, like art history, ethnology, museology and medicine. In every chapter of the thesis I tried to observe the topic from different perspective of macro and micro

relations, from the dominant perspective of institutions and also from the perspective of an individual. Because of that I used multiperspectivity the same as private collections of materials, so all the findings can be interpreted on different levels. This research was focused on a number of questions and working hypothesis, and all of them were subjected to a common denominator of horizontal and vertical comparison of Nova Gradiska district with smaller, similar and bigger administrative units.

By understanding the main hypothesis of the co-dependency between the Nova Gradiska district and Brod district, Pozega county and Kingdom of Croatia and Slavonia, we can understand how life in Nova Gradiska district was organized. By horizontal comparison of data from Nova Gradiska district and data from Brod district, and vertical comparison of data from Nova Gradiska district and Pozega county and Kingdom of Croatia and Slavonia, throughout all the chapters of thesis an authenticity and similarity in ways of functioning were observed. Administrative activity of Nova Gradiska district was a result of professional and political activity of the administration, and was completely under provincial and county verification. In political context Nova Gradiska district was under the events happening on a state, province and county level with the exception of the period 1895. – 1905. when the political actions were under the influence of city of Brod. During that period the Club of the Party of Rights and working movement was organized. Bad coexistence of Croats and Serbs in the area of Nova Gradiska district was transformed because of the common political interests and activity of Croatian – Serbian coalition in cooperation, which brought a late victory at elections during 1908. in Nova Gradiska district. The high treason process wasn't directly accepted as negative in the Nova Gradiska district, but was understood in the context of what it was: manipulative tool for justifying the annexation of Bosnia and Hercegovina. Nova Gradiska district didn't follow the demographic trends of transition since on its area the communities were homogenous with the higher rate of marriages, higher birth and higher mortality rates.

The co-dependency of the man and nature in Nova Gradiska district was noticed in both directions, mans influence on nature and natures on man. In the beginning of the first industry activities at Cernik seigniory, as a result of cutting down the forest appear a land erosion causing flood and hunger. On the other hand with inadequate regulation of river Sava, a flood was caused in Posavina, and due to its slow withdrawal to river bed the population was exposed to diseases and hunger. As a surprising element in research the

connection between human inadequate repairs and landscaping with the appearance of floods and hunger was noticed.

Economic activity of Nova Gradiska district didn't deviate from the whole Pozega County. The same as in Pozega County, the majority of the population was working in the primary sector, Nova Gradiska district didn't wholly follow all the economical tendencies of the region, nor the Kingdom of Croatia and Slavonia, so the growth of the district was slower. Nova Gradiska district was more similar, in cattle breeding for example, to Daruvar, Novska and Pakrac district then to Pozega and Brod district. In comparison to Pozega district, Nova Gradiska district had more family-household structures which were adopting harder to individual managing, in comparison to Brod area, Nova Gradiska district became more isolated with the termination of steamship station in Stara Gradiska in 1892. Nova Gradiska district experienced the economical growth from 1890. till 1900. when they started with bigger exploitation of natural resources, organizing more industrial complexes, housing bigger populations of workers and organizing the Economy exhibition of 1894. Nova Gradiska district wasn't developing enough in the period from 1900. till 1910. – it became more backward then Brod district and average in comparison with Pozega county and whole Kingdom. In the end of 19th and the beginning of 20th century Nova Gradiska district was mostly rural area, oriented on primary sector, especially on cattle and plum export. Due to inadequate adjustment to the market, the ratio of population working in secondary and tertiary sectors wasn't growing fast enough, which resulted in the whole area not being economically competitive enough in regional and broader context of Kingdom of Croatia and Slavonia.

Educational and health system were founded on the quality legacy inherited from the period of Military Border when every company place had a school, the same as was the military hospital built in 1846. Although the education system was modernized with school adaptation, population literacy and bigger percentage of female children in education, the main problem was school absence, which had continuity from the 18th century. Health system was modernized with hospital adaptation, employment of adequate medical staff and compulsory health check ups for students. Bad social – economic conditions had an influence on the appearance of diseases and hunger. Population of the district was predominantly falling ill from malaria and trachoma, mostly from inadequate rehabilitation of wetlands, or terrible hygienic conditions. Bad economical conditions, destruction of the vine and the change in interest to plum cultivation, existence of a large number of

entrepreneurs who were in plum cultivation and alcohol production, resulted in growth of pure ethanol production in the district area. All of the above influenced on a bigger consumption of alcohol drinks. The interesting part in studying the question of alcoholism is in the fact that in the broader regional area of Slavonia, including Nova Gradiska also, the problem of alcoholism obviously existed also in the 18th century, since it is mentioned also by Matija Antun Relkovic. Alcoholism was recognized as an issue in Nova Gradiska district during 1906. what led to establishment of the first anti alcoholic newspaper. From the total number of anti alcoholic members' in Kingdom of Croatia and Slavonia, 20% of them were from Nova Gradiska district. This is why it is no surprise the pioneer work by dr. Fran Gudrum – Oriovčanin and dr. Andrija Štampar, since being surrounded with alcoholism from childhood, decided to dedicate themselves in their mature age to this problem. Andrija Štampar started his medical activity in the County hospital and helped to conquer the malaria epidemic in Posavina, and he also played a big role in the construction of a wells. The mentioned work, together with advocating the idea of a hygienic minimum based on clean water and food, was a start of a “School of public health” philosophy, which had its continuity from the stated period and evolved into an international project implemented in the basics of World health organization.

Diverse development processes changed the everyday life of the population in a way that they infiltrated innovation and market town legacy into the homogenous village life, while the heterogeneous market town was trying to reach the status of a city. Apart from the positive changes, the development processes influenced also the slow and inadequate adaptation, which was seen in: vertical social differentiation, population pauperization, deviant behaviour, alcoholism, larger percentage of misdemeanours, practice of excessive solemnization and adornment, migration, national and religious conflicts and social discriminations.

According to obtained results four out of seven hypothesis have been confirmed, two have been refuted and one hypothesis was partially confirmed due to a new aspect of the study. In the fields of education, health, economy and administration the hypothesis have been confirmed, in the fields of demography and modernization they have been refuted, while in the ecology field a new aspect appeared.

An exception is seen in the demographic picture of the district, so the hypothesis of the modernization rise was refuted given that the statistic data processing showed that the demographic movements in the district area of Nova Gradiška point to slower processes of modernization rise in comparison with the region and province, which was not expected.

Also it was determined that multinational and diverse structure of the population did not influence to such extent on the long-term changes, as it would be expected. The development of the social – economic structures was influenced by interdependence of primary, secondary and tertiary sector of the economy, also as it was noticed the negative trend of the interconnection between the ecological and economical aspects. The foundation of stability was the educational and health systems. Some new areas, which weren't anticipated, were discovered during the research of this topic, areas such as eco- history, history of alcoholism and the newly discovered humanitarian dimension of the society.

In the overview of the appearances and events, and comparison between districts of Nova Gradiška and Brod, including this micro systems in a regional and also a broader province context prerequisites were acquired for a more reliable understanding of the social structures. Researching specific objects through different correlations in the area of Nova Gradiška a fundamental base was created for understanding the processes and phenomenon which started in the end of the 19th or the beginning of the 20th century. It was manifested in its fullness in the contemporary age, such as the Croatian - Serbian conflict in this area or the special significance and role of Andrija Štampar, who formed his first ideas during his activity in the district area of Nova Gradiška. By bringing some border conditionalities which were not researched before, like ecological - health history or humanitarian dimension of the history, the perspective of the common man during a certain period in time of history in the district area of Nova Gradiška was perceived in a different way.

SADRŽAJ

1. Predgovor	1
2. Uvod	4
2.1. Obrazloženje teme	4
2.2. Teorijska podloga	6
2.3. Terminološke napomene	12
2.4. Svrha i ciljevi istraživanja	16
2.5. Struktura i kompozicija rada	21
2.6. Pregled historiografije i važnijih izvora	22
2.7. Metodologija i pristup	33
3. Geografsko-povijesni okviri kao polazne osnove analize kotara Nova Gradiška: Gradiška pukovnija i vlastelinstvo Cernik	39
4. Demografska slika kotara Nova Gradiška 1886. - 1914.	47
5. Upravno djelovanje kotara Nova Gradiška 1886. – 1914.	68
5.1. Kotar Nova Gradiška – upravna jedinica Kraljevine Hrvatske i Slavonije	68
5.2. Institucije i birokratski aparat kotara Nova Gradiška	88
6. Političke prilike u Novoj Gradiški i okolici 1886. - 1914.	105
6.1. Mjesto Nova Gradiška i kotar u političkim previranjima	105
6.2. Predstavnici političke elite u novogradiškom kotaru	141
7. Gospodarstvo kotara Nova Gradiška 1886. - 1914.	158
7.1. “Zvanja i zanimanja” u kotaru Nova Gradiška	158
7.2. “Prvotna produkcija” ili poljoprivreda i ostale primarne djelatnosti	177
7.3. Sekundarne i tercijarne djelatnosti : obrt, trgovina, promet i banke	213
7.4. Industrija u kotaru Nova Gradiška	242
8. Školstvo u kotaru Nova Gradiška 1886. - 1914.	272
8.1. Školsko nasljeđe Gradiške pukovnije i civilnog dijela gradiškog područja	272
8.2. Škole u kotaru Nova Gradiška	278
8.3. Škole trgovišta Nova Gradiška	289
8.4. Škole kao žarišta kulturnog napretka i pismenosti	297

9. Zdravstvo u kotaru Nova Gradiška 1886. - 1914. s naročitim osvrtom na Županijsku bolnicu	307
9.1. Zdravstvene i ekološke prilike u kotaru Nova Gradiška	307
9.2. Život, bolest i smrt u kotaru Nova Gradiška	313
9.3. Županijska bolnica u Novoj Gradiški 1886.-1914.	329
10. Ostali razvojni procesi u kotaru Nova Gradiška 1886. - 1914	343
10.1. Urbanistički razvoj i prostorno uređenje Nove Gradiške	343
10.2. Infrastrukturni pomaci i iskoraci u novogradiškom kotaru	356
10.3. Napredak u kulturi kotara Nova Gradiška	390
11. Svakodnevni život stanovništva Nove Gradiške i okolice 1886. - 1914.	406
11.1. Životne prilike i običaji sela	406
11.2. Zabava i društveni život u trgovištu	425
11.3. Raznolikost socijalnih struktura	433
12. Zaključak	449
13. Izvori i literatura	457
14. Popis ilustracija	468
15. Popis grafika i tablica	471
16. Ilustracije	474
17. Životopis	503

1. PREDGOVOR

Cjelovito istraživanje kotara Nova Gradiška na kraju 19. stoljeća te na početku 20. stoljeća dosad nije bilo obavljeno. Na tu su temu rađeni tematski stručni i istraživački radovi koji su problematizirali različite segmente lokalne prošlosti. Bazirajući svoje motive rada, prije svega, na premisi povezanosti lokalne upravne jedinice, točnije kotara Nova Gradiška, s regionalnim područjem, tj. Slavonijom, te na razumijevanju konteksta pokrajinskoga okvira Kraljevine Hrvatske i Slavonije unutar koje je smješten kotar Nova Gradiška, razradila sam početnu ideju daljnjeg istraživanja. Vremenski okviri teme uspostavljeni su za razdoblje od 1886. do 1914. budući da je navedeno razdoblje za dotični kotar u historiografiji bilo izrazito manjkavo istraženo. Osnovno pitanje koje se pritom nametalo bilo je povezano s razumijevanjem funkcioniranja kotara i života njegova stanovništva. Tema novogradiškoga kotara 1886. – 1914. obuhvaća problematikom vrlo široko područje razmatranja budući da sam tom temom pokušala obuhvatiti totalitet historije jedne lokalne upravne jedinice. Navedenom sam temom pokušala sustavno i cjelovito razumjeti demografske, upravne, političke, gospodarske, prosvjetne, ekološko-zdravstvene te socijalno-ekonomske strukture unutar kotara Nova Gradiška, s posebnim naglaskom na povijest svakodnevice.

Radeći kao kustos Gradskog muzeja Nova Gradiška na kulturno-povijesnom gradivu, uvidjela sam važnost kontekstualizacije muzejskog gradiva te sam se susrela s problemom razumijevanja svakodnevne povijesti u regionalnom kontekstu. Muzejsko gradivo s kraja 19. stoljeća bez razumijevanja konteksta izgledala je na prvi pogled kao autarkična cjelina koja je bila sama sebi svrhom. Unatoč istraživačko-muzejskom radu, posvećenom svaki put određenoj tematici ili muzejskim predmetima, nisam uspijevala pronaći dovoljno poveznica koje bi smisleno oblikovale kontekst razumijevanja svakodnevnog života u regionalnoj sredini Slavonije. Od izrazito praktičnih i funkcionalnih motiva unutar muzeologije, istraživački rad prerastao je u stvaranje baze za razumijevanje cjelokupnosti regionalne povijesti svakodnevice. Suočena s problemom nedovoljne zastupljenosti određenih tema u hrvatskoj regionalnoj historiografiji o 19. stoljeću, poput onih o svakodnevici u selu i trgovištu, odnosu običaja naspram modernizacije, odnosu prema bolesti ili alkoholizmu, koristila sam manje tipične izvore približivši se time muzeologiji, medicini, ekologiji, povijesti umjetnosti i etnologiji.

Drugi ništa manje vrijedni motivi istraživanja ove regionalne teme bili su nedostatkno istražena tema kao i manjak dokumentarnog gradiva. Navedeno me potaknulo da se pitam je li to zaista tako i ako jest, što je uzrok tome. Ti motivi, koliko god su u početku bili poticaj za rad, kasnije su se pretvorili u poteškoću zbog koje sam naposljetku morala konstatirati da arhivsku dokumentaciju, u obujmu u kojem sam je priželjkivala, nisam uspjela pronaći. Naposljetku, čitav me niz nedostataka usmjerio prema korištenju gradiva koje nije uvijek primarno zastupljeno u povjesničarskom radu. Manjkavost dokumentarnoga gradiva rezultirala je korištenjem veće količine muzejskih predmeta te sam analizama tipološki raznolikijih izvora pokušala razumjeti i nadomjestiti taj nedostatak. Nažalost, izvorna kotarska dokumentacija, općinska dokumentacija i slično gradivo stvaratelja s područja kotara Nova Gradiška i ono tematski vezano uz taj kotar za razdoblje od 1886. do 1914. nisu sačuvani ni u jednoj arhivskoj, muzejskoj ili knjižničnoj instituciji Republike Hrvatske. Slična je situacija i s arhivskim gradivom mnogih ustanova koje su djelovale na tom području. Tek je za pokoju ustanovu poput Gradiške imovne općine ili Županijske bolnice sačuvan znatan dio dokumentacije. Većina arhivske dokumentacije na koju sam nailazila tipološki se bazirala na popisnim izvještajima, urudžbenim zapisnicima, troškovnicima te sličnim kvantitativnim izvorima.

Drugi veliki problem na koji sam nailazila prilikom istraživanja bio je u domeni dugogodišnje nedostupnosti gradiva pa je tako, tijekom razdoblja istraživanja, dio gradiva iz Gradskog muzeja Nova Gradiška bio nedostupan zbog građevinskih preinaka na samoj zgradi muzeja. Ovo se ponajprije odnosi na periodiku koja je izlazila u Novoj Gradiški, koju jedino Gradski muzej Nova Gradiška posjeduje u svojoj zbirci.¹

Kao treći problem navela bih činjenicu da je mnoštvo gradiva na koje sam naišla bilo neadekvatno za interpretaciju² ili su unutar gradiva pronađeni podaci koji u komparaciji s drugima nisu bili reprezentativni za analizu, tj. prikaz stvarnog stanja³. Isto tako, unatoč najboljim namjerama i nadama, određeni privatni kolekcionarski dnevници i slična privatna korespondencija nisu ustupljeni na korištenje. Nažalost, slično gradivo po državnim institucijama iz navedenog razdoblja ni ne postoji.

Tematski se koncept konkretnije razvio na temelju razumijevanja gradiva na koje sam nailazila te sveobuhvatnosti promatrana područja. Odabir vremenskog okvira od 1886. do

---

¹ U periodu 1883. – 1914. u Novoj Gradiški izlazile su sljedeće novine: *Gradičanin*, *Novogradiško Blebetalo*, *Novogradiški vijesnik*, *Veseli brat*, *Tehnički vijesnik* i *Andeo čuvar*.

² Riječ je o manjkavosti dijelova gradiva budući da velik dio gradiva nije sačuvan ili je parcijalno sačuvan.

³ Riječ je o bilježenju uvećanih podataka, npr. popis pacijenata u Županijskoj bolnici Nova Gradiška.

1914. vezan je uz prijelomne točke u funkcioniranju kotara pa je tako 1886. značila početak formiranja kotara Nova Gradiška te njegova uvrštavanja u sastav Požeške županije, a godina 1914. uzeta je kao krajnja točka jednog razdoblja s obzirom na promjene pojedinih struktura koje su nestale s Prvim svjetskim ratom. Kotarski okvir kao lokalni mikrookvir odabran je zbog poteškoća prilikom pronalaska gradiva koje je vezano samo uz općine ili mjesta. Prilikom istraživanja, pronađeno je da su statistički i mnogi drugi podaci većinom iskazani sumarno kao kotarski podaci pa su, zbog jednostavnosti i bolje predodžbe, oni i upotrebljavani. Nadalje, kako bi se dobila sveobuhvatnija slika odnosa unutar kotara, neophodno je bilo razumjeti funkcioniranje malih mjesta u odnosu prema većima. Bazirajući istraživanje ponajviše na odnosu pojedinačnog i općeg, odnosima selo-trgovište, većine naspram manjine te uvodeći elemente „svakodnevnog“ i „običnog“, pokušala sam približiti lokalnu, točnije mikrosredinu, širem kontekstu razumijevanja života stanovnika u regiji pa onda i u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

Unutar ovoga rada korišteni su vizualni materijali koji nisu samo ilustrirali poneki problem već su poslužili i kao vizualni izvor. Smješteni su u poglavlju „Ilustracije“, ali analiziraju se unutar samog rada. Tabličnim prikazima koji su korišteni u sklopu rada, pokušala sam sustavnije predočiti usporedne podatke kao što su i dobiveni rezultati, pomoću mnogobrojnih metoda, predloženi grafičkim pokazateljima.

Težište je ovoga rada stavljeno na prikaz „svakodnevnog“ i „običnog“, što je zapravo i činilo život kraja 19. stoljeća i početka 20. stoljeća u kotaru Nova Gradiška. Istaknute su, također, i posebnosti koje su bile svojstvene samo za taj vremenski okvir i to područje iako ono ne bi moglo biti ispravno viđeno bez širih županijskih, pokrajinskih i monarhijskih okvira. Mnogo osoba i institucija ustupilo mi je gradivo prilikom istraživačkog rada te im se na tome zahvaljujem. Posebno sam zahvalna svojoj obitelji koja me podržala u ovom radu i podupirala kada sam zbog svojega zdravstvenog stanja htjela odustati.

2. UVOD

2.1. Obrazloženje teme

Prilikom definiranja problematike istraživanja, susrela sam se s problemom određivanja teme ovog rada, točnije njegovih prostorno-vremenskih odrednica. Širi prostor gradiškoga kraja bio je tijekom druge polovice 19. stoljeća organiziran u dva odvojena upravna područja koja su gotovo dva stoljeća bila razdvojena te su organizacijski drugačije funkcionirala. Tek ukidanjem vojne vlasti u Gradiškoj pukovnji i organiziranjem prijelazne uprave Gradiškog okružja od 1873. do 1881. te, napokon, sjedinjenjem tog prostora s cerničkim krajem u Požešku županiju, ujedinio se širi gradiški kraj te je ustrojen kotar Nova Gradiška u sastavu Požeške županije. Za početnu vremensku odrednicu teme uzeta je 1886. godina kao ona kojom je novoformirani kotar započeo svoje djelovanje u skladu s novim zakonom o ustrojstvu područnih i lokalnih jedinica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji dok završna 1914. godina označava izbijanje Prvog svjetskog rata. Radi boljeg razumijevanja tematike, za ovaj je rad bilo neophodno upoznati i razumjeti povijesna događanja koja su vremenski prethodila zbivanjima prije 1886. te je u tu svrhu konzultirana i historiografska literatura povezana s razdobljem Vojne krajine.

Razvojačenjem Vojne krajine 1873. te njezinim sjedinjenjem s Civilnom Hrvatskom, prostor Gradiške pukovnije bio je organiziran kao Gradiško okružje te je bio podijeljen na kotareve. Gradiški, Oriovački i Novski kotar funkcionirali su do 1886. kada su Gradiški kotar te dijelovi Oriovačkoga kotara spojeni s općinom Cernik u kotar Nova Gradiška. Upravo je tada kotar Nova Gradiška postao dijelom Požeške županije zajedno sa susjednim brodskim, pakračkim, novskim, daruvarskim i požeškim kotarom. Geografske značajke kotara Nova Gradiška određene su na južnoj strani rijekom Savom, na zapadu novskim i pakračkim kotarem dok su mu sjevernu granicu zatvarali Požeška gora i Psunj, a istočna granica bila je definirana granicom brodskoga kotara. Praktični nedostatak znanstvene literature o navedenoj temi, s čime sam se susrela pri radu, bio je polazište za daljnja istraživanja. Stoga sam shvatila da samo objedinjavanjem komparativnih tema, u sveobuhvatnoj studiji navedenog prostora u

naznačenom vremenskom razdoblju, mogu zadovoljiti kriterij vlastite istraživačke znatiželje, ali i praktičnosti.

Budući da u hrvatskoj historiografiji nije bilo adekvatnih radova koji bi mi pomogli pri razumijevanju određenih problema iz povijesti svakodnevice 19. stoljeća u Slavoniji, a većina je postojeće literature stručnoga karaktera, ili arhivske ili muzeološke tematike ili je pak sastavni dio drugih znanstvenih disciplina poput povijest umjetnosti ili etnologije, nailazila sam na probleme. Problemi s kojima sam se susretala bili su u domeni nedostatka literature na temu povijesti i kulture odijevanja, historije alkoholizma i borbe protiv alkoholizma, historije humanitarnog rada ili pak historije marginalnih skupina poput prosjaka ili osoba s posebnim potrebama. Navedena bih područja istaknula kao područja individualnog interesa te sam, radi boljeg razumijevanja navedenog, bila primorana koristiti se netipično historijskim gradivom – poput književnih i biografskih tekstova, grafika ili crteža, fotografija, memoranduma i razglednica ili narodnih pjesama – koje nije poslužilo samo kao dodatak radu već i kao izvor podataka te sam se zbog toga morala okušati i u njihovoj interpretaciji.

Imajući na umu potrebe znanosti i osobne istraživačke afinitete, problematika ovog rada materijalizirala se pri traženju odgovora na pitanje totaliteta povijesti jedne lokalne upravne jedinice kao i načina njezina funkcioniranja na mnoštvu razina. Prva razina funkcioniranja kotara koja se očito nametala bila je u vidu službeno-institucionalnog djelovanja, druga razina odnosila se na neformalno djelovanje na marginama institucija ili pak na privatno djelovanje poduzetnika dok se kao treća razina funkcioniranja unutar kotara razvilo pitanje kako je izgledala svakodnevica običnog čovjeka. Postavljajući navedene tri razine kao paralelnu shemu, pokušala sam odgovoriti na pitanje kako je funkcionirao kotar Nova Gradiška. Kako bi taj odgovor bio jasniji i precizniji, ta je lokalna jedinica uspoređena s drugom lokalnom jedinicom, tj. sa susjednim kotarom Brod. Osim te horizontalne analize, rađena je i horizontalna analiza supkategorija, točnije općina kao jedinica unutar kotara Nova Gradiška. Vertikalna analiza rađena je kako bi se bolje razumjelo neke događaje i odredilo ih se bliže kao one koji su bili tipični za lokalne, regionalne ili pak pokrajinske razine Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Stoga se kao širi istraživački problem javilo funkcioniranje kotara većinom na razini institucija, kao i u raznim odnosima, pa su tako bile zanimljive relacije unutar kotara, usporedbe kotara Nova Gradiška s kotarom Brod, usporedbe kotara Nova Gradiška s Požeškom županijom, kao i usporedbe kotara Nova Gradiška i Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Kao uži predmet istraživanja, iskristaliziralo se pitanje domene djelovanja institucija pa su tako istražene razne razine lokalne politike, potom gospodarstva, zdravstva,

škولstva, kulture i uprave. Druga razina istraživanja vezana je uz djelovanja u kotaru koja se temelje na poduzetničko-privatnom angažmanu, primjerice, neslužbenom djelovanju učitelja, humanitarnom rada škola, akcijama stipendiranja i pokroviteljstva Gradiške imovne općine ili pak onome što je proizlazilo iz djelovanja raznih društvenih organizacija. S druge strane, parametri poput demografskih kretanja, tradicijskih obrazaca, primjerice, života u zadrugama, prakticiranja običaja, ritmova odnosa tradicionalnog i modernog, suživota čovjeka i okoliša, prilagodbe pojedinaca kapitalističkim odnosima te pojave devijantnog ponašanja bili su bitni za razumijevanje svakodnevnog života običnog čovjeka. Na toj razini bilo je poticajno istražiti odnose početaka industrijalizacije i pitanja povezana s ekologijom, odnos između tradicije i modernizacije, svakodnevni život povlaštenih skupina naspram marginalnih, položaj žena u odnosu prema muškarcima, povezanost pauperizacije seljaka naspram razvoja devijantnog ponašanja i slično.

Budući da su institucionalne razine funkcioniranja lokalne uprave pretežito bile poznate kao obrazac koji je bio sličan i u ostalim kotarima unutar Kraljevine Hrvatske i Slavonije, specifičnost kotara Nova Gradiška mogla se uočiti baš na pojedinim marginama djelovanja institucija, poduzetnika ili pojedinaca. Stoga u fokus istraživanja, prije svega, ulazi istraživanje kotara kao cjeline. Također, pri istraživanju stavljen je naglasak na svaku posebnost koja je bila atipična za navedenu lokalnu sredinu u stalnoj komparaciji s regijom ili pokrajinom. Primjeri tomu mogu se pronaći u utjecaju početaka industrijalizacije na okoliš, utjecajima demografskoga kretanja i podložnosti običajima na modernizaciju ili u pojavama devijantnog ponašanja poput alkoholizma ili povećane stope zločina. U fokusu su istraživanja također bili i dugotrajni procesi koji su imali svoje ishodište u razdoblju Vojne krajine te su se nastavljali kasnije tijekom 20. stoljeća.

2.2. Teorijska podloga

Razumijevanje procesa i pojava s kraja 19. te početka 20. stoljeća moguće je podvući pod zajednički naziv razumijevanja procesa modernizacije koji su u Europi uslijedili kao reakcija na tradicijske sustave feudalnih odnosa. Slamanjem starih političko-gospodarskih struktura krajem 18. stoljeća, kao i sredinom 19. stoljeća, uvode se novi postulati modernog sustava koji zahvaća sve strukture života. „Proljeće naroda“ u europskom kontekstu moguće

je sagledati u uvođenju proširena prava glasa, ukidanju feudalizma, povećanoj industrijalizaciji, urbanizaciji, demografskoj tranziciji, opismenjavanju stanovnika, jednako kao i u promjenama u socijalno-ekonomskim odnosima. Modernizacija, kao sveobuhvatni proces transformacije društva iz tradicijskog sustava u moderno-građansko društvo, tekla je usporedno s industrijalizacijom te je svoje početke imala u Engleskoj.

Mijenjajući zatečene gospodarske strukture, industrijalizacija se djelovanjem znanstvenika i filozofa preobrazila u sveobuhvatan proces tijekom koje su društva postajala sve različitija i složenija, a znanost i tehnologija uvjetovali su brže promjene tako da su i pogled na život i svijet afirmirali građanski optimizam i napredak čovječanstva. U kontekstu Austro-Ugarske Monarhije modernizacija se, osim na gospodarskom i društvenom planu, može sagledati i u sve jačim preobrazbama iz etničko-vjerskih zajednica u moderne nacije koje su prije kraja Austro-Ugarske Monarhije težile modelima federacije. Razvijena austrijska, mađarska i češka nacija bile su u sklopu Monarhije „progresivan zapad“ prema kojem su stremile nacije istočnih pokrajina poput Hrvata, Slovaka, Rumunja, Ukrajinaca ili pak stanovnika Bosne. Relacije što su u *Europskoj periferiji i industrijalizaciji*⁴ postavljene u postulatu „jezgre i periferije“ zrcale se u mnogim odnosima pa tako i u onim primarnim odnosima između centara moći poput Beča, Budimpešte ili Zagreba koji su kao „jezgre“ diktirali smjerove razvoja svim periferijama.

Vlast koja je proizlazila iz Beča kao centra države mijenjala je, ovisno o prilikama, oblik provođenja pojedinačne ili opće volje ili putem apsolutizma ili pak dopuštanjem parlamentarizma. U svim interesnim sferama i prema svim narodima zastupljenima u Carevinskom vijeću funkcionirala je politika *divide et impera*. Takva politika pragmatizma odnosila se na Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju i onda kada je ona bila u nagodbenom savezu s Ugarskom u sklopu zemalja ugarske krune. Iako je novi centar postala Budimpešta, utjecaji Beča kao matice složene države ostali su prisutni u svim sferama interesa. Budimpešta kao „periferija“ ravnala se uvijek prema „jezgri“, tj. Beču te je svako djelovanje prema Zagrebu, tj. „periferiji periferije“ kreirala iz te perspektive. Iako je Kraljevina Hrvatska i Slavonija u zajedničkim poslovima bila podređena Budimpešti, dok je u unutarnjim i vjerskim poslovima, školstvu i pravosuđu bila autonomna, politički život ovisio je o Ugarskoj. Također, sva je financijska, prometna, vojna i gospodarska djelatnost ovisila o suglasnosti Budimpešte. Ono što je ruralna sredina, tj. „periferija“ razumijevala kao modernizaciju od lokalnog značenja

---

⁴ Ivan T. BEREND – Gyorgy RANKI, *Europska periferija i industrijalizacija 1780. – 1914.*, Zagreb, 1996.

često je bilo dio širega gospodarskog plana koji je donosio višim instancama ili „jezgri“ neku drugu korist. Država je sve više imala ulogu sanacije štete, poticanja razvijenosti i institucionalnog održavanja stabilnosti, a pritom joj je najviše služio sve masovniji činovnički aparat. Razumijevan kao idealan po svojoj biti, administrativno-činovnički aparat, osim što je služio samoj državi, bio je uređena država u malom. Svaka hijerarhijska instanca unutar neke institucije bila je podređena zakonitostima i svrsishodnosti te je u interpretaciji Maxa Webera⁵ bila i svojevrsni odraz uređenosti države budući da je bila idealan mehanizam upravljanja društvom.

Austro-ugarskom nagodbom 1867. i Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. jasnije su određene granice razvoja budućih nacija putem institucionalno-zakonskih okvira koje su probuđene nacije pokušavale prevladati. Stvaranjem jedinstvenoga političkog prostora, učvršćenjem i širenjem autonomije te uključenjem područja Vojne krajine u sastav Kraljevine Hrvatske i Slavonije bili su prožeti ciljevi napretka kojemu su težili pripadnici političkih elita. Tek je 1881. područje Slavonije bilo objedinjeno te u cijelosti utjelovljeno u Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Proces koji su se tada intenzivirali na području bivše Vojne krajine bili su već u punom jeku na širem području Monarhije. Do tada autarkično područje Vojne krajine, u ovome slučaju uži novogradiški kraj, uklopilo se u cjelinu Požeške županije. Prilagodbe i promjene događale su se na svim područjima djelovanja, pri čemu su transformacije iz tradicijskih sustava u moderni sustav u određenoj mjeri bile i pitanje preživljavanja. Mijenjalo se selo u svojim prilagodbama novim zakonima, većem prostoru kotara ili pak prema trgovištu, kao što se mijenjalo i trgovište stupajući na pozornicu tržišne konkurencije gradova i šire regije te pokrajine.

Novi ekonomsko-socijalni odnosi formiraju se ukidanjem feudalizma, čime je seljak u Civilnoj Hrvatskoj postao vlasnikom zemlje, ali ujedno je morao vraćati neutjeran dug vlasteli i plaćati poreze državi, zbog čega je doveden u težak materijalni položaj koji ga je u uvjetima tržišnoga nadmetanja prisiljavao na zaduživanje. U Vojnoj krajini uređen sustav zadruga odolijevao je raspadanju zbog snažnih unutarnjih struktura i običajnog prava koje se primjenjivalo na zadruge. Prilagodbom zadružnih odnosa građanskim zakonima te redefiniranjem nasljednog prava i sve učestalijim uvođenjem gotovih proizvoda u uporabu te zaduživanjem pojedinih članova, proces raspadanja zadruga značajno je ubrzan. Prilagodba seljaštva novim tržišnim odnosima utjecala je na agrarnu transformaciju i stvaranje

---

⁵ Max WEBER, *Privreda i društvo*, Beograd, 1976.

individualnih posjeda koji su se, kako bi opstali, morali zaduživati. Pojavom modernih sustava prometnica poput cesta i željeznica, gotova industrijska roba proizvedena u gradovima postajala je konkurentna robi koja se tradicionalno proizvodila na selu, kao što je i proizvodnja pomoću industrijski proizvedenih strojeva na veleposjedima postajala konkurentnom proizvodnji pomoću ručnog rada i rada stoke na malim seljačkim posjedima. S druge strane, mreža sagrađenih prometnica bila je nužna „jezgri“ kao ulagaču kako bi mogao izvoziti potrebnu mu sirovinu ili prerađenu robu. Naime, pojavom prvih tvornica na alodijalnim dijelovima vlastelinstva, sirovine, pogotovo šumska građa, pretvarane su u prerađevinu te izvožene u udaljenije dijelove Monarhije. Na taj način „jezgra“ je nametala svoju gotovu jeftiniju robu „periferiji“ potičući je na potrošnju te je paralelno uništavala tradicionalnu proizvodnju baziranu na snazi ruku i zajedništva. Proizvode „snage i vještine ruku“ zamijenila je jeftinija roba proizvedena pomoću strojeva.

Gradovi kao centri, ali i „jezgre moći“, temeljili su svoj status na kontinuitetu stanovanja te na razvijenijim uslužnim djelatnostima pomoću kojih se mogao akumulirati kapital potreban za tržišnu ekonomiju. Zakonom od 1895., gradovi Zagreb, Varaždin, Osijek i Zemun bili su neposredno podređeni Zemaljskoj vladi te su imali poseban status temeljen na broju žitelja, ali i na posebnu položaju. Ostali gradovi bili su pod upravom županija. Bilo da je riječ o Beču, Budimpešti ili Zagrebu, navedeni gradovi bili su „jezgre“ iz kojih su se širili utjecaji na državnoj, pokrajinskoj ili pak regionalnoj razini ako je bila riječ o Osijeku, Požegi ili Brodu. U gradovima su bili smješteni magistrati, uprava, većina obrtnika, trgovaca, tvornica, bankarskih centrala te su gradovi bili i prometna čvorišta. Sve ih je to činilo ishodištima modernizacijskih tendencija, ali i metama migracijskih valova. Glavnina stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije živjela je krajem 19. stoljeća na selu da bi, procesima migracije iz sela u trgovišta ili gradove, došlo do povećane urbanizacije. Razlog tome potrebno je tražiti u procesima raslojavanja sela. Većinom su vlastelinski posjedi i posjedi doseljenika koristili plodored i mehanizaciju pri obradi zemljišta dok se seljaštvo jedva uspijevalo modernizirati i prilagoditi potrebama tržišta. Zauzvrat se ili zaduživalo ili je pokušalo opstati preusmjeravanjem na sezonske poslove. Ako ništa od navedenog nije rezultiralo pozitivnim učinkom, stanovništvo je moralo migrirati u gradove radi zaposlenja ili se iseljavati u prekooceanske zemlje.

Ruralni dijelovi, tj. „periferija“, i centri moći, odnosno „jezgra“, nisu se mogli uspoređivati ni po socijalno-ekonomskim, gospodarskim, prometnim ili pak kulturnim dobrima i dostignućima. U ruralnim dijelovima prevladavalo je većinom poljoprivredno

stanovništvo dok je u centrima prevladavalo obrtničko-trgovačko, pa čak i industrijsko radništvo. Na „periferiji“ potican je razvoj onih gospodarskih grana koje su bile od važnosti „jezgri“ pa su tako razvijene šumska industrija, prehrambena industrija, kemijska industrija ili pak iskorištavanje rudnog blaga. Otvaranjem novih radnih mjesta u industrijama i pogoršanjem prilika na selu, uslijedile su demografske promijene useljavanjem i iseljavanjem radne snage. Demografska tranzicija posredno je svjedočila i o modernizacijskim promjenama budući da je bila povezana s političko-gospodarskim te socijalnim procesima. Ona je, kao proces razvoja stanovništva, faza koja podrazumijeva smanjivanje mortaliteta i rast nataliteta da bi potom tek u suvremeno doba došlo do sniženja nataliteta.

Novogradiški kotar još nije bio u tolikoj mjeri pod utjecajem procesa koji su pratili modernizacijske pomake poput smanjenja stope mortaliteta ili pak smanjenog broja vjenčanja. Taj nerazmjer mogao se vidjeti i u migracijskim kretanjima budući da je u novogradiškom kotaru emigracijski i imigracijski proces bio gotovo jednak. Useljavanjem stanovnika iz drugih krajeva Monarhije te preuzimanjem njihovih novih ideja, seosko stanovništvo napuštalo je tradicionalne modele obrade zemljišta, a potaknuto djelovanjem gospodarskih društava, kao i uvođenjem mehanizacije na polju, započelo je iskorištavati zemljište na ugaru. Modernizacijom mnoge pojave, poput gladi na europskom području, završavaju već sredinom 19. stoljeća. Pojava gladi bila je kontrolirana u vrijeme Vojne krajine postojanjem izgrađenih seoskih hambara, kao i načinima upravljanja zalihama hrane, ali uništavanjem tih zajedničkih mehanizama sigurnosti, glad se krajem 19. stoljeća ponovo pojavila u kotaru Nova Gradiška kao rezultat kumulativnih procesa.

Modernizacija je za stanovništvo sela Posavine, koje je ovisilo o ciklusima rijeke Save, bila zbroj mjera poput suzbijanja poplava regulacijom rijeke, kopanja i održavanja bunara s pitkom vodom ili pak zaustavljanja zaraza malarijom. Opća dostupnost cjepiva, povećanje stupnja higijenskih uvjeta te zamiranje tradicijskog liječenja bili su vid ekološko-zdravstvenih modernizacijskih trendova. Nasuprot težnjama za promjenama, koje su često u slučaju stanovnika Posavine proizlazile iz nužde, u ruralnim novogradiškim područjima jasno su vidljivi postojani tradicionalni oblici koji se najbolje očituju u njihovim običajima utječući na veliku homogenost zajednice i osjećaj pripadnosti lokalnom području. Ruralno stanovništvo pokušalo se prilagoditi novim strukturama konkurirajući svojim obrtnim i poljoprivrednim proizvodima, promjenama u načinu obrade zemlje, promjenama običaja, ali i iseljavanjem u grad ili izvan Monarhije. Sve veća stopa kriminaliteta, alkoholizma i prostitucije pokazivali su poteškoće tranzicije. Urbanija su područja, zbog veće akumulacije

kapitala te veće ponude dobara i radnih mjesta, privlačila raznolikije društvene slojeve. Stanovništvo ruralnih područja sve je više prihvaćalo mnoštvo urbanih pogodnosti i manira poput korištenja gotovih prehrambenih proizvoda, gotovih odjevnih predmeta, okupljanja istomišljenika u društvima te uzajamnog djelovanja u sklopu tih društava. Raznolika društva i udruženja nastajala su kao način formaliziranja nekog ponašanja i interesa te su se, pomoću njihova institucionaliziranja, otvarale mogućnosti i za dijaloge na drugačijim instancama. Primjer su toga nacionalno miješana društva koja su vremenom formirala svoje nacionalne ogranke zbog uzajamne različitosti i međusobne netrpeljivosti. Formirajući takva specijalizirana nacionalna društva, različite suprotstavljene grupacije uspjele su se uzdići na novu razinu mirna suživota, iznova zajednički sudjelujući u raznolikim društvenim i političkim aktivnostima. Škole su, i pored toga što su opismenjivale stanovništvo, bile uporišta modernizacije ponajprije zbog individualna angažmana učitelja. Solidan temelj obrazovanja, baštinjen iz razdoblja Vojne krajine, prenesen je na moderno školstvo time što je postojao velik broj pučkih škola te time što su, zahvaljujući instituciji Krajiške imovne općine, adaptirane stare te građene nove škole. Zahvaljujući pohađanju škola, djeca su bila zdravstveno nadzirana, socijalno zbrinuta te ih se poticalo na daljnje školovanje. Sve prisutnije žensko obrazovanje te poticanje obrazovanja seoske djece zahvaljujući stipendijama utjecali su na viši stupanj pismenosti stanovništva.

Informiranost više nije bila samo privilegij elita, a – zamjenom srpskih i njemačkih glasila onima lokalnih tiskara te na hrvatskom jeziku, kao i pojavom drugih javno dostupnih medija komunikacije poput plakata, oglasa i reklama – „svijet je ušao na velika vrata i u malo selo“. Na taj način javnost ulazi u privatne domove, baš kao što su raznoliki inozemni i tuzemni društveni procesi postali bliži i nisu bili samo povlastica „jezgre“. Omasovljenje tiska omogućilo je stanovnicima sela novogradiškoga kraja da bivaju sudionicima većih događanja poput veleizdajničkog procesa ili izgradnje nasipa Save ili govora saborskih zastupnika koji se bore za njihova prava i koje mogu pratiti putem novina te istodobno na taj način saznati informacije koje ih se tiču, a o čemu se odlučuje u centrima moći, tj. „jezgrama“.

Napredak se događao na svim poljima ljudskog djelovanja, što je obilježavalo modernizaciju kao takvu. Prvi je put bilo moguće ostvariti težnje malih ljudi za promjenama postojećeg stanja i realizirati neke kvalitetnije životne uvjete. Razvojem komunikacija, prometa te tehnološkim industrijskim inovacijama, ljudi su bili upućeniji jedni na druge, što je za posljedicu imalo jasnije uočavanje međusobnih različitosti i sličnosti. Ideje lokalne

povezanosti ustupile su mjesto nacionalnoj povezanosti utemeljenoj na zajedničkim nositeljima prepoznavanja poput jezika, tradicije, teritorija ili simbola. Raznovrsnost društva formalizirala se stvaranjem novih institucija, dotadašnji tradicijski sustavi ustupili su mjesto novim idejama i teorijama, otvaranje tržištu i industrijalizacija poticali su stvaranje novih socijalno-ekonomskih struktura koje su u svojoj različitosti utjecale i na kulturološke promjene. Raznoliki aspekti kulture, koji su dotad bili povlastica samo elitnih viših slojeva društva, poput kazališta, koncerata ili druženja u privatnim okruženjima, poprimili su novi karakter „omasovljenja“ te se njihovo mjesto održavanja promijenilo time što je kultura izašla iz sfere ekskluzivizma u sferu masovnosti. Zahvaljujući raznim sajmovima i izložbama, seoska ili pučka kultura postala je zanimljiva višim slojevima društva.

Iako je postajala obostranost na relaciji jezgra ↔ periferija, samo ključni događaji u novogradiškom kraju, poput srpsko-hrvatskih tenzija te fenomena „Škole narodnog zdravlja“, čiji je osnivač bio Andrija Štampar, prerasli su u procese koji su svoj kontinuitet imali i do suvremenosti. Centri su bili ti koji su „kreirali ideje“ te poticali na promjene koje su se realizirale na periferijama. Taj proces nije bio samo jednosmjernan budući da su realizirane promjene ponekad prerasle očekivanja te su se vlastitom dinamikom mijenjale i pretvorile u nove procesa trajanja.

2.3. Terminološke napomene

U ovom radu upotrijebljeni su neki pojmovi koje je bitno definirati, ali i potrebno razumjeti u onodobnom značenju. Temeljni pojam ovog rada zasigurno je pojam „kotara“ koji se tijekom povijesti različito upotrebljavao. Prema *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*⁶, prvotno je ta riječ mogla imati jedno od dva značenja: ili zemlje oko nekoga grada ili sela ili pak granicu, među, kraj nečega. Riječ je prvi put korištena u 14. stoljeću. U 19. stoljeću upotrebljavala se u više značenja, ali ono koje je bitno za ovaj rad definira pojam „kotara“ kao: „odio u koji je razdijeljen koji kraj radi političke, sudbene, uprave; ovakovi je odio manji nego okrug, okružje, županija, te odgovara podžupaniji, srezu“⁷. Današnje razumijevanje

---

⁶ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1900. – 1980., (dalje *Rječnik JAZU*).

⁷ *Rječnik JAZU*, Zagreb, 1900., svezak 20, 395.

pojma „kotar“ isključivo je u upravnom kontekstu u smislu veće jedinice od općine⁸. Daljnji upravni pojmovi bitni za razumijevanje ovog rada jesu „općina“, „županija“, „selo“, „trgovište“ i „grad“. Općina ili *communitas* ili *civitas*⁹ stariji je termin od kotara te je prva potvrda korištenja iz 12. stoljeća. U Hrvatskoj je termin upotrijebljen prvi put u kontekstu dubrovačkoga grada i općine. U početku, pojam se vezuje uz pojam zajednice da bi taj isti pojam kasnije bio razumijevan kao dio zemlje ili države, koji je manji od okruga, okružja ili kotara te s više ili manje autonomije. Pojam „županije“¹⁰ vezan je prvotno za srednjovjekovnu terminologiju, točnije, za pojam „župe“ kao oznaku za područje kojim je upravljao župan, vlastelin. Kasnije je pojam „županije“ označavao veće upravno područje od župe. Reorganizacijom uprave, županije su sredinom 19. stoljeća prestale biti plemićke zajednice i postale su isključivo upravne jedinice kojih je od 1874. bilo osam. U hijerarhijskom smislu uprava je bila podijeljena na županije, podžupanije, kotareve pa općine.

Pojam „sela“¹¹ vjerojatno vuče korijen iz indoeuropskog jezika te je vezan uza sjedenje, odsjedenje koje je pak vezano uz neku zemlju nasuprot nomadskom načinu života koji podrazumijeva kretanje. Pojam je bio u uporabi tijekom 12. stoljeća, a 1253. spomenut je u dubrovačkom savezu s bugarskim carem Mihajlom Asenom protiv srpskoga kralja Stefana Uroša. Pojam „sela“ usko je vezan uza zemljište koje je preduvjet okupljanju kuća pa, prema tome, „selo“ znači naselje, boravište ili skup kuća. U kontekstu novogradiškoga kotara, stara sela bila su tzv. selišta ili kućišta koja su činile razbacane kuće u brdima ili na udaljenijim lokacijama. Tijekom 18. stoljeća, stanovništvo je raseljavano iz takvih sela te su umjetnom organizacijom uz graničarsku cestu stvorene nove strukture sela.

Pojam „trgovište“¹² odnosi se na mjesto gdje se trguje pa je tako taj prostor povezan s pojmovima „trgovine“ i „sajma“. Pojavljuje se u srednjovjekovnom kontekstu, a u 19. stoljeću mjesto Nova Gradiška bilo je definirano kao trgovište. Status je vjerojatno temeljen na kontinuitetu sajamskog trgovanja, većem udjelu obrtničko-trgovačkog stanovništva naspram poljoprivrednog stanovništva, činjenici da je tijekom razdoblja od 1766. do 1787. mjesto imalo status vojnoga komuniteta dok je poslije imalo status krajiškog trgovišta te je od kraja 19. stoljeća bilo trgovište budući da je imalo više od 2 000 stanovnika. Taj element broja stanovnika, kao i kontinuiteta, odlučujući je bio i za status grada koji Nova Gradiška nije imala

---

⁸ Vladimir ANIĆ et al., *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 619 (dalje *Hrvatski*).

⁹ *Rječnik JAZU*, Zagreb, 1900., svezak 39, 40.

¹⁰ Ibid, Zagreb, 1976., svezak 96, 512.

¹¹ Ibid, Zagreb, 1955., svezak 62, 830.

¹² Ibid, Zagreb, 1963., svezak 77, 635.

do 1930. Pojam „grada“, prema studiji Božene Vranješ-Šoljan¹³, bio je vezan uz povijesni kontinuitet, socijalno-ekonomsku strukturu stanovnika, broj stanovnika te, u nešto modernijoj interpretaciji, uza stupanj modernizacije i urbanizacije.

Osim navedenih pojmova, u ovom se radu koriste i termini koji su vezani uza zvanja i zanimanja te socijalno-ekonomske strukture stanovništva poput: „zadugara“, „pravoužitnika“ ili „nadničara“. „Zadruga“¹⁴ je, prema *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*, razumijevana kao šira ili sastavljena obitelj u kojoj žive zajedničkim životom, privređivanjem i imanjem, dva ili više članova koji su vezani srodstvom. Broj ljudi u zadruzi varirao je, ali često se kretao oko dvadesetak osoba. Rodbinske veze nisu bile jedini oblik odnosa budući da su u zadruzi postojale veze utemeljene na braku, zajedničkim precima, usvajanju ili uključenjem prema zapovijedi. Krug rodbine po krvi u zadruzi je širi od uže obitelji. Zadrugom je upravljao „domaćin“ kao njezin najsposobniji član iako su dobra zadruge bila zajednička. Prema Krajiškom osnovnom zakonu iz 1807., zadruga je objašnjena ovako: „Pod kućnom zadrugom razumijeva se zajednički život većeg broja ljudi u istoj kući koje u zajedničkoj svrsi udružuju svoje snage i svoje imetke... ukućani su se u toj zajednici odvajkada tretirali kao suvlasnici, dičeći se jednakošću svojih prava.“¹⁵ Usko vezano uz pojam „zadruge“, uvodi se u ovom radu i pojam „tajno podijeljenih zadruga“ kao sinonim procesa odvajanja uži obitelji iz zadružne zajednice koji je započeo u drugoj polovici 19. stoljeća te je trajao do početka 20. stoljeća. Zakonom iz 1889. pokušao se usporiti i pravno regulirati proces diobe budući da je postojalo mnoštvo podijeljenih zadruga čija podjela nije bila legalizirana. Dioba je bila moguća samo ako je natpolovična većina zadrugara na to pristajala te je bila ograničena i činjenicom da je minimum zemlje po lozi, tj. uskoj obitelji, na području Požeške županije trebao biti osam jutara zemlje.

Pojam „pravoužitnika“ bio je usko vezan uza zadruge, točnije uza zajednice koje su tijekom razdoblja Vojne krajine imale određena prava što su proizlazila iz njihovih vojnih obveza. „Pravoužitnici“ stoga su bili domicilne ili starosjedilačke osobe koje su uživale određena tradicionalna prava. Ukidanjem Vojne krajine došlo je i do podjele šuma na državne i općinske, a „pravoužitnici“ bili su ona grupacija koja je mogla nastaviti koristiti šume za podmirenje svojih potreba. „Pravoužitnici“ bili su štićenici imovnih općina koje su Zakonom iz 1871. preuzele upravu nad dijelom šuma.

¹³ Božena VRANJEŠ - ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća : (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890. - 1914.)*. Zagreb, 1991., 45.

¹⁴ *Rječnik JAZU*, Zagreb, 1974., svezak 90, 818.

¹⁵ Ognjeslav UTJEŠENOVIC OSTRAŽINSKI, *Kućne zadruge, Vojna Krajina*, Zagreb, 1988., 37 (dalje *Kućne zadruge*).

Drugi pojam koji je vezan uz diferencijaciju zanimanja jest „nadničar“, tj. osoba koja je radila za nadnicu, točnije dnevnu plaću. Termin je, prema¹⁶ *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*, upotrebljavan tek od 17. stoljeća. Daljnji pojmovi vezani uz procese modernizacije jesu: „tvornica“, „mala tvornica“, „industrija“, „moda“, „željeznica“ i „nacija“. Pojam „modernizacije“ razložno se objašnjava u cijelom radu, a ovdje ga se pretpostavlja kao cjelokupnost procesa koji su za posljedicu imali uvođenje novih tehnika, fenomena i ideja koje su utjecale na oblikovanje modernog društva i modernih odnosa.

Pojam „tvornica“ objašnjen je u *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*¹⁷ kao mjesto, zgrada gdje ljudi nešto tvore pomoću strojeva. Povezujući taj pojam sa sličnim srodnim pojmovima poput „male tvornice“ i „industrije“, uočavamo, prema Milanu Zoričiću¹⁸, jasnu onovremenu distinkciju pojmova. „Mala industrija“ kraja 19. stoljeća bio je pojam za organiziran rad privatnog pothvata u čijoj je proizvodnji radilo od jednog do pet zaposlenih radnika dok se pojam „velike industrije“ odnosio na veći broj zaposlenih, točnije iznad pet osoba. Zanimljivo je da u *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika* pojam „industrije“ tada još ne postoji. Usko vezano uz pojam „tvornice“ jest pojam „željeznice“¹⁹ koja je, prema *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*, bila novokovanica te je značila željezni put ili željeznu cestu. U ovom se radu taj izraz upotrebljava za sve željezničke gradnje od privatnih industrijskih do državnih željeznica.

Pojam „mode“, prema *Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika*, u 19. stoljeću označavao je promjenjiv ukus vremena, tj. kako je objašnjeno, „u novije vrijeme razbludna navada“²⁰. U ovom radu taj se termin upotrebljava u značenju svih noviteta koji su se pojavili krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Suvremeni pojmovi, kao što su „nacija“ ili „modernizacija“, nisu mogli biti objašnjeni u rječnicima 19. stoljeća jer tada nisu niti postojali. Od mnoštva teorija nacije, u ovom radu priklonit ćemo se razmatranju Petra Korunića koji ističe složenost nacionalne problematike kao pojave oko koje je teško pronaći konsenzus, ali kada bi se on pronašao, izgledao bi ovako: “U stručnoj je naime raspravi o naciji, nacionalizmu i nacionalnom identitetu postignuta suglasnost o tome da ti pojmovi i/ili entiteti predstavljaju pojave koje su nastale u epohi Moderne i modernog društva, od kraja 18. stoljeća dalje; da nastaju u tijeku složenih procesa modernizacije ↔ integracije ↔ transformacije ljudskog društva u Novom

---

¹⁶ *Rječnik JAZU*, Zagreb, 1912., svezak 31, 281 – 282.

¹⁷ *Ibid*, Zagreb, 1912., svezak 79, 39.

¹⁸ Milan ZORIČIĆ, *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 54 – 55.

¹⁹ *Rječnik JAZU*, Zagreb, 1912., svezak 96, 309.

²⁰ *Ibid*, 88, 29.

vijeku, u tijeku izgradnje modernog društva i primjene modernosti na svim područjima života ljudi, u tijeku industrijske revolucije, kapitalističko-industrijskog poduzetništva, modernog školstva i općeg obrazovanja, naglog razvoja urbanizacije i pod utjecajem tog novoga svijeta u nastajanju i te industrijske civilizacije, u tijeku izgradnje masovnijih kolektiviteta u kojima se ljudi međusobno udružuju u nove makro cjeline: jezične, kulturne, obrazovne, političke, ekonomske, socijalne itd.²¹

2.4. Svrha i ciljevi istraživanja

Sustavno znanstveno istraživanje stanovništva i životnih uvjeta, uključujući socijalno-ekonomske, zdravstveno-ekološke, obrazovne i etničke aspekte, za novogradiški kotar u razdoblju od 1886. do 1914. nije dosad provedeno.

Definirajući pobliže svrhu rada, bilo je neophodno prethodno uspostaviti elemente koji tvore opravdanost i smislenost istraživanja. Kotar Nova Gradiška u razdoblju 1886. – 1914. nepravedno je izostavljen s karte dosadašnjih historiografskih istraživanja Slavonije te je već takvo što ishodišna točka opravdanosti daljnjeg istraživanja. Istraživanjem cjelovite povijesti kotara Nova Gradiška 1886. – 1914., stvorena je baza za daljnja istraživanja sljedećih razdoblja, ali i segmenata koji nisu obuhvaćeni ovim radom u tom razdoblju.

Stvarajući historiografsku bazu za kotar Nova Gradiška od 1886. do 1914., nije se ostalo samo na tome, već je – u pokušaju razumijevanja drugih aspekata ljudskog djelovanja – uspostavljena povezanost s drugim znanstvenim disciplinama te je time stvorena i multidisciplinarna baza za daljnja istraživanja kotara Nova Gradiška. Iako prvotna namjera ovog rada nije bila u redefiniranju nekih tema, obrađenih u postojećim stručnim radovima na temu Nove Gradiške u razdoblju 1886. – 1914., takvo što pojavilo se kao rezultat obavljenog istraživanja. Naposljetku, komparacije mikrojedinice lokalne uprave kao što je kotar s makrojedinicama uprave poput županije, regije, pokrajine ili države te uspostava odnosa na razini kotara mogu poslužiti kao primjer izrade sličnih radova na tu temu.

Ciljevi koji su bili zadani preformulirani su u skladu s pronađenim gradivom i problemima tijekom istraživačkog rada te su većinom realizirani prema zadanu planu. Cilj

---

²¹ Petar KORUNIĆ, „Nacija i nacionalni identitet“, *Revija za sociologiju*, Zagreb, 2005., 36, 87 – 105.

rada bio je razumjeti složenu strukturu međuovisnosti različitih razina koja je bila nužan preduvjet funkcioniranja kotara. Složena struktura funkcioniranja upravne jedinice ovisila je o funkcioniranju institucija, privatnih poduzetnika, raznolikih društava i pojedinaca. Kao cilj rada nametnulo se uočavanje dugoročnih procesa te pokušaj odgovora na pitanje jesu li oni imali svoj kontinuitet ili diskontinuitet.

Temeljno istraživačko pitanje koje je bilo postavljeno na početku ovoga rada bilo je pitanje funkcioniranja kotara kao lokalne jedinice, točnije organiziranje života u kotaru. Budući da kotar nije mogao postojati bez međuovisnosti o drugim upravnim jedinicama, da bi se shvatili njegova uloga, značaj i perspektive, moralo ga se komparirati s drugim manjim i većim upravnim jedinicama. Tako se postavilo pitanje komparacije općina i kotara, kotara i kotara, kotara i županije, kotara i provincije te kotara i države. Tek komparacijom s navedenim upravnim jedinicama, mogla se razumjeti jedna razina funkcioniranja kotara Nova Gradiška. Druga razina funkcioniranja kotara bila je vezana uz djelovanje što poduzetnika, što pojedinaca na manje formalnim razinama.

Stoga su postavljena neka dodatna istraživačka pitanja: koje su institucije funkcionirale na području kotara i kakva je bila njihova uloga u prizmi djelovanja činovništva? Kako se financirao kotar Nova Gradiška, ali i njegove općine, te što su bili prihodi i rashodi kotara? Kako se odvijao politički život u kotaru Nova Gradiška? Je li taj politički život bio sličan ili različit s obzirom na regiju ili pokrajinu? Koliko je taj politički život ovisio o institucijama ili pojedincima? Što su birani politički predstavnici činili za život obična čovjeka? Postavljeno je, također, pitanje kako je funkcionirala gospodarska djelatnost kotara. Kojim se zanimanjima stanovništvo bavilo? Je li kotar Nova Gradiška bio ekonomski razvijeniji ili slabije razvijen s obzirom na regiju i pokrajinu? Kakvu su ulogu u gospodarstvu imale pojedine institucije i kakav su utjecaj imali privatni poduzetnici na život u kotaru? Kakvu su ulogu imale industrije i jesu li utjecale na okoliš?

U domeni školstva postavljeno je pitanje utjecaja kontinuiteta školskog nasljeđa Vojne krajine na formiranje škola. Kakva je bila uloga škola i pojedinaca na modernizacijske procese u kotaru? Po čemu je djelovanje škola u kotaru bilo drugačije od djelovanja škola u trgovištu Nova Gradiška? Je li stanovništvo kotara bilo pismenije od stanovništva u regiji ili pokrajini?

Zdravstveno djelovanje u kotaru Nova Gradiška bilo je vezano uza županijsku bolnicu pa se nametnulo pitanje važnosti i uloge institucije te liječnika na zdravstvo u kotaru? Kakav je bio utjecaj okoliša na zdravstveno stanje stanovnika kotara? Kakav je bio utjecaj socijalno-ekonomskih čimbenika na zdravstveno stanje stanovništva u kotaru?

Razmotrena su i druga pitanja: kako je tekao proces modernizacije trgovišta Nova Gradiška? Kolika je uloga institucija, a kolika pojedinaca u modernizaciji trgovišta i kotara Nova Gradiška? Kakva je bila uloga stvaranja mreže prometnica na moderniziranje kotara Nova Gradiška? Kakvu su ulogu imale društvene organizacije i kultura u procesima modernizacije?

Svakodnevni život stanovnika kotara Nova Gradiška temeljio se na običajima koji su se često kosili s modernizacijskim trendovima pa se stoga nametalo pitanje u kojoj je mjeri modernizacija promijenila život na selu i u trgovištu. Kako su tekli smjerovi modernizacije? U kojoj mjeri su marginalne skupine činile stanovništvo kotara i trgovišta Nova Gradiška te kako su se one uklopile u svakodnevicu? U kojoj je mjeri u kotaru Nova Gradiška bio prisutan zločin u odnosu na regiju i pokrajinu?

Također, razmotrena su pitanja o demografskom kretanju stanovništva prema dobnim, spolnim i nacionalnim faktorima: koliko su ključni životni momenti poput života, smrti ili vjenčanja utjecali na promjene u kretanju stanovništva? Kakvu je ulogu imala religija ili pripadnost određenoj manjini? Kakvi su bili tijekom migracija u kotaru Nova Gradiška?

Temeljem tih pitanja postavljene su i osnovne radne hipoteze.

- 1) Horizontalnom usporedbom dviju lokalnih upravnih jedinica – kotara Nova Gradiška i kotara Brod, pokušali su se jasnije razumjeti uloga i značenje kotara Nova Gradiška u regionalnim okvirima. Vertikalnim usporedbama kotara Nova Gradiška s većom upravnom jedinicom Požeškom županijom i pokrajinom Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, pokušali su se dodatno razumjeti značaj i uloga kotara Nova Gradiška u širem povijesnom kontekstu.
- 2) Raznolikost demografskih struktura, bilo da je riječ o rodnom, spolnim, vjerskim ili nacionalnim strukturama, povezana je s modernizacijskim promjenama sela i trgovišta u kotaru Nova Gradiška.
- 3) Uzajamnost odnosa okoliša i čovjeka, ogleda se u utjecaju prirodno i društveno uvjetovanih ekoloških procesa na socijalno-ekonomske prilike stanovništva. Na koji je način okoliš konfiguracijom tla ili prirodnim pojavama utjecao na čovjekove djelatnosti i, s druge strane, kako je čovjek počecima industrijalizacije utjecao na okoliš?
- 4) Usporen prelazak s primarnih na sekundarne i tercijarne djelatnosti povezan je s otežanom preobrazbom zadružnoga gospodarenja na individualno gospodarenje i s usporenim otvaranjem kapitalističkom tržištu.

5) Kvalitetan obrazovni temelj baštinen je na kontinuitetu školstva iz razdoblja Vojne krajine. U promatranom razdoblju škole su bile važne kao žarišta modernizacijskih impulsa i širitelj pismenosti stanovništva.

6) Kvalitetan zdravstveni sustav baštinen je na kontinuitetu zdravstva, uspostavljenom u razdoblju Vojne krajine. Zapažena je međuovisnost zdravstvenog stanja stanovništva i socijalno-ekonomskih te ekoloških i okolišnih faktora. Uspostava filozofije „medicine narodnog zdravlja” imala je svoje početke u kotaru Nova Gradiška te je to kontinuiran proces do suvremena doba.

7) Utjecaj modernizacijskih procesa na promjene u tradiciji i običajima sela. Smjerovi utjecaja međuovisnosti sela i trgovišta te različita struktura stanovništva utjecali su na ključne promjene u životnim uvjetima sela i trgovišta, što je povlačilo za sobom pojedine dugoročne procese.

Istražujući navedenu temu, težilo se otkriti koji su procesi i koje posebnosti utjecale na razvoj mjesta i uvjete života te zbog čega su neke pojave imale kontinuitet do današnjih dana. Prvi je put naglasak stavljen na razumijevanje cjelokupnoga kotara, a ne samo izdvojenih cjelina poput Nove Gradiške, Stare Gradiške, Nove Kapele i Cernika, te su na taj način i ruralni i periferni dijelovi kotara obrađeni, ali i uspoređeni s većim mjestima. Važnost navedene teme jest u razumijevanju sveobuhvatnosti određena prostora i ljudi u jednom vremenu te u postavljanju navedena kotara u kontekst Požeške županije, kao i u šire okvire. Uspoređujući kotar Nova Gradiška s kotarom Brod, pokušala se dobiti jasnija slika o veličini, ulozi i funkcioniranju područja.

Tijekom istraživanja nametnuli su se i novi aspekti koji su pomaknuli granice očekivanog i doprinijeli dodatnom znanstvenom doprinosu navedenoj temi. Tako je prepoznato koji su socijalno-ekonomski odnosi utjecali na pojavu devijantnog ponašanja, pri čemu je zapaženo da je, zbog pauperizacije seljaštva te njegove prilagodbe kapitalističkom odnosima, dolazilo do pojačane pojave zločina i alkoholizma. Prepoznata je i problematizirana historija antialkohološkog pokreta u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u mjeri u kojoj je poticaj za svoje početke imala na novogradiškom i brodskom području. Uočeno je da je presudnu ulogu u tome imao Andrija Štampar, osoba važna za povijest medicine na nacionalnoj razini.

Uočene su transformacije iz tradicionalnog u moderno doba, ali i postojanje paralelnih procesa u sferi ekohistorije. Tradicionalni utjecaj okoliša na čovjeka zamijenjen je utjecajem čovjeka, točnije početaka industrijalizacije, na promjene u okolišu. Krčenjem šuma

devastiralo se tlo, izazvane su erozija tla i smanjena je apsorpcija tla, što je uslijed kišnih perioda za posljedicu imalo bujanje slivnih tokova te poplave. Nastavljajući se na krizne situacije uzrokovane prirodnim pojavama, uočeni su humanitarni aspekti djelovanja institucija i pojedinaca.

Transformacijom društva transformirao se i oblik humanitarnog rada prelazeći iz faze stipendiranja i poticanja izvrsnosti prema uočavanju i pomoći potrebitima, bili oni u kategoriji stradalnika od potresa ili poplava, socijalno ugroženih ili pak manjina. Uočeni su počeci institucionalnog i izvaninstitucionalnog djelovanja prema manjinskim marginaliziranim slojevima društva koji su u historiografiji nepravedno zanemareni, čime se otvorila mogućnost za daljnje istraživanje historije humanitarnog rada s naglaskom na osobe s posebnim potrebama.

Imajući na umu očekivani izvorni doprinos historiografiji i povijesnoj znanosti, može se reći da, u metodološkom smislu, navedeni rad može poslužiti kao primjer izrade mikrohistorije jedne lokalne upravne jedinice, točnije njezine sveobuhvatnosti i cjelokupnosti života u njoj, pomoću horizontalne i vertikalne komparacije s manjim i većim jedinicama uprave. Kao metodološki aparat, ovdje ističem i važnost vizualnoga gradiva koje je u historiografiji često zanemareno te zbog svog izričaja često nepravedno neinterpretirano ili ostavljeno na interpretaciju isključivo povjesničarima umjetnosti. Vizualno gradivo koje je korišteno za potrebe ovog rada dolazilo je u ručno izrađenoj ili pak tiskanoj formi te je često bilo izvedeno u vidu jednog primjerka ili je pak sačuvano vrlo malo primjeraka. Fotografije, fotorazglednice i tiskane razglednice koje su u ovom radu korištene shvaćene su kao povijesni izvor podložan interpretaciji, a ne kao slikovna dopuna, iako su uvršteni pri kraju rada. Stoga je doprinos ovog rada i u činjenici da su fotografije i foto razglednice prihvaćene kao prvoklasni eksplicitni povijesni izvor koji je u ovome slučaju često bio vjerodostojniji od drugih.

2.5. Struktura i kompozicija rada

Prilikom odlučivanja o tome kako će rad izgledati, točnije od čega će se sastojati, uzeto je u obzir sve već navedeno imajući na umu s kolikim se obujmom i s kakvim gradivom raspolaže. Osnovna je ideja bila utemeljiti rad na odnosima mikro-makro, što se na lokalnoj razini izvelo kroz odnos kotar-trgovište Nova Gradiška, tako da je cjelokupna struktura rada podređena toj ideji usporedbe. Na istom se principu pristupilo usporedbi novogradiškoga kotara s brodskim kotarom kroza sva podglavlja. Usporedba brodske kotara i novogradiškoga kotara većinom je bila otežana zbog izdvojenih podataka koji postoje za grad Brod, neovisno o podacima koji postoje za kotar Brod²². Nasuprot tome, u kotarskim svodnicima rijetko su izdvojeni podaci samo za trgovište Nova Gradiška, već se u pravilu pojavljuju sumarni podaci za kotar. Usporedbe s Požeškom županijom rađene su samo sa sumarnim podacima i to zbog razumijevanja uklopljenosti u Požešku županiju i usporedbe kotara. Također, pri razumijevanju kontekstualizacije i postavljanja kotara Nova Gradiška u okvire Kraljevina Hrvatske i Slavonije, korišteni su sumarni statistički podaci.

Rad se sastoji od uvodnog dijela i osam poglavlja. Uvodni dio temelji se na povijesno-geografskom prikazu prošlosti širega novogradiškoga kraja u razdoblju Vojne krajine te tijekom uprave vlastelinstva Cernik. Potom slijedi osam poglavlja koji, strukturirani kao samostalni objekti istraživanja, tematiziraju pojedine aspekte društva. U sklopu svakog poglavlja tematizira se kronološko-problematički aspekt trgovišta i kotara, potom se razmatraju različite izdvojene teme te se, pomoću statističke obrade podataka, potvrđuju ili odbacuju hipoteze. Na kraju rada nalazi se dodatak sa slikovnim popratnim gradivom a uz pomoć tabličnih i grafičkih prikaza unutar svakog poglavlja analizirani su podaci.

U prvom poglavlju tematizirano je demografsko stanje i kretanje stanovništva kotara s posebnim naglaskom na rodne, spolne, vjerske i nacionalne različitosti. U drugom poglavlju problematizira se upravna struktura kotara, financiranje kotara i djelovanje činovništva u kotaru. U trećem poglavlju razmatraju se političke okolnosti te se kasnije problematizira pitanje izbornika i političke elite kotara. Četvrto poglavlje problematizira pitanje gospodarstva počevši od zanimanja koja se pojavljuju u kotaru, potom primarnih djelatnosti, trgovine i obrta pa do industrija. Poseban naglasak stavljen je na odnos ekologije i industrija u kotaru. U petom

---

²² Uspoređivani su sumarni podaci grada Broda i kotara Brod sa sumarnim podacima kotara Nova Gradiška, osim u situacijama gdje nije bilo moguće pronaći podatke za jednu od kategorija brodske kraja te je to tada naglašeno ili nije uspoređeno.

poglavlju tematizira se obrazovanje pa se zato radi usporedba škola u kotaru sa školama u Novoj Gradiški, kao što se naglašava važnost obrazovanja u sferi napretka društva. Tema zdravstva i Županijske bolnice u Novoj Gradiški čini šesto poglavlje rada. U tom poglavlju vrednuju se, također, socijalno-ekonomske predispozicije za razvoj bolesti, kao i utjecaj okoliša na zdravlje. Istražujući zdravstveni aspekt društva i djelovanje bolnice, problematiziraju se pitanja života, smrti i bolesti pomoću statističkih i drugih pokazatelja.

Sedmi dio rada govori o društvu i kulturi u kotaru i trgovištu Nova Gradiška te problematizira pitanje infrastrukture i razvoja društvenih organizacija. Završni dio rada govori o svakodnevnom životu stanovništva kotara i trgovišta Nova Gradiška. Problematizirajući pojam „svakodnevice”, kao jednog od ključnih momenata rada, pokušalo se iz „kuta malog čovjeka” razumjeti složene odnose unutar kotara.

2.6. Pregled historiografije i važnijih izvora

Preliminarna istraživanja za navedenu temu uključivala su i istraživanje te razumijevanje razdoblja koje je prethodilo 1886. godini, stoga je za potrebe ovog rada korištena i literatura koja se odnosila na razdoblje Vojne krajine s naglaskom na Gradišku pukovniju. Također, u preliminarno istraživanje uvedeno je i vlastelinstvo Cernik koje je bilo sastavni dio Požeške županije.

Gradiška pukovnija i cernički dio Požeške županije tijekom 18. i 19. stoljeća istraženi su u nizu znanstvenih, stručnih i publicističkih radova. Tako su mnogi povjesničari i etnolozi istraživali problematiku Pukovnije, Stare Gradiške kao krajiške utvrde ili pak cerničko vlastelinstvo. Među njima mogu izdvojiti Lazara Čelapa²³, Josipa Kljajića²⁴ i Jasnu Čapo²⁵.

Važnost njihovih doprinosa za ovaj rad moguće je pronaći u širem razumijevanju razdoblja i prilika koje su prethodile istraženom u ovom radu. Tako je od nepobitne važnosti za proučavanje Gradiške pukovnije rad Lazara Čelapa koji problematizira nastanak pukovnije i procese naseljavanja na teritoriju pukovnije. Navodeći osnovne podatke o organiziranju pukovnije, većinom kronološkim pristupom temi, autor otvara pojedina pitanja, ali na njih ne

---

²³ Lazar ČELEP, „Gradiška graničarska regimenta“, *Zbornik: časopis Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, br. 9., 1972.

²⁴ Josip KLJAJIĆ, *Krajiške tvrđave na Savi*, doktorska disertacija, Zagreb, 2001.

²⁵ Jasna ČAPO ŽMEGAČ, *Vlastelinstvo Cernik: Gospodarske i demografske promjene na hrvatskom selu u kasnom feudalizmu*, Zagreb, 1991. (dalje *Vlastelinstvo*).

daje odgovore. Baziran većinom na arhivskom gradivu Hrvatskoga državnog arhiva i djelu Franza Vaničeka, rad je zasigurno bitna početna točka za proučavanje prošlosti Gradiške pukovnije. Slične tematike, ali daleko sveobuhvatnija jest doktorska disertacija Josipa Kljajića o krajiškim utverdama na Savi. Komparirajući utvrde Rača, Brod i Stara Gradiška u mnogo segmenata kroz razdoblja od 17. do 19. stoljeća, autor je pokušao kronološko-problemskim pristupom razumjeti sustav obrane na rijeci Savi. Osim što autor kronološki prati gradnju utvrda te posebnu pozornost pridaje Vaubanovu sustavu gradnje te uslijed toga i važnosti obrane na limesu Save, naglasak u radu nije stavljen samo na sustav utvrđenja. U njemu je zastupljeno razumijevanje uloge funkcioniranja pukovnija, Vojne krajine, prometne uloge rijeke Save, zdravstvenoga koridora i kontumca, organiziranja civilnih elemenata unutar vojnih utvrda, uloge koju su utvrde imale na formiranja okolnih naselja, a osvijetljeni su i mnogi drugi aspekti. Posebnost Kljajićeve rada jest i u obilnu korištenju arhivskoga gradiva iz Austrijskoga državnog arhiva, tj. Ratnog arhiva u Beču, kao i u mnoštvu grafika i nacрта, čime je rad dobio na multidisciplinarnom pristupu navedenoj temi.

Knjiga Jasne Čapo Žmegač o vlastelinstvu Cernik rijedak je primjer interdisciplinarne studije mikrolokacije problematizirane pomoću sinteze etnografije, demografije, povijesti i ekonomije. Bazirana na statističkoj metodi znanstvene metodologije, knjiga problematizira život stanovništva na vlastelinstvu Cernik od 18. do 19. stoljeća. U prvi plan studije ulaze odnosi feudalizma i refeudalizacije, pitanja o raslojavanju seoskih kućanstava, o položaju kmetova te njihovu odnosu prema visini rente. Na metodološkoj razini rada uočava se kompariranje vlastelinstva Cernik s drugim vlastelinstvima, izrazita je kritičnost izvora te se daje detaljno razjašnjenje interpretacije dobivenih rezultata. Poseban naglasak u radu stavljen je na korelacije između gospodarskih i demografskih rezultata te na njihovu interpretaciju, pri čemu mnogobrojne tablice olakšavaju razumijevanje teme. Glavni nedostatak rada jest u njegovoj isključivosti koja se bazira samo na interpretaciji kvantitativnih podataka, čime se otežano zaokuplja pažnja čitatelja.

Još dvije knjige vrijedne su spomena za istraživačku temu. Knjiga *Gradiška u prošlosti*²⁶ autora Husrefa Hadžialagića problematizira odnos Stare Gradiške i Bosanske Gradiške od formiranja naselja do suvremenog doba. Autor temi pristupa na nesvakidašnji način te naglašava da je riječ o jednom naselju koje se kroz prošlost nalazilo u raznim fazama upravnog sjedinjenja i odvojenosti. Navedeno se može tako razumjeti ako se rijeka Sava

---

²⁶ Husref HADŽIALAGIĆ, *Gradiška u prošlosti*, Delnice, 1995. (dalje *Gradiška*).

razumije kao spojnica, a ne geografska međa. Objašnjavajući kronološko-problemskim principom razne segmente funkcioniranja života na obje strane rijeke Save, autor navodi mnoštvo faktografskih podataka te potkrjepljujućih primjera. Zanimljiva su dopuna knjizi fotografije te isjecci iz mnogih putopisa osoba koje su prolazile kroz obje Gradiške. Kao važan doprinos rada, bitno je naglasiti korištenje dijelova gradiva *Župne spomenice Vetero Gradiska* koja je u originalu zagubljena. U knjizi *Povijest Cernika*²⁷, autor Julije Jancula sustavno istražuje dugogodišnju povijest naselja stvorivši tako totalitet povijesti jednog mjesta. Zanimljivost je navedenog djela u korištenju sakralnoga arhivskog fonda kao izvora gradiva, kao i u usporedbama Cernika s manjim mjestima župe. Navedena literatura posebice je korisna zbog navođenja dijelova gradiva iz franjevačkog samostana Cernik. Autor eruditskim znanjem prevodi te donosi, a dijelom i interpretira dokumentarno gradivo franjevačkog arhiva od prapovijesti do suvremenog doba služeći se pritom obilnom količinom drugih izvora i literature. Posebnost knjige isjecci su iz putopisa mnogih koji su prolazili kroz Cernik, kao i navođenje Stališa duša (*Status animarum*) Cerničke župe. Osim što je pristup navedenoj temi bio isključivo kronološkog slijeda, kao glavna manjkavost knjige uviđaju se nedovoljna interpretacija pronađenih dokumenata i nedostatak ilustrativna materijala.

Prijelazno razdoblje, prije sjedinjenja Gradiškoga okružja s Požeškom županijom od 1881. do 1886., nije posebno obrađeno u hrvatskoj historiografiji, što je utjecalo na problem u pripremnj fazi rada za daljnje istraživanje glavne teme. Problem se u istraživanju toga vremenskog i prostornog područja javljao u činjenici da je Gradiško okružje bilo sastavljeno iz tri kotara, točnije oriovačkog, novskog i gradiškog. Geografski su pod gradiški kotar potpadale općine Mašić, Nova Gradiška, Okučani, Petrovo selo, Rešetari, Svinjar i Uskoci. Područje Nove Kapele potpadalo je pod oriovački kotar. Nejasno ostaje koja su točno sela novskog i oriovačkoga kotara činila budući kotar Nova Gradiška. Nažalost, iz većine statističkih popisa te godišnjaka i sličnih demografskih pokazatelja, teško je izvući sveobuhvatne podatke za ta područja s detaljnim popisima sela. Zbog svega navedenog, prilike Gradiškoga okružja u godinama neposredno prije 1886. ostale su nedovoljno precizno proučene.

Usmjerivši se na glavnu problematiku istraživanja, točnije kotar Nova Gradiška u periodu 1886. – 1914., nastojala sam razumjeti upravno funkcioniranja kotara, njegovu

---

²⁷ Julije JANČULA, *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*, Cernik, 1980. (dalje *Povijest*).

uklopljenost u županijski ustroj, uočiti djelovanje ključnih institucija te uočiti transformacije u svakodnevnom životu njegova stanovništva.

Istražujući statističke, demografske, arhivske, tiskane te mnoge druge podatke i raznolike vrste gradiva, u fokus istraživanja stavljeni su samo stanovništvo, institucije, marginalne i povlaštene skupine, tvornice, tj. industrijski pogoni, te mnoštvo ekonomskih, socijalnih i ekoloških pojava na području kotara Nova Gradiška.

U literaturi se temi kotara Nova Gradiška od 1886. do 1914. pristupalo raznoliko, bilo da je riječ o publicističkim radovima, stručno-znanstvenim radovima muzeja i arhiva, bilo o znanstvenim radovima pojedinaca.

U djelima poput *Iz prošlosti novogradiškog kraja*²⁸, *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada: izabrane teme*²⁹ te *Novogradiški spomenar*³⁰, javlja se opće, čak monografsko, opisivanje cjelokupne prošlosti kraja ili naselja. Time je navedena tema u tim djelima dio jednoga općega širega kulturno-povijesnog pregleda, zbog čega navedena literatura ima informativno-popularni karakter. Monografija *Nova Gradiška: u povodu 250. godina osnivanja grada: izabrane teme* skupine autora rađena je u popularističkom diskursu, ali tako da ispunjava svoju glavnu funkciju dopadljivosti i forme monografije. Za navedenu temu posebno se mogu istaknuti dijelovi o nastanku mjesta, gospodarskoj povijesti, svakodnevnom životu, crkvenoj povijesti i arhitekturi.

Tematiku gradiškoga kraja u razdoblju 1886. – 1914. istraživale su ponajviše regionalne muzejske i arhivske institucije baveći se problematikom vezanom uza stručno razumijevanje gradiva iz vlastitih fondova. Na taj je način nastalo mnoštvo radova Feliksa Valentića koji su većinom rađeni na temelju arhivskoga gradiva Državnog arhiva Slavonski Brod, Odjela Nova Gradiška, i muzejskog gradiva Gradskog muzeja Nova Gradiška. Autor je u mnoštvu svojih radova na vrlo pristran i publicistički način obradio široku lepezu tema vezanih uz regionalnu i lokalnu povijest Nove Gradiške počevši od gospodarstva, istaknutih ličnosti kraja, školstva, zdravstva i opće povijesti mjesta Nova Gradiška. Navedeni radovi od iznimne su pomoći zbog svoje šire informativnosti, ali zbog manjka referenci i subjektivnosti, u njima se izrazito teško snalaziti.

Širok spektar stručno-znanstvenih radova, bitnih za temu ovog rada, objavljivali su djelatnici Gradskog muzeja Nova Gradiška pa su tako za povijest Stare Gradiške, kao i

---

²⁸ Tomislav ĐURIĆ, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Zagreb, 1991.

²⁹ *Nova Gradiška: U povodu 250. obljetnice osnivanja grada, izabrane teme*, Nova Gradiška, 1988. (dalje *Nova Gradiška: U povodu*).

³⁰ Feliks VALENTIĆ, *Novogradiški spomenar*, Nova Gradiška, 1998. (dalje *Novogradiški*).

Židova, zanimljivi radovi kustosa i novinara Vjekoslava Žugaja³¹, a za proučavanje gospodarstva i svilogojstva u novogradiškom kraju poticajan je rad *Novogradiško svilogojstvo*³² te, po pitanju migracija, rad *Kordunaši u novogradiškom kraju*³³.

Specifičnost navedenih radova jest ta što su većinom bazirani na regionalnoj muzejskom i arhivskom gradivu, koja je sagledavana na stručno etnografsko-kulturno-povijesni način bez prevelikih usporedbi lokalne sredine s centralnim događanjima ostavljajući time mikrotemu kontekstualno izoliranu od šire cjeline. Nedostatak navedenih stručnih radova nastalih u muzejsko-arhivskom okruženju jest u činjenici što su bazirani na isključivoj obradi stručnog regionalnog gradiva te su često sagledavani iz usko strukovnih očista. Većina navedenih radova tematski je koncentrirana na povijest većih mjesta u kraju, posebice Novu Gradišku, Staru Gradišku, Cernik i Novu Kapelu, pri čemu se gotovo nijedan rad ne bavi manjim mjestima poput Okučana, Stara Petrova Sela ili Davora. Dosadašnji stručno-publicistički radovi većinom su orijentirani na već poznate teme školstva, zdravstva, gospodarstva dok se manje pažnje poklanjalo političkim pitanjima, ekološkoj tematici, socijalno-ekonomskim problemima ili pak pitanjima „svakodnevice”.

Također, bitno je spomenuti da je većina takvih radova objavljena u časopisu *Godišnjak Matice hrvatske Nova Gradiška*³⁴ u kojem su dugi niz godina objavljivani stručno-publicistički radovi. Nažalost, rijetki su publicirani radovi koji su donosili komparativne analize s obzirom na to da su se bavili isključivo temama vezanim uz Novu Gradišku, rjeđe obrađujući područja kotara, općine ili županije.

Hrvatska historiografija nije se bavila Novom Gradiškom i okolicom tijekom 1886. – 1914. kao temom ostavljajući time prazninu u regionalnom sagledavanju Slavonije. Ovdje je bitno naglasiti da tema Nove Gradiške i okolice u svim njezinim aspektima nije bila dovoljno zastupljena u radu istraživačkog centra Hrvatski povijesni institut – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Zbog toga sam više pažnje posvetila općim historiografskim radovima u kojima se spominje kotar Nova Gradiška. Posebice bih istaknula znanstvene radove Igora Karamana: *Industrijalizacija građanske Hrvatske: 1800. – 1941.*³⁵ te *Požega u*

---

³¹ Vjekoslav ŽUGAJ, *Židovi novogradiškog kraja*, Zagreb, 2001. (dalje *Židovi*).

³² Vesna KOLIĆ KLIKIĆ, „Novogradiško svilogojstvo”, *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška*, 2, 2001., 62 – 77.

³³ Vesna KOLIĆ KLIKIĆ, „Kordunaši u novogradiškom kraju“, *Etnološka tribina: godišnjak etnološkog hrvatskog društva*, Zagreb 26., 33, 2003., 107 – 128.

³⁴ *Godišnjak Matice hrvatske Nova Gradiška* izlazi od 2000. u Novoj Gradiški te se od 2002. nastavlja kao *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška*, urednik Josip Ostojić.

³⁵ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske: 1800. – 1941.*, Zagreb, 1991. (dalje *Industrijalizacija*).

*srcu Slavonije*³⁶, zatim stručni rad Violete Herman Kaurić³⁷ o zdravstvu u Požeškoj županiji kao i starije djelo *Slavonija I i II*³⁸ iz pera Rudolfa Horvata. Zanimljivi su radovi političke tematike u kojima se govori o političkom djelovanju na području novogradiškoga kotara. Tu bih posebice istaknula doktorsku disertaciju *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu: 1883. – 1903.*³⁹ koja u nešto većem obujmu tematizira političko djelovanje na novogradiškom prostoru, čime zasigurno čini iznimku naspram sličnih radova unutar slavonskoga konteksta. Neka od djela koja tematiziraju srpsku nacionalnu manjinu unutar slavonskoga konteksta kao rad „*Skupštinski pokret i politička aktivnost Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903. – 1905.*“⁴⁰ i doktorska disertacija *Položaj Srba u Banskoj Hrvatskoj 1883. – 1903.: analiza izdavačke srpske djelatnosti*⁴¹ donose tek mjestimične usporedbe s novogradiškim kotarom ne analizirajući detaljnije tu problematiku na dotičnome području.

Osim radova koji su regionalno povezani s temom ovoga rada, korišteni su i opći historiografski pregledi za navedeno razdoblje poput, primjerice, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*⁴², *Povijest hrvatskog naroda g. 1860. – 1914.*⁴³ skupine autora, kao i opći radovi poput *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918.*⁴⁴, *Povijest Hrvata*⁴⁵, *Povijesti sela*⁴⁶, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*⁴⁷, *Svilarstvo u Hrvatskoj*⁴⁸, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*⁴⁹ i *Katoličko hrvatstvo: počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj*⁵⁰, *Stanovništvo Banske Hrvatske*⁵¹, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*⁵²,

³⁶ Igor KARAMAN, *Požega u srcu Slavonije: studije iz gospodarske i društvene povijesti XVIII. – XX. stoljeća*, Jastrebarsko, 1997.

³⁷ Violeta Herman Kaurić, „Bolnice u Požeškoj županiji i sustav javne zdravstvene službe 1874. – 1914.“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 3, 2003., 247 – 280. (dalje *Bolnice*).

³⁸ Rudolf HORVAT, *Slavonija I i II*, Vinkovci, 1994. (dalje *Slavonija*).

³⁹ Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883. – 1903.*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011. (dalje *Narodna stranka*).

⁴⁰ Gordana KRIVOKAPIĆ, „Skupštinski pokret i politička aktivnost Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903. – 1905.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, Zagreb, 1989., 22.

⁴¹ Mato ARTUKOVIĆ, *Položaj Srba u Banskoj Hrvatskoj 1883. – 1903.*, doktorska disertacija, Zagreb, 1999.

⁴² Božena VRANJEŠ – ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća: (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890. – 1914.)*, Zagreb, 1991. (dalje *Stanovništvo*).

⁴³ Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860. – 1914.*, Zagreb, 1968. (dalje *Povijest*).

⁴⁴ Vaso BOGDANOV, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918.*, Zagreb, 1958.

⁴⁵ *Povijest Hrvata* 2, Zagreb, 2005.

⁴⁶ Bogdan STOJSAVLJEVIĆ, *Povijest sela: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848. – 1918.*, Zagreb, 1973. (dalje *Povijest sela*).

⁴⁷ Antun CUVAJ, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*, Zagreb, 1910. – 1913. (dalje *Građa za povijest školstva*).

⁴⁸ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945.*, Zagreb, 2007. (dalje *Svilarstvo*).

⁴⁹ Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906. – 1907.*, Beograd, 1960. (dalje *Vladavina*).

⁵⁰ Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo: počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb, 1997. (dalje *Katoličko hrvatstvo*).

⁵¹ Božena VRANJEŠ – ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb, 2009. (dalje *Stanovništvo*).

⁵² Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980.

koji u mnogome zahvaćaju i kritički posreduju širi kontekst povijesti Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

U dosadašnjim stručnim istraživanjima teme rijetko su korišteni drugi arhivski i muzejski fondovi osim regionalnih, kao što nisu korišteni ni knjižnični fondovi te privatne zbirke. U ovom radu posebna je pozornost posvećena publikacijama nastalim krajem 19. i početkom 20. stoljeća, neovisno o tome jesu li nastale na regionalnoj razini ili su tiskane u Zagrebu, Sisku, Požegi ili Brodu, kao i drugim tiskanim izvorima nastalim krajem 19. i početkom 20. stoljeća. U dosadašnjim historiografskim istraživanjima o Novoj Gradiški, kao i u publicističkim radovima iste teme, zanemarena je periodika koje je izlazila u Požegi i Brodu te se više pažnje posvećivalo lokalnom tisku dok tiskovine koje su izlazile u Zagrebu nisu uopće korištene u obradi tema vezanih za Novu Gradišku. Nasuprot tome, u ovom su radu korištene novine *Posavska Hrvatska*, *Glasnik županije požeške: list za pouku, gospodarstvo, društveni i javni život*, *Obzor*, *Narodne novine*, *Narodna misao*, *Hrvatska domovina*, *Hrvatski radnik*, *Sloboda*, *Novi naraštaj: list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, *Pokret* te *Šumarski list*.

Zbog pomanjkanja sačuvanosti tiskane periodike nastale na području Nove Gradiške kao i njezine nedostupnosti, korištena je periodika tiskana u Požegi kao i Brodu, u kojoj je često izvještavano o stanju na području kotara Nova Gradiška. Nešto rjeđe, ovisno o djelovanju dopisnika, zastupljeni su članci o novogradiškom kraju u novinama koje su izlazile u Zagrebu ili Sisku.

U dosadašnjim historiografskim istraživanjima, kao i publicističkim radovima, malo se pažnje posvećivalo političkim, ekološkim i zdravstvenim pitanjima kao i socijalno-ekonomskim strukturama u kotaru Nova Gradiška kraja 19. i početka 20. stoljeća te je zbog toga ovaj rad početak usustavljanja, kao i osnova za svako daljnje istraživanje.

Budući da je literatura koja je nastala prije 1914. korištena kao izvorno tiskano gradivo, izdvojila bih iz mnoštva naslova dva specifična iz 18. stoljeća koja su korištena za navedenu temu. U djelu Luke Ilića Oriovčanina⁵³, kao i u djelu Matije Antuna Relkovića⁵⁴, zapaža se pretjerana angažiranost budući da su obojica bili regionalno povezani s područjem koje su opisivali te se nisu mogli izdići iz uloga koje su obnašali. U pogledu Oriovčanina navedeno je prednost zbog velike količine informacija koje u svom djelu donosi, kao što je i navedeno djelo posebno važno zbog korištenja arhivskog gradiva te navođenja narodnih

---

⁵³ Luka ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike gradiškoga narodnoga graničarskoga puka br. 8*, Zagreb, 1874. (dalje *Lovorike*).

⁵⁴ Matija Antun RELKOVIĆ, *Satir iliti divlji čovik*, Osijek, 1779.

pjesama. Preliminarnim istraživanjima dokumentarnog gradiva koja datira iz vremena Gradiške pukovnije, a čuva se u Gradskom muzeju Nova Gradiška, kao i u tabličnim prikazima koje Oriovčanin donosi na prvim stranicama svoje knjige, može se uočiti istovjetnost dokumenata što potvrđuje da se Oriovčanin zaista koristio spisima Gradiške pukovnije pri pisanju svoje knjige, što on u uvodu svog rada i navodi. Posebno valja istaknuti da su, terenskim istraživanjem u Odjelu za arheologiju Gradskog muzeja Nova Gradiška, potvrđene neke hipoteze iz navedene knjige. Djelo Oriovčanina sadrži mnogo narativnih izvora i pisano je pristranim tonom, ali zbog njegove sustavne onodobne analize raznolikog gradiva koju je koristio, što i sam navodi, te zbog provjere mnoštva podataka s kojima sam se susretala pri izradi rada *Prilog istraživanju ratnih događanja na gradiškom području tijekom rata 1788. – 1791.*⁵⁵, smatram ga izrazito korisnim i relevantnim djelom koje tek treba pomnije istražiti da bi se uvidjela njegova važnost za povijest Gradiške pukovnije.

Relković na drugačiji, prosvjetiteljski način ulogom Satira ne može pobjeći subjektivnoj interpretaciji. Korisnost Relkovićeva djela za ovaj rad jest u komparaciji promjena koje su nastale nakon više od jednog stoljeća u životu posavskog seljaka. Podrobnijom analizom Relkovićevih stihova, u komparaciji s mnoštvom drugih izvora s kraja 19. i početka 20. stoljeća, uviđa se kontinuitet nekih pojava na koje je Relković upozoravao, čime je njegovo djelo prvoklasan izvor ponajprije zbog detekcije pojava i procesa što su se događali sredinom 18. stoljeća.

Posvetivši se istraživanju objavljene literature i upoznavanju s postojećim već istraženim znanstvenim i stručnim radovima, uočeno je nepostojanje sustavnosti na nekoliko razina. Osim već spomenuta neistražena razdoblja prijelazne vlasti u Gradiškom okružju od 1873. do 1886., daljnji problemi pojavili su se zbog nepostojanja dosadašnjega sustavnog istraživanja. Kronološki i tematski, kotar Nova Gradiška u razdoblju 1886. – 1914. bio je fragmentarno obrađen tek ponekim ozbiljnijim istraživanjem. Uvidjevši taj problem, usmjerila sam rad na proučavanje arhivskog, muzejskog i drugog tiskanog gradiva ne bi li se razumjelo zašto je tome tako. Osim što je dosadašnja literatura pretežno obrađivala regionalne izvore i gradivo, prilikom istraživanja registrirala je i problem uništenih fondova. Već je Gordana Kos⁵⁶ istaknula problem uništenoga gradiva Požeške županije za razdoblje 1850. – 1923., kao što se identičan problem pojavio za gradivo kotara Nova Gradiška u razdoblju 1886. – 1914.

---

⁵⁵ Iva SALOPEK BOGAVČIĆ, „Prilog istraživanju ratnih događanja na gradiškom području tijekom rata 1788. - 1791.“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 7, 2007., 166 - 201.

⁵⁶ Gordana KOS, „Požeška županija i arhivsko gradivo (1743. – 1850).“, *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001., 77.

Temeljem te spoznaje, krenulo se u istraživanje fondova u Hrvatskom državnom arhivu koji su imali fragmente raznolikog gradiva vezane uz temu budući da je gradivo vezano uz temu rijetko bila sustavno sakupljena unutar fondova. Tako je unutar Odjela za unutarnje poslove Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade pronađeno gradivo vezano uz djelovanje nekih novogradiških institucija, primjerice Županijske bolnice Nova Gradiška i Gradiške imovne općine, ili su pak pronađena pravila društava, pojedinačno gradivo vezano uz rad obrtništva i sl. Unutar fonda Popisa stanovništva 1880., 1890., 1900., i 1910., pronađeno je mnoštvo statističkog gradiva bitnog za navedenu temu. Unutar fonda Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Predsjedništva, pronađeno je fragmentarno gradivo vezano uz političko djelovanje u novogradiškom kotaru tijekom navedenog perioda. Tijekom pretraživanja fondova, uočeni su problemi u arhivskom gradivu bitnom za temu pa je tako pronađeno ili fragmentarno gradivo ili zbog dislociranosti gradivo nije bilo dostupno ili pak nije postojalo iako je prema obavijesnim pomagalicama registrirano.⁵⁷ Zbog svega navedenog, krenula sam u pretraživanje tiskanog gradiva koje je često sustavnije očuvano. Uz pomoć tiskanoga arhivskoga gradiva, poput nacрта, karata, razglednica, statističkih izvještaja i godišnjaka te imenika i slično, dobila se veća preglednost nego ona koja je proizašla iz fragmentarnoga arhivskoga dokumentarnoga gradiva.

U Državnom arhivu u Slavonskom Brodu, Odjel Nova Gradiška, pronađen je velik dio gradiva koji se odnosi na fond Opće bolnice⁵⁸ u Novoj Gradiški te se temelji na prijemnim zapisnicima⁵⁹, knjigama liječnika⁶⁰ i slično. Od mnoštva prijernih zapisnika koji datiraju od 1896. do 1960., izdvojeni su zapisnici za 1910. godinu⁶¹ te je rađena analiza za jednu kalendarsku godinu. Navedena godina izabrana je zbog usporedbe s tiskanim izvorima koji su bili dostupni, kao i zbog činjenice da je navedena godina u usporedbi s drugim godinama bila u stanju dobre očuvanosti i cjelovitosti, što nije bio slučaj s drugim godinama. Za razliku od drugoga arhivskoga dokumentarnoga gradiva, fond Opće bolnice Nova Gradiška potencijalno je zanimljiva tema za daljnja istraživanja, kako zbog obujma gradiva, tako i zbog neistraženosti teme.

---

⁵⁷ Riječ je o gradivu za Novu Gradišku koja se treba nalaziti u Hrvatskom državnom arhivu. HR-HDA-1421-1-5-228.

⁵⁸ Državni arhiv u Slavonskom Brodu, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Opća Bolnica Nova Gradiška 0118 (u daljnjem tekstu HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Bolnica).

⁵⁹ Većina gradiva tog fonda bazira se na prijemnim zapisnicima 1896. – 1960.

⁶⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Bolnica, Liječnička glavna knjiga za 1910., inv. 112.

⁶¹ Ibid., Kutije 24 – 29. Navedeno je izdvojeno kao očuvano gradivo te reprezentativni uzorak.

Unutar fondova kotarskog suda, izdvojene su gruntovne knjige⁶² Kraljevskoga kotarskog suda Nova Gradiška, osobni katastarski iskazi sela⁶³, spisi o diobama kućnih zadruga⁶⁴ te razne knjige registara⁶⁵ i zapisnika. Unutar školskog fonda, izdvojene su školske spomenice⁶⁶ pučkih škola kotara Nova Gradiška. Nažalost, mnogi fondovi nisu sadržavali očekivano gradivo te je od fonda štedionica pronađena samo jedna pomoćna knjiga⁶⁷ Pučke dioničke štedionice u Novoj Gradiški, a od fonda Obrtnog zbora pronađene su dvije knjige registara⁶⁸. Zbog problema nedostatnog gradiva i drugačije situacije na terenu nego u arhivskim registrima i pomagalicama, istraživanje se moralo prilagoditi novonastaloj situaciji.

Zbog nedovoljno zastupljenoga arhivskoga dokumentarnoga gradiva, istraživanje se usmjerilo na knjižnično gradivo poput tiskane periodike, tiskanih *Izvešća upravnog odbora županije požeške*⁶⁹, tiskanih statističkih godišnjaka, kao i mnoštva drugog izvornog tiskanog gradiva. Posebna se pozornost obratila periodici tiskanoj u Požegi, Slavonskom Brodu pa i Sisku, kao i dnevnim novinama tiskanim u Zagrebu. Nažalost, tijekom rada u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, zbog zaštite gradiva bilo je nemoguće tijekom razdoblja istraživanja koristiti bitne novinske naslove poput nekih brojeva *Posavske Hrvatske*⁷⁰, *Graničara*⁷¹ ili *Statističkoga godišnjaka kraljevine Hrvatske i Slavonije: II.: 1906. – 1910.*⁷², koji je također moguće pronaći u inventaru knjižnice Filozofskog fakulteta u Zagrebu, ali je, nažalost, tijekom istraživanja bio nedostupan jer je zagubljen. Zahvaljujući privatnim kolekcijama, došla sam do primjerka navedenoga godišnjaka. Bitno je za napomenuti da neke novine nisu ispunile očekivanja budući u njima nije bilo moguće pronaći podatke vezane uz kotar Nova Gradiška, a primjer su toga listovi *Sloboda* i *Narodna misao*, dok su, s druge strane, novine koje su počele izlaziti 1919., poput *Graničara*, donosile zanimljive članke koje je pisao

---

⁶² HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Gruntovne knjige Kraljevskoga Kotarskog suda Nova Gradiška, 210, 1872. – 1917. (u daljnjem tekstu DASB Nova Gradiška, Fond Kotarski sud).

⁶³ Osobni iskazi sela kotara Nova Gradiška vezani su uz izlučivanje zemljišta zbog željezničke trase Sunja-Nova Gradiška, Nova Gradiška-Brod.

⁶⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Kotarski sud, kutija 79.

⁶⁵ HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Registar kažnjenika i knjiga sirotah.

⁶⁶ HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Pučke škole-školske spomenice: Adamovci inv. 54, Bačindol inv. 55, Cernik inv. 64, Crnogovci inv. 65, Davor inv. 67, Dragalić inv. 71, Ljupina inv. 84, Mačkovac inv. 85, Nova Kapela inv. 90, Novi Varoš inv. 91, Okučani inv. 92, Orubica inv. 94, Seoce inv. 99, Siče inv. 100, Staro Petrovo Selo inv. 106, Štivilica inv. 108, Tisovac inv. 110, Vrbova inv. 114. (u daljnjem tekstu DASB Nova Gradiška – Školske spomenice).

⁶⁷ HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond 0121 – Pučka dionička štedionica Nova Gradiška (u daljnjem tekstu DASB Nova Gradiška Fond Štedionice).

⁶⁸ HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Obrtni zbor Nova Gradiška, 189 (u daljnjem tekstu DASB Nova Gradiška Fond Obrtni zbor).

⁶⁹ *Izvešća upravnog odbora županije požeške* pronađena su samo za sljedeće godine: 1890., 1895., 1897. – 1914., Hrvatski državni arhiv (dalje *Izvešće*).

⁷⁰ Nedostupna su zbog zaštite bila godišta 1907. – 1913.

⁷¹ Nedostupna su zbog zaštite bila godišta 1919. – 1927.

⁷² U Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci navedeni godišnjak bio je nedostupan zbog zaštite, u Hrvatskom državnom arhivu ne postoji, kao što u biblioteci Filozofskog fakulteta u Zagrebu primjerak ne postoji, već je zagubljen.

Ivo Kramarić⁷³, a govorili su o prošlim projektima i događajima bitnim za mjesto tijekom razdoblja 1886. – 1914.

Zahvaljujući muzejskom gradivu Gradskog muzeja Nova Gradiška te gradivu iz privatnih zbirki, što su zajedno tvorili mnoštvo nekonvencionalnih izvora poput reklama, memoranduma, školskih i župskih spomenica, fotografija i razglednica, moglo se upotpuniti arhivsko dokumentarno gradivo. Nažalost, mnoštvo muzejskog gradiva također je tijekom istraživanja bilo nedostupno zbog dugogodišnjih građevinskih radova u instituciji. To se posebice odnosi na periodiku poput *Gradišćanina*, *Novogradiškog vijesnika* itd. koja postoji isključivo u Gradskom muzeju Nova Gradiška.

Prilikom istraživanja, zbog pomanjkanja ili zaštite realnog arhivskog, muzejskog ili knjižnog gradiva, koristila sam bogate internetske baze podataka, uglavnom one *Google Booksa*⁷⁴ i digitalizirane mađarske knjižnične baze *Digitália*⁷⁵, prije svega statističke godišnjake.

Zahvaljujući pojedincima koji su mi ustupili knjige, dali mnoštvo savjeta ili pak ustupili gradivo iz privatnih kolekcija, poput memoara, terenskih zabilježbi, fotografija, razglednica i karata, bilo je moguće upotpuniti praznine koje postoje u institucijama koje čuvaju arhivsko gradivo.

Većinom se istraživanje dokumentarnog arhivskog gradiva temeljilo na proučavanju službenih dopisa i spisa institucija dok je samo manji dio istraživanja bio u sferi privatnog. „Privatno gradivo” ovdje se prije svega odnosi na onu čiji su stvaratelji bili pojedinci te nije nastala u službene svrhe, a u obliku je dnevnika, korespondencije, narodnih pjesama, potom izdvojenih dijelova školskih spomenica koje nisu nastale u skladu sa službenim propisima „objektivnosti” učitelja te prozних memoara.

U svrhu razumijevanja svakodnevice i pojma „svakodnevnog” te povijesti „malog čovjeka”, u poglavlju o novogradiškom svakodnevnom životu kraja 19. i početka 20. stoljeća korištena je „privatno gradivo” koja je razumijevana u kontekstu članaka iz tiskane periodike, mnogih vjerskih i školskih naputaka uzetih kao okvir. Terenskim istraživanjima koja su bila provedena tijekom boravka u Novoj Gradiški, kao i razgovorima s ispitanicima, pokušalo se razumjeti nešto o marginalnim skupinama kao i o svakodnevnom životu.

---

⁷³ Feliks VALENTIĆ, *Novogradiški spomenar* 1998., 99, (dalje *Novogradiški*) Ivo Kramarić (1856. – 1932.), općinski načelnik Nove Gradiške (1907. – 1927.). Sudjelovao je u radu i osnivanju mnogih novogradiških kulturnih društava. Pokrenuo je i ostvario mnoštvo modernizacijskih projekata važnih za unapređenje mjesta Nova Gradiška.

⁷⁴ Riječ je o jednom od aparata pretraživača Google. Pronađene knjige, primjerice, *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije: repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb, 1892.

⁷⁵ Riječ je o mađarskoj internetskoj knjižničarskoj bazi.

Važno je naglasiti veliku zastupljenost gradiva iz privatnih kolekcija u istraživanju budući da ona nije kategorizirana prema stvarateljima, već je bila u imateljskom svojstvu. Iz privatnih zbirki korišteno je knjižničko, kartografsko i grafičko gradivo te fotografije i tiskane razglednice. Za potrebe ovog rada korištena je i literatura književne naravi, točnije memoari Milke Žicine⁷⁶ i Hinka Devile⁷⁷, te edukativne tiskovine Andrije Štampara⁷⁸, kao i raznolikih društava s ciljem razumijevanja drugačijih vidova mnogih aspekata svakodnevice.

2.7. Metodologija i pristup

Kritika raspoloživog arhivskoga gradiva, kao i mnoštva jedinica iz javnih ili privatnih zbirki, nužnost je koja prethodi bilo kakvom ozbiljnijem istraživačkom radu. Koristeći se metodama promatranja i opažanja tijekom dugogodišnjega sakupljačkog te terenskoga muzejskog rada, pokušala sam stvoriti temelj za daljnji tijek znanstveno-istraživačkog rada. Prvotno se pristupilo izvorima, literaturi te usmenoj predaji tako što su, metodama klasifikacije i racionalizacije, u cijelosti kategorizirani, selektirani po kriteriju važnosti i cjelovitosti te mogućnosti ili nemogućnosti interpretacije. Selektivnost je ovdje bila od neophodne važnosti budući da je mnoštvo gradiva bilo potrebno razvrstati i razdvojiti pa je tako selektirano potencijalno korisno gradivo za rad od onog manje korisnog. Primjer takvog čega bio je u gradivu vezanom uz Gradišku imovnu općinu budući da je od mnoštva arhivskih kutija i dokumentacije bilo bitno izdvojiti gradivo koje je bilo svrsishodno potrebama ovog rada. Slična situacija dogodila se u selektiranju mnoštva tiskanog gradiva iz privatnih i javnih zbirki budući

---

⁷⁶ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 126. **Milka Žicina** (1902. – 1984.), književnica rođena u Prvči pored Nove Gradiške. Djetinjstvo je provela u Novoj Gradiški, poslije živi i radi u Beogradu. Većinom je pisala kratke pripovijetke i romane socijalne tematike. U djelu *Selo moje* opisuje djetinjstvo i život u Novoj Gradiški.

⁷⁷ Feliks VALENTIĆ, *Novogradiški bibliografski leksikon*, Nova Gradiška, 2006. **Hinko Davila** (1858. – 1925.), ljekarnik i pisac. Zakupio je ljekarnu Feliksa Gavranica te ju je od 1907. do 1917. vodio pod nazivom „K Spasitelju“. Od 1899. do 1909. objavio je nekoliko proznih tekstova. Zanimljive su *Sitne priče* u kojima se indirektno govori i o novogradiškim prilikama.

⁷⁸ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 247 – 252. **Andrija Štampar** (1888. – 1958.). Djetinjstvo u Slavoniji, pogotovo selu pored Slavonskog Broda i potom u Vinkovcima, utjecalo je na formiranje afiniteta Andrije Štampara. U Novoj Gradiški radi kao općinski liječnik od 1913. do 1918. Tijekom 1919. postao je načelnik Odjeljenja za rasnu, javnu i socijalnu higijenu. Poslije sukoba s kraljem Aleksandrom biva umirovljen 1931. Zahvaljujući njegovoj inicijativi, 1927. u Zagrebu je otvorena Škola narodnog zdravlja. Nakon 1932. odlazi u Kinu na svoj misionarski put da bi 1938. počeo držati predavanja na mnogim američkim i kanadskim sveučilištima. Postaje profesor na Kalifornijskom sveučilištu, ali i u Zagrebu je bio izabran za redovnog profesora Medicinskog fakulteta. Poslije rata započinje svoje djelovanje u UN-u te biva izabran kao prvi predsjednik Svjetske zdravstvene organizacije 1948. Bio je izabran za člana JAZU-a te je tripot bio izabran za njezina predsjednika. U ovom radu bit će govora o edukativnim materijalima o alkoholizmu koje je objavio na početku svog medicinskog djelovanja u sklopu nakladničke cjeline: *Knjižnica proti alkoholu*.

da su samo određeni primjerci razglednica ili memoranduma bili prikladni u svrhu interpretacije te tematski adekvatni s radom.

Poslije selektiranja gradiva, neophodno je bilo primijeniti metodu klasifikacije budući da je neko gradivo potpadalo u dva područja istraživanja pa se preklapalo te je time također bilo neophodno odlučiti u kojem će se području određeno gradivo koristiti. Primjer toga jest problematika ekohistorije budući da je navedeno povezano i s gospodarskom problematikom, ali i sa zdravstvenom problematikom. Slično je bilo i s problematikom činovništva te se, pri razmatranju svrstavanja navedenog u političke okvire ili upravne okvire, pokazalo da je metoda klasifikacije nedostatna. Zbog toga se moralo pribjeći metodi apstrakcije te sam uvidjela da je problematika činovništva više potpadala pod domenu upravne sfere djelovanja.

Prilikom daljnjeg selektiranja arhivskoga gradiva, analizom, ali i temeljem kriterija manje važnosti, dio gradiva nije uvršten u sustav obrade ili nije uvršten u sustav obrade zbog tehničkih manjkavosti, primjerice zbog uništenih dijelova dokumenata⁷⁹. Tijekom istraživanja korištena je metoda kritičkog vrednovanja izvora pa je tako dio arhivske dokumentacije bio podvrgnut ispitivanju načela istinitosti i dosljednosti informacija. Određen dio gradiva nije zbog nemogućnosti nalaženja drugoga paralelnog izvora podataka uopće uzet u razmatranje. Kako bi se potvrdila istinitost tvrdnji u slučaju postojanja paralelnog izvora, korištene su metode racionalizacije i verifikacije pri razmatranju pouzdanosti pojedinih informacija. Racionalizacijom kvantitativnog sadržaja informacije, pokušala sam uvidjeti koliko je neki sadržaj vjerodostojan pa su podaci preliminarno, zbog nerazmjernoga kvantitativnog sadržaja, komparirani sa sličnima. Primjer tomu bili su kvantitativni podaci koji postoje na razini kotarskih institucija, a koje su institucije prosljeđivale županijskim institucijama te vrlo često nisu bili podudarni ni s onima koji su postojali na razini pokrajinskih statističkih podataka. Tako, primjerice, postoji nepodudarnost podataka između tiskanih *Izvjешća upravnog odbora požeške županije* i arhivskoga gradiva Popisa stanovništva, a ako su se ti podaci komparirali s tiskanim *Statističkim atlasom* na razini pokrajine, opet se uviđala razlika. Riječ je o brojčanom stanju gluhonijemih, slijepih i sl. osoba o kojima su kvantitativni podaci na tri razine bili različiti. U takvim situacijama primjenjivale su se metode komparacije, racionalizacije i verifikacije. Komparacija se radila unutar samoga kotara kroz niz godina za koje postoje podaci te se tražilo postoji li nerazmjer među navedenim, potom se komparirao kotar u horizontalnoj analizi sa susjednim brodskim kotarom, koji je veličinom i brojem

---

⁷⁹ Odnosi se na uništeno ili teško čitljivo gradivo. Primjer je Popis stanovništva 1880. godine.

stanovnika bio sličan kotaru Nova Gradiška. Zatim se na pokrajinskoj razini tražila prosječna vrijednost te su onda postojeći podaci komparirani i na taj se način, između triju različitih izvora podataka, racionalizacijom i verifikacijom uviđalo koji su podaci vjerodostojniji. Često se događalo da nerazmjeri u podacima postoje zbog neadekvatne obrade podataka pa su tako na razini, primjerice škola jedni podaci, na razini izvještaja o kotaru drugi podaci, a na razini županijskih izvješća identični podaci kao na stvaralačkoj, točnije prvotnoj razini.

Problem je najčešće nastajao u neregistriranim osobama, djelatnostima i sl., primjerice u kalfama koji su obavljali posao bez dozvola za rad te nisu bili službeno registrirani. Praksa prikrivanja informacija mogla se uvidjeti u svakodnevici: od primjera broja zaposlenih u nekoj djelatnosti, preko prijava radnika u slučaju bolesti do prikrivanja informacija o visinama nadnica. U domeni zdravstvenih odnosa to se najbolje moglo vidjelo time što su se bolesti kao i uzročnici bolesti tajili, smrtnost se tajila kao i osobni podaci. Ponekad su informacije i namjerno lažno predočene s ciljem nepovezivanja radnika s poslodavcima i onda njih opet s naplatama bolničkih troškova.

Primjer nerazmjera podataka vidljiv je u odnosu prikazanog i realnog broja bolničkih pacijenata 1910. godine u Županijskoj bolnici Nova Gradiška koji je vjerojatno nastao kao administrativna greška u sustavu prikaza broja bolničkih pacijenata te je bio povećan zbog krive bolničke analize podataka. U analizama ovog rada nastali problem tretiran je kao administrativna pogreška zbog toga što je metodom opovrgavanja i dokazivanja uočeno da su rezultati ranijih godina bili realni, kao što su rezultati već za 1912. bili drastično smanjeni te time dovedeni u realne okvire. Tako je analizom na tri različite razine usporedbe, tj. *Glavne bolničke knjige, Prijemnih cedulja bolesnika* te tiskanih *Izvješća upravnog odbora županije požeške*, utvrđeno, pomoću metode opovrgavanja teze, da su podaci izneseni u *Izvješćima* neistiniti. Točnije, opovrgavala se istinitost navedene teze argumentacijom koja se bazirala na istosti podataka u nizu godina i na temelju drugih dvaju paralelnih izvora. Dokazivanje da je slijednost postojala u podacima godinama ranije i kasnije upozorava na postojanje pogrešne teze, točnije, na postojanje pogrešnih podataka.

Zahvaljujući komparaciji podataka na više razina institucija, od najmanje prema većoj, primjerice od škole prema kotaru pa onda prema županiji, uočeno je da često ne postoje podudarnosti u podacima iako je riječ o istoj temi. Sličan je primjer i s nepodudarnošću izvora koje pronalazimo u lokalnim kotarskim registrima koji bi se u sklopu politike sumarnih izvještaja trebali dostavljati na županijsku razinu, ali na toj razini već nisu odgovarali prvoj razini stvarateljskih, tj. kotarskih informacija.

Nažalost, zbog pomanjkanja raznovrsnih izvora gradiva o istoj temi, često nisam bila u mogućnosti uvidjeti u kojem su se obujmu takve situacije događale u drugim područjima istraživanja. Iz tih razloga, svi su tiskani statistički izvori podataka, metodom racionalizacije, uzeti kao istiniti te je sva obrada podataka iz istih tako prikazana.

Osim metodama analize, sinteze i komparacije izdvojenog, pokušao se metodama indukcije i generalizacije razumjeti odnos pojedinačnog i općeg. Primjer korištenja metode generalizacije i uopćavanja, točnije induktivne metode, moguće je uvidjeti u razumijevanju financijskog stanja općina. Višak na kraju godine ostavljan je ili u gotovini ili u obveznicama, te od jedanaest općina četiri u novogradiškom kotaru nisu ostavljale višak u vidu obveznica na kraju godine, već su ga trošile. Stoga se iz navedenog može zaključiti kako je to bio vid financijskog poslovanja većine općina, točnije većinom su kao višak ostavljanje obveznice jer je u kotaru bilo jednostavnije potrošiti gotovinski novac od obveznica.

Proučavanjem novina poput *Glasnika županije požeške*, *Anđela čuvara*, *Kraljevića Marka*, *Novogradiškog Blebetala*, *Gradišćanina*, *Graničara*, *Posavske Hrvatske*, *Obzora*, *Glasa naroda*, *Narodne misli*, *Hrvatske domovine*, *Hrvatskog radnika*, *Hrvatskog naroda*, uočila se subjektivnost dopisnika, kao i autora članaka koji, ovisno o tome djeluju li regionalno ili pišu za centralne novine, najčešće zauzimaju angažiran prosvjetiteljski stav. Tako regionalni autori članaka u *Glasniku županije požeške* moralizirajućim stavovima ocjenjuju razne narodne običaje ili neprilike dok, s druge strane, autori poput Milana Kerdića⁸⁰, koji je djelovao kao dopisnik *Posavske Hrvatske* i *Hrvatske domovine*, angažirano djeluju kao dopisnici pokušavajući promijeniti nastale situacije. Često je u usporedbi novinskih članaka i arhivskog gradiva pogotovo u političkim pitanjima, teško razaznati istinitost tvrdnji zbog subjektivnog angažmana suprotstavljenih strana. Stoga se, ako se kompariraju članci iz Vladinih i opozicijskih te listova koji pokušavaju ostati neutralni, metodom indukcije dobiva spoznaja o općem temeljem individualnih napisa. Deduktivna metoda korištena je u analizi i razumijevanju primjene općeg na pojedinačno, takvo što se unutar rada primjenjivalo na objašnjenju zakona pa je tako zakon primjenjivan na konkretne i pojedinačne slučajeve. Primjer toga uočava se u primjeni zadružnog zakona iz 1870. temeljem kojeg je razumijevan fenomen povećanja udjela individualnog vlasništva žena u

---

⁸⁰ Mato ARTUKOVIĆ: „Milan Kerdić – prilog za biografiju“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 13, 2013., 71 – 97. **Milan Kerdić**, (Davor, 22. listopada 1856. – Davor, 25. lipnja 1900.) bio je hrvatski novinar i političar iz pravaških redova. Bio je prvi profesionalni novinar u Brodu. Po struci je bio diplomirani pravnik. Od 1894. bio je urednik *Posavske Hrvatske* te je pisao i za *Hrvatsku domovinu*. Osim što je svojim djelovanjem utjecao na politički i kulturni razvoj Broda, prije starosti povukao se u rodni Davor gdje je aktivnim pisanjem za *Hrvatsku domovinu* polemizirao o političkim i društvenim problemima kotara Nova Gradiška.

zadruzi pa je tako, temeljem čl. IV. Zadružnog zakona iz 1870., došlo do povećanja udjela žena vlasnica, tj. gospodarica u zadruzi unutar poljoprivrednih djelatnosti radi čega je takvih žena bilo pedeset puta više nego žena izvan zadruga. Razlog tomu moguće je pronaći u nasljeđivanju, budući da je ženama prošireno nasljedno pravo kao što je ono bilo i retrogradno.

Statistička metoda obrade podataka kombinirana je u ovom radu s komparativnom metodom te metodama deskripcije i eksplikacije. Određene društvene pojave koje su bile specifične za razinu države ili pokrajine, tj. Kraljevine Hrvatske i Slavonije, putem statističke obrade podataka i komparacije, uočene su i na lokalnoj razini. Također, lokalna je razina komparirana sa županijskom i pokrajinskom. Statistička metoda korištena je u većini poglavlja rada, posebice u demografiji, poglavlju o upravi, gospodarstvu, školstvu, zdravstvu te u nešto manjem obujmu u poglavljima o modernizaciji i svakodnevnom životu. Fond Popisa stanovništva Hrvatskoga državnog arhiva sadrži statističke podatke za gradove, županije i kotare te ponekad općine. Upravna jedinica kotara pri statističkoj obradi podataka uzeta je kao temeljna podatkovna jedinica unutar rada zbog toga što se u Fondu Popisa stanovništva većina statističkih podataka obrađuje u toj formi, tj. u formi tzv. kotarskih svodnika. Podaci za kotar ponekad su dolazili kao samostalna informacija, a ponekad kao zbirni podatak koji je u sebi sadržavao podatke za općine. Usporedbe su rađene i na općinskim i na kotarskim te na županijskim razinama. Na općinskim razinama uspoređivane su općine novogradiškoga kotara, a na kotarskoj razini uspoređivani su kotarevi Brod i Nova Gradiška. Zbog razumijevanja kontekstualizacije, ponekad su rađene i usporedbe s kotarom Požega, rađene su usporedbe s Požeškom županijom u svrhu razumijevanja uklopljenosti u županiju, a rađena je usporedba i na razini Kraljevine. Također, mjestimice je rađena i usporedba na regionalnoj razini, tj. na razini Slavonije, kako bi se jasnije dočarala sličnost ili različitost na širem području.

Metodom klasifikacije vršena je podjela unutar svih poglavlja u svrhu statističke obrade podataka pa su tako uspoređivane razne razine, primjerice općine su klasificirane kronologijom njihova nastanka, djelatnosti u kotaru klasificirane su kombiniranim tradicionalnim statističkim pristupom, ali i prema suvremenoj klasifikaciji djelatnosti, politički procesi klasificirani su prema fazama političkih promjena, bolesnici u Županijskoj bolnici Nova Gradiška klasificirani su po nacionalnosti ili bolestima itd.

Metoda deskripcije i analize korištena je u interpretaciji ponekih zbirnih podataka, ali i u opisima kompleksnih procesa, točnije njihovih uzročno-posljedičnih veza poput utjecaja početaka industrijalizacije na pojavu gladi.

Temeljena na metodi promatranja i uočavanja bitnog, deskriptivna se metoda u interdisciplinarnom pristupu može kombinirati s metodom promatranja pa tako vizualno gradivo postaje povijesni izvor. Navedena metoda, koja se rabi u povijesti umjetnosti, ako se primijeni na historijski kontekst, može rezultirati razumijevanjem određenoga arhivskoga i muzeološkoga vizualnoga gradiva kao historijskog izvora. Razumijevanje doslovnog i shematskog opažaja prema J.J.Gibsonu⁸¹ postaje znanje o tome „kako gledati” te biva primijenjeno u svrhu interpretacije. Metodologija gledanja vizualnog sadržaja trebala bi biti ne samo shematizirana, tj. ne bi se smjela samo fokusirati na određeni sadržaj, jer na taj se način ne uspijeva dobiti potpunost informacija iz vizualnog gradiva, već bi doslovno, točnije cjelokupno, sagledavanje vizualnog sadržaja, koji uključuje raznolike komponente promatranog, moglo doprinijeti razumijevanju cjelokupnoga vizualnog sadržaja.

Koristeći raznolike metode istraživanja, u radu je istražen bazičan odnos općeg i pojedinačnog, jezgre i periferije, regionalnog i državnog, sela i trgovišta, kotara Nova Gradiška i Nove Gradiške, općina i kotara ili žena i muškaraca. U radu je primijenjen kronološko-problemski pristup na taj način što su poglavlja rada koncipirana kao samostalne jedinice koje problematiziraju određenu mikrorazinu. Tako se redom problematiziraju demografske promjene, upravna struktura, političke okolnosti, gospodarski razvitak, obrazovni sustav, zdravstvene prilike, modernizacijske tekovine i svakodnevni život stanovništva. Unutar svakoga tematskog poglavlja korišten je također i kronološki pristup koji je nadopunjavao problemski pristup temi. Unutar svakog poglavlja rada korištena je multiperspektivnost pa se tako temu pokušalo sagledati iz dominantne perspektive institucija, potom perspektive pojedinaca i perspektive poduzetnika. Sa svrhom stvaranja pluraliteta gledišta dominantnu perspektivu institucija pokušalo se obogatiti i proširiti perspektivama pojedinaca i poduzetnika. Pri razumijevanju perspektiva institucija, korišteno je, također, javno i privatno gradivo dok je pri razumijevanju perspektive pojedinaca većinom korišteno privatno gradivo. Zbog nemogućnosti razumijevanja određenih pojava i procesa u sklopu teme koji su u hrvatskoj historiografiji slabo zastupljeni, morala sam se poslužiti dostignućima drugih znanosti poput povijesti umjetnosti, medicine, etnologije i muzeologije. Time je ovaj rad donekle obogaćen, ali time je i otvorio mogućnost za neke druge interpretacije budući da transdisciplinarnost nije oruđe u rukama jednog autora.

---

⁸¹ Jadranka DAMJANOV, *Vizualni jezik i likovna umjetnost*, Zagreb, 1991.

3. GEOGRAFSKO-POVIJESNI OKVIRI KAO POLAZNE OSNOVE ANALIZE KOTARA NOVA GRADIŠKA: GRADIŠKA PUKOVNIJA I VLASTELINSTVO CERNIK

Granice širega gradiškog područja relativno su jasno sa sjevera i s juga bile zatvorene prirodnim međama. Na sjeveru je gorje Psunja i Požeške gore dijelilo gradiški dio od požeškog dijela dok je na jugu rijeka Sava uvijek stvarala među prema susjednom teritoriju Bosne i Hercegovine. Dolinama potoka Šumetlice, Rešetarice i Orljavice prometni su pravci bili organizirani daleko u prošlosti te su ih kasniji krajiški putevi samo revitalizirali. Ponekad se južna granica pomicala ovisno o vlasti koja je upravljala utvrdom Berbir, točnije Bosanskom Gradiškom, ali rijeka je bila razumijevana kao prirodna međa koja je stoljećima razdvajala više nego spajala. Zapadne i istočne granice gradiškog područja mijenjale su se ovisno o upravnim uređenjima u pojedinim razdobljima. Oslobođenjem od Turaka i potpisivanjem Karlovačkog mira 1699., stečena su u cijelosti područja oko Požege, Cernika i Gradiške. Dio oslobođena područja stavljen je pod komorsku upravu Beča, a dio je reorganiziran uspostavom Vojne granice⁸² 1702.

Crta razgraničenja između Vojne krajine i Civilne Hrvatske išla je od Kraljeve Velike, Lipovljana, Breštače, Roždanika, Caga, Rešetara, Oriovca, Sapne i Velike Kopanice sve do Šiškovaca, Gradišta, Vinkovaca, Privlake, Otoka, Komletinaca, Vrbanje, Strošinaca i Morovića. Osnivanjem Vojne granice uspostavljeno je „dvovlašće između vojne vlasti i komorske uprave“⁸³, jer su u vojnoj obvezi⁸⁴ graničari bili podložni vojnim vlastima dok su u radnoj obvezi⁸⁵ bili podložni državi. Graničari su bili podijeljeni na četiri razreda, tj. vojnike, graničare-stražare, umirovljene časnike i vojnike te pričuvne snage. Graničar je bio korisnik vojnog lina na kojem je živio sa svojom obitelji te je obrađivao tlo. Prosječno graničarsko lino iznosilo je 18 ili 24 jutra.⁸⁶ Dobivao je mjesečni iznos plaće te je, također, kao povlasticu imao drva za ogrjev i besplatnu drvnu građu.

---

⁸² Slavonski generalat bio je izravno podvrgnut Beču.

⁸³ Ivo MAŽURAN, *Osnivanje Vojne Granice u Slavoniji 1702. godine*, Osijek, 2005., 86. (dalje *Osnivanje*)

⁸⁴ Odlazak na ratište, straža, čuvanje pograničnih krajeva itd.

⁸⁵ Radna obveza sastojala se od izgradnje cesta, utvrda, mostova ili pak prijevoza.

⁸⁶ I. MAŽURAN, *Osnivanje*, Osijek, 2005., 85

S druge strane, civilni dio Slavonije bio je upravno podijeljen na četiri okružja te potom na kotareve. Šire cerničko područje, tj. tadašnjih sedam polupraznih sela koja su prema popisu 1689. potpadala pod trgovište Cernik⁸⁷, postalo je u upravnom smislu sastavni dio kasnije Požeške županije. Cernik je, kao nešto veće mjesto, baštinió status trgovišta zbog činjenice da je tijekom osmanske vladavine bio središte nahije, a potom sandžakata. Iako je mjesto bilo razoreno 1688. te je velik broj stanovnika mjesta bio raseljen, okolna bogata cernička sela bila su dovoljno zanimljiva caru Leopoldu I. koji ih je darovao brodskom pukovniku Petraschu⁸⁸ za njegovu odanost i hrabrost. Prilikom primopredaje cerničkih sela Šagovine, Giletinaca i Šumetlice zajedno s trgovištem Cernikom budućem feudalcu, stanovnici su se otvoreno izjašnjavali kao potencijalni vojnici. Znajući da su njihove obveze prema feudalcu teže nego što je život graničara, stanovništvo se nevoljko pomirilo s činjenicom da njihovi zahtjevi nisu bili uvaženi.

Prostor širega gradiškoga kraja unutar Vojne krajine bio je organiziran u nekoliko okružja od Kraljeve Velike, preko okružja Gradiška, okružja Kobaš i okružja Brod. Vojna posada nalazila se u utvrdi Gradiška. Svako okružje trebalo je uzdržavati osam satnija⁸⁹, što je promijenjeno reorganizacijom Vojne krajine 1740-ih godina otkad je svaka pukovnija uzdržavala po 16 (kasnije 12) satnija.⁹⁰ Sukobi koji su nastajali zbog razlike u obvezama seljaka i vojnika te uprave kojoj su bili podčinjeni, rezultirali su reorganizacijom Vojne krajine. Prema Karlu Kaseru, razlikuju se četiri aspekta preustroja Vojne krajine: reorganizacija i unificiranje uprave, unificiranje zemljišno-posjedovnih prava, osnivanje graničarskih pukovnija i okončanje teritorijalizacije.⁹¹ Uslijed reorganizacijskih mjera u Vojnoj krajini, dotadašnja Slavonska krajina podijeljena je na tri pukovnije: Brodsku, Petrovaradinsku i Gradišku sa zajedničkim sjedištem u Petrovaradinu⁹². Karta *Koenigreich Slavonien-in Wien bey Tranquillo Mollo* iz priloga radu (**Slika 1.**) prikazuje Slavoniju i Vojnu krajinu s kraja 18. i početka 19. stoljeća. Na karti su prikazane granica Vojne krajine i civilnog dijela Slavonije, ali i granice županija te pukovnija.

---

⁸⁷ Ivo MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Osijek, 1993., 665 – 693 (dalje *Stanovništvo*).

⁸⁸ Ibid, Osijek 1993., 665.

⁸⁹ L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1897., 2.

⁹⁰ Ibid, Nova Gradiška, 1990., 10.

⁹¹ Karl KASER, *Slobodan seljak i vojnik. Povojačeno društvo (1754. – 1881.)*, sv. II., Zagreb, 1997., 7 – 32.

⁹² L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 4. U administrativnom smislu do 1786. Gradiška pukovnija bila je podvrgnuta Slavonskom glavom zapovjedništvu u Osijeku da bi poslije 1786. bila podređena upravi Glavnog zapovjedništva u Zagrebu.

Dotadašnja uloga Gradiške (kasnije Stare Gradiške), kao vojnog i zapovjednog mjesta, promijenila se osnivanjem novog naselja Friedrichsdorf⁹³, kasnije Nove Gradiške. Zapovjedno stožerno mjesto Gradiške pukovnije postala je 1748. tek osnovana Nova Gradiška. Novoosnovano mjesto stvoreno je, uvjetno rečeno, planski na području gdje u recentnije doba nije bilo naselja. Pomno je planirano i birano područje koje bi odgovaralo vojnoj i civilnoj funkciji s obzirom na buduću trasu krajiške ceste, kao i blizinu dotadašnjeg trgovišta Cernik. Nažalost, sam dokument o osnivanju mjesta kao i popratna arhivska dokumentacija nisu pronađeni, a time nisu ni dovoljno istraženi pa nejasna ostaje važnost lokacije, kao i stvarna uloga mjesta.

Zbog toga je značajno tumačenje Aleksandra Buczynskog koji je, prema Regulativu iz 1787.⁹⁴ o ulozi budućih vojnih komuniteta, protumačio čin osnivanja novih krajiških mjesta kao onih koja su trebala – svojim civilnim stanovništvom, ponajprije trgovcima i obrtnicima, te time i razvojem gospodarstva – dati novu ulogu Vojnoj krajini. Smisao vojnih komuniteta koji su imali status povlaštenih krajiških mjesta ogledao se u obrtu i trgovini. Njihova izuzetost očitovala se u činjenici da su takva mjesta bila oslobođena vojne službe i tlake (rabote) u zamjenu za davanje godišnjeg poreza krajiškoj blagajni. Porez se sastojao od zakupnine⁹⁵ koja se morala plaćati tromjesečno. Vojni komuniteti u Slavoniji bili su podložni Slavonskom glavnom zapovjedništvu i Dvorskom ratnom vijeću. Vojnim komunitetom upravljao je gradski magistrat pod zaštitom Glavnog zapovjedništva u gospodarskom, političkom i pravosudnom djelovanju, što znači da komunitet nije podlijegao samovolji zapovjednika pukovnije. Novoosnovana mjesta, s trgovcima i obrtnicima kao civilnim elementom koji potiče gospodarstvo i privredu, trebala su poslužiti poticanju novčanoga gospodarstva kako bi Vojna krajina postajala financijski što samostalnija.

Kontinuitet naseljenosti i urbanizacija naselja nisu imali presudnu važnost pri odlučivanju o tome koja mjesta mogu postati vojni komuniteti, a o čemu svjedoče i novoosnovana mjesta poput Nove Gradiške ili Bjelovara. U početku je komunitetski status stekao znatan broj lokalnih središta u Vojnoj krajini. Dio tih središta izgubio je 1787. komunitetske povlastice i iznova bio izjednačen s ostalim krajiškim naseljima, primjerice Nova Gradiška, a tek je manji dio njih zadržao komunitetski status. Poslije ukidanja statusa komuniteta, Nova Gradiška postala je graničarsko trgovište te je taj status imala do ukidanja

---

⁹³ L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 10.

⁹⁴ Alexander BUCZYNSKI, „Nova Gradiška u vrtlogu krajiške reorganizacije“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1988., 57 – 59.

⁹⁵ Zakupnina se sastojala od prinosa na drvo, žirenje, vinotočje, meso ili mlinove itd.

Vojne krajine da bi joj poslije ostao status trgovišta. Graničarska su trgovišta ili bila centri pukovnija te su statuse trgovišta imala zbog održavanja sajmišta ili prometna čvorišta, što je često utjecalo na njihov razvoj kao trgovačkih središta, obično s organiziranim sajmovima.

Pukovnija je osnovana 1750. te su sve upravno-vojne institucije smještene u novo naselje. Planskim naseljavanjem stanovnika u Gradišku te u Novu Gradišku iz Bosne i Banske Hrvatske te promjenom uloge statusa tih naselja u vojni komunitet, pokušalo se utjecati na razvoj gospodarstva. Status vojnoga komuniteta Gradiška je imala od 1748. do 1787.⁹⁶, a Nova Gradiška od 1766. do 1787.⁹⁷ Oba naselja bila su oslobođena novčanih i naturalnih davanja pukovniji te su mogla imati veću samostalnost u bavljenju trgovinom i obrtom. Glavno zapovjedništvo jamčilo je njihove povlastice u zamjenu za davanje godišnjih kontribucija krajiškoj blagajni. Komuniteti su iz vlastitih prihoda podmirivali troškove magistrata, javnih zgrada, cesta, mostova i sl. Nova Gradiška dobila je pravo održavanja dvaju sajмова godišnje, a 1769. uvedeni su i cehovi⁹⁸. Cehovi su, kao obrtna udruženja slične djelatnosti, uvedeni u Slavonsku vojnu krajinu 1768. te je glavna cehovska škrinja za Slavonsku vojnu krajinu čuvana u Brodu na Savi.⁹⁹ Obrtnici su se okupljali u cehovima, tj. u strukovnim udrugama koje su im osiguravale monopolistički položaj u proizvodnji i štitile ih od konkurencije na tržištu. Cehovi su imali staleško-stručnu, socijalno-karitativnu i vjersku ulogu. Cehovski su propisi strogo određivali način rada i količinu proizvodnje, kakvoću i cijenu proizvoda, način primanja novih članova i naukovanja određene obrtničke vještine, pristup sirovinama i tržištu, skrb za ostarjele, bolesne i siromašne članove, sudjelovanje u vjerskim obredima i pogrebnim povorkama te kažnjavanje globama ili isključenjem zbog kršenja propisa. Cehovi su, osim u Staru i Novu Gradišku¹⁰⁰ 1773., kasnije uvedeni u Oriovac, Staro Petrovo Selo, Okučane i Novsku.

Gradiška je pukovnija, prema kantonskom regulativu¹⁰¹ iz 1787., bila podijeljena u četiri kantonska okružja: Novsko, Obrovačko, Novogradiško i Godinjačko okružje. Prema L. Iliću Oriovčaninu, gradiško je okružje 1787. imalo 125 sela, a sama je Nova Gradiška 1776.

---

⁹⁶ Lazar ČELEP, „Gradiška graničarska regimenta“, Zagreb, 1972., 11 – 12.

⁹⁷ A. BUCZYNSKI, „Nova Gradiška u vrtlogu krajiške reorganizacije“, Tomislav Đurić, Nada Pleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1988., 59.

⁹⁸ Vladimir ANIĆ, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 168. Cehovi su srednjovjekovno staleško obrtničko udruženje prema strukama.

⁹⁹ Ivica GOLEC, Damir MATANOVIĆ, „Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini“, *Povijesni prilozi*, 31, 2006., 190.

¹⁰⁰ L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 54.

¹⁰¹ Ibid, Zagreb, 1874., 56.

imala 366 stanovnika¹⁰², od kojih je 70 bilo trgovaca i obrtnika. Oba komuniteta, Nova i Stara Gradiška, nisu uspijevala osigurati sredstva za podmirenje obveza prema Krajiškoj zakladi i održavanju magistrata te su zbog nerentabilnosti izgubila status vojnoga komuniteta. Ekonomski nedovoljno jak sloj obrtnika i trgovaca, nerazvijen sustav cesta¹⁰³, prejak vojni utjecaj te većinsko poljoprivredno stanovništvo pukovnije utjecali su na stagnaciju razvoja, što se najbolje uočavalo u Staroj Gradiški koja, poslije gubitka statusa komuniteta, počinje gubiti civilne elemente.

Za to vrijeme, sjevernije od Gradiške pukovnije prostiralo se vlastelinstvo Cernik. Vlastelinstva su bila srednjovjekovni plemićki posjedi, organizirani kao gospodarske jedinice sa središnjim upravnim mjestom. Sastojala su se od zemljišta kojima je vlastelin izravno upravljao (*alodium*) i zemlje podijeljene na selišta koju su obrađivali seljaci, točnije kmetovi (*rusticum*). Zemljišnim rasterećenjem poslije ukidanja kmetstva 1848., vlastelinstva su podijeljena tako da su rustikalna selišta prešla u vlasništvo bivših podložnika dok su alodijalni dijelovi vlastelinstava ostali bivšem gospodaru i prilagodili se kao veleposjedi novonastalim gospodarskim uvjetima te opstali do kraja II. svjetskog rata. Cerničko vlastelinstvo bilo je podijeljeno na zapadni i istočni dio te je prosperitet doživjelo pod upravom obitelji Petrasch i Marković.

Zapadni dio vlastelinstva bio je 1707. procijenjen na 12.699 forinti te je obuhvaćao 98,5 selišta¹⁰⁴. Od svakog selišta, u komorsku blagajnu plaćalo se 19 forinti poreza i 2,5 forinti vojnih nameta za uzdržavanje Vojne krajine. Istočni dio vlastelinstva 1727. kupio je sin Maksimilijana Petrascha Josip za 16.462 forinte. Najveća promjena koju je vlastelinstvo doživjelo tijekom vladavine obitelji Petrasch bila je rekonstrukcija cerničke utvrde¹⁰⁵.

Vlastelinstvo je obuhvaćalo sljedeća sela: Opršinec, Banićevac, Baćin Dol, Sinlije, Golobrdac, Podvrško, Opatovac, Drežnik, Gunjavce, Dubočac, Tisovac, Oštri Vrh, Šagovinu Cerničku, Šagovinu Mašićku, Škrabutnik, Giletince, Šumetlicu i trgovište Cernik.¹⁰⁶ Uspostavom županijske uprave 1745., Požeška županija bila je podijeljena na pakrački i

---

¹⁰² A. BUCZYNSKI, „Nova Gradiška u vrtlogu krajiške reorganizacije“, Tomislav Đurić, Nada Pleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1988., 59.

¹⁰³ L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 51. Tijekom perioda od 1748. do 1770. bila je građena glavna graničarska cesta čija je dionica na gradiškom području išla od Novske do Nove Gradiške. Cesta je završena 1788. te se protezala do Broda. Izgradnja graničarske ceste, grupiranje naselja uz nju i sadnja voćaka pored ceste, baš kao i gradnja nasipa uz rijeku Savu te podizanje hambara u selima kao preventivna mjera u slučaju izbijanja gladi, bili su oblici organizacije civilnih uvijeta za život stanovnika.

¹⁰⁴ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik., 1980., 163.

¹⁰⁵ Ibid, Cernik, 1980., 165.

¹⁰⁶ I. MAŽURAN, *Stanovništvo*, Osijek., 1993., 666.

požeški kotar¹⁰⁷. Požeški kotar činilo je devet gospoštija, među kojima je bio i Cernik. U vrijeme razgraničenja Banske Hrvatske s Vojnom krajinom, naselja Gunjevci, Dubočac, Oštri Vrh, Tisovac, Mašićka Šagovina te dio naselja Cernička Mala, koji se prvi put spominju u popisu 1749., bila su izdvojena iz vlastelinstva te pripojena Vojnoj krajini.¹⁰⁸ Ponovo smanjeno vlastelinstvo ubrzo je i promijenilo vlastelina, točnije 1753., jer su ga Petraschi prodali obitelji Marković za 22.500 forinti.

Zemlja na području vlastelinstva bila je podijeljena između vlastelina, seoskih posjeda i zajedničkih posjeda koji su zajedno obuhvaćali 60 motika vinograda¹⁰⁹, 40 jutara njiva, nešto voćnjaka i livada. Sredinom 18. stoljeća zarada vlastelinstva bila je 1.100 forinti, a seoski porezi iznosili su 2/3 toga. Ukupni seoski posjedi dijelili su se na urbarijalnu i industrijsku zemlju. Od urbarijalne zemlje, seljak je plaćao sve poreze,¹¹⁰ a od industrijske zemlje, koju su činili voćnjaci, livade, pašnjaci i vinogradi, seljak je plaćao porez samo vlastelinu¹¹¹. Urbarijalna zemlja bila je indirektno pod upravom države, koja je urbarima regulirala prava i obveze kmetova. Urbarijalno zemljište bilo je izraženo u osminama selišta pa su, prema veličinama selišta na kojima su radili, seljaci bili ili kmetovi, odnosno koloni¹¹², ili željari, odnosno inkvilini¹¹³, ili ukućani, odnosno subinkvilini¹¹⁴.

Prema studiji koju su radili Hammel i Galloway¹¹⁵, uspoređujući stanje stanovništva u vojnom i civilnom dijelu gradiškoga kraja, jasno je da su životni uvjeti na vlastelinstvu bili teži, čemu su pridonijele mnogobrojne obveze seljaka, ali i činjenica da su u vojnom dijelu postojale mjere kojima su bili olakšani životni uvjeti stanovnika poput isplata plaća kao naknada, postojanja hambara kao mjere osiguranja protiv gladi, poticanog školovanja¹¹⁶ i slično.

---

¹⁰⁷ *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije: repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Zagreb, 1892.

¹⁰⁸ J. ČAPO ŽMEGAČ, *Vlastelinstvo*, Zagreb, 1991., 24, 197.

¹⁰⁹ Ibid. Zagreb, 1991. Mjera za zemlju iznosila je 800 m².

¹¹⁰ Ibid. Zagreb, 1991. Novčana i radna renta davale su se za obrađivanje urbarijalne zemlje.

¹¹¹ Ibid. Zagreb, 1991. Porez u vidu naturalne i novčane rente.

¹¹² Ibid. Cernik, 1991. Koloni su oni koji su imali jednu ili više osmina selišta.

¹¹³ Ibid. Cernik, 1991. Imali su manje od 1/8 selišta i kuću.

¹¹⁴ Ibid. Cernik, 1991. Oni koji nisu imali ni zemljišta ni kuće te su živjeli s drugim obiteljima.

¹¹⁵ E. A. HAMMEL; A. GULLICKSON, „Kinship structures and survival: Maternal mortality on the Croatian-Bosnian border 1750. – 1898.“, *Population Studies*, 58, 2, 2004, 145 – 159 (preuzeto s <http://www.demog.berkeley.edu/~gene/matmort.popstudies.pdf>, 10.7.2014.) (dalje *Kinship structures and survival*).

¹¹⁶ L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 52. Poticano je školovanje izvan Vojne krajine za zanimanja pekara, tokara, učitelja i lađara. Pučke učionice bile su podizane u mjestima gdje su boravile satnije, a u Novoj Gradiški krajem 18. st. organizirane su viša i niža škola te djevojačka škola.

Prema informacijama koje donose tadašnji putopisci te Relković, moguće je zaključiti da su siromaštvo, loši higijenski i životni uvjeti, podložnost mnogim lošim običajima i navikama te neukost stanovnika bili čimbenici koji su utjecali na stagnaciju razvoja.

Sredinom 19. stoljeća, povećanim interesom cerničkog vlastelina za šumsku građu, smanjuje se površina poljoprivrednog tla. Urbarijalna zemlja, koja se dijelila prema broju kućanstava¹¹⁷, povećanjem broja obitelji više nije mogla biti dijeljena zbog čega je započeo proces obrade dotad neobrađena zemljišta. Nedostatak zemlje utjecao je na drugu alokaciju zemljišta na taj način da je dotad industrijska zemlja razdijeljena inkvilinima kako bi oni postali koloni i time plaćali više poreza. Inkvilini su, budući da su većinom bili kasnije naseljeno stanovništvo, imali manje zemlje te su se posvećivali drugim djelatnostima poput trgovine ili obrta ili su bili najamni radnici.

Tu činjenicu posebno potkrepljuje doseljavanje Židova¹¹⁸ početkom 19. stoljeća, kao i osnivanje obrtničkog zbora 1826. godine. Prema tadašnjim zakonima, Židovima je bilo zabranjeno naseljavanje u Vojnoj krajini pa je najlogičnije mjesto naseljavanja bilo u trgovišta pored granice. Pod patronatom Ignaca Markovića, u blizini granice kod sela Mala, sagrađena je gostionica „Prkos „koja je bila ujedno i mjesto trgovine Židova i stanovnika iz Vojne krajine te je služila kao „sajam u malom“, osim u trenucima kada su Židovi mogli dolaziti na sajmene dane u Novu Gradišku. Nepoznato ostaje kako je točno ta gostionica izgledala i na koji se točno način u njoj odvijala trgovina, ali fotorazglednica iz 1900. (**Slika 2.**), u sklopu priloga radu, dočarava kako je zgrada izgledala krajem 19. stoljeća kada je bila u vlasništvu židovskog trgovca Gustava Wolheima. Zanimljivo je uočiti da je na fasadi zgrade tada postojao natpis: „Gustav Wolheim PRIJE PRKOS“. Ukidanjem kmetstva 1848., situacija se na cerničkom vlastelinstvu nije u mnogočemu promijenila iako je zemljište bilo u vlasništvu seljaka tek od 1860., s obzirom na to da je stanovništvo započelo otplaćivati njegovu vrijednost.¹¹⁹ Razlika između seljaka u civilnom dijelu gradiškoga kraja i onih u vojnom dijelu bila je u činjenici da su nakon 1850. zadruge i pojedinci u vojnom dijelu mogle nasljeđivati zemlju i njome trgovati.

Poslije smrti vlasnika vlastelinstva iz plemićke obitelji Marković, vlastelinstvo je učestalo mijenjalo vlasnike koji su pokušali izaći iz agrarne krize prodajom i krčenjem šuma vlastelinstva. Prema opisima Taubea te Pillera i Mitterpachera¹²⁰, šume je vlastelin prvotno krčio zbog uzgoja žitarica da bi se, promjenom vlastelina te otvaranjem stranom tržištu i

¹¹⁷ J. ČAPO ŽMEGAČ, *Vlastelinstvo*, 1991., Zagreb, 121.

¹¹⁸ V. ŽUGAJ, *Židovi*, Zagreb, 2001., 19. Prvi Židov u Cerniku bio je Mojsije Loewy te se ondje naselio oko 1800.

¹¹⁹ E. A. HAMMEL; A. GULLICKSON, „Kinship structures and survival“, 2004., 4.

¹²⁰ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 201-207.

kapitalu, u nagodbeno doba vlastelinstvo sve više otvaralo izvozu drvene građe. Stupanjem na snagu Osnovnoga krajiškog zakona 1850., uvedena je načelna sloboda u trgovini i obrtu, što je u Gradiškoj pukovniji realizirano tijekom 1868.¹²¹ kada je dopušteno naseljavanje Židova iz susjednog Cernika. Iako su već u drugoj polovici 18. stoljeća postojale manufakture za preradu svile¹²² na području Gradiške pukovnije, ozbiljniji počeci modernizacije na području vojnog dijela gradiškoga kraja događaju se u nagodbeno doba kada, zbog pojačana interesa oko šumskih sirovina, kao i u ostalim dijelovima Slavonije, započinje veće otvaranje stranom kapitalu. Koliko god su postojali pokušaji ulaganja stranoga kapitala i na vlastelinstvu, kao i u samoj Novoj Gradiški, upravno podijeljeni gradiški kraj teško se prilagođavao stanju na tržištu. Većinsko seosko poljoprivredno stanovništvo Gradiške pukovnije bilo je okupljeno u zadrugama koje su se šezdesetih godina 19. stoljeća počele raspadati, s time da je izuzetak bila Nova Gradiška koja je imala nešto veći udio obrtnika i trgovaca u ukupnom broju stanovnika. Hrvatsko-ugarskom nagodbom te razvojačenjem Vojne krajine 1873. i njezinim sjedinjenjem s civilnom Hrvatskom 1881., Slavonija je, a time i gradiško područje, postala sastavni dio Hrvatske. Gradiško područje do 1886. bilo je podijeljeno na općinu Cernik u sklopu Požeške županije i dio Gradiškog okružja. Gradiško okružje dijelilo se na novski, novogradiški i oriovački kotar¹²³ koji su bili sastavljeni od općina. U sklopu gradiškoga kotara bile su općine Mašić, Nova Gradiška, Okučani, Staro Petrovo Selo, Rešetar, Svinjar i Uskoci.¹²⁴ Područje Nove Kapele potpadalo je pod oriovački kotar. Cerničko vlastelinstvo tek je 1884. završilo proces grupiranja vlastelinskog zemljišta te je stanovništvo dobilo povrat jednog dijela svojih zemljišta, točnije 270 jutara šuma i 380 jutara pašnjaka. Većina bivšega vlastelinskog posjeda ostala je u rukama vlastelinstva, tj. 12 830 jutara šume, od čega je bukove šume bilo 8 420 jutara, a hrastove 4 410 jutara. Promjenom vlasništva vlastelinstva krajem 19. stoljeća, i na području Cernika započet je proces modernizacije i industrijalizacije koji je intenziviran sjedinjenjem cerničke općine s dijelom gradiškog okružja u kotar Nova Gradiška.

Tek 1886., reorganizacijom županijskog ustroja, dio gradiškog okružja potpada pod Požešku županiju te biva sjedinjeno s cerničkom općinom u kotar Nova Gradiška.

---

¹²¹ V. ŽUGAJ, *Židovi*, Zagreb, 2001., 41.

¹²² L. ILIĆ ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874, 54. U pukovniji su djelovale tri svilane i to u Okučanima, Oriovcu i Novoj Gradiški. Svilana u Novoj Gradiški osnovana je 1771. te je bila među prvima koja je koristila parni pogon.

¹²³ HR-HDA, Fond 367, Popis stanovništva.

¹²⁴ Ibid.

4. DEMOGRAFSKA SLIKA KOTARA NOVA GRADIŠKA 1886. – 1914.

Demografsko - povijesni okviri omogućavaju uvid u strukturu stanovništva, njegovo kretanje, odnosno promjene stanovnika. Uspoređujući i analizirajući demografske podatke za kotar Nova Gradiška i kotar Brod s gradom Brodom te njihovom kontekstualizacijom u širem regionalnom području Požeške županije te naposljetku Kraljevine Hrvatske i Slavonije, bilo je moguće razumjeti promjene koje su se događale i na socijalno-ekonomskom planu. Za referentno razdoblje stvaranja demografskih okvira uzeto je razdoblje od 1890. do 1910. tijekom kojeg su nastala tri Popisa stanovništva, za svaku dekadu jedan. Iako ovaj rad započinje 1886. godinom, koja je za novogradiški kraj uzeta kao godina upravnog sjedinjenja do tada Gradiškoga okružja i općine Cernik u jedinstven kotar Nova Gradiška, tek je od 1890. bilo moguće očitati početne konture strukture stanovništva kotara Nova Gradiška. Novogradiški kraj je tijekom prethodnog Popisa stanovništva, naime, onog iz 1880., još uvijek bio razjedinjen.

Većina Gradiškoga okružja i općina Cernik ujedinjeni su tek 1886. u jedinstveni upravni kotar Nova Gradiška. Gradiško okružje bilo je sastavljeno od tri kotara, točnije oriovačkog, novskog i novogradiškog. Upravno su pod novogradiški kotar potpadale općine Mašić, Nova Gradiška, Okučani, Petrovoselo, Rešetari, Svinjar i Uskoci. Područje Nove Kapele potpadalo je pod oriovački kotar. Nejasno ostaje koja su točno sela iz novskoga i oriovačkoga kotara ulazila u budući kotar Nova Gradiška. Nažalost, iz većine statističkih popisa te godišnjaka i sličnih demografskih pokazatelja, teško je izvući sveobuhvatne podatke za ta područja s detaljnim popisima sela. Prema dostupnim podacima iz *Popisa stanovništva*¹²⁵ za 1880. godinu, u Gradiškom okružju bilo je 34 821 ljudi, a u novogradiškom kotaru 24 718 ljudi. U općini Cernik u istom vremenu evidentirano je 5 640 osoba. Zbog razjedinjenja širega novogradiškog prostora, kao i nepotpunih podataka, demografski okvir za 1880. godinu nije uvršten u ovu analizu.

---

¹²⁵ HR-HDA, Fond 367, Popis stanovništva 1880.

Tablica 1. - Površina i stanovništvo kotara Nova Gradiška i širih teritorijalnih cjelina 1890. i 1910.¹²⁶

Upravna jedinica	Površina km²	Ukupno vojno i civilno stanovništvo 1890.	Ukupno vojno i civilno stanovništvo 1910.
Austro-Ugarska Monarhija	624 859	41 359 204	49 458 421
Zemlje ugarske krune	324 851	17 463 791	20 886 487
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	42 534	2 201 927	2 621 954
Požeška županija	4 931	203 510	265 272
Kotar Brod (bez grada Broda)	945,49	41 488	47 592
Kotar Nova Gradiška	934,97	40 952	52 651
Grad Zagreb	66	41 481	79 038
Grad Brod¹²⁷	20,72	5 296	10 200
Trgovište Nova Gradiška	11,44	2 471	3 574

¹²⁶ Tablica je rezultat izračuna autorice na temelju podataka *Népszámlálás Eredményei*, Budapest, 1893., *Népszámlálása*, Budapest, 1912., *Oesterreichische Statistik*, Wien 1895., *Die Ergebnisse Der Volkszählung vom 31. Dezember 1910.*, te *Statističkog godišnjaka I. i II.*

¹²⁷ U gradu Brodu 1890. bilo je ukupno 4 433 građanskog stanovništva, a 1910. bilo je 9 142 građanskog stanovništva.

U novogradiškom kotaru¹²⁸ 1890. bilo je ukupno 40 952 stanovnika, a od toga je bilo 168 vojnih žitelja, tj. 0,4% od ukupnog broja, pa je bilo 40 784 građanskih žitelja dok je 1900. bilo 45 024 stanovnika, od čega 248 vojnika, stoga je bilo 44 776 građanskih stanovnika. U Novoj Gradiški bilo je raspoređeno 219 vojnika, tj. u novogradiškoj 101. pješačkoj pukovniji¹²⁹, a ostalih 29 vojnika nalazilo se u Staroj Gradiški. Prema statistici iz 1910., u kotaru je bilo 52 651 stanovnika, od kojih je bilo 254 vojnika, pa se 52 397 osoba ubrajalo u građansko stanovništvo.

Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala je 1890. ukupno 2 186 410 stanovnika, a od toga je u Požeškoj županiji živjelo 202 836 stanovnika. Iz toga proizlazi da je stanovništvo kotara Nova Gradiška činilo 20,18% stanovništva županije i 1,87% stanovnika Kraljevine. Tijekom 1900., ukupan broj stanovnika Kraljevine iznosio je 2 400 766 ljudi dok je Požeška županija imala 203 510 stanovnika, slijedom čega je stanovništvo Nove Gradiške imalo udio od 1,86% u ukupnom stanovništvu Kraljevine i udio od 22% u ukupnom stanovništvu Požeške županije. U 1910. bilo je u Kraljevini ukupno 2 602 544 stanovnika, a u Požeškoj županiji 265 272 žitelja. Stanovništvo kotara Nova Gradiška činilo je 19,84% ukupnog broja stanovnika Požeške županije i 2,02% ukupnog broja stanovnika Kraljevine.

Trgovište Nova Gradiška 1880. imalo je 2 415, 1890. 2 471, 1900. 2 800, a 1910. 3 378 stanovnika pa je povećanje broja stanovnika od 1890. do 1900. iznosilo samo 13,31% dok je grad Brod u tome razdoblju doživio gotovo dvostruko¹³⁰ povećanje broja stanovnika u usporedbi s Novom Gradiškom. Uspoređujući dva kotara, može se reći da su oni u prostornim kilometrima jako slični, s tim da je kotar Brod s 966 km² nešto veći dok je kotar Nova Gradiška imao površinu od 934,97 km². Prema gustoći naseljenosti 1900., u novogradiškom je kotaru na svakih 1 m² živjelo 48,11 osoba¹³¹ dok je u kotaru Brod bilo 44,19 ljudi na 1 m². U usporedbi s prosječnom gustoćom stanovnika u Kraljevini, koja je iznosila 52 stanovnika na km², oba kotara bila su slabije naseljena, ali uklapala su se u prosjek naseljenosti Požeške županije u kojoj je živjelo 46,59 stanovnika na km².

Prosječno je na području kotara Nova Gradiška tijekom razdoblja od 1890. do 1910. živjelo 46 070 stanovnika. Uspoređujući naseljenost toga malog dijela Slavonije s ostalim dijelovima Požeške županije u tom razdoblju, može se reći da je na tom području živjelo 20%

---

¹²⁸ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 4 – 5.

¹²⁹ *Glasnik županije požeške* (Požega), 10.1.1894., br. 2.

¹³⁰ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 4. Grad Brod imao je 1880. godine 4 433 stanovnika, 1890. imao je 4 938 stanovnika, 1900. imao je 6 539 stanovnika, a 1910. grad Brod imao je 9 142 stanovnika.

¹³¹ Riječ je o trajno prisutnom stanovništvu.

stanovništva županije. Stanovništvo kotara Nova Gradiška činilo je malo manje od 2% stanovnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije te oko 0,3% stanovnika Zemalja ugarske krune i oko 0,1% stanovnika Monarhije. Svrstavajući kotar Nova Gradiška u okvire Požeške županije te Kraljevine Hrvatske i Slavonije, može se reći da je to područje bilo nešto naseljenije od prosjeka županije, ali zato je bilo manje naseljeno od prosjeka Kraljevine, Zemalja ugarske krune te Monarhije u cjelini.

Iz statističkih pokazatelja¹³², šire područje Slavonije, točnije tri slavonske županije – Požeška, Virovitička i Srijemska – bile su ispodprosječno naseljene s nešto većom koncentracijom stanovnika u gradovima Zemunu, Mitrovici, Osijeku, Brodu i Požegi. Nešto naseljeniji bili su prostori sjeverozapadnog dijela Kraljevine Hrvatske i Slavonije, tj. Zagrebačka i Varaždinska županija. Na području Zagreba i Varaždina živjelo je prosječno 60 – 80 stanovnika na km², za razliku od Slavonije gdje je u prosjeku živjelo 30 – 40 stanovnika na km². Posavski dio Slavonije brojio je 40 – 50 stanovnika na km². Slično su bili naseljena šira područja Bukovine, Hunyada i okolice Arada.

Veličinom i geografskim položajem kotar Nova Gradiška i Brod jako su slični te su i tijekom prošlosti Vojne krajine oba područja bila u sastavu slavonskoga krajiškog sustava. Broj sela, zaselaka i pustara poprilično je sličan u oba kotara. U Požeškoj županiji u razdoblju od 1890. do 1900. bila su tri naselja s više od 2 000 stanovnika (Jasenovac, Nova Gradiška i Daruvar¹³³) te je tek 1910. taj broj porastao na sedam naselja. U dva grada (Požega i Brod) i sedam naselja prebivalo je 1910., prema studiji Vranješ-Šoljan¹³⁴, ukupno 32 749 stanovnika dok je u ostalih 598 naselja, tj. većinom sela, prebivalo 230 941 stanovnika ili 87,58% od cjelokupnog stanovništva Požeške županije. Uspoređujući to s novogradiškim kotarom, može se reći da je stanovništvo Požeške županije ukupno gledajući bilo nešto urbanije nego samo stanovništvo novogradiškoga kotara budući da je čak 90% stanovnika toga kotara živjelo na selu.

Odnos selo-grad, kad je riječ o stanovništvu, bio je usko povezan s procesima migracije i rasta stanovništva. Migracija se u novogradiškom kotaru događala u imigracijskom i emigracijskom smjeru. Imigracijski procesi povezani su s doseljavanjem najamne radne snage iz drugih kotara Kraljevine, kao i doseljavanjem stručnih kadrova iz drugih krajeva Monarhije. Emigracijski su tijekovi u novogradiškom kotaru vezani uz iseljavanje stanovnika

---

¹³² 1875. – 1915. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915. (dalje *Statistički atlas*).

¹³³ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 1991., 68.

¹³⁴ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 1991., 88.

u Ameriku. Rezultat imigracije stanovnika, osim prema porastu stanovništva, može se sagledati pomoću religijske i jezične strukture stanovništva.

Prema *Statističkom godišnjaku*¹³⁵ i *Popisu žiteljstva*¹³⁶ za novogradiški kotar u razdoblju 1890., 1900. i 1910., uočljiv je stalni blagi porast udjela rimokatoličkog stanovništva koji je tijekom 20 godina iznosio 1% te nešto veći pad udjela pravoslavnog stanovništva u ukupnom stanovništvu koji je u istom razdoblju iznosio oko 2% (**Tablica 1.**) Uviđa se povećanje udjela grkokatoličkog stanovništva koje se s dva stanovnika 1890. povećava na 340 osoba 1910., što možemo povezati s useljavanjem stanovnika iz Galicije. Između 1890. i 1900. došlo je do povećanja židovskog stanovništva, što je također bila posljedica useljavanja. Potrebno je naglasiti da je, unatoč stalnom padu udjela pravoslavnog stanovništva, apsolutni broj pravoslavnog stanovništva bio u porastu te je to bilo adekvatno prirodnom prirastu¹³⁷. Ako se uspoređi kotar Nova Gradiška u vertikalnoj analizi s većom upravnom jedinicom, tj. županijom unutar koje je kotar bio, te potom s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, Zemljama ugarske krune te Austro-Ugarskom Monarhijom, uočava se kakav je bio međusobni odnos konfesija.

Uspoređujući vjeroispovijesti stanovništva kotara Nova Gradiška s vjeroispovijestima stanovništva Požeške županije te Kraljevine Hrvatske i Slavonije tijekom razdoblja 1890. – 1910., može se uočiti kako postoje velike sličnosti prema udjelima pojedinih vjeroispovijesti u ukupnom stanovništvu. Broj rimokatoličkog stanovništva i u kotaru i u Požeškoj županiji, pa tako i u Kraljevini, prelazi preko 70%, dok je taj broj u Monarhiji nešto manji od 70%, a u Zemljama ugarske krune prelazi tek malo više od 50% ukupnog stanovništva. Rimokatoličkog stanovništva u novogradiškom kotaru bilo je u prosjeku nešto više nego u Požeškoj županiji i Kraljevini te se kreće oko 74%. Stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti bilo je nešto više od 25% i u području novogradiškoga kotara i u području Požeške županije te Kraljevine dok je udio tog stanovništva značajno manji u Zemljama ugarske krune, gdje čini 15,2%, a pogotovo je manji u Monarhiji gdje čini samo 7,7%. Nasuprot tome, broj stanovnika grkokatoličke vjere te Židova u novogradiškom kotaru, Požeškoj županiji te Kraljevini bio je za svaku pojedinačnu vjeroispovijest manji od 1%. Drugačije je bilo na širem području, točnije u Austro-Ugarskoj Monarhiji budući da je u njoj kao cjelini udio stanovništva grkokatoličke vjeroispovijesti iznosio oko 10,8%, a udio Židova oko 4,5% u ukupnom sastavu stanovnika.

---

¹³⁵ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 30 – 35.

¹³⁶ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914., 246 – 250 (dalje *Popis žiteljstva*).

¹³⁷ U razdoblju od 1890. do 1910. prirodni prirast je 7,06%, a povećanje broja pravoslavnog stanovnika bilo je 6,76%.

Udio židovskog stanovništva na području Zemalja ugarske krune bio je sličan onom u Austro-Ugarskoj Monarhiji dok je udio grkokatolika bio manji, tj. iznosio je 9,6% prema Popisu 1890., a prema Popisu 1910. godine 9,70%.

Uspoređujući vjersku strukturu kotara Nova Gradiška i Požeške županije u 1910., može se uočiti da u županiji ima oko 5% manje rimokatolika, nešto preko 2% više stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti i oko 3% više stanovnika ostalih vjeroispovijesti. Potrebno je naglasiti da je udio stanovnika ostalih vjeroispovijesti u Požeškoj županiji bio triput veći nego u novogradiškom kotaru¹³⁸. Uspoređujući kotareve Brod i Nova Gradiška, koji su bili sastavni dio Požeške županije, uočava se razlika u odnosu između rimokatoličkog i pravoslavnog stanovništva. Iz usporedbe za 1890., može se vidjeti da u brodskom kotaru izrazitije dominira rimokatoličko stanovništvo. Zanimljivo je da je u brodskom kotaru pravoslavnog stanovništva bilo manje od 10% za razliku od novogradiškog stanovništva gdje je njihov udio oko 25%. U novogradiškom kotaru je drugih religija bilo manje od 1%, a u brodskom kotaru nešto manje od ukupno 2%. Promjene koje su se dogodile u dvadeset godina u novogradiškom kotaru male su dok su u brodskom kotaru značajnije jer se udio ostalih vjeroispovijesti učetverostručio te je 1910. bilo manje od 7% stanovnika drugih konfesija. Glavni razlog tome što je u kotaru Brod u tom razdoblju došlo i do izrazitijeg povećanja stanovnika drugih konfesija moguće je tražiti u imigracijskim procesima. Ako se radi horizontalna usporedba na mikrorazini unutar kotara Nova Gradiška, između općina Nova Gradiška, Cernik, Rešetari i Okučani uviđaju se velike razlike koje su utjecale na suživot stanovništva različitih konfesija. Navedene četiri općine razlikuju se po homogenosti vjerskih struktura zbog čega su ovdje i izdvojene. Analiza vjerske strukture stanovnika trgovišta Nova Gradiška između 1890. i 1910. pokazuje da je broj rimokatolika dosta ujednačen te da se stalno kreće oko 71%, dok je broj stanovnika pravoslavne konfesije konstantno bio u padu: od 24,40% 1890. na oko 23% 1900. te na 21,15% 1910. godine. Između 1890. i 1900. uočava se znatan porast broja pripadnika evangeličke konfesije¹³⁹ i grkokatolika¹⁴⁰ dok između 1900. i 1910. postoji blagi pad pripadnika obje konfesije. Za razliku od navedenih vjera, broj Židova konstantno raste te im se udio u dvadeset godina gotovo udvostručio¹⁴¹.

---

¹³⁸ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1914., 246 – 250. Kotar Nova Gradiška 1910. imao je 0,64% Židova, 0,3% evangelika i 0,6% grkokatolika dok je Požeška županija imala 0,92% Židova, 2,51% evangelika i 1,13% grkokatolika.

¹³⁹ Ibid. Tijekom 1890. evangelika je bilo 0,68%, a 1900. 2,15%.

¹⁴⁰ Ibid. Tijekom 1890. grkokatolika nije bilo, a 1900. bilo ih je 0,6%.

¹⁴¹ Ibid. Tijekom 1890. udio Židova iznosio je 3,32%, a 1900. 4,73 da bi 1910. bio 5,7%.

**Tablica 2. - Pregled vjeroispovijesti u kotaru Nova Gradiška i drugim upravnim jedinicama
1890. i 1910.¹⁴²**

Godine	Vjera/Regija	Austro- Ugarska Monarhija	Zemlje ugarske krune	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	Požeška županija	Kotar Nova Gradiška	Kotar Brod i grad Brod
1890	Rimokatolici	27 814 065 (67,25%)	8 871 606 (50,80%)	1 564 029 (71,03%)	143 271 (70,40%)	30 292 (74,27%)	39 596 (84,64%)
	Pravoslavna	3 201 202 (7,74%)	2 654 496 (15,2%)	570 960 (25,9%)	53 686 (26,38%)	10 247 (25,13%)	3 509 (7,50%)
	Grkokatolici	4 499 881 (10,88%)	1 676 524 (9,6%)	12 552 (0,57%)	124 (0,06%)	2 (0,005%)	527 (1,12%)
	Evangelisti	3 946 575 (9,54%)	3 510 222 (20,10%)	37 873 (1,72%)	4 449 (2,19%)	94 (0,23%)	219 (0,47%)
	Židovi	1 877 708 (4,54%)	733 479 (4,20%)	15 413 (0,70%)	1 933 (0,95%)	186 (0,46%)	485 (1,04%)
	Ostalo	20 680 (0,05%)	17 464 (0,14%)	1 1101 (0,05%)	37 (0,02%)	6 (0,015%)	6 (0,01%)
1910	Rimokatolici	33 412 029 (67,56%)	10 881 860 (52,10%)	1 863 847 (71,09%)	182 217 (68,69%)	39 468 (74,96%)	48 422 (83,79%)
	Pravoslavni	3 653 833 (7,39%)	2 986 768 (14,30%)	649 453 (24,77%)	67 095 (25,29%)	10 940 (20,78%)	4 735 (8,19%)
	Grkokatolici	5 466 735 (11,05%)	2 025 989 (9,70%)	17 396 (0,66%)	2 874 (1,08%)	340 (0,65%)	1 935 (3,35%)
	Evangelisti	4 619 778 (9,34%)	4 031 092 (19,30%)	50 472 (1,93%)	6 068 (2,29%)	220 (0,42%)	927 (1,60%)
	Židovi	2 252 989 (4,56%)	939 892 (4,50%)	21 013 (0,80%)	2 388 (0,90%)	338 (0,65%)	650 (1,12%)
	Ostalo	20 886 (0,04%)	52 467 (0,25%)	383 (0,01%)	48 (0,02%)	13 (0,02%)	21 (0,04%)

¹⁴² Tablica 2. rezultat je preuzetih podataka iz *Popisa Stanovništva, Popisa žiteljstva* i izračuna autorice.

Općina Cernik slična je općini Nova Gradiška i u njoj je dominiralo rimokatoličko stanovništvo kojeg je konstantno bilo više od 84%. Manji¹⁴³ je bio udio stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti koji je bio u padu od 1% tijekom dvadeset godina. Židova i evangelika bilo je manje od po 1% dok grkokatolika 1890. i 1900. gotovo i nije bilo da bi se značajan broj njih doselio u razdoblju između 1900. i 1910., tako da ih je prema podacima iz 1910. bilo 1,13%.

Općina Rešetari izdvaja se po homogenosti vjeroispovijesti stanovnika time što je u njoj 1890. bilo više od 99% rimokatolika. U razdoblju do 1910., udio rimokatoličkog stanovništva smanjio se za nešto manje od 2%, s time da je najznačajnije povećan udio pravoslavnog stanovništva. Općina s najvećim udjelom stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti bili su Okučani, gdje je takvog stanovništva 1890. bilo iznad 80%. Slično kao i u općini Rešetari, udio dominantne vjeroispovijesti do 1910. smanjuje se i to za 4% dok se za isti taj postotak povećava udio rimokatolika. Navedeni podaci govore o počecima mobilnosti koja je uzrokovala promjene struktura.

U gradu Brodu¹⁴⁴, za razliku od Nove Gradiške, izrazitije dominira katoličko stanovništvo kojeg 1890. ima više od 83%, s time da udio tog stanovništva do 1910. pada na 78%. Pravoslavnog stanovništva u gradu Brodu bilo je oko triput manje nego u Novoj Gradiški i njegov se udio kretao oko 8%. Udio židovskog stanovništva u gradu Brodu bio je u razdoblju od 1890. do 1910. konstantan te je stalno iznosio nešto manje od 6%, za razliku od trgovišta Nove Gradiške gdje se tijekom istog razdoblja udio gotovo udvostručio pa govorimo o sličnom udjelu, tj. oko 6%. Udio grkokatoličkog stanovništva, prema popisima iz 1890. i 1900., u gradu Brodu bio je zanemariv te je grkokatolika bilo tek nekolicina, a između 1900. i 1910. njihov se broj povećao na 61 stanovnika (0,67%). Evangelika¹⁴⁵ je u gradu Brodu bilo više nego u trgovištu Nova Gradiška te ih je, primjerice, 1910. bilo gotovo 5% dok ih je u Novoj Gradiški iste godine bilo manje od 2%. Takva promjena nastala je kao rezultat velikog broja doseljenih stanovnika te se u gradu Brodu između 1890. i 1910. udvostručio broj stanovnika za razliku od Nove Gradiške, gdje je broj stanovnika u istom razdoblju porastao za nešto manje od 50%.

Vertikalnom usporedbom vjeroispovijesti stanovnika novogradiškoga kotara s većom upravnom jedinicom Požeškom županijom čiji je taj kotar dio, a potom i s cjelokupnim

---

¹⁴³ Oko 14%.

¹⁴⁴ Riječ je isključivo građanskom stanovništvu.

¹⁴⁵ Riječ je o povećanju od 1890. sa 115 ljudi (2,59%) na 496 ljudi (5,43%) 1910. godine.

prostorom Kraljevine Hrvatske i Slavonije, pokušala sam razumjeti njegovu integriranost, točnije uočiti sličnosti ili razlike u vjerskim strukturama. Može se zaključiti da se kotar Nova Gradiška nije razlikovao od ostatka županije i Kraljevine, ali zato se razlikovao od ostatka Monarhije, ponajprije u većem udjelu pravoslavnog stanovništva i manjem udjelu stanovnika grkokatoličke, evangeličke i židovske konfesije. Horizontalnom usporedbom s kotarom Brod, uočava se da najveće razlike postoje u udjelu pravoslavnog stanovništva kojeg je u novogradiškom kotaru bilo gotovo triput više dok je stanovnika židovske, grkokatoličke, evangeličke i židovske konfesije bilo u brodskom kotaru dvostruko više. Takva raznolika vjerska struktura zasigurno je utjecala na mnoštvo procesa koji su se događali na području kotara Nova Gradiška.

Jezična struktura stanovništva kotara Nove Gradiške bila je takva da je 1890.¹⁴⁶ bilo čak više od 96% ljudi koji su govorili hrvatski ili srpski jezik kao materinji da bi već 1900. došlo do opadanja korištenja hrvatskog ili srpskog kao materinjeg jezika budući se dio domaćeg stanovništva iselio pa je taj udio bio oko 93% govornika. **(Tablica 2.)** Paralelno s tim, povećava se broj govornika drugih „stranih“ jezika. Tijekom 1890., svi „strani“ jezici pojedinačno su bili ispod 1% govornika, osim njemačkog i češkog jezika. U razdoblju od 1890. do 1900. bilo je sve više Čeha, Slovaka, Mađara i Nijemaca koji su se naseljavali kao stručni radni kadar. Dolazili su zajedno sa svojim obiteljima te su se trajno naseljavali, što zbog rada u tvornicama, što zbog jeftinog zemljišta, i pokušavali su organizirati život u novoj sredini. Prema podacima iz 1900., povećao se broj govornika čiji je materinji jezik bio njemački (1,72%) i mađarski (1,37%) da bi govornika češkog jezika bilo čak više od 2%. Situacija se mijenjala i s talijanskim, slovačkim i rusinskim jezikom kod kojih se zamjećuje povećanje njihova broja govornika. Stanje se mijenja¹⁴⁷ 1910. kada dolazi do smanjena korištenja mađarskog, češkog i njemačkog jezika kao materinjeg, što je moguće vezano i uz iseljavanje dijela stanovništva, a sve se više povećava udio drugih manjinskih jezika poput rusinskog, slovačkog i talijanskog te se pojavljuju neki novi jezici poput rumunjskog, poljskog i slično. Ako se napravi usporedba s jezičnom strukturom stanovništva kotara Brod i grada Broda, uviđa se da je 1890. u brodskom kraju bilo nešto manje govornika hrvatsko-srpskog jezika (2,7%) nego u novogradiškom kotaru. Slično kao u kotaru Nova Gradiška, do 1900. udio govornika hrvatsko-srpskog jezika dodatno se smanjuje za 4%, a povećava se udio

---

¹⁴⁶ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 26 – 35.

¹⁴⁷ *Popis žiteljstva*, Zagreb, 1914., 246 – 251.

mađarskog i njemačkog jezika. Od 1900. do 1910. u brodskom kraju dolazi do smanjenja udjela govornika hrvatsko-srpskog jezika za daljnjih 6% dok se udio govornika mađarskog i njemačkog jezika malo povećava, a udio govornika ostalih jezika povećava se sedam puta te zajedno dosežu više od 5%. Riječ je o slovenskim, rusinskim te govornicima romskog jezika kojih je bilo više u brodskom kraju nego u novogradiškom kotaru. Udio govornika mađarskog jezika u brodskom kraju najviši je 1910. kada je pet puta viši od onog u kotaru Nova Gradiška. S druge pak strane, u kotaru Nova Gradiška više je bilo govornika talijanskog, češkog i slovačkog jezika.

U Požeškoj županiji bilo je manje osoba čiji je materinji jezik bio hrvatsko-srpski nego u novogradiškom kotaru, ali zato je bilo više govornika svih ostalih „stranih“ jezika.

Također, u županiji udio govornika hrvatsko-srpskog jezika kao materinjeg jezika dosta opada između 1890. – 1900., čime se uviđa da je povećanje udjela govornika drugih jezika vezano uz imigracijski trend 1890. – 1900. U kasnijoj dekadi trend pada govornika hrvatsko-srpskog jezika kao materinjeg usporen je jer je bio i smanjen imigracijski proces. Na području Kraljevine smanjenje govornika hrvatsko-srpskog jezika u razdoblju 1890. – 1900. bilo je zanemarivo, a 1900. – 1910. čak dolazi do povećanja govornika hrvatsko-srpskog jezika unatoč imigracijskim i emigracijskim procesima. Udio govornika „stranih jezika“ i u županiji i u kotaru rastao je u razdoblju 1890. – 1900. da bi u dekadi 1900. – 1910. došlo do smanjenja rasta udjela govornika tih jezika. Kotar Nova Gradiška u usporedbi s Kraljevinom imao je veći udio govornika hrvatsko-srpskog jezika, što je prema srednjem prosjeku tijekom dvadeset godina iznosilo 6,8% više. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji je bilo iznadprosječno više govornika slovenskog, slovačkog, njemačkog i mađarskog jezika nego što je to bilo u novogradiškom kotaru. Kotar Nova Gradiška imao je veći udio govornika češkog jezika nego što je to bio prosjek u Kraljevini.

Tablica 3. - Pregled udjela materinjeg jezika prema upravnim jedinicama 1890. – 1910.¹⁴⁸ (u %)

	Jezici /Upravne jedinice	Hrv./srp. jezik	Slovenski jezik	Češki jezik	Slovački jezik	Mađarski jezik	Njemački jezik	Ostalo
1890.	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	87,89	0,96	1,26	0,62	3,15	5,37	0,75
	Požeška županija	82,71	0,43	5,80	0,32	4,64	5,28	0,82
	Brod kotar i grad Brod	93,27	0,40	0,37	0,10	2,13	2,96	0,77
	Nova Gradiška Kotar	96,11	0,24	1,61	0,03	0,54	1,28	0,17
1900.	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	87,04	0,82	1,32	0,72	3,76	5,58	0,76
	Požeška županija	80,02	0,42	6,46	0,53	6,01	5,52	1,04
	Kotar Brod i grad Brod	89,97	0,32	0,35	0,10	4,34	4,13	0,79
	Kotar Nova Gradiška	93,36	0,29	2,23	0,27	1,37	1,72	0,76
1910.	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	87,22	0,60	1,20	0,82	3,97	5,07	1,12
	Požeška županija	79,22	0,34	5,73	1,26	5,93	4,95	2,57
	Kotar Brod i grad Brod	83,76	0,2	0,3	0,19	5,20	4,67	5,68
	Kotar Nova Gradiška	93,15	0,2	1,6	0,3	0,96	1,29	1,94

¹⁴⁸ Tablica 3. rezultat je izračuna autorice na temelju *Statističkoga godišnjaka I., Popisa žiteljstva i Stanovništva Banske Hrvatske*, Zagreb, 2009., 211.

Iz novogradiškoga kotara emigriralo je relativno malo stanovnika u prekomorske zemlje. Prema navođenju¹⁴⁹ Božene Vranješ-Šoljan, 3% stanovnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije iselilo se u prvih pet godina 20. stoljeća da bi u nizu godina 1906. – 1910. ukupno iselilo 73 035 ljudi. U Kraljevini se najviše ljudi iseljavalo iz Modruško-riječke županije, a najmanje iz Varaždinske i Požeške¹⁵⁰. U periodu 1905. – 1910., ukupno je iz novogradiškoga kotara iselilo 1,2% stanovnika¹⁵¹.

Rast stanovništva moguće je pratiti kroz stvarni porast i kroz prirodni prirast. Stvarni porast jest odnos mortaliteta, nataliteta i migracija dok je prirodni prirast odnos nataliteta i mortaliteta.

Tijekom razdoblja od dvadeset godina – između 1890. i 1910. – kontinuiran porast stanovništva kotara Nove Gradiške iznosio je 11 699 osoba, tj. indeks porasta bio je 128,57, što znači da se ukupno stanovništvo povećalo za 28,57%. Ako to usporedimo s porastom koji je postojao u Kraljevini¹⁵², onda je u razdoblju od 1890. do 1910. indeks rasta bio 119,03, tj. stanovništvo se kroz to razdoblje povećalo za 19% dok je u Požeškoj županiji indeks rasta bio 130,78, odnosno stanovništvo se u tom istom razdoblju povećalo za 30,7%. Zaključno, u Požeškoj županiji bio je natprosječan porast stanovništva dok je kotar Nova Gradiška bio malo ispod prosjeka županije. Ako se napravi komparacija i analiza rečenog s tablicom 10.2. *Kretanje stanovništva Hrvatske i Slavonije po županijama između 1880. – 1910.* u radu Božene Vranješ-Šoljan¹⁵³, može se utvrditi da je u razdoblju 1890. – 1910. Požeška županija imala najveći porast stanovnika u Kraljevini.

U novogradiškom kotaru prirodni prirast¹⁵⁴, u usporedbi s brodskim kotarom, bio je znatno veći. U periodu od 1890. do 1900. prirodni prirast je u novogradiškom kotaru iznosio 4,02%, a u brodskom kotaru prirast je bio gotovo dvostruko manji, tj. iznosio je 2,21%. Kada se uspoređuje prirodni prirast za to razdoblje između ta dva kotara, jasno je vidljivo da je, unatoč skupnim podacima za grad Brod i brodski kotar, novogradiški kotar ruralnija sredina te je time imao i viši prirodni prirast od brodskog. Prirodni prirast u Požeškoj županiji u razdoblju od 1890. do 1900. iznosio je 7,53%, čime je ta županija, ako se usporedi s prosjekom Kraljevine na 10%, imala još uvijek niži prirodni prirast nego što je to bilo u Kraljevini,

---

¹⁴⁹ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 210.

¹⁵⁰ Ibid, Zagreb, 2009., 239.

¹⁵¹ 673 osobe.

¹⁵² B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 228.

¹⁵³ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 229.

¹⁵⁴ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 5.

temeljem čega se uviđa da je postojao trend visokog nataliteta u zadnjem desetljeću 19. stoljeća.

Što se tiče općeg porasta udjela stanovnika za novogradiški kotar¹⁵⁵ u razdoblju 1890.-1900., on je iznosio 9,79%, a za kotar Brod 6,49% dok je u istom razdoblju porast na županijskoj razini bio 12,45% te je time u Požeškoj županiji zabilježen jedan od najviših porasta broja stanovnika. Iako je postojala tendencija porasta stanovnika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, pogotovo u gradskim naseljima, u nekim krajevima poput Modruško-riječke županije došlo je do pada broja stanovnika. Kretanje stanovnika i stanje stanovništva moguće je donekle razumjeti kroz odnos rođenih, umrlih i vjenčanih. Visok broj rođenih i nešto manji broj umrlih pokazivali su krajem 19. stoljeća pozitivna demografska kretanja na području Kraljevina, a o kojima piše Vranješ-Šoljan¹⁵⁶. Prema njezinoj studiji, prosječna stopa nataliteta iznosila je 44,59‰, a mortaliteta 31‰ u razdoblju od 1880.-1890. Tijekom razdoblja 1901. – 1910., povećao se udio nataliteta u kotaru Nova Gradiška s 40,52‰ u razdoblju 1901. – 1905. na 42,04‰ u razdoblju 1906. – 1910., što znači da je prosjek bio 41,28‰. Istodobno, porasla je i smrtnost pa je prosječni mortalitet iznosio 27,63‰. Potrebno je istaknuti da je, iako je na području Kraljevine postojao trend pada mortaliteta, kotar Nova Gradiška u tome izuzetak pa se tako stopa mortaliteta povećala u razdoblju 1906. – 1910. (**Tablica 4. i 5.**). Uzroke je možda moguće pronaći u epidemijama koje su tada vladale. Usporedbom s kotarom Brod i Požeškom županijom, uočava se da kotar Brod ima prirodni prirast ispod prosjeka županije, pa tako i natalitet i mortalitet. Požeška je županija, u usporedbi s Kraljevinom, imala veći prirodni prirast i stopu nataliteta, ali stopu mortaliteta imala je ispod prosjeka Kraljevine Kotar Nova Gradiška imao je viši prirodni prirast od Kraljevine Hrvatske i Slavonije i Broda te je bio nešto ispod prosjeka županije. Kotar Nova Gradiška imao je relativno visoku stopu mortaliteta pa je tako u razdoblju 1901. – 1905. ona nešto niža nego prosjek Kraljevine Hrvatske i Slavonije, da bi 1906. – 1910. bila viša i od Kraljevine i od županije te je tijekom deset godina u prosjeku iznosila 27,63‰, a viša je bila i od prosjeka Kraljevine Hrvatske i Slavonije, što je iznosilo 26,72‰, te viša od županije, gdje je to iznosilo 27,07‰. Važnost vjenčanja vezana je uz parametre muško-ženskih odnosa i razumijevanje nataliteta. Razumijevajući odnos žena i muškaraca uopće, kao odnos žena naspram sto muškaraca, zapaža se da broj žena u kotaru Brod opada u razdoblju od 1890. do 1910. naspram

¹⁵⁵ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 5.

¹⁵⁶ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 175.

broja žena u kotaru Nova Gradiška, gdje žena¹⁵⁷ ima uvijek nešto više nego muškaraca. Navedene razlike pogotovo su izražene 1910. zbog povećana iseljavanja u SAD, kao i zbog činjenice da je u gradu Brodu bilo stalno stacionirano 1 058 vojnika. Kada tih vojnika ne bi bilo, broj bi žena u kotaru Brod, u odnosu prema muškarcima, bio sličniji prilikama u Novoj Gradiški. U Požeškoj županiji u razdoblju od 1890. do 1900. prevladavaju muškarci, ali situacija se s 1910. godinom opet mijenja u korist žena.

Tijekom 1900. godine bilo je 466 vjenčanja u novogradiškom kotaru, da bi u razdoblju od 1901. do 1905. prosječan broj bio 490 vjenčanja godišnje. Srednji broj žitelja u kotaru Nova Gradiška bio je 47 161 pa je tako na 1 000 žitelja bilo prosječno oko deset vjenčanja godišnje. U kotaru Brod u tome su razdoblju bila prosječno 423 vjenčanja, a u gradu Brodu 60 godišnje. Od 1906. do 1910. u novogradiškom kotaru bila su u prosjeku 472 vjenčanja godišnje, s time da je prosjek žitelja za navedeno razdoblje iznosio 50 670 pa je tako broj vjenčanja na 1 000 žitelja iznosio prosječno 9,32. Kotar Brod i grad Brod imali su u prosjeku 503 vjenčanja, što je u prosjeku nešto malo manje od kotara Nova Gradiška (**Tablica 4. i 5.**). Ako se uspoređi razdoblje 1901. – 1905. s razdobljem 1906. – 1910. (**Tablica 4. i 5.**), uočava se da dolazi do pada udjela vjenčanja (udanih i oženjenih osoba) i u kotaru Brod, i u Požeškoj županiji i u Kraljevini, što upućuje na povećanje drugih kategorija stanovnika poput udovaca/udovica, rastavljenih pa i sve većeg broja samaca. Kotar Nova Gradiška ističe se po vjenčanjima u oba naznačena razdoblja povećanim udjelom, čime je očito koliko je to bila tradicionalna sredina, a to je bio i jedan od pokazatelja zakašnjele modernizacije. Ako se to uspoređi s drugim kategorijama poput samaca, udovaca/udovica i rastavljenih osoba, dobiva se sveobuhvatnija slika značenja uloge obitelji u još duboko tradicionalnom društvu. Broj muškaraca i žena u novogradiškom kotaru iznad 14 godina sličan je, ali uočava se velika razlika u odnosu između udanih žena i oženjenih muškaraca¹⁵⁸. Tako je 1900. bilo 30,2% neoženjenih muškaraca iznad 14 godina, 64,7% oženjenih, 5,0% udovaca i 0,1% legalno rastavljenih. Kod žena je situacija bila takva da je 20,8% žena bilo neudano, 65,1% udano, 13,9% udovica, a 0,2% legalno rastavljenih. Iz toga je vidljivo da je bilo dvaput više oženjenih nego neoženjenih muškaraca dok je kod žena to drugačije, tj. neudanih ima 10% manje nego muškaraca, te je odnos naspram udanih i neudanih takav da je udanih bilo gotovo triput više

---

¹⁵⁷ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 12. Tijekom popisa 1890. žena je bilo 101 dok je 1900. žena bilo 100 na 100 muškaraca.

¹⁵⁸ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 22.

nego neudanih. Prosječni broj¹⁵⁹ neoženjenih muškaraca iznad 14 godina u novogradiškom kotaru iznosio je 4 508, a žena 3 084. Ta velika razlika moguća je kad se ti brojevi usporede s brojem udovica i udovaca. Činjenica da je bilo triput više udovica nego udovaca pokazuje da su se muškarci više puta ženili kada su postajali udovci pa je bio manji broj neudanih žena iako je otprilike podjednak broj žena i muškaraca u kotaru. Također, zanimljivi su podatci o legalno rastavljenim ljudima među kojima je žena bilo dvostruko više nego muškaraca, što upozorava na mogućnost¹⁶⁰ da su se muškarci poslije razvoda jednostavnije iznova vjenčali dok je za ženu to predstavljalo svojevrsnu društvenu stigmatu.

Situacija u kotaru Brod i gradu Brodu što se tiče oženjenih muškaraca bila je slična onoj u kotaru Nova Gradiška, ali neznatna se razlika uviđa u kategorijama neoženjenih, udovaca i razvedenih¹⁶¹ budući da je njihov udio bio nešto veći nego u Novoj Gradiški. Zanimljivo je da je neudanih žena u kotaru Brod i gradu Brod bilo manje nego u kotaru Nova Gradiška dok ostalih kategorija ima više nego u kotaru Nova Gradiška¹⁶². Razlog tomu može se naći u ukupnoj dobnoj strukturi ženskog stanovništva kojeg u kotaru Nova Gradiška od 14 do 19 godina starosti ima za 1,2%¹⁶³ više nego u brodskom kotaru zajedno s gradom Brodom. Za pretpostaviti je da je najveći broj neudanih ženskih osoba pripadao dobnoj skupini od 14 do 19 godina. Situacija u Požeškoj županiji¹⁶⁴ bila je dosta slična onoj u novogradiškom kotaru, ali zato je u Kraljevini¹⁶⁵ bila ponešto drugačija. To se i kod muškaraca i žena vidjelo u kategoriji udanih/oženjenih kojih je bilo manje nego u Požeškoj županiji. Ako navedeno usporedimo s podacima za 1910.¹⁶⁶ godinu, uočava se da je prema udjelu u stanovništvu došlo

---

¹⁵⁹ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 156. Prosjek je računat između 1898. i 1903., a uzeto je okvirno srednje godište 1900.

¹⁶⁰ Realni broj je 29 žena i 19 muškaraca iako su ti postotci jako mali pa se može dogoditi greška pri interpretaciji.

¹⁶¹ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 22. U kotaru Brod i gradu Brod bilo je 63,85% oženjenih muškaraca, 5,69% udovaca i 0,23% rastavljenih.

¹⁶² *Ibid*, Zagreb, 1913. U kotaru Brod zajedno s gradom Brodom ima 17,78% neudanih žena, 66,86% udanih, 15,07 udovica te 0,29% razvedenih.

¹⁶³ Dobna struktura ženskog stanovništva bila je u kotaru Nova Gradiška takva da je 1,2% više žena od 15 do 19 godina starosti nego u kotaru Brod i gradu Brod. Takvo što proizlazi iz činjenice da ženske osobe do 14 godina čine nešto više od 1/3 ukupnog broja žena ako se uzme u obzir samo dobna skupina iznad 15 godina. U kotaru Nova Gradiška bilo je gotovo 2% više ženskih osoba od 15 do 19 godina nego u kotaru i gradu Brod.

¹⁶⁴ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 22. U Požeškoj županiji bilo je 30,7% neoženjenih muškaraca, 63,8% oženjenih muškaraca, 5,3% udovaca i 0,2% rastavljenih muškaraca. Neudanih žena bilo je 20,8%, 66,8% bilo je udanih, 12,2% bilo je udovica, a 0,2% razvedenih.

¹⁶⁵ *Ibid*, Zagreb, 1913. U Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 31,7% neoženjenih muškaraca, 62,8% oženjenih, 5,4% udovaca i 0,1% razvedenih. Neudanih žena bilo je 22,7%, udanih je bilo 64,5%, udovica je bilo 12,6% dok je razvedenih bilo 0,13%.

¹⁶⁶ *Statistički godišnjak II., 1910.*, Zagreb, 1917., 20. U kotaru Nova Gradiška 1910. bilo je 27,8% neoženjenih, 66,6% oženjenih, 18,7 neudanih te 67,0% udanih. U Požeškoj županiji bilo je 29% neoženjenih, 65% oženjenih, 20,5% neudanih te 65,9% udanih. U Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 29,9% neoženjenih, 63,7% oženjenih, 22,7 neudanih te 64,2% udanih.

do povećanja broja udanih/oženjenih naspram samaca na svim upravnim razinama od kotara Brod i Nova Gradiška, preko Požeške županije do Kraljevine. Navedeno na prvi pogled začuđuje, ali ako se to razumije u kontekstu zakašnjele liberalizacije pravnog sustava u Kraljevini te činjenice da tek 1906. stupa na snagu zakon o vjeroispovjednim (interkonfesionalnim) odnosima, temeljem kojeg su svi brakovi miješanih konfesija bili priznati, jasno je zašto dolazi do tolikog povećanja brakova. Prema Popisu Stanovništva¹⁶⁷ iz 1910., broj zakonski razvedenih muškaraca i žena povećan je za oko 50%. Analizom vjeroispovijesti rastavljenih muškaraca i žena utvrđeno je da se oba spola pravoslavne vjeroispovijesti dvostruko češće razvode od rimokatolika dok je broj zakonski razvedenih osoba drugih vjeroispovijesti zanemariv. Možda se razlog može tražiti u onome što navodi Liljana Dobrovšak¹⁶⁸, točnije u mogućnosti da se pravoslavne osobe mogu razvesti od rimokatolika i nakon toga zasnovati novi brak.

Natalitet je krajem 19. stoljeća bio na području Kraljevina visok te je, prema pisanju Božene Vranješ-Šoljan¹⁶⁹, iznosio 40 živorođenih na 1 000 stanovnika. Tijekom popisa stanovništva 1900., u novogradiškom kotaru¹⁷⁰ bilo je u dobi između 15 i 50 godina 68,50% udanih žena, a 31,50% neudanih. Na 1 000 žena u dobi od 15 do 50 godina, od onih koje su udane, svaka je peta rodila zakonito dijete te godine, a svaka 50. koja je neudana rodila je nezakonito dijete. U gradu Brodu bio je velik postotak neudanih žena u dobi od 15 do 50 godina, tj. 42%, dok ih je u kotaru Brod bilo 27%. U kotaru Brod, na 1 000 žena u dobi od 15 do 50 godina koje su bile udane, može se reći da je gotovo svaka šesta rodila zakonito dijete te godine, a svaka 37. neudana rodila je nezakonito dijete. Za grad Brod, na 1 000 žena u dobi od 15 do 50 godina, od onih koje su udane, gotovo svaka šesta rodila je zakonito dijete te godine, a svaka 27. neudana žena rodila je nezakonito dijete. U kotaru Brod rađalo se značajno više nezakonite djece na 1 000 žena nego u novogradiškom kotaru, a pogotovo u gradu Brodu gdje se na 1 000 žena rađa gotovo dvostruko više nezakonite djece nego u novogradiškom kotaru.

---

¹⁶⁷ HR-HDA, Fond 367, Popis stanovništva 1910. Riječ je o 32 muškarca i 44 žene.

¹⁶⁸ Ljiljana DOBROVŠAK, „Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj“, *Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu*, 2005., 90. Riječ je o kanonskom pravu Pravoslavne crkve koje je potvrđeno 1. člankom patenta od 8. listopada 1856.

¹⁶⁹ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 203.

¹⁷⁰ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 184.

Tablica 4. - Promjena kretanja stanovništva po upravnim jedinicama za razdoblje 1901. – 1905. na prosječnoj godišnjoj razini¹⁷¹

Upravna jedinica/tip promjena kretanja stanovništva	Vjenčanja	Živorodeni	Pomor	Prirodni prirast
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	2 489 943 (9,19‰)	98 578 (39,59‰)	68 147 (27,37‰)	30 431 (12,22‰)
Požeška županija	239 959 (9,76‰)	9 793 (40,81‰)	6 555 (27,33‰)	3 238 (13,49‰)
Kotar Nova Gradiška	47 161 (10,39‰)	1 911 (40,52‰)	1 282 (27,18‰)	629 (13,34‰)
Kotar Brod s gradom Brodom	50 637 (9,54‰)	1 771 (34,97‰)	1 375 (27,15‰)	396 (7,82‰)

Prema podacima iz 1905., u novogradiškom kotaru¹⁷² bilo je rođeno 2 112 žive djece, od kojih je 2 024 bilo zakonito, a 88 nezakonito, tj. rođeno je 4,17% žive nezakonite djece od ukupnog broja rođene djece. Ukupno je mrtvorodene djece bilo 32, i to 29 zakonite djece i troje nezakonitih. Postotak mrtvorodene djece iznosio je 1,49% od ukupno rođenih. Značajna je razlika broja rođene djece kod zakonitih roditelja gdje se na tisuću žitelja rađa prosječno 43,11‰. U gradu Brodu i kotaru Brod ukupno je rođeno 1 968 djece, od kojih je 1 825 bilo zakonito, a 143 nezakonito. Rođeno je 7,26% nezakonite djece, što je bilo značajno više nego u novogradiškom kotaru. Ukupno se u brodskom kotaru rađalo desetak promila manje djece na 1 000 stanovnika nego u novogradiškom kotaru. Situacija u Požeškoj županiji bila je takva da je u prosjeku rođeno 7,4% nezakonite djece dok je u Kraljevini to iznosilo 6,96%.

¹⁷¹ U tabeli su uneseni realni brojevi srednjeg žiteljstva i udio vjenčanja, živorođenih, pomora te prirodnog prirasta prema upravnim jedinicama, izraženo u promilima. Tabela je rezultat podataka iz *Statističkoga godišnjaka I.* te izračuna autorice.

¹⁷² *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 183.

Tablica 5. - Promjena kretanja stanovništva po upravnim jedinicama za period 1906. – 1910. na prosječnoj godišnjoj razini¹⁷³

Upravna jedinica/tip promjena kretanja stanovništva	Vjenčanja	Živorodeni	Pomor	Prirodni prirast
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	22 367 (8,72%)	101 396 (39,54%)	66 855 (26,07%)	34 541 (13,47%)
Požeška županija	2 297 (8,98%)	10 453 (40,86%)	6 862 (26,82%)	3 591 (14,04%)
Kotar Nova Gradiška	472 (9,32%)	2 130 (42,04%)	1 425 (28,12%)	705 (13,92%)
Kotar Brod i grad Brod	503 (9,10%)	2 006 (36,28%)	1 456 (26,34%)	551 (9,97%)

Prema Tablici 6., vidljivo je kako je u novogradiškom kotaru i tijekom 1905. i tijekom 1910. bilo najviše živorođene zakonite djece, te najmanje živorođene nezakonite djece budući da je prosjek i u Kraljevini i u županiji bio oko 7%, što ukazuje na činjenicu socijalnog imperativa, tj. da se dijete moralo roditi u braku. U Požeškoj županiji bilo je 1905. godine, od ukupnog broja rođene djece, 1,62% mrtvorodjenih, a u Kraljevini taj je prosjek bio 2,16%. U novogradiškom kotaru opet je riječ o malom udjelu (1,47%), što je moglo proizaći iz neprijavljivanja mrtvorodjene djece. Potvrđuju to školske spomenice kotara, ali o tome piše i Božena Vranješ-Šoljan¹⁷⁴ kao o modelu izbjegavanja konflikata.

¹⁷³ U tabeli su uneseni realni brojevi srednjeg žiteljstva i udio vjenčanja, živorođenih, pomora te prirodnog prirasta prema upravnim jedinicama, izraženo u promilima. Tabela je rezultat podataka iz *Statističkoga godišnjaka II.* te izračuna autorice.

¹⁷⁴ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 207.

Tablica 6. - Udio živorođenih i mrtvorodenih tijekom razdoblja 1901. – 1910. za kotar Nova Gradiška, kotar Brod, Požešku županiju i Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju¹⁷⁵ (u%)

Godine	Upravne jedinice/porod	Živorodena zakonita djeca	Živorodena nezakonita djeca	Mrtva zakonita djeca	Mrtva nezakonita djeca
1905.	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	90,05	6,95	90,31	9,69
	Požeška županija	92,59	7,40	87,35	12,64
	Kotar Nova Gradiška	95,83	4,17	90,6	9,37
	Kotar Brod i grad Brod	92,74	7,26	95,45	4,55
1910.	Kraljevina Hrvatska i Slavonija	92,92	7,51	89,34	10,66
	Požeška županija	91,70	8,29	91,09	0,89
	Kotar Nova Gradiška	94,78	5,22	94,44	5,56
	Kotar Brod i grad Brod	92,02	7,97	85,29	14,70

To još više potkrjepljuju podaci iz 1910. prema kojima taj postotak raste i u Požeškoj županiji i u Kraljevini, ali u kotaru Nova Gradiška pada (0,87%). Ono što je zanimljivo primijetiti u

¹⁷⁵ Tablica 6. Vrijednosti su rezultat izračuna autorice na temelju *Statističkoga godišnjaka I. i II.*

obje tablice jest nizak postotak mrtvorodne nezakonite djece zbog koje su majke mogle bili dvostruko stigmatizirane te na taj način mrtvorodena nezakonita djeca gotovo uopće nisu bila prijavljivana zbog potencijalnoga višestrukoga moralnoga konflikta. U pogledu dobnih i spolnih struktura stanovništva, kotar Nova Gradiška pratio je trendove na razini Kraljevine pa su se tako više rađala muška djeca, kao što je udio djece u ukupnom stanovništvu (0 – 4 godine) bio 12,15% stanovništva, dok su, primjerice, stariji ljudi činili samo 0,28% (80 i više godina). Ako se uspoređi situacija s Kraljevinom¹⁷⁶ za 1900., uočava se isti trend pada udjela stanovnika po dobnim skupinama kako se povećava životna dob. Tako stanovništvo od 0 do 20 godine života čini 46,89%, od 20 do 45 godina 33,62% dok ostalo stanovništvo od 45 do 90 godine života čini 19,49% na području Kraljevine. U Novoj Gradiški mlado stanovništvo do navršene 20. godine života čini 44,88%, a stanovništvo od 20 do 45 godina činilo je 36,26% dok je staro stanovništvo činilo 18,86%.

Zaključno se može reći da je, tijekom razdoblja od dvadeset godina, stanovništvo kotara Nova Gradiška činilo okvirno 2% stanovnika Kraljevine i 20% stanovništva Požeške županije. Tijekom tog razdoblja, stanovništvo je prolazilo kroz mnogobrojne tranzicije koje su utjecale na njegovu preobrazbu u modernije društvo. Ako se sagleda spolna, dobna i religijska struktura stanovništva kotara Nova Gradiška, ona ne odudara mnogo od demografske slike koja se uviđa u Požeškoj županiji te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Tako je riječ većinom o mladom rimokatoličkom stanovništvu gdje je udio muškaraca i žena bio podjednak. Gustoća naseljenosti u novogradiškom kotaru bila je slična kao i u Požeškoj županiji, ali zato je kraj bio slabije naseljen od prosjeka Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Budući da u kotaru Nova Gradiška nije bilo gradova, već samo dva trgovišta, 90% stanovništva je živjelo na selu. Prema jezičnoj i religijskoj strukturi, može se reći da je kotar Nova Gradiška pratio trendove migracija na području Požeške županije i Kraljevine. Tako je oko 74% stanovnika bilo rimokatoličke vjeroispovijesti, oko 25% bilo je pravoslavnih stanovnika, a ostale konfesije zajedno su činile oko 1%. Kotar Nova Gradiška razlikovao se od ostatka Monarhije ponajprije u većem udjelu pravoslavnog stanovništva i manjem udjelu stanovnika grkokatoličke, evangeličke i židovske konfesije. Horizontalnom usporedbom s kotarom Brod, uočava se da najveće razlike postoje u udjelu pravoslavnog stanovništva kojeg je u novogradiškom kotaru bilo gotovo triput više dok je stanovnika židovske, grkokatoličke, evangeličke i židovske konfesije u brodskom kotaru bilo dvostruko više. Zahvaljujući

---

¹⁷⁶ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 204.

vertikalnoj analizi pojedinih općina unutar kotara, značajno je istaknuti da su izrazito rimokatoličke bile općina Rešetari ili Cernik dok su općine Mašić ili Okučani bile većinski pravoslavne.

Prema jezičnoj strukturi stanovnika, vidljivo je da se u kotar Nova Gradiška većinom doselilo češko, njemačko, mađarsko i slovačko stanovništvo. Kotar Nova Gradiška imao je nešto veći udio govornika hrvatsko-srpskog jezika nego što je bio prosjek u Kraljevini, ali to je moguće tumačiti i činjenicom da je novogradiško stanovništvo većinom živjelo na selu, a doseljeno stanovništvo nešto je češće živjelo u gradovima. Migracijski procesi nisu u tolikoj mjeri zahvatili novogradiški kotar kao što je to bio slučaj na području Kraljevine. Imigracijski procesi povezani su s doseljavanjem radne najamne snage iz drugih kotara Kraljevine, kao i s doseljavanjem stručnih kadrova iz drugih krajeva Monarhije. Emigracijski tokovi u novogradiškom su kotaru vezani uz iseljavanje stanovnika u Ameriku, ali iz novogradiškog se kotara, za razliku od Kraljevine gdje je iselilo 3% od ukupnog stanovništva, iselilo u razdoblju 1905.-1910. svega 1,2%. Migracijski procesi nisu u tolikoj mjeri utjecali na porast stanovništva u kotaru Nova Gradiška koliko je na to utjecao prirodni prirast. U društvima koje je zahvalila modernizacija postoji veća rodnoost nego smrtnost te se može uočiti pad smrtnosti do trenutka niske rodnoosti i smrtnosti. Kotar Nova Gradiška imao je niži prirodni prirast od prosjeka Kraljevine tijekom razdoblja 1890. – 1900., da bi u dekadi 1900. – 1910. imao viši prirodni prirast. Temeljem toga, uočava se da je rodnoost bila visoka, ali da trend smanjenja mortaliteta nije pratio tendencije na razini Kraljevine, već je mortalitet rastao. Visoka rodnoost u kotaru Nova Gradiška bila je vezana uz instituciju braka. U usporedbi sa susjednim kotarom Brod i Požeškom županijom, kotar Nova Gradiška imao je veći udio sklopljenih brakova, što je vezano uz teže napuštanje tradicije i uz razumijevanje braka kao osnovne institucije koja je činila obitelj. Iako se na širem području Kraljevine odvijao proces modernizacije društva, prema demografskim pokazateljima, kotar Nova Gradiška kasnio je u tom procesu. Manji broj rođenja, manji broj sklopljenih brakova i duži životni vijek bili su pokazatelji kako je životni standard u brodskom kotaru i gradu Brodu bio viši nego u novogradiškom kotaru. U usporedbi s demografskim promjenama u Kraljevini, novogradiški kotar još nije bio u tolikoj mjeri pao pod utjecaj procesa koji su pratili modernizacijske pomake poput smanjenja stope mortaliteta ili pak smanjenja broja vjenčanja.

5. UPRAVNO DJELOVANJE KOTARA NOVA GRADIŠKA 1886. – 1914.

5.1. Kotar Nova Gradiška – upravna jedinica Kraljevine Hrvatske i Slavonije

Hrvatsko-Ugarskom nagodbom 1868. i sjedinjenjem Vojne krajine s civilnim dijelom Banske Hrvatske 1881., Slavonija je postala cjelovita i sjedinjena s ostatkom Hrvatske. Kraljevine Hrvatska i Slavonija, kao sastavni dio Zemalja ugarske krune, sastojale su se, prema novom županijskom uređenju iz 1886., od osam županija: Ličko-krbavske, Modruško-riječke, Zagrebačke, Varaždinske, Bjelovarsko-križevačke, Virovitičke, Srijemske i Požeške županije. Županije su bile podijeljene na niže upravne jedinice – kotareve, a poseban status, prema zakonu iz 1895., imali su gradovi. Upravnim uređenjem, temeljenim na zakonu¹⁷⁷ od 5. veljače 1886., postignut je okvir za ponovo jačanje županijskih samoupravnih ovlasti koje su tijekom 1870. bile sasvim ograničene i svedene na činovničko-administrativnu funkciju. Novim zakonom pokušalo se činovnicima upravnih jedinica proširiti ovlasti time što su obavljali političko-upravnu djelatnost.

Županije su postale samoupravne jedinice koje su svoju djelatnost obavljale putem svojih skupština. Samouprava županijskih skupština nije se ogledala u izvršnoj vlasti, već u mogućnosti donošenja zaključaka koje je provodio podžupan.¹⁷⁸ Članovi županijske skupštine bili su veleposrednici i izabrani članovi. Gradovi su, prema zakonu iz 1895., većinom bili podređeni županijama, osim Zagreba, Osijeka, Varaždina i Zemuna koji su bili podređeni Zemaljskoj vladi. Požeška županija imala je sjedište u Požegi, a u njezinu su sastavu bili grad Požega, grad Brod, pakračka podžupanija, požeška podžupanija, gradiško okružje, garčanski kotar broskog okružja te općine Jasenovac i Krapje.¹⁷⁹

Požeška županija, u čijem se sastavu nalazio kotar Nova Gradiška, sastojala se od šest kotareva, i to: broskog, požeškog, novskog, daruvarskog, pakračkog i novogradiškog. Na

---

¹⁷⁷ *Zakon ob ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarih, 5. II. 1886.*

¹⁷⁸ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881. – 1918.)“, Ivo GOLDSTEIN, Boris GRGIN etc, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 104.

¹⁷⁹ *Ibid*, Zagreb, 1996., 102.

području Kraljevina Hrvatske i Slavonije bilo je ukupno 70 kotareva, a manja upravna područja bile su općine.

Kotar Nova Gradiška svojom veličinom zauzimao je 19% površine Požeške županije i svega 2,20% teritorija Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Teritorijalno je činio samo 0,29% Zemalja Ugarske krune, tj. samo 0,15% veličine ukupne Austro-Ugarske Monarhije.

Temeljem ilustrativnog materijala u sklopu priloga (**Slika 3.**), na razglednici iz 1901. moguće je vidjeti kako je izgledao grb Kraljevina Hrvatske i Slavonije te kakav je bio njihov položaj naspram okolnih susjednih zemalja te koliki je dio teritorija zauzimala Kraljevina Hrvatska, a koliki Kraljevina Slavonija. Iz istog razdoblja potječe i ilustracija Požeške županije (**Slika 4.**) koja prikazuje granice Požeške županije i granice kotareva, a na ilustraciji su navedene i dodatne informacije poput veličine teritorija, broja žitelja, grba i popisa kotara.

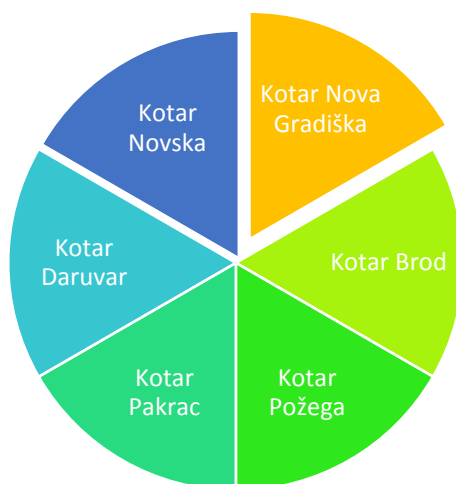
Na području Požeške županije, prema publikaciji *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repetitorij mjesta* iz 1889.¹⁸⁰, bilo je mnoštvo trgovišta, sela i zaselaka. Kotar Brod imao je jedan grad, 81 selo i 13 zaselaka, a kotar Daruvar tri trgovišta, 42 sela, jedan zaselak, šest pustara i pet naseobina. Kotar Novska imao je 33 sela i četiri zaselka, a kotar Pakrac jedno trgovište, 65 sela, sedam zaselaka, jednu pustaru te šest naseobina. Kotar Požega imao je jedan grad, pet trgovišta, 148 sela, sedam pustara i jednu naseobinu. Kotar Nova Gradiška imao je dva trgovišta, Novu Gradišku i Cernik, te 82 sela, tri zaselka, dvije pustare i jednu naseobinu. Osim upravnih kotareva kao manjih administrativnih jedinica, postojale su i raznovrsne druge podjele na kotare koji se često nisu poklapali s granicama administrativnih kotareva. Primjer toga moguće je vidjeti u domeni poreznih ili izbornih kotareva. Dio naselja brodskoga kotara, poput Kobaša, Oriovca i Stupnika, potpadao je pod porezni kotar Nova Gradiška. Općina Cernik potpadala je do 1894. pod porezni ured u Požegi, a cjelokupni kotar Novska potpadao je pod porezni kotar Nova Gradiška. Neke općine Pakračkoga kotara također su potpadale pod porezni kotar Nova Gradiška. U izbornoj sferi kotarevi su se često znali prekrajati kako bi odgovaralo vlasti pa su tako znali biti i spajani u svrhu dobivanja boljih izbornih rezultata. Općine novogradiškoga kotara potpadale su pod razne izborne kotare, točnije pod kotar Brod, kotar Vilić selo i kotar Nova Gradiška. Općina Cernik potpadala je pod izborni kotar Vilić Selo, općine Nova Gradiška, Stara Gradiška,

---

¹⁸⁰ *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repetitorij mjesta*, Zagreb, 1889., 14, 15 (dalje *Političko i sudbeno razdieljenje*).

Mašić, Okučani, Staro Petrovo Selo, Rešetari i Svinjar potpadale su pod izborni kotar Nova Gradiška dok je općina Nova Kapela potpadala pod izborni kotar Brod.

Grafički prikaz 1. Prikaz kotareva u Požeškoj županiji

Odlukom skupštine Požeške županije od 12. studenog 1889. te temeljem novoustrojenih općina, kotar Nova Gradiška imao je osam upravnih općina¹⁸¹: Cernik, Nova Gradiška, Stara Gradiška, Nova Kapela, Staro Petrovo Selo, Mašić, Rešetari i Svinjar. Poslije rješenja skupštine Požeške županije o formiranju nove općine, tijekom 1894.¹⁸² stvorena je upravna općina Nova Gradiška vanjska, da bi 1897. nastala nova općina Štivilica¹⁸³. Tako je krajem 19. stoljeća kotar Nova Gradiška imao deset općina, a već 1910. formirana je i jedanaesta općina: Orubica¹⁸⁴.

Pod upravnu općinu Cernik potpadala su sljedeća mjesta: Baćin Dol, Bukovica, Banićevac, „Bieli brieg“¹⁸⁵, Opršinar, Sinlije, Cernik, Klačinac¹⁸⁶, Mala, Drežnik, Giletinci, Golobrdac, Opatovac, Podvrško, Šagovina i Šumetlica¹⁸⁷. Od navedenih mjesta, sva su bila sela osim Cernika, a samo je Cernik bio trgovište u kojem su se ujedno nalazili općinski ured,

¹⁸¹ *Izvješća*, Požega, 1890., 23.

¹⁸² *Izvješća*, Požega, 1895., 20.

¹⁸³ *Glasnik županije požeške*, br.36, god. VI., (Požega) 5. 9. 1896.

¹⁸⁴ *Izvješća*, Požega, 1910., 63.

¹⁸⁵ *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., 123. „Bieli brieg“ činio je niz kuća, tj. bio je to manji zaselak.

¹⁸⁶ *Ibid*, Zagreb, 1889., 123. Klačinac je bio definiran kao pustara.

¹⁸⁷ *Ibid*, Zagreb, 1889., 124. Selo je bilo središte pravoslavne župe.

župa rimokatoličke vjeroispovijesti, samostan franjevac, židovski rabinat, pučka učionica, pošta te oružnička postaja.

Upravna općina Nova Gradiška sastojala se samo od trgovišta Nova Gradiška¹⁸⁸ koje je ujedno bilo središte kotarske oblasti, kotarskog suda, poreznog ureda, općinskog ureda, rimokatoličke župe te pravoslavne parohije. U Novoj Gradiški nalazili su se viša pučka škola, niža pučka škola, pošta i „brzjavna postaja“, željeznička stanica, gospodarski ured Imovne općine, filijalna kaznionica, državna šumarija i porezni ured.

Upravna općina Stara Gradiška¹⁸⁹ sastojala se od sela Nova Varoš, Gornja Varoš, Donja Varoš, Uskoci i Stara Gradiška. U Uskocima su postojale pučka učionica, oružnička postaja i stanica parobroda. U Staroj Gradiški bili su smješteni poštanski i brzjavni ured, porezni ured, pravoslavna i rimokatolička župa te kraljevska solana.

Upravna općina Nova Kapela¹⁹⁰ sastojala se od 13 sela i to: Batrine, Bilog Briga, Dragovaca, Nove Kapele, Stare Kapele, Komarnice, Donjeg Lipovca (koji se prije nazivao Šušanje), zatim od Gornjeg Lipovca (koji su činila sela Matičevići i Pavlovci), Srednjeg Lipovca, Magić Male, Ratkovice, Seoca i Siča. Sela Dragovci, Kapela Nova, Komarnica, Matičevići, Lipovac Srednji, Magić Mala, Seoce i Siće imala su pučku učionicu. U Batrini su se nalazili željeznička stanica i „brzjavna postaja“. Nova Kapela i Matičevići bili su sjedište rimokatoličke župe. Osim svega navedenog, Nova Kapela bila je i sjedište općine te je u njoj bio smješten poštanski ured. Tijekom 1897., porezna općina Komarnica odcijepila se od upravne općine Nova Kapela te je formirana nova upravna općina Štivilica sa sjedištem u Štivilici.

Upravna općina Mašić sastojala se od 17 sela i jedne naseobine. Sela općine Mašić bila su: Donji Bogićevci, Dragalić, Gorice, Kovačevac, Ljupina, Mačkovac, Mala, Mašić¹⁹¹, Medari, Poljane, Prvča, Ratkovac, Smrtić, Šagovina, Širinci, Trnava, Žuberkovac. Osim navedenih sela, postojala je i jedna naseobina: Visoka Greda. Porezne općine Kovačevac, Ljupina, Mačkovac, Mala i Prvča 1894. odvojile su se od upravne općine Mašić te je 24. prosinca nastala nova upravna općina Nova Gradiška vanjska sa sjedištem u Novoj Gradiški

---

¹⁸⁸ *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., 124.

¹⁸⁹ *Ibid*, Zagreb, 1889., 124.

¹⁹⁰ *Ibid*, Zagreb, 1889., 124.

¹⁹¹ *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., 124. Mašić je bio centar općine.

Sela Donji Bogićevci, Ljupina, Mačkovac, Mašić, Medari, Ratkovac i Trnava 1890.¹⁹² imala su pučke učionice. U selu Mačkovac bila je smještena rimokatolička župa, a sela Ratkovac i Medari bila su središta pravoslavne vjeroispovijesti.

Općina Okučani 1890. sastojala se od trinaest sela i jednog zaselka. Okučansku općinu činila su sela: Benkovac, Bodegraj, Gornji Bogićevci, Cage, Čapreginci, Čovac, Dubovac, Gređani, Kosovac, Lađevac, Okučani, Trnakovac, Vrbovljani te zaselak Klenik. Bodegraji, Gređani, Okučani i Vrbovljani bili su središta pravoslavnih parohija, a u Gornjim Bogićevcima bila je rimokatolička župa. Pučke učionice 1890. postojale su u Benkovcu, Bodegraju, Gornjim Bogićevcima, Gređanima, Lađevcu, dvije¹⁹³ u Okučanima te u Vrbovljanima. U Okučanima, kao središtu općine, postojali su i oružništvo, poštanski i brzojavni ured, porezni ured te željeznička stanica.

Upravna općina Staro Petrovo Selo sastojala se od devet sela, od kojih su Staro Petrovo Selo i Štivica bili središta rimokatoličke župe. Općinu su činili još Gornji i Donji Crnogovci, Godinjak, Laze, Oštri Vrh, Tisovac i Vrbova. Samo u Starom Petrovu Selu, Vrbovi, Štivici i Donjim Crnogovcima bile su pučke učionice. U Starom Petrovu Selu, kao središtu općine, postojale su dvije pučke učionice, policija, brzojavni i poštanski ured te željeznička stanica. Tijekom 1897. postojala je namjera odcjepljenja porezne općine Štivice od upravne općine Staro Petrovo Selo. To je realizirano 1898. time što je Štivica postala samostalna upravna općina kojoj se pridružila porezna općina Komarnica, a ona je dotad bila sastavni dio upravne općine Nova Kapela.

Općina Rešetari sastojala se do 1910. od devet sela da bi se 1910. selo Orubica u poreznom i upravnom smislu odvojilo¹⁹⁴ te postalo izdvojena upravna općina. Sela općine bila su: Adžamovci, Zapolje, Bodovaljci, Dolina, Brđani, Gunjavci, Rešetari, Sičice i Vrbje. Orubica i Vrbje bile su rimokatoličke župe. Pučkih je učionica u općini bilo pet, i to u Vrbju, Rešetarima, Orubici, Adžamovcima i Dolini.

---

¹⁹² *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., 124.

¹⁹³ *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., 125. Srpska i hrvatska pučka učionica.

¹⁹⁴ *Izješća*, Požega, 1910., 62. Temeljem molbe stanovnika Orubice za podjelom općine Rešetari na općinu Orubica i Rešetari, pokrenut je proces. Općina Rešetari nije se protivila tome te je zbog toga trebala umjesto 53 forinti plaćati 59 forinti općinskog nameta. Orubički namet povećao se od 35 forinte na 119 forinti. Po ključu izravnoga državnog poreza, porez i imovina trebali su biti razdijeljeni, a za razdiobu bili su imenovani procjenitelji. Općini Rešetari pripadala su ova mjesta: Adžamovci, Bodovaljci, Brđani, Dolina, Gunjavci, Sičice, Vrbje i Rešetari, a općini Orubica samo selo Orubica. Upravna općina Rešetari imala je 18 općinskih odbornika i to za pojedine porezne općine po broju stanovnika, a za Orubicu je bilo određeno 12 općinskih odbornika.

Upravna općina Svinjar sastojala se samo od sela Svinjar, koje je bilo središte općine i imalo je rimokatoličku župu te pučku učionicu. Selo Svinjar, temeljem odluke Zemaljske vlade¹⁹⁵ od 20. prosinca 1895., promijenilo je ime u Davor.

Upravno funkcioniranje županija i kotara ovisilo je o djelovanju županijskih skupština, kotarskih oblasti i čitavom upravnom aparatu činovnika koji su djelovali u raznim institucijama. Županijska skupština¹⁹⁶ bila je sastavljena od polovice članova, tzv. veleporeznika, točnije članova koji su županiji plaćali najviše poreza te su time imali i pravo birati saborske poslanike dok su drugu polovicu činili izabrani članovi. Broj biranih članova županijske skupštine iz svakoga upravnoga kotara temeljio se na broju stanovnika kotara. Temeljem zakona iz 1886. o ustroju uprave, novogradiški kotar imao je pravo na četiri člana u županijskoj skupštini budući da se broj članova skupštine određivao prema broju žitelja županije pa je na 2 000 stanovnika „išao“ po jedan član skupštine¹⁹⁷. Mandat izbornih članova bio je kraći od mandata veleporeznika te je trajao pet godina. Osim ovih članova, u županijskoj skupštini pravo glasa imali su i sljedeći županijski djelatnici koji su bili članovi upravnih odbora: podžupan, tajnik, inženjer, liječnik, školski nadzornik, nadšumar, veterinar i kotarski predstojnici.

Županijske skupštine sastajale su se u proljeće i jesen svake godine, a članovi su birani na mandat od šest godina. Budući da članovi nisu mogli biti birani za istu funkciju, birani su često za novi mandat druge funkcije, primjerice u neki odbor od kojih se sastojala skupština. Županijske skupštine rješavale su sva upravna pitanja koja su se ticala njihova područja, a pri tome su im pomagali razni strukovni odbori čiji su članovi također bili birani. Stvarnu odluku o zaključcima županijskih skupština donosila je Zemaljska vlada, baš kao što je i veliki župan, kao Vladin pouzdanik, imao stvarni nadzor i izvršnu vlast u županiji. Kotari su bili prvostupanjske upravne jedinice koje su imale svoj djelokrug te je predstojnik kotara izravno odgovarao velikom županu. Hijerarhijski ustroj upravnog aparata bio je takav da su na nižim pozicijama od kotarskog predstojnika bili kotarski „pristav“ tj. sudski činovnik, kotarski perovođa, kotarski „akcesista“ tj. pripravnik te mnogi drugi kotarski javni činovnici poput liječnika, veterinara, kotarskih inženjera itd. Na čelu kotara bio je kotarski predstojnik koji je

---

¹⁹⁵ HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, *Školska spomenica Davor*, inv. br. 67.

¹⁹⁶ HR-HDA, Unutarnji Odjel Zemaljske vlade (dalje UOZV), 79, 50407, *Statut skupštine požeške županije*, 1898.

¹⁹⁷ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881. – 1918.)“, Ivo GOLDSTEIN, Boris GRGIN etc, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 105.

funkciju obnašao po nekoliko godina pa su u novogradiškom kotaru u periodu od 1886. do 1910.¹⁹⁸ na tom položaju bili: Aleksandar Škorić¹⁹⁹, Ferdo pl. Becić²⁰⁰ i Pavao Khun.²⁰¹ Već 1893. imenovan je kotarskim predstojnikom Dragutin vitez Trnski²⁰², od 1899. kotarski predstojnik bio je Tomislav Matanić,²⁰³ a 1900. zamijenio ga je Dragutin Spoja.²⁰⁴ Potom se spominju Milan Mrkšić²⁰⁵ pa Milan Kramarić²⁰⁶ te Ivan Güthner²⁰⁷, Aurel Šenoa²⁰⁸ i Vladimir Derkos²⁰⁹.

Niže upravne jedinice od kotara bile su općine. Na čelu svake općine bili su općinski načelnici te podnačelnici, kao i činovnički aparat koji su činili blagajnik, bilježnik, mjesni sudac i pisar. U većim općinama postojale su funkcije „ovrhovoditelja“, baždara, liječnika i sl. Općinski odbornici birani su na mandat od tri godine te su obavljali pet – deset sjednica godišnje. Prema zakonskom²¹⁰ čl. XVI iz 1870., županija je određivala koliko je općinskih odbornika imala svaka općina.

Porezne općine obuhvaćale su jedno ili više sela i zaselaka unutar upravne općine, a u poreznim općinama broj seoskih odbornika određivao se prema broju stanovnika, za razliku od općinskih odbornika čiji je broj bio unaprijed određen. Izrazito centralizirana uprava s jasno definiranom ulogom činovništva, koje je prema zakonu iz 1886. pa sve do kraja Monarhije djelovalo kao temeljni politički aparat vlasti, može se vidjeti i iz mnoštva dopisa kotarskih predstojnika koji su pisani Predsjedništvu Zemaljske vlade u vidu svojevrsnih izvještaja. U takvim izvještajima mnogi novogradiški kotarski predstojnici izvještavali su o politički neprihvatljivu djelovanju činovnika, o političkim prilikama ili su se ponekad opravdavali zbog raznovrsnih novinskih napisa političke naravi. Iz takvih izvještaja vidljivo je da su mnogi činovnici koji su zastupali oporbene stavove bili suspendirani iz službi,

---

¹⁹⁸ *Izješća*, Požega, 1890. – 1914.

¹⁹⁹ **Aleksandar Škorić**, kotarski predstojnik, tajnik od 1886.

²⁰⁰ **Ferdo Becić** (1844. – 1916.), pravim imenom Fedor Brestov, prozaist, dramski pisac i političar. Osnovnu je školu završio u Lavovu i Novoj Gradiški. Poslije završena školovanja za krajiške upravitelje, od 1876. službuje kao poručnik krajiške uprave u brodskoj i gradiškoj pukovniji. Od 1881. tajnik je u Zemaljskom financijskom ravnateljstvu u Zagrebu, a od 1887. bio je kotarski predstojnik u Novoj Gradiški. Tijekom svog života napisao je nekoliko romana. Pisao je i poeziju i popularne članke razne tematike. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=6510> (pregledano 20. 10. 2015.).

²⁰¹ **Pavao Khun**, kotarski predstojnik 1891. – 1894.

²⁰² **Dragutin vitez Trnski**, kotarski predstojnik 1894. – 1899.

²⁰³ **Tomislav Matanić**, kotarski predstojnik 1899. – 1900.

²⁰⁴ **Dragutin Spoja**, kotarski predstojnik 1900. – 1902.

²⁰⁵ **Milan Mrkšić**, kotarski predstojnik 1902. – 1906. Tijekom svog mandata djelovao je u skladu s promađarskim i prosrpskim interesima.

²⁰⁶ **Milan Kramarić**, kotarski predstojnik 1906. – 1908.

²⁰⁷ **Ivan Guthner**, kotarski predstojnik 1908. – 1912.

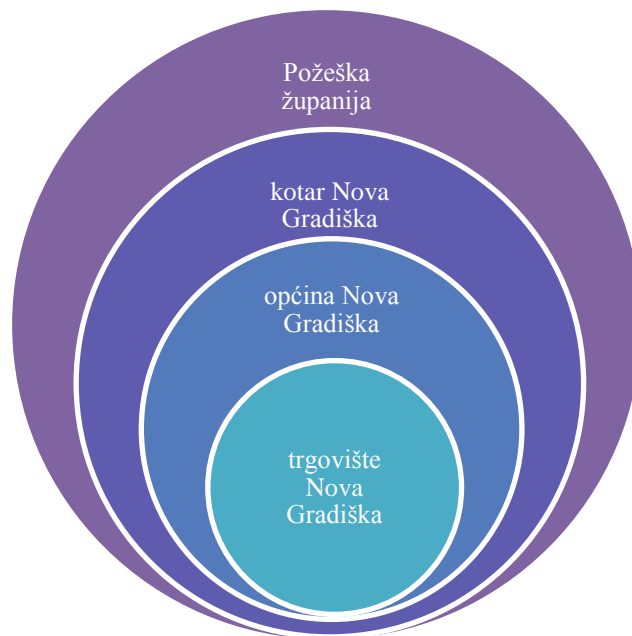
²⁰⁸ **Aurel Šenoa**, kotarski predstojnik 1912. – 1914.

²⁰⁹ **Vladimir Derkos**, kotarski predstojnik od 1914.

²¹⁰ *Izješća*, Požega, 1898., 32.

neovisno o tome je li bila riječ o razdoblju djelovanja bana Khuena Héderváryja ili pak o kasnijim razdobljima – od 1906. do 1910. godine.

Grafički prikaz 2. Prikaz vertikalne hijerarhijske strukture upravnih jedinica

Tablica 7. - Broj općinskih odbornika u kotaru Nova Gradiška

Naziv općine	Broj općinskih odbornika 1870. ²¹¹ određen prema upravnim općinama	Broj općinskih odbornika 1889. određen prema broju stanovnika ²¹²
Nova Gradiška	24	18
Nova Gradiška vanjska	18	11
Okučani	18	16
Rešetari	18	12
Nova Kapela	18	12
Mašić	18	12
Staro Petrovo Selo	18	12
Davor	12	12
Stara Gradiška	12	12
Štivila	12	8
Orubica	12	12

U novogradiškom kotaru odnos činovništva i politike najbolje se ogledao u djelovanju Dragutina viteza Trnskog koji je počeo djelovati kao kotarski predstojnik početkom devedesetih godina te je pod njegovom upravom, prema mnoštvu novinskih napisa, osobito iz *Posavske*

²¹¹ Broj općinskih odbornika određen prema upravnim općinama.

²¹² *Izvjješća*, Požega, 1898, 32. Riječ je o broju općinskih odbornika za poreznu općinu.

Hrvatske i Hrvatske Domovine, djelovao čitav niz upravnih činovnika koji su provodili režimsku volju na perfidne načine. Mnogi općinski činovnici iskorištavali su svoj položaj što za vlastitu korist, što za politički angažman te su u svom djelovanju bili protežirani i instruirani baš od kotarskog predstojnika Trnskog. Slična situacija ponovila se tijekom uprave kotarskih predstojnika Milana Mrkšića te Ivana Güthnera koji su Predsjedništvo Zemaljske vlade redovito izvještavali o političkim situacijama u kotaru protežirajući određene političke skupine.

Koliko činovništvo nije moglo izlaziti iz okvira unaprijed određenih normi života i rada te koliko nije moglo iskazivati drugačije stavove ni živjeti na drugačiji način od onog kako je to bilo određeno, može se vidjeti u dvama slučajevima vezanim za kotar Nova Gradiška. U jednom je nadšumar kotara Nova Gradiška Bogoslav Hajek prisustvovao političkom sastanku te se politički angažirao zbog čega je bio stavljen pod pasku. Za njega se zauzeo podžupan Požeške županije te je dokazano kako je Bogoslav Hajek bio samo politička marioneta pa se odustalo od daljnjeg sankcioniranja. Drugi slučaj ticao se političkog skupa 1908. u Novoj Gradiški koji je vodio osječki učitelj, a na kojem se zagovarala kandidatura Aleksandra Badaja kao koalicijskog zastupnika za kotar Nova Gradiška. Anoniman autor pisma upućena banu navodi u kolikom se broju činovništvo kotara Nova Gradiška okupilo na skupu te poimence spominje svakog od njih. Zanimljivi su komentari na kraju pisma koji upućuju na stav autora prema tom pitanju, kojima on sugerira kako bi se i na koji način trebalo ponašati protiv svih prisutnih na tom skupu. Posebice je naglašeno kako bi trebao biti kažnjen voditelj skupa, osječki gimnazijski učitelj Juraj Kušmiš koji je bio stanovnik novogradiškoga izbornoga kotara. Apostrofira se kako je neophodno takva učitelja degradirati na položaj pučkog učitelja u neko zabačeno selo.

O financijskom djelovanju kotara Nova Gradiška, moguće je ponešto saznati na temelju *Statističkoga godišnjaka I.*²¹³. Ako se sagleda završni račun kotara Nova Gradiška, kotara Brod i grada Broda te Požeške županije i Kraljevine za 1905., uviđa se financijsko stanje. Na razini Kraljevine, županija i kotara, postojali su evidentirani sljedeći prihodi: „općinska imovina i pothvati, krajiška akciza²¹⁴, državni porez na vino, otkup javnih radova, vlastiti porezi i nameti²¹⁵, pristojbe i takse, lov i ribarenje, prinosi, zajmovi i predujmovi“ te

²¹³ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 900 – 901. Moguće je pronaći podatke o financiranju kotara, točnije o prihodima i rashodima kotara po stavkama.

²¹⁴ Krajiška akciza ili regali bili su trošarinske vrste poreza u segmentu pića, mesa i poreza na sajmove koji su se odnosili na područja bivše Vojne krajine.

²¹⁵ Vlastiti porezi i nameti sastojali su se od trošarina i općih nameta na izravni porez koji je, prema proračunu, odobravalu Vlada.

ostali prihodi²¹⁶. Rashodi na razini Kraljevine, županija i kotara dijeljeni su po stavkama na: poglavarstvo, zdravstvo, crkveni namet, prosvjetu, poljoprivredu, građevinski sektor, općinsku imovinu, paušal krajiške akcize, državni rashod za vino, daće i poreze, mirovine, povratak kredita i ostale rashode.

Prihodi kotara Nova Gradiška (**Tablica 8.**) za 1905. u segmentu „općinske imovine i pothvata“ bili su manji od prosjeka Kraljevine i Požeške županije. U segmentu „krajiške akcize“, bili su četiri puta viši nego što je to bio prosjek u Kraljevinama i tripot viši nego što je to bio slučaj u Požeškoj županiji, ali to je i razumljivo zbog toga što se taj prihod dobivao samo na područjima koji su bili pod Vojnom krajinom. Prihod od poreza na vino bio je zanimljivo nizak na području kotara, zato što se na području kotara većinom uzgajala šljiva te se radila rakija, a u manjem postotku vino, ali i zato što je dugi niz godina kraj bio opustošen peronosporom. Nešto više prihoda bilo je u Požeškoj županiji, ali zanimljivo se ističe brodski kraj kao onaj koji je ubirao više poreza na vino. U segmentu „otkupa javnih radova“, i gradiški i brodski kraj imali su manji udio prihoda nego Kraljevina i Županija, što samo znači da je više ljudi obavljalo javne radove u naturi, točnije više su obavljali javne radove nego što su otkupljivali obvezu rada. U segmentu vlastitih poreza i nameta, novogradiški kotar i brodski kraj te Požeška županija imali su više prihoda nego što je prosječno imala Kraljevina budući da su se oni sastojali većinom od trošarina i prireza, tzv. nameta na izravni porez koji je u pravilu premašivao 20%.

Iz činjenice da je navedeni prihod izrazito visok i u Požeškoj županiji i u oba kotara, jasno je da je riječ o prijenosnom prihodu koji je nastao kao posljedica dugovanja nastalih u protekloj godini. Općine novogradiškoga kotara, pa onda i kotar Nova Gradiška, imale su zaostatak u prikupljanja tog poreza koji je bio posljedica elementarnih nepogoda i siromaštva. Navedeni prihod bio je nadprosječno visok za Požešku županiju te je iznosio više od 50% u strukturi prihoda županije u odnosu na strukturu prihoda Kraljevine. Kotar Brod imao je taj prihod sličan kao i Požeška županija, da bi u kotaru Nova Gradiška taj prihod bio najvažniji u strukturi prihoda, točnije čak je 100% veći od prosjeka Kraljevine, iz čega proizlazi da je kotar imao visoku stopu nameta na izravni porez. Stope nameta općina novogradiškoga kotara za 1905. kretale su se od 30% pa do visokih 118%, koliko je imala općina Stara Gradiška, a u prosjeku su se kretale 58% za 11 općina 1905. godine. Prihod od pristojbi i taksi bio je viši u Požeškoj županiji nego što je prosjek iznosio u Kraljevini dok u novogradiškom kotaru taj

---

²¹⁶ Ostali prihodi sastojali su se od prolaznih prihoda i pravih prihoda.

prihod nije dosezao ni 50% prosjeka Kraljevine, a bio je, primjerice, triput manji nego u kotaru Brod. Prihod od lova i ribolova u strukturi prihoda kotara Nova Gradiška zauzimao je minimalni udio od 0,5%, ali taj je prihod, unatoč tome, bio veći od prosjeka Kraljevine. Zanimljivi su još prihodi od kredita koji u novogradiškom kotaru dosežu one u Kraljevini dok su regionalno u Požeškoj županiji i kotaru Brod ti prihodi bili manji budući da su imali manje kredita.

Rashodi kotara Nova Gradiška za 1905. godinu (**Tablica 9.**) zanimljivi su u segmentu crkvenih nameta budući da su novogradiški kotar i Požeška županija u tom segmentu imali izrazito malo rashoda naspram Kraljevine. Tako je Požeška županija imala triput manji rashod od prosjeka Kraljevina, a novogradiški kotar čak 12 puta manji rashod. Školski rashodi bili su izrazito prisutni i na županijskoj i na kotarskoj razini pa tako je Županija imala 30% više rashoda od prosjeka Kraljevine dok je kotar Nova Gradiška imao taj rashod za 50% viši od udjela u rashodima Kraljevine. Školski rashod činio je 29% u strukturi rashoda kotara Nova Gradiška. Građevinski rashodi na području kotara Nova Gradiška bili su dvostruko viši od prosjeka Kraljevine i Županije što je, zbog mnogih radova na sanacijama rijeke Save, bilo i razumljivo. Također, bitno je naglasiti da je kotar Nova Gradiška imao manji udio rashoda od kredita nego Kraljevina, Požeška županija i kotar Brod, iz čega je vidljivo da su krediti slabije vraćani te i da je sam kotar bio siromašniji.

Ako se usporede prihodi i rashodi kotara Nova Gradiška i kotara Brod zajedno s gradom Brodom, uviđa se da je, iako imaju približno sličan broj stanovnika, brodski kraj zastupljen s više od 26% u prihodima i rashodima županije, a gradiški kotar ima tek nešto više od 17% ukupnih prihoda i rashoda županije. Tako se može reći da kotar Nova Gradiška čini više od 1/6 prihoda i rashoda, a brodski kraj više od 1/4 prihoda i rashoda Požeške županije, iz čega proizlazi da je brodski kraj bio bogatiji nego novogradiški. Iz svega proizlazi da je kotar Brod zajedno s gradom Brodom imao 50% više prihoda i rashoda nego kotar Nova Gradiška.

Općine kotara Nova Gradiška podnosile su završne račune na odobrenje kotaru pa upravnom odboru Požeške županije. Temeljem *Izvješća*²¹⁷, moguće je saznati strukturu prihoda i rashoda općina kotara Nova Gradiška tijekom razdoblja od 1896. do 1912. Završni računi općina ponekad su bili poslani upravnom odboru na odobrenje sa zakašnjenjem²¹⁸ ili

---

²¹⁷ Završni računi koji postoje u *Izvješćima* rađeni su jednostavnom računovodstvenom metodom, temeljenom na prihodima i rashodima. Tako su u periodu od 1894. do 1909. završni računi predani na verifikaciju upravnom odboru Požeške županije u formi jednostavnog računovodstva. Od 1910. do 1913. rashodi završnih računa općina vođeni su po stavkama.

²¹⁸ Znalo se događati uslijed elementarnih nepogoda ili bolesti.

pak nisu bili odobreni. Takvi naknadni završni računi nisu bili uvrštavani u *Izješća*. Analiza završnih računa izrađena je na osnovu jednog računa kao referentne godine, tj. 1896., ali i temeljem prosjeka prihoda i rashoda završnih računa tijekom razdoblja od 1896. do 1912. godine. Za razdoblje od 1896. do 1906., završni računi bili su izraženi u gotovini i u obveznicama, da bi od 1907. do 1909. prihodi i rashodi općina bili iskazani samo za gotovinu. Od 1910. rashodi završnog računa iskazani su po stavkama.

Analizirajući završni račun po općinama za 1896. godinu, uočava se da se prihodi sastoje od prihoda u gotovini i prihoda od obveznica. Prihodi od obveznica čine 17,29% ukupnih prihoda za sve općine, a pojedine općine jako se razlikuju prema udjelu prihoda od gotovine i udjelu prihoda od obveznica. Neke općine uopće nemaju prihoda od obveznica (Stara Gradiška), neke imaju izrazito malo (Cernik i Mašić), kod nekih općina prihodi obveznica dosežu oko 1/3 prihoda (Nova Kapela, Rešetari), a gotovo je polovica prihoda Nove Gradiške vanjske u obveznicama. Ako međusobno usporedimo ukupne prihode općina, najsiromašnija općina s najmanje prihoda jest Davor koji ima samo 1,86% ukupnih prihoda svih općina za 1896. godinu. Siromašnijim općinama s manje od 5% ukupnih prihoda svih općina pripadaju još i Stara Gradiška, Cernik te Mašić. Pod prosječno razvijene općine prema prihodu potpadaju: Nova Gradiška vanjska, Staro Petrovo Selo i Okučani. Bogatije općine, prema prihodu s oko 15% ukupnih prihoda svih općina, jesu Rešetari i Nova Kapela, a daleko je najbogatija općina Nova Gradiška s 27,46% ukupnih prihoda od svih općina za 1896. godinu. Analizom rashoda općina za 1896., vidljivo je da su općine u pravilu potrošile gotovo svu gotovinu te im je višak u gotovini na kraju godine u prosjeku oko 2%. Nasuprot tome, gotovo 3/4 obveznica predstavljaju višak, odnosno u rashodu je samo nešto više od 1/4. Ukupno gledajući, prosječno je 14,41% viška na kraju godine, a od tog viška, 87,96% je u obveznicama. Ako se sagleda rashod općina, uočava se da jedan dio općina ima vrlo mali višak od oko 3% (Cernik, Mašić, Nova Gradiška, Stara Gradiška), a nešto veći višak imaju Okučani (5,22%) i Staro Petrovo Selo (7,96%). Znatno višak imaju Davor (17,04%) i Nova Kapela (21,22%), a izuzetno velik višak iskazali su Rešetari (31,91%) i Nova Gradiška vanjska (44,88%). Potrebno je naglasiti da se većina viška sastoji u obveznicama, a ne u gotovini.

Ako se usporede prosjeci udjela prihoda kroz razdoblje 1896. – 1909., može se uočiti da struktura prihoda po općinama nema velikog odstupanja s obzirom na stanje 1896. godine. Jedina bitna promjena nastanak je nove općine Štivice za koju od 1897. postoji završni račun.

Upravo je Štivilica, zajedno s Davorom, općina s najmanjim prihodima koji prosječno iznose manje od 3% ukupnih prihoda svih općina. Pod najsiromašnije općine potpada i Stara Gradiška s prosječnim prihodom od 4,32%. Prema prihodima, ispod su prosjeka i općine Mašić (6,06%), Nova Gradiška vanjska (6,73%), Staro Petrovo Selo (7,5%) i Cernik (7,84%). Iznad prosjeka prema prihodima jesu općine Okučani (9,91%), Nova Kapela²¹⁹ (12,79%) i Rešetari (12,94%). Općina Nova Gradiška ima najviše prihode od svih općina koji u prosjeku iznose više od ¼ ukupnih prihoda svih općina kotara, odnosno 26,86%. Tijekom navedena razdoblja može se uočiti da je općina Cernik povećavala udio u ukupnim prihodima od oko 5% tijekom 1896. pa sve do 10% tijekom 1908./1909. Rashodi općina u navedenu razdoblju slični su po udjelu, kao i prihodi s obzirom na to da općine troše onoliko gotovine koliko imaju. Postoji nekoliko značajnijih odstupanja, poput onog kod općine Rešetari²²⁰ koja je imala prosjek od samo 10,21% rashoda uz prihod od 12,94%.

Razlog tome i još nizu manjih odstupanja između prosječnih prihoda i rashoda jest u činjenici što je među općinama višak bio izrazito neujednačen te je kod nekih, poput Rešetara i Nove Gradiške vanjske, bio znatno veći nego kod drugih općina, i to zbog više količine obveznica u višku. Može se primijetiti da je u općinama tijekom svih godina prosječno oko 20% prihoda u obveznicama te da je oko 80% ukupnog viška, isto tako, u obveznicama.

---

²¹⁹ Razlog zbog kojeg se smanjuje prihod općine Nova Kapela od 1896. s 15,98% na 12,79% tijekom kasnijih godina može se naći u činjenici stvaranja nove općine Štivilica od mjesta koja su bila dio općine Nova Kapela.

²²⁰ Općina Rešetari tijekom 1905. u završnom je računu iskazala neobično malen prihod pa nije jasno je li riječ o tiskarskoj pogrešci.

Tablica 8. - Prihodi Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Požeške županije, kotara Brod i Nova Gradiška 1905. izraženo u %

Upravna jedinica	Ukupan prihod	A ²²¹	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	23.252,012	12,24	1,29	7,40	1,82	23,75	22,00	4,24	4,34	0,32	2,43	2,73	5,64	11,80
Požeška županija	1.697,528	8,78	1,55	4,54	1,89	22,20	36,42	3,36	4,81	0,31	1,28	4,63	2,91	7,32
Kotar Brod s gradom Brodom	444.904	3,79	1,36	5,75	0,84	21,61	37,28	5,59	6,24	0,22	0,96	1,79	3,12	11,50
Kotar Nova Gradiška	289.246	6,63	4,62	0,06	0,83	16,40	49,72	5,59	2,03	0,43	1,29	3,36	5,36	3,69

Tablica 9. - Rashodi Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Požeške županije, kotara Brod i Nova Gradiška 1905. izraženo u %

Upravna jedinica	Ukupan rashod	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	23.620,438	21,89	5,11	0,88	18,16	1,57	7,53	5,61	0,56	5,90	1,36	1,19	5,16	10,25	14,82
Požeška županija	1.713,252	27,39	4,61	0,30	24,10	1,63	8,98	5,26	0,42	2,80	1,41	1,80	7,49	5,09	8,72
Kotar Brod s gradom Brodom	459.116	28,38	3,41	0,07	28,90	1,07	13,23	5,14	0,45	0,007	0,49	1,29	5,50	3,60	8,45
Kotar Nova Gradiška	306.596	26,53	6,32	0,02	15,48	2,41	10,77	3,45	0,84	3,52	1,95	1,59	8,65	8,88	9,60

²²¹ Legenda prihoda A: „općinska imovina i pothvati“, B: „krajiska akciza“, C: „državni porez na vino“, D: „otkup javnih radova“, E: vlastiti porezi i nameti – potrošarina, F: opći namet na izravni porez, G: ostali, H: pristojbe i takse, I: lov i ribarenje, J: prinosi, K: ostali pravi prihod, L: zajmovi i predujmovi te M: prelazni prihod. Legenda rashoda A: „poglavarstvo“, B: „zdravstvo i ubogarstvo“, C: „bogoštovlje“, D: „nastava i opće prosvjetne svrhe“, E: „zemljišna kultura“, F: „obćila i gradj. služba“, G: „opć. imovina i podhvati“, H: „paušal za kraj. akcize“, I: „državni porez na vino“, J: „pobiranje i utjer. poreza i daća“, K: „mirovine i obskrbnine“, L: „ostali pravi rashod“, M: „povratak i kamati zajmova“, N: „prelazni rashod“. Tablice 8. i 9. rezultat su izračuna autorice prema *Statističkom godišnjaku I.*

Ako se sagleda prikaz ukupnog prihoda svih općina kotara Nova Gradiška za razdoblje od 1896. do 1912. (**Tablica 11**)., vidljivo je da do 1900. postoji znatan pad od 10 do 14% ukupnih prihoda u odnosu na referentu 1896. godinu. Od 1901. do 1909. taj pad znatno je manji i iznosi između 4,5 – 8,5% gledajući ukupne prihode, a analizirajući prihode u gotovini za razdoblje 1907. – 1909., taj pad još je manji i iznosi otprilike 1,5 – 4,5%. Dramatična promjena u prihodima zbiva se 1910. i 1911. te su oni čak 40% veći od referentne 1896. dok se to povećanje 1912. malo smanjuje: na 30%. Prosjeci rashoda u razdoblju od 1910. do 1912.²²² (**Tablica 12.**) za općine kotara Nova Gradiška mogu se detaljnije analizirati budući da su samo u tom razdoblju rashodi razvrstani po stavkama. U sektoru poglavarstva, prosječno su općine izdvajale 28,04% proračuna. Razlika se uviđa između općina Stare Gradiške (44,86%), Davora (36,04%), Mašića (33,47%) i Štivice (30,51%) koje izdvajaju iznad prosjeka u tom sektoru i onih koje izdvajaju ispod prosjeka poput Nove Gradiške²²³ (16,16%), Cernika (21,79%), Nove Kapele (22,79%) i Okučana (23,13%).

---

²²² Rashodi po stavkama za općine kotara Nova Gradiška postoje od 1910. do 1913. U *Izvješću* za 1913., rashodi po stavkama općina imaju mnoštvo materijalnih i tiskarskih pogrešaka pa nisu uzeti u obzir za izračun. Također, važan razlog nenavođenja te godine nedostatak je rashoda općine Davor.

²²³ Nova Gradiška, unatoč najmanjem udjelu u rashodu, za općinsko poglavarstvo izdvaja u apsolutnom iznosu najviše.

Tablica 10. - Struktura udjela prihoda općina kotara Nova Gradiška u razdoblju od 1896. do 1909. izraženo u %²²⁴

Upravne jedinice/godine	1896.	1897.	1898.	1899.	1900.	1901.	1902.	1905.	1906.	1907.	1908.	1909.	Prosjek
Cernik	4,58	6,38	6,2	8,09	7,55	7,34	7,57	10,47	7,16	8,51	11,11	10,39	7,84
Davor	1,86	3,31	3,9	2,7	1,72	1,78	1,52	2,85	1,76	1,81	0	2,47	2,3
Mašić	4,86	4,79	6,48	7,52	5,52	5,52	5,88	6,68	6,05	7,06	6,17	7,15	6,06
Nova Gradiška	27,46	31,1	22,36	17,85	19,74	32,63	29,63	34,29	27,17	25,44	29,39	29,66	26,86
Nova Gradiška vanjska	7,68	7,92	9,05	8,9	8,38	6,72	6,76	0	3,59	5,09	5,57	5,34	6,73
Okučani	10,02	7,63	7,73	8,29	8,81	9,63	9,12	10,63	12,9	13,22	11,22	11,33	12,79
Nova Kapela	15,98	10,6	14,47	15,76	11,57	11,42	11,63	16,95	13,25	13,28	9,9	10,75	9,91
Rešetari	15,61	15,27	15,68	14,08	15,91	14,03	13,46	1,54	14,78	11,66	11,71	13,62	12,94
Stara Gradiška	3,47	3,72	4,02	3,69	7,62	0	4,64	5,58	4,58	4,36	4,4	2,12	4,32
Staro Petrovo Selo	8,48	7,01	7,28	9,83	8,68	7,92	7,37	8,26	6,5	6,86	8	5,04	7,5
Štivica	—	2,28	2,82	3,28	4,51	3,11	2,4	2,75	2,26	2,72	2,55	2,12	2,76

²²⁴ Tablica 10. Tijekom 1896. općina Štivica nije postojala. Prihod za godinu 1903. u *Izješćima* nije tiskan. Godina 1904. nije zastupljena u tablici zbog višestrukih grešaka unutar izvora poput: tiskarske pogreške postojanja identičnih prihoda za općine Staro Petrovo Selo i Staru Gradišku, potom zbog netočnih iznosa prihoda i rashoda za općinu Okučani te zbog toga što općina Nova Gradiška vanjska nije predala račun, ali i zbog toga što je i rashod obveznica mnogih općina iznosio 0. Tablica je rezultat izračuna autorice na temelju *Izješća* 1896. – 1909.

Tablica 11. Prikaz prihoda općina s indeksom prema 1896. godini²²⁶.

	Prihod gotovina	Prihod obveznica	Ukupni prihod	Indeks gotovina	Indeks ukupni
1896.	182.457,03	38.130,39	220.587,42	100	100
1897.	160.022,12	39.606,69	199.628,81	87,7	90,50
1898.	147.473,49	42.964,65	190.438,14	80,83	86,33
1899.	319.651,72 ²²⁵	67.147,94	386.799,66	87,60	87,67
1900.	309.244,40	77.206,53	386.450,93	84,74	87,60
1901.	318.953,79	91.728,63	410.682,42	87,41	93,09
1902.	309.756,35	93.901,40	403.657,75	84,88	91,50
1906.	335.015,97	86.599,78	421.615,75	91,81	95,57
1907.	348.008,43	-	-	95,37	0
1908.	358.645,89	-	-	98,28	0
1909.	355.046,31	-	-	97,30	0
1910.	443.785,72	180.702,87	624.488,59	121,61	141,55
1911.	466.892,16	148.951,42	615.843,58	127,95	139,59
1912.	444.067,41	127.524,36	571.591,77	121,69	129,56

²²⁵ Tijekom 1900. došlo je do prelaska na novu valutu tako da su iznosi do 1899. navedeni u forintama, a iza 1899. u krunama. Odnos forinta prema krunama bio je 1:2.

²²⁶ U *Izvjješćima* za 1907. – 1909. naveden je samo prihod u gotovini, a ne i u obveznicama, stoga nisu moguće usporedbe ukupnog prihoda za te godine. U tablici nema podataka za 1903. jer završni račun za tu godinu nije objavljen, a 1904. i 1905. nedostaju zbog nedostatka završnog računa za nekoliko općina te zbog toga ukupni prihod tih godina nije relevantan.

Tablica 12. - Struktura udjela prosjeka rashoda općina kotara Nova Gradiška od 1910. do 1912. izraženo u %.²²⁷

Upravne jedinice/ rashodi	Poglavarstvo	Mjesni sud	Zdravstvo	Gospodarstvo	Građevine	Pučke škole	Ostalo	Ukupna realna svota
Cernik	23,97	0,48	5,98	4,44	3,56	34,66	26,93	45.037,04
Davor	36,04	0,02	7,48	4,77	6,1	26,85	18,75	8.973,1
Mašić	33,13	0,25	8,95	0,93	4,44	39,21	13,09	28.890,27
Nova Gradiška	13,43	0,18	2,89	16,98	20,4	15,23	30,9	152.872,17
Nova Gradiška vanjska	24,65	0,1	7,59	3,35	2,22	28,3	32,39	23.729,98
Nova Kapela	27,38	0,4	6,66	7,71	14,87	21,45	21,53	42.381,34
Okučani	23,98	0,31	7,57	7	13,89	27	20,25	48.451,46
Orubica	29,26	0,23	6	6,44	20,09	19,63	18,33	13.103,5
Rešetari	19,33	0,21	6,2	6,99	11,78	21,92	33,32	49.838,27
Stara Gradiška	44,86	0,1	5,63	2,76	5,09	21,5	17,29	18.921,64
Staro Petrovo Selo	29,95	0,42	7,44	2,12	6,47	39,96	15,12	33.651,25
Štivilica	30,51	0,48	7,12	2,81	3,17	31,31	24,61	8.006,66

²²⁷ Tablica 11. nastala je kao rezultat izračuna autorice temeljem *Izvjješća* 1910. – 1912.

Može se zaključiti da općine s manjim proračunom izdvajaju veći udio proračuna za općinsko poglavarstvo jer troškovi općinskog poglavarstva relativno su stalni pa općinama s većim proračunom ostaje više novca za ostale potrebe. U sektoru rashoda vezanih za mjesni sud, sve općine izdvajaju vrlo mali udio u proračunu koji je uvijek manji od 0,5%. Za potrebe zdravstva, izdvajanja iz proračuna relativno su ujednačena i iznose 5,5 – 9% za sve općine, a jedino se izdvaja Nova Gradiška koja za zdravstvo izdvaja 2,89% proračuna. Razlog tome izuzetno je velik proračun Nove Gradiške koji je od tri do 25 puta veći od proračuna ostalih općina te, unatoč tome što izdvaja najmanji udio za zdravstvo, u apsolutnom iznosu izdvaja najveći iznos.

Za sektor gospodarstva najmanji udio izdvajaju siromašnije općine poput Mašića (0,93%), Starog Petrova Sela (2,12%), Stare Gradiške (2,76%), Štivice (2,81%) i Nove Gradiške vanjske (3,35%). Za gospodarstvo daleko najviše izdvaja Nova Gradiška, i to 16,98%. Zanimljivo je da općina Nova Gradiška izdvaja u promatranu trogodišnjem razdoblju više od 60% ukupnih sredstava svih općina namijenjenih gospodarstvu. Struktura izdvajanja općina u sektoru građevine slična je kao i kod gospodarstva te siromašnije općine izdvajaju najmanje, poput Nove Gradiške vanjske (2,22%), Štivice (3,17%), Mašića (4,44%) i Stare Gradiške (5,09%). U sektoru građevine, najveći udio proračuna izdvaja Nova Gradiška (20,40%) i to je u apsolutnom iznosu više od polovine ukupnog izdvajanja svih općina zajedno. Izdvajanja za pučke škole po svojoj strukturi dosta su slična izdvajanju za općinsko poglavarstvo pa siromašnije općine izdvajaju veće udjele proračuna od onih bogatijih. Najveći udio izdvajaju Staro Petrovo Selo (39,96%), Mašić (39,21%), Cernik (34,66%) i Štivica (31,21%), a najmanje ponovo izdvaja Nova Gradiška (15,23%) što, unatoč najmanjem udjelu, ponovo iznosi najveći apsolutni iznos izdvojen za školstvo. Ostali rashodi prilično su velika stavka koja čini između 13,09% i 33,32% proračuna općina. Zanimljivo je da siromašnije općine u svom proračunu imaju manji udio ostalih troškova, a bogatije općine veći udio ostalih troškova. Gledajući prosječne udjele izdvajanja svih općina zajedno tijekom ovoga trogodišnjeg razdoblja, vidljivo je kako se najviše izdvaja za općinska poglavarstva 28,04% i pučke škole 27,25%. Značajnu stavku čine ostali troškovi, tj. 22,71%. Sve ostale stavke bitno su manje od navedenih triju pa se za građevine izdvaja prosječno 9,34%, za zdravstvo 6,62%, za gospodarstvo 5,53%, a za mjesni sud samo 0,27%. Uzimajući u obzir prihode općina od

1896. do 1912.²²⁸, može se zaključiti da je najsiromašnija općina bila Davor s 2,23% ukupnih prihoda, zatim općina Štivilica s 2,42% pa Orubica s 2,7% te Stara Gradiška s 4,11% prihoda. Općine s prosječnim prihodima su Mašić s 5,76%, Nova Gradiška vanjska sa 6,23%, Staro Petrovo Selo sa 7,1%, Cernik sa 7,67% te Okučani s 9,77% prihoda. Bogatije općine bile su Nova Kapela s 11,85%, Rešetari s 12,33% te Nova Gradiška s 27,83% prihoda. Od ukupnog prikupljenog poreza širom Hrvatske i Slavonije, 55% sredstava godišnje je pripadalo zajedničkoj riznici u Budimpešti. Stoga niti ne čudi činjenica da je glavnina općinskih prihoda i na području novogradiškoga kotara potjecala iz vlastitih poreza i visokih općinskih nameta (20 – 118%). Većina proračunskih izdataka kotara Nova Gradiška odlazila je na podmirivanje troškova za rad poglavarstva, mjesnog suda, redarstva i drugih tijela lokalne samouprave i uprave pa je to bio razlog zašto je tadašnji gospodarski i društveni razvoj u novogradiškom kraju bio usporen i ograničen.

5.2 Institucije i birokratski aparat kotara Nova Gradiška

Tijekom procesa razvojačenja i pripajanja mjesta Nova Gradiška civilnoj Hrvatskoj, polagano je dolazilo do promjena funkcija nekih osnovnih institucija koje prestaju biti nositelji vojne vlasti te postaju nositelji civilne vlasti. Ulaskom u sastav Požeške županije 1886., dotadašnje gradiško okružje zajedno s dijelom oriovačkog okružja te dijelom civilne Hrvatske oko trgovišta Cernika, formiralo je kotar Nova Gradiška. Tim procesom Nova Gradiška gubi ulogu sudbenog stola²²⁹, ali postaje središte kotara gdje je smještena kotarska oblast te time i kotarski sud. Prema *Političkom i sudbenom razdieljenju* iz 1889., u kotaru Nova Gradiška postojala su dva trgovišta, i to Cernik te Nova Gradiška, i sveukupno 82 sela. Prema *Školskoj spomenici više pučke škole*²³⁰, u Novoj Gradiški 1884. djelovale su sljedeće institucije: domobranska vojarna, gospodarski ured Gradiške imovne općine, kotarski sud i kotarska

---

²²⁸ Isključujući godine 1903. i 1904., kao što je za godine 1907. – 1909. naveden samo prihod u gotovini.

²²⁹ *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., XIV.

²³⁰ *Školska spomenica više pučke škole Nova Gradiška*, Gradski muzej Nova Gradiška (dalje GMNG), ul. br. 209/98 (dalje *Školska spomenica*).

oblast, šumarski ured, porezni ured, „serežanski“²³¹ ured te općinski ured s javnim bilježnikom. U samom užem središtu mjesta Nova Gradiška, većina objekata bila je sagrađena u vojne svrhe, a sama vojarna nalazila se na južnom dijelu trga. Domobranska je vojarna, prema pisanju *Glasnika požeške županije*²³², bila sagrađena doprinosom svih „pravoužitnika“ novogradiške pukovnije. U navedenoj zgradi²³³ bila je smještena prvotno pukovnijska općina, a kasnije i vojna škola. Tim je objektom poslije razdoblja Vojne krajine upravljalo okružno zastupstvo, a ne imovna općina koja je bila svojevrsni nadziratelj svih objekata „naslijeđenih“ iz razdoblja Vojne krajine, a na koje su pravo imali „pravoužitnici“. Tijekom 1893., u *Glasniku požeške županije* navedeno je da je imovna općina zgradu vojarne darovala političkoj općini te se vremenom pokazala potreba za nadogradnjom postojeće vojarne. Zbog navedenih radova, prodano je zemljište pored stare zgrade vojarne te je podignut kredit²³⁴. Ilustracija (**Slika 5.**) na razglednici u prilogu rada prikazuje zgradu domovinske vojarne kao rekonstruirani trodijelni objekt.

Poštanska služba postojala je u Novoj Gradiški tijekom razdoblja Vojne krajine, da bi 1887. bila spojena s brzojavnom postajom te postala državna institucija. Ključne institucije za funkcioniranje civilnog i vojnog aspekta tadašnje Gradiške pukovnije nalazile su se u središtu zapovjednog mjesta, tj. središtu pukovnije, kao i u svakoj satniji. Naredbom iz 1780., svako satnijsko mjesto trebalo je imati po jednu učionicu. Na taj način podizane su prve „trivijalne“ škole s tri razreda. Gradiško okružje, oko 1880., imalo je ukupno 88 učionica²³⁵, od kojih je jedna bila građanska, a ostale pučke. Broj pučkih učionica 1890. drastično se smanjio pa su tako postojale ukupno 34 pučke učionice u kotaru.²³⁶ Godine 1900. taj je broj bio veći, tj. bilo ih je 38, da bi ih već 1909. bilo 41. Škole u Novoj Gradiški često su mijenjale lokaciju i namjenu. Zbog porasta broja stanovništva te većih civilnih i vojnih potreba, osnovana je 1846. i vojna bolnica te su formirane i kulturne institucije poput čitaonice i knjižnice. Bazirajući saznanja o institucijama prije svega na arhivskoj dokumentaciji, bitno je naglasiti da za mnoge od navedenih ustanova nije bilo moguće pronaći dokumentaciju te da dio arhivske građe

²³¹ Serežani su tijekom Vojne krajine bile pješaci ili konjanici koji su obavljali zadaću čuvanja granice, ophodnje nepristupačnih terena te su u širem smislu obavljali funkcije redarskih snaga. Njihova se uloga sastojala i u očuvanju javnog reda i mira, zaštite imovine te su ponekad obavljali i ulogu pratnji kažnjenika i sl.

²³² *Glasnik požeške županije*, br.2, god. I., (Požega), 11. 7. 1891.

²³³ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 41. Vojarna je bila podignuta 1858.

²³⁴ *Glasnik požeške županije*, br.23, god. III., (Požega), 10. 6. 1893., br.2, god. V., (Požega) 12. 1. 1895.

²³⁵ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 114 (dalje *Statističke crtice*).

²³⁶ *Izješća*, Požega, 1890., 1900., 1909.

postoji samo za bolnicu, sud, školu, crkvu i Gradišku imovnu općinu.²³⁷ O djelovanju tih institucija, najviše se saznaje posredno kroz odnos pojedinaca i institucije, zastupane putem uloge činovnika. Činovnici poput učitelja, svećenika, liječnika ili ljekarnika, obavljajući svoju djelatnost, bili su lokalnom stanovništvu jedini pokazatelj stabilnosti društva i svojevrsni društveni regulativi te je iz tih perspektiva, kao i iz perspektive administrativnog uređenja društva, razumijevana uloga institucija.

Tako o instituciji kotarskog suda, oružničkim postajama i zatvoru, saznajemo samo posredno putem statističkih pokazatelja koji zapravo više govore o stanovništvu nego o samim institucijama, ali posredovanjem tih podataka uviđamo kojim su se obujmom i tipovima posla bavile navedene institucije. Zgrada samog suda vjerojatno potječe iz vremena gradnje zidanih zgrada oko središnjeg trga, točnije već na majstorskom listu²³⁸ iz 1779. ucrtana je kao dvojni objekt. Prvotna funkcija sjevernog dijela dvojnog objekta bila je škola dok se u južnom dijelu zgrade nalazio „bojni stan“. Krajem 19. stoljeća zgrada postoje općinsko vlasništvo pa se u njoj smještaju općina i kotarski sud. Ilustracija (**Slika 6.**) na fotorazglednici u prilogu radu prikazuje zgradu upravne općine na kojoj se održava vatrogasna vježba. Mjerno-trgovački sud i gruntovna oblast za kotar Nova Gradiška bili su u kotarskom sudu. U kotaru Nova Gradiška bilo je 11 mjesnih sudova prema *Statističkom godišnjaku* iz 1905.²³⁹ Uvidom u arhivsko gradivo kotarskog suda, većinom je riječ o gruntovnim elaboratima i urudžbenim zapisnicima suda. Temeljem informacija koje se mogu pronaći unutar *Statističkih godišnjaka* i *Izvešća požeške županije*, dobiva se jasniji pregled koliki je obujam birokratskih predmeta i opseg posla imao tako malen sud. U sklopu takvih sudova vođeni su razni registri: od registara zločina, knjiga sirotinje, registara zadružnih dioba, registara prekršaja, registara osuđenih osoba, registara sirotinjskih pologa do registara raznih tužbi i pritužbi. Iz statistika 1880. i 1890.²⁴⁰, uviđa se da je na sudu gradiškoga kotara, kasnije i novogradiškoga kotara, bilo zaposleno osam mjernika te ukupno šest odvjetnika i javnih bilježnika. Već 1890. taj broj bio je manji pa je tako bilo zaposleno pet mjernika te četiri odvjetnika i javna bilježnika dok je 1910. bilo samostalno zaposleno pet javnih bilježnika ili odvjetnika. Na sudovima je radio i

---

²³⁷ Navedeno gradivo sastoji se od katastarskih predmeta, troškovnika, financijskih zapisnika, popisa bolesnika, popisa osuđenika i sl. Iz relativno skromne arhivske dokumentacije, točnije iz raznih popisnih lista, može se samo djelomično zaključiti ponešto o njihovom djelovanju. Tako o djelovanju institucija bolnice i škola saznajemo nešto više dok su institucije suda i crkve parcijalno obrađene sukladno pronađenom gradivu.

²³⁸ Majstorski list, Nova Gradiška 1779, Hrvatski povijesni muzej

²³⁹ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 2.

²⁴⁰ HR-HDA, Popis stanovništva 1880., 1890., 1900., 1910., Fond 367, kotarski svodnici zvanja i zanimanja (dalje *Popis stanovništva*).

velik broj činovnika koje je nemoguće, zbog nerazvrstanosti funkcija javnih službenika u popisnim listama, točno utvrditi te nejasno ostaje o kojim je sudskim činovnicima riječ. U popisu stanovništva iz 1890. postoje podaci i o godišnjem broju uznika novogradiškog suda. Iz tih podataka vidljivo je kako je u zatvoru 1890. bilo 76 muških i dvije ženske osobe, od toga je jedan muškarac bio ispod 14 godina, a 75 muškaraca iznad 14 i jedna žena iznad 14 godina života.

Sudovi su izdavali razne dozvole, iskaznice i vodili računa o mnoštvu drugih birokratskih spisa, pa čak i o javnim dražbama trgovačkih društava budući da je kotarski sud u Novoj Gradiški bio i trgovački sud. Tako se u oglasima *Glasnika županije požeške*²⁴¹ mogu naći i informacije o likvidacijama i stečajevima koje je vodio kotarski sud. Mnogi cijenjeni i uspješni trgovci ili njihove obitelji poslije njihove smrti ovlašćivali su sud da dražbenom prodajom, najčešće pokretnina ili nekih drugih stečajnih masa, osigura povrat uložениh sredstava ili pak osigura sredstva za povrat dugova. Tako su, primjerice, rasprodavane pokretnine J. Sarajlije iz Okučana, tvrtke „A. Lowy i sin“, Julija Brulla, tvrtke M. Schwartza ili trgovačke tvrtke „L. Stein“ iz Okučana itd. Iz uvida u podatke koje daju *Izvjeshća*²⁴², moguće je dobiti okvirnu sliku o prekršajnoj aktivnosti stanovništva kotara Nova Gradiška. Prekršaji su bili grupirani na one koji se tiču politike, poljskih šteta, lovnih šteta, cestovnih šteta, zdravstvenih i šumskih šteta. U razdoblju od 1897. do 1906. bilo je najviše šumskih prekršaja, tj. od svih prekršaja, više od 85% prekršaja činili su šumski prekršaji, oko 9% bili su politički prekršaji, a ostale su činili 4% poljskih prekršaja, 0,27% lovnih, potom 0,22% cestovnih i, naposljetku, zdravstveni kojih je bilo svega 0,09%. Zanimljiv je pad broja prekršaja tijekom godina u domeni političke djelatnosti, kao što je i broj cestovnih i zdravstvenih prekršaja s godinama rastao. Ilustracije radi, u razdoblju od 1897. do 1906. u novogradiškom kotaru, počinjeno je ukupno nevjerojatnih 125 149 prekršaja, što je 2,7 prekršaja po osobi. Uspoređujući ukupne podatke za novogradiški i brodski kotar, uočava se da je u novogradiškom kotaru bilo 77% više prekršaja, što je po osobi iznosilo 1,4 prekršaja, tj. u novogradiškom kotaru bilo je gotovo dvostruko više prekršaja po osobi nego u broskom. U broskom kotaru bilo je više poljskih i političkih prekršaja nego u novogradiškom kotaru, ali zato je dvostruko više prekršaja bilo u segmentu šumskih šteta. Prema *Statističkom*

---

²⁴¹ *Glasnik županije požeške* (Požega), 1891. – 1914.

²⁴² *Izvjeshća*, Požega. Od 1897. do 1906. može se pratiti prekršajna aktivnost pravomoćno osuđenih osoba. Podaci su za to razdoblje jednoobrazno predloženi dok su u kasnijim godištim izostavljeni neki podaci, ali je i uveden i drugačiji tip podataka.

godišnjaku²⁴³, osobe su bile osuđene zbog prekršaja koji su bili kategorizirani u četiri kategorije: protiv sigurnosti života, protiv sigurnosti tijela, protiv sigurnosti vlasništva i protiv sigurnosti poštenja. Prekršaji protiv sigurnosti života bili su svi oni koji su za posljedicu imali pokušaj ili realiziranje smrti druge osobe, tj. oduzimali su ili ugrožavali život nekoga, protiv sigurnosti tijela bili su svi prekršaji koji su se odnosili na nanošenje tjelesnih ozljeda, prekršaji protiv sigurnosti vlasništva bili su svi oni koji su ugrožavali pravo vlasništva ili su bili povezani s činidbama protiv vlasništva dok su prekršaji prema poštenju bili adekvatni suvremenoj krivičnoj djelatnosti u obvezatnim odnosima.

U novogradiškom kotaru u razdoblju od 1901. do 1905. ukupno je 7 313 osoba pravomoćno osuđeno zbog prekršaja, tj. prosječno 1 463 godišnje. Najviše je prekršaja bilo počinjeno 1903., i to 1 727 odnosno, 23,62%, a 1904. i 1905. broj počinjenih prekršaja bio je sličan, tj. 1 478 i 1 468, što je bilo oko 20% od ukupnog broja prekršaja. Najmanje je prekršaja bilo 1901. i to 1 254, tj. 17,15%. Navedeni podaci odgovaraju i općenitoj konstataciji članova požeške županijske skupštine koji su 1905. govorili o broju povećanja kriminaliteta unatoč zaštitama redara. Red u kotarima održavali su oružnici, tj. u gradovima je to bila noćna straža koju su činili gradski stražari i noćobdije, a u selima općinski redari i noćne patrole koje su bile sastavljene od stanovnika²⁴⁴ koji su taj posao radili besplatno. Najviše je osoba pravomoćno osuđeno zbog prekršaja prema vlasništvu, tj. 5 727, odnosno 78,30%, zatim prema poštenju 946 ili 12,94%, potom prema tijelu 585 ili 8%, a najmanje se činilo prekršaja prema životu 55 ili 0,75%. Prosječno je godišnje 11 osoba bilo osuđeno zbog prekršaja prema životu, s time da je od 1901. do 1904. sedam – deset osoba bilo osuđeno zbog prekršaja prema životu, a 1905. čak 22. Uspoređujući 1901. i 1905., zbog prekršaja prema sigurnosti života 1905. bilo je osuđeno gotovo triput više osoba nego 1901. Mogući razlog može se tražiti u povećanoj uporabi oružja te u alkoholiziranim stanjima u kojima je počinjena većina zločina. Oružničke postaje postojale su u Novoj Gradiški, Staroj Gradiški, Starom Petrovu Selu, Okučanima i Novoj Kapeli. Stanovništvo kotara, prema *Izvješćima županije požeške*, prakticiralo je pucanje iz oružja prilikom svatova, karmina, slavljenja blagdana, pečenja rakije i drugih običaja. Trgovci koji su prodavali oružje morali su voditi točan popis te su oružje smjeli prodavati samo kupcima s dozvolama. Nepropisno oružje bez uredne dokumentacije

---

²⁴³ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 814, „Popis osoba pravomoćno osuđenih zbog prekršaja proti sigurnosti života, tijela, vlasništva i poštenja, godina 1901. – 1905., po kotarskim sudovima“.

²⁴⁴ *Izvješća*, Požega, 1899., 51.

trebalo se predati vlastima. Prema napisima u *Glasniku županije požeške*, nije bilo neuobičajeno da se usred mjesta Nova Gradiška u večernjim satima puca po glavnim²⁴⁵ ulicama. Također, gotovo se svaki veći sukob, prema napisima u novinama, bilo da je riječ o ljubavnim odnosima²⁴⁶, krađi stoke, krađi dobara, paležu i sl., rješavao obračunom oružjem. Prema napisima u *Glasniku županije požeške*²⁴⁷, 1908. nastupila je zabrana posjedovanja oružja u kotaru Nova Gradiška. Oružje je mogao posjedovati samo onaj tko bi za to imao izdanu dozvolu. Ako je netko uhvaćen s oružjem bez dozvole, bio bi kažnjen novčanom kaznom između 20 i 200 kruna. Većina ubojstava bila je počinjena iz osвете²⁴⁸, postojali su i slučajevi čedomorstva²⁴⁹, otmica žena i sl. U prosjeku je godišnje bilo 117 pravomoćno osuđenih osoba zbog prekršaja sigurnosti prema tijelu, s tim da je od 1901. do 1905. broj zločina prema tijelu porastao od 94 do 136, što je povećanje od 45%. Zbog prekršaja prema vlasništvu, prosječno je godišnje bilo pravomoćno osuđeno 1 145 osoba, s time da je najmanje osuđenih bilo 1901. – i to 926, a najviše 1903. – čak 1 416. Općenito, broj pravomoćno osuđenih osoba zbog prekršaja prema vlasništvu rastao je te je povećanje uspoređujući 1901. i 1905. iznosilo 26%.

Primjere za prekršaje prema vlasništvu moguće je naći u gotovo svakom drugom broju *Glasnika županije požeške* gdje se navodi da su ljudi zbog stoke, pašnjaka ili štala jedni drugima međusobno uništavali imovinu. Zanimljivi su slučajevi namjernih paleža i uništavanja objekata u svrhu prevare osiguravajućih društava. Tako je, primjerice, u Vrbovi²⁵⁰ u godinu dana izgorjelo 12 kuća te je osiguravajuće društvo to smatralo sumnjivim. Stanovništvo je kuće osiguravalo na veće iznose nego što su one vrijedile, primjerice, kuća bi vrijedila 60 – 100 forinti, a bila je osigurana na 300 – 400 forinti. Takav je bio slučaj Joze Špehara koji je svu pokretnu imovinu prije paleža preselio rodbini. Unaprijed je dogovorio cijenu s osobom koja je trebala zapaliti kuću. Od osiguravajućeg društva u Osijeku trebao je dobiti iznos od 485 forinti, na koliko je kuća bila procijenjena, iako je njezina realna vrijednost bila 150 forinti. Iznos od 100 forinti trebao je dati osobi koja je zapalila kuću, ali oružnici su

²⁴⁵ *Glasnik županije požeške*, br.1., god., XIX., (Požega), 2. 1. 1909.

²⁴⁶ *Ibid*, br.21, god. X., (Požega) 19. 5. 1900.

²⁴⁷ *Ibid*, br.32, god. XVIII., (Požega) 8. 8. 1908.

²⁴⁸ *Ibid*, br. 37, god. XVIII., (Požega) 12. 9. 1908.

²⁴⁹ U periodu od 1890. do 1913. u novinskim člancima *Glasnika županije požeške* za područje novogradiškoga kotara, registrirano je pet krivičnih djela čedomorstva u kojima su majke zakapale živu djecu u podu kuće, vrtu ili vinogradu ili su ih pak utapale u kaljužama ili fekalijama. Prema napisima u člancima, većina žena izvršila je preljub dok su im muževi bili na radu u SAD-u te su djecu ubijale zbog srama, neimaštine ili vlastite nesigurnosti.

²⁵⁰ *Glasnik županije požeške*, br.16, god. IX., (Požega), 15. 4. 1899.

ga razotkrili. Zanimljiv je, također, slučaj upotrebe krivotvorena novca²⁵¹, kao i slučaj ucjena koji se navodi u *Glasniku županije požeške*²⁵². Stanovnik Nove Gradiške slao je 1909. ucjenjivačka pisma uglednicima Nove Gradiške prijeteci im uništenjem imovine, ubojstvom djece i sl. ako mu ne isplate određen iznos novca. Prosječno je osoba koje su pravomoćno prekršajno odgovarale zbog pitanja poštenja bilo 189, s time da je njihov broj konstantno padao. Najviše ih je bilo 1901. i to 226, a najmanje 1905. i to 137, što je pad za oko 40%. Uspoređujući broj osoba koje su osuđene zbog pravomoćnih prekršaja u periodu 1901. – 1905. s brojem stanovnika prema popisu 1900., uočava se kako je udio osoba koje su bile prekršajno osuđene u Požeškoj županiji naspram svih prekršajno osuđenih osoba u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji veći nego udio stanovnika Požeške županije spram stanovništva cjelokupne Kraljevine. Broj tih osoba veći je za desetak posto u području prekršaja prema životu i poštenju, a za dvadesetak posto prema tijelu i vlasništvu.

Tablica 13. - Prekršajna djelatnost pravomoćno osuđenih osoba 1901. – 1905.

Regije/ Kotar	Broj stanovnika 1900.	Prekršajna djelatnost pravomoćno osuđenih osoba 1901. – 1905.			
		Prekršaj protiv života	Prekršaj protiv tijela	Prekršaj protiv vlasništva	Prekršaj protiv poštenja
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	2 416 304	1 630	27 352	104 887	26 744
Požeška županija	229 361	173	3 302	13 097	2 870
Kotar Nova Gradiška	45 024	55	585	5 727	946
Kotar Brod i grad Brod	46 784	44	579	3 331	383

²⁵¹ Ibid, br.6, god. XXIII., (Požega), 8. 2. 1913. U Novoj Gradiški otkriven je krivotvoritelj novca. Pronađen je zbog toga što mu je ljubavnica slala pismo opisujući probleme koje je imala pri korištenju njegova krivotvorena novca.

²⁵² Ibid, br.13, god. XIX., (Požega) 27. 3. 1909. Stanovnik Nove Gradiške, češke nacionalnosti, slao je prijeteća pisma u kojima je pojedince ucjenjivao za novac. Prijetio im je podmetanjem eksploziva, ubojstvom obitelji ili uništenjem vinograda i sl. Ucjenjivao je ili putem pisama ili pomoću kurira koji je osobno donosio pisma. Pronađen je prema opisu dječaka koji mu je bio kurir ne znajući da prenosi ucjenjivačko pismo.

Uspoređujući pravomoćno osuđene osobe za prekršaje u novogradiškom kotaru za isto razdoblje spram onih u županiji, uočava se kako je udio prekršaja prema životu i poštenju bio preko 50% veći od prosjeka županije dok je za prekršaje prema vlasništvu taj udio bio i više od 100% veći od prosjeka županije. S druge strane, osobe koje su osuđene za prekršaje prema tijelu bilo je u novogradiškom kotaru za 10% manje od prosjeka županije. Uspoređujući brodski kotar s novogradiškim kotarom, broj osoba koje su pravomoćno osuđene za prekršaje u brodskom kotaru manji je u svim kategorijama, osim u prekršajima prema tijelu kojih je bilo otprilike jednak broj. Broj pravomoćno osuđenih osoba za prekršaje u brodskom kotaru oko 40% je manji nego u novogradiškom kotaru iako je broj stanovnika za 7 do 8% veći. Najveća je razlika bila u broju prekršaja protiv sigurnosti života kojih je bilo 3,2 puta više u novogradiškom kotaru, a prekršaja protiv sigurnosti poštenja također je u novogradiškom kotaru bilo više, i to 2,5 puta, dok je prekršaja protiv sigurnosti vlasništva bilo 1,7 puta više u novogradiškom nego u brodskom kotaru.

Ako usporedimo broj osoba koje su osuđene zbog pravomoćnih prekršaja u novogradiškom kotaru tijekom razdoblja 1901. – 1905. s brojem stanovnika prema popisu 1900., možemo vidjeti da je broj zločina prema tijelu u novogradiškom kotaru nešto malo veći od prosjeka u Kraljevini. Ilustracije radi, u Kraljevini se događao jedan prekršaj na 88 stanovnika dok se u novogradiškom kotaru jedan prekršaj događao na 77 stanovnika, što znači da se događalo 10% više te vrste zločina spram prosjeka u Kraljevini. U istim parametrima, ako usporedimo prekršaje prema životu i poštenju, uočavamo da je u novogradiškom kotaru tih zločina bilo ekstremno mnogo tako da je prosjek gotovo dvostruko veći od onog u Kraljevini. Naime, u Kraljevini se događao jedan prekršaj prema životu na 1 482 stanovnika dok je u novogradiškom kotaru bio jedan prekršaj prema životu na 818 stanovnika. U prekršajima prema poštenju u Kraljevini je bio jedan prekršaj na 90 stanovnika, a u novogradiškom kotaru jedan prekršaj na 47 stanovnika.

Još ekstremniju situaciju uočavamo u pogledu osoba osuđenih za prekršaje prema vlasništvu pa je tako, u istim parametrima, u Kraljevini jedna osoba od 23 ljudi osuđena dok je u novogradiškom kotaru osuđen gotovo svaki sedmi stanovnik te je, dakle, takvih zločina bilo prosječno tri puta više nego u Kraljevini. Uspoređujući učestalost prekršaja u tri slavonske županije po kotarima, uočljivo je kako u novogradiškom kotaru ima daleko najviše zločina prema vlasništvu te je gotovo svaki sedmi stanovnik zbog toga osuđen. Najbliži slavonski kotar po učestalosti te vrste zločina jest susjedni brodski kotar, gdje je svaki 15. čovjek osuđen,

što je dvostruko rjeđe nego u novogradiškom kotaru. Uspoređujući prekršajnu djelatnost osoba u domeni poštenja za Slavoniju u periodu 1901. – 1905., uočava se velik broj raznovrsnih prevara. U domeni prekršaja po životu jedino je kotar Našice sličan kotaru Nova Gradiška. Iz svega navedenog, može se zaključiti da su sve vrste prekršaja u Požeškoj županiji bile nešto češće nego u Kraljevini dok je u novogradiškom kotaru bilo ekstremno mnogo zločina prema životu, vlasništvu i poštenju, a mnogo manje prema tijelu. Navedeni statistički podaci potvrđuju mnoštvo novinskih napisa koji u gotovo svakom broju *Glasnika županije požeške* donose podatke o zločinima u novogradiškom kraju. Naravno, nejasno ostaje koji su razlozi takvu stanju, ali moguće je da razlozi leže u geografskom položaju, tj. blizini Bosne, kao i u podatku koji je pronađen u *Izvjescima Požeške županije*²⁵³ iz 1905., prema kojem su pijanstvo i alkoholizam u novogradiškom kotaru postali ozbiljan problem te je zaključeno da je čak 41% svih prekršaja počinjeno u pijanstvu zbog čega je to sud počeo uzimati kao olakotnu okolnost.

Teritorijalno su se prekršaji događali na cijelom području kotara, ali pogranična su područja prema Bosni bila posebno zanimljivija zločincima zbog mogućnosti lakog prebjega²⁵⁴ preko granice. Redarstva su zbog te činjenice učestalo kontrolirala izdavanja putnih isprava. Putne isprave najčešće su izdavane u svrhu traženja posla u Monarhiji dok su za inozemstvo bile obvezatne „putnice“ onima koji su, primjerice, išli raditi u Srbiju i sl. Redarstva su također izdavala oružane dozvole, putne iskaznice, vodili su knjige o evidenciji služinčadi, izdavali su dozvole za barut, lovne karte, stočne dozvole i sl. Redara je u novogradiškom kotaru 1900. bilo deset, i to osam dnevnih i dva noćna. Redarstvo je vodilo brigu o putnicima, prijavi gostiju po svratištima, o tome provode li se zakoni o točenju alkohola u gostionicama, pregledavalo je baždarene vage i boce, kao i hranu i robu po trgovinama.

Druga institucija o kojoj je pronađeno nešto više podataka u arhivskoj dokumentaciji²⁵⁵ bila je Gradiška imovna općina. Imovne općine su nastale tako što je od krajiških općina u drugoj polovici 19. stoljeća otkupljeno pravo na korištenje državnih šuma. Polovica tih šuma prešla je u općinsko vlasništvo dok je druga polovica ostala u državnom vlasništvu. Poslije razvojačenja i raspuštanja Gradiške pukovnije, upravu nad općinskim

---

²⁵³ *Izvjescića*, Požega, 1905., 38.

²⁵⁴ *Izvjescića*, Požega, 1895., 35. Zločini su se često događali u posavskim graničnim dijelovima s Bosnom budući da je bijeg u Bosnu bio jednostavan.

²⁵⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 1352, 2313, 2315, 2316, 2402, 2435, 2490, 3259-3260, 3385-3387, 3506. Gradiška imovna općina.

šumama preuzela je Gradiška imovna općina. Upravu nad državnim šumama u novogradiškom kraju i Slavoniji općenito preuzelo je Šumarsko ravnateljstvo u Zagrebu preko Nadšumarskog ureda u Vinkovcima. Ilustracija na razglednici u prilogu rada prikazuje izgled zgrade koja se početkom 20. stoljeća nalazila u tadašnjoj Strossmayerovoj ulici. **(Slika 6.)** Gradiška imovna općina bila je krovna institucija koja je svojim radom obuhvaćala široko područje bivše Gradiške pukovnije pa je tako u svom djelokrugu rada imala novski kotar, brodski kotar, novogradiški i pakrački kotar. Osnovna zadaća imovnih općina bilo je gospodarenje trajnim dobrima koja su bila ostavština bivše krajiške uprave, namirenje potreba članova imovne općine i „pravoužitnika“ šumskim proizvodima. Članovi imovnih općina bili su:

1. mjesne, crkvene i školske općine,
2. krajiške obitelji koje su do segregacije živjele u zadrugama,
3. krajiške obitelji izvan zadruga koje su izvršavale obveze davanja vojnika.

Cjelokupni krajiški investicijski kapital bio je procijenjen na 1 468 936 jutara²⁵⁶, što je novčano iznosilo 146.936.000 forinti. Točnije, bila je riječ o šumi koja je podijeljena na državnu i općinsku. Kapital Krajiškoga investicijskog fonda bio je podijeljen na privremene investicije kao željeznice i one gdje su bila potrebna trajna ulaganja kao škole, nasipi, ceste, crkve, vodeni tokovi i sl. Izlučena polovica šuma koja je dana općinama u stalno vlasništvo mogla se koristiti za ulaganja u trajne projekte.

Gradiška imovna općina imala je svoj središnji gospodarski ured u Novoj Gradiški u kojem je djelovalo pet šumarskih činovnika. Šumarske ispostave ustanovljene su za područje Oriovca, Nove Gradiške i Novske²⁵⁷. Na godišnjim razinama postojali su sustavni planovi i programi rada imovnih općina koji su, kao i svi programi institucija, ovisili o odobravanju države. Bilo da je riječ o javnim licitacijama šumskih dobara, godišnjem proračunu ili o planiranim građevinskim radovima, sve je bilo podložno kontroli Zemaljske vlade. Problemi s kojima se Gradiška imovna općina često susretala bili su u domeni nedostatka adekvatna šumarskog osoblja, otkupa zemlje „pravoužitnika“ koji su u velikom obujmu nudili svoje

---

²⁵⁶ Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina spajanja s Hrvatskom 1849. – 1881.*, Zagreb., 1977., 57 (dalje *Vojna*).

²⁵⁷ *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika*, Zagreb, 1898., 102.

vinograde, obradiva polja i sl. jer su bili prezaduženi, utjerivanja kazni zbog šumskih šteta, preuređenja katastarsa „pravoužitnika“, oskudica drva za „pravoužitnike“, stvaranja gospodarskih osnova za pošumljavanje, rezanja i licitacije šuma i sl. Jedan od ključnih problema bile su šumske štete koje su nastajale kao posljedica nedostatka drva, ali i porasta cijena šumskih proizvoda. Stanovništvo je učestalo otuđivalo drva krađom, ali i sakupljanjem ili rezanjem te je, radi sprječavanja povećane količine šumskih šteta, 1907. postojao prijedlog o preraspodjeli šumskih kotareva. Središta šumarija bila su udaljena od kotara pa je u nedostatku osoblja bilo teško održavati red. Postojao je prijedlog da se kotarska šumarija u Oriovcu razdijeli na Novu Kapelu i Sibirj jer su se iskorištavanja šume i razbojstva događali baš na rubnim ograncima kotara, a šumarije Novska i Nova Gradiška trebale su teritorijalno ostati iste. Gradiška kotarska šumarija sastojala se od sljedećih šumarija: Šumarija Novska istočna, Šumarija Novska zapadna, Nova Gradiška istočna, Nova Gradiška zapadna, Šumarija Nova Kapela ili Batrina, Šumarija Sibirj. Vladin²⁵⁸ povjerenik po tom je pitanju tražio formiranje triju novih šumarija: u Novoj Kapeli, Okučanima i Sibirju. Već 1908.²⁵⁹ kreirane su tri nove kotarske šumarije u Novoj Kapeli, Banovoj Jarugi i Okučanima. Šumsko područje Cernik²⁶⁰ protezalo se na 3 930 jutara, a u sklopu njega bilo je 14 urbarijalnih općina i 162 selišta, te je bilo neovisno od Gradiške imovne općine.

Šumsko-gospodarstveni ured bio je pod upravom imovne općine koja je novac od prodaje šuma ulagala u raznovrsne projekte pa je tako, primjerice, novac od prodaje šuma na gradiškom području 1903. iskorišten za potporu djece „pravoužitnika“ koja su pohađala škole s odličnim uspjehom. Prema izvatku Zapisnika²⁶¹ iz 1902., dio novca, tj. 8.000 kruna, Gradiška imovna općina dala je za područje bivšega gradiškog okružja, tj. za škole koje su postojale na tom području u svrhu popravaka i sl., pa je tako za novogradiški kotar bilo predodređeno 2.000, za novski kotar 2.000, brodski 3.000 i pakrački 1.000 kruna. U dokumentaciji se mogu naći brojni primjeri pružanja raznih potpora²⁶² školama, djeci „pravoužitnika“, za vatrogasne potrebe, obiteljima bivših pokojnih zaposlenika, siromašnim učenicima pučke škole u svrhu kupovanja knjiga, gospodarskim podružnicama ili raznim društvima. Nadoknade su davane i šumskim zaposlenicima te „pravoužitnicima“ ako bi im se

---

²⁵⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 15-7, 11763, 1907., 56164.

²⁵⁹ *Glasnik županije požeške*, br.36, god. XXVIII., (Požega) 5. 9. 1908.

²⁶⁰ *Izješća*, Požega, 1897., 88.

²⁶¹ HR-HDA, UOZV, 79, 1306. – 1897., 73218. Dio dopisa o godišnjem izvještaju Vladi br. 24876. Vlada nije imala prigovora na potrošnju njihova novca jer je novac svake godine bio planiran.

²⁶² HR-HDA, UOZV, 79, 40772/1902.

dogodila neka nesreća ili su se razboljeli (primjerice, ako je radnik trebao ići u toplice na liječenje, onda bi to financirala općina). Iz zapisnika sjednice²⁶³ održane 1907., saznajemo da su razna društva i fizičke osobe aplicirale za naknade i pomoć, primjerice: DVD Nova Kapela, kipar Ivan Kerdić, Dobrovoljna zadruga „Srpkinja“, Hrvatski sokol u Novoj Gradiški, Rimokatolički ured Nova Gradiška, Društvo za poljepšanje mjesta, Hrvatsko gospojinsko društvo, Privremeni odbor Srpske narodne čitaonice Nova Gradiška i Društvo za pučku prosvjetu u Novoj Gradiški. Osim njih, za potporu su se javljali šumari, udovice čiji su muževi bili lugari, bolesna i siromašna djeca tražila su novac za školovanje, pisari, lugari, kotarski šumari ili vježbenici koji su tražili novac za hranu ili plaćanje računa. Također, mnogi pojedinci tražili su potpore za razne svrhe kao što su nabava odjela, zbog poplava ili požara u kojima im je nešto stradalo, nabava konja, pokriće sudskih, pogrebnih i sl. troškova. Novac se naposljetku odobravao kao naknada ili pomoć djeci sirotinje, udovicama i društvima za potporu siromašnih ili pak radnicima Imovne općine. Najviši iznos koji je netko pojedinačno dobio bio je i do 500 kruna, a 1907., primjerice, od 54 zaprimljene molbe, na njih 34 bilo je odgovoreno potvrdno.

Postojale su tri kategorije naknada za gradnju²⁶⁴ na koje je trošen novac: a) naknada onima kojima je nešto bilo uništeno u požaru, a bili su vezani s Imovnom općinom radom ili su bili „pravoužitnici“, b) onima kojima je zbog trošnosti i sličnih uvjeta uslijed poplave i sl. stradao neki objekt c) naknada za neka opća dobra, primjerice za sanaciju ili gradnju mostova, cesta i sl. Osim u projekte sufinanciranja gradnji i nadogradnji infrastruktura na područjima bivše Gradiške pukovnije, Gradiška imovna općina mnogo je uložila u pomoć lokalnom stanovništvu u borbi s poplavama i gladi koje su krajem 19. i početkom 20. stoljeća bile gotovo svakodnevni glavni problemi. Krajem 1898., Gradiška Imovna općina²⁶⁵ osnovala je „zakladnicu“ za „pravoužitnike“ zbog poplava i lošeg vremena koje je pogodilo stanovništvo te im je pokušala putem te „zakladnice“ dati predujam za kupnju sjemena. Predujam je 1901. iznosio 20.000 kruna, „pravoužitnici“ su vratili dio zajma za sjeme i iznos od 9.839 kruna bio je vraćen. Taj predujam odnosio se djelomično i na beskamatni kredit općine Stara Gradiška²⁶⁶ za nabavu sjemena i kukuruza koje se razdijelilo gladnom stanovništvu. Iz dopisa²⁶⁷ saznaje

---

²⁶³ HR-HDA, UOZV, 79, 1119/1907. Dokumenti sjednice 16. 5. 1907.

²⁶⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 1119/1907.

²⁶⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 52803/1904.

²⁶⁶ 6.000 kruna.

²⁶⁷ HR-HDA, UOZV, 79, 52803/1904. Izvještaj od 4. 6. 1904., br.708. „Pravoužitnici“ nisu mogli taj dug ni vratiti ni odraditi.

se o postojanju molbe da se iznos od 11.722 krune, koliko je iznosio dug „pravoužitnika“, otpiše jer je riječ o siromašnom stanovništvu koje nije moglo vratiti taj dug. Ubrzo su i Imovna općina i Zemaljska vlada otpisale navedeni dug te je pokrenuta i akcija za osnivanjem novog fonda pod nazivom „Gospodarska zaklada Gradiške imovne općine“. Navedena zaklada imala je položen svoj novac²⁶⁸ u Hrvatsko-slavonsko zemaljskoj hipotekarnoj banci pod uložnicom br. 756 u ime „pravoužitnika“ Gradiške imovne općine. Stoga se za Gradišku imovnu općinu može reći da je bila institucija koja je upravljala imovinom i dobrima općina koje su proizašle iz Gradiške pukovnije. Iskorištavanjem općinskih šuma, prikupljan je novac potreban za održavanje infrastruktura i institucija, tj. svojih članova poput škole, crkvi te političkih općina sve do najniže razine sljednika poput zadruga i njezinih nasljednika. Osim tog primarnog upravljanja imovinom naslijeđenom iz epohe Vojne krajine, navedena institucija pomagala je stanovništvu u rješavanju svakodnevnih životnih nedaća te je na taj način pokazala jednu zavidnu razinu socijalne osjetljivosti.

Treći tip institucija bile su crkve raznih konfesija na području kotara o kojima se saznaje nešto više iz popisa stanovništva. Zbog potreba Vojne krajine, Gradiška pukovnja bila je područje koje je bilo naseljeno vojnim i civilnim stanovništvom raznih konfesija. Tijekom razdoblja Vojne krajine, točnije uspostavom vojnih komuniteta, sustavno je poticano naseljavanje stanovništva iz okolnih područja pa je tako iz Bosne, područja Cernika, ali i šire Monarhije naseljavano stanovništvo ili je pak potican ostanak vojnog stanovništva poslije završene službe.

Jedan dio crkava nastao je u srednjem vijeku, kao središta župa u sklopu Požeškog arhiđakonata, dok su druge nastajale tijekom razdoblja Vojne krajine. Franjevci iz Bosne već su u 16. stoljeću organizirali svoje službe na području Cernika, Kobaša i u okolici Bijeje Stijene pomažući katoličko stanovništvo. U 17. stoljeću dolazi do institucionalnog organiziranja njihova rada što u Staroj Gradiški, što u Cerniku. Obnovom arhiđakonata Gušće i Svetačje pod vlašću zagrebačkog biskupa, došlo je do obnove crkvene vlasti te gradnji crkava. U 18. stoljeću na novogradiškom području postojale su tri župe i to: Cernik, Stara Gradiška i Orubica²⁶⁹. Organiziranjem župe Nova Gradiška te gradnjom nove kapelice i, naposljetku, crkve Sv. Terezije 1765., Nova Gradiška dobila je adekvatnu crkvenu

---

²⁶⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 26408/1905., 19. 4. 1905. Zaklada je u gotovini imala 112 kruna, a u 3½% uložnicu br. 756 u vrijednosti od 54.059 kruna i 53 forinte.

²⁶⁹ Andrija LUKINOVIC, „Rimokatolička župa u Novoj Gradiški“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*., Nova Gradiška, 1988., 75.

infrastrukturu. Ubrzo je, već 1829., sagrađena veća crkva Sv. Stjepana u Novoj Gradiški. Sredinom 18. stoljeća u Novoj Gradiški postojala je pravoslavna drvena kapelica koju je 1824. zamijenila zidana crkva sv. Trojice. Osim stanovništva rimokatoličke i pravoslavne konfesije, u kotaru su postojali i grkokatolički stanovnici, Židovi, pripadnici evangelističke crkve, pripadnici unitarne crkve te muslimanski stanovnici. Od manjinskih konfesija, jedino su Židovi uspjeli organizirati vjersku zajednicu već od polovice 19. stoljeća u Cerniku, a 1923. bila je sagrađena sinagoga u Novoj Gradiški.

Arhiđakonat Since, pod koji je potpadao upravni kotar Nova Gradiška, sastojao se od „kotara gradiškog“ i „kotara kapelskog“²⁷⁰. Pod „kotar gradiški“ potpadale su župe: Bogićevci, Cernik, Lipovljani, Lonja, Mačkovac, Nova Gradiška, Novska, Orubica, Raić, Stara Gradiška, Vrbje dok su pod „kotar kapelski“ potpadale župe: Bebrina, Bučje, Dubočac, Kobaš, Gornji Lipovac, Nova Kapela, Oriovac, Staro Petrovo Selo, Svinjar i Štivica. Upravni kotar Nova Gradiška potpadao je pod dijecezu pakračku, tj. protoprezbiterat novogradiški²⁷¹ unutar kojeg su bile parohije: Nova Gradiška, Donji Rajić, Jablanac, Kukunjevac, Lovska, Čaglić, Subotska, Rogolji, Okučani, Bodegraji, Gređani, Vrbovljani, Stara Gradiška, Medari, Ratkovac, Davor, Kobaš, Brod, Novo Topolje i Klokočevac.

Prema *Statističkom godišnjaku I.*²⁷², 1905. u novogradiškom kotaru bilo je 12 rimokatoličkih župa i devet pravoslavnih parohija te jedna židovska zajednica. Za usporedbu, u brodskom kotaru zajedno s gradom Brodom bilo je 20 rimokatoličkih župa i šest pravoslavnih parohija dok je u požeškom kotaru bilo 13 rimokatoličkih župa i deset pravoslavnih parohija. Središta župa bila su u Cerniku, Novoj Gradiški, Staroj Gradiški, Novoj Kapeli, Starom Petrovu Selu, Štivici, Mačkovcu, Orubici, Vrbju, Davoru, Gornjim Bogićevcima i Gornjem Lipovacu. Pravoslavne parohije bile su u Okučanima, Medarima, Ratkovcu, Bodegraju, Gređanima, Vrbovljanima, Novoj Gradiški, Staroj Gradiški i Šumetlici.

Građevinske investicije na crkvama u kotaru tijekom perioda 1895. – 1914. većinom su sufinancirali Gradiška imovna općina i Zemaljska vlada, lokalne župe iz crkvenih nameta i donacija te općinske vlasti. Tako su na području kotara građene ili dograđivane sljedeće crkve: novoizgrađen je parohijski dom u Gređanima²⁷³, popravljen je parohijski stan u

---

²⁷⁰ *Imenik dostojanstvenika*, Zagreb, 1894., 173.

²⁷¹ *Ibid*, Zagreb, 1897., 294.

²⁷² *Statistički godišnjak I.*, 1905., Zagreb, 1913., 683.

²⁷³ *Izješća*, Požega, 1902., 82.

Sloboštini²⁷⁴, popravljena je pravoslavna crkva u Vrbovljanima²⁷⁵, zatim crkva u Gređanima²⁷⁶ te rimokatolička crkva i župni stan u Gornjim Bogičevcima²⁷⁷.

Tijekom 1900. slijedio je projekt rekonstrukcije župne crkve sv. Stjepana. Iako je već 1889.²⁷⁸ započela njezina obnova koja nije u potpunosti bila uspješna, novi radovi obnove crkve iznosili su ukupno 11.683 forinti. Naveden iznos sakupljen je darom Zemaljske vlade i kralja te ubiranjem crkvenog nameta. Osim navedenog, obnovljeni su prozori i krov, postavljen je gromobran te su par godina kasnije uređeni i oltari. Tijekom 1902., prema *Školskoj spomenici pučke škole Okučana*²⁷⁹, započelo je skupljanje milodara za katoličku kapelicu u Okučanima koja je građena 1904./1905. Tijekom 1908., sakupljan je novac za gradnju rimokatoličke crkve u Okučanima te je bilo sakupljeno 2.000 kruna²⁸⁰, a crkva je završena oko 1910. Zatim je popravljana rimokatolička crkva u Staroj Gradiški²⁸¹ te parohijalni dom u Staroj Gradiški²⁸². U periodu od 1908. do 1910. vršeni su popravci na rimokatoličkoj crkvi u Orubici²⁸³, popravljana su rimokatolička crkva u Novoj Kapeli²⁸⁴ te rimokatolički župni dvor u Novoj Gradiški²⁸⁵. U većini ovih projekata vjernici su sudjelovali određenim postotkom na izravni crkveni namet²⁸⁶ bilo da je riječ o rimokatoličkom, bilo o pravoslavnom stanovništvu. Crkvene namete ubirale su općine pa je tako, osim nameta rimokatolicima, postojao i parohijski namet koji se pobirao u svim pravoslavnim župama novogradiške općine.

Zaključno se može reći kako je u teritorijalnom smislu Kotar Nova Gradiška svojom veličinom zauzimao 19% površine Požeške županije i svega 2,20% teritorija Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Upravno je kotar Nova Gradiška bio podijeljen na 11 općina. U prvoj

---

²⁷⁴ *Izvjješća*, Požega, 1902., 82. Potrošen je iznos od 2.638 kruna.

²⁷⁵ *Izvjješća*, Požega, 1903., 81. Potrošen je iznos od 4.376 kruna.

²⁷⁶ *Ibid*, Požega, 1905., 74. Potrošen je iznos od 4.090 kruna.

²⁷⁷ *Ibid*, Požega, 1911., 165. Popravljeni su rimokatolička župna crkva i župni stan s gospodarskim zgradama u Gornjim Bogičevcima te je potrošen iznos od 6.412 kruna. Također, provedeno je oslikavanje crkve za 1.400 kruna. Zemaljska vlada participirala je iznosom od 2.000 kruna dok su ostatak dali župljani s 28% nameta na izravni porez.

²⁷⁸ *Župska spomenica – Liber memorabilum Nova Gradiska*, 33. (dalje *Župska spomenica*). Preslika GMNG. Rekonstrukcija župne crkve u Novoj Gradiški iznosila je 3.243 forinti.

²⁷⁹ HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Pučke škole spomenice, *Školska spomenica Okučani*, inv.br. 92.

²⁸⁰ *Izvjješća*, Požega, 1908., 144.

²⁸¹ *Izvjješća*, Požega, 1897., 67. Trošak je bio 211,44 kruna.

²⁸² *Izvjješća*, Požega, 1900., 81. Trošak je bio 2.376 kruna.

²⁸³ *Izvjješća*, Požega, 1908. – 1910., 206. Trošak je iznosio 4.600 kruna. Zemaljska vlada dala je pripomoć od 1.700 kruna, crkvena blagajna od 1.700 kruna, a ostalo su trebali pokriti župljani s 30% nameta na izravni porez.

²⁸⁴ *Izvjješća*, Požega, 1911., 165. Dopušten je trošak od 19.000 kruna, osigurano je bilo 11.000, a ostalih 8.000 kruna trebalo se podmiriti iz izravnog poreza župljana.

²⁸⁵ *Župska spomenica*, 50. Trošak je iznosio 15.500 kruna, Vlada je dala pripomoć od 9.000 kruna, a preostali iznos trebao se podmiriti iz poreza župljana.

²⁸⁶ *Izvjješća*, Požega, 1909., 120. Parohijski namet činio je godišnju plaću kao dio dotacije parohijskom svećenstvu.

fazi formiranja kotara bilo je osam općina da bi s vremenom nastale općine Nova Gradiška vanjska, Štivilica i Orubica. Za uspješno funkcioniranje kotara kao upravne jedinice bio je zadužen predstojnik kotara koji je za svoj rad odgovarao velikom županu. Administrativni ustroj kotara činili su činovnici poput kotarskog pristava, kotarskog perovođe, kotarskog „akcesiste“, kao i mnogi drugi razni profili zanimanja. Niže upravne jedinice od kotara bile su općine čiji je rad organizirao postavljeni činovnički aparat. Financijski rad općina i kotara odobravali su upravni odbor županija, ali i Zemaljska vlada – smjernicama i odobravanjem visine zaduženja i nameta, tj. prireza na izravni porez ako je bio iznad 20%. Sve općine novogradiškoga kotara u pravilu su imale viši namet od 20% te je on bio u rasponu od 30 do 118%. Većina prihoda općina bila je u gotovini, a manji je dio bio u obveznicama koje su se u pravilu iskazivale kao višak dok se gotovina u pravilu trošila. Iako je 1897. nastala nova općina Štivilica, to na završni račun općine Nova Kapela, od koje se Štivilica odvojila, nije imalo utjecaja te je njezino financijsko stanje bilo slično kao i u ranijim razdobljima. Slična situacija bila je 1910. kada je nastala općina Orubica koja se izdvojila iz bogate općine Rešetari. Prema završnim računima, može se reći da su općine Davor, Štivilica, Stara Gradiška i Orubica bile među siromašnijim dok su općine Nova Kapela, Rešetari i Okučani bili među bogatijim općinama. Bilo je za očekivati da je općina Nova Gradiška, kao središte kotara, bila među najbogatijima. Ono što se ističe kao zanimljivost jest financijska prosječnost općine Cernik koja je tradicionalno bila trgovački kraj, ali je zbog faktora prometne izdvojenosti prestala biti usporediva s Novom Gradiškom i mjestima koja su se razvila zahvaljujući željezničkoj povezanosti. Glavninu rashoda općina činili su izdatci za poglavarstvo i školstvo. U financijskoj usporedbi kotara Nova Gradiška s brodskim krajem, može se reći da je kotar Brod s gradom Brodom imao veći prihod i rashod te je time bio bogatiji kraj. Iako su kotar Brod i kotar Nova Gradiška imali sličan broj stanovnika, udio u županijskom proračunu bio je različit, tj. kotar Nova Gradiška imao je 1/6 proračuna, a kotar Brod 1/4 proračuna županije.

Izrazito centralizirana uprava s definiranom ulogom činovništva, koje je djelovalo kao temeljni politički aparat vlasti, bila je odlika vlasti tijekom vladavine bana Héderváryja. Koliko je velika uloga državnih institucija bila u održavanju uređene vlasti, budući da je činovnički aparat nosio teret organiziranosti i provedbe prije svega političkih, a tek onda upravnih odluka, najbolje se vidi u ulozi činovnika. Upravni činovnički aparat ulazio je u sve sfere svakodnevnog života stanovnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Uspješno organiziranom činovničkom aparaturom do polovice osamdesetih godina, ban Khuen Héderváry stvorio je osnovu svoje

vlasti. Činovništvo većinom nije moglo izlaziti iz okvira unaprijed određenih normi života i rada te nije moglo iskazivati drugačije stavove ni živjeti na drugačiji način od onog kakav je bilo određen. Tek početkom 20. stoljeća činovništvo se sve više suprotstavljalo i djelovalo je sve neovisnije. Činovnici poput učitelja, svećenika, odvjetnika, liječnika ili ljekarnika, obavljajući svoju djelatnost, bili su lokalnom stanovništvu, s jedne strane, pokazatelji stabilnosti društva i svojevrsni društveni regulativi, a granice su se između njih i seljaštva, s druge strane, sve više gubile, napose iskorakom činovništva u sferu privatnosti te njihovim angažmanom u svakodnevnom životu lokalnog stanovništva. Primjeri toga mogli su se vidjeti u zajedničkom participiranju na oporbenim političkim skupovima, zajedničkim angažmanima u humanitarnom radu ili pak liberalizacijom brakova učiteljica.

Institucije, kao nositelji uređenosti društva, u svojoj organiziranosti bile su temeljni organi upravno-političke kontrole formirane na taj način tijekom vladavine bana Héderváryja. Promjenom vlasti, protekcionizmu je smanjen intenzitet, ali u svojoj biti i dalje se oslanjao na činovništvo iako ne u svoj punini. Iako je djelovanje institucija i činovnika bilo konstantno valorizirano, institucije su na svojim skupštinama ipak mogle samostalno odlučivati o dijelu svog novca koji je bio raspoređen i u neke drugačije svrhe poput humanitarnih. Svaki ozbiljniji projekt bio je usklađen djelovanjem zainteresiranih strana, lokalnih općina i angažmanom države. Krajnji cilj navedenih institucija bilo je uspješno održavanje reda i stabilnosti, što su one i činile participiranjem u poboljšavanju životnih uvjeta stanovnika.

6. POLITIČKE PRILIKE U NOVOJ GRADIŠKI I OKOLICI 1886. – 1914.

6.1. Mjesto Nova Gradiška i kotar u političkim previranjima

Poslije razvojačenja Vojne krajine 1873. te njezina pripajanja Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1881., stanovništvo Vojne krajine nije imalo političke predstavnike birane u Hrvatski sabor. Prvi put krajiški su zastupnici bili birani 1883. pa je tako 35 zastupnika s područja bivše Vojne krajine ušlo u Sabor. Politička situacija u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji tih je godina bila dodatno usložena ekonomskim problemima koji su rezultirali smanjenim gospodarskom rastom, a koji je zahvatio i druge zemlje Monarhije. Jaka mađarska prevlast i kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe kulminirali su u incidentima oko postavljanja dvojezičnih grbova na zgradama poreznih ureda diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Već 1882. stavljen je dvojezični hrvatsko-mađarski grb na porezni ured u Novoj Gradiški, baš kao i gradovima Karlovcu, Vukovaru, Osijeku, Zemunu i Senju. Iako je postavljanje tih grbova u provincijama prošlo prešutno, poslije postavljanja grbova u Zagrebu, dogodile su se prve demonstracije. U Novoj Gradiški 1883., na rođendan Franje Josipa I., na zgradi mjesnog poreznog ureda bila je obješena mađarska nacionalna zastava umjesto ugarske zastave.²⁸⁷ Ubrzo su zastava i grb s natpisom na mađarskom i hrvatskom jeziku bili uklonjeni, čime se Nova Gradiška pridružila mnoštvu gradova i sela zahvaćenih narodnim pokretom. Dolaskom satnije pješaka iz Zagreba, zastava je bila vraćena te je vojska osam dana održavala mir.²⁸⁸ Iako je očito postojalo protumađarski orijentirano stanovništvo u mjestu, tijekom krajiških izbora 1883. u Novoj Gradiški nije bilo nemira već je malobrojna oporba²⁸⁹ ostala samo na osobnim uvredama kandidatu Narodne Stranke Dragutinu Lobi.²⁹⁰ Dragutin Lobe bio je u

---

²⁸⁷ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980., 148 (dalje *Narodni pokret 1883.*).

²⁸⁸ Feliks VALENTIĆ, *Novogradiški spomenar*, Nova Gradiška 1998., 83 – 85.

²⁸⁹ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883.*, Zagreb, 1980., 147. Riječ je o malom broju pristaša Stanke prava i Neodvisne narodne stranke.

²⁹⁰ **Dragutin Lobe** (Požega, 1833. – Nova Gradiška, 1924.). S 18 godina dolazi u Novu Gradišku gdje utemeljuje pivovaru koja 1873. započinje raditi na parni pogon. Bio je suosnivač i jedan od dioničara Novogradiške štedionice. Sudjelovao je svojim kapitalom i u izgradnji Zagrebačke pivovare, gdje je imao i dionice, te je svoje pivo distribuirao i u prodavaonicama diljem Hrvatske. Posebno je bila značajna tzv. Novogradiška pivovara u Massarykovoju ulici u Zagrebu, gdje je prodavao Ožujsko

mjestu vrlo cijenjena osoba zbog svog poduzetničkog djelovanja, ali ne i zbog političkih kvaliteta.²⁹¹ Rezultati na prvim krajiškim izborima 1883. bili su takvi da je stanovništvo novogradiškoga kraja izabralo kandidata Narodne stranke Dragutina Lobu kao zastupnika za gradiški izborni kotar.

Općine novogradiškoga kraja prije uključenja u županijski sustav 1886., bile su podijeljene u tri različita izborna kotara, točnije u kotare Vilić Selo, Oriovac i Nova Gradiška. Poslije sjedinjenja bivšega gradiškoga vojničkog područja s cerničkom općinom u okviru redizajniranoga županijskog sustava 1886. te formiranjem kotara Nova Gradiška u sklopu Požeške županije, izborni kotarevi nisu odgovarali administrativnim. Tako je općina Cernik potpadala pod izborni kotar Vilić Selo, općine Okučani, Nova Gradiška, Mašić, Stara Gradiška, Rešetari, Davor, Staro Petrovo Selo, Nova Gradiška vanjska i Orubica potpadale su pod izborni kotar Nova Gradiška dok je općina Nova Kapela prvotno bila u garčinskom izbornom kotaru²⁹², da bi 1897. potpadala pod brodski izborni kotar. Postavši banom, Khuen Héderváry – s ciljem postizanja nadzora nad Hrvatskom, a u svrhu učvršćenja dualizma u Austro-Ugarskoj – uvodi više zakonskih promjena pa, osim što modificira administrativni aparat, mijenja i izborni zakon pomoć kojeg činovništvo postaje glavni oslonac njegova režima. Na izborima²⁹³ 1884., gradiški kotar izabrao je kandidata Narodne stranke Danila Stankovića²⁹⁴ naspram opozicijskoga kandidata Neodvisne narodne stranke dr. Mije Posilovića²⁹⁵. Zbog povlačenja kandidature Danila Stankovića, u Novoj Gradiški su 1885. ponovo održani izbori na kojima je taj put ipak pobijedio Mijo Posilović naspram novoga kandidata Narodne stranke Krunoslava Bešlića²⁹⁶. Zanimljiva je činjenica da su oboje djelovali u gradiškom kotaru te da je Mijo Posilović bio novogradiški odvjetnik dok je Krunoslav Bešlić bio starogradiški rimokatolički svećenik. Prema pisanju glasila *Hrvatska*²⁹⁷, Krunoslav Bešlić bio je omražen u narodu te su mnogi smatrali da je svojim djelovanjem uništio mjesto Stara Gradiška. U izbornom kotaru Vilić Selo pobijedio je na izborima 1884.

---

pivo čiji je patent kasnije otkupila Zagrebačka pivovara. F. VALENTIĆ, *Novogradiški biografski leksikon*, Nova Gradiška, 2006., 127 – 129.

²⁹¹ D. PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883.*, Zagreb, 1980., 147.

²⁹² *Posavska Hrvatska*, br. 43, god. III (Brod na Savi), 18. 10. 1896.

²⁹³ Branko OSTAJMER, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883. – 1903.*, Zagreb 2011., 62.

²⁹⁴ Osvojio je tri mandata u tri različita kotara te je odlučio biti zastupnik srijemskokarlovačkoga kotara.

²⁹⁵ **Mijo Posilović** bio je novogradiški odvjetnik.

²⁹⁶ *Pozor*, br. 92, (Zagreb), 22. 4. 1885., *Pozor*, br. 101, (Zagreb), 2. 5. 1885.

²⁹⁷ *Hrvatska*, br. 233, (Zagreb), 2. 10. 1895.

narodnjak Admin Pavić²⁹⁸ koji je u tom kotaru pobijedio i u iduće četiri izborne godine²⁹⁹ dok je u Oriovcu pobjedu odnio pravaš dr. Makso Lončarević³⁰⁰. Novokapelački kraj s Oriovcem i Brodom već je osamdesetih godina bio jako pravaško uporište, što se može vidjeti iz primjera satnika Hajdukovića koji je pomagao župniku iz Nove Kapele u njegovoj političkoj borbi time što su zajedno prodavali ručnike s natpisom „Živio Starčević“³⁰¹. Izborni rezultati za novogradiški kotar iz 1885. nisu se ponovili u idućih 20 godina te su bili svojevrsni presedan budući da je u novogradiškom izbornom kotaru u sljedećih dvadesetak godina pobjeđivao isključivo „mađaronski“ zastupnik, tj. kandidat provladine Narodne stranke. Navedena je činjenica svojevrsni pokazatelj toga kako je gradiški kotar bio protumađarski raspoložen prije no što je Khuen Héderváry uspio iskoristiti činovništvo u političke svrhe, a to je učinio prvi put na izborima 1887.

Politički događaji u novogradiškom kotaru u većini nisu pratili političke događaje na državnoj i pokrajinskoj razini, već su se odlikovali karakteristikama zakašnjeloga postupnog širenja i prihvaćanja utjecaja iz centra na periferiju. Poneke specifičnosti za navedeni kraj zato čine prijelomne trenutke pri podijeli na četiri razdoblja:

- 1) Razdoblje od 1886. do 1894.: obuhvaća intenzivno djelovanje Narodne stranke u Novoj Gradiški pokrenuto iz centra prema periferiji;
- 2) Razdoblje od 1895. do 1905.: specifično je po pojavi i djelovanju Kluba stranke prava te pojavi narodnog pokreta za koje impulsi dolaze iz Broda;
- 3) Razdoblje od 1905. do 1909.: specifično je na lokalnom području po pojavi radničkog pokreta, izrazitijem djelovanju nacionalnih manjina ali i zakašnjoj pobjedi Hrvatsko-srpske koalicije u Novoj Gradiški, završava zaoštavanjima odnosa između Hrvata i Srba u lokalnim razmjerima te veleizdajničkim procesom;
- 4) Razdoblje od 1909. do 1914.: obuhvaća urušavanje ustavnih sloboda te uvođenje komesarijata, lokalna stranačka djelatnost prati politička događanja na pokrajinskoj razini te se navedena sredina ne izdvaja svojim specifičnostima.

²⁹⁸ Admin Pavić (Požega, 1844. – Zagreb, 1914.). Sveučilišni profesor hrvatskog jezika i književnosti. U mladosti je djelovao u raznolikim protumađarskim aktivnostima. Tijekom 1896./1897. bio je rektor Sveučilišta, a od 1884. do 1906. zastupnik Narodne stranke u Saboru. U novogradiškom kotaru biran je u izbornoj jedinici Cernik u razdoblju od 1885. do 1897. B. OSTAJMER, *Narodna stranka*, Zagreb, 2011., 299.

²⁹⁹ B. OSTAJMER, *Narodna stranka*, Zagreb, 2011., 62. Odnosi se na izbore 1887., 1892., 1897. i 1901.

³⁰⁰ Jasna TURKALJ, „Prilog životopisu pravaša dr. Jurja Žerjavića župnika u Mariji Bistrici“, *Croatia Christiana Periodica*, 28, 54, 2004., 123 – 135. Makso Lončarević (Batrina 1843. – 1896.), župnik u Dubočcu, za svećenika zaređen 1869.

³⁰¹ Hrvatski državni arhiv (dalje HR-HDA 78), Fond 78 Zemaljska vlada. Predsjedništvo (dalje PRZV) 952/1886., Oriovac, 6. 3. 1886. Iz dokumenta se vidi da je 28. 2. prodao ručnike trgovcu Antunu Gundrumu.

Na novim izborima³⁰² 1887., Narodnoj se stranci suprotstavila ujedinjena opozicija svih postojećih stranaka od Neodvisne narodne stranke, Centruma, pravaša pa do Srba okupljenih oko njihova glasila *Srbobran*. U novogradiškom izbornom kotaru pobjeda je pripala Vjekoslavu Kleinu³⁰³, predstojniku Odjela za pravosuđe Zemaljske vlade koji je pobijedio opozicijskoga kandidata Miju Posilovića, baš kao što je i u požeškom izbornom kotaru te izbornom kotaru Vilić Selo pobijedio kandidat Narodne stranke. U brodskom izbornom kotaru pobjeda je pripala opozicijskom kandidatu Ignjatu Brliću³⁰⁴ nasuprot mađaronskom kandidatu Franji Spevecu.³⁰⁵ Iako je oporba bila dobro organizirana te je od 110 izbornih kotara u njih 81 postigla kompromis glede kandidata i zajedno izašla na izbore, na pokrajinskoj razini navedeni izbori rezultirali su slomom takve oporbe.

Jačanje Khuenova režima u novogradiškom kotaru bilo je moguće vidjeti u djelovanju kotarske vlasti prema pojedincima iz redova činovništva koji nisu djelovali prema uputama kojih se činovništvo trebalo pridržavati. Primjer³⁰⁶ toga bio je lugar imovne općine Nova Gradiška Đuro Grković koji je bio premješten iz Mašića u Rajić zbog nelojalna političkog ponašanja prigodom izbora. Tijekom izbornog agitiranja podržavao je djelovanje kotarskog predstojnika Aleksandra Škorića, ali istodobno je djelovao protiv starogradiškog načelnika Stojana Ugrinića koji je pomagao u Kleinovoj izbornoj pobjedi. Tadašnji kotarski predstojnik Aleksandar Škorić³⁰⁷ nazvao ga je agitatorom i smatrao je da „... takovi službenici škode više nego opozicija sama, jer ista bar očito radi, dočim ovaj zavarava oblasti.“ Slavonija je krajem osamdesetih godina bila područje na kojem se sve više širio regionalizam potaknut Khuenovim težnjama za odvajanjem tog prostora od ostatka Hrvatske. Useljavanjem i djelovanjem velikog broja poduzetnih Nijemaca, Židova i Mađara, gradovi poput Osijeka i Zemuna su doživjeli prosperitet, ali time je započeo i proces iskorištavanja manjina sa svrhom širenja regionalizma. To se nabolje očitovalo na Gospodarsko-šumarskoj izložbi u Osijeku koju je sponzorirao Khuen Héderváry 1889. Navedena izložba smatrana je početkom regionalnog separatizma o kojem su

---

³⁰² Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860. – 1914.*, Zagreb, 1968., 136.

³⁰³ **Vjekoslav Klein** bio je saborski zastupnik biran u novogradiškom kotaru. U Slavoniji i Srijemu dobro su ga prihvatili. Od 1859. do 1882. djelovao je u sudstvu na krajiškom području, da bi od 1882. služio Vladi. Tijekom 1884. započinje karijeru kao Odjelni predsjednik za pravosuđe Zemaljske vlade. Branko OSTAJMER, *Narodna stranka*, Zagreb, 2011., 292.

³⁰⁴ Ibid, Zagreb, 2011., 80 – 81. **Ignjat Brlić** (Brod na Savi, 1. veljače 1834. – Brod na Savi, 8. travnja 1892.), hrvatski političar i odvjetnik.

³⁰⁵ Ibid, Zagreb, 2011., 80 – 81. **Franjo Spevec**, sveučilišni profesor Pravnog fakulteta.

³⁰⁶ HR-HDA 78, PRZV, kutija 338, 1083/1888, 5. 4. 1888., 1484/1888. sastavni dio 1083/1888., 19. 4. 1888.

³⁰⁷ **Aleksandar Škorić** bio je predstojnik kotara Nova Gradiška do 1886. i pripadnik Narodne stranke.

brodske opozicijske novine *Posavska Hrvatska*³⁰⁸ pisale kao o negativnom trendu koji ne služi ničemu, već samo razdvajanju Kraljevine Hrvatske i Slavonije te pomanjkanju vjere u institucije u Zagrebu. Navodi se kako, zbog pomanjkanja sloge, jačaju srpstvo i mađaronstvo. Prema pisanju lista *Posavska Hrvatska*³⁰⁹, Brod je u tome razdoblju bio jako pravaško uporište što se istodobno nije moglo reći za druge krajeve Slavonije, pa tako ni za Požegu ni za Novu Gradišku. Paralelno s tim procesom, devedesetih godina Stranka prava na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije poslije izbora 1887. gubi svoju snagu. Sama stranka bila je uništena iz raznih smjerova, ponajprije zbog slabosti i starosti samog Starčevića, a potom zbog promjene osnovnih koncepcija čime se novo vodstvo svrstalo u umjerenu dualističku opoziciju koja je 1894. s Neodvisnom narodnom strankom stvorila novi program ujedinjene opozicije. Sve to rezultiralo je nestankom „stare“ Starčevićeve Stranke prava. Program ujedinjene opozicije trebao je, pod idejom okupljanja svih Hrvata na različitim geografskim područjima unutar Austro-Ugarske, učiniti Hrvatsku ravnopravnom s Ugarskom. Problem se uočavao u činjenici da nitko od čelnika opozicijskih stranaka nije lako pristajao na kompromise, kao i u činjenici da su tada kulminirale međusobne nesnošljivosti unutar same Stranke prava. Unutarnji sukobi rezultirali su odvajanjem, tj. formiranjem dviju struja, jedne koja je zagovarala stare Starčevićeve ideje tzv. Matice stranke prava ili ljudi okupljenih oko lista *Hrvatska domovina* i druge čiji su se pristaše okupili oko novih ideja Josipa Franka o čvršćem povezivanju s Bečom, a on je zajedno s Antom Starčevićem ustrojio tzv. Čistu stranku prava.³¹⁰

Za izbore 1892. politički kotarevi, prema novom izbornom zakonu iz 1888., bili su prekrojeni u svrhu postizanja što boljih rezultata Narodne stranke. Od prijašnjih 110 kotareva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, nastalo je ukupno 88 kotareva na taj način da su politički kotarevi u kojima je ranijih godina pobjeđivala opozicija bili spojeni s kotarima u kojima je većinu imala Narodna stranka. Primjer toga jest i opozicijski pravaški kotar Oriovac koji je bio spojen s kotarom Brod³¹¹. Rezultati izbora za novogradiški, požeški i brodski izborni kotar, kao i za Vilić Selo, bili su slični budući da su kandidati Narodne stranke pobijedili u svim navedenim izbornim kotarima. Početkom devedesetih godina, točnije 1894., kao kotarski predstojnik za Novu Gradišku, izabran je Dragutin vitez Trnski³¹². Zahvaljujući člancima u

³⁰⁸ *Posavska Hrvatska*, br. 13, god I., (Brod na Savi), 7. 4. 1894.

³⁰⁹ *Posavska Hrvatska*, br. 46, god I., (Brod na Savi), 24. 11. 1894.

³¹⁰ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 148.

³¹¹ B. OSTAJMER, *Narodna stranka*, Zagreb, 2011., 85.

³¹² **Dragutin vitez Trnski**, novogradiški kotarski predstojnik od 1893. do 1898.

novinama *Posavska Hrvatska*, točnije Milanu Kerdiću³¹³, rodom iz Davora, koji je bio dugogodišnji urednik, doznaje se mnogo o političkoj situaciji u novogradiškom kotaru za djelovanja kotarskog predstojnika Trnskog. Kerdić je prestao pisati za *Posavsku Hrvatsku* 1898., ali nastavio je izvještavati kao dopisnik glasila *Hrvatske domovine* sve do svoje smrti 1900. te je, zahvaljujući njegovu radu, moguće detaljnije pratiti političke kontinuitete i promjene u novogradiškom kotaru.

Već od 1893., kada je došlo do općinskih izbora³¹⁴, unatoč postojanju opozicijskih zastupnika, zbog pritiska kotarske oblasti, izabran je za namjesnika općine Nova Gradiška kandidat Narodne stranke Josip Matzek³¹⁵. Iako je Dragutin vitez Trnski kao novi kotarski predstojnik mnogo učinio za najznačajniji događaj u Novoj Gradiški devedesetih godina, tj. za Gospodarsku izložbu 1894., i dalje je bio omražen među lokalnim stanovništvom zbog svojega političkog angažmana u Narodnoj stranci. Trnski se izrazito angažirao, zajedno s ravnateljem novogradiške više pučke škole Kušanom, u sakupljanju 2.000 forinti priloga za pomoć ugroženu stanovništvu poplavljena posavskog područja kotara. Kotarski načelnik Trnski u većini novogradiških općina pokušao je instalirati pristaše ili članove Narodne stranke u općinska vijeća, kao što se trudio raznim spletkama postavljati članove Narodne stranke za načelnike općina. Tako su u općinama Staro Petrovo Selo, Davor, Stara Gradiška, Orubica, Nova Gradiška i Rešetari bili postavljeni ljudi kojima je Dragutin vitez Trnski vjerovao. Izrazitijim djelovanjem opozicijskih elemenata, tijekom 1895. došlo je do organiziranja pravaških klubova Nova Gradiška i Nova Kapela. Kako se saznaje iz *Posavske Hrvatske*³¹⁶, u kotaru Nova Gradiška pravaška djelatnost 1894. još nije bila organizirana te je dopisnik negativno opisivao kulturni i politički život u kotaru smatrajući da je on zamro te da je Nova Gradiška bila važnije mjesto kao središte Gradiške pukovnije nego kao centar kotara. Pozvao je sve hrvatsko stanovništvo da agilnije radi na buđenju Nove Gradiške kao središta kotara u političkom, pa i kulturnom pogledu. U dva napisa *Posavske Hrvatske*, poziva se stanovništvo na organizaciju pravaškog rada po uzoru na grad Brod, savjetuje se da list *Posavska Hrvatska*

---

³¹³ **Milan Kerdić**, (Davor, 22. listopada 1856. – Davor, 25. lipnja 1900.) bio je hrvatski novinar i političar iz pravaških redova te prvi profesionalni novinar u Brodu. Po struci je bio diplomirani pravnik. Od 1894. bio je urednik *Posavske Hrvatske* te je pisao i za *Hrvatsku domovinu*. Osim što je svojim djelovanjem doprinio političkom i kulturnom razvoju Broda, prije starosti povukao se u rodni Davor gdje je aktivnim pisanjem za *Hrvatsku domovinu* polemizirao o političkim i društvenim problemima kotara Nova Gradiška. Mato ARTUKOVIĆ, „Milan Kerdić – prilog za biografiju“: *godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 13, 1, 2013., 71 – 98.

³¹⁴ B. OSTAJMER, *Narodna stranka*, Zagreb, 2011., 133.

³¹⁵ **Josip Matzek**, mjesni sudac u Novoj Gradiški, predsjednik Dobrovoljnoga vatrogasnog društva, član Narodne stranke i izbornik u skupštini Požeške županije.

³¹⁶ *Posavska Hrvatska*, br. 51, god. I., (Brod na Savi), 29. 11. 1894.

pritom bude vodilja te da se u kulturnom pogledu organizira aktivniji rad u čitaonici. Formiranjem Kluba Stranke prava Nova Gradiška i Nova Kapela, započinje novi period u stranačkoj djelatnosti na području kotara Nova Gradiška. Još je uvijek tijekom 1895. klub Stranke prava Nova Gradiška, prema pisanju *Posavske Hrvatske*, bio neorganiziran da bi, osnivačkim sastankom 7. srpnja 1895., započeo svojim radom. Brodski klub pod vodstvom Milana Kerdića uputio je nove članove u rad Stranke prava pročitavši pravila brodske i zagrebačkoga kluba. Privremeni odbor kluba činili su Dragutin Schneider³¹⁷ i Stjepan Zagorac. Sastanak je bio u Staroj pivovari i iz kotara je ukupno došlo 40 pristaša, a od toga desetak seljaka.

U odbor su još ušli Pavao Vukelić³¹⁸, Stjepan Myohl³¹⁹ i Stjepan Habershtock³²⁰. Klub u Novoj Kapeli³²¹ osnovan je tijekom svibnja 1896., predsjednik kluba je bio Ladislav Seitz³²², a osnivački odbor činili su Ferdo Poljac i Stjepan Sebečić, te je brojao 200 članova. Politička aktivnost kluba sastojala se od odlaska na otvaranje doma Anti Starčeviću u Zagreb pa do izražavanja sućuti povodom njegove smrti. Klub Stranke prava Nova Gradiška u svom radu bio je izrazito protiv Josipa Franka te se priklonio Matici stranke. Prema pisanju dopisnika iz *Hrvatskog Prava* i dopisnika *Hrvatske domovine*³²³, u kotaru su bila ukupno tri predstavnika Čiste stranke prava, koja su s Ivanom Zatlukom³²⁴ pokušavala opstruirati rad Kluba. Neposredno prije općinskih izbora 1895. u mjestima Rešetari i Nova Kapela, kotarski načelnik Trnski pokušao je raznim prevarama, ucjenama te uporabom sile utjecati na izborne rezultate. Mnogi činovnici poput redara, pisara ili učitelja bili su instruirani kako da uklanjaju ili pak ne postavljaju liste s popisom izbornika pa su tako izbori bili objavljeni jedan ili dva dana prije samog održavanja, ovisno o tome je li bilo riječ o Rešetarima ili Novoj Kapeli. Također, vršeni su pritisci na seljake time što im se govorilo za koga nisu smjeli glasovati pa su tako

---

³¹⁷ **Obitelj Schneider** bila je obitelj veletrgovaca, i to šljivom i žitom. Posjedovali su vlastiti mlin na parni pogon. Bili su izbornici u skupštini Požeške županije prema porezu. Dragutin Schneider sudjelovao je u organizaciji Kluba Stranke prava Nova Gradiška, da bi se 1906. istakao kao predsjednik odbora ogranka Hrvatsko-srpske koalicije u Novoj Gradiški. Dragutin i Ivan Schneider bili su osnivači Hrvatskoga pjevačkog društva „Graničar“ 1886.

³¹⁸ **Pavao Vukelić** bio je novogradiški posjednik i obrtnik.

³¹⁹ **Stjepan Myohl** bio je novogradiški trgovac žitom i vinom, posjedovao je tvornicu opeke u Novoj Kapeli.

³²⁰ **Stjepan Habershtock** bio je novogradiški trgovac i proizvođač vina.

³²¹ *Posavska Hrvatska*, br. 20, god. III., (Brod na Savi), 16. 5. 1896.

³²² **Obitelj Seitz** bila je istaknuta trgovačka i posjednička obitelj iz Nove Kapele. Skender Seitz bio je izbornik skupštine Požeške županije te osnivač mnogobrojnih novokapelačkih društava. Ladislav Seitz bio je osnivač Kluba Stranke prava u Novoj Kapeli. Istaknuo se svojim političkim djelovanjem za novogradiški, ali i brodski kotar. Povremeno je bio i dopisnik *Posavske Hrvatske* te *Hrvatske domovine*.

³²³ *Hrvatska domovina: glasilo Stranke prava*, br. 143, (Zagreb), 26. 6. 1896., (dalje *Hrvatska domovina*).

³²⁴ **Ivan Zatlučka**, ravnatelj Novogradiške štedionice i pripomoćne zadruge. Pripadnik Čiste stranke prava koji je od 1897. biran u izbornom kotaru Vilić Selo za narodnog zastupnika.

„proskribirani svećenici, umirovljeni kapetani i mladi trgovci“³²⁵ bili nepodoban izbor, točnije vijeće je trebalo biti odmah raspušteno ako bi oni u njega bili izabrani. Politička situacija, koja je prethodila izborima 1897. na pokrajinskoj razini u vidu grupiranja opozicijskih stranaka, ali i plašenja izbornika ako se nisu izjašnjavali za Narodnu stranku, mogla se vidjeti i u manjoj Novoj Gradiški. Tijekom 1896., Dragutin vitez Trnski diljem kotara pokušao je na razne načine – prevarama, lažnim obećanjima i zatvaranjem svojih protivnika – pripremiti se za nadolazeće izbore 1897. Zanimljiv je slučaj načelnika općine Kovačevića³²⁶ iz Starog Petrova Sela koji je pronevjerio općinski novac zbog čega je u njegovo ime kotarski načelnik Trnski posudio novac od seljaka iz Štivice. Pred svjedocima, kotarski načelnik sastavio je obveznicu i obećao da će vratiti posuđeni novac, ali obveznicu je potpisao pronevjeritelj koji nije imao novca i koji je ubrzo završio u zatvoru. Na taj je način seljak izgubio posuđen novac čiji povrat je usmeno garantirao kotarski načelnik. Bez obzira na sudski proces, seljak svoj novac nikad nije uspio vratiti. U Rešetarima je načelnik općine³²⁷, zahvaljujući protektoratu kotarskog načelnika Trnskog, pronevjerio općinski novac i prisvojio općinsko zemljište. Budući da mu je bilo dokazano 14 prijestupa, morao se zahvaliti na svojoj službi, ali prekršajno nikad nije odgovarao.

Suprotna se situacija događala s oporbenim predstavnicima pa je tako Ladislav Seitz, kao predsjednik kluba Stranke prava Nova Kapela, bio kažnjen zbog sazivanja pravaškog sastanka u Novoj Kapeli, što se protivilo zakonu o okupljanju, kao i zbog uklanjanja poziva na Milenijsku izložbu u Budimpešti koji su bili postavljeni diljem Nove Kapele. Sud ga je proglasio krivim te je odslužio zatvorsku kaznu. Prema pisanju *Hrvatske domovine*³²⁸, razlog je bio u ljubomori kotarskog načelnika Trnskog koji je na sve načine htio onemogućiti kandidaturu Ladislava Seitza kao pravaškog predstavnika. Iako se Ladislav Seitz kandidirao kao kandidat Stranke prava na lokalnim izborima za kotar Nova Gradiška, on je bio izbrisan s liste kandidata. Prema navođenju *Posavske Hrvatske*³²⁹, moguća su bila dva razloga: prvi je bio u činjenici da se nije u adekvatnom zakonskom roku žalio što je bio izbrisan s liste, a drugi se razlog mogao naći u činjenici što je bio kazneno gonjen. Tijekom 1896., dopisnik *Hrvatske domovine* pod pseudonimom Čiča³³⁰ opisuje atmosferu u Novoj Gradiški ističući kako je na zgradi svilarskog nadzorništva u crno prebojan natpis na mađarskom jeziku, kao i grb. Nažalost,

³²⁵ *Hrvatska domovina*, br. 281, (Zagreb), 10. 12. 1895.

³²⁶ *Posavska Hrvatska*, br. 40, god. III., (Brod na Savi), 3. 10. 1896.

³²⁷ *Posavska Hrvatska*, br. 46, god. IV., (Brod na Savi), 13. 11. 1897.

³²⁸ *Hrvatska domovina*, br. 120, (Zagreb), 30. 5. 1896.

³²⁹ *Posavska Hrvatska*, br. 2, god. IV., (Brod na Savi), 9. 1. 1897.

³³⁰ *Hrvatska domovina*, br. 93, (Zagreb), 29. 4. 1896.

nepoznata ostaje reakcija na navedeni događaj. Također, spominje kako kotarski načelnik Trnski pokušava na sve ključne pozicije postaviti svoje ljude³³¹ te djelovati prema naputcima vlasti organizirajući što brojniji odlazak općinskog činovništva na Milenijsku izložbu u Budimpeštu. U Novoj Kapeli bilo je slučaja da su ljudi uništavali oglase za odlazak na Milenijsku izložbu³³² s obzirom na to da je protukhuenovski tisak u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji pisao da je to mađarska proslava koja nema veze s Hrvatima te pozivao na bojkot izložbe.

Iako je upravni aparat Khuena Héderváryja pomoću načelnika Trnskog već početkom 1897. bio pripravan za predstojeće što općinske, što kasnije skupštinske izbore, uklanjanjem ili nepostavljanjem pojedinaca na liste izbornika, na općinskim izborima 1897. u općini Nova Kapela u svakom su selu pobijedili pravaši³³³. Lokalni izbori u općini Staro Petrovo Selo³³⁴ također nisu prošli bez trzavica budući da je kotarski načelnik Trnski proguravao svojega dugogodišnjeg prijatelja Josipa Politzera, koji nije bio općinski načelnik, ali bio je član općinskog vijeća te je zbog svoje pripadnosti Narodnoj stranci obavljao sve poslove koje je načelnik Trnski očekivao od njega. Bez odobrenja Josipa Politzera, u općini Staro Petrovo Selo nije se mogao obaviti nijedan ozbiljan posao. Na lokalnim izborima prvi su ga put pravaši izgurati iz općinskog vijeća te imali većinu u općini. O tome koliko je jačalo pravaštvo u kotaru Nova Gradiška, svjedoči i osnivanje Radničkoga kluba Hrvatske stranke prava u Novoj Gradiški³³⁵, ali baš je u to vrijeme, započeo proces ukinuća svih opozicijskih klubova te klub nije bio osnovan. Neposredno prije izbora 1897., temeljem carskog patenta iz 1892., ukinuta su sva društva i klubovi koji su bili samovoljno osnovani, a obrazloženje za taj čin bilo je u njihovu širenju političko-agitatorskih ideja, temeljenih na socijalno-demokratskim načelima. Na tu činjenicu utjecali su i priprema oporbe za predstojeće izbore s obzirom na to da se ona namjeravala ujediniti, kao i sve jači utjecaj socijaldemokrata i radničkih stranaka koje su se počele pojavljivati u Slavoniji. Zbog crkvenih reformi koje su provođene u Ugarskoj u vidu ozakonjenja građanskog braka, građanskih matica i poticanja slobode vjeroispovijesti,

---

³³¹ *Hrvatska domovina*, br. 181, (Zagreb), 10. 8. 1896.

Dopisnik iz Nove Gradiške izvještavao je o tome da je kotarski načelnik Trnski želi postaviti pouzdana čovjeka na čelo obrtnog zbora u Novoj Gradiški, kao što je to napravio u Cerniku. Na taj bi način ljudima mogao omogućiti odlazak na izložbu u Budimpeštu na trošak obrtnog zbora.

³³² *Hrvatska domovina*, br. 120, (Zagreb), 30. 5. 1896.

³³³ *Posavska Hrvatska*, br. 4, god. IV., (Brod na Savi), 28. 1. 1897.

³³⁴ *Posavska Hrvatska*, br. 12, god. IV., (Brod na Savi), 19. 3. 1897., br. 14, 3.4.1897.

³³⁵ *Hrvatska domovina*, br. 83, (Zagreb), 8.4.1897. Radnički klub hrvatske stranke prava osnovan je u Novoj Gradiški 4. 4. 1897.

Katolička crkva optužuje Khuenov režim kao produženu ruku ugarske vlade te velik dio svećenstva postaje dodatno politički angažiran, a na valu otpora promjenama pojavio se i pokret poznat pod nazivom politički katolicizam. Politički katolicizam razvio se u Njemačkoj krajem 19. stoljeća da bi u kontekstu Kraljevine Hrvatske i Slavonije bio razumijevan kao politički pokret kojem je cilj bio da se „društveni život u banskoj Hrvatskoj oblikuje u skladu s načelima katoličkog nauka“³³⁶.

Zbog straha da bi se isti zakon mogao izglasati i za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, svećenstvo je postalo dio oporbe. Iako je u Ugarskoj već 1894. nastala Katolička narodna stranka³³⁷, iz djelovanja Stjepana Korenića³³⁸ uviđa se promišljanje o mirnoj integraciji katoličkoga vrijednosnog sustava u politički diskurs bez težnje za osnivanjem stranke. Pokret katoličkoga hrvatstva³³⁹ implementiran je u program ujedinjene oporbe 1897. godine. Ozbiljnije promišljanje o političkom angažmanu vezano je uz djelovanje krčkog biskupa Antuna Mahnića³⁴⁰ koji je smatrao da „sustavna rekristijanizacija hrvatskog društva ne može otpočeti ako se katolici ne upuste u javni, bespoštedni obračun sa svim onim mišljenjima koja u svim svojim elementima nisu strogo usklađena sa zasadama kršćanske filozofije...“³⁴¹. Na tragu razmišljanja da se nijedna postojeća politička grupacija ne može preobraziti u katoličku stranku, promišljalo se kako to izvesti, ali do 1905. stranačkog organiziranja nije bilo zbog nedostatka interesa u samim katoličkim redovima.³⁴² Izborna kampanja za novogradiški kotar započela je već u veljači 1897. tijekom proslave Sv. Save na kojoj su sudjelovali i katolički i pravoslavni svećenici te je pravoslavno svećenstvo izrazilo javnu zahvalu banu Khuenu Héderváryju zbog te proslave na kojoj je sudjelovalo i pjevačko društvo „Graničar“. Dolazak Vjekoslava Kleina u Novu Gradišku u svibnju iste godine na izbornu skupštinu zbog

---

³³⁶ Mario STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb, 1997., XIV-XV.

³³⁷ Ibid, Zagreb, 1997., 56.

³³⁸ Stjepan Korenić, hrvatski crkveni pisac (Bosiljevo, 1856. – Zagreb, 1940.). Urednik *Katoličkog lista*. Jedan od organizatora katoličkog sastanka 1900. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33170>, 2.11.2015.) Jedan od glavnih zagovornika „političkoga katolicizma“. M. STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb, 1997., XV.

³³⁹ M. STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb, 1997., 70, 216. Termin koji prvi put spominje u navedenom djelu. Pokret koji je trebao djelovati tako da vjerska načela postanu „mobilizacijsko sredstvo za ostvarenje nacionalnih ciljeva“.

³⁴⁰ Antun Mahnić, (Slovenija 1850. – Zagreb, 1920.) (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38118>, 2. 11. 2015.) krčki biskup od 1896. do 1903., sljedbenik Čiste stranke prava. Zauzeo se za upotrebu glagoljice te uvođenje staroslavenskog jezika kao biskupijskog jezika. Tijekom 1902., osniva Staroslavensku akademiju na Krku. Urednik je časopisa *Hrvatska straža*. M. STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb, 1997., 224 – 225.

³⁴¹ M. STRECHA, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. – 1904.)*, Zagreb, 1997., 217

³⁴² Ibid, Zagreb, 1997., 248 – 250.

predstojećih izbora bila je jedna od rijetkih prilika tijekom koje se uvidio angažman tog narodnog zastupnika za novogradiški kotar. Prema navođenju *Glasnika županije požeške*³⁴³, delegacija koja je dočekala Kleina zahvalila mu se na njegovu trudu i pomoći oko sanacije potoka Rešetarica te zbog dobivanja kredita za gradnju škole i obnovu vojarne. Novogradiški rimokatolički župnik Josip Kolarić, pripadnik Narodne stranke, zamolio je Kleina u ime obje većinske vjerske zajednice za njegov angažman pri odlučivanju vezanom uz problematiku građanskog braka i građanskih matica aludirajući time na to da Kleinovi glasači ne bi voljeli da on glasuje za takve crkvene reforme. U tekstu članka govori se o tome kako će ga oni podržati i ubuduće u njegovoj kandidaturi za novogradiški kotar ako će on štiti njihove interese. Budući da su pripadnici obje većinske vjeroispovijesti podržavali Vjekoslava Kleina, postavlja se pitanje je li u tom kotaru snažnije zaživio politički katolicizam kao opoziciono orijentirana grupacija. Poznato je da su i Krunoslav Bešlić, kao starogradiški svećenik s kandidaturom u izbornom kotaru Garčin, i Josip Kolarić³⁴⁴, kao rimokatolički novogradiški župnik, bili članovi Narodne stranke. Slične je političke orijentacije bio i pravoslavni kapelan Svilan. Tek na izborima 1901. pojavit će se u kotaru mlađe svećenstvo, poput Stjepana Šarića iz Vrbja, paroha Marka Vitasa iz Vrbovljana i svećenika Andrije Posavca³⁴⁵ iz Davora, kao ono koje nije podržavali „mađarone“ nego se priklonilo opozicijskim strukturama.

Prema pisanju *Posavske Hrvatske*³⁴⁶, upute za izbore bile su koncipirane s težnjom da se spriječi dolazak većeg broja opozicijskih izbornika na glasačka mjesta tako što velik dio opozicijskih izbornika nije dobio propusnice za mjesto glasanja. Primjer toga zasigurno je grad Brod u koji izbornici iz Posavine nisu smjeli dolaziti brodom po Savi, već samo točno određenom dionicom ceste Nova Gradiška – Nova Kapela – Oriovac – Sibinj – Brod, kako bi se što bolje kontrolirao dolazak izbornika. Očekivani su prosvjedi i demonstracije zbog čega su bili postavljeni oružnici na glasačkim mjestima, a na punktu Oriovac bile su kontrolirane propusnice. Budući da dobar dio izbornika nije imao propusnice, morao je dolaziti do Broda sporednim cestama te su se u Brodu sakrivali u franjevačkom samostanu. U novogradiškom izbornom kotaru, kandidatu Narodne stranke Vjekoslavu Kleinu trebao se suprotstaviti „frankovac“ Ivan Zatluka. Prema pisanju *Hrvatske domovine*³⁴⁷, upozoravalo se opozicijsko

---

³⁴³, *Posavska Hrvatska*, br. 20, god. IV., (Brod na Savi), 15. 5. 1897.

³⁴⁴ **Josip Kolarić** bio je novogradiški župnik, pripadnik Narodne stranke te izabrani izbornik skupštine Požeške županije.

³⁴⁵ **Andrija Posavec**, rimokatolički svećenik u Davoru, djelovao je krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Najviše se angažirao za napredak mjesta Davor. Povremeno je pisao komentare za *Posavsku Hrvatsku* o situaciji u Davoru.

³⁴⁶ *Posavska Hrvatska*, br. 21, god. IV., (Brod na Savi), 22. 5. 1897.

³⁴⁷ *Hrvatska domovina*, br. 108, (Zagreb), 16. 5. 1897.

glasačko tijelo da ne nasjedne na kandidaturu Ivana Zatluka jer je cilj „mađarona“ da se biračko tijelo rascijepi na njih i na „frankovce“. Prema dopisniku, Ivan Zatluka bio je nepouzdan kandidat koji je stalno mijenjao program te se savjetovalo Novogradiščanima da je pametnije glasati za kandidata kojeg je predložio zagrebački Klub stranke prava, tj. Erazma Barčića³⁴⁸. U novogradiškom izbornom kotaru, poslije odustajanja kandidata Ivana Zatluka, pobijedio je Vjekoslav Klein.

U garčinskom izbornom kotaru, kandidat Narodne stranke bio je svećenik Krunoslav Bešlić koji je zbog svoje omraženosti tražio od Vjekoslava Kleina da zamijene kandidaturu za kotare budući da je garčinski kotar bio izrazito pravaški kotar. U garčinskom kotaru Krunoslava Bešlića pobijedio je pravaš Milan Amruš³⁴⁹. U Brodu je opozicijskom kandidatu Vatroslavu Brliću³⁵⁰ protukandidat bio Petar Gavranić³⁵¹ koji je u prvom krugu izbora izgubio. Narodna stranka tražila je poništenje izbora te je izabran Petar Gavranić. U kotaru Vilić Selo ponovo je pobijedio Armin Pavić, kao što je u požeškom izbornom kotaru ponovo pobijedio narodnjački kandidat Franjo Ciraki³⁵². Zadnja godina djelovanja kotarskog načelnika Trnskog 1898. detaljno je opisana zahvaljujući povratku Milana Kerdića u rodni Davor otkud je kao dopisnik izvještavao za *Posavsku Hrvatsku*. Detaljno opisujući malverzacije i korupciju u općini Davor, Milan Kerdić bio je realno jedini glas iz novogradiškoga kotara kojeg su čitali i opozicijski saborski zastupnici poput Steve Kutuzovića.³⁵³ Zahvaljujući njegovu realnu opisivanju stanja poplave u Posavini te gladi na području novokapelačke općine, pitanja oko konkretne pomoći stradalom narodu postavljala su se i u Hrvatskom saboru. Milan Kerdić tjedno je, kao dopisnik *Hrvatske domovine*, izvještavao o stanju poplava, gladi i radovima na nasipima uz rijeku Savu

---

³⁴⁸ **Erazmo Barčić** (Rijeka, 9. lipnja 1830. – Rijeka, 6. travnja 1913.), hrvatski pravnik i političar. Prvotno je bio pravaš, da bi od 1895. podržavao jugoslavensku ideju, a poslije 1903. surađivao je i s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Zastupnik u saboru za grad Bakar, ali i opozicijski kandidat za sabor u kotaru Nova Gradiška 1897., 1901. i 1906. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=5887>, 10. 12. 2014.).

³⁴⁹ **Milan Amruš** (Brod na Savi, 1. listopada 1848. – Zagreb, 26. svibnja 1919.), hrvatski liječnik i političar. Osim što je bio saborski zastupnik za garčanski kotar, posebno se istaknuo kao jedan od osnivača Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Od 1890. do 1892. te od 1904. do 1910. bio je zagrebački gradonačelnik tijekom čijeg su mandata u grad uvedene neke modernizacijske tekovine poput električne rasvjete i konjskih tramvaja, a i asfaltirane su ulice. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2371>, 10. 12. 2014.).

³⁵⁰ **Vatroslav Brlić** (Brod na Savi, 1862. – 1923.), odvjetnik po struci. Za grad Brod značajan je zbog svojega političkoga pravaškoga djelovanja, kao i zbog pokretanja novina *Posavska Hrvatska*. Oženio se s Ivanom Mažuranić te je njihov dom bio mjesto proturežimskog okupljanja tijekom vlade bana Kheuna Héderváryja. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2865>, 10. 12. 2014.).

³⁵¹ **Petar Gavranić** bio je kandidat Narodne stranke za kotar Brod. Pobijedio je na izborima 1897. Brat mu je bio Felix Gavranić, oriovački načelnik općine, koji je nakon psihičke bolesti tražio da mu se ljekarnički posao preseli u neku drugu, mirniju sredinu. Otvorio je ljekarnu u Novoj Gradiški.

³⁵² **Franjo Ciraki** (Požega, 1847. – 1912.) pravnik, pjesnik i požeški gradonačelnik. Tijekom svog mandata zalagao se za napredak grada Požege te je pomagao djelovanje mnogih udruga, kao i što je inicirao mnoge građevinske radove. Potaknuo je izlaženje tjednika *Glasnik županije požeške* (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3614>, 10. 12. 2014.).

³⁵³ **Stevo Kutuzović**, saborski zastupnik za kotar Babina Greda.

od Orubice do Davora. Tijekom razdoblja 1898. – 1900., nije uočio da se saborski zastupnik Vjekoslav Klein zalagao u Saboru oko pitanja poplava u Posavini dok je Stevo Kutuzović raspravljao o tome da je Krajiška imovna općina, pripajanjem bivše Vojne krajine Banovini, preuzela obvezu sanacija područja od poplava, a ne da taj trošak plaćaju općine. Pitanje izgradnje nasipa u Posavini bilo je predmetom dugogodišnjih rasprava da bi tek intervencijom bana i suradnjom s bosanskom stranom započeli ozbiljniji radovi na sanaciji nasipa oko sela Davor i Orubica. Navedene teme poplava i gladi u Posavini bile su aktualne na Saboru krajem 1899. kada je Vlada, na inzistiranje oporbe³⁵⁴, odlučila da, na trošak Investicijske zaklade, županija narodu podijeli sjeme³⁵⁵ kako bi se smanjila glad.

Odlaskom Dragutina viteza Trnskog, prema Ladislavu Seitzu koji je ponekad pisao kao dopisnik *Hrvatske domovine*³⁵⁶, politička situacija u kotaru nije se previše promijenila. Na izborima za županijsku skupštinu 1898. ponovo su se događale manipulacije budući su izbornici seljaci, a ne općinski činovnici bili uklonjeni s lista te im je rečeno da oni ne trebaju glasovati u Novoj Gradiški, već u Brodu, ali u Brodu nisu bili navedeni na listama. Taj je slučaj u Saboru³⁵⁷ komentirao Stevo Kutuzović i postavio je pitanje Vladi što namjerava učiniti s takvim izbornim neregularnostima budući da to ukazuje na „mađaronske“ predizborne manipulacije. Tijekom devedesetih godina, u pozadini političkih situacija u novogradiškom kotaru, dolazilo je do povremenih nacionalnih nesuglasica ponajprije između Hrvata i Srba, pa onda i između katoličkog stanovništva i Židova. U vrijeme oblikovanja moderne hrvatske nacije formirao se i identitet drugih naroda na hrvatskom tlu što je utjecalo na odnose tih naroda i Hrvata. Odnosi između Hrvata i pripadnika drugih naroda na hrvatskom tlu bili su u okvirima snošljivosti s povremenim sukobima. Odnosi između Hrvata i Srba u Hrvatskoj često su zbog sličnih interesa oscilirali između pomirljive suradnje i raznovrsnih sukobljavanja. Već 1893. uočava se odvajanje nacionalnoga srpskog društva od dotad jedinstvene Narodne čitaonice te se razvija Srpska narodna čitaonica. Tom događaju prethodile su nacionalne nesuglasice u mjestu Nova Gradiška i različito tumačenje statuta samog društva. Iako se pokušavalo održavati atmosferu skladnog suživota nacionalnih manjina, tijekom 1894., neposredno prije Gospodarske izložbe, gospođi srpske nacionalnosti, koja je sudjelovala u realizaciji izložbe, zamjerao se angažman budući je srpska manjinska

---

³⁵⁴ *Hrvatska domovina*, br. 158, (Zagreb), 13. 7. 1899.

³⁵⁵ *Hrvatska*, br. 87, (Zagreb), 13. 4. 1900.

³⁵⁶ *Hrvatska domovina*, br. 275, (Zagreb), 1. 12. 1898.

³⁵⁷ *Hrvatska domovina*, br. 294, (Zagreb), 24. 12. 1898.

zajednica pokušala opstruirati samu izložbu³⁵⁸. Tijekom 1895., u mjestu s većinskim pravoslavnim stanovništvom Medari³⁵⁹, učitelj je podučavao i katoličku i pravoslavnu djecu, ali samoinicijativno je odlučio djecu podučavati pravoslavnim običajima i srpskim nacionalnim pjesmama. Iako je službeno vladala politika pomirenja u višim slojevima činovništva koji su bili u funkciji Khuenova činovničkog aparata, seljaštvo nije bilo zadovoljno time što su poneki Srbi bili na višim položajima u politici.³⁶⁰ Prema pisanju Mate Artukovića³⁶¹, već 1898. u okučanskom kraju započele su prve skupštine kao posljedica događaja na području Like i Korduna, gdje je već 1897. došlo do političkih nemira protiv činovništva i vlasti. Navedene skupštine održavale su se zbog ostvarenja težnji za nizom prava poput slobodnog isticanja srpske narodne zastave, ravnopravnosti ćiriličnog i latiničnog pisma te izjednačavanja Pravoslavne i Katoličke crkve, ponajprije u poreznom smislu. Nepoznato ostaje u kolikoj su se mjeri one događale u okučanskom kraju jer, tek s eskalacijom sukoba na zagrebačkom području 1902., povodom zagrebačkih protusrpskih demonstracija, moguće je u arhivskoj dokumentaciji pratiti prve reakcije tijekom 1903. u Okučanima na događanja u Zagrebu.

Židovi su, nakon stjecanja ravnopravnosti 1873. na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije, sve više ekonomski napredovali te su se postupno integrirali u gradske i seoske sredine. Židovi su se u Slavoniji većinom naselili u većim gradovima poput Osijeka ili Broda, a u ostalim dijelovima Kraljevine većinom su boravili na području Zagreba, Siska i Koprivnice. Pitanje nacionalne pripadnosti Židova aktualizirano je 1894. u Francuskoj aferom Dreyfus³⁶². Riječ je o namještenoj političkoj aferi špijunaže u vojnim krugovima koja je nastala zbog činjenice da je Alfred Dreyfus, kapetan glavnog stožera, bio židovske vjeroispovijesti. Iako je ekonomski antisemitizam bio mjestimično prisutan u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, od 1894.

³⁵⁸ *Posavska Hrvatska*, br.40, god. I., (Brod na Savi), 13. 10. 1894.

³⁵⁹ *Hrvatska*, br. 152, (Zagreb), 4. 7. 1895.

³⁶⁰ *Posavska Hrvatska*, br. 12, god. IV., (Brod na Savi), 19. 3. 1897. **Josip Politzer** bio je član skupštine općine Staro Petrovo Selo. Postavio ga je na tu funkciju kotarski načelnik Trnski zbog njegove korumpiranosti, a zbog toga što je bio po nacionalnosti Srbin, seljaci su se bunili protiv njega.

³⁶¹ Mato ARTUKOVIĆ, *Položaj Srba u Bansknoj Hrvatskoj 1883. – 1903.*, doktorska disertacija, Zagreb, 1999., 175.

³⁶² **Alfred Dreyfus** bio je francuski kapetan glavnog stožera. Tijekom 1894., zbog židovske vjeroispovijesti, biva optužen za špijunažu u korist Njemačke. Tijekom 1895., bio je osuđen i deportiran u Francusku Gvajanu. Potpukovnik Georges Piquart provodi novu istragu i ustanovljava da je počinitelj špijunaže major Ferdinand Walsin Esterhazy. Cijeli se slučaj pokušao zataškati, ali uključivanjem istaknutih francuskih intelektualaca u slučaj, poput Emila Zole koji je zastupao Dreyfusovu nevinost u javnom obraćanju putem pisma J'accuse, potaknuto je ponovno suđenje 1899. godine. Iako je na novom suđenju Dreyfusu tek smanjena zatvorska kazna na deset godina, on biva pomilovan te rehabilitiran 1906. godine. (<http://www.history.com/topics/alfred-dreyfus>, 4. 11. 2015.).

dolazi do učestalijih novinskih napisa o Židovima. Kako navodi Ljiljana Dobrovšak³⁶³, afera Dreyfus bila je tema mnoštva novina kraja 19. stoljeća. Novine su, kao javno glasilo, pokazivale različite stavove među političkim opcijama. Tako su novine³⁶⁴ povezane s djelovanjem Čiste stranke prava i Josipom Frankom bile prvotno neutralne te su potom branile nevinost Dreyfusa, da bi novine poput *Hrvatske Domovine* negativno i osuđujuće pisale o samoj aferi.

Izrazito antisemitski napisi pojavljivali su se u opozicijskim listovima poput *Banovca* i *Hrvatskoga radničkoga glasa*. Osim u istupima pojedinaca, ponajviše u javnim glasilima, antisemitizam je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji većinom bio ekonomski uvjetovan te je ostao na izoliranim slučajevima diskriminacija ili devastacija dobara. Antisemitizam je, kao što je to naglasila Ljiljana Dobrovšak³⁶⁵, bio prisutniji u lokalnim sredinama nego u gradovima, o čemu svjedoči i primjer takvog slučaja u Novoj Gradiški. Tijekom 1898., pojavio se napis u *Agramer Zeitungu*³⁶⁶, a vezan je bio uz Novu Gradišku. Prema tekstu u *Agramer Zeitungu*, u Novoj Gradiški pojavio se oglas kojim se veliča i pozdravlja Emil Zola kao veliki filantrop. Problem navedena oglasa bio je u činjenici da je potpisan s „mnogi građani Nove Gradiške“ te u tome što je bio sastavljen na njemačkom jeziku. Dopisnika *Hrvatske domovine*³⁶⁷ u korespondenciji s autorom teksta iz *Agramer Zeitung*a ne bi toliko smetao tekst iz *Agramer Zeitung*a, da autor članka u njemu nije sarkastično veličao Novu Gradišku kao napredno mjesto aludirajući time kako mještani Nove Gradiške dopuštaju Židovima svašta pa čak i da slave napredne naturaliste i borce za ljudska prava. Odgovor dopisnika *Hrvatske domovine* opisuje pravu antisemitsku atmosferu u Novoj Gradiški krajem 19. stoljeća. On tvrdi da su Hrvati osramoćeni tim oglasom, a pogotovo dijelom u kojem je nekolicina Židova potpisala taj oglas kao „mnogi građani Nove Gradiške“. Komentar dopisnika možda najbolje govori o atmosferi koja je vladala u Novoj Gradiški povodom tog događaja: „Jer da smo mi pravi Hrvati ne bi vi rasli u Novoj Gradiški“... „ne bi Vas bilo od nekoliko – mnogo, nego od nekoliko za par godina – nikoliko“. Kako dopisnik navodi, riječ je o nekolicini Židova iz Cernika koji ponekad dođu u novogradiške kavane te se time smatraju Novogradiščanima iako ne znaju hrvatski jezik, već samo njemački. Dopisnik također piše o tome da je stav cijele katoličke i kršćanske novogradiške građanske

---

³⁶³ Ljiljana DOBROVŠAK, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19.st.: (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)* Zagreb, 2003., 52.

³⁶⁴ *Hrvatsko pravo* i *Hrvatski radnik*.

³⁶⁵ Lj. DOBROVŠAK, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19.st.: (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)* Zagreb, 2003., 6.

³⁶⁶ *Agramer Zeitung*, br. 25, god. L., (Zagreb), 26. 2. 1898.

³⁶⁷ *Hrvatska domovina*, br. 55 (Zagreb), 9. 3. 1898.

zajednice takav da se zgraža nad tim oglasom te da je cijela stvar prijavljena općinskom načelništvu. Iz navedena slučaja vidljivo je kako je dio Hrvata i Srba iz Nove Gradiške negativno reagirao na djelovanje Židova (vjerojatno iz Cernika) zamjerajući im što su se ponašali kao integrirani Novogradišćani iako nisu govorili hrvatski jezik te nisu boravili u Novoj Gradiški. Navedeni čin bio je više posljedica antisemitizma baziranog na nacionalno-rodoljubnoj komponenti nego na ekonomskoj osnovi.

Tijekom 1900. započinje vidljivije povremeno sukobljavanje Hrvata i Srba na području Okučana, čemu je povod bio održavanje stočnoga pravoslavnog sajma na Uskrs u Okučanima. Načelnik općine Okučani kontaktirao je o tom predmetu kotarskog načelnika s ciljem da se pomakne datum održavanja sajma, a kotarski načelnik nije se s tim složio, čime je olakšao razdor između Hrvata i Srba na velik crkveni praznik. Rezultat je bio sukob u kojem je 50 pravoslavaca napalo četiri katolika. Navedeni je sukob pak postao razlogom novinske prepiske autora u *Srbobranu* s rimokatoličkim župnikom iz Gornjih Bogićevaca Petrom Agjićem³⁶⁸ koji je ponekad pisao kao dopisnik za *Hrvatsku domovinu*³⁶⁹. Iz njihove prepiske uviđa se kako su u Okučanima izbile protusrpske demonstracije, ali i kako su Srbi izazvali cijeli sukob time što su ustrajavali na održavanju *Cvjetnog sajma* na Uskrs iako je Uskrs zakonski bio važniji praznik nego pravoslavni stočni sajam te je time imao pravo prednosti. U skladu s tendencijama širenja radničkog pokreta, krajem devedesetih godina dolazi do osnivanja prvoga radničkoga katoličkoga društva³⁷⁰ kojeg su organizirali novogradiški „mađaroni“ poput župnika Kolarića i tajnika kapelana Pavišića, a ne sami radnici. Tim povodom učitelji su poručili radništvu kako će ih u svemu podučavati. Komentari dopisnika radničkih novina *Hrvatskog radnika*, iza kojih je stajala Čista stranka prava, ismijavali su taj čin budući da učitelji tada nisu ništa znali o organizaciji radništva. Učitelji nisu tada smjeli djelovali izvan činovničkih ovlasti pa tako nisu ni smjeli organizirati radništvo pogotovo ne na način kojem su težili pravaši pa stoga spomenuti list na slijedeći način to ismijava: „to ne razgrijava za radničkim svojim boljkom i slobodom domovine žudećeg radnika, nit će ih u to uputiti oni, koji sami na to ni pomisliti ne smiju“, baš kao što su i pokretači tog društva bili nitko drugi nego poznati novogradiški „mađaroni“. Kriza dualizma potkraj devedesetih godina u austrijskom i mađarskom dijelu Monarhije, zbog buđenja nacionalnih težnji naroda koji su željeli ravnopravan položaj, nastavila se i prvih godina

---

³⁶⁸ **Petar Agjić**, rimokatolički svećenik iz Gornjih Bogićevaca.

³⁶⁹ *Hrvatska domovina*, br. 92, (Zagreb), 20. 4. 1900.

³⁷⁰ *Hrvatski radnik*, br. 10, god. V., (Zagreb), 26. 5. 1899.

novog stoljeća. Osim u Češkoj i Ugarskoj, i u Hrvatskoj je došlo do pojava novih skupina, prije svega studenata, koje su po uzoru na francuske ideje te u suradnji s češkim studentima prihvaćale koncept slavenske solidarnosti i socijalno-demokratska načela, kao i borbu za neke nove tendencije, te su se pod nazivom Napredne omladine sve više suprotstavljale etabliranim konzervativnim političkim strujama. S druge strane, kriza se osjećala u samoj dualističkoj tekovini koja se trebala mijenjati, a glavni problem bio je pitanje povišenja kvote regrutiranih vojnika. S druge strane, hrvatsko-mađarski odnosi zaoštreni su zbog prekida pregovora oko obnove financijskog dijela nagodbe, što je utjecalo na pokušaje grupiranja oporbe u vidu organiziranja skupštinskih akcija po uzoru na istovjetne srpske skupštine. Oporba se pokušala organizirati u suradnji s Naprednom omladinom, ali prijevremeni su izbori 1901. odgodili suradnju do 1902.³⁷¹

Prema pisanju *Hrvatskog radnika*³⁷², lista Čiste stranke prava, politička situacija u općinama kotara Nova Gradiška nije bila dobra jer su vladali neredi u općinskim strukturama, a u općini Nova Gradiška već šestu godinu zaredom djelovali su isti zastupnici koji su radili protiv volje naroda i protiv zakona. Životna atmosfera u mjestu, prema dopisniku, nije više bila skladna budući da su se Srbi sve više grupirali potičući na srpstvo pa se dopisnik pitao što će biti ako Hrvati takvo što učine u većinski katoličkom kotaru. Izbori za sabor 1901. bili su prijevremeni, što je bio jedan od političkih manevara Khuenove vlasti budući da se u takvim okolnostima oporba nije mogla pravodobno organizirati. „Mađaronski“ kandidat Klein je, prema pisanju *Narodnih novina*³⁷³, obišao u predizbornoj kampanji sela Okučane, Mašić, Rešetare, Staro Petrovo Selo i Novu Gradišku te je ondje predstavio svoju politiku. Prema pisanju *Hrvatske domovine*³⁷⁴, situacija u Novoj Gradiški bila je takva da su se prvi put zbog izbora složili Srbi i Hrvati te su odlučili kandidirati Erazma Barčića. Prije samih izbora, „mađaroni“ su činili sve kako bi što više ljudi glasovalo za njihova kandidata Kleina pa su potkupljivali i zastrašivali ljude po općinama kotara dok su svi učitelji morali prisustvovati izborima ili su, u suprotnom, bili sankcionirani. Na dan izbora, u Novoj Gradiški bio je prisutan podžupan Slavko Cuvaj kojem su svi općinski načelnici, kada su dolazili na biralište, trebali dati izvještaj o tome koliko je izbornika s njima došlo na izbore. U 9 sati ujutro 6. studenoga 1901., pet je izbornika namjeravalo kandidirati Erazma Barčića, ali predsjednik

³⁷¹ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 157.

³⁷² *Hrvatski radnik*, br. 20, god. VII., (Zagreb), 25. 10. 1901.

³⁷³ *Narodne Novine*, br. 253, god. LXVII, (Zagreb), 4. 11. 1901.

³⁷⁴ *Hrvatska*, br. 259 (Zagreb), 6. 11. 1901., br. 255, (Zagreb) 11. 11. 1901.

izbornog povjerenstva spriječio ih je u tome budući da je bilo 9 sati te su izbori već bili započeli. Pola sata nakon razlaza izbornika, predsjednik povjerenstva omogućio je da se kandidira Erazmo Barčić zbog čega je tek nekolicina preostalih izbornika mogla glasati za Barčića pa je Klein pobijedio na izborima za kotar Nova Gradiška. Komentar dopisnika na cjelokupnu situaciju bio je da je Vjekoslav Klein zastupnik „činovnika i onakovih, kojima na čelu piše ambicija; a nipošto slobodnog hrvatskog naroda.“³⁷⁵

Poslije izbora uslijedile su mnoge optužbe po novinama pa je tako dopisnik iz Nove Gradiške za *Hrvatski radnik*³⁷⁶ pisao kako su se mnogi „čisti“ razočarali u „koalirce“ te su zato radije glasali za „mađarone“, pogotovo sela Štivica, Staro Petrovo Selo i Dragalić. U malo detaljnijem izvještaju o pristašama Čiste Stranke prava u Novoj Gradiški, navodi se kako su zaista samo četvorica pravi frankovci, tj. Ivan Zatluka, Stjepan Badaj, Pavao Vukelić te Grga Kovačević – trgovački pomoćnik³⁷⁷. S druge pak strane, javno su se svađali dopisnik iz *Narodnih Novina*³⁷⁸ i *Hrvatske*³⁷⁹ o tome je li bolje biti u koaliciji sa Srbima ili s Mađarima te je li i kako svećenstvo u kotaru Nova Gradiška povezano sa socijaldemokratima. Sve navedeno je upozoravalo na promjene u političkom životu kotara Nova Gradiška budući su događaji u ostatku zemlje sve više utjecali na dotad relativno zatvorenu sredinu koja je većinom primala utjecaje iz Broda, a manje je reagirala na događaje iz Zagreba.

Tijekom 1902. aktualizirano je srpsko pitanje u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji budući da se nije dopuštalo postavljanje srpske zastave na crkve i škole, kao ni njezino korištenje prilikom mnogih svečanosti. Situacije u kojima su viđene obješene srpske zastave 1902. izazvale su izgrede Hrvata. Već sredinom 1902., u Gospiću, Brodu i Požegi došlo je do izgrede zbog izvješanih srpskih zastava. Situaciju u Požegi opisuje dopisnik *Obzora*³⁸⁰ kao problematičnu budući da je skinuta srpska zastava s pravoslavne crkve, što je izazvalo rasprave u gradskoj skupštini Požege. Zahtijevano je da predsjednik crkvene općine, koji je ujedno bio jedan od vijećnika, bude isključen iz rada gradske skupštine. Naposljetku, zastupnik nije bio isključen, ali nije ni dolazio na skupštine što je tumačeno tako kao da je Narodna stranka uvrijedila Srbe u Požegi.

---

³⁷⁵ Ibid.

³⁷⁶ *Hrvatski radnik*, br. 22, god. VII., (Zagreb), 25. 11. 1901.

³⁷⁷ *Hrvatski radnik*, br. 6, god. VIII., (Zagreb), 27. 3. 1902.

³⁷⁸ *Narodne novine*, br. 264, god. LXVII., (Zagreb), 16. 11. 1901.

³⁷⁹ *Hrvatska*, br. 272 (Zagreb), 26. 11. 1901.

³⁸⁰ *Obzor*, br. 28, god. XLIV., (Zagreb), 5. 2. 1903. U članku se govori o situaciji koja se dogodila u proljeće 1902.

S druge pak strane, autor *Hrvatske*³⁸¹ pitao se kako to da je u Brodu broj pravoslavnih učitelja izrazito velik naspram malog broja pravoslavnih učenika, što nije odgovaralo zakonu. Članak Nikole Stojanovića³⁸² u *Srbobranu* izazvao je protusrpske demonstracije studenata i radnika koje su započele u kolovozu 1902. u Zagrebu. Demonstracije su nastavljene diljem Kraljevine pa je tako već u rujnu u Brodu, Mitrovici, Petrinji i Karlovcima intervenirala dodatna vojna pomoć kako bi se mogli kontrolirati potencijalni nemiri. U Požeškoj županiji, prema izvještaju župana³⁸³ predsjedništvu Zemaljske vlade, vladao je mir iako su u Brodu neke fasade kuća bile obojane u crno, porazbijani su prozori nekih kuća te je u kavani „Eduard“ došlo do izgređa. U ostalim krajevima oko Pakraca i Daruvara vladao je mir dok su za područje Okučana postojale dojave o potencijalnim nemirima. Oružnička postaja u Okučanima³⁸⁴ dojavila je kotarskoj ispostavi u Novskoj kako smatra da postoji vjerojatnost za demonstracije srpskog stanovništva. U objašnjenju stoji da, zbog nedavnih sukoba u Zagrebu, u mjestu Okučani vlada nelagodno stanje, točnije, da po selima Rajić, Okučani, Bodegraj i Vrbovljani intelektualci huškaju seljake na demonstracije. Navodi se kako su za nastalo stanje odgovorni paroh Jovanović iz Raića, paroh Vitas iz Vrbovljana, a među seljacima postolar Marković iz Bodegraja te kovač Kovljan iz Okučana. Tjedan dana kasnije, ponovo su očekivane demonstracije povodom srpske svečanosti, ovaj put pod vodstvom svećenika. Obaviještene su bile kotarske uprave u Novskoj i Okučanima te je 19 oružnika bilo raspoređeno u slučaju nužde. Iz kasnijeg dopisa kotarskog predstojnika Mrkšića³⁸⁵, saznaje se da demonstracija zapravo nije ni bilo već je gostionica Milana Mimića³⁸⁶ iz Okučana bila obojana te se na njoj pojavio natpis „Krepala Srbadija“. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, u Hrvatskoj je sve više rastao otpor Khuenovoj promađarskoj vladavini. Inicijativom Napredne omladine, 1903. osnažuje se okupljena oporba te se pokreće pitanje obnove financijske nagodbe Hrvatske i Ugarske, točnije povećanja autonomnog budžeta. Svjesni da se to bitno pitanje očito neće realizirati, Napredna omladina i socijaldemokrati, pod vodstvom Vitomira Koraća, Marijana Derenčina i Antuna

³⁸¹ *Hrvatska*, br. 130 (Zagreb), 9. 6. 1902., br. 143, 24. 6. 1902.

³⁸² **Nikola M. Stojanović** bio je srpski književnik, političar i velikosrpski intelektualac. Zalagao se za stvaranje Velike Srbije. Poznat je po članku „Srbi i Hrvati“, objavljenom u *Srbobranu*, u kojem je poticao na sukob Srba i Hrvata, čime je neizravno izazvao protusrpske demonstracije 1902. Mato ARTUKOVIĆ, „Pitanje šteta i odštete u antisrpskim demonstracijama 1902. godine“. *Časopis za Suvremenu Povijest*, br. 1., Zagreb, 2010., 179.

³⁸³ HR-HDA, PRZV 78, 49/1902., 6. 9. 1902., 4438/1902., 50/1902., 8. 9. 1902.

³⁸⁴ HR-HDA, PRZV 78, 4449/1902., 9. 9. 1902.

³⁸⁵ HR-HDA, PRZV 78, 26/1902. Kotarski predstojnik Milan Mrkšić poslao je dopis 15. 9. 1902. požeškom županu. **Milan Mrkšić** bio je kotarski predstojnik od 1902. do 1906. Tijekom svog mandata djelovao je u skladu s promađarskim i prosrpskim interesima.

³⁸⁶ **Milan Mamić**, trgovac i poduzetnik iz Okučana. Izabran kao birani izbornik u skupštinu Požeške županije za novogradiški kotar.

Radića, organiziraju u Zagrebu prve demonstracije radnika, učenika i građana. Na skupštinama su se postavljala osnovna tri uvjeta koja su bila vezana uz financijsku samostalnost Hrvatske od Ugarske, pitanje osnovnih ljudskih prava i sloboda te pitanje demokratizacije vojske budući da se tražilo da je čine oni koji su je i plaćali.

Od mirnih demonstracija diljem Kraljevine, došlo je i do sukoba vojske i seljaštva nakon napada na željezničku stanicu u Zaprešiću, gdje su seljaci pokušali skinuti mađarsku zastavu. Sve demonstracije dobile su antimadžarski predznak te su bile zabranjene diljem Kraljevine. Skupštine su bile regularno prijavljene kotarskim vlastima, ali najčešće nisu dobivale dozvolu za održavanje zbog čega su se održavale tajno. U Požeškoj županiji skupštine su bile prijavljene već tijekom ožujka/travnja, ali nisu se održavale zbog zabrana ili zbog nemira koji su im prethodili pa je tako, primjerice, u Brodu bila prijavljena skupština koju su trebali voditi Vatroslav Brlić i Ladislav Seitz, ali je otkazana zbog intervencije županijskih instanci. Prema pisanju autora u *Obzoru*³⁸⁷, skupština koja se trebala održati u Novoj Gradiški nije bila odobrena pa je narod podnio molbe za održavanje skupština na bosanskoj strani u Bosanskoj Gradiški i Bosanskom Davoru, ali nije bilo odgovora. Javne skupštine bile su zabranjene te je globa za njih bila 400 kruna pa su se zbog toga prvo vrijeme održavale u tajnosti, primjerice, postoje podaci o održavanju tajnih skupština u Požegi³⁸⁸. U svibnju su se na brodskom kolodvoru okupili demonstranti koji su napali zgradu kolodvora i uništili dio pruge, zbog čega je vojska reagirala te je 31 osoba bila uhićena. Tek krajem godine sastavljeni su detaljniji izvještaji o održavanju odobrenih i javnih skupština diljem županije. Tako su tijekom listopada/studenog 1903. održane skupštine u Pakracu, Novoj Gradiški, Brodu i Požegi. U Novoj Gradiški pučka skupština³⁸⁹ bila je organizirana pod vodstvom Stranke prava 15. studenoga 1903., a na njoj su govorili Ladislav Seitz, August Harambašić³⁹⁰ i Ivan Zat luka. Prema županijskom izvještaju, skupština je prošla mirno i na njoj je bilo prisutno 1 200 ljudi, uglavnom seljaka, a manje građana. Iz arhivske dokumentacije saznajemo što su to točno Novogradišćani tražili na narodnoj skupštini:

1) „Zahtjevamo zaštitu izborne slobode, da se proširi izbornopravo i pravedno zaokruže izborni kotari, da se provede sveopće izbornopravo i tajno glasovanje bez obzira na porezni cenzus, da se zaštiti osobna sloboda, sloboda kućnog praga i listovne tajne, da se uvede sloboda štampe i sastajanja, da se ustroji vrh. upravno sudište u Zagrebu; da se uvede zakon kojim je obustavljeno sudovanje porote u tiskovnih parba i da se uspostavi zakon o

³⁸⁷ *Obzor*, br. 147, god. XLIV., (Zagreb), 1. 4. 1903.

³⁸⁸ *Obzor*, br. 102, god. XLIV., (Zagreb), 5. 5. 1903.

³⁸⁹ *Obzor*, br. 279, god. XLIV., (Zagreb), 5. 12. 1903.

³⁹⁰ **August Harambašić** (Donji Miholjac, 14. srpnja 1861. – Zagreb, 16. srpnja 1911.), hrvatski pisac, pjesnik, publicist, političar i prevoditelj iz 19. stoljeća. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=50>, 10. 12. 2014.).

neodvisnosti sudovah; da se kod upravnih oblasti uvede inštitucija kotarskih zastupstva. Prihvaćeno i usvojeno na Pučkoj skupštini u Novoj Gradiški dne 15 studenog 1903.“

2) „Zahtjevamo, da financijalno zakonarstvo i financijalno pravo kraljevina Hrvatske i Slavonije, imade posvema preći u hrvatske ruke , t.j:u djelokrug sabora kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, te hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu;

Zahtjevamo, da se hrvatski kraljevski odbor, koji raspravlja o obnovi financijalne nagodbe izmedju Hrvatske i Ugarske, stavi na stanovište podpune financijalne i gospodarske samostalnosti Hrvatske.

Prihvaćeno i usvojeno na Pučkoj skupštini. U Novoj Gradiški dne 15 studenog 1903.“

3) „Zahtjevamo da se povodom sadašnjih ustavnih i gospodarskih oprieka izmedju obje pole monarkije radi svimi zakonitim ustavnimi sredstvi za obranu hrvatskog državnog prava, kao i prava narodnoga;

Zahtjeva od hrvatskih zastupnika , koli u hrvatskomu saboru u Zagrebu, toli u zajedničkom saboru u Pešti, da ili najodlučnije brane narečenih saborskih prava i probitke Hrvatske, ili da polože časti narodnih zastupnika;

Zahtjevamo da se udovolji sveobćoj želji naroda hrvatskog s ovu i s onu stranu Velebita u pogledu zakonitog pripojenja i sjedinjenja kraljevine Dalmacije sa kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom.

Prihvaćeno i usvojeno na Pučkoj skupštini U Novoj Gradiški dne 15. studenog 1903.“³⁹¹

Iz novogradiških zahtjeva vidljivo je da je prvi niz zahtjeva rezultat zalaganja novogradiških predstavnika za opća prava i osobne slobode koji bi se trebali ostvariti te su proizašli iz njihovih iskustava kršenja istih na lokalnoj razini. Ti zahtjevi proizašli su iz lošeg iskustva s dotadašnjom vlasti koja im je branila prava koja su izbornicima pripadali, kao što su i sudovi djelovali u skladu s pritiscima vlasti. Također, vidljivo je zalaganje za prava i slobode ne samo predstavnika ili politički angažiranih osoba već za sveopće pravo glasa i sloboda. Zanimljivo je uočiti isticanje problema prekrajanja izbornih kotareva ili pak želja za uvođenjem kotarskih zastupstva, čime se želi proširiti transparentnost djelovanja upravnih tijela. Osim zalaganja za svoja prava, koja su povezana s lošim lokalnim političkim iskustvima, drugi i treći niz zahtjeva idu u korak sa zahtjevima koji su bili općetraženi i na drugim skupštinama, što pokazuje njihovu opću angažiranost i razumijevanje situacije. Za razliku od novogradiškog skupa, pakrački skup organizirala je Srpska samostalna stranka te su na njemu bili seljaci koji su gravitirali iz novskoga i daruvarskoga kotara. Nepoznato ostaje koliko je ljudi iz Okučana otišlo na skup u Pakracu, kao i to što se događalo u okučanskom kraju. Prema pisanju Gordane Krivokapić³⁹², već 1903. održane su narodne skupštine i u Okučanima, no ono što se zasigurno zna jest to da je 20. rujna 1903. na sastanku³⁹³ Radikalne srpske stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji donesen prvi službeni program djelovanja te stranke i to u Okučanima. Osim samog

³⁹¹ HR-HDA, PRZV 78, 6649/1903.

³⁹² Gordana KRIVOKAPIĆ: „Skupštinski pokret i politička aktivnost Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903. – 1905.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta*, Zagreb, 22/1989., 98.

³⁹³ T. CIPEK-S.MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914.*, Zagreb, 2006., 452 – 463.

programa stranke, detalji oko donošenja tog službenog programa ostaju nepoznati. Poznato je da je program nastao pod djelovanjem narodnog zastupnika Đorđa Krasojevića³⁹⁴ te da je dopunjen u Novom Sadu. Srpska radikalna stranka u Kraljevini dotad nije imala službeni program iako se već 1899. razdvojila od Srpske samostalne stranke. Prema očitovanju svjedoka, ali i optuženih u veleizdajničkom procesu, u okučanskom kraju politika Srpske radikalne stranke bila je zastupljenija nego što je bio jak utjecaj Srpske samostalne stranke. Razlog je možda bilo moguće tražiti u činjenici koju navodi M. Artuković³⁹⁵, a to je da je Radikalna stranka kao svoju bazu imala većinom seljaštvo dok se Srpska samostalna stranka okretala građanstvu.

Na srpskim narodnim skupštinama, koje je poticao *Novi Srbobran*, uočili su se drugačiji zahtjevi. Oni su bili sličniji zahtjevima koji su se mogli čuti na hrvatskim skupštinama. Tako su, primjerice, na hrvatskoj narodnoj skupštini u Požegi³⁹⁶, održanoj 26. studenoga 1903., mimo niza zahtjeva vlasti i uputa narodu čemu takve skupštine služe, pozdravljene i srpske skupštine kao one koje su imale cilj sličan onome hrvatskih narodnih skupština. Iako je rezultat skupština bio odlazak Khuena s mjesta bana te dolazak Teodora Pejačevića, situacija se nije u mnogo čemu promijenila, već je režim samo ublažen po pitanju kažnjavanja demonstranata i slobode tiska. Naoko vidljivih rezultata skupštinskog djelovanja, osim onih dugoročnih u sve većem zbližavanju hrvatsko-srpskih težnji i raspadanju starih političkih struktura, nije bilo. Mnogo se više taj utjecaj vidio na području Dalmacije, gdje je uslijed gladi, nezadovoljstva i poduzetnije organiziranosti nastao i program „novog kursa“. Primarni cilj politike „novog kursa“ bio je sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom te rješenje njezina pitanja unutar Austro-Ugarske Monarhije. Težnja te politike očitovala se u želji za revizijom Hrvatsko-ugarske nagodbe, a kasnije i u stvaranju zajedničke jugoslavenske države. Na putu do ostvarenja tih ciljeva kretalo se od ujedinjenja sve hrvatske i srpske opozicije do izglasavanja rezolucija kao početnih točki djelovanja. Riječka rezolucija iz 1905. bila je pokušaj ostvarenja samostalnoga političkog i gospodarskog razvoja koji bi se trebao ostvariti po ujedinjenju Dalmacije s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom. Kako bi do toga došlo, u pregovorima s Mađarima

---

³⁹⁴ **Đorđe Krasojević** (1852. – 1923.), pravnik i političar. Sudjelovao u osnivanju časopisa *Srbobran*. Pridružio se Radikalnoj srpskoj stranci te je postao njezin predsjednik. Posvetio se borbi za srpsku narodnu i crkvenu autonomiju u Ugarskoj. Bio je jedan od osnivača Srpske narodne banke u Zagrebu. Tijekom 1905. Radikalna stranka pristupila je Hrvatsko-srpskoj koaliciji, ali napustila ju je 1907. (http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:276930-Srbin-predsednik-Sabora, 10. 12. 2014.).

³⁹⁵ M. ARTUKOVIĆ, *Položaj Srba*, Zagreb, 1999., 252.

³⁹⁶ *Obzor*, br. 27, god. XLIV., (Zagreb), 27. 11. 1903.

krenulo se od nagodbe, kao i od ideje da se podupre mađarska borba za samostalnost. Podupiranjem personalne unije, koju je Ugarska tražila s Austrijom, sastavljači rezolucije nadali su se da će i Mađari razumjeti i prihvatiti ideju veće samostalnosti Hrvatske te da će doći do revizije nagodbe. U Zadru su se okupili srpski političari i donijeli Zadarsku rezoluciju, kojom su bili spremni podržati Hrvate i Mađare pod uvjetom da Srbi u Hrvatskoj budu izjednačeni s Hrvatima.

Riječku i Zadarsku rezoluciju nisu poduprli „frankovci“ i „mađaroni“, kao ni novoosnovane stranke klerikalaca te Hrvatska pučka seljačka stranka³⁹⁷. Temeljem programa dviju navedenih rezolucija udružile su se neke hrvatske i srpske stranke u Hrvatsko-srpsku koaliciju. U Slavoniji je, na tragu politike „novog kursa“, već početkom srpnja 1905. bila skupština u Osijeku³⁹⁸ na kojoj se govorilo o zajedničkom istupanju Srba i Hrvata na sljedećim izborima s ciljem borbe protiv „mađarona“ i s ciljem postavljanja jednoga zajedničkoga opozicijskoga kandidata za izbore. Ubrzo nakon osnivanja Hrvatsko-srpske koalicije, u Novoj Gradiški krajem 1905. održan je prvi sastanak podrške Riječkoj rezoluciji. Cilj sastanka bio je tumačenje značenja Riječke rezolucije seljacima te su u tome novogradiškim izbornicima pomogli gosti iz Zagreba i Broda. Sastanak je otvorio Dragutin Schneider te su na njemu iz Nove Gradiške prisustvovali Stjepan Myohl, Milan Heimerl itd. dok su iz Broda došli članovi središnjeg odbora „koalirane“ opozicije, a iz Zagreba su, u ime središnjeg odbora, došli Svetozar Pribičević³⁹⁹ i Ivan Lorković⁴⁰⁰. Komentar dopisnika *Obzora* govori o tome kako su naposljetku seljaci prihvatili rezoluciju. S druge pak strane, komentari dopisnika radničkih novina govore o narodnim skupštinama održanim u Brodu, gdje Riječka rezolucija nije najbolje prihvaćena. Prema pisanju *Novog Hrvatskog radnika*⁴⁰¹, u Brodu na narodnoj skupštini, socijaldemokratski

---

³⁹⁷ J.ŠIDAK, M.GROSS, I.KARAMAN, D.ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 223.

³⁹⁸ *Obzor*, br. 153, god. XLVI., (Zagreb), 6. 7. 1905.

³⁹⁹ **Svetozar Pribičević** (Hrvatska Kostajnica, 26. listopada 1875. – Prag, 15. rujna 1936.) bio je hrvatski političar i publicist srpske narodnosti. Od studentskih dana zalagao se za politiku jugoslavenskoga sjedinjenja. Kao član Ujedinjene hrvatske i srpske omladine, u almanahu *Narodna misao* izložio je unitarno-jugoslavenski program, prema kojemu su Hrvati i Srbi dva naziva jednoga naroda. Zajedno sa Stjepanom Radićem, 1900. pokrenuo je novine *Glas ujedinjene hrvatske, srpske i slovenačke omladine*. Od 1902. godine bio je glavnim urednikom *Novog Srbobrana*. Kao član Srpske samostalne stranke, ušao je u Hrvatsko-srpsku koaliciju, a nakon povlačenja Frana Supila (1909.), preuzeo je vodstvo Koalicije. (<http://povijest.net/svetozar-pribicevic/> 31. 10. 2015.).

⁴⁰⁰ **Ivan Lorković**, hrvatski političar (Zagreb, 17. lipnja 1876. – Zagreb, 24. veljače 1926.). Utemeljitelj je Hrvatske napredne stranke i urednik njezina glasila *Pokreta*. Napredna stranka pristupa 1905. u Hrvatsko-srpsku koaliciju. Od 1906. godine bio je zastupnik u Hrvatskom saboru. Nakon Supilova povlačenja iz koalicije, preuzeo je vodstvo hrvatskog dijela koalicije. Tijekom 1910. godine sjedinjuje se Napredna stranka s Hrvatskom strankom prava u Hrvatsku samostalnu stranku. (<http://proleksis.lzmk.hr/35079/> 31. 10. 2015.).

⁴⁰¹ *Novi hrvatski radnik: glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 20, god. III., (Zagreb), 30. 10. 1905.

vođa Vitomir Korać⁴⁰² pokušavao je pridobiti na svoju stranu „frankovce“ koji su u većini bili okupljeni na skupštini. Prema komentarima dopisnika koji je napadao Vitomira Koraća, razaznaje se da su okupljeni „frankovci“ bili protiv Riječke rezolucije time što su trgali papire na kojima je objašnjena rezolucija te su, baš kao i autor članka, osuđivali suradnju Hrvata i Srba.

Usporedno s održavanjem narodnih skupština na kojima se raspravljalo o značenju Riječke rezolucije za narod, na području Slavonije dolazi do jačanja radničkog pokreta. Iako je na području Slavonije Osijek bio prvi grad u kojem se još tijekom druge polovice 19. stoljeća radništvo organiziralo te pokazalo svoje nezadovoljstvo, tek je krajem 19. stoljeća, zahvaljujući organiziranju radničkih listova, moguće pratiti što se s radništvom događalo na području Požeške županije. Na tom prostoru prednjačio je grad Brod gdje se radništvo, prema pisanju *Slobode*⁴⁰³, pokušalo organizirati već krajem 19. stoljeća, ali zbog neodobravanja vlasti, tada se nisu mogli službeno organizirati, već su sastanke održavali u tajnosti. Prvotne organizacije radnika bile su strukovne te su, udružujući se u veće organizacije, težile sličnim ciljevima: od općega izbornog prava, slobode tiska i javnog sastajanja preko propisanog radnog vremena do reguliranja rada žena i djece. Radnike su u početku podržavali njihovi vođe te sve prisutniji socijaldemokrati koji su podržavali radničku borbu, da bi nakon nekog vremena radnici počeli uviđati kako je angažman socijaldemokrata sve više povezan s političkim pitanjima i koristima, a manje sa samim radničkim pravima. Prema pisanju *Novog Hrvatskog radnika*⁴⁰⁴, socijaldemokrati potiču na ukidanje narodnih skupština te čak i prijavljuju te skupštine policiji, a autor članka se pita zašto se to čini kad su narodne skupštine jedino što je narodu preostalo da izrazi svoju volju. U Brodu i u Novoj Gradiški tijekom 1904./1905. došlo je do značajnije organizacije zidarskih i stolarskih radnika, točnije, štrajkovima je traženo ograničenje radnog vremena s 12 sati na 10 i s 12 sati na 11. Navedeni štrajkovi bili su uspješni jer je došlo do smanjenja broja radnih sati. Novogradiški su se radnici ujedinili⁴⁰⁵ pa su se tako razne struke, poput zidarsko-tesarske, krojačke, brijačke, postolarske, opančarske i pekarske, zajednički

---

⁴⁰² **Vitomir Korać** (Šid, 1877. – Iriški Venac, 1941.), političar i publicist. Od 1896. postaje tajnik Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije te izvršni urednik njezina glasila *Sloboda*. Zatočen je u Mitrovici te nakon 1900. zauzima čelno mjesto u Stranci. Radi suprotstavljanja autokraciji K. Khuena Héderváryja, podupro je zajednički nastup s Naprednom omladinom te pokrenuo list *Nova Sloboda*. Pod njegovim je vodstvom Socijaldemokratska stranka 1905. pristupila Hrvatsko-srpskoj koaliciji koju je već u travnju 1906. napustila zbog sporazuma koalicije s banom T. Pejačevićem. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=239>, 10. 12. 2014.).

⁴⁰³ *Sloboda: glasilo socijalno-demokratske stranke*, br. 1, god I., (Zagreb), 5 .1. 1894.

⁴⁰⁴ *Novi Hrvatski radnik: glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 21, god. III., (Zagreb), 11. 11. 1905.

⁴⁰⁵ *Novi Hrvatski radnik: glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 6, god. VI., (Zagreb), 31. 3. 1906.

organizirale u *Hrvatsko radništvo u Novoj Gradiški* tijekom 1906. Početkom 1906., prema pisanju *Hrvatskog radnika*⁴⁰⁶, organiziran je prvi sastanak oko 200 članova, točnije radnika koji su se sastali u prostorijama Stare pivovare. Predsjednik skupštine bio je Julije Topolović, a tajnik Gjuro Grahovac. Novogradiško radničko društvo stvoreno je pod patronatom Hrvatske čiste stranke prava, točnije djelovanjem Ivana Zatluke i vođe hrvatskog radništva Mirka Pisačića Hižanovečkog⁴⁰⁷, što se novogradiškim socijaldemokratima nije sviđalo. O socijaldemokratima u Novoj Gradiški ne zna se mnogo, osim da su se pokušali infiltrirati u redove radničke stranke, a to se, prema pisanju *Hrvatskog radnika* i *Novog Hrvatskog radnika*, novogradiškim radnicima nije sviđalo pa su ih par puta izbacivali sa sastanaka. Predsjednik *Hrvatskog radništva u Novoj Gradiški* bio je Julije Topolović, podpredsjednik Josip Mateković i tajnik Grahovac, a upravni odbor sastojao se od tesara, krojača, brijača, postolara, opančara, težaka i stolara. Strukovne organizacije bile su autonomne, ali su se usuglašavale i djelovale zajedno po pitanjima stranačkog programskog djelovanja. Zaključci prve sjednice novoosnovane stranke bili su usmjereni želji za ostvarenjem radničkih prava, misli i sloboda te protiv izrabljivačkoga kapitalističkog djelovanja, kao i protiv mađarskog utjecaja. Koliko je novogradiško radništvo bilo dobro organizirano govori podatak⁴⁰⁸ o zajedničkoj skupštini s brodskim radnicima na kojoj je 600 radnika, uključujući tvorničke radnike, ispratilo brodske goste na željeznicu poslije skupštine na kojoj su bili protiv „mađarona“, socijaldemokrata i Riječke rezolucije. Skupština radništva sastajala se svaku nedjelju, a odbor češće. Njihov rad kontrolirao je kotarski predstojnik koji je i prijavio proturezolucijsko djelovanje vlastima⁴⁰⁹.

Prema pisanju autora *Novoga hrvatskog radnika*, novogradiška organizacija jedna je od najbolje organiziranih budući da su uspjeli postići povoljne uvjete rada za radnike. Tako su, primjerice, zidari i tesari ostvarili povišenje plaće i skraćenje radnog vremena: prije su imali plaću dvije krune i 40 filira, a otad su dnevno dobivali od četiri do pet kruna. Tesari su prije dobivali jednu krunu i 80 filira do dvije krune i 60 filira dnevno, a sada od četiri do pet kruna dnevno. Skraćeno im je radno vrijeme za jedan sat te su dobili pauze za ručak i odmor za doručak. Sve to postignuto je bez štrajka. Pisac članka o tome piše zbog obavijesti⁴¹⁰ o održavanju sastanka koji se dogodio 18. studenoga 1906., a na kojem su sudjelovali novi

---

⁴⁰⁶ *Hrvatski radnik: glavno glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 2, god. VI., (Zagreb), 20. 1. 1906.

⁴⁰⁷ **Mirko pl. Pisačić Hižanovečki** bio je jedan od vođa Hrvatske radničke radikalne organizacije. Prema političkom opredjeljenju, bio je „frankovac“ te je uređivao i glasilo *Hrvatska Hrvatima*.

⁴⁰⁸ *Hrvatski radnik: glavno glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 1, god. VI., (Zagreb), 7. 1. 1906.

⁴⁰⁹ *Hrvatski radnik*, br. 4, god. XII., (Zagreb), 23. 2. 1906.

⁴¹⁰ *Novi Hrvatski radnik: glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 20, god. VI., (Zagreb), 24. 11. 1906.

predsjednik novogradiške radničke stranke Linart Senić i blagajnik Antun Živković. Koliko radništvo nije htjelo surađivati sa socijaldemokratima, govori i slučaj organiziranog štrajka iz Broda, tijekom kojeg se sakupilo oko 1 000 ljudi iz dvije tvornice, a sam štrajk vrlo je brzo neuspješno završio odlaskom radnika. Razlog tome jest taj što su štrajk organizirali socijaldemokrati koji su pokušali pod zahtjeve radnika provući i uvjet učlanjenja u stranku. Ravnateljstva tvornica bila su sklona prihvatiti uvjete štrajkaša ako oni postanu članovi Socijaldemokratske stranke te joj uplaćuju članarinu⁴¹¹.

Tijekom 1905./1906., Riječka rezolucija dobila je potporu na narodnim skupštinama diljem Kraljevina Hrvatske i Slavonije iako su to „frankovci“ nastojali onemogućiti. Rezultat svega toga bilo je i sustavnije organiziranje stranaka u Hrvatsko-srpsku koaliciju kao službenu stranku nositeljicu politike „novog kursa“. Njihove težnje za pregovorima s mađarskom koalicijom početkom 1906. naglo zaustavlja kralj te su svi daljnji odnosi s Mađarima bili samo posljedica onoga što su se Mađari već bili dogovorili s Bečom. Težnje za pregovorima o financijskoj samostalnosti i sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, Mađari odbijaju unatoč potpori koju im Hrvati daju za stvaranje personalne unije s Austrijom. Kriza dualizma Austro-Ugarske Monarhije, koja se ogledala u želji Ugarske za personalnom unijom te u „pobuni“ Hrvata protiv austrijske uprave u Dalmaciji, prisilila je kralja na ustupke prema Mađarima time što se pitanje povećanja vojne kvote neće do daljnjeg aktualizirati ako Mađari odustanu od zahtjeva za personalnom unijom. Vlast u Ugarskoj preuzela je koalicija koja je prihvatila vladareve uvjete zbog straha od potencijalnog proširenja prava glasa, čime bi se promijenila struktura mađarskih vladajućih klasa. Jedino što je Hrvatsko-srpskoj koaliciji u takvim uvjetima bilo preostalo jest pokušati se nagoditi s mađarskom koalicijom da ne podrži Narodnu stranku. Temeljem njihova dogovora te odustajanjem od Khuneovih izbornih metoda, na izborima 1906. pobjeđuje Hrvatsko-srpska koalicija⁴¹². U predizborno vrijeme u novogradiškom kotaru održane su dvije izborne skupštine udružene koalicije u Novoj Gradiški i Okučanima. Razlog skupština, prema pisanju *Obzora*⁴¹³, bio je u odabiru potencijalna kandidata za predstojeće izbore. Iz Zagreba su na skupštini u Novoj Gradiški sudjelovali Srđan

---

⁴¹¹ *Novi Hrvatski radnik: glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 15, god. VI., (Zagreb), 10. 9. 1906.

⁴¹² J. ŠIDAK, M.GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 227 – 230.

⁴¹³ *Obzor*, br. 35, god. XLVII., (Zagreb), 6. 2. 1906.

Budisavljević⁴¹⁴ i Franko Potočnjak⁴¹⁵. Izabran je izborni odbor koalicije za izbore kojim je predsjedao Schneider, a dopredsjednik je bio paroh Vitas. Seljacima je objašnjen značaj opozicijske koalicije i značenje rezolucija te je kao kandidat koalicije za novogradiški kotar predložen Franko Potočnjak. Osim u Novoj Gradiški i Okučanima, slične skupštine koalicije održavale su se i u ostalim kotarima Požeške županije. U izbornom kotaru Vilić Selo, kao kandidat „frankovaca“ kandidirao se Ivan Zatluka koji je, prema pisanju dopisnika *Obzora*, imao male šanse jer da bi pobijedio, morao je računati na potporu 25% srpskih izbornika koji ga nisu podržavali. Ipak, „frankovac“ Zatluka pobijedio je kandidata Narodne stranke Gvozdanovića. Dotadašnjega kandidata Narodne stranke Vjekoslava Kleina u novogradiškom izbornom kotaru zamijenio je Luka Marjanović⁴¹⁶, a kao predstavnik „frankovaca“ kandidirao se Stjepan Šalić. Neposredno prije izbora, koalicija je povukla kandidaturu Franka Potočnjaka i kandidirala Erazma Barčića. Prema podacima koji postoje među gradivom Predsjedništva Zemaljske vlade⁴¹⁷, izbori u Novoj Gradiški 1906. nisu prošli mirno. Budući da su rezultati Erazma Barčića i Luke Marjanovića bili slični, trebalo je izaći na drugi krug izbora. Međutim, prema pisanju *Obzora*⁴¹⁸, iako je kotarski predstojnik Mrkšić dobio naputak o načinu raspisivanja izbora, tj. kada i gdje će biti ponovljeni izbori, izbori su održani nezakonito budući da je kotarski predstojnik već istog dana u poslijepodnevnim satima organizirao drugi krug izbora bez da su izbornici o tome bili obaviješteni. Na izborima je, zbog starih Khuenovih izbornih metoda kojima je bio naklonjen prosrpski orijentiran kotarski predstojnik Mrkšić, pobijedio „mađaron“ Luka Marjanović.

Iako je Hrvatsko-srpska koalicija došla na vlast uslijed dogovora s mađarskom koalicijom, ponovo su se počela zaoštrevati pitanja oko mađarskih hegemonističkih težnji te nemogućnosti realizacije težnji Hrvatsko-srpske koalicije. Poslije dolaska mađarske koalicije na vlast u Ugarskoj i postizanja sporazuma s vladarem, dotadašnja potpora hrvatskih i srpskih krugova mađarskoj koaliciji više nije bila potrebna pa se stoga vratila dotadašnjoj politici prema

---

⁴¹⁴ **Srdan Budisavljević** (Slavonska Požega, 1883. – Zagreb, 1968.), hrvatski odvjetnik i političar srpske nacionalnosti. Od 1906. zastupnik Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskom saboru. Jedan od branitelja u zagrebačkom Veleizdajničkom procesu 1909. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3052>, 31. 10. 2015.).

⁴¹⁵ **Franko Potočnjak** (Novi Vinodolski, 2. VIII. 1862 – Zagreb, 18. I. 1932.) hrv. pravnik, političar i polit. publicist; jedan od tvoraca *Hrvatsko-srpske koalicije*. (<http://proleksis.lzmk.hr/42393/>, 10. 12. 2014.).

⁴¹⁶ **Luka Marjanović** (Zavalje kraj Bihaća, 18. listopada 1844. – Zagreb, 8. rujna 1920.), pravnik. Profesor austrijskoga građanskog prava na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu (1872. – 1874), profesor kanonskog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu (1874. – 1903.); dekan i rektor Sveučilišta (1889 – 1890). Predstojnik odjela za pravosuđe Zemaljske vlade (1893.). Značajan je njegov etnografski rad tijekom kojeg je sakupio i objavio hrvatske narodne pjesme što se pjevaju u gornjoj hrvatskoj Krajini i *turskoj Hrvatskoj* (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38976>, 31. 10. 2015.).

⁴¹⁷ HR-HDA, PRVZ 78, 26485/1906. Izborni zapisnik iz novogradiškog kotara, 3. 5. 1906.

⁴¹⁸ *Obzor*, br. 122, god. XLVII., (Zagreb), 5. 5. 1906.

Hrvatskoj. Iskoristivši „frankovce“ u rušenju uloge koalicije te pokušavajući podići razinu gospodarskog napretka Dalmacije, grupacije oko Franje Ferdinanda radile su na uništenju Hrvatsko-srpske koalicije i ostvarenju velikoaustrijske ideje.

U Ugarskom saboru je bila prihvaćena tzv. željezničarska pragmatika, točnije riječ je o zakonu kojim je mađarski jezik trebao postati službenim jezikom željeznica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Taj zakon je bio kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe stoga se Hrvatsko-srpska koalicija usprotivila pragmatici i napustila Ugarski sabor. Zbog toga je došlo do raspuštanja Hrvatskog sabora te je koalicija prešla u opoziciju. Zbog uvođenja željezničke pragmatike, a kao rezultat politike „novog kursa“, hrvatsko-srpski odnosi uzdižu se na višu razinu čime postaju opasnost i za Ugarsku, ali i za Austriju. Zbog toga mađarska koalicija izravno napada na Srbe time što im se želi suspendirati crkvena autonomija, ali i time što ih se optužuje da teže osnivanju srpske države.⁴¹⁹ Mađarska koalicija paralelno je radila i protiv Srba i protiv Hrvata težeći uništiti Hrvatsko-srpsku koaliciju. Uvođenjem pragmatike, postigla je slom odnosa Hrvatsko-srpske koalicije i ugarske vlade što joj je otvorilo put prema tome da se u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji uvede apsolutistička vladavina. Dolazi do pripremnih predradnji za diskreditiranje Hrvatsko-srpske koalicije pred vladarom i narodom pomoću veleizdaje za stvaranje Velike Srbije, što se u dva namještena sudska procesa pokušalo realizirati. Iako su se iskazi nekih svjedoka podudarali s određenim navodima iz optužnice, pravi smisao procesa bio je pokušaj neutraliziranja Hrvatsko-srpske koalicije jer su optuženici uglavnom bili članovi Srpske narodne samostalne stranke, a ona je bila dio Koalicije. Budući da je bilo teško dokazati krivnju konkretnim optuženicima, hrvatski i srpski odvjetnici osporili su optužbu za veleizdaju. Falsificirani dokumenti u oba sudska procesa⁴²⁰ trebali su poslužiti poboljšanju ugarsko-austrijskih odnosa prije sklapanja nove Austro-ugarske financijske nagodbe, kao i za otvaranje puta za buduću aneksiju Bosne i Hercegovine. Zahvaljujući falsificiranim dokumentima o projektu stvaranja Velike Srbije, ugarski premijer, zajedno s austrijskim ministrom vanjskih poslova, stvorio je situaciju u kojoj Hrvatska više nije mogla nalaziti potporu Ugarske te se činilo kao da će se okrenuti Beču. U tim trenucima pregovora, većina političkih stranaka Kraljevine Hrvatske i Slavonije priželjkuje trijalizam kao novi koncept uređenja Monarhije, ali zbog sve izglednije revizije Austro-ugarske nagodbe, ideje o trijalizmu splašnjavaju te postaje jasno da se Hrvatsko-srpsku koaliciju mora uništiti i uvesti

---

⁴¹⁹ Mirjana GROSS: *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906. – 1907.*, Beograd, 1960., 204.

⁴²⁰ Veleizdajnički i Friedjungov proces.

apsolutizam, čemu na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije pomaže Josip Frank. Rušenjem vlade Hrvatsko-srpske koalicije 1907. i postavljanjem za bana Aleksandra Rakodczayja, Austrija je poslije Austro-ugarske financijske nagodbe ponovo htjela zadobiti utjecaj na području Hrvatske, ponajprije zbog planirane aneksije Bosne i Hercegovine. Iako se oslanjala prije svega na „frankovce“, vlast u Beču bila je svjesna utjecaja Hrvatsko-srpske koalicije koju je nastojala na svaki način neutralizirati. Staro oružje Khuena Héderváryja u vidu sukoba Hrvata i Srba, u jeku aneksije Bosne i Hercegovine te sukoba sa Srbijom, itekako je pomoglo da se potencijalna borba za realizaciju bilo kakvih širih autonomija ne ostvari.

Na tom tragu može se razumjeti djelovanje Ivana Zatluke koji je kao „frankovac“ bio izabran za saborskog zastupnika za izborni kotar Vilić Selo. U listu *Hrvatska*⁴²¹, dopisnik tijekom 1907. detaljnije prati njegovo djelovanje pa otkriva kako je on smatrao da je tijekom vlade Hrvatsko-srpske koalicije bilo gore nego za vremena bana Khuena Héderváryja. Zatlukino djelovanje u Zagrebu započinje 1907. te je trajalo do 1909. kad je otišao u Viroviticu. Tijekom tog razdoblja, u glasilu *Hrvatska sloboda* izašlo je mnoštvo članaka o njegovu radu i političkom angažmanu kao „frankovca“ te o njegovoj povezanosti s veleizdajničkim procesom⁴²². U pripremnim fazama za aneksiju Bosne i Hercegovine, u Novoj Gradiški odvijale su se skupštine vezane za buduće izbore o kojima se nešto više može saznati zbog optužbi kojima je bio izložen Bogoslav Hajek, nadšumar imovne općine Nova Gradiška. Prema izvještajima⁴²³ upućenima Predsjedništvu Zemaljske vlade, on je bio optužen kao glavni politički agitator za Hrvatsko-srpsku koaliciju, zato što je potpisao pozivnice za skupštinu potpore budućem izbornom kandidatu Aleksandar Badaju.⁴²⁴ Bogoslav Hajek, kako se razaznaje iz kasnijih objašnjenja podžupana Požeške županije, bio je češke nacionalnosti te se nikad nije politički isticao, već je bio uzorna ličnost Nove Gradiške i zbog toga zamoljen da potpiše pozivnice za skup kako bi se na njega odazvalo što više ljudi. O navedenom skupu pisao je i u privatnom pismu „ugledni Požežanin“ banu Aleksandru Rakodczayu s ciljem da ga obavijesti o atmosferi u Novoj Gradiški, gdje se napada sadašnja te uzdiže bivša vlada. Zanimljivost toga pisma u informacijama je povezanim s tadašnjim stanjem činovništva u

---

⁴²¹ Dopisnik glasila *Hrvatska* (Zagreb) aliasa Hababuk prati djelovanje Ivana Zatluke od 1907. do 1909. (glasilo *Hrvatska* od 1908. naziva se *Hrvatska sloboda*: dnevnik Starčevićeve stranke prava (dalje *Hrvatska sloboda*).

⁴²² *Hrvatska sloboda*, br. 87, (Zagreb), 17. 4. 1909.

⁴²³ HR-HDA, PRVZ 78, 3472/1907.

⁴²⁴ *Hrvatska sloboda*, br.13, god. I. (Zagreb), 17. 1. 1908. **Aleksandar Badaj** (Cernik, 1858. – Zagreb, 1937.), hrvatski pravnik i političar. Bio je odjelni predstojnik za pravosuđe Zemaljske vlade 1906. – 1907. Tijekom svog političkog angažmana, nije bio pripadnik nijedne stranke, ali zalagao se za program Hrvatsko-srpske koalicije. Tijekom 1908. biran je kao zastupnik u sabor za izborni kotar Nova Gradiška. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=5144>, 10. 12. 2014.).

Novoj Gradiški koje je većinom sudjelovalo na navedenom sastanku i davalo potporu bivšoj vladi koalicije. Početkom 1908. uslijedile su ozbiljnije pripreme za izbore u novogradiškom kotaru pa se tako saznaje iz *Hrvatske*⁴²⁵ o organiziranju koalicijske skupštine na kojoj je Aleksandar Badaj iznio svoj program borbe za opće, tajno i izravno pravo glasa, jednakost u pravima i obvezama Srba i Hrvata te se suprotstavio politici novog bana Raucha. Prema pisanju dopisnika za glasilo *Hrvatska*⁴²⁶, u novogradiškom kotaru došlo je do protivljenja postavljanju „frankovačkog“ kandidata Stjepana Pompera⁴²⁷ pa dopisnik moli za malo političke korektnosti i pravo na mogućnost iskazivanja drugačijega političkog stava. Na izborima za novogradiški izborni kotar pobijedio je Aleksandar Badaj, a za izborni kotar Vilić Selo Ivan Zatluka kao „frankovac“. Odnosi između Austro-Ugarske i Srbije pogoršali su se nakon svrgavanja Obrenovića i dolaskom Karađorđevića na srbijansko prijestolje 1903. Razlog tomu moguće je bilo tražiti u novom srpskom vladaru koji je napustio politiku svoga prethodnika, te su umjesto s Bečom povezao s Rusijom i Francuskom. Time je bila i obnovljena velikosrpska politika koja se usmjerila većinom protiv Austro-Ugarske u kojoj je živjelo najviše Srba izvan Kraljevine Srbije. U svrhu opravdanja aneksije Bosne i Hercegovine kao poteza samoobrane pod prijetnjom velikosrpske ekspanzije na Balkanu, oslanjanjem na „frankovce“ i bana Pavla Raucha, Austrija se koristila raznolikim metodama: od obećanja da će Bosna i Hercegovina postati dio Hrvatske pa do organiziranja cjelokupne medijske hajke, montirane brošure Đorđa Nastića o srpskoj revoluciji u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, uhićenja veleizdajnika te 1909. organiziranog sudskog procesa protiv veleizdajnika. S aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. nisu se pomirile ostale velike sile poput Rusije, Velike Britanije i Francuske te je to prijelazno razdoblje trajalo pola godine, a Turska je dobila sporazumnu odštetu zbog prepuštanja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj.

Veleizdajnički proces u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji pokrenut je „medijskom hajkom“ da bi, izdavanjem brošure Đorđa Nastića te uhićenjem 53 sumnjive osobe i njihovim tromjesečnim zadržavanjem u zatvoru bez sudskog procesa, započeo medijski rat mnoštvom napisa u novinama. Prije započeta sudskog procesa, stvorena je atmosfera straha, a ban Rauch apsolutističkim djelovanjem svaki je svoj potez opravdavao borbom protiv antidinastičkih elemenata. Optuženi su bili političari bliski Hrvatsko-srpskoj koaliciji te mnoštvo činovnika i

---

⁴²⁵ *Hrvatska*, br. 13 (Zagreb), 17. 1. 1908.

⁴²⁶ *Hrvatska*, br. 13 (Zagreb), 17. 1. 1908.

⁴²⁷ **Stjepan Pomper**, novogradiški pravaš izabran je 1910. kao saborski zastupnik za izborni kotar Nova Gradiška.

trgovaca, ali i seljaka srpske nacionalnosti. Prema pisanju lista *Hrvatska sloboda*⁴²⁸, knjiga *Veleizdajnički proces*⁴²⁹ i *Optužnice koju je kr. državno odvjetništvo u Zagrebu dne 12. siječnja 1908. podiglo protiv Adama Pribičevića i 52 druga radi zločina veleizdaje*⁴³⁰, vidi se da je sudac saslušao 260 svjedoka koji su bili s područja Hrvatske i Slavonije, otkud su bili i optuženi. Točnije, riječ je bila o mjestima Glina, Dvor, Crkveni Bok, Dubica, Korenica, Grubišno Polje, Daruvar, Jasenovac, Okučani, Davor te Kostajnica.

U optužnici je pisalo⁴³¹ da su optuženi bili povezani s političkim društvom „Slovenski jug“ iz Beograda čija je svrha bila ostvarenje velikosrpske države pomoću revolucije koja bi bila organizirana vojnim snagama Srbije i Crne Gore. Cilj je trebao biti taj da se Hrvatska odvoji od Austro-Ugarske Monarhije i ujedini s Kraljevinom Srbijom. Optuženici su navodno propagirali ideju da je Kraljevina Hrvatska i Slavonija oduvijek bila srpska zemlja, da se treba sjediniti sa Srbijom te biti pod dinastijom Karađorđevića. Glavna rasprava trajala je od 3. ožujka do 25. rujna 1909. te je zaključeno da su Adam⁴³² i Valerijan Pribičević⁴³³, Joco Oreščanin⁴³⁴, Pero Bekić⁴³⁵ i Simo A. Živković⁴³⁶ bili organizatori ideje stvaranja srpske države na širem području – one koja bi obuhvaćala Kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju te Bosnu i Hercegovinu i njihovo sjedinjenje s Kraljevinom Srbijom. Na području novogradiškoga kotara, u veleizdajnički proces bili su uključeni pojedinci iz Okučana, Davora i Stare Gradiške. Iz novogradiškoga kotara bili su optuženi Vaso Vukdragović⁴³⁷ iz Okučana, Mile Mitrić⁴³⁸ iz Davora te Dositije Kutuzov⁴³⁹, Jovan Kalafatić⁴⁴⁰ i Milan Vukelić⁴⁴¹ iz Stare Gradiške. Na glavnoj raspravi saslušani su optuženi kao i svjedoci optužbe. Prema pisanju *Hrvatske slobode*

⁴²⁸ *Hrvatska sloboda*, od br. 12, god. II., (Zagreb), 16. 1. 1909. do br. 227, 5. 10. 1909., mogu se pratiti izvještaji o veleizdajničkom procesu koji su vezani uz novogradiški kotar.

⁴²⁹ *Veleizdajnički proces. Branitelji ... u podnescima sudu o veleizdajničkoj aferi*, Zagreb, 1909.

⁴³⁰ *Optužnica koju je kr. državno odvjetništvo u Zagrebu dne 12. siječnja 1908. podiglo protiv Adama Pribičevića i 52 druga radi zločina veleizdaje*, Zagreb, 1909.

⁴³¹ *Optužnica*, 1909., 16.

⁴³² Ibid, 1. **Adam Pribičević**, rodom iz Kostajnice, kraljevski kotarski vježbenik u Pregradi.

⁴³³ Ibid, 1. **Valerijan Pribičević**, rodom iz Dubice, profesor vjerske škole u Karlovcima.

⁴³⁴ Ibid, 1. **Joco Oreščanin**, rodom iz Vrginmosta, učitelj u Jamnici.

⁴³⁵ Ibid, 2. **Pero Bekić**, rodom iz Dvora, trgovac i posjednik.

⁴³⁶ Ibid, 2. **Simo A. Živković**, rodom iz Dvora, student prava.

⁴³⁷ *Hrvatska sloboda*, br. 87, god. II., (Zagreb), 17. 4. 1909. **Vaso Vukdragović**, ravnajući učitelj škole u Okučanima od 1904. do 1908. Voditelj zemljoradničke organizacije u Okučanima. Jedan od optuženika veleizdajničkog procesa iz novogradiškoga kotara.

⁴³⁸ *Hrvatska sloboda*, br. 88, god. II., (Zagreb), 19. 4. 1909. **Mile Mitrić** iz Davora, pristalica Radikalne srpske stranke. Jedan od optuženih osoba za veleizdaju u novogradiškom kotaru.

⁴³⁹ Ibid, **Dositije Kutuzov**, patrijarh parohije Stara Gradiška. Oslobođen optužbe za veleizdajnički proces u novogradiškom kotaru.

⁴⁴⁰ *Hrvatska sloboda*, br. 92, god. II, (Zagreb), 23. 4. 1909. **Jovan Kalafatić**, trgovac i vlasnik gostionice u Uskocima, općina Stara Gradiška. Oslobođen optužbe za veleizdajnički proces u novogradiškom kotaru.

⁴⁴¹ Ibid. **Milan Vukelić**, učitelj iz Mašića, općina Stara Gradiška. Optužen za veleizdajnički proces u novogradiškom kotaru.

koja donosi detaljne transkripte suđenja, može se vidjeti kako se optuženi iz novogradiškoga kotara nisu osjećali krivima, kako tajnih sastanaka i propagiranja srpstva nije bilo te kako su oni većinom bili članovi Srpske radikalne stranke, a ne Srpske samostalne stranke. Naglašavali su da Srbi i Hrvati žive mirno u zajedništvu te da su ponekad Srbi isticali svoju zastavu prilikom dolaska nekih izaslanstava. Zanimljiva su svjedočenja onih koji su navodili kako su često bili u nekom obliku zavade s osuđenima. Također, zanimljivo je kako svjedoka obrane nije bilo, a profil svjedoka optužbe iz novogradiškoga kraja bio je takav da su oni bili ili trgovci i činovnici ili obrtnici te da su kao svjedoci bili zastupljeni i Srbi i Hrvati. Svjedoci su često navodili kako im se prije suđenja prijetilo ako nešto kažu. Većina svjedoka navodi da je u Okučanima velikosrpska propaganda započela protusrpskim zagrebačkim demonstracijama te da je tada do prvih „huškanja“ protiv Hrvata dolazilo u štedionici gdje se mogao nabaviti i letak „Arnautluk u Zagrebu“.

Svjedoci su naveli kako su se u okučanskoj štedionici najviše sakupljali srpski intelektualci te kako je onamo često dolazio i paroh Jovo Jovanović iz Raića. Doseljenjem Vase Vukdragovića te preuzimanjem mjesta ravnatelja škole, u školu Okučani 1906. uvedena je cirilica.⁴⁴² Prema pisanju učitelja u *Školskoj spomenici Okučani*, „Vasu Vukdragovića je Visoka kraljevska vlada naredbom od 14. 12. 1904. imenovala za ravnajućeg učitelja škole u Okučanima umjesto Dragutina Gazdovića te je na taj način vlada milostivo udovoljila da se Srbin pravoslavac stavi na čelo škole na molbu jednoglasnog zaključka općinskog zastupstva od 13. lipnja 1904.“ Budući da je on bio voditelj zemljoradničke zajednice, odlučivao je i tome tko je podoban dobiti zemljište te se time naseliti u Okučane. Srpska štedionica kupovala je zemljišta kako bi ih mogla prodavati Srbima. Tijekom 1906., u Novoj Gradiški osnovana je i Srpska narodna stranka⁴⁴³ uz čiji su rad usko bili vezani Aleksandar Nikolajević⁴⁴⁴, Nikola Vilić⁴⁴⁵ i Platon Čupović⁴⁴⁶. Paralelno s tim događajima, sve su češći bili napisi u lokalnim novinama, točnije u *Glasniku županije požeške*, o sukobima u Okučanima i Staroj Gradiški pa tako je bio zanimljiv slučaj masovne tučnjave Srba i Hrvata između Rogolja i Okučana. Optuženi Mile Mitrić iz Davora često je, prema navodima svjedoka, surađivao s Platonom

---

⁴⁴² HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Pučke škole kotara Nova Gradiška, *Školska spomenica Okučani*, inv. br. 92, 1908.

⁴⁴³ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 134.

⁴⁴⁴ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998, 137. **Aleksandar Nikolajević** (1846. – 1924.) u Novu Gradišku dolazi 1873. kao prvi civilni liječnik i ravnatelj bolnice. Jedan od intelektualaca srpskog podrijetla koji su potaknuli osnivanje Srpske stranke u Novoj Gradiški, kao i rad mnogih srpskih društava.

⁴⁴⁵ **Nikola Vilić**, trgovac i posjednik.

⁴⁴⁶ **Platon Čupović**, novogradiški pravnik i odvjetnik.

Čupovićem, kao i sa seljacima iz Bosne, gdje je prebacivao oružje. Prema navodima svjedoka iz Stare Gradiške, optuženi su se okupljali zajedno sa srpskim vojnicima iz Bosne u gostionici Jovana Kalafatića te su tamo organizirali ustanak i dogovarali prebacivanje oružja u Bosnu. Iz novogradiškoga kotara na pet godina zatvora⁴⁴⁷ osuđeni su bili Vaso Vukdragović, Mile Mitrić iz Davora te Milan Vukelić iz Mašića, a oslobođeni Kutuzov i Kalafatić. Tijekom veleizdajničkog procesa na području kotara Nova Gradiška, kao i u ostalim dijelovima Kraljevine otkud su bili osuđeni, prema pisanju *Hrvatske slobode*⁴⁴⁸, pojavile su se raznolike nepodopštine pod utjecajem „frankovštine“ pa je tako seljak iz Vrbja slao prijeteća pisma pravoslavnom stanovništvu kotara Nova Gradiška s idejom da će ih prijaviti kao sudionike u veleizdaji ako mu ne daju nešto novca. Koliko je bilo aktualno pitanje odnosa između Srba i Hrvata u kotaru Nova Gradiška u vrijeme veleizdajničkog procesa, moglo se vidjeti i u raspravama skupštine Požeške županije gdje je Petar Pavišić, novogradiški župnik, pokušao i uspio na višim instancama potaknuti ukidanje nekih dotadašnjih prava. Tako je on 1908. tražio da se u pučkim školama s većinskom rimokatoličkom djecom izostavi učenje ćirilice, a da se u onim školama gdje je većinsko pravoslavno stanovništvo ćirilica uči samo u IV. razredu. Navedeni prijedlog poslije vijećanja bio je prihvaćen, isto kao i njegov drugi prijedlog da se postojeći statut skupštine Požeške županije zamijeni novim, pisanim samo na latinici, kao i da svi skupštinski zapisnici budu pisani latinicom⁴⁴⁹.

Neki od njegovih nacionalnih prijedloga smatrani su i u skupštini Požeške županije pretjerivanjem, primjerice poput ideje da se cestovni stupovi i putokazi „oliče trobojnim hrvatskim bojama.“⁴⁵⁰ Također, svećenik je tražio da se srpska zastava ne smije koristiti prilikom svatova, o čemu se tražilo očitovanje Zemaljske vlade. Koliko je narod zaista bio podijeljen pokazuje primjer dolaska bana Pavla Raucha u Novu Gradišku tijekom lipnja 1909. S jedne strane bana je dočekaio slavluk te, prema fotografijama, oduševljena masa ljudi dok su ga s druge strane, prema pisanju novina *Hrvatska sloboda*⁴⁵¹, dočekali većinom „frankovci“, Židovi i činovnici dok su ostali mještani demonstrirali. Automobil bana Raucha bio je napadnut smrdljivim jajima te je nekolicina demonstranata bila uhićena. Slična situacija ponovila se u Požegi, gdje su građani bana Raucha izviždali. U Brodu su prije dolaska bana demonstranti bili

---

⁴⁴⁷ *Hrvatska sloboda*, br. 227, god. II., (Zagreb), 5. 10. 1909.

⁴⁴⁸ *Hrvatska sloboda*, br. 67, god. II., (Zagreb), 23. 3. 1909.

⁴⁴⁹ *Izvišće*, Požega, 1908., 41, 42.

⁴⁵⁰ *Ibid*, Požega, 1908., 75.

⁴⁵¹ *Hrvatska sloboda*, br. 133, god. II., (Zagreb), 14. 6. 1909.

uhićeni pa je tako pedesetak ljudi, uključujući neke odvjetnike, liječnike i svećenike, završilo u zatvoru. Osim što se vlast bojala demonstracija pa je prijevremeno pozatvarala određene sumnjive osobe, tijekom posjeta bana suočila se s povicima kakvi se u Brodu zaista nisu mogli očekivati. Ljudi su uzvikivali „Živjeli Srbi, živjeli veleizdajnici“⁴⁵², a par gospođa u automobil bana uspjelo je ubaciti četiri buketa kopriava, peršina i luka te su zbog toga i one bile uhićene. Paralelno s tim, temeljem jedne dopisnice, vidljivo je da su u novogradiškom kotaru postojala „koketiranja“ s Frankovim novoosnovanim „hrvatskim legijama“. Na jednoj razglednici, za koju je nepoznato gdje je tiskana, rukom je ispisano „Novogradiška legija, Zizibambiali osnovana, 13. prosinca 1908.“⁴⁵³ te je upućena na novogradiškog poduzetnika Myohla. Na razglednici su prikazani „zizibambuli“⁴⁵⁴ u vojnom maršu koji su postali pogrdnim sinonimom za pripadnike hrvatskih legija. Navedene legije osnovao je Josip Frank s ciljem borbe protiv srpskih odmetnika. Očito je da je razglednica poslana s ciljem ismijavanja budući da je poduzetnik Stjepan Myohl bio pravaš koji je podržavao Hrvatsko-srpsku koaliciju.

Iako je Rauchov obilazak Slavonije bilo svojevrsno izviđanje stanja prije izbora 1910., situacija se ubrzo promijenila time što je, prema direktivi Monarhije, kao ministar predsjednik postavljen Khuen Héderváry koji je za novog bana postavio Nikolu Tomaševića. Smisao cjelokupnog manevra bio je u smirivanju krize iz vremena veleizdajničkog procesa. Novi ban pokušao se nagoditi s Hrvatskom-srpskom koalicijom iako njihovi zahtjevi, poput obnove veleizdajničkog procesa te uklanjanja Rauchovih predstavnika, nisu bili realizirani. Jedini zahtjev koalicije koji se nije suprotstavljao austrijskom režimu bilo je proširenje prava glasa što se primijenilo na izborima 1910. Iako je na izborima rezultat bio pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije, ona nije imala većinu u Saboru, što utječe na sve daljnje pokušaje prilagodbe i „koketiranja“ s banom Tomašićem. Svi pokušaji stvaranja dogovora propadaju te se ban okreće raznolikim drugim grupacijama poput Srba ili pak slavonskih ekonomskih lobija koji teže unapređivanju industrije u Hrvatskoj. Rezultat takvih odnosa cjeplanje je postojećih stranaka i stvaranje novih malih stranaka čime je faktički rastao utjecaj „frankovcima“ i sve jačim klerikalcima⁴⁵⁵. U takvim uvjetima, u novogradiškom kotaru iskristaliziralo se u kojoj je sredini

---

⁴⁵² *Hrvatska sloboda*, br. 135, god. II. (Zagreb), 16. 6. 1909.

⁴⁵³ Privatna zbirka I. B. Razglednica nije poštanski upotrijebljena te je cenzurirana pa više detalja nije poznato.

⁴⁵⁴ Pogrdni pojam koji je nastao poslije europskih osvajanja Afrike. Sinonim je za pola majmuna-pola čovjeka ili pak, prema nekim teorijama, čimpanzu bez dlake. Sinonim je za umjetnu nasilnu tvorevinu koja služi europskom modernom čovjeku. Prema pisanju *Rdeči Prapor*, leto XII., (Ljubljana) 2.1.1909. takve spodobе u velikom su se broju pojavile tijekom 1908. u Zagrebu pa kasnije i u Ljubljani. Autor članka pritom aludira na služinske „legije“ koje su imale ulogu suprotstavljati se svemu što je bilo suprotno potencijalnim velikoaustrijskim idejama. (www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC.../PDF, 21. 12. 2014.).

⁴⁵⁵ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 272.

vladalo kakvo raspoloženje pa se, prema predizbornim kretanjima, a i prema samim izbornim rezultatima, vidi da je Cernik i dalje ostao frankovačko središte kojemu se u tome pridružilo dotad pravaško novokapelačko područje. Dolaskom Ivana Güthnera, novoga kotarskog predstojnika, u Novu Gradišku 1908. ponovo je u arhivskoj dokumentaciji moguće pronaći nešto iscrpnije izvještaje o političkom djelovanju u kotaru. Ivan Güther često je slao izvještaje predsjedništvu Zemaljske vlade iz kojih je vidljivo⁴⁵⁶ da je na području Nove Kapele, točnije na cesti Lužani-Nova Kapela, bio dočekan i napadnut Hinko Hinković⁴⁵⁷, kandidat Hrvatsko-srpske koalicije. U izvještaju, koji prenosi informacije i iz novina *Pokret*, govori se o tom području kao o poznatom „frankovačkom gnijezdu“. Hinko Hinković bio je napadnut i na predizbornoj skupštini koja je bila održana u travnju 1910. u Novoj Kapeli. Prema izvještaju⁴⁵⁸, upućenom Predsjedništvu Zemaljske vlade, kotarski predstojnik opravdavao se da se to dogodilo zbog toga što su na skupštinu upućena samo četiri redara. Poslije završene skupštine, kada su se polupijani ljudi nagurali, Hinković je krenuo prema vlaku, da bi njegov vlak napala grupa od 100-tinjak demonstranata. Kotarski predstojnik opravdava se u izvještaju time što su naposljetku izgrednici bili uhićeni. U drugoj polovici 1909. na željezničkoj postaji Dragovci 200-tinjak ljudi dočekalo je vlak s predstavnicima koalicije koji su išli na skupštinu u Požegu te su izvikivali parole „Dolje koalicija! Živio hrvatski ban Rauch! Živio Frank!“, na to je netko iz vlaka viknuo „Dolje mađaroni!“ te su seljaci zbog toga gađali vlak jajima.

Prema pisanju dopisnika nekih novina, kotarski predstojnik Ivan Güthner radio je za „frankovce“. Zbog takvih se članaka kotarski predstojnik morao opravdavati u izvještaju⁴⁵⁹ Predsjedništvu Zemaljske vlade navodeći da „Općinsko činovništvo nema nikakvog naloga već samo taj, da radi za eventualnog vladinog kandidata dok ne dobijem informacije“. Očito je bio komentiran u članku i zbog progona Srba u kotaru s obzirom na to da se i za to opravdavao u izvješću: „Isto tako ne stoji da se Srbi progone“. Iz svega navedenog, vidljivo je u kolikoj je mjeri vrh činovništva 1909. još uvijek bio podređen vlasti te su zbog toga i 1910. te sljedećih godina, pod utjecajem kotarskog predstojnika Ivana Güthera, zaživjeli frankovački utjecaj i težnja da se smanji velik utjecaj Srba u kotaru. Krajem 1909., prema

---

⁴⁵⁶ HR-HDA, PRZV 78, 2533/1910.

⁴⁵⁷ **Hinko Hinković** (Vinica, 1854. – Zagreb, 1929.), hrvatski odvjetnik, publicist i političar. Član je Stranke prava i jedan od najbližih suradnika Ante Starčevića. Krajem 1870-ih glavni je urednik stranačkoga glasila *Sloboda*. S vremenom dolazi u sukob sa Starčevićem i napušta stranku. Jedan je od osnivača Hrvatsko-srpske koalicije 1905. godine. Istakao se kao glavni branitelj na Veleizdajničkom procesu godine 1909. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7635>, 31. 10. 2015.).

⁴⁵⁸ HR-HDA, PRZV 78, 2148/1910., 28. 4. 1910.

⁴⁵⁹ HR-HDA, PRZV 78, 4494/1910. 6-14, 1102/1909. Riječ je o novinama *Pokret* koje se spominju u izvještaju.

pisanju *Hrvatske slobode*⁴⁶⁰, većina ljudi u Gornjoj Slavoniji, tj. Virovitičkoj i Požeškoj županiji, bila je za Hrvatsko-srpsku koaliciju. To se u Novoj Gradiški moglo vidjeti na nekoliko predizbornih sastanaka Aleksandra Badaja koji se kandidirao kao predstavnik Nove stranke koalicije, ali ne i prema rezultatima izbora 1910. Neposredno prije izbora, održale su se i predizborne kampanje Ivana Zatluka u Cerniku te Stjepana Pompera u Staroj Gradiški. Na izborima 1910. u Novoj Gradiški izabran je „frankovac“ Stjepan Pomper, a protukandidati bili su mu Aleksandar Badaj i Mijo Stojčić⁴⁶¹. U izbornoj jedinici Vilić Selo, unatoč mnogim novinskim napisima⁴⁶² prema kojima je Zatluka imao sve manje potpore u cerničkom kraju, ponovo je izabran Ivan Zatluka.

Krajem 1910. ujedinjena Stranka prava, kao novo oružje u rukama velikoaustrijskih pobornika i budućeg prestolonasljednika Franje Ferdinanda, biva sve jača. Iako je ona postupno jačala, tijekom 1911. svepravaška organizacija okupljala je predstavnike iz Dalmacije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine zajedno s klerikalno-frankovačkim elementima. Baš ti klerikalno-frankovački elementi trebali su poslužiti Beču u obračunu s koalicijom i Tomašićem. Tijekom 1911. dolazi do raspuštanja Sabora te izvanrednih izbora na kojima se kao najjača stranka pokazala svepravaška organizacija⁴⁶³. Na izvanrednim izborima opet su pobijedili pravaši u Cerniku i Novoj Gradiški iako je, prema pisanju cerničkih samostanskih kronika⁴⁶⁴, u izbornoj jedinici Vilić Selo bilo nacionalnih nemira između srpskog i hrvatskog stanovništva. Na državnoj razini pravaši su se tijekom 1912. nadali trijalističkom konceptu uređenja Monarhije te su težili realizaciji davne ideje rješavanja hrvatskog pitanja zajedno s Bosnom i Hercegovinom u sklopu Monarhije. Predstavivši svoj memorandum, ubrzo su izazvali reakcije u vidu postavljanja novog bana Slavka Cuvaja te raspuštanje Sabora⁴⁶⁵. Metode kojima se novi ban služio, poput zapljena novina, cenzure i sl., izazvale su otpor radnika, studenata i učenika diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Demonstracije su se pogoršale ranjavanjem jednog učenika te generalnim štrajkom učenika, zbog čega su i škole bile zatvorene. Učenici novogradiške više pučke škole⁴⁶⁶ solidarizirali su se sa zagrebačkim učenicima pa se tako ni u višoj pučkoj školi u Novoj Gradiški nije održavala nastava. Štrajk

---

⁴⁶⁰ *Hrvatska sloboda*, br. 276, god. II. (Zagreb), 2. 12. 1909.

⁴⁶¹ Kandidat Hrvatske pučke seljačke stranke.

⁴⁶² *Hrvatska sloboda*, br. 214, god. II., (Zagreb), 22. 9. 1910.

⁴⁶³ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 273.

⁴⁶⁴ J. JANČULA, *Povijest Cernika*, Cernik, 1980., 277.

⁴⁶⁵ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 276.

⁴⁶⁶ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98.

je započeo 22. ožujka 1912. te je mladež štrajkala do Uskrsa, a štrajkom izgubljeno vrijeme moralo se nadoknaditi. Uslijed krize u odnosima Ugarske i Austrije oko pitanja vojne reforme, Khuen Héderváry odlučuje hrvatsko pitanje i nemirnu situaciju riješiti drastičnom metodom ukidanja ustavnosti te uvođenjem komesarijata. Zbog straha od austrijske reakcije na uvođenje komesarijata u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, predsjednik ugarskog parlamenta Tisza prihvaća vojne reforme kakve je htio Beč. Ukidanjem ustavnih sloboda, jača proces solidarizacije hrvatske omladine sa srpskom omladinom te se razvijaju ideje o uzajamnom djelovanju, što se pojačava simpatijama tijekom trajanja Balkanskih ratova. Austrija je imala probleme s Ugarskom, gdje se rješavalo pitanje izborne reforme, kao i s Kraljevinama, gdje je gubila prijašnji oslonac na klerikalne grupacije. U Ugarskoj je nasilnim mjerama provedena izborna reforma, a u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji trebalo je riješiti pitanje komesarijata i uvesti ustavne slobode. Koalicija, kojoj je uslijed Balkanskih ratova porastao utjecaj, pokušala je dogovoriti s Ugarskom dolazak na vlast u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji metodom popuštanja u nagodbenim pitanjima. Kao novi komesar postavljen je 1913. Nikola Skerlec s ciljem da uredi ustavno stanje. Postignućem privremena dogovora Ugarske s Koalicijom, uvodi se iznova ustavno stanje, Skerlec postaje banom, a Koalicija ima većinu u saboru. Na izborima u izornoj jedinici Nova Gradiška 1913., pobijedio je kandidat Hrvatsko-srpske koalicije Hinko Hinković nasuprot „frankovačkom“ kandidatu Mihovilu Uroiću⁴⁶⁷ te Karlu Čidiću⁴⁶⁸. U takvoj situaciji prijetvornih dogovora Koalicije i Ugarske samo s ciljem dolaska na vlast te pokušaja održavanja nagodbenog stanja, u pozadini raste samo još veće negiranje realnosti, a to je bio već postojeći latentni sukob Srbije i Austro-Ugarske koji je rastao od aneksijske krize te je bio osnova za daljnje sukobe.

6.2. Predstavnici političke elite u novogradiškom kotaru

Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila je podijeljena na 90 izbornih kotara koji su bili numerirani, a pod područje Požeške županije potpadalo je osam izbornih kotara. Požeški kotari bili su izborne jedinice od broja 57 do broja 64 te su pod njih potpadali Novska, Nova

---

⁴⁶⁷ **Mihovil Uroić** bio je novogradiški odvjetnik, član Starčevićeve Hrvatske stranke prava.

⁴⁶⁸ **Karlo Čidić** bio je kandidat Hrvatske pučke seljačke stranke.

Gradiška, Daruvar, Pakrac, Požega, Vilić Selo, Brod i Garčin. Pravo izbora imao je svatko tko je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji stekao zavičajno pravo te je navršio 24. godinu života prema zakonu iz 1881.⁴⁶⁹ Izorno pravo nisu mogle imati osobe koje su bile pod stečajem ili skrbništvom te osobe koje su kažnjene. Izorno se pravo vršilo posredno i neposredno. Posredno su se birali birači, a oni koji su ga vršili neposredno bili su izbornici. Imovni cenzus za neposredno izorno pravo za bivši provincijal iznosio je 30 forinti, a u bivšoj krajini 15 – 25 forinti. Imovni cenzus za posredno pravo iznosio je pet forinti, a u bivšem krajiškom području tri – pet forinti.

Neposredno izorno pravo imali su stanovnici gradova koji su vlasnici nekretnina i drugi privrednici koji su plaćali najmanje 30 forinti poreza, zatim svećenici, činovnici, umirovljeni časnici, doktori znanosti, profesori i učitelji. Stanovnici svih seoskih općina vršili su svoje biračko pravo neposredno i posredno. Ostalo stanovništvo, koje je neposredno biralo narodne zastupnike, moralo je plaćati najmanje 60 forinti izravnoga državnog poreza, a izuzetak su bili izborni kotarevi ličko-otočkoga i ogulinsko-slunjskoga kraja koji su plaćali minimalno 30 forinti. Posredno su birali svi oni koji, sami ili kao gospodari kućne zadruge, u dotičnom kotaru posjeduju nekretnine, obrtnici i privrednici koji plaćaju najmanje deset forinti izravnog poreza⁴⁷⁰. Svaka skupina od 50 birača birala je između popisanih birača dotične općine jednog izbornika koji s neposrednim izbornicima bira narodnog zastupnika. Skupine birača bile su tako sastavljene da su u njima bili birači jednog mjesta pa i susjednih ako je bilo potrebe. Ako se nije moglo sakupiti 50 birača na izborima, dovoljna su bila petorica da izaberu jednog izbornika. Za izbornika bio je izabran onaj za kojeg je glasala apsolutna većina. Promjenom izbornog zakona 1910.⁴⁷¹, aktivno izorno pravo imali su svi oni muškarci koji su navršili 24 godine te su imali zavičajno pravo i plaćali 15 kruna izravnog poreza ili šest kruna samo u slučajevima Modruško-riječke ili Ličko-krbavske županije. Izravan porez nije trebao biti naplaćen, ali odnosio se na zemljarine, kućarine, porez na kamate i rente, porez na dohodak ili porez na rudnike. Osim toga, aktivno pravo glasa imali su u gradovima i trgovištima: svećenici, akademici, predstojnici samostana, činovnici, umirovljeni činovnici i časnici, ljekarnici, liječnici, učitelji, javni bilježnici, ali nisu imali aktivno pravo glasa aktivni vojnici, časnici itd. Na izborima do 1910., izorno pravo imalo je jedva 3% stanovništva

---

⁴⁶⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 5, god. XVIII, (Požega), 2. 2. 1908.

⁴⁷⁰ Nije se odnosilo na izborne kotareve u ličkom i ogulinskom kraju.

⁴⁷¹ *Glasnik županije požeške*, br. 20, god. XX., (Požega), 14. 5. 1910.

Kraljevine dok se, novim izbornim zakonom iz 1910. i proširenjem prava glasa, taj broj popeo na 10% ukupnog broja stanovnika Kraljevine. U Saboru su postojale dvije grupacije zastupnika: virilisti i izabrani zastupnici. Virilisti, kojih nije smjelo biti više od 90, bili su birani između plemstva, klera i visokih poreznika dok su izabrani zastupnici birani apsolutnom većinom u izbornim jedinicama. U novogradiškom kotaru često je dolazilo do kršenja izbornih propisa budući da je to bio jedan od načina kojima je promađarski orijentirana vlada pokušala uništiti opozicijska djelovanja. Izborne liste trebale su se sastavljati na vrijeme te su trebale biti izložene na javnom mjestu osam dana prije izbora. Takvo što ostavljalo je mogućnost što biračima, što izbornicima da se uvjere u regularnosti ili eventualno prijave nepravilnosti. Učestalo se događalo da u novogradiškom kotaru ili liste izbornika uopće nisu bile izložene ili su bile izložene svega par dana prije izbora, o čemu svjedoče slučajevi u općini Nova Kapela koja je bila izrazito pravaški orijentirana. Slično je bilo i s listama izbornika koje su često bile neregularne tako što izbornika ili nije bilo na popisu ili su im se pokušala dokinuti izborna prava neposredno prije izbora tako što ih se proglašavalo krivima za neka kaznena djela. Mogućnosti prigovora jesu postojale, ali rijetko su kada prigovori rješavani u korist opozicijskih izbornika. Vremenom i mjestom izbora također se često manipuliralo budući da se ili prekasno obavještavalo izbornike o tim informacijama ili bi im, kada bi došli na izbornu mjesto, bilo rečeno da nisu potpadali pod tu izbornu jedinicu. Zanimljive su bile i manipulacije u Brodskom kotaru koje su bile povezane sa sprječavanjem dolaska izbornika na mjesto izbora pa su izbornici koristili razne alternativne cestovne puteve kako ih ne bi zaustavljali oružnici i zabranjivali im pristup mjestu izbora.

U novogradiškom kotaru postojao je čitav niz nepravilnosti: od nemogućnosti prijave opozicijskoga kandidata za saborske izbore do održavanja drugoga kruga izbora bez prethodne obavijesti u roku od svega par sati nakon prvoga kruga izbora. Na samom izbornom mjestu glasanje je bilo javno i usmeno tako da se znalo za koga je tko glasao. Temeljem novog zakona o izborima od 28. svibnja 1910. o izbornom redu za Sabor Kraljevine Hrvatske i Slavonije, sastavljene su nove izborne listine za izbor narodnih zastupnika pa je, umjesto dotadašnjih 620 izbornika po staroj izbornoj listi, 1910. na novoj izbornoj listi u cijelom kotaru bilo 5 135 izbornika. Broj izbornika za izbornu jedinicu Nova Gradiška iznosio je 3 135, a već 1913. bilo ih je 3 370. Razlog tom povećanju u neposrednom je izbornom pravu za sve osobe iznad 24 godine starosti koje su imale zavičajno pravo i plaćale 15 kruna izravnog poreza.

Kako je točno izgledalo to povećanje, moguće je vidjeti prema arhivskoj dokumentaciji⁴⁷² o izborima 1910. godine. U izbornoj jedinici Vilić Selo za općinu Cernik porast broja izbornika bio je 1910. sedam puta veći nego na izborima ranijih godina. Zanimljivo je da su svi izbornici bili Hrvati, a izbornika u kategoriji imovinskih cenzusa bilo je 29 puta više nego izbornika iz redova intelektualaca. U izbornoj jedinici Nova Gradiška razlika je u broju izbornika od ranijih godina prema 1910. u 2 520 novih izbornika, točnije dogodilo se povećanje za pet puta. Po nacionalnosti dvostruko je više bilo izbornika Hrvata nego Srba dok je Mađara bilo samo deset. Prema cenzusu poreza, bilo je 11 puta više izbornika nego prema cenzusu inteligencije. U općini Nova Kapela porast izbornika bio je osam puta više nego ranijih izbornih godina, a Hrvata izbornika bilo je 14 puta više od Srba.

Postavlja se pitanje tko su bili ti politički izbornici i koga je ta novogradiškopolitička elita birala u Sabor kao predstavnika novogradiškog kotara?

Od prvih izbora za zajednički sabor u bivšem krajiškom području, izbornici novogradiškog kraja glasaju za kandidata Narodne stranke. Tako je to na izborima 1883. bio Dragutin Lobe, lokalni poduzetnik čija je obitelj, porijeklom iz Požege i Osijeka, bila svojevrsni jamac lokalne pouzdanosti te je takav izbor bio razumljiv. Promjenom političkih okolnosti na pokrajinskoj razini te uvođenjem novoga izbornog zakona i glavnog temelja za svoju buduću organizaciju vlasti, ban Khuen Héderváry ograničava pravo glasa, čime činovnici postaju glavna izborna baza za sve buduće godine promađarske vlasti. Na novim izborima 1884. izabran je „mađaronski“ kandidat Danilo Stanković⁴⁷³ naspram opozicijskoga kandidata Neodvisne narodne stranke dr. Mije Posilovića. Zbog povlačenja Danila Stankovića u izbornom kotaru Nova Gradiška, 1885. održani su naknadni izbori na kojima je pobijedio Mijo Posilović naspram Krunoslava Bešlića⁴⁷⁴. Oba kandidata bila su porijeklom iz Nove Gradiške te su djelovala na tom području. Ta pobjeda opozicijskoga kandidata pokazatelj je toga kako su glasovali izbornici kotara u uvjetima kada administrativni aparat nije bio još dovoljno organiziran. Izbornici su birali među kandidatima koje su poznavali te je pobijedio pojedinac, a ne stranka. Sljedećih više od dvadeset godina izbornici novogradiškog kotara

---

⁴⁷² HR-HDA, PRZV 78, kut. 773, 6-1a, 4206/1910., 3526/1910. Cernik: 63 birača bilo je do 1910., od 1910. bilo ih je 447. Od toga ih je 15 bilo u cenzusu intelektualaca, a 432 u cenzusu poreza. Nova Gradiška: 615 birača bilo je do 1910., od 1910. bilo ih je 3 135. Od toga ih je 171 bilo u cenzusu intelektualaca, a 2 964 u cenzusu inteligencije. Hrvata je bilo 2 092, a Srba 1 033 dok je Mađara bilo deset. Nova Kapela: 65 birača bilo je do 1910., od 1910. bilo ih je 517. Od toga ih je 491 bilo Hrvata, a 26 Srba.

⁴⁷³ Osvojio je tri mandata te je odlučio zadržati srijemsko-karlovački.

⁴⁷⁴ *Pozor*, br. 92, (Zagreb), 22. 4. 1885., *Pozor*, br. 101 (Zagreb), 2. 5. 1885.

glasali su za kandidate Narodne stranke. U susjednim izbornim kotarima, točnije Vilić Selu, pobijedio je narodnjak Admin Pavić koji je pobjeđivao na iduća četiri izbora dok je u Oriovačkom kotaru, kojem je pripadao novokapelački kraj, pobijedio pravaš Makso Lončarević. Na izborima 1887. ban Khuen Héderváry organizira činovništvo u vrlo funkcionalni izborni aparat koji je godinama omogućavao pobjedu Narodnoj stranci. Izborna poslušnost i odanost činovnika kretala je od župana i kotarskih predstavnika pa sve do najnižih struktura činovnika te je prodirala u sve sfere državne uprave šireći se na sve niže jedinice uprave poput općina pa sve do seoskih knezova. Jedino neovisni intelektualci poput pravnika i javnih bilježnika te kasnije dijela svećenstva bili su odvojeni od toga upravljačkog režima. Od 1887. do 1903., kao narodni zastupnik za novogradiški kotar, biran je Vjekoslav Klein. On je bio odjelni predstavnik Zemaljske vlade za pravosuđe. Njegov boravak u Novoj Gradiški i kotaru svodio se na održavanje izbornih skupština prilikom kojih bi objašnjavao svoj program izbornicima koji su glasali za njega ili bi dolazio na izbornu mjesto neposredno prije izbora. Iz svega nekoliko novinskih napisa vidljivo je koliko je Klein učinio za kotar pa tako ga tijekom izborne kampanje 1897. hvale za pomoć u regulaciji potoka Rešetarice, ali i zbog dobivanja kredita neophodna za gradnju školske zgrade i vojarne. Nasuprot tome, tijekom kasnijih godina kritizira ga Milan Kerdić zbog njegova slaba angažmana oko pitanja gladi i poplava u Posavini.

Riječ je o samo drugačijem viđenju Kleinovih pristaša od opozicijske Stranke prava, koja je zasigurno imala drugačije interese te se zalagala za drugačije stvari. Izbornici koji su podržavali Narodnu stranku, kao svoje zahtjeve Kleinu, isticali su važnost očuvanja tradicijskih vrijednosti Katoličke crkve poput civilnog braka i civilnih matica što je, u razdoblju kada je taj zakon izglasan u Ugarskoj, bilo od velika značenja za Katoličku crkvu koja se protivila mogućem sličnom rješenju u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. S druge pak strane, Milan Kerdić opravdano je u novinama kritizirao pomanjkanje interesa i angažmana saborskog zastupnika koji može nešto učiniti za kotar u kojem je izabran, a umjesto toga šuti o velikim nedaćama poput poplava i gladi, jer je mnogo stanovnika posavskog dijela oko Davora pa sve do Nove Kapele bilo ugroženo neadekvatnom regulacijom rijeke Save. Od 1897., kao protukandidat Vjekoslava Kleina za novogradiški kotar, pojavljuje se pravaš Erazmo Barčić kao predstavnik oporbe čiji kandidati sve do 1908. na gradiškom području nisu bili izabrani kao zastupnici za Sabor. Erazmo Barčić, što kao kandidat Stranke prava, što kao kandidat ujedinjene Hrvatsko-srpske koalicije, nije nijednom pobijedio u novogradiškom

kotaru. Iako je na pokrajinskoj razini 1906. koalicija imala većinu u Saboru, u novogradiškom kotaru od 1903. pobjeđivao je kandidat Narodne stranke Luka Marjanović. Razlog pobjedi Narodne stranke na izborima 1901. i 1906. u novogradiškom kotaru moguće je pronaći u mnogim nepravilnostima izborne procedure, što je bila uobičajena praksa u kotarima gdje su potencijalno mogli pobjeđivati kandidati opozicije. Tako je i 1901. na izborima kao kandidat bio prijavljen Erazmo Barčić te je izbornom povjerenstvu to negiralo da bi naposljetku, poslije razlaza izbornika, dozvolilo prijavu kandidata. Druga vrsta nepravilnosti dogodila se na izborima 1906. kada je drugi krug izbora održan odmah nakon prvog, o čemu izbornici nisu bili obaviješteni. Na izborima 1908. u novogradiškoj izornoj jedinici prvi je put pobijedio opozicijski nezavisni kandidat Aleksandar Badaj koji je podržavao ideje ujedinjene koalicije te se u svojim programima zalagao za opće, tajno i izravno pravo glasa, kao i za promjene cenzusnog praga. U svom programu zalagao se za ista prava Hrvata i Srba te se suprotstavljao politici bana Raucha. Nažalost, zasad ostaje neistraženo koliko se on zalagao za novogradiški kotar poslije dobivena mandata u Saboru. „Frankovac“ Stjepan Pomper bio je izabran saborski zastupnik za kojeg je glasala većina izbornika novogradiške izborne jedinice 1910. Neposredno prije izbora održao je nekoliko izbornih skupština na kojima je govorio o stvarnim problemima stanovnika u kotaru spominjući time gospodarske teme, kao i pitanja poplava te regulacije rijeke Save. Nepoznato ostaje koliko je napravio za novogradiški kotar tijekom svojega zastupničkog mandata. Slično se može i reći za Hinka Hinkovića koji, iako je bio istaknut predstavnik Hrvatsko-srpske koalicije te je 1913. pobijedio u izornoj jedinici Nova Gradiška, nije pozitivno dočekan u drugim dijelovima kotara, pogotovo u frankovački orijentiranom novokapelačkom kraju.

U cerničkom kraju, točnije u izornoj jedinici Vilić Selo, od 1906. do 1913., kao narodni predstavnik za taj kotar u Saboru, biran je frankovac Ivan Zat luka. Prema pisanju *Posavske Hrvatske*⁴⁷⁵, Ivan Zat luka bio je bravarski šegrt koji je radio na željeznici kao stražar. U Svetom Ivanu Zelini bio je dnevničar te je kao privremeni općinski bilježnik radio u Podvinju kod Broda. Prema navođenju glasila, bio je otjeran s tog mjesta budući da nije bio sposoban za takav posao te je otišao u općinu Golu gdje je iz istog razloga izgubio posao. Kao bilježnik započeo je raditi i u Novoj Gradiški te je kao pravaš postao ravnateljem štedionice i „pripomoćne“ zadruge. Sudjelovao je u formiranju Radničke stranke u Novoj Gradiški 1906.

---

⁴⁷⁵ *Posavska Hrvatska*, br. 20, god. VII., (Brod na Savi), 15. 5. 1897.

te je kasnije bio predsjednikom Radničkog saveza, ravnateljem Radničke tiskare, tajnikom Hrvatskoga trgovačkog društva „Merkur“ u Zagrebu te upraviteljem „frankovačkih“ novina tzv. *Pranja*. Tijekom 1909., Zatluka je napustio sve u Zagrebu i otišao raditi kao ravnatelj štedionice u Virovitici. Raznolike novine donose mnoštvo informacija o njegovu djelovanju. U gospodarskom smislu, kao ravnatelj štedionice nije bio cijenjen zbog previsokih kamata koje je ta štedionica imala i zato što je u narodu ta štedionica bila na glasu kao „zelenaška“. Često se Zatluku na početku njegova političkog djelovanja povezivalo s kotarskim predstojnikom Trnskim te je, prema pisanju *Hrvatske domovine*⁴⁷⁶, u početku svoje političke karijere često mijenjao političko mišljenje. S vremenom se profilirao kao „frankovac“ te se ističe 1903. na narodnim skupštinama, gdje s ostalim pravašima teži idejama sjedinjenja Hrvatske s Dalmacijom, Bosnom i Hercegovinom, Istrom i Međimurjem.

Tijekom 1905. organizira izborne skupštine te je, prema izjavama svjedoka optužbe na veleizdajničkom procesu 1909., prije izbora 1906. pokušao zadobiti glasove 25% Srba cerničkoga kraja kako bi pobijedio na tim izborima. Pa tako svjedok u *Hrvatskoj slobodi*⁴⁷⁷ donosi informacije da je u svrhu pridobivanja glasova koristio srpsku zastavu i pisao pisma svećenstvu ćirilčnim pismom. Slično ponašanje, samo u odnosu prema Mađarima 1909., ismijavano je zbog njegovih veza s mađarskim ministrom Wekerleom. Možda je jedna od njegovih najvažnijih zasluga bila doprinos u osnivanju Hrvatskoga radničkog društva u Novoj Gradiški. Pored komentara dopisnika raznih novina o saborskim zastupnicima za izborni kotar Nova Gradiška i Vilić Selo, pronađeni su još samo zapisi gvardijana cerničkog samostana Makarija Križana⁴⁷⁸ za kojeg se tvrdilo da je o Ivanu Zatluki pisao pohvalno budući su bili bliski prijatelji. Prema zapisima kroničara Makarija Križana i prema pisanju Milke Žicine⁴⁷⁹ u autobiografskom romanu *Selo moje*⁴⁸⁰, može se saznati ponešto o samim izborima u kotaru. Prema *Izvyješćima*⁴⁸¹, seljaštvo je sve više interesa pokazivalo za općinske izbore. To da je opći interes seljaštva za izbore bio velik, moglo se vidjeti iz njihovih žalbi protiv djelovanja

⁴⁷⁶ *Hrvatska domovina*, br. 88, (Zagreb), 21. 4. 1898.

⁴⁷⁷ *Hrvatska sloboda*, br. 87, god. I., (Zagreb), 17. 4. 1909.

⁴⁷⁸ J. JANČULA: *Franjevci u Cerniku*, Cernik, 1980., 268 – 269. **Makarije Križan** (1867. – ?) bio je gvardijan cerničkoga franjevačkog samostana od 1907. do 1918. U političkom smislu podržavao je „frankovce“ pa je tako i 1908. održao skup inicijative u Cerniku kako bi se u „starčevićansku stranku“ učlanili seljaci iz Cernika. Podržavao je djelovanje narodnog zastupnika Ivana Zatluka.

⁴⁷⁹ F. VALENTIĆ: *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 126. **Milka Žicina** (1902. – 1984.), književnica rođena u Prvči pored Nove Gradiške. Djetinjstvo je provela u Novoj Gradiški, poslije živi i radi u Beogradu. Većinom je pisala kratke pripovijetke i romane socijalne tematike. U djelu *Selo moje* opisuje djetinjstvo i život u Novoj Gradiški.

⁴⁸⁰ Milka ŽICINA: *Selo moje*, Beograd, 1983. (dalje *Selo*).

⁴⁸¹ *Izvyješće*, Požega, 1907., Požega, 41.

odbornika, protiv izbornih lista, kao i iz činjenice da je sve veći broj seljaka izlazio na općinske izbore. Prilikom izbora za saborske zastupnike, seljaci su, prema pisanju Milke Žicine,⁴⁸² iz Prvče odlazili na glasanje u Novu Gradišku, grupirani po četvoro u redu i hodajući zajedno s barjakom u ruci. Prvi koji je hodao izvikivao je poticajne slogane, a za njim je povorka odgovarala. Slično veselje prilikom odlaska na izbore spominje i kroničar franjevačkog samostana⁴⁸³ koji navodi da su u kolima seljaci iz Cernika odlazili na glasačko mjesto u Vilić Selu. Kola su bila okićena zastavom te su često sa seljacima išli i svećenici koji bi ih poticali na odlazak. Često su prije izbora kandidati znali održavati nastupne govore na samom izbornom mjestu pa su tako 1908. to učinili i Ivan Zatluka i njegov protukandidat. Izbornici su tada presuđivali u korist nekog od njih nakon njihova političkog predstavljanja. Potom bi uslijedili izbori gdje su izbornici osobno birali. Postupak biranja narodnog zastupnika temeljio se na tome da je svaki izbornik abecednim redom ulazio u prostoriju te je usmeno izgovarao ime zastupnika za kojeg glasa. Osim poteškoća na izborima zbog nepoštovanja izborne procedure i malverzacija činovništva u svrhu pobjede Narodne stranke te mnoštva unaprijed organiziranih prepreka, kao dodatni otegotni faktor kod izbora pojavio se i nacionalni sukob o kojem piše Makarije Križan. Navodi kako su se Srbi i Hrvati sukobili prije izbora 1911. na putu prema izornoj jedinici u Vilić Selu. Sukob se dogodio zbog incidenta, naime, zbog trganja hrvatske zastave. Poslije izbora, seljaci su se htjeli osvetiti Srbima iz Šumetlice, ali sukob je bio spriječen⁴⁸⁴.

Konkretnije političko djelovanje stanovništvo je moglo očekivati od županijskih predstavnika, kao i od općinskih predstavnika koji su bili povezani s realnim problemima stanovnika te su se time njima mogli i više posvetiti. Županijski predstavnici živjeli su u lokalnoj sredini te su razumjeli probleme s kojima se stanovništvo svakodnevno susretalo. Dijelili su se na veleposrednike, tj. one koji su ulazili u skupštinu temeljem plaćanja najvišeg poreza, i na one koji su bili birani. U *Izvjješćima županije požeške, Glasniku županije požeške*⁴⁸⁵ te *Imeniku dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika*⁴⁸⁶ objavljeni su na godišnjoj razini popisi veleposrednika te se, temeljem njih, može nešto поближе saznati o upravljačkim strukturama koje su donosile odluke o lokalnom funkcioniranju kotara. Na mnoštvu sjednica

---

⁴⁸² M. ŽICINA: *Selo*, Beograd, 1983., 54.

⁴⁸³ J. JANČULA: *Povijest*, Cernik, 1988., 268 – 271.

⁴⁸⁴ F. VALENTIĆ: *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 98.

⁴⁸⁵ Na godišnjoj razini u Požeškom glasniku objavljivana su imena veleposrednika.

⁴⁸⁶ *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1894. – 1913.*, Zagreb.

Požeške županijske skupštine odlučivalo se i o sudbini stanovništva kotara Nova Gradiška. Uvidom u zapisnike nekih od njih što se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu, može se vidjeti da su glavne teme vezane uz kotar Nova Gradiška u razdoblju od 1886. do 1910. bile pitanje objekata Gradiške imovne općine, prava „pravoužitnika“, osamostaljivanja i formiranja novih općina, pitanja poplava u Posavini te regulacije rijeke Save i potoka kotara, pružanja materijalne pomoći stanovništvu pogođenom poplavama, uvođenja modernizacijskih tekovina poput rasvjeta, telefona i sl. O svakodnevnim životima ljudi odlučivali su malobrojni i to, prema sačuvanim zapisnicima i *Izvjeshćima županije požeške*, većinom izabrani članovi, a ne veleposjednici. U podacima koji postoje za razdoblje od 1892. do 1906., spominju se samo godišnji popisi veleposjednika, a ne izabranih predstavnika tako da o njima nemamo izravnih, već samo posrednih informacija. Tako se spominje kako je mandat 1894. za novogradiški kotar završio izabranim predstavnicima Josipu Kolariću, Krunoslavu Bešliću, Milanu Mimiću, Skenderu Seitzu i Ivanu Belčaku. Prema analizi Božene Vranješ-Šoljan⁴⁸⁷, u Požeškoj je županiji od 116 skupština, koliko ih je bilo 1910., njih 13,79% bilo plemića, 13,38% svećenstva⁴⁸⁸, 20,69% činovništva i 49,14% ostalih. Od ukupno 116 zastupnika u Požeškoj županiji, njih 16 bilo je iz Broda, 15 iz Požege, a ostalih 85 je otpadalo na ostala trgovišta i mjesta.

Iz *Glasnika županije požeške* možemo izdvojiti veleposjednike iz novogradiškoga kotara koji su mogli sudjelovati u požeškoj županijskoj skupštini. Prosječno je u razdoblju od 1892. do 1906. u radu požeške županijske skupštine moglo sudjelovati šest veleposjednika iz novogradiškoga kotara. Taj broj ovisio je isključivo o njihovom ekonomskom statusu naspram istog drugih veleposjednika županije. Uspoređujući imena osoba, jasno se vidi da je riječ o istih petero ljudi koji su konstantno bili u takvom imovnom razredu da su kao veleposjednici mogli ulaziti u skupštinu. Riječ je većinom o posjednicima, veletrgovcima i činovničkom kadru (u to su uključena i slobodna zvanja poput učitelja, liječnika i ljekarnika). Posjednici, tvorničari i trgovci veleposjednici bili su iz obitelji Lobe, Wolheim, Schmidek i Matzek. Ostali veleposjednici bili su činovnici, dakle, liječnici, ljekarnici, odvjetnici i bilježnici. Navedene činovničke osobe figurirale su i na lokalnoj političkoj sceni te su bile osobe koje su, zbog svog mecenstva ili uloge u lokalnoj zajednici, bile cijenjene. Poslije 1900. dolazi do promjena u

---

⁴⁸⁷ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN: *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb, 1991., 218 – 229.

⁴⁸⁸ Ibid, Zagreb, 1991. Prilikom tiska ili računa dogodila se pogreška. Ispravan udio je 16,38%.

popisima jer se pojavljuju dva člana obitelji Lobe, tj. Miroslav Lobe⁴⁸⁹ kao posjednik i Dragutin Lobe kao tvorničar, potom 1904. Milan Mamić kao trgovac, Dorčić Stjepan kao obrtnik te Myohl Stjepan kao trgovac. Na taj način, oko 1905. povećava se broj trgovaca i poduzetnika naspram broja posjednika i broja činovnika. Također, pojavom Milana Mamića, trgovca srpske nacionalnosti iz Okučana, prvi se put uviđa da veleposrednika po kapitalu, pogotovo u sektoru trgovine, ima iz drugih mjesta kotara, a ne samo iz trgovišta poput Cernika i Nove Gradiške koji su bili tradicionalno vezani uz djelovanje židovskoga kapitala te da se, također, pojavljuju veleposrednici srpske nacionalnosti. Tek od 1907., u *Izješćima požeške županije* postoje popisi o biranim predstavnicima Požeške županijske skupštine za koje postoje informacije do 1913.

Zanimljivo je uočiti raspon financijske moći veleposrednika iz godine u godinu, iz čega je jasno vidljiva financijska moć obitelji Lobe koja je poslije 1902. podijelila svoju imovinu na oca i sina, tako što je jedan bio tvorničar i veletrgovac, a drugi posjednik. Do trenutka podjele, Lobe je bio poreznik koji je plaćao godišnje između 1.500 i 2.000 forinti poreza. Nakon 1900., godišnji iznos poreza koji je Lobe plaćao bio je 4.000 kruna, da bi potom došlo do podjele imovine te su obojica zajedno, tj. sin i otac, na godišnjoj razini plaćali iznos između 3.500 i 4.000 kruna. Po ekonomskom statusu, drugi je bio veletrgovac Wolheim Gustav⁴⁹⁰ sve do 1901., potom je slijedila obitelj Schmidek⁴⁹¹, točnije prvotno Samuel pa onda Josip. Četvrta osoba po ekonomskom statusu često je bio javni bilježnik dr. Mijo Posilović koji je dugi niz godina bio politički angažiran kao kandidat Neodvisne narodne stranke. Potom su slična ekonomskog ranga do 1900. bili ljekarnik Danijel Dienes⁴⁹², koji je bio jedini plemić do 1913. kada je Dragutin Lobe dobio plemićku titulu, i liječnik Aleksandar Nikolajević te odvjetnik Julije Štrišković. Do 1900. godine, većina veleposrednika plaćala je manje od 1.000 forinti godišnjeg poreza, a donja granica za ulazak u skupštinu bila je oko 600 forinti. Nakon 1900. godine, taj je iznos uvođenjem krune povećan pa su svi okvirno plaćali oko 1.000 kruna. Osim što se iz svega vidi da je novogradiški kapital većinom bio u rukama židovskih poduzetnika, s vremenom su se profilirali i činovnici koji su imali ili plemićku titulu ili su bili politički

---

⁴⁸⁹ Feliks VALENTIĆ: *Novogradiški biografski leksikon*, Nova Gradiška, 2006., 128 – 129. **Miroslav Lobe** (1861. – 1939.), sin Dragutina Lobe, unaprijedio je pivovarsku djelatnost.

⁴⁹⁰ **Wolheim Gustav**, trgovac i posjednik. Imao je trgovačku radnju u bivšem *Prkosu*.

⁴⁹¹ **Schmidek** obitelj bila je trgovačka i obrtnička obitelj koja se bavila veleprodajom kolonijalne robe i proizvodnjom šljivovice i alkohola. Velepecara i proizvodnja rakije te trgovina započele su djelovanjem 1860.

⁴⁹² **Danijel pl. Dienes** (1860. – 1918.), ljekarnik i vlasnik obiteljske ljekarne „K zlatnom orlu“. Osim u ljekarničkom poslu, istakao se u gospodarskoj djelatnosti time što je sudjelovao u osnivanju i radu mnogih kulturnih društava i udruga. Tijekom 1907., osnovao je *Novogradišku marvogojsku udrugu*.

podobni. Tako je, primjerice, plemić i ljekarnik Danijel Dienes dugi niz godina jedini imao koncesiju za ljekarnu u Novoj Gradiški, što se vjerojatno može pripisati njegovu političkom angažmanu u Narodnoj stranci. Slična situacija bila je i s plemićkom obitelji Lobe koja je dugi niz godina bila najmoćniji posjednik te poduzetnik u kotaru baš zbog političkog angažmana u Narodnoj stranci. S druge strane, kao veleoporeznici ističu se i pripadnici tzv. slobodnih zvanja poput Mije Posilovića, odvjetnika srpske nacionalnosti koji je također sudjelovao kao kandidat Neodvisne narodne stranke na izborima za Sabor 1885. te je tom prilikom i pobijedio „mađaronskog“ kandidata i slobodno birana zastupnika Požeške županije Krunoslava Bešlića.

U periodu od 1907. do 1911. bilo je osam ili devet biranih zastupnika iz novogradiškoga kotara. Zanimljiv je odnos između veleoporeznika i biranih zastupnika. U skupini veleoporeznika njih 55% bili su trgovci i poduzetnici, a 33% činili su činovnici dok su 12% činili posjednici. U skupini biranih zastupnika većinu su činili činovnici, tj. 86,2%, dok su trgovci činili 8,3%, a samo 5,5% zastupnika bili su posjednici. Nažalost, zbog pomanjkanja podataka o biranim zastupnicima u Požešku županijsku skupštinu prije 1907., ne uviđa se u kojoj su mjeri činovnici bili glavna politička elita sustava Narodne stranke na lokalnoj razini. Ipak, već temeljem podataka od 1907. pa nadalje, uviđa se u kojoj mjeri, iako se većina u Saboru bila promijenila, činovništvo i dalje ostaje temelj političke moći. Poslije 1907. dolazi do promjene starih garnitura veleoporeznika tako što je obitelj Lobe prestala biti prva u kotaru po ekonomskoj moći, a na njihovo mjesto dolazi Ivan Turković, vlastelin kutjevačkog porijekla s parnom pilanom u Okučanima. Nadalje, pojavljuju se novi veletrgovci Schneider Janko i Schulzer Hinko koji su se bavili preprodajom šljiva te industrijom mlinova. Birani zastupnici u periodu 1907. – 1911. većinom su bili činovnici i svećenici, učitelji, liječnici, a u manjem postotku posjednici i poduzetnici. Budući da nisu bili ekonomski izbornici već birani, većina ih je bila iz Nove Gradiške, ali i iz Okučana, Crnika te po jedna osoba iz Nove Kapele, Medara, Stare Gradiške i Mašića. Zastupnici iz manjih mjesta bili su politički podobne osobe i činovnici dok su tek iz većih mjesta, poput Cernika, Okučana i Nove Gradiške, birani i trgovci ili poduzetnici.

Popis nekih od biranih članova Požeške županijske skupštine iz kotara Nova Gradiška:⁴⁹³

Josip Kolarić, župnik, Nova Gradiška 1895. – 1900.
Krunoslav Bešlić, župnik, Stara Gradiška 1895. – 1900.
Milan Mimić, trgovac, Okučani 1895. – 1900.
Belčak Ivan, trgovac, Nova Gradiška 1905. – 1910.
Herzl Adolf, nadšumar, Nova Gradiška 1905. – 1910.
Lenček Mijo, kotarski sudac, Nova Gradiška 1905. – 1910.
Lukačević Gjuro, umirovljeni kotarski predstojnik, Nova Gradiška 1905. – 1910.
Mioković Vaso, paroh, Medare, 1905. – 1910.
Miškatović Stjepan, posjednik Cernik, 1905. – 1910.
Novković Lazar dr., opći liječnik, Okučani, 1905. – 1910.
Seitz Skender, trgovac, Nova Kapela 1902. – 1910.
Tatomirović Sofro, pučki učitelj, Mašić, 1905. – 1910.
Gazdović Dragutin, učitelj, Staro Petrovo Selo, 1908. – 1913.
Križan Makarije, gvardijan franjevačkog samostana, Cernik, 1908. – 1913.
Lenček Mijo, kotarski sudac, Nova Gradiška, 1905. – 1910.
Lukačević Gjuro, umirovljeni kotarski predstojnik, Nova Gradiška, 1905. – 1910.
Pavišić Petar, župnik, Nova Gradiška, 1908. – 1913.
Potočnjak Vjenceslav, nadšumar, Nova Gradiška, 1908. – 1913.

Podaci o ponekoj osobi od navedenih biranih predstavnika za Požešku županiju iz kotara Nova Gradiška postoje dok je za druge bilo izrazito teško pronaći pa makar i temeljne informacije. Josip Kolarić, Petar Pavišić i Krunoslav Bešlić bili su župnici na području Nove Gradiške i Stare Gradiške. Zajedničko im je njihovo političko djelovanje koje je bilo povezano s djelovanjem Narodne stranke te Khuenovim režimom. Josip Kolarić bio je prvotno župnik u Dubici da bi potom postao župnikom u Novoj Gradiški 1886. Bio je blizak s kotarskim predstojnikom Dragutinom vitezom Trnskim te je podupirao sva događanja koja su bila povezana s kandidaturom Vjekoslava Kleina, dolaskom Khuena Héderváryja u Novu Gradišku i sl. Svojom djelatnošću bio je aktivan u rekonstrukciji crkve sv. Stjepana, kao i u mnogim lokalnim događanjima. Naslijedio ga je na mjestu župana 1906. Petar Pavišić koji se sve više profilirao kao pravaš te je kao član Požeške županijske skupštine predlagao zakone protiv ćirilice i poticao isticanje hrvatskih obilježja.

U Novoj Gradiški bio je, prema pisanju Feliksa Valentića⁴⁹⁴, omiljen svećenik među stanovnicima. S druge pak strane, Krunoslav Bešlić od 1878. bio je župnik u Staroj Gradiški i predsjednik čitaonice u Staroj Gradiški te predsjednik Gospodarske podružnice Stara Gradiška-Okučani. Kao kandidat Narodne stranke, konkurirao je 1885. u novogradiškom izbornom kotaru Miji Posiloviću. Odlaskom u Oriovac kao župnik, par puta kandidirao se u garčinskom izbornom kotaru da bi 1896. bio izabran za saborskog zastupnika kao predstavnik

⁴⁹³ Popis prema *Izvyješćima*, Požega, 1895., 1900., 1905., 1908.

⁴⁹⁴ F. VALENTIĆ, *Novogradiški biografski leksikon*, Nova Gradiška, 2006., 162.

Narodne stranke⁴⁹⁵. Trgovci Milan Mimić iz Okučana, Skender Seitz iz Nove Kapele te Ivan Belčak iz Nove Gradiške bili su politički i nacionalno različiti. Milan Mimić bio je posjednik i trgovac iz Okučana srpske nacionalnosti koji je imao veliku ulogu u osnivanju nekih okučanskih društava poput Vatrogasnog društva, Čitaonice i Srpske banke u Okučanima. Bavio se trgovinom šljivom i žitom te je posjedovao mlin na parni pogon, gostionicu i trgovinu. Prema svjedočenjima svjedoka optužbe na veleizdajničkom procesu 1909., bio je blizak Vasi Vukdragoviću. Bio je birani predstavnik za novogradiški kotar u Požeškoj županiji od 1894. do 1900. Skender Seitz bio je trgovac i posjednik u Novoj Kapeli, suosnivač Vatrogasnog društva te Gospodarske podružnice. Nepoznato je kakve je bio političke orijentacije, ali njegov sin Ladislav Seitz bio je osnivač Kluba stranke prava Nova Kapela. Ivan Belčak iz Nove Gradiške bio je ravnatelj Novogradiške štedionice te trgovac koji je u političkom pogledu podupirao Narodnu stranku i Vjekoslava Kleina. O ostalim biranim predstavnicima, koji su pretežno obavljali činovničke poslove sudaca, nadšumara ili su bili kotarski predstojnici u mirovini, ne postoji mnogo informacija, osim da su poneki od njih sudjelovali na skupštinama potpore Aleksandru Badaju 1907. Iz Cernika su birani kao županijski skupštinari: Makarije Križan, gvardijan franjevačkog samostana koji je u političkom kontekstu podržavao Ivana Zatluku i frankovačku politiku, te Miškatović Stjepan, posjednik koji je vjerojatno u rodu s Josipom Miškatovićem⁴⁹⁶, publicistom i političarem koji je bio dugogodišnji član Narodne stranke te urednik *Novog Prozora* i *Obzora*.

Pitanje koje je vrijedno postaviti u kontekstu novogradiškoga kotara jest koliko je zaista ta politička elita kraja utjecala na promjene u životu stanovnika te koliko su svojim prisustvom participirali u svakodnevicu. Prema napisima u raznim novinama koje su izlazile ponajprije u Požegi, Brodu i Zagrebu, moguće je vidjeti da je Novogradišćane zanimalo politički život te da su sudjelovali u događajima koji su se ticali njihova kraja. Na brojnim političkim skupštinama nisu prisustvovali samo činovnici kojima je to bila dužnost već i mnogi seljaci. U lokalnoj sredini jako se dobro znalo tko je poklonik koje stranke i koje su mu političke aspiracije. Takav je bio primjer doseljenog Juliusa Brulla⁴⁹⁷ koji je svoju kuću bio oblijepio promađarskim plakatima te su se u novinskom članku autori tome ismijavali i

---

⁴⁹⁵ B. OSTAJMER, *Narodna stranka*, Zagreb, 2011., 203.

⁴⁹⁶ **Josip Miškatović**, hrvatski publicist i političar (Cernik, 6. III. 1836 – Zagreb, 2. X. 1890). Član Narodne stranke i njezin zastupnik u Hrvatskom saboru od 1861. Suradnik lista *Pozor* od 1862., potom lista *Novi Pozor* (do 1869.), a kasnije je radio kao urednik *Obzora*. (preuzeto s <http://proleksis.lzmk.hr/37531/>, 21. 12. 2014.).

⁴⁹⁷ *Narod: list za narodno-gospodarstvo i društvena pitanja*, br. 8, god. III., (Požega), 24. 2. 1906.

upozoravali mještane kako nije pametno kod njega kupovati robu. S druge pak strane, seljaci su bili poprilično aktivni prije izbora te su uočavali i prijavljivali mnoštvo nepravilnosti poput zakašnjelih obavijesti o izborima na stupovima ili su pak izražavali svoju volju demonstrirajući protiv nekih političara, primjerice, u Novoj Kapeli ili Novoj Gradiški. Većina biranih političara za Požešku županijsku skupštinu aktualizirala je probleme na skupštini koji su se ticali životnih uvjeta stanovnika te toga kako im pomoći pri elementarnim nepogodama. Ponekad bi netko od političara posjetio mjesta ugrožena od poplave, poput Davora, Stare Gradiške ili drugih mjesta i sela u općini Nova Kapela, ali najčešće je to bilo u svrhu samopromocije neposredno prije izbora. Lokalne političare najčešće se moglo vidjeti u javnosti prilikom posjeta bana, župana ili sličnih osoba mjestu te bi ih tom prilikom ili ugošćivali ili dočekivali na dolasku. Slični trenuci prisutnosti lokalnih političara bile su razne manifestacije ili događaji značajni za mjesto. Također, bili su prisutni na mnogim privatnim događajima koje su znali upriličiti pripadnici gospodarske elite mjesta poput raznih predstava, „jour fix“⁴⁹⁸ ili plesnih zabava. Iako su se političke strukture u kotaru mijenjale slijedeći trendove na državnoj razini, temeljni politički aparat kotara, predstavljen u osobi kotarskog predstojnika, ostajao je vjeran oslonac glavnih centara moći koji su diktirali politiku te je na taj način bio produžena ruka vlasti, neovisno o tome tko je imao većinu u Saboru. Prvotna ideja Khuena Héderváryja, koji je koristio činovništvo kao osnovni aparat vlasti, s vremenom se razvodnila do te mjere da su činovnici zastupali drugačija politička uvjerenja od vlasti te su ih i javno iskazivali. Kazne za navedeno bile su izražene u obliku protjerivanja u ruralnije i neatraktivnije sredine ili gubitak službe.

Zaključno je moguće reći da je, u političkom smislu, kotar Nova Gradiška pripojenjem Požeškoj županiji postao okrenutiji političkim događajima koji su svoje ishodište imali u centrima moći poput Zagreba, Budimpešte ili Beča. Takvo što u prvo je vrijeme bilo i za očekivati budući da je to bila još jedna u nizu izbornih jedinica koje su pripajanjem Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj trebale služiti tome da budu što jače izborno tijelo. Neočekivan obrat nastaje time što kotar Nova Gradiška, kao većina Gornje Slavonije, u početku nije potpadao pod veći utjecaj Narodne stranke i izravnog djelovanja iz Osijeka, već se počinje okretati Brodu i tamošnjem uporištu pravaškog djelovanja. Pod utjecajem brodske podružnice Stranke prava, kao i zbog istaknutijeg djelovanja pojedinaca poput Milana Kerdića iz Davora i Ladislava

---

⁴⁹⁸ Termin za događaje koji su bili društvene prirode, a odvijali su se točnog datuma.

Seitza iz Nove Kapele, dolazi do življega političkog djelovanja uspostavom Kluba Stranke prava Nova Gradiška koja se suprotstavljala izrazito koruptivnoj politici koju je u ime Narodne stranke provodio kotarski predstojnik Dragutin vitez Trnski. Zabranom navedene podružnice u političkom smislu, rad oporbe u kotaru ostaje na margini djelovanja, ali ponovo se budi narodnim pokretima za koje je ovaj put zamašnjak bio iz Zagreba. Početkom stoljeća, u kotaru Nova Gradiška započinju djelovati raznolike novoosnovane podružnice, poput Radničke stranke i Srpske stranke, te se aktivno na tom području javljaju i skupštinska događanja srpske nacionalne manjine. Taj pluralitet političkih događaja otvorio je mogućnost za nove političke tendencije u vidu kasnije dobro prihvaćene politike „novog kursa“. Nakon 20 godina pobjeda Narodne stranke na novogradiškom području, pobjedom Hrvatsko-srpske koalicije, tek 1908. zaživio je proces etabliranja uzajamna djelovanja Hrvata i Srba. Iako su zajednička politička istupanja Hrvata i Srba u kotaru započeta već krajem 19. stoljeća u vidu kandidature pravaša Erazma Barčića, tek 1908. izbornici kotara izabrali su koalicijskoga kandidata za Sabor, čime je novogradiška sredina pokazala koliko je bio jak utjecaj činovništva, kao i pravaštva u susjednim izbornim kotarima, ali i koliko je latentni sukob Hrvata i Srba utjecao na zakašnjele promjene. Iz mnoštva pozadinskih događanja uviđa se da je to naoko skladno političko djelovanje teško zaživjelo u svakodnevicu. Utjecaj državnih ideologija zaista je mogao teže zaživjeti u multinacionalnim zajednicama, što se uviđa u učestalim sukobima, kao i u eskalaciji montirana veleizdajničkog procesa. Kakva je zaista bila reakcija lokalnog stanovništva na veleizdajnički proces, ostaje nepoznato budući da svi izvori govore o namještenim reakcijama bilo svjedoka, bilo državnih službenika koji su se morali solidarizirati s optužbama. Jedino iz novinskih članaka tzv. „crne kronike“ može se vidjeti koliko je u kotaru bilo sukoba na nacionalnoj osnovi koji su izbijali kao posljedica lošijeg suživota. Nepoznato ostaje u kojoj se mjeri narod zaista solidarizirao ili se možda plašio izražavati bilo kakve reakcije zbog ideja odmazde, ideja političke nekorektnosti i sl.

Koliko je na tom području suživot zaista bio složen moglo se vidjeti tijekom posjeta bana Raucha, gdje fotografije okićena mjesta, okupljena naroda te nasmiješenih lica seljaka i građana prikazuju sliku događaja posve suprotnu napisima u novinama raznih dopisnika. S jedne strane, vjerojatno je određeni dio okupljenih dočekao bana u ulozi političkih statista kojima je to bila zadaća, ali drugi dio okupljenih poput seljaka, o kojima svjedoče fotografije, zasigurno nisu pripadali toj grupaciji pa su se na mjestu događaja našli zbog toga što su predstavljali „mjesne atrakcije“ ili pak stvarne pristaše. S druge pak strane, komentar

dopisnika⁴⁹⁹ jasno govori o demonstracijama koje su se tada odvijale, što upućuje na to da je reakcija naroda bila drugačija od one viđene na fotografijama. Demonstrativne reakcije na cjelokupnu političku situaciju poslije aneksijske krize i tijekom veleizdajničkog procesa u Novoj Gradiški, Požegi i Brodu, pokazuju u kojoj mjeri stanovništvo nije pristajalo uz takvu politiku, već je izvikivalo prosrpske parole, kao i one potpore veleizdajnicima. Zbog složenih nacionalnih odnosa te mnoštva svakodnevnih problema koji su bili stvarnost tog područja, novogradiški kotar nije bio omiljeno izborno mjesto političke elite te se može reći da su se političari bavili tim područjem samo kada im je to bilo od interesa ili zbog krajnje nužde lokalnog stanovništva.

Dobro dokumentiran primjer toga pitanje je regulacije rijeke Save i gradnje nasipa kako bi se spriječile poplave koje su stalno pogađale Posavinu i selo Davor. Iako je selo Davor imalo vrlo pismena i „glasnog odvjetnika“ u osobi Milana Kerdića, političari kojih su se ticali svi njegovi članci u *Posavskoj Hrvatskoj* i *Hrvatskoj domovini* nisu imali sluha za navedene probleme niti su smatrali da se o tome treba previše govoriti u Saboru ili na županijskoj skupštini. Samo bi ponekad pojedinci taj problem spomenuli: onda kada bi on kulminirao s mnogo većim problemom gladi koja je pogađala osiromašeno stanovništvo. Zanimljivo je istaknuti djelovanje općinskog načelnika Nove Gradiške Ive Kramarića⁵⁰⁰ koji je, u skladu s onodobnim tendencijama modernizacije mjesta diljem Kraljevina Hrvatske i Slavonije, pokrenuo slične projekte i za Novu Gradišku te je time u literaturi⁵⁰¹ percipiran kao osoba koja se istakla pokretanjem velikih modernizacijskih projekata značajnih za samo mjesto. Ivo Kramarić je, otkad se naselio u Novu Gradišku 1907. pa do kraja svog rada 1927., pokrenuo i ostvario mnoštvo projekata značajnih za mjesto: tako je 1910. započeo asfaltiranje ulica, 1913. dovršio je proces elektrifikacije ulica te je, u skladu s traženjima Zemaljske vlade, razradio i regulacijsku osnovu mjesta. Zbog takvih nastojanja, bio je prihvaćeniji za razliku od mnoštva drugih pripadnika političke elite kotara Nova Gradiška. Općenito je politička elita jako sporo reagirala na krizne situacije i elementarne nepogode koje su pogađale stanovnike te je time pokazala kako nije poticala modernizaciju konkretne ruralne sredine. Problemi stanovnika bili su zanimljivi političarima samo u predizborno doba, kada je trebalo što veći broj osoba

---

⁴⁹⁹ *Hrvatska sloboda*, br. 133, god. I., (Zagreb), 14. 6. 1909.

⁵⁰⁰ F. VALENTIĆ: *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 99. **Ivo Kramarić** (1856. – 1932.), općinski načelnik Nove Gradiške (1907. – 1927.). Sudjelovao je u radu i osnivanju mnogih novogradiških kulturnih društva. Pokrenuo je i ostvario mnoštvo modernizacijskih projekata važnih za unapređenje mjesta Nova Gradiška.

⁵⁰¹ F. VALENTIĆ: *Novogradiški biografski leksikon*, Nova Gradiška, 2006., 114 – 116.

angažirati u svrhu posjete Milenijske izložbe ili u trenucima kada bi dolazio netko od uglednika. Konkretna radnja političara mogu se sažeti u par projekata: u angažmanu Vjekoslava Kleina pri dobivanju kredita za gradnju nekih važnijih objekata i regulaciji Rešetarice; u pokretanju i realizaciji Gospodarske izložbe Dragutina viteza Trnskog koji je također konkretizirao sakupljanje pomoći u novokapelačkom kraju tijekom nekoliko slučajeva gladi; potom u počecima realizacije urbanizacijskih projekata Ive Kramarića, koji su bili uobičajena stvar u svim većim mjestima i gradovima, te u poticajima koje su Ivan Zatluka i Ladislav Seitz dali za osnivanje regionalnih političkih klubova i stranaka. Svakako su političari novogradiškoga kraja mogli utjecati na društveni i gospodarski razvoj kraja, ali ta je mogućnost realizirana samo u slučajevima krajnje nužnosti ili kada su vidjeli mogućnost vlastite promidžbe

7. GOSPODARSTVO KOTARA NOVA GRADIŠKA 1886. – 1914.

7.1. „Zvanja i zanimanja“⁵⁰² u kotaru Nova Gradiška

S ciljem što sustavnija razumijevanja pitanja gospodarstva u kotaru Nova Gradiška, krenula sam od polazišne točke razumijevanja zvanja i zanimanja koja su u tom kotaru postojala tijekom razdoblja 1890. – 1910. Za navedene dekadne godine postoji arhivsko gradivo *Popisi stanovništva*⁵⁰³ unutar kojeg postoje podaci za zvanja i zanimanja po općinama, kotarima i županijama. Osim arhivskoga gradiva *Popisa stanovništva*, koje je korišteno u ovom radu, korišteni su i tiskani statistički izvori kojima se nastojalo nadopuniti nepotpune dijelove u arhivskoj dokumentaciji. Radi što boljeg razumijevanja djelatnih i uzdržavanih struktura u ekonomiji kotara Nova Gradiška, korišten je princip podjele djelatnosti kojim se tadašnja statistika koristila u svojim popisima. Prema tome, postojale su razlike u popisima između 1880., 1890. i kasnijih godina.

Popisi zvanja i zanimanja iz 1880. uzeti su ovdje kao primjer razdoblja prije uklapanja gradiškoga kraja u Požešku županiju. Za to razdoblje nisu rađene detaljne analize budući da se rad bavi tematikom poslije 1886., tj. poslije sjedinjenja dijela bivšeg prostora Gradiške pukovnije i općine Cernik u županijski sustav Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Također, bitno je naglasiti da su postojeći podaci iz 1880. rađeni prema tadašnjoj upravnoj podijeli, što će reći da je općina Cernik, koja je potpadala pod Požešku županiju, bila odvojena od Gradiškoga okružja. U Gradiško okružje 1880. potpadali su novski, novogradiški i oriovački kotar, točnije općine: Mašić, Nova Gradiška, Okučani, Staro Petrovo Selo, Svinjar i Uskoke, Bebrina, Kaniža, Nova Kapela, Kobaš, Oriovac, Sibinj, Stupnik, Čaglić, Lipovljane, Raić i Novska. Nisu poznate točne granice navedenih općina, tj. nepoznato je jesu li se one poklapale s granicama općina tijekom 1886., baš kao što Cernička općina nije potpadala pod taj kraj. Stoga

---

⁵⁰² Naslov „Zvanja i zanimanja“ preuzet je iz fonda Popisa stanovništva. To je naziv za popisnu kategoriju djelatnosti stanovništva.

⁵⁰³ HR-HDA, Popis stanovništva 1880., Fond 367.

ovdje nisu dati zaključci o djelatnostima prema *Popisu zvanja i zanimanja* iz 1880.⁵⁰⁴, već su takvi podaci uzeti kao primjeri stanja na širem gradiškom području.

Kategorija zvanja i zanimanja u *Popisu stanovništva* iz 1880. nije strukturirana na način da je djelatno stanovništvo odvojeno od uzdržavana stanovništva, što je slučaj u daljnjim popisima stanovništva od 1890. Popisne liste iz 1880., koje su pronađene za Gradiško okružje, često su bile improvizirane na taj način da su popisivači vlastoručno dopisivali određena polja. Primjerice, popisnice za muškarce bile su odvojene od popisnica za žene te su one za muškarce sadržavale sve unaprijed predodređene rubrike zanimanja i njima podređene podskupine pomoćnih zanimanja poput činovnika, naučnika, nadničara, pomoćnih radnika i sl. Popisnice za žene nisu imale iste rubrike kao one za muškarce pa su popisivači stvarali polja poput onih koja su bila u popisnicama za muškarce budući da su postojale i samostalne žene obrtnice ili trgovkinje koje su imale dodatnu radnu snagu. Tako su, primjerice, polja samo za žene u intelektualnoj privredi bila: učiteljica, činovnica, spisateljica/umjetnica, duvna⁵⁰⁵, odgojiteljica, primalja. Nadalje, postojala je rubrika koja je označavala posao kojim se osoba bavila, primjerice, kućnim poslom, poljodjelstvom, rudarstvom, obrtom, trgovinom. Mimo toga, postojale su potkategorije sluškinja, nadničarka, „rentierka“⁵⁰⁶ ili „živi o milostinji“. Tako su često popisivači nadopunjavali popisnice za žene s dodatnim rubrikama vezanim uz obrt, tj. vodi li žena samostalan obrt i koliko pomoći ima, kao i za poljoprivredu, točnije je li u zadruzi samostalna, je li u podijeljenoj zadruzi i koliko pomoćnika ima te je li izvan zadruge i sl. Kasniji *Popis stanovništva* iz 1890. rađen je kao suvremeniji popis stanovništva te je cjelokupni gradiški kraj upravno bio objedinjen u kotar Nova Gradiška, zbog čega su se podaci mogli komparirati s podacima iz kasnijih popisa. *Popis stanovništva za zvanja i zanimanja* dijelio se prema vrstama djelatnosti na: „prvotnu produkciju“, što bi odgovaralo suvremenoj primarnoj djelatnosti, zatim na „intelektualnu privredu“, koja je vezana uz suvremeno poimanje kvartarne djelatnosti, potom na obrt, trgovinu, rudarstvo, promet i bankarstvo, što bi odgovaralo suvremenu poimanju sekundarnih i tercijarnih djelatnosti. Mimo navedenih skupina djelatnosti, postojale su još grupacije poput vojnika, najamnih radnika, kućne služinčadi, umirovljenika te kategorija „ostalo“⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ HR-HDA, Popis stanovništva 1880., Fond 367, kut.4, „Popis stanovništva prema zvanju i zanimanju po poreznim općinama i naseljima“.

⁵⁰⁵ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, JAZU, sv. 8, Zagreb, 1886., 886. Pojam „duvna“ ili „dumna“ označuje žensku osobu koja se svečano zavjetovala na službu Božju.

⁵⁰⁶ Odnosi se na osobe koje zarađuju prihod iznajmljivanjem.

⁵⁰⁷ U kategoriju ostalo potpadali su, primjerice, osuđenici, prosjaci itd. kao skupine stanovnika.

Prema statističkim podacima 1880., u općini Cernik sav broj prisutnoga muškog i ženskog stanovništva iznosio je 5 640 osoba, od toga je u intelektualnim djelatnostima bilo pet svećenika, dvoje učitelja i jedna učiteljica, jedna odgojiteljica, jedan liječnik i jedna primalja te jedan mjernik. Postojala su, također, četiri općinska činovnika i dvoje ostalih pripadnika inteligencije te dva općinska i zemaljska službenika, tj. oni su činili 0,32% ukupnog stanovništva. Kućanskim poslovima bavilo se 716 žena, tj. 12,69% od ukupnog broja stanovnika ili 25,10% od ukupnog broja žena⁵⁰⁸. Cjelokupni broj osoba koje su privređivale u zadrugama bio je 48,28%⁵⁰⁹, od čega je bilo 43,92% žena, a izvan zadruga ukupan broj privređujućih i pomoćnih osoba bio je 635, a od toga je bilo 58,74% žena. Samostalnih obrtnika u Cerniku bilo je djelatno 3,9%, od toga su 128 muškaraca bili samostalni obrtnici te jedna žena dok je ostalo činilo pomoćno osoblje⁵¹⁰.

Trgovačkom djelatnošću bavilo se 27 ljudi, tj. 0,47% od ukupnog stanovništva dok je 0,8%, tj. 50 ljudi, bilo u nekoj vrsti uslužne službe poput služavki, nadničara i sl. Bez kvalifikacije ili zanimanja bilo je 1 880 ljudi koji su činili 33,33% stanovnika općine. U Gradiškom okružju, prema *Popisu stanovništva* iz 1880., bilo je ukupno prisutno 34 821 ljudi, a u gradiškom kotaru 24 718 ljudi. U intelektualnim djelatnostima gradiškoga kotara⁵¹¹ bilo je zaposleno 0,97% stanovništva, od kojih je bilo najviše činovnika i službenika, tj. njih 144, zatim 47 učitelja i učiteljica, 21 svećenik i duvna, osam liječnika i osam mjernika, šest odvjetnika i javnih bilježnika, četiri primalje te tri književnika i umjetnika. U primarnoj djelatnosti bilo je najviše djelatnog stanovništva, točnije 46,63%, od toga je 33,44% stanovništva bilo u zadrugama, a 10,19% stanovništva bilo je izvan zadruga. Kućnim poslom bavilo se 13,90% stanovništva, tj. sve su bile žene. U obrtu je bilo djelatno ukupno 3,84% stanovnika, a u trgovini 1,35%, 0,4% stanovnika živjelo je od rente, 1,56% bili su sluge, 0,004% bilo je zaposleno u rudarstvu, 0,6% bili su plaćeni godišnji radnici ili nadničari dok je 31,35% činilo nedjelatno stanovništvo bez zanimanja. Ostatak stanovništva ili je živio od milostinje ili su bili kažnjenici u gradiškom zatvoru⁵¹².

Prilikom popisa stanovništva 1890.⁵¹³ upotrebljavani su drugačiji kriteriji za popise zvanja i zanimanja nego na popisu 1880. te je u popisnicama djelatno stanovništvo odvajano

---

⁵⁰⁸ Ukupan broj žena je bio 2 852.

⁵⁰⁹ Riječ je o ukupno 2 723 osobe.

⁵¹⁰ Pomoćnog osoblja bilo je 95.

⁵¹¹ Računajući sve vrste službenika.

⁵¹² Bilo je 17 ljudi koji su živjeli od milostinje te je 83 ljudi bilo u zatvoru.

⁵¹³ HR-HDA, Popis stanovništva 1890., Fond 367, kut. 11., Glavni pregled o zvanju i zanimanju.

od uzdržavana. Tim kriterijem odvajano je privređujuće stanovništvo od osoba koje su bile u istoj zajednici, a obavljale su kućanski posao, kao što su odvojena služinčad i osobe bez zanimanja ispod i iznad 14 godina. Uz komponentu spola, dobila se slika o ulogama žena u obitelji i o dobnim granicama uzdržavane djece.

U popisnicama za primarnu djelatnost, stanovništvo je bilo popisano i podijeljeno prema kriteriju djelovanja u zadrugama pa su tako bili: oni u postojećim zadrugama, oni u tajno razdijeljenim zadrugama i oni izvan zadruga. U kategoriji „postojeće zadruge“ nije bilo mogućnosti za upis pomoćnih radnika, nadničara, slugu ili godišnjih radnika dok su u kategoriji „izvan zadruga“ te mogućnosti postojale. Također, postojale su i opcije za upis zakupnika i „napoličara“⁵¹⁴ na poljoprivrednim dobrima izvan zadruga. Ostale proizvodne i uslužne kategorije također su imale mogućnost podjela poput one na samostalne djelatnike, činovnike, pomoćnike i nadničare te obiteljske pomoćnike. Većina stanovništva djelovala je u primarnoj djelatnosti: od ukupnog broja samostalno djelatnog stanovništva, tj. poduzetnika ili gospodara, čak 89,26% stanovništva bilo je u poljoprivredi. Od ukupnog broja⁵¹⁵ samostalno djelatnih žena, njih čak 95,02% bavilo se poljoprivredom. Još je naglašenija ta razlika kada se uzme u obzir sve poljoprivredno stanovništvo, točnije ono koje je bilo vezano uz poljoprivredu ili živjelo od poljoprivrede, bilo da je u riječ o članovima obitelji ili zadruga, obiteljskoj ispomoći, bilo o nadničarima, slugama, zakupcima i sl. ili pak uzdržavanim članovima obitelji poput starijih osoba, djece ili žena. Ukupno je čak 87,37% djelatnih i uzdržavanih osoba u novogradiškom kotaru 1890. živjelo od poljoprivredne djelatnosti.

U usporedbi s područjem Kraljevine Hrvatske i Slavonije, gdje je 84,64% stanovništva bilo zaposleno u primarnim djelatnostima, tj. 9/10 cjelokupnog stanovništva, uviđa se da je kotar Nova Gradiška bio u udjelu stanovnika koji su se bavili primarnim djelatnostima malo viši od prosjeka. Slično je pozicioniran kotar Nova Gradiška i u usporedbi s ostatkom Požeške županije i s kotarom Brodom. Može se reći da je poljoprivredna djelatnost bila temeljna djelatnost kotara te da je stanovništvo 1890. još uvijek bilo vezano uz zemlju i primarnu proizvodnju.

Prema tom *Popisu stanovništva*, jasno je da je 1890. još izrazito velik broj stanovnika kotara bio u zadrugama, tj. čak 47,68%, u tajno podijeljenim zadrugama bilo je 17,94%, izvan

---

⁵¹⁴ Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb, 1998., 587. Osoba koja radi za napolicu, tj. prinos koji obrađivaču zemlje ostaje od rada na zemlji kada ga je napola podijelio s vlasnikom zemlje.

⁵¹⁵ Ukupan broj samostalnih privrednika u kotaru Nova Gradiška 1890. iznosio je 7 077.

zadruga ukupan broj poljoprivredno orijentiranog stanovništva bio je 21,76%, a samo 12,62% stanovništva živjelo je ili je bilo djelatno u drugim zanimanjima.

Samostalnih⁵¹⁶ poduzetnica/gospodarica, točnije posjednica u zadrugama, bilo je mnogo više nego izvan zadruga ili u tajno podijeljenim zadrugama pa je tako taj broj bio viši za pedeset puta u zadrugama naspram tajno podijeljenih zadruga dok opet samostalnih poduzetnica izvan zadruga ima 18 puta manje od onih u zadrugama.

Razlog tome možda je moguće pronaći u liberalizaciji zadružnog zakona iz 1870. godine. Dotad je u zadrugama vrijedilo običajno pravo nasljeđivanja, prema kojem je vlasništvo u zadrugi zajedničko, a žene su mogle imati u zadrugi samo „osebenjak“⁵¹⁷, bio on u pokretnom ili u nepokretnom obliku imovine. Kada su žene izlazile iz zadruge, imale su pravo vlasništva nad „osebenjakom“ i dobivale su miraz. Sva prava na zajedničku imovinu po izlasku iz zadruge, a udajom u drugu zadrugu, ženama su prestajala budući da se podrazumijevalo da udajom postaju članice nove zadruge. Temeljem zakona iz 1870., primjenjuju se neke odredbe građanskog zakona na zadruge kojima se htjelo utjecati na liberalizaciju zadruga, a time i na njihovo podvrgavanje kapitalističkim vlasničkim odnosima. Primjeri toga mogu se naći u tome što više nije bilo podjela po glavama i lozama, već samo po lozama i po izjednačavanju nasljedstva za muškarce i žene. Liberalizacija zadružnih odnosa doprinosila je raspadu zadruga, tj. prešutno se htjelo pospješiti i olakšati raspadanje zadruga. Zakonom iz 1870. žene su dobile idealni dio u nasljedstvu, kao što je to predviđao i Građanski zakon Ugarske⁵¹⁸ iz 1839./1840. Problem povećanja ženskog vlasništva u zadrugama vezan je uz dvije komponente zakona, jedna je bila retroaktivna primjena zakona od 1848., a druga je bila vezana uz žensko dvostruko nasljeđivanje. Žene su imale pravo vlasništva temeljem čl. 45 po očevoj liniji ako im je otac umro, tj. iz zadruge gdje su rođene, a onda su imale pravo vlasništva po muževnoj liniji u zadrugi gdje su bile udane⁵¹⁹. Na taj način žene su mogle biti članice dviju zadruga te, temeljem toga, imati pravo nasljedstva u dvjema zadrugama. Moguće

---

⁵¹⁶ Od ukupno 6 735 žena poduzetnica tj. posjednica u poljoprivredi njih 3 660 su bile samostalne gospodarice tj. posjednice u zadrugama te su činile udio od 54,42%, privrednica, tj. posjednica. Samo 70 žena, tj. 1,04% žena bile su posjednice izvan zadruga, u tajno podijeljenim zadrugama 198 žena je bilo samostalnih posjednica što je iznosilo 2,96% žena. Ostale žene činile su ispomoć bilo da su bile pomoćno osoblje, nadničarke i sl., što je bio udio od 41,57%. Sve to pokazuje imovinski status žene koji se pogoršavao njezinim izlaskom iz zadruge jer žena poslije izlaska iz zadruge prestaje biti smatrana samostalnom privrednicom te postaje pomoćno osoblje ili obavlja kućanske poslove.

⁵¹⁷ „Osebenjak“ je naziv za pokretnu ili nepokretnu individualnu imovinu u zadrugi koja podliježe građanskom nasljednom pravu, a ne običajnom pravu zadruge.

⁵¹⁸ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge do 1881.*, Zagreb, 1989, 24, 124. Građanski zakon je regulirao nasljeđe tako da djeca obaju spolova po smrti roditelja imaju pravo nasljeđa. To je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji vrijedilo od 1861.

⁵¹⁹ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge do 1881.*, Zagreb, 1989., 216 – 218.

je da je navedena problematika utjecala na povećan broj žena koje su bile samostalne poduzetnice, tj. gospodarice ili vlasnice, a kojih je bilo za pedeset puta više nego izvan zadruga. Navedeni zakon korigiran je 1874. time što više nije imao retrogradni učinak, već se primjenjivao od 1870. godine.⁵²⁰

Unutar kategorije samostalnih poljoprivrednih djelatnika, bilo da je riječ o posjednicima i zakupcima, bilo o zadrugama, nadničarima i sl., žena je svugdje manje, osim u kategorijama obiteljskih pomoćnika gdje su uvijek brojnije nego muškarci. U kategoriju „osobe, baveće se kućnim poslovima“ uvijek su upisane žene, a ono što je zanimljivo jest to da u kategorijama posjednika – bilo u zadrugama, bilo izvan zadruga – žena kao ispomoć u kućanstvu ima više nego u kategorijama nadničara, činovnika ili pak obiteljskih pomoćnika, gdje se uopće ne pojavljuju. Zastupljenost žena kao osoba koje se bave kućnim poslom u zadrugama bila je 42,20%, u tajno podijeljenim zadrugama 93,96%, a u poljoprivrednim obiteljima izvan zadruga 83,13% žena bavilo se kućanskim poslovima. Uspoređujući to s obiteljima sezonskih radnika ili nadničara, dolazi se do podatka da je manje od 10% žena u tim obiteljima bilo djelatno baveći se kućnim poslovima, što pokazuje činjenicu da su te žene bile zaposlene u poljoprivrednim poslovima. Obitelji posjednika – bilo da je riječ o onima u zadrugama, podijeljenim zadrugama, bilo o onima izvan zadruga – imale su više djece ispod 14 godina nego one obitelji koje zarađuju kao pomoćni sezonski radnici ili nadničari. Tako jedna žena, u zadruzi ili izvan nje, ima jedno i više djece dok radnice i nadničarke statistički gledano nemaju djece ili imaju jedno dijete, izuzetak su samo žene zakupnika ili činovnika koje imaju po dvoje djece. Od ukupnog broja djece iznad 14 godina, u poljoprivrednim obiteljima bilo ih je samo 2%, što upozorava na činjenicu da su djeca iznad 14 godina većinom kategorizirana kao odrasle osobe te uvrštena u druge rubrike. U tzv. kategoriji „intelektualna privreda“ zastupljene su bile potkategorije poput svećenika, liječnika, učitelja, javnih činovnika, mjernika, odvjetnika, javnih službenika, dnevničara i ostalih. Kategorija je, kao i sve ostale kategorije, bila podijeljena na samostalno djelatno stanovništvo i „svojad“, tj. obitelj koja je bila popisana zajedno sa služinčadi. Od ukupnog broja⁵²¹ samostalno djelatnih stanovnika, 11,24% bilo je žena te su one uglavnom djelovale u zanimanjima poput učiteljica, primalja, javnih službenica i u kategoriji „ostali po zvanju“. U sklopu intelektualnih zanimanja, kućanskim poslovima bavile su se samo žene, a odnos tih žena naspram žena koje

---

⁵²⁰ Ibid, Zagreb, 1898., 231.

⁵²¹ Ukupan broj samostalno privređujućih muškaraca i žena u „intelektualnoj privredi“ bio je 249.

su zastupljene u samostalno djelatnoj kategoriji bio je šest puta viši. Zanimljivo je da, u većini kategorija unutar „intelektualne privrede“, žena koje se bave samo kućanskim poslom, točnije koje su bile obitelj, a ne služinčad, gotovo uvijek ima 1:1 u odnosu na muškarce u samostalno djelatnoj grupaciji stanovnika, što bi značilo da je vjerojatno riječ o suprugama ili majkama. Sasvim je drugačije u slučajevima javnih službenika, točnije u toj potkategoriji ima više muškaraca koji su samostalno djelatni te je većinom riječ o samcima.

Od svih intelektualnih djelatnosti, najviše su bili zastupljeni učitelji i učiteljice te su oni činili 25,30% unutar „intelektualne privrede“, potom javni službenici s 21,28%, razni činovnici s 17,26% udjela, zatim pisari i sl. s 14,05% udjela, 11,64% odnosilo se na svećenstvo, 6,02% su činili liječnici i primalje, potom mjernici i odvjetnici te druga zanimanja. Samo je jedna registrirana osoba radila kao umjetnik. Samostalno djelatne osobe privređivale su za 1,7 osoba uključujući djecu. Prema broju služinčadi koja je postojala u „intelektualnoj privredi“, svaka druga samostalno zaposlena osoba imala je u obitelji slugu. Prosječno su žene koje su bile u „intelektualnoj privredi“ imale jedno dijete ispod 14 godina. Od ukupnog samostalno djelatnog stanovništva kotara, njih 1,2% bilo je uposleno u intelektualnom sektoru. Od ukupnog broja stanovnika, na uzdržavane i djelatne u intelektualnom sektoru otpadalo je samo 1,7%.

U rudarstvu je bilo zaposleno samo 17 osoba koje su uzdržavale šestoro djece i uz njih su živjele tri žene baveći se kućanskim poslovima. U obrtu je bilo, od ukupnog broja privrednika⁵²², 12,10% djelatnih žena. Od toga, njih 33,53% bile su samostalne privrednice, 6,58% bile su naučnice i radnice, 20,35% bile su nadničarke, 39,52% obiteljske pomoćnice dok činovnica nije bilo. Kod muškaraca je bilo više samostalnih poduzetnika, tj. čak 53,42% privrednika, od kojih je 2,47% bilo činovnika, 36,10% bilo je pomoćnika i naučnika, 5,78% nadničara i sluga te 2,22% obiteljskih pomoćnika. Zanimljivo je da broj žena koje su se bavile kućanskim poslom opadao naspram tipa djelatnosti unutar obrta kojim su se bavili muškarci pa je tako bio gotovo isti omjer muškaraca u privatnom poduzetništvu obrta i žena koje su u kućanstvu, tj. 1:1. Kod činovnika, taj omjer bio je 2,5:1 dok je kod pomoćnika ili naučnika taj omjer bio 11:1, što upućuje na to da je većinom riječ o mlađim muškarcima ili muškarcima koji još nisu imali obitelj. Slična situacija bila je i kod nadničara budući da su oni često bili bez obitelji na nekom sezonskom poslu. Žene u kategoriji „obiteljski pomoćnik“ gotovo

---

⁵²² Ovdje je riječ o broju samostalno djelatnih obrtnika muškaraca i žena, tj. bilo ih je 1 380.

nestaju budući da u toj kategoriji žene nisu radile u kućanstvu, već su bile u ulozi obiteljske ispomoći u obrtu. Prosječno su odrasle žene u obrtnoj industriji imale jedno dijete ispod 14 godina. Broj privređujućih osoba u obrtu bio je 2,2 puta manji od ukupnog broja osoba u domaćinstvima obrtne industrije.

U trgovačkoj djelatnosti privređujućih žena bilo je 18,93%. Na samostalno djelatne trgovkinje otpadalo je 34,37%, njih 62,50% bile su obiteljske pomoćnice, a bilo je samo 3,2% činovnica. Ukupan broj privređujućih trgovaca i trgovkinja⁵²³, u odnosu na ukupan broj privređujućih ljudi u kotaru, iznosio je svega 0,84%, a ukupan broj svih osoba vezanih uz trgovinu⁵²⁴, naspram ukupnog broja stanovnika u kotaru, iznosio je 0,94%. Kod privređujućih trgovaca, njih 51,82% bilo je samostalno privređujućih, 5,10% bilo je činovnika, 30,65% radnika, pomoćnika ili naučnika dok je bilo 5,8% nadničara te 6,5% obiteljskih pomoćnika. Najviše je žena koje su se bavile kućanskim poslom bilo u samostalno djelatnih trgovaca dok u ostalim potkategorijama jedva da ih je bilo. Zanimljiv je zato velik broj sluga i sluškinja u domaćinstvima trgovaca, gdje se taj broj gotovo izjednačava s privređujućim brojem članova domaćinstva. Prosječan broj djece ispod 14 godina jest jedno dijete po ženskoj osobi. U trgovini je broj uzdržavanih bio 1,7 puta veći od broja privređujućih.

U bankarskoj djelatnosti nije bilo samostalnih poduzetnika ni privređujućih žena. Muškarci su privređivali samo u sektorima činovništva i službenika. Tako je bilo svega pet činovnika u cijelom kotaru, kao i jedan službenik. Svi su oni djelovali u Novoj Gradiški. Broj žena djelatnih u kućanstvu bio je nešto manji ili isti kao i broj djelatnih muškaraca te su postojale i sluge. U kućanstvu je, prema broju žena, bilo jedno dijete ispod 14 godina starosti. Broj djelatnih osoba bio je dvaput manji od broja uzdržavanih osoba. U području prometa, zbog tek izgrađenih željeznica, broj radnika bio je veći pa se unutar popisnice javlja i rubrika za sektor prometa koji je odvojen od trgovine, što nije bio slučaj 1880. U prometu su bila samo tri samostalno privređujuća djelatnika, tj. vjerojatno je bila riječ o privatnim prijevoznicima. Privređujućih je najviše bilo u kategoriji službenika željeznice ili pošte ili brodova, tj. 42,01%, nadničara je bilo 26,89%, činovnika 17,64%, a lađara, brodara ili mornara 10,92%. Od ukupnog broja privređujućih osoba, žena je bilo 2,4% i to samo u sektoru činovnica. Žena koje su se bavile kućanskim poslom bilo je malo više od muškaraca u privređujućim djelatnostima, osim u kućanstvima lađara i mornara gdje je žena bilo četiri puta manje. Samo

---

⁵²³ Ukupno je to iznosilo 169 osoba.

⁵²⁴ Ukupno je to iznosilo 387 osoba.

su činovnici i službenici imali sluge u kućanstvima u sektoru prometa. Žene su u prosjeku imale više od jednog djeteta ispod 14 godina. Broj djelatnih osoba bio je triput manji od broja uzdržavanih osoba.

Uz već spomenuta zanimanja, postojale su grupacije raznih osobnih pomoćnika pa je u tom sektoru radilo 12 osoba, osam osoba imalo je ostala zanimanja te ih je četvero radilo neko nepoznato zanimanje. Umirovljenika je bilo 0,9%, a u sektoru vojske zabilježeno je samo 16 žena koje su bile u kućanstvu te 11 sluga i 20 djece budući da su vojnici bili bilježeni zasebno. U cijelom je kotaru bio određen i broj kažnjenika, prosjaka, franjevac, stipendista općine Stara Gradiška te ljudi koji su živjeli od milostinje općine Nova Gradiška. Tu kategoriju ljudi činilo je svega 0,2% stanovnika.

Ako usporedimo udjele djelatnog i uzdržavanog stanovništva u svim djelatnostima u novogradiškom kotaru s udjelima istog stanovništva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji⁵²⁵, uočavamo da je 1890. u novogradiškom kotaru bilo ukupno nešto više privređujućeg stanovništva pa je, prema tome, kotar bio pomalo iznadprosječan, a time je i udio ostalog stanovništva, tj. kućanica, slugu, starijih ljudi i djece, bio nešto manji. Udio djelatnog i uzdržavanog stanovništva po svim djelatnostima, osim poljoprivrede, u kotaru Nova Gradiška, u usporedbi s djelatnostima u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, bio je ispodprosječan. Jedino je u poljoprivrednim djelatnostima bilo više angažirana stanovništva dok je u sektoru prometa kotar Nova Gradiška bio u rangi prosjeka Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Nešto je drugačija slika bila u usporedbi s Požeškom županijom pa je tako u novogradiškom kotaru bio veći udio zaposlenog i djelatnog stanovništva u sektorima prometa, rudarstva i vojske nego u cijeloj županiji. Navedeno nije ni čudno s obzirom na veći broj prometnica, pogotovo željezničkih, kao i s obzirom na veće koncentracije rudnika diljem novogradiškoga kotara. Veći udio vojske i umirovljenika u novogradiškom kotaru, pogotovo u samoj Novoj Gradiški, povezan je s činjenicom da je velik broj umirovljenih vojnih osoba poslije razvojačenja Gradiške pukovnije nastavio živjeti u Novoj Gradiški, kao što su u gradu Brodu i Novoj Gradiški bili stacionirani i vojni garnizoni.

---

⁵²⁵ Odnos ukupnog uzdržavanog i privređujućeg stanovništva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1890. bio je takav da je 48,88% privređujućih stanovnika uzdržavalo 51,12% ostalog stanovništva.

Tablica 14. - Usporedna tablica udjela ukupnog stanovništva prema zvanju i zanimanju za kotar Nova Gradiška, Požešku županiju te Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju tijekom razdoblja 1890. – 1910. u %⁵²⁶

Područja	Kotar Nova Gradiška			Požeška županija			Kraljevina Hrvatska i Slavonija		
Zanimanja /Godine	1890.	1900.	1910.	1890.	1900.	1910.	1890.	1900.	1910.
Poljoprivreda	87,37	84,34	83,29	85,95	82,68	80,50	84,64	82	78,82
Intelektualna djelatnost	1,7	1,71	1,6	1,77	1,85	1,83	1,94	1,98	2,14
Obrt	7,56	8,27	9,05	8,88	9,07	10,1	8,30	8,37	9,73
Trgovina i bankarstvo	0,96	1,16	1,49	1,17	1,25	1,56	1,52	1,48	1,86
Rudarstvo	0,06	0,004	0,05	0,05	0,005	0,02	0,09	0,1	0,16
Promet	0,9	1,09	1,12	0,85	1,38	1,69	0,98	1,38	1,67
Umirovljenici	0,9	1,22	0,9	0,7	0,78	0,88	0,80	0,82	0,9
Nadničari	0,03	0,72	0,88	0,04	1,11	1,29	0,57	1,40	1,83
Vojska	0,11	0,69	0,58	0,06	0,61	0,66	0,81	0,75	0,85
Ostalo	0,3	0,27	0,58	0,53	1,14	1,48	0,5	2,56	3,84

⁵²⁶ Tablica je rezultat izračuna autorice temeljem Fonda *Popisa stanovništva i Statističkog godišnjaka I. 1905.*, Zagreb, 1913., 96 – 97.

U *Popisu stanovništva*, unutar kategorije zvanja i zanimanja prema općinama kotara Nova Gradiška, uviđa se u kojoj je mjeri navedeni kotar bio poljoprivredno orijentiran te kako su krajem 19. stoljeća obrti i trgovina bili tek u začetku. U većini općina novogradiškoga kotara 1890. živjelo je između pet i šest tisuća ljudi, a izuzetak su bile općina Svinjar gdje je živjelo 1 488 ljudi, zatim Stara Gradiška gdje je živjelo 2 633 te samo trgovište Nova Gradiška gdje je živjelo 2 471 ljudi.

Prema *Popisu stanovništva* iz 1890., od ukupnog stanovništva u općini Cernik, 89,03% stanovnika bilo je vezano uz poljoprivredu, bilo da su privređujući, bilo da su uzdržavani članovi obitelji. Ako se pogleda broj privređujućih u poljoprivredi, onda je to, naspram ukupnog broja privređujućih u općini, iznosilo 90,77%. Ostalih 9,33% stanovnika bilo je prema djelatnostima podijeljeno na 0,6% zaposlenih u intelektualnim djelatnostima, 7,14% u obrtu, a u trgovini 1,02%, troje ljudi bilo je zaposleno u rudarstvu, jedna osoba u prometu, bilo je 12 umirovljenika te je, prema tom *Popisu stanovništva*, ostalo otpadalo na franjevence i prosjake. U općini Rešetari bilo je najviše poljoprivredno orijentiranog stanovništva u cijelom kotaru pa je tako, od ukupnoga privređujućeg stanovništva u poljoprivrednoj djelatnosti, bilo 96,86% stanovnika, samo 0,5% bilo je u sektoru intelektualnih djelatnosti, 2,06% u sektoru obrta, 0,1% u trgovini, 0,1% u sektoru prometa te 0,2% ostalih. Slične postotke imale su i općine Okučani, Mašić, Staro Petrovo Selo te Nova Kapela. Nova Kapela imala je 0,5% stanovništva zaposlenih u sektoru rudarstva, a Stara Gradiška imala je razvijeniji sektor prometa, tj. čak 1,47%, budući da je postojalo 14 zaposlenih mornara i lađara. U većini općina, druga djelatnost po brojnosti bio je obrt, gdje je bilo zaposleno između 3 i 6% stanovnika dok je u trgovini bilo zaposleno između 0,3 i 1% stanovnika. U „intelektualnoj privredi“ u većini općina bilo je zaposleno između 0,6 i 1% stanovnika. Bilo je općina gdje u prometu nije bila zaposlena nijedna osoba, primjerice Davor⁵²⁷, dok je u drugim općinama zaposlenih u prometu bilo između 0,3 i 1,5%. Sasvim je drugačija slika bila u mjestu Nova Gradiška koje je najviši postotak zaposlenih imao u sektoru obrta, tj. od ukupno privređujućih, 46,21% bilo je obrtnika, potom 23,76% poljoprivrednika, 12,41% drugih djelatnosti, 8,97% u sektoru intelektualnih djelatnosti, 5,28% trgovaca, 2,81% djelatnika u prometu te 0,52% u sektoru bankarstva. Od ukupnoga broja privređujućeg i uzdržavanog stanovništva, od obrta je živjelo

---

⁵²⁷ Izneseni podaci temelje se na službenim statističkim podacima Popisa stanovništva Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu. Jesu oni odgovarali realnosti tj. je li u Davoru bilo zaposlenih osoba u prometu poput lađara i sl., ostaje nepoznato.

41,68% stanovnika, od poljoprivrede 19,38%, a ostalih zanimanja, poput vojske ili umirovljenih osoba, bilo je 15,45%, od „intelektualne privrede“ živjelo je njih 12,05%, od trgovine 6,83% stanovnika, 4,1% od prometa i 0,68% od bankarstva.

Popis stanovništva u kategoriji zvanja i zanimanja za 1900. godinu za neke djelatnosti nije bio dovoljno specificiran. Intelektualne djelatnosti nisu bile specificirane za svako zanimanje, sektori trgovine i bankarstva bili su objedinjeni, a u sektoru poljoprivrednika bili su odvojeni poljoprivreda i vrtlarstvo od ostalih grana primarne djelatnosti. *Popis* je bio tako koncipiran da je postojala zasebna rubrika za javnu službu i slobodna zvanja, vojsku, nadničare bez posebne oznake, kućnu služinčad, „posebnike“ i umirovljenike te ostala zanimanja.

Prema *Popisu zvanja i zanimanja* iz 1900.⁵²⁸, u novogradiškom kotaru bilo je ukupno 84,34% ljudi koji su živjeli od poljoprivrede, bilo da je riječ o privređujućima, bilo uzdržavanima. Od ukupnog broja privređujućih osoba, poljoprivrednika je bilo 86,43%, a od ukupnog broja privređujućih, 93,85% žena bavilo se poljoprivredom. Svaki privređujući poljoprivrednik uzdržavao je još 0,7 „svojadi“, tj. osoba koje nisu privređivale. Obrtom se, od svih privređujućih u kotaru, bavilo 6,9% osoba, od toga 1,3% žena. Od obrta je u novogradiškom kotaru živjelo 8,26% stanovnika, tj. toliko je iznosio udio privređujućih i uzdržvanih u ukupnom stanovništvu. Svaki privređujući obrtnik uzdržavao je 1,1 „svojadi“. Od ukupnog broja privređujućeg stanovništva, 0,96% stanovnika radilo je u sektoru trgovine i bankarstva te je svaki privređujući uzdržavao još 1,1 „svojadi“. U trgovini i bankarstvu radilo je 0,27% žena od ukupnog broja privređujućih žena. U sektoru prometa, od ukupnog broja privređujućih, radilo je svega 0,56% stanovnika te je svaki od njih uzdržavao još 2,3 „svojadi“. Prometom se bavilo 0,04% žena od ukupnog broja radnih žena. Od ukupno privređujućih, u sektoru javne službe i javnih djelatnosti bilo je 1,23% stanovnika, od kojih je svaki privređujući uzdržavao 1,5 „svojadi“. U oružanim snagama nije bilo žena. Od ukupnog broja privređujućih, 1,0% otpadalo je na vojnike i slična zanimanja. Vojnici i oružnici uzdržavali su manje od jedne osobe. U kategoriji nadničara bez posebne oznake, od ukupnog broja privređujućih osoba, bilo je 0,67% stanovnika te je svaki uzdržavao manje od jedne osobe. Kućna služinčad činila je 1,2% od svih privređujućih te su žene u toj grupaciji bile četiri puta zastupljenije nego muškarci. Kućna služinčad imala je zanemariv broj uzdržvanih.

---

⁵²⁸ HR-HDA, Popis stanovništva, Fond 367, kut. 19.

„Posebnici“ i umirovljenici činili su 0,87% svih privređujućih te su uzdržavali više od jedne osobe. Unutar kategorije „ostala zanimanja“, udio stanovnika iznosio je 0,15% te je u toj kategoriji svaka osoba uzdržavala više od jedne osobe.

Zaključno se može reći da je tijekom 1900. odnos socijalno-ekonomskih struktura, tj. udio u djelatnosti ukupnog stanovništva novogradiškoga kotara bio takav da je, od ukupnoga uzdržavanog i privređujućeg stanovništva, 84,34% stanovnika živjelo od poljoprivrede, 8,26% od obrta, 1,15% od trgovine, 1,08% od prometa, 1,71% od javne službe, 0,68% otpadalo je na vojsku i uzdržavane, 0,72% živjelo je od nadničarenja, 0,71% od osobnih usluga, 1,03% bili su „posebnici“ i umirovljenici te je 0,26% stanovnika činilo ostala zanimanja.

Ako se sagleda situacija u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je dolazilo do pada zaposlenosti u primarnoj djelatnosti, novogradiški kotar slijedi trend smanjenog udjela zaposlenih i uzdržavanih u tom sektoru djelovanja te prvih koraka prema orijentiranju stanovništva na uslužne djelatnosti. Može se čak reći da je to smanjenje ukupnog stanovništva angažiranog u poljoprivredi iznadprosječno naspram Kraljevine Hrvatske i Slavonije, tj. da se stanovništvo kotara Nova Gradiška u deset godina, od 1890. do 1900., više orijentira na druge gospodarske grane te napušta poljoprivrednu djelatnost više nego što je to slučaj u ostatku Kraljevine iako je u trendu s ostatkom Požeške županije. Čak je i rast unutar obrta u deset godina u novogradiškom kotaru viši od prosjeka Kraljevine ili Požeške županije, ali u ukupnom sagledavanju prosjeka udjela stanovništva u obrtu, novogradiški kotar zaostaje. Iako i u sektorima obrta, trgovine i prometa postoji iznadprosječan rast naspram Požeške županije i Kraljevine, udio stanovnika u tim sektorima ispodprosječan je naspram udjela u Požeškoj županiji ili Kraljevini. Mogu se izdvojiti dva sektora djelatnosti, tj. intelektualna djelatnost i umirovljenici, gdje postoje zanimljiva odstupanja. U intelektualnoj djelatnosti postoji stagnacija na području kotara Nova Gradiška dok je u ostalim krajevima, tj. Požeškoj županiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, vidljiv blagi porast. Kod umirovljenog stanovništva, situacija je drugačija, tj. postoji izrazit rast u novogradiškom kotaru naspram Požeške županije i Kraljevine. Prema dostupnim statističkim podacima⁵²⁹ za 1910., postoje informacije o novogradiškom kotaru iz sfere „intelektualne privrede“, rudarstva, obrta, trgovine i prometa te primarne djelatnosti. Tako je u „intelektualnoj privredi“ bilo zaposleno i uzdržavano, od

---

⁵²⁹ Ibid, Popis stanovništva prema zvanju i zanimanju 1910., kut. 38 i 41, sv. 50, sv. 54.

ukupnog broja stanovnika, samo 1,6% ljudi. Udio djelatnog stanovništva u intelektualnoj djelatnosti iznosio je 43,48% dok se ostali udio odnosio na uzdržavane članove obitelji.

Samostalnih privrednika u intelektualnoj djelatnosti bilo je samo 23, što je – u usporedbi s činovnicima i svim pomoćnim osobljem – izrazito malen broj koji upućuje na činjenicu da je privatnih poduzetnika bilo izrazito malo, tj. samo 6,2% unutar „intelektualne privrede“ dok su ostali bili državni službenici i činovnički aparat. Tako su u nastavi postojala samo četiri privatna djelatnika, a ostalih 87 nastavnika bilo je u sklopu državne organizacije. Primjerice, postojala su tri umjetnika, šest samostalnih zdravstvenih poduzetnika, pet samostalno zaposlenih javnih bilježnika ili odvjetnika i sl. Prema dostupnim podacima, od ukupnog stanovništva, 83,29% stanovnika bilo je djelatno i uzdržavano od rada u sektoru poljoprivrede, 9,04% stanovnika bilo je uzdržavano te je djelovalo u sektoru obrta, 1,49% stanovnika djelovalo je u sektoru trgovine dok je u sektoru prometa bilo djelatno i uzdržavano 1,12% stanovnika. Prema *Popisu stanovništva* za 1910., u novogradiškom kotaru u sektoru prometa i upravljanja prometnicama i komunikacijama⁵³⁰ bio je zaposlen 181 čovjek, od toga je najviše zaposlenih radilo na željeznici. U bankarskom sektoru u štedionicama Cernika, Nove Gradiške, Nove Kapele, Stare Gradiške i Okučana bilo je zaposleno ukupno 20 činovnika i činovnica. U kategoriji vojske i umirovljenika bilo je više osoba koje samostalno privređuju od uzdržavanih članova obitelji pa je tako kod umirovljenika i posebnika bilo 57,59% privređujućih, a ostali su uzdržavani, što je još izrazitije u slučaju vojske gdje je 83,0% privređujućih dok su ostali uzdržavani. U kategoriji ostalih zanimanja, u popisima za novogradiški kotar, javljaju se glazbenici, artisti, „putujući cigani“, bludnice, skitnice i slično te je njihov udio u ukupnom djelatnom i uzdržavanom stanovništvu kotara iznosio 0,15% ljudi. Tako je, primjerice, bilo ukupno 18 glazbenika i „muzikaša“ u kotaru, sedam „artista“ i „čarobnjaka“, troje „putujućih cigana“, jedan vlasnik bludilišta⁵³¹ i šest osoba povezanih s tim poslom.

Zaključno se može reći da je tijekom perioda 1890. – 1910., usporedbom statističkih podataka za kotar Nova Gradiška, udio poljoprivrednog stanovništva blago opadao – za oko 4% u dvadeset godina od ukupnog broja stanovnika – dok se apsolutni broj poljoprivrednog stanovništva povećao za 20% u istom razdoblju. Povećanje je izrazitije između 1900. i 1910.,

---

⁵³⁰ Ibid, svezak 42. Odnosi se na poštu, brzopjave i telefon.

⁵³¹ Bludilište u Novoj Gradiški nalazilo se u sklopu gostionice Vilima Reinera da bi se kao novi vlasnik nakon nekoliko godina spominjao Franjo Lusić.

čemu je mogući uzrok veći broj zatečenih sezonskih najamnih radnika u *Popisu stanovništva* iz 1910. godine. Broj obrtnika konstantno se povećava u postotku stanovnika te se njihov apsolutni broj povećao za više od 50% u periodu od dvadeset godina. Broj zaposlenih i uzdržavanih stanovnika iz sektora prometa također stalno raste te se u dvadeset godina povećao za 20%. Isto tako, znatno se povećao udio trgovaca te je njihov apsolutni broj udvostručen. Što se tiče intelektualnih zanimanja, njihov je udio u ukupnom broju stanovnika konstantan i kreće se od 1,6 do 1,7%.

Vertikalna usporedba⁵³² kotara Nova Gradiška s Požeškom županijom i Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom u razdoblju od 1890. do 1910. pokazuje kako je Požeški kraj ruralniji nego ostatak Kraljevine Hrvatske i Slavonije iako su u njemu postojala dva grada. Navedeno se može uočiti iz slabog pada⁵³³ udjela stanovništva u poljoprivrednoj djelatnosti koji ne prati tendenciju smanjenja udjela stanovništva u poljoprivredi u ostatku Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a to samo znači da se taj kraj relativno slabo prilagođavao novonastalim okolnostima rasta udjela stanovništva u uslužnim i proizvodnim djelatnostima. Poljoprivredna je djelatnost očekivano bila najvažnija u plodnoj Slavoniji, ali očito je da ni novogradiški kotar pa ni cjelokupna županija nisu pratili razvoj ostatka Kraljevine Hrvatske i Slavonije jer se udio poljoprivrednog stanovništva smanjuje sporije. Paralelno s tim procesom, slijedio je proces povećanja udjela stanovništva u drugim djelatnostima, pogotovo proizvodnim i uslužnim, ali ako se usporedi taj udio za novogradiški kotar i Požešku županiju, jasno se uočava kako novogradiški kraj, iako se razvija u odnosu na ranija razdoblja, ne uspijeva u razvoju doseći ostatak županije, a time ni Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Iz svega je jasno da novogradiški kotar ne prati tendenciju rasta udjela ukupnog stanovništva u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima koje su nosile razvoj, već zaostaje i za prosjekom Požeške županije, a zasigurno za prosjekom Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Navedeno se posebice može uočiti ako se napravi usporedba s izrazito razvijenim kotarom Brod i gradom Brodom koji je bio mnogo razvijeniji od Nove Gradiške. Zanimljivo je da se adekvatan razvoj ne događa ni u drugim segmentima djelatnosti poput prometa ili rudarstva, već su, primjerice, u sektoru prometa u novogradiškom kotaru uočeni stagnacija i smanjen razvoj naspram ostalih krajeva Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Jedina grupacija zvanja i

---

⁵³² Temelji se na tiskanim statističkim podacima Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda i Magyar Statisztikai Közlönyek.

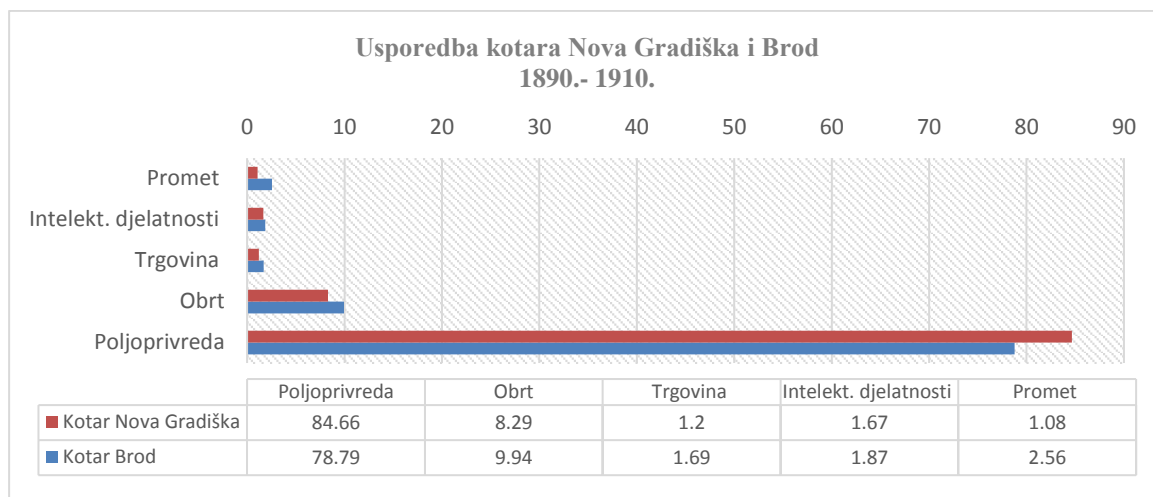
⁵³³ Pad udjela stanovnika u poljoprivrednoj djelatnosti novogradiškog stanovništva jest 4%, u Požeškoj županiji 5,5% a u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 6%.

zanimanja gdje je kotar Nova Gradiška iznad prosjeka županije te Kraljevine Hrvatske i Slavonije jest u sektoru nedjelatnoga umirovljenog stanovništva, čime se potvrđuje hipoteza da je taj kraj bio zanimljiv bivšem vojnom stanovništvu koje se, nakon vojne obveze i ukinuća Gradiške pukovnije, ondje nastanilo, pogotovo u samoj Novoj Gradiški u kojoj je 10% stanovnika otpadao na umirovljenike.

Ako se pak napravi horizontalna usporedba kotara Nova Gradiška i njemu bliska broskog kotara u vremenskom periodu od 1890. do 1910., uočava se da je udio poljoprivrednog stanovništva u broskom kotaru za 5 – 6% manji nego u gradiškom te da je broski kotar imao za 1,7% više obrtnika, 1,5% više djelatnog i uzdržavanog stanovništva u sektoru prometa i 0,5% u sektoru trgovine. Udio umirovljenika u broskom kotaru godinama se smanjivao dok je u kotaru Nova Gradiška prvotno rastao da bi se 1910. izjednačio s 1890. godinom. Udio vojnika u broskom kotaru više je rastao nego u novogradiškom kotaru.

Sve navedene razlike proizlaze iz činjenice da je grad Brod imao dvostruko više stanovnika nego trgovište Nova Gradiška te je s vremenom postajao jači obrtnički, trgovački i prometni centar. U razdoblju od dvadeset godina, stanovništvo trgovišta Nova Gradiška povećalo se za 20% dok se stanovništvo grada Broda povećalo za 50%. Uspoređujući strukturu stanovništva grada Broda i trgovišta Nova Gradiška za 1890. godinu, uočava se da je gotovo identična te da oba imaju 19% poljoprivrednog stanovništva, oko 40% obrtnika, 7 – 8% trgovaca, ali i da je glavna razlika u području prometnih djelatnosti jer je u Novoj Gradiški u tom području bilo zaposleno i uzdržavano samo 4% stanovništva, a u gradu Brodu gotovo 14%. Nasuprot tome, u Novoj Gradiški je oko 12% stanovnika u intelektualnoj djelatnosti, a u gradu Brodu samo 7,64% iako je u apsolutnim brojkama u gradu Brodu u toj djelatnosti 25% više radnih ili uzdržavanih registriranih ljudi. Trgovište Nova Gradiška ima daleko veći udio umirovljenika i „posebnika“, koji čine gotovo 10% stanovništva, dok u gradu Brodu oni čine nešto više od 2% stanovnika. Zanimljivost je malen broj vojnika u gradu Brodu 1890., tj. samo šest, dok je u Novoj Gradiški bilo 44 vojnika, da bi se taj broj 1910. povećao u gradu Brodu na 1 058, a u trgovištu Nova Gradiška bilo je stacionirano samo 254 vojnika.

Grafički prikaz 3. Srednja vrijednost udjela stanovništva kotara Nova Gradiška i Brod prema djelatnostima 1890. – 1910.⁵³⁴

Uspoređujući grad Brod i trgovište Nova Gradiška 1900., i u jednom i u drugom naselju dolazi do značajne promjene u strukturi stanovništva. Očekivano opada za nekoliko postotaka udio poljoprivrednog stanovništva⁵³⁵ dok se udio obrtnika značajno smanjuje: s oko 40% na oko 30% stanovništva u oba naselja. Udio stanovništva koji je bio vezan uz trgovačku djelatnost ostaje nepromijenjen u oba naselja. Dok se postotak stanovnika povezan s prometnim djelatnostima u gradu Brodu značajno smanjuje: s 14 na 8%, u trgovištu Nova Gradiška, taj se postotak ne mijenja u odnosu na 1890. Najveća promjena zbiva se u vojno-oružanim djelatnostima koje u gradu Brodu obuhvaćaju više od 11% stanovnika, a u Novoj Gradiški gotovo 9% stanovnika. Udio služinčadi i nadničara u oba grada zauzima do 5%.

⁵³⁴ Grafički prikaz je rezultat izračuna autorice temeljem Fonda Popisa stanovništva i *Statističkog godišnjaka I. 1905.*, Zagreb, 1913., 96 – 97.

⁵³⁵ Trend opadanja udjela poljoprivrednog stanovništva uviđa se i u kotaru Brod i u kotaru Nova Gradiška.

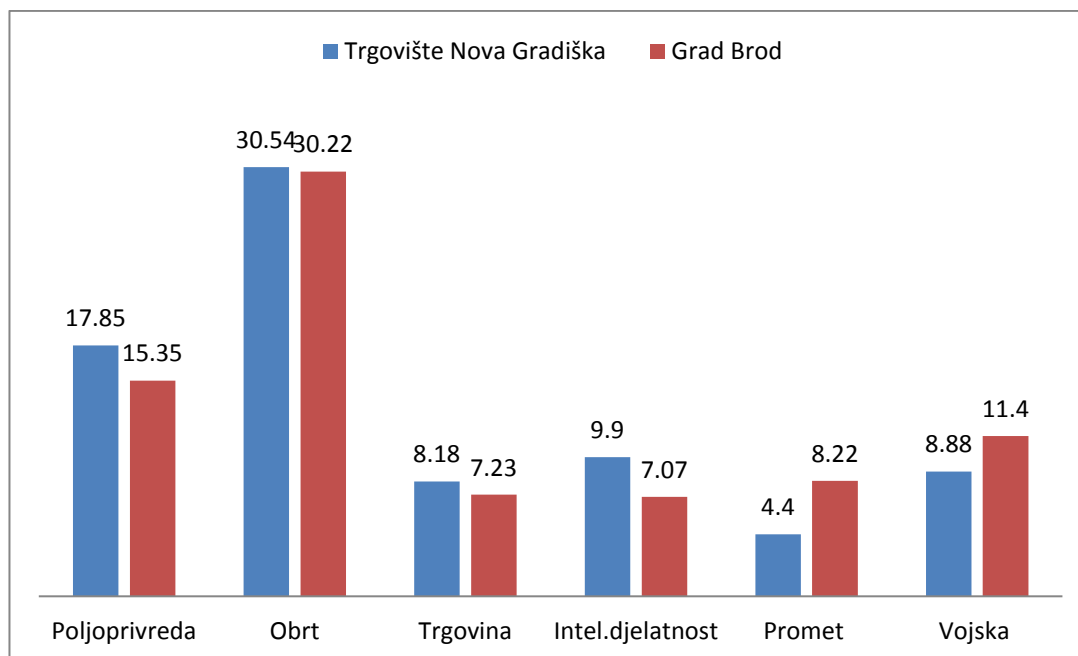
Tablica 15. - Usporedbe udjela cjelokupnog stanovništva prema djelatnostima u kotarima Nova Gradiška i Brod za period 1890. – 1910. u %⁵³⁶

Godine	1890.		1900.		1910.	
Područje/Djelatnost	Kotar Brod i grad Brod	Kotar Nova Gradiška	Kotar Brod i grad Brod	Kotar Nova Gradiška	Kotar Brod i grad Brod	Kotar Nova Gradiška
Poljoprivreda	83,25	87,37	79,17	84,34	73,97	83,29
Obrt	9,15	7,56	9,23	8,26	11,46	9,05
Trgovina	1,43	0,96	1,53	1,15	2,13	1,49
Intelekt. djelatnost	1,66	1,7	1,95	1,71	2,02	1,6
Umirovljenici	2,17	0,9	1,22	1,03	0,81	0,91
Vojska	0,1	0,11	1,75	0,69	2,11	0,58
Promet	2,15	0,9	1,83	1,08	3,72	1,12

⁵³⁶ Tablica je rezultat izračuna autorice na temelju Fonda Popisa stanovništva i *Statističkog godišnjaka I.* 1905., Zagreb, 1913., 96 – 97.

Grafički prikaz 4. Struktura stanovništva prema djelatnostima, prikazana u udjelima između trgovišta Nova Gradiška i grada Broda 1900.⁵³⁷

U novogradiškom kotaru, prema *Popisima stanovništva* u kategoriji zvanja i zanimanja, bilo je raznolikih zvanja i zanimanja koji s današnjeg stanovišta donekle izgledaju arhaično pa je, zbog ilustracije raznovrsnosti, zanimljivo navesti neke. U sektoru trgovine, od zanimljivijih zanimanja postojali su „piljarici“⁵³⁸ živežnim namirnicama, „pravi kućarci“⁵³⁹ ili pak trgovci začina. U sektoru obrta zanimljivo je istaknuti zaboravljene obrte poput kućnih i pučkih obrta, crjevara i izrađivača fileta, proizvodnje kolomaza, „pravljenje petljane i pletene robe“⁵⁴⁰, obrta za „utiskivanje modela i modeliranje“⁵⁴¹, gasitelja i palitelja luči, tj. „nažigača“, trgovaca pijavicama, žabama i sl., proizvođača kazana, proizvođača bičeva ili pak proizvođača kvasca. Slikovni prilozi radu prikazuju memorandume nekih obrtnika koji su djelovali u Novoj Gradiški i fotorazglednicu (**Slike 14, 15, 17, 19**). Fotorazglednica prikazuje unutrašnjost dvorišta prve novogradiške radionice kazana Paje Jocića koja je, prema tekstu na memorandumu, utemeljena 1848. i natkrivena kola koja su vjerojatno služila za prijevoz kazana, ali i kao mogući mobilni kazan za pečenje šljivovice.

⁵³⁷ Grafički prikaz rezultat je izračuna autorice temeljem Fonda Popisa stanovništva.

⁵³⁸ Prodavači voća i povrća na tržnicama.

⁵³⁹ Pod tim pojmom podrazumijevani su registrirani trgovci koji su prodavali robu od kuće do kuće.

⁵⁴⁰ HR-HDA, Popis stanovništva, Fond 367, Popis stanovništva prema zvanju i zanimanju 1910., kut. 38 i 41, sv. 50, sv. 54.

⁵⁴¹ Ibid.

7.2. „Prvotna produkcija“⁵⁴² ili poljoprivreda i ostale primarne djelatnosti

Sektor primarnih djelatnosti, točnije ratarstvo, stočarstvo, vinogradarstvo, šumarstvo, svilogojstvo, ribogojstvo i sl., prema ukupnom broju ljudi koji su privređivali u toj djelatnosti, 1880. zauzimao je najveći udio u privredi Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Izuzetak su prema, navođenju Milovana Zoričića⁵⁴³, bili samo gradovi riječke i srijemske županije, ali od ukupnog broja djelatnog muškog stanovništva, njih 54% bili su poljoprivrednici. Ako se pogledaju statistički podaci koje donosi Milovan Zoričić⁵⁴⁴ za 1890., situacija je nešto drugačija za cijelo područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije, tj. 84,64% stanovništva bilo je zaposleno u primarnim djelatnostima, a to je 9/10 cjelokupnog stanovništva. Velika razlika nastala je u popisnim listama između 1880. i 1890. zbog sjedinjenja Vojne krajine kao ruralnijeg dijela s civilnim područjem, ali i zbog činjenice da žene nisu prvotno bile ubrajane u stanovništvo zaposleno u primarnim djelatnostima. *Popis stanovništva* za 1890. donosi čak manji udio djelatnih muškaraca u primarnim djelatnostima nego 1880., tj. 53%. Gradiški kraj nije se razlikovalo od ostatka Kraljevine pa tako ni Slavonije, jedino što je jedan njegov dio potpadao pod bivšu vojnu vlast a drugi dio je potpadao pod civilnu Hrvatsku, tj. bio je u sklopu vlastelinstva Cernik.

Organizacija poljoprivrednih gospodarstava na području vlastelinstva Cernik razlikovala se od zadružnih gospodarstava u vojnom dijelu, točnije u Gradiškoj pukovniji. Prema studiji Jasne Čapo Žmegač⁵⁴⁵, koja je izučavala samo rimokatolička naselja u cerničkom vlastelinstvu, jasno se uviđala razlika između zapadnih (Mala, Giletinci, Šagovina i Cernik) i istočnih naselja (Bačindol, Baničevac, Drežnik, Opatovac i Podvrško) vlastelinstva. Zapadna naselja vlastelinstva tvorila su jezgru samog vlastelinstva te su mu pripojena 1707. dok su istočna naselja pripojena 1727. Zapadna naselja činile su kuće koje su imale manju količinu zemljišta po kućanstvu te je na tom području dio stanovnika bio aktivan i u nekoj drugoj djelatnosti. Stanovnici istočnih naselja bili su većinom kmetovi ili koloni⁵⁴⁶ koji su bili vezani za zemlju te su time imali i veću količinu zemlje vezane uz kućanstva. Prema

⁵⁴² Termin koji je bio korišten u Popisu stanovništva prema zvanju i zanimanju.

⁵⁴³ M. ZORIČIĆ, *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1896., 78.

⁵⁴⁴ Ibid. Zagreb, 1896., 78.

⁵⁴⁵ J. ČAPO ŽMEGAČ, *Vlastelinstvo*, Zagreb, 1991., 195.

⁵⁴⁶ Koloni su oni koji su imali jednu ili više osmina selišta.

navedenoj studiji⁵⁴⁷, stanovništva koje je imalo manje zemlje, tj. oko 1/8 ili 2/8 selišta u samom Cerniku, bilo je 80% dok je u istočnim naseljima bilo samo 20% stanovnika koji su imali malu količinu zemljišta. Poveznicu između pretežno poljoprivrednih istočnih sela cerničkog vlastelinstva autorica vidi u dugotrajnom boravku na tom području, za razliku od zapadnih cerničkih sela i Cernika koji su bili izloženiji migraciji, prije svega, nakon povlačenja Turaka. Židovi koji su doseljeni tijekom 18. stoljeća, pomoću⁵⁴⁸ vlastelina Ignaca Markovića, pokušali su učiniti Cernik trgovačkim krajem, pogotovo od 1825. kada im je bio zabranjen boravak u Vojnoj krajini pa im je naseljavanje uz vojnu granicu bilo zamašnjak za daljnji prosperitet. Autorica navedene studije navodi elemente po kojima stanovništvo cerničkog vlastelinstva nije živjelo lošije od prosječnog stanovništva drugih vlastelinstava Hrvatske te da je količina zemljišta po ukućanu iznosila između 0,8 i 1,3 jutara. Kako je stanovništvo cerničkog vlastelinstva živjelo, može se vidjeti iz obraćanja seljanke caru Josipu prilikom njegova prolaza kroz Cernik. „Jasna kruno, siromasismo, tešku porciju dajemo, a zemlje neimamo⁵⁴⁹“. U cerničkom kraju, prema Pilleru i Mitterpacheru, glavni izvor prihoda bile su šume, zatim stoka te potom voćnjaci, pogotovo šljivici, i nešto manje vinogradi.⁵⁵⁰

Seosko stanovništvo Gradiške pukovnije većinom je živjelo u seoskim zadrugama. Prema objavi Dvorskog ratnog vijeća u uvodnoj odredbi Krajiškoga osnovnog zakona iz 1807.⁵⁵¹, kućne zadruge objašnjene su ovako: „Pod kućnom zadrugom razumijeva se zajednički život većeg broja ljudi u istoj kući koje u zajedničkoj svrsi udružuju svoje snage i svoje imetke... ukućani su se u toj zajednici odvajkada tretirali kao suvlasnici, dičeći se jednakošću svojih prava...“. Na tragu razumijevanja tog pojma, Kristina Milković⁵⁵² navodi kako je suština zadruge bila u odnosu, a ne u brojnosti članova. Upravo taj odnos među članovima zadruge bio je predmetom mnogih interpretacija i pokušaja da se običajno pravo razumije pomoću građanskog zakona. Pitanje odnosa među suvlasnicima postalo je od druge polovice 19. stoljeća problemom koji se često manifestirao u raspadu zadruga budući da dioba obitelji nije postojala, već je postojala samo dioba imovine. Prema Temeljnom krajiškom zakonu iz 1850., krajiške kuće postale su vlasnici zemlje koju su dotad uživali kao vojno leno

⁵⁴⁷ J. ČAPO ŽMEGAČ, *Vlastelinstvo*, Zagreb, 1991., 195.

⁵⁴⁸ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 188. Cerničko vlastelinstvo, tj. Ignac Marković potaknuo je gradnju kuće Prkos na granici Vojne krajine i Provincijala. Navedeni objekt bio je mjesto trgovanja.

⁵⁴⁹ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik., 1980., 196.

⁵⁵⁰ Ibid, Cernik, 1980., 206.

⁵⁵¹ Ognjeslav UTJEŠENović OSTRAŽINSKI, *Kućne zadruge, Vojna Krajina*, Zagreb: 1988., 37 (dalje *Kućne zadruge*).

⁵⁵² Kristina MILKOVIĆ, *Osnovni krajiški zakon 1807.*, Zagreb, 2005., 100.

uz obvezu služenja vojske. Nekretnine krajiških zadruga dijelile su se na obiteljsko dobro i višak. Dioba je bila prema lozama i glavama. Za državu je osnovna uloga bila u njezinoj vojnoj funkciji pa tek onda u gospodarskoj. Prema zakonu iz 1850., doseljenici iz građanskog dijela, kao i vojnih komuniteta, nisu mogli stjecati nekretnine u Vojnoj krajini jer nisu mogli obavljati vojne službe koje su bile vezane uz te nekretnine. Tim zakonom krajišnici su bili oslobođeni radova koje su morali davati besplatno umjesto toga, ostala im je jedino obveza vojničke dužnosti. Po članku 68. zakona iz 1850., krajiške obitelji imale su pravo na pašarinu⁵⁵³, zatim pravo na besplatne drvarije, tj. i za građivno i za ogrjevno drvo, pravo žirenja i pravo na šumsku pašu, primjerice za ispašu svinje.⁵⁵⁴ Paragrafom 71 određena je količina gorivog drva koju krajiška obitelj može dobiti na raspolaganje, što je iznosilo od 3 do 7 ½ hvati. Zakonom o razvojačenju od 8. lipnja 1871., dokinuti su krajiški režim i vojna obveza, kao i ograničenje u stjecanju nekretnina. Krajiške općine bile su izlučene iz ukupnih šuma, a u državnim šumama stanovnici više nisu imali servitutna prava⁵⁵⁵, već su šume služile samo za šumsko iskorištavanje.

Prema zakonu odobrenom istog dana „O ustanovah za odkup, izlučenje prava na drvlje, pašu i uživanje šumskih proizvoda, što krajiški stanovnici imaju u državnim šumama nalazeći se u Vojnoj krajini“⁵⁵⁶, izvršene su podjela i razgraničenje postojećih carskih šuma na dva po vrijednosti jednaka dijela na području svake krajiške pukovnije. Jedna polovina šuma ostala je pod upravom države⁵⁵⁷ (državne šume), a druga polovina predana je na korištenje „pravoužitnicima“ za podmirenje njihovih potreba, pod istim uvjetima koje su i dotad imali u državnim šumama (imovne općine). Uz imovne općine i državne šume, na području nekadašnje Vojne krajine, iz zajedničkih dobara krajiških kućnih seoskih zadruga formirale su se i krajiške zemljišne zajednice kao poseban oblik vlasništva. Šume koje su tada izlučene za potrebe „pravoužitnika“⁵⁵⁸ na području jedne krajiške pukovnije činile su jednu

---

⁵⁵³ Bogdan STOJSavlJEVIĆ, *Povijest sela: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848. – 1918.*, Zagreb, 1973., 89, 90. (dalje *Povijest sela*). Ta prava određivana su prema krajiškim kućama, tj. dimovima, a ovlaštenje je značilo posjedovanje kuće.

⁵⁵⁴ Ibid, Zagreb, 1973., 90. Pravo na sakupljanje žira, bukvice i kestena. Pravo na rov za svinje i pravo na branje lista i sitnog granja za stelju svinja. Ako su svinje na ispaši žirem bile starije od godine dana, moglo ih je biti onoliko koliko je bilo muške i ženske djece u obitelji. Ako su svinje bile mlađe, onda ih se moglo „puštati na ispašu“ dvaput toliko koliko je bilo djece. Globa se plaćala ako bi se hranilo više svinja od navedenog.

⁵⁵⁵ Riječ je o pravima služnosti, točnije o pravima koja su dobivali vojnici zbog vojne službe koju su obavljali. U servitutna prava ubrajaju se drvarenje, tj. sakupljanje drva za ogrjev, pravo na drvenu građu za kućne potrebe i ispašu stoke poput žirenja svinja.

⁵⁵⁶ L. ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 61.

⁵⁵⁷ B. STOJSavlJEVIĆ, *Povijest sela*, Zagreb, 1973., 91. Diobom šuma izvlašteno je područje na štetu krajišnika, a država je dobila manje posjede, ali s kvalitetnijom šumskom građom i većom pošumljenošću tla.

⁵⁵⁸ Ibid, Zagreb, 1973., 91. Prema veličini svog selišta, krajiške su obitelji dobivale „pravoužitnička“ prava pa su ona tako mogla biti cijela prava, ½ prava, 2/4 prava, ¼ prava itd.

imovnu općinu. Imovnim općinama dodjeljivane su uglavnom razdvojene šumske površine bliže naseljima, izloženije šumskim štetama. Zakonom iz 1871., imovne općine bile su obvezane na trajno šumsko gospodarenje. Šumama imovnih općina nije se sustavno gospodarilo pa nije bilo ni radova na uređenju šuma, o čemu svjedoče oskudni podaci inventarizacije te dijelovi gospodarskih osnova. Gospodarilo se na temelju godišnjih drvosječnih prijedloga. Osnovna zadaća imovnih općina bila je namirenje potreba članova imovne općine i „pravoužitnika“ šumskim proizvodima. Članovi imovnih općina bili su: mjesne, crkvene i školske općine, krajiške obitelji koje su do segregacije živjele u zadrugama te krajiške obitelji izvan zadruga koje su izvršavale obveze davanja vojnika.

„Pravoužitnici“ su imali pravo na ogrjevno i građevno drvo, pašu, žirenje i stelju. Kriterij za opskrbu ogrjevom bio je u početku broj članova domaćinstva, a kasnije veličina posjeda. Osim opskrbe „pravoužitnika“ ogrjevnim i građevnim drvom, imovne općine vršile su prodaju drva putem dražbi i maloprodajom. Prema podacima koje imamo o gradiškoj pukovniji⁵⁵⁹, ondje je 7. studenoga 1873. izvršena dioba šuma. Diobom je izvršeno sljedeće: imovnoj općini pripalo je 58 349,60 jutara, čija je ukupna vrijednost bila 7.629.951 forinti i 14 novčića, a od toga je bilo pošumljeno 52 413,70 jutara. Obradiva tla bilo je 3 713,32 jutara, a neplodna zemljišta bilo je 2 222,58 jutara. U bivšoj Gradiškoj pukovniji, prije diobe šuma, po glavi stanovnika bilo je 1,21 jutara šume, a vrijednost šume po jutru iznosila je 152 forinte dok je nakon diobe svakom stanovniku prosječno pripalo 0,70 jutara šume. Vrijednost jutra za imovnu je općinu iznosila 130 forinti, a za državu 180 forinti. Nešto kasnije, informacije iz *Statističkih crtica o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*⁵⁶⁰ odnose se na Gradiško okružje gdje je ukupna količina šuma bila 107 201 jutara te je od toga 54 641 bilo u vlasništvu imovne općine, a u vlasništvu države bilo je 40 447 jutara šume. Hrastova šuma činila je 70% gradiškoga okružja. Milovan Zoričić donosi informacije o cijenama hrastovine, bukovine, javorine, jasenovine i brjestovine. Tako je cijena za građevno drvo hrastovine bila po 5,38 forinti po metru u usporedbi s Bjelovarom gdje je cijena bila 6,50 forinti po metru i Gospićem gdje je bila 4,44 forinti po metru. Cijene drva u gradiškom okružju bile su u nekoj srednjoj vrijednosti naspram Bjelovara i Gospića. Tako je cijena hrastovih dužica bila 8,50 forinti, rezana hrastova drva 5,38 forinti i gorivog drva po prostornom metru 0,44 forinti. Bukovine u Gradiškom kotaru u prodajne svrhe nije ni bilo dok su se cijene jasena, javora i brjestovine

---

⁵⁵⁹ Ibid, Zagreb, 1973., 92.

⁵⁶⁰ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice*, Zagreb, 1885., 37.

kao gradivnog drveta kretale oko 3,17 forinti, a za gorivo drvo 0,55 forinti. Prema arhivskoj dokumentaciji, Gradiška imovna općina obuhvaćala je područje bivše Gradiške pukovnije pa je tako u svom djelokrugu rada imala novski, brodski, novogradiški i pakrački kotar. Iz arhivske dokumentacije⁵⁶¹ saznaje se da je učestali problem bio u odnosima prava „pravoužitnika“ i „nepravoužitnika“, točnije u šumskim štetama koje su nastajale kao posljedica nedovoljno jasno reguliranih prava. „Pravoužitnici“ gradiške imovne općine plaćali su godišnju pristojbu za korištenje gorivog drveta koja je bila određena jednako za sve, a ne po veličini zemljišta. Tako je svaka „pravoužitnička“ obitelj Gradiške imovne općine plaćala cijenu za dva hvata gorivog drveta uz dozvolu pobiranja ležećeg drveta⁵⁶² četvrtkom, petkom i subotom. Problem u manjku drva nastajao je zbog činjenice da je Gradiška imovna općina odobrila premalo drva za prodaju „nepravoužitnicima“ pa su oni kupovali drva od „pravoužitnika“ koji su pak dolazili do svojeg drveta tako što su uzimali više od dva propisana hvata drva. Šumska procjena nije bila u potpunosti dovršena i postojala je sumnja da će „pravoužitnici“ dobivati veću pristojbu koja bi bila realističnija, točnije povezana s raspodjelom prema veličini posjeda. Zbog toga je stanovništvo sakupljalo više drva ili ga je pak rezalo čineći šumske štete. Iz *Školske spomenice* sela Davor saznaje se kako je autor narodne pjesme 1886. razumio razloge šumskih šteta koje je činilo stanovništvo. Prema njegovu tumačenju, mnoštvo šumskih šteta, neregulirana sječa drva te sve veći angažman poduzetnika u šumarstvu utjecali su na to je bilo sve manje drveća, ali i sve više šumskih prekršaja.

„Jer su pak svinjarci navikli
Sjekirom ibratvom sjeći
pilom rezati blanjem stugat
samo kad nam šume ne bi
harali poduzetnici
od dužica trgovčići
a i domaći su kleli
koji sjeku sve od reda
nepazeć ni kruga ni pravca
te za jedna kola drva
posjeku do 6 komada
tanje komade stovare
il kradom kući dobave
debeljke tam pak ostave
da lugare tim razjare
a ne zna da si sam škodi

---

⁵⁶¹HR-HDA, UOZV, 97, 9787/1887., 10. 3. 1887.

⁵⁶² Odnosilo se na drvo koje nije bilo za daljnju tehničku obradu.

jer šumar kada ga ulovi
sve šumariju odjavi..“⁵⁶³

Problem nedostatka šumske građe riješen je osiguranjem zalihe za „nepravoužitnike“ tako što je postignut dogovor s poduzetnicima, tj. poduzetnici su u spremišta stavljali drva koja su po limitiranoj cijeni mogli kupovati „nepravoužitnici“. Drugi veliki problem stanovništvu, kao i Gradiškoj imovnoj općini, bio je porast broja „pravoužitnika“ iako je to bila kategorija koja nije trebala rasti. Do porasta je dolazilo uslijed dioba zadruga, kao i uslijed prodaje zemljišta „nepravoužitnicima“ koji su kupnjom zemljišta dobivali prava koja su pripadali „pravoužitnicima“. Problem je nastao zato što prodajom zemlje „pravoužitnici“ nisu mogli svoja prava uživanja određenih privilegija (korištenja šumskih dobara), koja su bila povezana uz njihovu ulogu tijekom razdoblja Vojne krajine, prenijeti na nove vlasnike već je kupoprodajnim procesom prenesena samo nekretnina. „Pravoužitnička“ prava koja su proizlazila iz njihovih osobnih kvaliteta, a ticala su se ovlaštena korištenja šuma, nisu bila prenosiva na nove vlasnike.

Tako, prema statističkim podacima iz *Izvyješća*, u gradiškom kotaru šumske štete zauzimaju velik postotak u prihodima općine, o čemu svjedoči i *Glasnik požeške županije*⁵⁶⁴ navodeći mnoge poljske i šumske štete kao odraz nesloge, lošeg stanja i gospodarenja u zadrugama. Seoske su zadruge, prema podacima koje donosi Milovan Zoričić, u Gradiškom okružju bile slabo podijeljene. Iako je proces podjele zadruga započeo pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća, jedan dio zadruga u tajnosti se raspadao. Dioba zadruga bila je teško prihvaćen proces zbog izravna utjecaja na raslojavanje društva budući da su zadruge smatrane temeljem održivosti, pogotovo u Vojnoj krajini. Vlast je ograničavala i uvjetovala diobu zadruga⁵⁶⁵ pa se od 1858. zadruga ispod 2/8 selišta nije mogla dijeliti. U Gradiškoj pukovniji, prema zakonu iz 1850., najmanja zemljišna jedinica pri diobi morala je biti minimalno šest jutara po obitelji. Pripajanjem vojnog dijela civilnom dijelu, kućne zadruge više nisu bile doživljene kao zajedničko vlasništvo svih ukućana. Ako bi došlo do diobe zadruga, prava pojedinih zadrugara na zadružnu imovinu određivana su prema broju svih članova, neovisno o tome jesu li oni bili muškarci ili žene. Na taj način, svaki zadrugar mogao je kao vlasnik raspolagati onim dijelom koji mu je pripao iz zadružnog imetka. Svaki zadrugar mogao se

⁵⁶³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond školske spomenice, *Školska spomenica Davor*, inv. 67.

⁵⁶⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 8, god. II, (Požega), 20. 2. 1892.

⁵⁶⁵ B. STOJSAVLJEVIĆ, *Povijest sela*, Zagreb, 1973.,133.

zadužiti na svoj idealni dio, a njegovi su vjerovnici, i nakon njegove smrti, mogli voditi parnicu vezanu uz taj dio. Zadruga se više nije mogla zadužiti, već je svaka osoba bila idealni vlasnik svog dijela u zadruzi. Također, nije bilo dopušteno osnivanje novih zadruga. Cjelokupni smisao bio je u olakšavanju stvaranja individualnih gospodarstava. Tek je jedinstvenim zakonom iz 1889.⁵⁶⁶ za čitavu Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju utvrđena nemogućnost raspolaganja idealnim dijelom imovine zadrugara. Ako je više od polovice članova zadruge prihvatilo diobu, onda je do podjela i dolazilo. Diobe su se vršile po lozama. Svakoj diobenoj grani morala je biti propisana najmanja diobena jedinica, a za Požešku županiju ona je iznosila osam jutara. Dok god je trajala zadruga, članovi zadrugari mogli su uživati zajedničku imovinu, a smrću jednog od člana zadruge prestaje svako njegovo vlasničko pravo. Mogle su se stvarati nove zadruge, ali samo diobom starih, kao što su se i zemljišta mogla prodati samo uz suglasnost cijele zadruge. Zadruga se mogla opteretiti kreditom na taj način da godišnji iznos svih anuiteta zajma nije premašivao polovinu čistoga katastarskog dohotka i da zajmovna glavnica nije nadmašivala deseterostruki iznos čistoga katastarskog dohotka.

Do dioba zadruga ionako je dolazilo, pogotovo tajnim putem. Prema *Žiteljstvu kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*⁵⁶⁷, od ukupnog stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1/5 stanovnika još uvijek je 1890. bila u zadrugama. Uslijed zakona iz 1889., postojala su diobena povjerenstva koja su pokušala utvrditi nepravilnosti koje su nastale kao posljedica tajno razdijeljenih zadruga. U *Popisu stanovništva* za 1890., u *Žiteljstvu kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*⁵⁶⁸, navedeno je kako je u novogradiškom kotaru ukupno 66,03% stanovnika još uvijek živjelo u zadrugama, a 33,97% nikad nije bilo u zadrugama. Od tih 66,03%, 47,77% još je uvijek živjelo u zadrugama, a njih 18,26% već se ranije tajno podijelilo. U usporedbi s brodskim kotarom, uočava se da je broj ljudi koji je ondje živio u zadrugama za 8,58% veći nego u novogradiškom kotaru, za razliku od požeškog kotara gdje je 23,58% manje ljudi živjelo u zadrugama. Ako pogledamo kakvo je stanje u Požeškoj županiji, onda se može reći da je 48,44% stanovnika živjelo u zadrugama, a više od pola stanovnika živjelo je izvan zadružnoga gospodarstva, što je slično situaciji u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je 47,17% ljudi živjelo u zadrugama, a 52,83% izvan

---

⁵⁶⁶ Ibid, Zagreb, 1973., 135.

⁵⁶⁷ M. ZORIČIĆ, *Žiteljstvo*, Zagreb, 1896., 128.

⁵⁶⁸ Ibid, Zagreb, 1896., 130.

zadruga. Na taj način, u Požeškoj županiji jasno se vidi razlika između krajiškog i civilnog dijela, točnije u civilnom području postojalo je mnogo manje zadruga nego u krajiškom dijelu. Prema *Statističkom godišnjaku kraljevine Hrvatske i Slavonije I.*⁵⁶⁹, u razdoblju od 1890. do 1905., u novogradiškom kotaru podijelilo se 310 zadruga na 785 obitelji, od toga je nastalo 7 839 katastarskih čestica dok je u brodskom kotaru taj broj bio mnogo veći, tj. 566 zadruga podijeljeno je na 1 421 obitelji i nastalo je 17 609 čestica.

Nepoznati ostaju razlozi diobe zadruga te se samo ponegdje u arhivskoj dokumentaciji mogu naći podaci o neslozi, ali u općenitim podacima koje donosi Ognjeslav Utješenović Ostražinski⁵⁷⁰ vidljivo je kako je bilo mnogo zagovornika diobe zadruga koji su navodili taj proces kao onaj koji bi utjecao na povećanje radne snage ili se smatralo da je do dioba dolazilo zbog industrijalizacije. Raspadanjem zadruga, prema analizama Ognjeslava Utješenovića Ostražinskog, dolazilo je do povećanja malih posjeda i veće opterećenosti seljaka. Seljaci su izlaz iz povećanog siromaštva tražili u iseljavanju tijekom sezonskih radova, zaduživanju ili pak apatiji manifestiranoj u, primjerice, konzumaciji alkohola. Prema Bogdanu Stojadinoviću⁵⁷¹, postojanje „osebenjaka“, tj. privatnog posjeda ili pak pokretne imovine u vidu miraza, stoke i sl., često je znalo biti razlogom želje za osamostaljivanjem. Drugi razlozi bili su u neslozi članova zadruge ili pak u osjećaju uzajamna iskorištavanja, što je sve vodilo tome da su članovi zadruge željeli započeti organizaciju vlastita gospodarstva. Milka Žicina⁵⁷² navodi kako se u selu Prvča obitelji unutar zadruge nisu mogle dogovoriti pa su pokretnu imovinu podijelile, a od nepokretne iskoristile su kuće za građu, a ostalo su zapalile. Kako su, primjerice, učitelji Orubice vidjeli raspad zadruga vidi se iz *Školske spomenice*⁵⁷³ u kojoj je zapisano da su se 1891. zadruge u velikom broju započele dijeliti te da je taj proces povezan s početkom siromaštva. *Glasnik županije požeške*⁵⁷⁴ govori o lošem gospodarenju kao uzroku diobe zadruga budući da članovi zadruge više nisu djelovali složno, već bi pojedinci samostalnim radom pridonosili šteti zadruge. Tako se navode primjeri šumskih šteta, poljskih šteta i pečenja rakije koji su rezultirali plaćanjem kazni i stvaranjem duga zadruzi. Također, navodi se i „osebičarenje“, tj. samostalni izvori prihoda svakog člana zadruge, što je utjecalo na porast interesa za vlastito gospodarenje nasuprot zajedničkom. U zadrugama je zajednički

⁵⁶⁹ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 342, 343.

⁵⁷⁰ O. UTJEŠENOVIC OSTRŽINSKI, *Kuće zadruge*, Zagreb, 1988., 90.

⁵⁷¹ B. STOJADINOVIĆ, *Povijest sela*, Zagreb, 1973., 130 – 131.

⁵⁷² M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1983., 54.

⁵⁷³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Orubica*, inv.br. 94.

⁵⁷⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 8, god. II., (Požega), 20. 2. 1892.

život bio lakši jer se posao dijelio, imovina se dijelila, kao što su se dijelili i mnogi običaji te zajedničko vrijeme i život, ali nestankom zadruga, pojedine obitelji ostajale su na malo zemlje, s malo stoke i malo pokretnog dobra te su morale naučiti voditi drugačiji život nego dotad. *Glasnik županije požeške*⁵⁷⁵ navodi kako su se i muškarci i žene u novonastalim okolnostima samostalnih gospodarstava slabo snalazili. Žene su jedine obavljale poslove vezane uz kućanstvo te, zbog dotadašnje podjele posla u zadruzi, nisu bile naučene obavljati sve same. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*⁵⁷⁶, žene ponovo trebaju učiti kućanske poslove jer ih sve moraju obavljati same, a nisu više kao dotad specijalizirane za pojedine poslove. Slična situacija bila je i s muškarcima koji su trebali sami obrađivati veća područja zemlje, sami se brinuti o životinjama i sl., a što je često rezultiralo slabijim urodom i manjom količinom novca.

Prema Milovanu Zoričiću⁵⁷⁷, 1880. u gradiškom je okružju bilo 28,8% oranica, 1,74% vrtova, 11,80% livada, 0,92% vinograda, 18,99% pašnjaka, 32,46% šuma te je produktivnog tla bilo 94,71%, a neproduktivnog 5,29%. Prema prihodima⁵⁷⁸ 1880., najviše se uprihodilo iz oranica, tj. 321.346 forinti, zatim na livadama 189.101 forinti te potom u šumama 124.781 forinti. Što se tiče stočarstva, posebice uzgoja konja⁵⁷⁹, u Gradiškom okružju bilo je više od 250 konja na 1 000 stanovnika, a što se tiče goveda, bilo je više od 500 goveda na 1 000 stanovnika. Prema svemu navedenom, vidljivo je kako se stanovništvo Gradiškoga okružja, prije no što je došlo do sjedinjenja s cerničkim vlastelinstvom u Požešku županiju, većinom bavilo poljoprivredom te potom šumskim gospodarstvom i iskorištavanjem šuma. Iskorištavanje šuma kao industrijska grana počelo se razvijati nešto kasnije u gradiškom kraju u usporedbi s ostatkom Slavonije, gdje se već u drugoj polovici 19. stoljeća oblikovala drveno-prerađivačka industrija. Priključenjem cerničkog vlastelinstva dijelu bivšeg teritorija Gradiške pukovnije te nastankom novog kotara, ukupno područje iznosilo je 162 464 jutara ili 934,97 km². Prema podacima iz 1895., u novogradiškom kotaru bilo je ukupno 7 565 gospodarstava⁵⁸⁰. Manje od jednog jutra imalo je 8,64% posjeda, od 1 do 5 jutra 20,46%, od 5 do 10 jutara 29,50%, od 10 do 20 jutara 30,05%, od 20 do 100 jutara 11,21%, od 100 do

---

⁵⁷⁵ Ibid, br. 29, god. VII., (Požega), 10. 7. 1897.

⁵⁷⁶ Ibid br. 29, god. VII., (Požega), 10. 7. 1897. Morale su naučiti brinuti se o kućanstvu, djeci, vrtu, životinjama, rublju i predivu. Obično bi se kuhalo meso i tijesto. Žena nije naučila kuhati povrće i sl., već bi samo kuhala ono što se kuhalo u zadruzi.

⁵⁷⁷ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice*, Zagreb, 1885., 26.

⁵⁷⁸ Ibid, Zagreb, 1885., 29.

⁵⁷⁹ Ibid, Zagreb, 1885., 30 – 31, Popis prema 1884.

⁵⁸⁰ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 342. Zauzimaju površinu od 91 529 jutara.

200 jutara 0,06%, od 200 do 1 000 jutara samo 0,05%, a 0,01% činila su gospodarstva od 1 000 jutara. Iz toga je jasno vidljivo da su prevladavali srednji posjedi te je samo vlastelinstvo Cernik bilo veće od 1 000 jutara. Ako usporedimo te podatke s podacima⁵⁸¹ za veličine posjeda u Požeškoj županiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, uviđamo da je bilo više većih posjeda i u županiji i u Hrvatskoj i Slavoniji nego u novogradiškom kotaru, ali zato je u novogradiškom kotaru srednjih posjeda bilo više od prosjeka. U novogradiškom kotaru prevladavali su srednji posjedi od 5 do 10 i od 10 do 20 jutara. Manjih posjeda u novogradiškom kotaru bilo je ispodprosječno u usporedbi s Požeškom županijom te Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom.

Sva ta gospodarstva protezala su se na površini od 91 529 jutara, a na površini od 91 304 jutara protezala su se gospodarstva fizičkih osoba i zadruga. Gospodarstva fizičkih osoba i zadruga prema vjeroispovijesti bila su tako organizirana da je rimokatoličko stanovništvo imalo 77,16% posjeda, 21,49% imalo je pravoslavno stanovništvo, 0,27% evangelici, a 1,03% Židovi. Od ukupnih 91 304 jutara što je otpadalo na fizičke osobe i zadruge, zadruge su 1895. imale obradivog zemljišta i šuma sveukupno 46 439 jutara, od čega je bilo 58,10% oranica, 3,83% vrtova, 24,62% jutara livada, 0,14% vinograda, 7,81% jutara pašnjaka i 4,17% šume dok je trstike i ribolovnih područja bilo 0,06%. Stoga ne čudi da je u novogradiškom kotaru u zadrugama živjelo pretežno ratarski orijentirano rimokatoličko stanovništvo koje je u manjoj mjeri bilo orijentirano na iskorištavanje šuma, vinogradarstvo ili pak uzgoj životinja, a očito je, prema količini livada, postojao i velik broj neiskorištena tla. Kasnije doseljeno evangeličko i židovsko stanovništvo imalo je manje obradivog tla te je bilo zastupljenije u drugim privrednim granama poput trgovine ili obrta. O samom ratarstvu u novogradiškom kraju saznajemo ponajprije iz *Izvjestća*, školskih spomenica i statističkih podataka. Promjenom iz zadružnih gospodarstava u individualno gospodarenje, dobar dio seoskog stanovništva nije se snašao u novim odnosima, ponajprije zato što nije bilo naučeno planirati unaprijed. Krajem 19. stoljeća mikroekosustav donekle se promijenio zbog sječe šuma na vlastelinstvima ali i sječe šumskih kompleksa na području Gradiške pukovnije, što je utjecalo na činjenicu da je posavsko područje, ionako močvarno, tijekom devedesetih godina bilo izloženo velikim poplavama rijeke Save, ali i potocima Šumetlice i Rešetarice. Rezultat toga jest taj da je seosko

---

⁵⁸¹ 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije.*, Zagreb, 1915. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1895. 1% posjeda oko 100 jutara, 8% posjeda od 20 do 100 jutara, 20% posjeda od 10 do 20 jutara, 27% posjeda od 5 do 10 jutara, 31% posjeda od 1 do 5 jutara i 13% posjeda manjih od jednog jutra. U Požeškoj županiji bilo je 1% posjeda od oko 100 jutara, 12% posjeda od 20 do 100 jutara, 27% od 10 do 20 jutara, 28% posjeda od 5 do 10 jutara, 21% posjeda od 1 do 5 jutara i 10% posjeda manjih od jednog jutra.

stanovništvo izgubilo sve ljetine, voda je poplavila usjeve i zavladała je oskudica. Ako bi se poplavne godine zaredale, stanovništvo bi trpjelo zbog oskudice hrane jer više nisu, kao u vrijeme Vojne krajine, postojali veliki seoski hambari izvan sela koji su bili udaljeni od rijeke Save i potoka te u kojima su zadruge spremale svoje viškove proizvoda. Uslijed poplave rijeke Save, većina kuća u selima Posavine bila je poplavljena, a stoka se odvodila na sigurno – do uzvišenijih područja. Zbog činjenice da su livade sjenokoše u Posavini niže od razine rijeke Save, voda se poslije poplava sporo povlačila, što je također utjecalo na činjenicu da seljaci nisu mogli ponovo posijati kukuruz⁵⁸². Zbog svih tih razloga, kao i zbog loša gospodarenja, stanovništvo je često bilo gladno ili je posuđivalo novac. O činjenici loša gospodarenja seljaka pišu i *Glasnici požeške županije*⁵⁸³ navodeći da su seljaci nerazboriti te da premalo siju, točnije siju onoliko koliko im je potrebno, a ne tako da imaju višak. Često se seljacima događalo da su urod morali prodavati po niskim cijenama jer su im bile potrebne neke druge usluge ili namirnice. Budući da seljaštvo nije racionalno sijalo više od onog što mu je bilo potrebno, moralo je po visokim cijenama kupovati hranu.

Prema statistikama, velik postotak zemlje bio je poluobrađen, točnije 1905., od ukupno obradivog zemljišta, 14,27% zemljišta bio je ugar. U novogradiškom kotaru dugotrajno je bila uvriježena tropoljna obrada polja, tako da je jedan dio bio zimski usjev, drugi proljetni, a treći ugar. Seljaci nisu posjedovali neko napredno oruđe, ali upotreba drvenog pluga bila je sve rjeđa. Gospodarske strojeve često se posuđivalo uz odštetu. Zbog pomanjkanja strojeva i stoke, često je seljak orao plitko uz rijetko korištenje stajskih ili umjetnih gnojiva⁵⁸⁴. U novinskim člancima nalaze se i upute kako bi seljak trebao biti produktivniji, točnije kako svake godine zemljište može zasijati drugom kulturom i kako ne treba ostavljati zemljište na ugru, već ga treba zasijati krmnim biljem, čime bi se povećala proizvodnja hrane. S druge pak strane, *Izvjješća*⁵⁸⁵ govore o napretku seljaka koji su izašli iz zadruga te su, budući da su imali manje zemlje no ranije, pokušavali sve manje koristiti ugar i svake godine obrađivati zemljište po uzoru na susjede doseljene iz raznih dijelova Monarhije, ali i po uzoru na strance. Iz novinskih članaka tijekom 1892.⁵⁸⁶ saznaje se što je sve utjecalo na loše gospodarenje seljaka pa tako autor članaka iz mjeseca u mjesec nabraja raznolike običaje i neracionalno

---

⁵⁸² *Izvjješća*, Požega, 1903., 92. Zbog poplava, postojao je običaj sadnje kukuruza dvaput.

⁵⁸³ *Glasnik požeške županije*, br. 30, god II., (Požega), 23. 7. 1892.

⁵⁸⁴ *Izvjješća*, Požega, 1903., 92.

⁵⁸⁵ *Izvjješća*, Požega, 1895., 75.

⁵⁸⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 4, god. II., (Požega), 23. 1. 1892., br. 5, god II, (Požega), 30. 1. 1892., br. 11., god II., (Požega), 12. 3. 1892.

gospodarenje koji za posljedicu imaju osiromašenje naroda. Navode se primjeri pojačana korištenja alkohola tijekom zimskog boravka u kući dok ljeti, kada je seljak radio u polju i zaista trebao vina i rakije, nije ih imao pa je zbog toga posuđivao novac. Elementi potrošnje i zaduživanja kod muškaraca, zbog alkohola ili jela te kod žena zbog moderna, industrijski proizvedena tekstila, prema autoru članka, bitno su utjecali na promjene u načinu života sela. Žene su tako znale mnogo potrošiti na prikupljanje gizde i miraza budući da su seljaci sve manje proizvodili vlastitu odjeću i obuću, a sve više kupovali industrijski proizvedene potrepštine⁵⁸⁷. Navodi se da tadašnja seljanka ima odjeće, obuće i nakita na sebi u vrijednosti od 100 forinti dok je ranije to isto bilo u vrijednosti od 10 forinti. Razni stari narodni običaji⁵⁸⁸, poput krštenja, poklada, crkvenih godova, mlatidbe žita ili odvoza gnoja, također su bili elementi osiromašenja seoskog stanovništva budući da su pri poljoprivrednim radovima ili pak svetkovinama seljaci znali mnogo potrošiti na hranu i piće, a s ciljem održavanja statusa dobra domaćina. Prema *Izvjescima*⁵⁸⁹, mnoge običaje poput karmina, proštenja, svatova i sl. bilo je zabranjeno svetkovati duže od propisanog.

Postojala je naredba⁵⁹⁰ županijske oblasti kojom se zabranjivalo da rod ili prijatelji kopaju grobnu raku mrtvacu ili da sami sahranjuju pokojnika, već su to morali obavljati grobari. Razlog je ležao u činjenici da je tijekom karmina postojao običaj rastrošna svetkovanja i gošćenja zbog čega se obitelj pokojnika znala zaduživati kako bi podmirila velike troškove takvih običaja. Zbog toga je održavanje karmina ili bilo kakve gozbe, dok je mrtvac ležao u kući ili po povratku s pokopa, bilo zabranjeno te je kažnjavano kaznom u iznosu od 100 forinti. Za provedbu toga bili su zaduženi kotarska oblast, općinsko poglavarstvo i oružničke postaje. Podaci koji postoje u *Izvjescu* iz 1897. govore o nestašici trgovačkih gospodarskih proizvoda budući da su 1896./1897. bile loše godine te su seljaci imali jedva za svoje potrebe, što je rezultiralo povećanim uvozom brašna, kukuruza i žita. Idućih godina, iako je urod bio bolji⁵⁹¹, ostajalo je samo toliko da su seljaci uspijevali otplaćivati dugove. Poplava rijeke Save tijekom 1899. uzrokovala je u posavskom dijelu kotara štetu u seoskom gospodarstvu, ali stanovništvo se, pomoću potpore Zemaljske vlade, uspjelo prehraniti dok je sjeverniji dio kotara uspio proizvesti žita za izvoz. Kao dodatna mjera

---

⁵⁸⁷ Ibid, br. 11, god. II., (Požega), 12. 3. 1892.

⁵⁸⁸ Ibid, br. 25, god II., (Požega), 18. 6. 1892.

⁵⁸⁹ *Izješća*, Požega, 1897., 89.

⁵⁹⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 31, god. III., (Požega), 5. 8. 1893.

⁵⁹¹ *Izješća*, Požega, 1899., 105. Tijekom 1898. postojao je izvoz žita za parne mlinove diljem Ugarske i Austrije.

osiguranja od poplava, tijekom 1890. iskopan je kanal u okolici Stare Gradiške za „osušenje savskih nizina“⁵⁹² te su 1895. prokopani kanali na području sela Ljupina⁵⁹³ te kod sela Prvča⁵⁹⁴, zatim su sagrađena dva propusta za otjecanje vode iz Save kod sela Mačkovac i sela Dolina⁵⁹⁵, potom kod Štivice⁵⁹⁶ te je uređen potok⁵⁹⁷ Veliki Strug kod Stare Gradiške. Osim izravnih mjera koje su rezultat odredbi⁵⁹⁸ i savjetovanja kulturnih vijeća⁵⁹⁹ kotareva u svrhu poboljšavanja poljoprivrede, postojali su i neizravni čimbenici poboljšanja poput preuzimanja inovativnih metoda⁶⁰⁰ od stranaca ili veleposjednika⁶⁰¹. Sama kultura obrade polja bila je zaostala jer je stanovništvo relativno pasivno mijenjalo ustaljene navike, primjerice, neiskorištavanje ugara za krmno bilje, korištenje drvena pluga, činjenje poljskih šteta i sl. Poljske štete, koje su nastajale zbog nebrige ili lagodnosti stanovništva, znale su prerastati u fizičke obračune.

Kotarska oblast tražila je organiziranje poljskog redarstva⁶⁰² u korist posjednika te je to postala plaćena djelatnost, tj. poljari su dobivali 1/3 od „uhvatnine“. Općinski pašnjaci kao opće dobro služili su za ispašu cjelokupne marve ovlaštenika općine, paša na pašnjacima i ugru zabranjena je bila noću i na livadama tijekom određenih razdoblja. Osim njih, postojali su i čuvari stoke, tj. „čobani“ koji su od 1893. bili i plaćeni. Bili su organizirani po općinama tako da su birani po kućama. Prehranjivanje u štalama nije bio običaj jer su seljaci imali više vrsta marve pa nisu mogli imati dosta i suhe i zelene krme u štali. Prema *Izvešću*⁶⁰³ iz 1895., postojala je zabrana ispaše stoke na livada u Posavini kada je bila poplava, a sve u svrhu suzbijanja oboljenja stoke i razvoja metiljavosti. Zahvaljujući djelovanju gospodarskih podružnica⁶⁰⁴, od kojih je stanovništvo posuđivalo poljoprivredne strojeve, i škola, koje su

⁵⁹² *Izvešća*, Požega, 1890., 72. Navedeni kanal bio je dug šest km te je iskopan javnim radovima težaka i pomoću Krajiške investicijske zaklade u iznosu od 14.316 forinti.

⁵⁹³ *Izvešća*, Požega, 1895., 65 – 66.

⁵⁹⁴ *Izvešća*, Požega, 1895., 65 – 66.

⁵⁹⁵ *Izvešća*, Požega, 1895., 68.

⁵⁹⁶ *Izvešća*, Požega, 1898., 73. Prokopavanjem kanala sačuvani su vrtovi.

⁵⁹⁷ *Izvešća*, Požega, 1897., 76. Potok je bio zakrčen kladama drveća te voda nije mogla protjecati, što je rezultiralo naplavlivanjem okolnih oranica.

⁵⁹⁸ Prema županijskoj odredbi iz 1893., postojala je mjera o besplatnom dijeljenju sadnica iz školskih vrtova.

⁵⁹⁹ Savjet kulturnog vijeća bio je za to da se izda popularno djelo o korisnosti štednjaka u seoskom domaćinstvu zbog štednje gorivnog drva.

⁶⁰⁰ Prema *Izvešćima*, ratari su počeli koristiti metode i alate koje su koristili inozemni posjednici, primjerice željezni plug i nove vrste sadnica, ili su se pak služili metodom iskorištavanja zemljišta tijekom cijele godine.

⁶⁰¹ *Izvešća*, Požega, 1890. Svi bolji gospodari imali su veće i manje vršće strojeve, naseljenici su imali vjetrenjače, plugove za sijanje žita, sadnju i okapanje kukuruza. Veleposjednici su imali parne strojeve za vršenje žitarica.

⁶⁰² Ibid, Požega, 1897., 85. Od 14. siječnja 1873. vrši se poljsko redarstvo.

⁶⁰³ *Izvešća*, Požega, 1895., 77

⁶⁰⁴ *Izvešća*, Požega, 1890., 84. Novogradiška gospodarska podružnica zasijala je kao pokus banatsku pšenicu koju je dobila od srijemskog župana te je prirod dijelila članovima kao sjeme.

imale pokusne vrtove, stanovništvo se upoznavao s novim kulturama te dobivalo najčešće besplatne mladice za sadnju. Tako su u novogradiškom kotaru postojala tri općinska vrta i jedan iz kojeg su besplatno dijeljene sadnice. Sustavno je rađeno na čišćenju i krčenju oranica od korova te na uništavanju mnoštva nametnika koji su uništavali plodove.

Podaci iz publikacije *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*⁶⁰⁵ za općine kotara Nova Gradiška govore da je u općini Stara Gradiška i Cernik, od svih gospodarskih površina, najviše bilo šume, tj. u Staroj Gradiški bilo je, od svih gospodarskih površina, čak 50,76% šuma, a šume su činile 49,90% u općini Cernik. Od 161 447 jutara ukupne gospodarske površine kotara, u kotaru je bilo 51 579 jutara šume, što je bilo 31,94% gospodarstvene površine kotara, a na Cernik je otpadalo 23,95% šuma. Šumom bogatiji krajevi kotara bili su još općina Nova Kapela, koja je imala 13,87% ukupne šumske površine kotara, i Mašić koji je imao 14,83% ukupne šumske površine kotara. Oranice zauzimaju najveći udio u ukupnoj gospodarskoj površini općine Nove Gradiške, tj. 41,19%, potom u općini Davor 35,35% te u općini Rešetari 34,92%. Od svih gospodarskih površina kotara, oranice zauzimaju 47 678 jutara, tj. 29,53% udjela u svim gospodarskim površinama kotara. Od svih oranica u kotaru, najviše ih je bilo u općini Okučani: 16,16%, potom u općini Rešetari: 16% i u općini Cernik: 13,50%. Udio vrtova, voćnjaka i vinograda bio je zanemariv, ali u tom segmentu poljoprivrede isticale su se općine Nova Gradiška, Cernik i Nova Kapela. Zanimljiv je udio u livadama i neobrađenu tlu. Od svih općina, Davor je imao 35,88% takva tla dok je općina Stara Gradiška imala oko 26%. Navedeno pokazuje u kojoj je mjeri močvarno i neobrađivo tlo na području Posavine dominiralo i time utjecalo na poljoprivredu. Neobrađivo tlo prevladava i u općinama koje su imale bolju konfiguraciju tla, točnije u najplodnijem dijelu kotara Nova Gradiška poput Starog Petrova Sela, Nove Kapele i Rešetara. Udio neobrađivog tla u tim općinama kreće se od 13,95% u Novoj Kapeli pa do 21% u Novoj Gradiški vanjskoj. Iz navedenih podataka može se zaključiti da je, od ukupne gospodarske površine, u kotaru bilo najviše šuma, potom oranica te onda pašnjaka. Činjenica da je u kotaru od ukupne gospodarske površine bilo 11,54% livada i 4,11% „zemljarini ne podvrgnuta tla“, što znači neobrađena tla, pokazuje da je više od 15% tla bilo neobrađeno. Leže li razlozi tome isključivo u reljefno nepogodnu tlu za obradu (močvarno tlo), budući da su takvo tlo najviše imale posavske općine Davor i Stara Gradiška, ili je riječ i o usporenoj modernizaciji poljoprivrede,

---

⁶⁰⁵ *Popis gospodarstva i stoke 1895.*, Zagreb, 1898., Skrižaljka I, 64 – 66.

točnije u ustrajavanju na tropskom sustavu obrade tla, što se može vidjeti iz relativno visokih udjela neobrađivog tla (livada i ugra) u općinama koje su imale bolje reljefne uvjete za poljoprivredu, poput općine Rešetara, Starog Petrova Sela ili Nove Kapele, ostaje nepoznato.

Podaci iz 1905.⁶⁰⁶ govore da je bilo ukupno 162 472 jutara površine, od koje je bilo 49 909 jutara oranica i vrtova, 19 086 jutara livada, 12 777 jutara vinograda, 32 869 jutara pašnjaka te 51 428 jutara šume. Od ukupne površine oranica i vrtova, na njih 25,19% sijala se pšenica, na 34,48% kukuruz, na 6,23% površine sadene su ostale žitarice, grahorice su činile 1,29%, 4,32% činili su okopi, 0,83% trgovinsko bilje i 4,10% krmno bilje, 6,60% zauzimali su vrtovi i voćnjaci, a 14,27% ugar. Navedeni podaci govore o tome kako se najviše sijao kukuruz i kako je mnogo zemlje ostajalo na ugaru, što i nije čudno budući da u novogradiškom kraju većinu zemljišta čine posavski krajevi, gdje je najbolje uspijevao kukuruz jer su sve ostale kulture uslijed poplava slabo uspijevale. Seljak je većinom sijao slavonsku pšenicu dok je vlastela sijala banatsku⁶⁰⁷ pšenicu. Prema *Statističkom atlasu Kraljevina Hrvatske i Slavonije*⁶⁰⁸, uočava se da je 1914. u novogradiškom kotaru više livada i pašnjaka od prosjeka Požeške županije i od prosjeka Kraljevine dok je ispod županijskog i državnog prosjeka bilo oranica i vrtova. Navedeno jasno pokazuje da se situacija naspram 1905. nije promijenila te da u novogradiškom kotaru tijekom gotovo desetogodišnjeg razdoblja nije došlo do povećanja veličine obradiva zemljišta. Prema *Izvešćima*⁶⁰⁹ i Tablici 16., moguće je vidjeti tko se u novogradiškom kotaru bavio trgovinom žitom, proizvodnjom te trgovinom šljivovicom i vina. Većinom je riječ o osobama koje su, uz trgovinu, obavljale još neke djelatnosti pa su tako bili i proizvođači, posjednici ili pak političari. Od navedenih, samo su Milan Mimić i obitelj Majstorović posjedovali mlin, a ostali navedeni bili su prekupci i trgovci te nisu proizvodili žito. Zanimljivo je uočiti da se Milan Mimić, uza svoje primarne djelatnosti trgovine i ugostiteljstva, bavio i proizvodnjom žita kao posjednik mlina te je bio dobitnik mnogih nagrada za proizvodnju vina i šljivovice. Slična situacija bila je i s obitelji Majstorović, Trifunović, Myohl⁶¹⁰, Schmidek, Schneider, Mayer⁶¹¹ i Muller. Riječ je većinom o srpskim ili

⁶⁰⁶ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 384.

⁶⁰⁷ *Izvešća*, Požega, 1890., 84.

⁶⁰⁸ 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915. Podaci za 1914. govore da je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bilo 37,48% oranica i vrtova te 24,54% pašnjaka i livada. U Požeškoj županiji bilo je 36,62% oranica i vrtova, a 22,56% livada i pašnjaka dok je u novogradiškom kotaru bilo 33,20% oranica i livada, a 32,67% livada i pašnjaka.

⁶⁰⁹ *Izvešća*, Požega, 1897. – 1914.

⁶¹⁰ Obitelj se bavila trgovinom mješovitom robom i žestokim pićem. Stjepan Myohl bio je vlasnik tvornice opeke u Novoj Kapeli, graditelj i poduzetnik.

⁶¹¹ Obitelj se bavila trgovinom žitom i pićem.

židovskim obiteljima koje su se, uz primarna zanimanja, bavile i trgovinom žitom, vinom i šljivovicom. Ovdje posebno mjesto zauzimaju obitelj Schmidek, koja se dugi niz godina primarno bavila proizvodnjom šljivovice i vina te je posjedovala mnogo voćnjaka, potom obitelj Schneider, koja se bavila veletrgovinom šljivom i žitom, te obitelj Dieneš, koja je također imala „pecaru“ šljivovice. Osim njih, trgovinu vinom u Novoj Gradiški imala je obitelj Haberstock. Većina navedenih proizvođača vina i šljivovice bila je nagrađena na budimpeštanskoj Milenijskoj izložbi 1896., što govori o profesionalnoj razini izrade alkoholnih pića. Druge pak obitelji koje su se bavile trgovinom žitom, proizvodnjom vina i šljivovice bile su isključivo velike trgovačke obitelji poput obitelji Brull, Weiss, Reichert, Fussar i Spitzer.

Riječ je o trgovcima kolonijalnom i mješovitom robom mađarskog, njemačkog, židovskog i rumunjskog podrijetla. Osim navedenih, postojale su i obitelji specijaliziranih trgovaca poput Mandlovića⁶¹² koje su se, uz primarnu djelatnost, bavile i trgovinom žitom te proizvodnjom alkoholnih pića. Također, zanimljiva je unutar te klasifikacije pojava političara Josipa Politzera, tj. činovnika općine Staro Petrovo Selo i cerničkog vlastelinstva kao organizirane jedinice koja je dio svog područja dala u najam za malu tvornicu pića i alkohola Sticker i Bois de Chesne, kasnije u vlasništvu „Banke za parcelizaciju i kolonizaciju“. Novogradiški, točnije više brdski cernički kraj, bio je poznat po svojim vinogradima i proizvodnji vina, šljivovice te pekmeza. Ovisni o vremenskim uvjetima i zaraženi peronosporom⁶¹³, koja je u cerničkom i novogradiškom kraju prvi put zabilježena tijekom 1892.⁶¹⁴, vinogradi su ipak davali nešto vina. Prema izvještaju⁶¹⁵ županijskoga Upravnog odbora iz 1894., samo jedna četvrtina svih županijskih vinograda preživjela je pojavu peronospore u Požeškoj županiji. Tijekom 1896. pojavila se u požeškom kraju druga bolest vinograda „oidium Tukeri“⁶¹⁶. Potom se kao treća bolest grožđa u Požeštini 1900. pojavila filoksera⁶¹⁷. Od navedenih bolesti stradali su svi vinogradi uključujući i, po proizvodnji vina poznato, kutjevačko vlastelinstvo. Tek 1902., cijepljenom američkom sortom grožđa, u

---

⁶¹² Feliks VALENTIĆ, „Gospodarstvo u novogradiškom kraju : (prilozi za povijest gospodarstva 1850. – 1945.)“. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod, 7/2003., 135 – 140. Obitelj se bavila trgovinom kožom i zemljanim proizvodima.

⁶¹³ V. ANIĆ, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 939. Peronospora je bolest vinove loze kojoj su uzrok gljivice.

⁶¹⁴ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 323.

⁶¹⁵ „Vinogradarstvo i vinarstvo u požeškom kraju krajem 19. i početkom 20. st.“, Gradski muzej Požega., Požega, 18. svibnja 2010., 5.

⁶¹⁶ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 324. Gljivična bolest vinove loze.

⁶¹⁷ V. ANIĆ, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 345. Filoksera je trsna uš, točnije nametnik na korijenu vinove loze., 345.

požeškom su se kraju obnovili vinogradi. Sve je to ostavilo dugotrajnog traga na požeško vinogradarstvo, kao i na cerničke vinograde koji su, napadnuti peronosporom, filokserom i „oidum Tuckeri“, pretvarani u kukuružišta, šljivike⁶¹⁸ i oranice. O tome svjedoče i podaci prema *Statističkom atlasu Kraljevina Hrvatske i Slavonije*⁶¹⁹ pa je na području novogradiškoga kotara bilo ispodprosječno malo vinograda u usporedbi s prosjekom vinograda u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, ali novogradiški kotar je, u usporedbi s Požeškom županijom, ipak imao nešto više vinograda. Podaci iz 1905. govore o tome kako je tada u novogradiškom kraju bilo čak 7,69% vinograda, što upućuje na smanjenje površine vinograda do prije Prvoga svjetskog rata.

**Tablica 16. - Popis trgovaca žitom te proizvođača vina i šljivovice u novogradiškom kotaru
1897. – 1914.⁶²⁰**

Trgovina žitom	Proizvodnja vina	Proizvodnja šljivovice
Milan Mimić	Jovan Kalafatić	Leopold Muller
Milan Majstorović	Antun Berković	Ivan Bechtal
Jovan Trifunović	Stjepan Haberstock	S. Schmidek i sinovi
Stjepan Schmidek	S. Schmidek i sinovi	Vilim Mayer
braća Myohl	Daniel pl. Dienes	Petar Grubešić
Vilim Mayer	Braća Myohl	D. Dienes,
Julius Brull	Milan Mamić	braća Schnedier
Josip Weiss i Eugen Weiss	Milan Majstorović	Vladislav Vukašinović
Franjo Reichert	Jovan Trifunović	Joco Mitrović
Leopold Muller		Milan Mimić
Ivan Bechtaly		Milan Majstorović
Sigmund Spitzer		Ivan Trifunović
Mavro Mandlović		Josip Politzer
Nikola Fussar		vlastelinstvo Cernik ⁶²¹
Josip Politzer		

⁶¹⁸ *Glasnik županije požeške*, br. 42, god. XII., (Požega), 18. 10. 1902. U novogradiškom kotaru tijekom sezone izvezilo se 1 000 – 1 200 kola šljive, npr. dopremljeno je samo 87 vagona iz Šumetlice i odmah su izvezene kao svježe voće u Njemačku.

⁶¹⁹ 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915. Vinograda je u novogradiškom kotaru bilo 0,82%, u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 36,65%, a u Požeškoj županiji 0,16%.

⁶²⁰ Tablica se temelji na popisima unutar *Izješća* 1897. – 1914.

⁶²¹ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 325. U cerničkom vlastelinstvu bavili su se proizvodnjom šljivovice i to iz sirove šljive.

Uspoređujući vinogradarstvo brodske i novogradiške kraja⁶²², jasno se vidi da je brodski kotar bio uspješniji i u uzgoju i u produkciji, a mogući razlog može se tražiti i u činjenici da je urod šljive u novogradiškom kotaru bio veći jer su se stanovnici zbog peronosporne počeli prisilno orijentirati na kultiviranje šljive. Nadalje, šljivovica kao piće bila je jeftinija u narodu, od nje se stanovništvo moglo brže alkoholizirati te ju je zbog toga stanovništvo više voljelo. Stanovništvo brdskih krajeva s vremenom je prihvatilo i uzgoj šljive bistrice budući da je uvidjelo korist od proizvodnje šljivovice i pekmeza. Prema publikaciji *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*⁶²³, od svih voćaka koje su uzgajane u kotaru Nova Gradiška, šljiva je činila 82,70% uzgoja, a najviše šljive uzgajano je u općinama Mašić i Okučani.

Prema franjevačkim zapisima, urod šljive uglavnom je bio dobar⁶²⁴ te je tijekom 1899. čak 2/3 uroda izvezeno u Ugarsku i Austriju. Povezana s tim bila je i proizvodnja pekmeza kojom su se bavili Sigmund Spitzer iz Donjeg Varoša, M. Weiss iz Broda, D. Rosner iz Vinkovaca i Tošo Ilić iz Vukovara. U novogradiškom kotaru, kao i u županiji, od ostalih kultura sijale su se pšenica, kukuruz, zob, raž, ječam, slatka repa, cikorija, konoplja, lan, grah, leća, repa i mnoštvo krmnog bilja⁶²⁵ poput djeteline, blitve i kukuruza. Voćke su većinom sadene uz cestu ili u poljima, a manje ih se sadilo u Posavini koja je bila pogodna samo za sadnju ili krmnog bilja ili su seljaci ondje tradicionalno sadili samo kukuruz. Najbolju cijenu na tržištu seljaci su postizali za šljive bistrice i orahe⁶²⁶.

U nekim godištim *Izvešća* postoje informacije o cijenama pšenice i šljiva koje mogu dati okvirnu sliku o cijenama na tržištu, ali nažalost cijene nisu navedene po godištim pa se ne može pratiti njihov rast ili pad. Cijene pšenice također su naznačene u *Školskim spomenicama Okučana*⁶²⁷ i *Nove Kapele*⁶²⁸ i to u metričkim centima⁶²⁹. Uočava se da je cijena pšenice prije 1900. bila viša nego poslije 1900. te je poslije 1904. ponovo rasla, što se nastavilo

---

⁶²² *Izvešća*, Požega, 1903., 83.

⁶²³ *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*, Skrižaljka IV, Perad, košnice i voćke. Zagreb, 1898, 340 – 344.

⁶²⁴ J. JANCULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 325. Osim 1912. kad se zbog jake zime sve smrznulo.

⁶²⁵ Krmno bilje većinom se sijalo na ugaru tako da je to bio tzv. zeleni ugar kao nova metoda iskoristivosti tla.

⁶²⁶ *Izvešća*, Požega, 1906. Postojao je negativan običaj rezanja debla oraha, a s tim procesom nije dolazilo paralelno do sadnje mladog drveća.

⁶²⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Okučani*, inv. 92.

⁶²⁸ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Nova Kapela*, inv. 90.

⁶²⁹ 1 metrička centa ili kvintal (q) = 100 kg.

i dalje do 1910.⁶³⁰ kada su cijene počele padati. Cijene kukuruza⁶³¹ varirale su oko 4 forinte po metričkom centu 1898. pa od 5 do 8 kruna po metričkom centu 1904. godine.

Cijene šljive 1898. kretale su se oko 2 – 3 f/m⁶³², a 1899. po kilogramu se plaćalo 3 – 4 novčića. Mjere za šljive od kojih se pekla šljivovica bila su kola. Prema opisima u *Školskim spomenicama Okučana i Nove Kapele*, najviše se šljive izvozilo u Beč i Budimpeštu pa je tako tijekom 1899. izvezeno 110 vagona šljiva, 20 vagona pekmeza te je proizvedeno 300 hektolitara šljivovice. Cijene šljiva stalno su bile slične, da bi se povećale oko 1905⁶³³. Trgovci su znali otpremili i do 200 vagona šljiva, a po kilogramu su ih plaćali oko 5 – 6 filira dok su „velepecare“ rakija znale proizvesti i do 400 hektolitara rakije.

Vinogradarstvom se stanovništvo novogradiškoga kraja⁶³⁴ oko 1910. sve manje bavilo u prodajne svrhe, pogotovo otkad se zbog trsne uši stara loza morala iskrčiti te je zasađena američka loza. Veliku opasnost za trgovinu, ali i za zdravlje ljudi, tada je predstavljalo krivotvorenje alkoholnog pića. Trgovci koji su proizvodili i prodavali šljivovicu imali su problema s krivotvoriteljima koji su izrađivali „šljivovicu u kućnoj radinosti“, a koja je bila mješavina etanola, vode i smjese šljivova tropa/dropa.

Osobe koje su proizvodile šljivovicu kao proizvođači na malo⁶³⁵ često su izrađivale rakiju slabije kvalitete što zbog lošijih strojeva. što zbog svjesne želje za zaradom. Često su proizvodili šljivovicu tako što su na šljivov drop/trop lijevali etanol te su time stvarali razrijeđenu šljivovicu koju su prodavali po nižim cijenama. Osim zbog konkurencije, mali obrtnici imali su poteškoća i zbog plaćanja poreza budući da se porez plaćao po veličini kotla i mogućnosti napune kotla. Mali obrtnici imali su lošije kotlove koje su mogli prosječno puniti 3 – 4 puta dnevno, a morali su plaćati isti porez kao oni koji su imali suvremenije kotlove, a puniti su ih i po 20 puta dnevno. Budući da je krivotvorenje alkoholnih pića bilo redovito, Vlada je pokušala urediti stanje pa je naredbom⁶³⁶ od 25. listopada 1881. bilo zabranjeno krivotvoriti alkohol, točnije izrađivati ga od etanola, tzv. „špirita“ ili „žeste“, te isti prodavati

---

⁶³⁰ *Izvjješća, Požega, 1909. – 1911.* Cijene pšenice i raži bile su tijekom 1910. niže nego cijene 1909., a nešto veće bile su kod ječma i zobi. Prirod plodova bio je niži, ali i cijene su bile nešto niže za što se razlog može tražiti u burzovnim spekulacijama. Žetva je tijekom 1911. bila po uspjehu – i kvalitativno i kvantitativno – bolja od one 1910.

⁶³¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Okučani*, inv. 92. Prema pisanju učitelja izvezio se kukuruz u Bosnu.

⁶³² Forinta po metru.

⁶³³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Crnogovci*, inv. 65. Od 1902. do 1904. bile su sušne godine i narod se uspio prehraniti i intenzivnijom prodajom šljiva i vina.

⁶³⁴ U županiji su se sve više u tom području profilirali brodski kotar i kutjevačko vlastelinstvo.

⁶³⁵ *Izvjješća, Požega, 1907.*, 148.

⁶³⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 21, god. II., (Požega), 21. 5. 1892.

kao piće. Razlog tome bio je i u povećanu uživanju čistog etanola kod seoskog stanovništva. Protiv krivotvorenja pića uvedene su globe pa je za tzv. „patvoreno“ vino i šljivovicu, koji su prodavani u krčmama, prva globa bila 25 forinti, druga globa bila je oko 50 forinti, a svaka iduća 100 forinti. Već 1890., prema novom zakonu⁶³⁷, veleproizvođači su mogli prodavati trgovcima ili gostioničarima čistu „žestu“ pa su nakon tog dopuštenja gostioničari mogli učestalije prodavati čistu „žestu“ daljnjim korisnicima. Nažalost, zbog dostupnosti i niskih cijena šljivovice, seljak je često pokušao u alkoholu pronalaziti rješenja svojih problema, ali taj isti alkohol ponovo ga je, nažalost, dovodio u dug. U *Glasniku županije požeške* postoji čitav niz članaka pod nazivom *Zašto nam gospodarstvo ne napreduje*⁶³⁸, i sličnih protiv pijanstva, o alkoholizmu i sl., u kojima se navodi kako je u Požeškoj županiji alkoholizam bio česta pojava te da se čak u nekoj zadruzi tijekom zime popilo 80 akova⁶³⁹ vina i 20 akova rakije. Budući da je zima bilo razdoblje tijekom kojeg je obujam posla bio manji, zasigurno se tijekom ostalih godišnjih doba, kada je bilo više radova u polju, kao i svetkovina vezanih uz slavljenje obavljena posla, pilo više alkohola nego zimi.

U *Glasniku požeške županije* navodi se odgovor na pitanje zašto seljak zna često piti: „da je pozajmio nešto novaca, da kupi živeža, pa je da jednom na jade svoje zaboravi, malo više gucnuo⁶⁴⁰“. Kako bi zaboravio na dug koji već ima, seljak se opet zaduživao, samo ovaj put kod krčmara. Seljaci su obično krčmaru plaćali u žitu, a ne u novcu jer novca nisu imali budući da su poslije žetve plodine koje su prodavali bile jeftine, a zbog čega su ih vrlo brzo rasprodali sa svrhom namirenja duga. U takvoj situaciji seljaku nije ostalo ništa za život te se morao ponovo zaduživati. Koliko je seljak zaista znao popiti čistog etanola, opisuje autor članka *Proti pijanstva*⁶⁴¹ koji govori da bi seljak, ako nije imao šljivovice, otišao u trgovinu ili u gostionicu i naručio $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{2}$ l čistog etanola te ga miješao s vodom. Tolika količina korištenja alkohola odgovara podatku o enormnoj potrošnji alkohola samo u novogradiškoj općini 1912. Prema izvještaju Gostioničarske zadruge sa sastanka održanog 23. rujna 1913., „istočeno je vina 852 hl dok je špirita uvezeno željeznicom 2 000 hl, a podvozom kolnim iz

---

⁶³⁷ *Izješća*, Požega, 1890., 69.

⁶³⁸ *Glasnik županije požeške*, br. 4 – br.11, god. II., (Požega), 23. 1. 1892. – 12. 3. 1892.

⁶³⁹ Akov je stara mjera za tekućine i iznosi 56, 6 l. (<http://www.hrleksikon.info/definicija/akov.html>, 1. 3. 2015.).

⁶⁴⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 45, god. XII., (Požega), 8.11.1902.

⁶⁴¹ *Glasnik županije požeške*, br. 11., god. III., (Požega), 18. 3. 1893.

pecare žeste iz Cernika cio njezin koningent od 720 hl, svega 3 328 hl⁶⁴² špirita“. ⁶⁴³ Izvezena je trećina tog etanola izvan novogradiškoga kotara, a ostalih 2 000 hl ostalo je za potrošnju u općini. Od tih 2 000 hl etanola, rađena je šljivovica u omjeru 1/5 etanola i 4/5 vode pa je na taj način u općini Nova Gradiška potrošeno 10 000 hektolitara šljivovice. Trgovište tj. općina Nova Gradiška imala je 1910. godine. 3 400 stanovnika, zbog čega se postavlja pitanje koliko je zaista litara šljivovice odrasli stanovnik trgovišta popio na godišnjoj razini. Ako bi bila riječ samo o stanovnicima trgovišta, onda bi iz toga proizlazilo da je svaka osoba godišnje popila cca 300 litara šljivovice, ali budući da je tu riječ i o velikom broju gostiju u brojnim gostionicama i krčmama, nemoguće je precizno reći koliko su stanovnici samog trgovišta godišnje pili šljivovice. Prema napisima u *Glasniku požeške županije*, alkohol je bio uzrokom svakog drugog ubojstva u kotaru, što potvrđuje i pisanje Milke Žicine⁶⁴⁴ koja u svom autobiografskom djelu navodi kako nije postojala kuća u mjestu u kojoj netko od članova obitelji nije bio alkoholičar.

Zaključak spomenuta sastanka članova Gostioničarske zadruge bio je taj da stanovništvo u prevelikim količinama pije šljivovicu i da se stoga mole općinski dužnosnici da uvedu „uvozninu“ na šljivovicu umjesto „uvoznine“ za vino. Naime, namjera je bila podići cijenu „uvoznine“ na vino na cijenu od šest kruna po hl, a budući da se vino ionako manje konzumiralo od šljivovice, članovi zadruge molili su općinare da se podigne cijena „uvoznine“ za šljivovicu na 40 kruna po hl. Prema kalkulaciji članova Gostioničarske zadruge, time bi u maloprodaji porasla cijena pa bi i potrošnja pala. U početku bi zasigurno bilo potrošeno oko 1 000 hl etanola, što bi rezultiralo i povećanjem prihoda na oko 40.000 kruna. Navedeni prijedlog bio je potencijalna mjera u suzbijanju alkoholizma.

U novogradiškom kotaru, uz već spomenute tradicionalne ratarske kulture, uzgajao se i dudov svilac. Otvaranjem svilarskih manufaktura u 18. stoljeća na području gradiške pukovnije, tradicionalno su sađeni dudinjaci te su uzgajani dudovi svilci. Dudinjaci su bili zasađeni diljem novogradiškoga kotara uz ceste i kuće. Od krize 1873., svilogojstvo je propadalo⁶⁴⁵ budući da je pretežno bilo u rukama stranih poduzetnika. Domaći stanovnici koji su radili s dudovim svilcem nisu u tim vremenima često znali kako uzgajati dudov svilac niti

---

⁶⁴² Ibid. Zbroj naveden u *Glasniku županije požeške* ne odgovara računici te bi, prema navedenom, trebao biti manji, ali budući da ostaje nepoznato koliki je udio etanola bio u vinu, tj. je li taj udio bio 12% ili neki drugi, nepoznato ostaje koliko je zaista bilo hl špirita.

⁶⁴³ Ibid, br. 40, god., XXIII., (Požega), 4. 10. 1913.

⁶⁴⁴ M.ŽICINA; *Selo*, Beograd, 1918, 67.

⁶⁴⁵ *Glasnik županije požeške*, br. 26, god. VI., (Požega), 11. 7. 1896.

su imali potrebne uvjete⁶⁴⁶. Cijene čahura, tj. galeta ili kokona, nisu bile određene pa su ih uzgajivači prodavali u bescjenje. Stanovništvo je s vremenom gubilo volju za uzgojem, a naposljetku su ga uzgajali samo učitelji koji su dobivali poticaj. Krajem 19. stoljeća, stanovništvo se ponovo orijentiralo na uzgoj dudova te na uzgoj dudova svilca kao izvor prihoda. Prema podacima koje donosi Mira Kolar Dimitrijević⁶⁴⁷, u Požeškoj županiji u uzgoju je prednjačio novogradiški kotar, i to ponajviše Rešetari i Staro Petrovo Selo. Iako je svilogojstvo još donekle bilo uspješno u novogradiškom kotaru, na području ostatka Slavonije, osim Srijemske županije, sve je više dolazilo do krize uzgoja. Zbog svega toga, Zemaljska vlada odlučila je cjelokupni posao svilogojstva prepustiti mađarskom ministru poljoprivrede u zakup na 15 godina.

Prema izvještaju Janka Iblera⁶⁴⁸ za 1891., u jednom desetljeću razlike između Slavonije i Hrvatske u svilogojstvu bile su drastične budući da je u Slavoniji vrijednost proizvedenih čahura bila 843.055 forinti i 65 novčića, a u ostalom dijelu Hrvatske 5.667 forinti i 68 novčića. Prema *Izvješću* za 1890., u novogradiškom kotaru uprihodeno je 21.965 forinti od prodaje čahura te je i u jesen 1890. zasađeno oko 10 000 stabala dudu⁶⁴⁹. Očito je više pažnje posvećeno poticaju svilogojstva u Slavoniji nego u Hrvatskoj zbog vezivanja Slavonije uz ugarske gospodarske i političke interese. Prihod kotara Nova Gradiška time je činio gotovo 26% ukupnog prihoda Slavonije. Velik se broj obitelji diljem Slavonije krajem 19. stoljeća bavio svilogojstvom, a pogotovo je ojačao uzgoj oko 1896. kada je i Slavonija posebno istaknuta na Milenijskoj izložbi kao proizvođač čahura.

Vremenom su dudinjacu diljem novogradiškoga kotara počeli propadati jer nitko nije preuzeo nadzor nad njima, a bili su uz ceste pa su ih uništavali stoka i djeca. Tijekom 1895., u novogradiškom kotaru zasađeno je novih 12 000 dudovih stabala. Iz *Izvješća* za 1897. saznajemo da je zbog loših vremenskih uvjeta stradao list dudu i time je bio smanjen broj čahura pa je tako novogradiški kotar uprihodio 16.601 forinti, a brodski 4.998 forinti⁶⁵⁰. Prema pisanju *Glasnika požeške županije*⁶⁵¹, početkom stoljeća ta je djelatnost ponovo ojačala te su tako u Požeškoj županiji postojale ukupno četiri otkupne stanice i to u Novoj Gradiški, Novoj

---

⁶⁴⁶ Uzgojem dudova svilca bavile su se siromašnije obitelji. Problem je nastajao kada nisu imali dodatnu prostoriju za gojidbu dudova jer ona je bila neophodna za taj posao.

⁶⁴⁷ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, *Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945. godine.*, Zagreb, 2007., 225.

⁶⁴⁸ Ibid, Zagreb, 2007., 231.

⁶⁴⁹ *Izvješća*, Požega, 1890., 94.

⁶⁵⁰ *Izvješća*, Požega, 1897., 89.

⁶⁵¹ *Glasnik požeške županije*, br.20., XV., (Požega), 20. 5. 1905. Željelo se propagirati dostupnost dudova svilca i povećanje produktivnosti umjesto da seljaci po lišće moraju pješačiti po nekoliko kilometara.

Kapeli, Brodu i Novskoj. Po jedan uzgajivač svilenih buba imao je dva stabla budući da se broj stabala smanjio, a trebao ih je svaki imati bar šest do osam. U novogradiškom kotaru bilo je najviše stabala podobnih za branje, tj. njih 2 713, dok ih je brodskom kotaru bilo 2 442. Ideja je bila da u centrima kotara postoje rasadnici s mladicama ili da se dudovi sade uz ceste. Tijekom 1904.⁶⁵², u kotaru Nova Gradiška bilo je 1 280 uzgajivača svilenih buba koji su uzgojili 19 350 kg svilenih čahura i za te čahure dobili 36.464 kruna. Jedan uzgajivač u prosjeku je zaradio⁶⁵³ 28 kruna. U ostalim kotarima uzgoj dudova svilca bio je slabiji, primjerice u brodskom kotaru tom se djelatnošću bavila 641 osoba.

U *Statističkom godišnjaku I. za 1905.*⁶⁵⁴ naznačeno je kako su se u 6 općina novogradiškoga kotara uzgajale svilene bube te je to činilo 1 255 obitelji, dobiveno je 22 447 kilograma čahura, od čega je zarađeno ukupno 42.923 kruna. U Brodu se tom djelatnošću bavilo 54 obitelji, dobiveno je 10 930 čahura, a zarađeno je 19.861 kruna. U Staroj Pazovi, primjerice, koja je u Kraljevini imala najviše djelatnika i zarade, situacija je bila takva da su se time bavile 2 072 obitelji, dobiveno je 34 454 kg, a zarađeno je 63.311 kruna. U novogradiškom kotaru uzgojem dudova svilca najviše su se bavile obitelji u Orubici i to njih 170, onda u Starom Petrovu Selu, Rešetarima, Cerniku, Tisovcu, Maloj, Novoj Gradiški te Davoru. Tijekom 1907. istekao je ugovor Zemaljske vlade i bivšega ugarskog ministra te je svilogojstvo prepušteno nacionalnim interesima. U razdoblju 1906. – 1908., Požeška županija bila je druga po produkciji čahura i zaradi dok je Srijemska županija bila prva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

Mnogo je razloga zašto je poljoprivreda tijekom perioda od 1900. do 1908. još uvijek bila u lošem stanju te je, unatoč činjenici da je velik broj ljudi djelovao u primarnoj produkciji, bila nerazvijena. Zemljišta su ili bila zapuštena ili ako ih se koristilo, činilo se to na tradicionalan način tako da su na malim i srednjim posjedima ratari sijali žitarice u kombinaciji s okopom ili je sve bilo tropoljna poljoprivreda tako da se sijalo krmno bilje na ugaru⁶⁵⁵ dok su veleposjedi bili nešto produktivniji. Nešto naprednije bile su općine Nova Kapela, Cernik, Petrovo Selo i Nova Gradiška gdje nisu postojali trogodišnji turnusi. Na posjedima su seljaci sve više upotrebljavali strojeve, ali sustavno vođenje poljoprivrede, u vidu iskorištavanja zemljišta ili korištenja strojeva za natapanje, bilo je u maloj mjeri

---

⁶⁵² Ibid, br. 6, god., XIII., (Požega), 7. 2. 1903.

⁶⁵³ Ibid. Najveća zarada jednog uzgajivača bila je 158 kruna.

⁶⁵⁴ *Statistički godišnjak I. 1905.*, 1913., 465.

⁶⁵⁵ Seljaci nisu imali prostora za pašu stoke pa je bilo jednostavnije imati ugar iako se ta metoda oko 1900. sve više napušta.

prisutno⁶⁵⁶. Na veleposjedima se situacija tijekom 1905./1906. sve više mijenjala zbog nedostatka radne snage budući da su se seljaci iseljavali⁶⁵⁷ u SAD, što je podiglo cijene sata rada nadničara. Situacija se počela poboljšavati 1908. godine iz mnogo razloga: sve su više dolazile do izražaja inovacije doseljenika iz drugih dijelova Monarhije u zemljoradnji (riječ je o naseljenim Česima i Nijemcima), povratkom iseljenika iz inozemstva⁶⁵⁸ mijenjao se način dotadašnjeg razmišljanja, razne mjere gospodarstvenih zaklada⁶⁵⁹ utjecale su na promjene u ratarstvu u vidu boljeg uređenja polja i puteva⁶⁶⁰, dolazilo je do drugačijeg tretiranja štetočina⁶⁶¹, uporabe novih strojeva ili pak promjena u propadanju zadruga i pojavi prvih obrtnika koji su na ekološki način⁶⁶² mijenjali tradicionalnu situaciju u ratarstvu.

Osim poljoprivrednim kulturama, u novogradiškom kotaru velika se pažnja posvećivala i stočarstvu. Trgovina velikom stokom tradicionalno je bila isplativija nego manjom te se iz tih razloga više uzgajala veća stoka. Česte poplave posavskog dijela novogradiškoga kotara utjecale su na lošu prehranu stoke i razvoj metiljavosti tako da taj kraj stočarstvom nije mogao konkurirati nešto sjevernijim dijelovima kotara. U sjevernijim gorskim krajevima kotara, doseljenici iz Like nešto su se više bavili ovčarstvom koje nije bilo baš zastupljeno u novogradiškom kotaru. Uzgoj peradi većinom je bio za vlastite potrebe, a tek je ponešto u predratnim godinama u novogradiškom kotaru porasla trgovina peradarskim proizvodima te je postojao i izvoz. Iz *Izvjješća* za 1913./1914. možemo dobiti okvirnu sliku koliko se ljudi u novogradiškom kotaru, u usporedbi s brodskim kotarom, bavilo izvozom peradi i jaja iako neki podaci za novogradiški kotar možda ne odgovaraju realnosti jer su izrazito uvećani.⁶⁶³ Prema *Popisu gospodarstva i stoke iz 1895.*⁶⁶⁴, perad je najviše uzgajana

---

⁶⁵⁶ *Izvjješća*, Požega, 1906., 133. Drugačija se situacija mogla vidjeti na poljima većih ratara koji su imali veće i manje vršeece strojeve. Naseljenici iz drugih krajeva Monarhije imali su vjetrenjače, plugove za sijanje žita, sadenje i okapanje kukuruza. Veleposjednici su pak imali i parne strojeve za vršenje žitarica.

⁶⁵⁷ *Izvjješća*, Požega, 1907., 54. Iz novogradiškoga kotara zbog rada u SAD-u izbivalo je 469 osoba.

⁶⁵⁸ *Izvjješća*, Požega, 1908., 173. Donosi informacije o tome kakvi su status te uvjeti poljoprivrede i ljudi u SAD-u.

⁶⁵⁹ *Izvjješća*, Požega, 1910., 247. Zanimljive su spomenute mjere istrebljivanja štetočina u *Izvjješćima* iz 1909. pa su tako npr. hruštevci, koji su bili velika opasnost, uništavani uz nagradu na taj način da su djeca dobivala nagradu od 5 do 6 filira po litri hrušta. Sličan princip nagrađivanja postojao je i za uništavanje gusjenica pa su gospodarstvene zaklade davale nagrade onima koji bi se istaknuli u uništenju štetočina.

⁶⁶⁰ *Izvjješća*, Požega, 1910., 262 – 263. Velika je pažnja posvećena uređenju živica i šikara. Živica i razni oblici šikara smatrani su leglom štetočina, koje su uništavala kulture, te se zbog toga apeliralo na njihovo uređenje. Također, poticano je i kažnjavanje onih koji su zanemarivali održavanje tih površina jer su na taj način uništavali druga napredna gospodarstva.

⁶⁶¹ *Izvjješća*, Požega, 1910, 247. U izvještaju se govori o trovanju ili cijepljenju malih pokusnih polja s „bacilima“ kako bi se izbjegla navala miševa.

⁶⁶² Ibid. Primjer tome tvrtka je „J. Stipanić“ iz Požege koja je sakupljala bilje i na taj način pomagala da se livade očiste od korova. Navedena tvrtka imala je skladišta ljekovitih bilja u Novoj Kapeli.

⁶⁶³ *Izvjješća*, Požega., 1913., 1914., 159. Izvoz za 1913. u selu Poljane iznosio je 66 440 kg peradi i 168 340 jaja, a već 1914. nije bilo nikakva izvoza peradi i bilo je 19 807 komada jaja.

⁶⁶⁴ *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*, Skrižaljka IV, Perad, košnice i voćke, Zagreb, 1898., 340 – 343.

u općini Okučani i to u iznosu od 18,33% od ukupnog uzgoja u kotaru, potom u općini Nova Kapela i općini Rešetari. Tijekom 1913., novogradiški kotar izvozi po kilogramu šest puta više peradi nego brodski kotar te također izvozi i 50% više jaja od broskog kotara. U broskom kotaru grad Brod prednjači po izvozu i peradi i jaja, a u novogradiškom selo Poljane. U 1914. godini, novogradiški kotar izvozi po kilogramu triput više peradi i 3,5 puta više jaja od broskog kotara, a u usporedbi grada Broda i mjesta Nova Gradiška, omjer je 100 puta više izvoza po kilogramu peradi u Brodu nego u Novoj Gradiški dok je omjer u izvozu jaja samo osam puta veći za grad Brod no za Novu Gradišku. Okučani i Poljane bili su mjesta s najviše izvoza peradi i jaja tijekom 1913., a tijekom 1914., to su bila mjesta Okučani i Nova Gradiška.

Seljaci su uvidjeli veću korist od krupnije stoke i boljih pasmina pa su krajem 19. stoljeća započinjali kupovinu plemenitih pasmina stoke kako bi se oplemenila domaća stoka. Od 1895. uvedeno je obvezno licenciranje bikova⁶⁶⁵. Ako seljak nije licencirao bika, dobivao je ili kaznu ili je morao prodati bika za meso. Od 1893. uvedeno je i licenciranje konja. Županijskom okružnicom tako se nastojalo utjecati na stanovništvo kako bi se prekinula prodaja ždrjebadi plemenitih pastuha i sugerirala prodaja starih konja, a ne mladih primjeraka. Tijekom 1895.⁶⁶⁶ i 1897.⁶⁶⁷ vladale su mnoge zarazne stočne bolesti pa je i promet stokom bio smanjen. Drugi razlog lošijem prometu stokom bio je u činjenici da su seljaci, zbog neinformiranosti, plemenita mlada goveda prodavali za meso mesarima te je na taj način uništavana mogućnost rasploda.

Prema *Statističkom godišnjaku I. za 1905.*⁶⁶⁸, tijekom 1895. bilo je u novogradiškom kotaru ukupno 24 129 bikova i kobilica, 9 197 konja, 2 119 koza, devet magaraca, 21 633 svinja, 4 213 ovaca, a od toga je u zadrugama bilo 14 012 goveda, 5 815 konja, 1 123 koza, 2 602 ovce, 12 204 svinja, 40 704 peradi i 1 330 košnica⁶⁶⁹. Ako to usporedimo s apsolutnim brojevima stoke 1895. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, onda dolazimo do podataka da je u

---

⁶⁶⁵ *Izvešća*, Požega, 1895., 71.

⁶⁶⁶ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 328. Navodi kako je, zbog krizne situacije sa zaraženim svinjama u Srbiji, Srijemu i Slavoniji, tijekom 1895. stanovništvo radi predostrožnosti klalo svinje.

⁶⁶⁷ *Izvešća*, 1898., 61. Uslijed poplava, stočna hrana bila je zagađena, što je štetilo zdravlju životinja pa su se pojavile mnoge bolesti. Među značajnijima bila je svinjska pošast u Novoj Gradiški, Cerniku, Staroj Gradiški i Donjoj Varoši.

⁶⁶⁸ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 440. Podaci unutar Statističkog godišnjaka I. o stoci za kotar Nova Gradiška preuzeti su iz *Popisa gospodarstva i stoke za 1895.* budući da je riječ o identičnim brojevima.

⁶⁶⁹ Pčele su unutar ovog rada uvrštene u uzgajane životinje budući da su tako uvrštene u *Statističkom godišnjaku I. za 1905.* Drugi razlog zašto su unutar ovog rada uvrštene u domaće životinje moguće je pronaći u *Zakonu o stočarstvu*, temeljem kojeg postoji poseban *Popis pasmina, sojeva i hibrida domaćih životinja* unutar kojeg je pčela smatrana domaćom životinjom. *Narodne novine* (Zagreb), broj 18/11., 9. 2. 2011.

novogradiškom kotaru bilo 2,66% od ukupnog broja goveda u Kraljevini, konja je bilo 2,95%, ovaca je bilo 0,7%, svinja je bilo 3,63% i koza je bilo 9,45% od ukupnog broja istih u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

U brodskom kotaru bilo je ukupno 27 989 goveda, 16 327 konja, tri magarca, 908 koza, 32 631 svinja, 5 397 ovaca, a od toga je u zadrugama bilo 21 523 goveda, 12 569 konja, 648 koza, 3 218 ovaca, 26 025 svinja, 5 3160 peradi te 2 287 košnica.

Prema publikaciji *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*⁶⁷⁰, goveda je bilo najviše uzgajano u općini Okučani, tj. 15,30%, i u općini Rešetari, tj. 15,15% od ukupnog uzgoja goveda u kotaru. Konji su najviše uzgajani u općini Rešetari, tj. 19,70%, kao i u novokapelačkoj općini te je tamošnji udio iznosio 16,70% od ukupnog uzgoja konja u kotaru. Koza i ovaca najviše je bilo u općini Cernik dok su svinje najviše uzgajane u općini Nova Kapela, tj. 17,65%, i u općini Okučani, tj. 17,12% od ukupnog uzgoja u kotaru Nova Gradiška.

Tijekom 1899., zbog dobrih klimatskih uvjeta, stoka je mogla dugo ići na ispašu⁶⁷¹ te je i zdravstveno stanje stoke bilo bolje nego ranije. Zbog bojazni od zaraznih stočnih bolesti, seljaci nisu nabavljali nove pasmine⁶⁷² stoke. Situacija je tijekom 1900. bila nepovoljnija zbog loših klimatskih uvjeta, što je utjecalo na pobolijevanje stoke. Nekoliko loših godina utjecalo je na pad cijena mesa, ali ne i na pojačanu prodaju stoke. Zemaljska vlada⁶⁷³ pokušala je potaknuti proces nabave domaćih čistokrvnih pasmina bikova, kao i proces oplemenjivanja goveda plemenitim pasminama goveda. Poticajem je do 1898. u novogradiškom kotaru nabavljeno 16 čistokrvnih pasmina bikova te od 1899. jedan bik, a tijekom 1900. tri bika. Prema *Izvjescima*, vidljiv je porast⁶⁷⁴ nabave čistokrvnih bikova od 1900. do 1905. u novogradiškom kotaru, što se očitovalo u ukupnom broju licenciranih⁶⁷⁵ goveda. Proces uređivanja ispaše i prehrane stoke sustavnije je organiziran okružnicom iz 1893.⁶⁷⁶ tako da se težilo organizaciji kontrole ispaše postavljanjem tzv. zajedničkih pastira. Ako su gospodari

---

⁶⁷⁰ *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895. Skrižaljka II, Popis stoke i voćaka*, Zagreb, 1899., 156 – 158.

⁶⁷¹ *Izvjesci*, Požega, 1899., 63. Stoka je imala mnogo krme.

⁶⁷² *Izvjesci*, Požega, 1899., 84 – 86. U kotaru je nabavljeno zemaljskom subvencijom 11 bikova čistokrvne möhlthalske. pasmine, a pastuha je 11 od koji je sedam bilo zemaljskih licenciranih, a četiri privatna. Zbog posebnog opreza, nabavljene su samo tri općinske krmače u općini Nova Gradiška vanjska, i to engleske pasmine.

⁶⁷³ *Izvjesci*, Požega, 1899. Osim sredstava što su seljaci mogli dobiti u tu svrhu, poticaj su vršile i gospodarske podružnice i općine time što su nabavljale plemenite pasmine stoke.

⁶⁷⁴ *Izvjesci*, Požega, 1900. – 1907. Od 1900. do 1902. povećan je broj nabavljenih bikova s dva na 20 godišnje, a broj nabavljenih licenciranih bikova je od 1902., kad ih je bilo 62, porastao na 76 tijekom 1905, da bi ih tijekom 1907. u kotaru bilo 87.

⁶⁷⁵ *Izvjesci*, Požega, 1895., 98. Prema naredbi Zemaljske vlade od 8. svibnja 1895., čl. 14.935, postojala je obaveza licenciranja goveda koje izađe na pašu.

⁶⁷⁶ *Ibid*, Požega, 1895., 76. Okružnice od 5. kolovoza 1893.

imali više stoke, onda su mogli imati privatne pastire. Općinski pašnjaci služili su za ispašu marve jer su bili vlasništvo mjesne općine te se na njima od 22 sata navečer do 3 sata ujutro nije smjela vršiti ispaša radi sprječavanja krađe marve.

Trgovina stokom odvijala se na stočnim sajmovima te se nešto manji broj izvezio željeznicom u inozemstvo. Svaka životinja zbog prodaje na sajmu morala je imati uredne veterinarske dozvole, tzv. „marvinske putovnice“. U Novoj Gradiški održavala su se četiri velika godišnja stočna sajma i 52 tjedna sajma. Tijekom 1900.⁶⁷⁷, na sajmovima u Novoj Gradiški prodano je 4 337 goveda, 1 048 teladi, 2 388 svinja, 221 ždrijebe, 151 ovca, 59 koza. Izdano je 1 199 „marvinskih putovnica“ te je za to zarađeno 2.947 kruna općinske pristojbe.

Prema *Statističkom godišnjaku I.*,⁶⁷⁸ tijekom 1905. na četiri velika stočna sajma u Novoj Gradiški prodano je 1 543 goveda, 775 konja, 11 svinja i ništa ovaca. Iste godine, uspoređujući prodaju samo na tim velikim gradskim/trgovišnim marvinskim sajmovima⁶⁷⁹, može se zaključiti da je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji najviše goveda prodano u Križevcima: 8 728, najviše je konja prodano u Vukovaru i to 4 188, svinja je najviše prodano u Rumi i to 5 895, a ovaca također u Rumi: 2 782. Uspoređujući novogradiške velike stočarske sajmove s velikim stočnim sajmovima u Požeškoj županiji, vidljivo je kako je na sajmovima u Požegi⁶⁸⁰, u usporedbi s Brodom i Novom Gradiškom, najviše prodano goveda i ovaca dok je u Brodu⁶⁸¹ najviše prodano svinja, a konja je najviše prodano u Novoj Gradiški.

Situacija je nešto drugačija ako uspoređujemo prodaju prema kotarima u Požeškoj županiji tijekom 1905. Tijekom 1905. u novogradiškom kotaru bila su unaprijed određena 162 marvinska sajma od kojih je održano njih 159, u brodskom kotaru planirano je 120 sajмова, a održano ih je 108 dok je jedino Daruvar, kao veći centar stočarstva u Požeškoj županiji, imao planiranih 169, a održana 163 sajma, a požeški kotar imao je planirana 103 sajma od kojih su bila realizirana samo 93. Na svim sajmovima u novogradiškom kotaru prodano je 15 705 goveda, 2 140 konja, 366 ovaca te 9 559 svinja. Ako te brojeve usporedimo s brodskim kotarom, onda dobivamo informacije da je ondje prodano 6 066 goveda, 1 094 konja, 554 ovaca i 7 915 svinja. U Požeškoj županiji jedino je u kotaru Daruvar i u Pakracu⁶⁸² te godine

---

⁶⁷⁷ *Glasnik požeške županije*, br. 4, god. XI., (Požega), 26. 1. 1901.

⁶⁷⁸ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 451

⁶⁷⁹ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 451. U Brodu, Novoj Gradiški i Pakracu održavana su po četiri marvinska sajma, jedino je u Požegi bilo održano pet sajмова u godini.

⁶⁸⁰ Ibid, Zagreb, 1913., 451. Riječ je o 2 487 goveda te o 35 ovaca u Požegi.

⁶⁸¹ Ibid, Zagreb, 1913., 451. U Brodu je prodano 723 svinja.

⁶⁸² Ibid, Zagreb, 1913., 451. Ovaca je bilo 1 769.

prodano više ovaca nego u novogradiškom kotaru dok je u prodaji goveda, svinja i konja novogradiški kotar prednjačio u županiji. Uspoređujući kotare u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji po prodaji stoke 1905., može se reći da je novogradiški kotar bio sedmi po količini prodanih goveda, prodaja konja bila je daleko veća od prosječne dok je prodaja ovaca bila daleko manja od prosječne, a po prodaji svinja novogradiški je kotar bio iznadprosječan⁶⁸³.

Prema statističkim podacima, stanovništvo trgovišta Nova Gradiška konzumiralo je više govedine nego stanovništvo gradova Brod i Požega, što se može uočiti iz podataka o klanju⁶⁸⁴ i konzumaciji mesa za osobnu potrebu prema broju stanovnika. Ostale vrste mesa stanovništvo Nove Gradiške manje je konzumiralo nego stanovništvo Požege i Broda. Ako usporedimo konzumaciju mesa prema broju stanovnika, zanimljivo je da su stanovnici grada Požege konzumirali više mesa nego stanovnici grada Broda.

U Novoj Gradiški, kao i u većini mjesta, postojale su samo privatne mesarnice do 1908. U *Glasniku požeške županije*⁶⁸⁵ autor članka donosi priču o jednoj novogradiškoj klaonici gdje je vlasnica ismijavala kupce. Sluškinja, koja je kupovala meso za gospodu kod koje je radila, donijela joj je, osim mesa, i životinjsku glavu sa zubima. Mesarica joj je to poslala kao poklon budući da dotjerana gospođa nije imala vlastite zube. Cijena mesa u Novoj Gradiški iz godine u godinu je rasla te je kilogram mesa za konzumaciju bio oko jednu krunu, što je rezultiralo i odlukom općine da uvede općinske mesnice. Osnivanjem općinske mesnice, privatne mesnice snizile su cijenu mesa sa 1,12 kruna na 88 forinti te na 65 forinti zbog toga što su prvi put imale konkurenciju.⁶⁸⁶ Zbog svinjskih zaraza, stočni sajmovi koji nisu bili uređeni prema propisima⁶⁸⁷, umjesto tjednih, postali su mjesečni te je postrožena veterinarska kontrola stoke u svrhu suzbijanja trgovine⁶⁸⁸ zaraženom stokom. Sajam⁶⁸⁹ u Novoj Gradiški, koji se održavao u središtu mjesta oko centralnog parka i u okolnim ulicama, nije bio propisno uređen, tj. postojala je potreba za uređenjem i proširenjem prostora, a slična problematika

---

⁶⁸³ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 450. Tijekom 1905. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji prodano je ukupno 514 788 goveda, 78 446 konja, 107 125 ovaca i 482 894 svinja. Od toga je, prema kotarima, prosječno prodano 7 354 goveda, 1 120 konja, 1 530 ovaca te 6 898 svinja.

⁶⁸⁴ *Ibid*, Zagreb, 1913., 456. U Novoj Gradiški bila je jedna klaonica. Za hranu je 1905. zaklano ukupno 1 403 goveda, 300 ovaca, 37 koza i 680 svinja. U istom periodu u gradu Brodu zaklano je 2 903 goveda, 501 ovaca, 20 koza, 1 819 svinja dok je u gradu Požegi zaklano 1 991 goveda, 1 496 ovaca, 528 koza i 1 340 svinja.

⁶⁸⁵ *Glasnik požeške županije*, br. 18, god. II., (Požega), 30. 4. 1892.

⁶⁸⁶ *Glasnik požeške županije*, br. 34, god. XVIII., (Požega), 22. 8. 1908., br. 34.

⁶⁸⁷ *Izvjestica*, Požega, 1902., 74. Odredba Zemaljske vlade od 8. srpnja 1900. odnosila se na sve sajmove koji nisu imali veterinaru te koji nisu bili odgovarajuće uređeni.

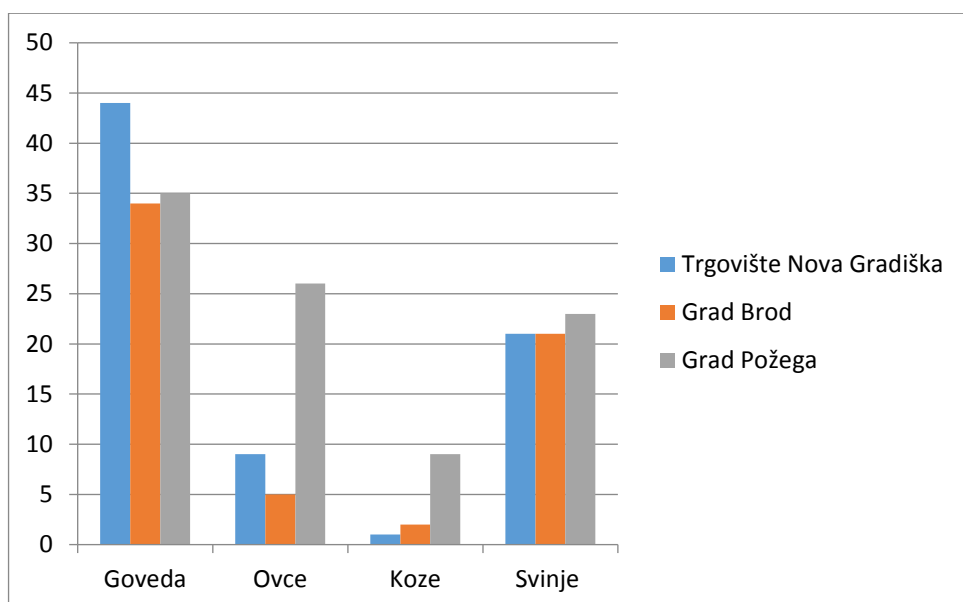
⁶⁸⁸ *Izvjestica*, Požega, 1902., 75. Zbog lažiranja „marvenskih iskaznica“ koje je stoka morala imati, zaražena stoka je dospjela u Austriju. Posljedice su bile zapljena svinja i kazneni postupci protiv nekih trgovaca i općinskih te gradskih činovnika.

⁶⁸⁹ *Regulacijska osnova mjesta*, GMNG, 153/97. Tjedni sajam održavao se oko glavnog parka i po okolnim ulicama. Na sjevernoj strani parka je bila prodaja obrtnih proizvoda, a na južnoj prodaja peradi.

zadesila je i druge stočne sajmove u novogradiškom kotaru. Namjera da se sajam u Novoj Gradiški preseli na lokaciju „Urije“ postojala je od početka stoljeća, da bi se tijekom 1907. pitanje oko uređenja sajmišta aktualiziralo, točnije županijska oblast tražila je da se sajam uredi na navedenoj novoj lokaciji pored koje je i željeznička pruga, ali navedeni je prostor bio u suvlasništvu i Hrvatskoga ugarskog domobranstva.

Grafički prikaz 5.

Konzumacija mesa 1905. u trgovištu Nova Gradiška, Gradu Brodu i gradu Požegi na sto stanovnika⁶⁹⁰

Pregovori Zemaljske vlade⁶⁹¹ s Hrvatskim ugarskim domobranstvom nisu uspjeli te je namjera da se sajam uredi na novoj lokaciji napuštena, stoga se do kraja 1909. sajam trebao urediti na dotadašnjem prostoru. Osim u Novoj Gradiški, sporno je bilo i sajmište u Cerniku kod crkve sv. Linarte budući da nije bilo adekvatno uređeno, a naposljetku to sajmište nije dobilo dozvolu te je moralo biti napušteno. Iako su sajmovi bili glavno mjesto trgovine, pogotovo obrtnicima iz manjih mjesta koji su svoje proizvode mogli plasirati jedino na sajmu, s vremenom su, zbog jake konkurencije u vidu putujućih dražbi i rasprodaja⁶⁹² te zbog lakše

⁶⁹⁰ Grafički prikaz baziran je na izračunu autorice temeljem *Statističkog godišnjaka I., 1905.*, Zagreb, 1913., 456.

⁶⁹¹ *Izvjješća*, Požega, 1910., 130. Naredbom od 28. listopada 1907. poduprla je nastojanje općinske oblasti da uredi sajam na Urijama.

⁶⁹² HR-HDA, UOZV, 79, 2793/80. *Zapisnik I. skupštine hrvatskih obrtnika, 14. prosinca 1879. Rezolucija IX.* govori o tome kako bi bilo ispravno da se putujuće dražbe i rasprodaje događaju samo u vrijeme sajмова jer u suprotnom oštećuju trgovce i obrtnike, a ako to nije moguće, da se optereće državnom daćom.

dostupnosti tvorničkih proizvoda zahvaljujući razvoju željeznice, robni sajmovi polako gubili na važnosti. Tradicionalna međuovisnost poljoprivrednog stanovništva o sajmovima, na kojima su prodavali svoje proizvode, krajem 19. stoljeća počela se mijenjati. Prvotno je ta promjena išla u tom smjeru da je mali obrtnik počeo oduzimati ratarima posao te da mali obrtnik, koji je dotad prodavao svoje proizvode ratarima, tijekom 1897. i 1898. više to nije uspijevaio zbog smanjene kupovne moći ratara. Zbog toga se mali obrtnik počeo vraćati primarnoj djelatnosti. Jedina važnost sajmišta u većim mjestima kotara bila je ta što je omogućavala malim obrtnicima da uspiju prodati svoj finalni proizvod seljacima poljoprivrednicima. Potom je taj isti posao prodaje ratarskih proizvoda preuzeo prekupac⁶⁹³.

Seljak je prestao odlaziti na sajam ako mu on nije bilo jako blizu jer mu je to bio trošak, a umjesto toga prodao je jaja i stoku prekupcu. Prekupac je to prodavao na sajmu po višoj cijeni, a time su i seljak i domaći obrtnik počeli gubiti jer su im prekupci postali konkurencija. Budući da je prekupac tada prodavao na sajmovima, roba je postala ili pokvarena ili skupa. Razvojem željeznice u novogradiškom kraju, gdje su djelovale tri utovarne željezničke postaje za stoku, tj. Nova Kapela-Batrina, Nova Gradiška i Okučani, te povećanom potražnjom zbog visokih cijena mesa u inozemstvu tijekom 1905. i 1906., povećao se izvoz krupne stoke. Do veće potražnje mesa došlo je i zbog zabrane⁶⁹⁴ uvoza mesa iz Srbije te su Njemačko Carstvo i Austro-Ugarska Monarhija više stoke uvozili iz Slavonije. Zbog povećane potražnje, seljaci su tijekom 1906. uspjeli prodavati⁶⁹⁵ stoku po višim cijena, što se nažalost promijenilo već 1907. jer se trgovcima iz drugih dijelova Monarhije ili pak strancima nije isplatio transportirati stoku pa je potražnja smanjena, čime su i cijene smanjene. Otkup stoke bio je smanjen i zbog visokih uvoznih carina⁶⁹⁶ te strogih veterinarskih mjera⁶⁹⁷. Uvidjevši izravnu korist od uzgoja stoke, seljaci su sve više ulagali u stočarstvo iako su činili pogreške poput prodaje rasplodne stoke plemenitih pasmina. Tek 1908., prema iskazu izdanih „marvenskih putovnica“, zapaža se ponovni rast⁶⁹⁸ prodaje stoke što se nadalje ne može pratiti budući da su podaci u *Izvjescu*

---

⁶⁹³ *Glasnik požeške županije*, br. 36., god. VIII., (Požega), 5. 9. 1898.

⁶⁹⁴ *Izješća*, Požega, 1906., 84. Uzrok je bio u carinskom sporu sa Srbijom te tenzijama oko Aneksije što je rezultiralo privremenom obustavom trgovine mesom.

⁶⁹⁵ *Izješća*, Požega, 1906., 83 – 86. *Izješća*, 1907. Otpremeno je željeznicom u tuzemstvo i inozemstvo ukupno 7 804 stoke, a tijekom 1907. 6 558 stoke.

⁶⁹⁶ Primjer je Njemačko Carstvo.

⁶⁹⁷ Primjer je Austro-Ugarska Monarhija.

⁶⁹⁸ Stoka je morala imati „marvenske putnice“ kao svojevrsnu veterinarsku ispravu. Promet stokom može se pratiti i po „marvinskim putnicama“ za koje od 1906. do 1910. postoje podaci u *Izješćima* dok u periodu od 1911. do 1914. ti podaci postoje za županiju po kvartalima, a ne po kotarima te ih više nije moguće pratiti. Tijekom 1910., to je još uvijek bilo u porastu.

vođeni skupno za cijelu županiju po kvartalima, a ne po kotarima kao dotad. Prema parametrima⁶⁹⁹ utovara stoke na željezničke postaje u Okučanima, Novoj Kapeli i Novoj Gradiški, može se pratiti izvoz stoke. Većinom je bila riječ o krupnoj stoci poput konja, ovaca, svinja i goveda, čiji je izvoz tijekom razdoblja od 1906. do 1910. varirao te je imao najbolji uspjeh tijekom 1910. godine. Najviše se izvozilo svinja i goveda, potom ovaca i konja, a u tome je prednjačila Nova Gradiška. U usporedbi s brodskim kotarom, gdje je samo grad Brod imao tovarnu postaju, Nova Gradiška je, tijekom cijeloga navedenog razdoblja od 1906. do 1910., imala četiri puta veći izvoz stoke dok je u cijeloj županiji zasigurno prednjačio kotar Novska, a potom kotar Daruvar. S druge pak strane, ako usporedimo izvoz stoke u Požeškoj županiji s izvozom stoke u Kraljevini od 1909. do 1913., uviđamo da je u Požeškoj županiji po svakoj kategoriji stoke izvezeno sveukupno manje od prosjeka izvoza u Kraljevini.

Potaknuti Vladinim mjerama za uvoz plemenitih goveda, veleposjednici Danijel Dieneš i Naca Petrović te kotarski veterinar dr. Vuksanović osnovali su Zadrugu⁷⁰⁰ za uzgoj čistokrvnih simentalških goveda. Zadruga je obuhvaćala općinu Nova Gradiška i okolicu te je njezinim članom mogao postati „domaći stočar, koji se iskaže kod importa sa originalnom marvenskom putnicom, kod nabave u zemlji sa pedigreeom da posjeduje čistokrvne rasplodne životinje simentalške pasmine“⁷⁰¹. Primjer stvaranja takve zadruge pokazuje da su obrazovaniji obrtnici mogli konkurirati i prilagoditi se tržištu dok većina malih obrtnika nije u tome uspijevala te je jedva održavala obrt uz poljoprivredu. U razdoblju od 1911. do 1914., prema podacima koji su dostupni iz *Izvjješća*, unatoč slinavki i šapu, prodano je dosta stoke, točnije goveda, „pa se na dane“⁷⁰² velikih godišnjih marvenih sajmov“⁷⁰³ izvozi oko 30 – 40 vagona goveda iz novogradiškoga kotara. Sitna stoka otpremala se u susjedne županije, a nešto manje diljem Monarhije i u inozemstvo.

Konjogojstvo u novogradiškom kotaru, za razliku od govedarstva, bilo je tijekom razdoblja od 1897. do 1914. zanemarivano zbog lošeg običaja koji se ustalio tijekom razdoblja Vojne krajine. Seljaci su uprezali mlade konje za rad te oni nisu mogli ispravno izrasti radi

---

⁶⁹⁹ *Izvjješća*, Požega, 1906. – 1910. Podaci su razvrstani prema utovarnim postajama.

⁷⁰⁰ *Izvjješća*, Požega, 1910., 256-258. Pravila zadruge su potvrđena odlukom Zemaljske vlade od 23. travnja 1910. br. 1014 I. III. A

⁷⁰¹ *Pravila Zadruga za uzgoj čistokrvnih simentalških goveda*, Nova Gradiška 1910., GMNG ul./br. 1098/94.

⁷⁰² Vjerojatno se izvozna kvota odnosi na razdoblje trajanja sajma tj. tijekom svih dana koliko je trajao sajam ali prema tekstu *Izvjješća* nije jasna točna dinamika izvoza.

⁷⁰³ *Izvjješće*, Požega, 1910., 240. 1 vagon = 10 000 kg = 10 t.

čega su bili kržljavi. Prema *Izvjescima*, vidljivo je da je novogradiški, za razliku od broskog kotara, izvezio 1,4 puta više, ali i uvezio 2,2 puta više konja⁷⁰⁴.

Usporedbom apsolutnog broja⁷⁰⁵ goveda i konja na 1 000 stanovnika tijekom razdoblja od 16 godina, tj. od 1895. i 1911., uviđamo da se u novogradiškom kotaru smanjio broj goveda s 562 na 528 na 1 000 stanovnika te konja s 214 na 200 na 1 000 stanovnika. Iako je taj broj smanjen, novogradiški kotar je 1911. još uvijek bio nadprosječan i u broju goveda i u broju konja na 1 000 stanovnika naspram Požeške županije te Kraljevine Hrvatske i Slavonije, čime se uviđa koliko je bilo jako razvijeno stočarstvo u navedenom kraju. Pojava udruga i specijaliziranih zadruga, gospodarstvenih podružnica te sve veća zainteresiranost seljaka za prezentaciju svojih proizvoda na izložbama doprinijeli su većem angažmanu seljaka za poboljšanje postojećeg stanja. Udruge i zadruge promicale su poboljšanje gospodarskih djelovanja, učile su seljake da više cijene svoje proizvode, usmjeravale ih na ispravnije djelovanje, organizirale ih u tome kako prodavati proizvode te im pomagale u tome kako se suočavati s problemima. Tako su i nastale Hrvatska mljekarska udruga⁷⁰⁶ i Zadruga za uzgoj čistokrvnih simentalčkih goveda u Novoj Gradiški, potom povjerenstvo⁷⁰⁷ za prodaju svilenih čahura u Novoj Kapeli te mnoga gospodarska društva, tj. podružnice. Gospodarska društva bila su ta koja su davala sjeme i mladice seljacima, posuđivali su im strojeve, nabavljali rasplodnu stoku te, naposljetku, poticali pomoć siromašnima ili pak organizirali izložbe.

Prva gospodarska izložba⁷⁰⁸, točnije regionalna izložba, Gospodarske podružnice u Novoj Gradiški održana je prema naredbi Zemaljske vlade za unutarnje poslove od 9. travnja 1894., br. 16132. Termin održavanja izložbe stoke bio je 2. i 3. listopada 1894. Uz pregledavanje stoke, bila je održana i izložba plodina, voća⁷⁰⁹, povrća⁷¹⁰ i grožđa, potom

---

⁷⁰⁴ *Izvjesci*, Požega, 1906.-1914.

⁷⁰⁵ 1875.-1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915. Tijekom 1911. u Požeškoj županiji je bilo 508 goveda na 1 000 stanovnika, u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji je bilo 433 goveda a u novogradiškom kotaru 528 goveda na 1 000 stanovnika. Konja je bilo 199 na 1 000 stanovnika u Požeškoj županiji, 134 u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji te 200 na 1 000 stanovnika u novogradiškom kotaru.

⁷⁰⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 18., god. XII., (Požega), 3. 5. 1902. Pod tim imenom građani su osnovali udrugu koja je imala za cilj razviti stočarstvo i time pomoći seljacima. U to ime kupljeno je zemljište i podignuta zgrada u Požeškoj ulici, tzv. mljekarska zgrada. Bila je moderno uređena tako da su na dan mogli raditi s 1 000 litara mlijeka. Udruga je započela radom 15. svibnja. Seljaci su upisninu u udrugu u iznosu od 20 kruna mogli platiti i mlijekom. Ravnateljstvo se sastojalo od Zatluke, Sneidera, Potočnjaka, Kovačića, Pehala, Petranovića, Matokovića i Ivaniševića te nadzornog vijeća s Danijelom Dienešem, Josipom Kolarićem, Jankom Schnaiderom te Petrom Pavišićem.

⁷⁰⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Nova Kapela*, inv. br. 90. Povjerenstvo je nastalo sa svrhom da seljaci imaju korist od prodaje svilenih čahura. Nadzornik je bio Leopold Ježević.

⁷⁰⁸ *Glasnik županije požeške*, br. 24, god. IV., (Požega), 14. 7. 1894.

⁷⁰⁹ Ibid, Voće, grožđe, šljiva.

⁷¹⁰ Ibid, Povrće: krumpir, kupus, kelj, koraba, peršin, mrkva, celer, bundeva, paradajz, luk itd.

žitarica⁷¹¹, drugih plodina⁷¹² te proizvoda domaćeg obrta i rukotvorina. Pripreme za izložbu započele su već u ljeto 1894. time što su učitelji uputili pozive seljaštvu te im ponudili pomoć oko odabira najboljih plodina koje bi se mogle poslati za završni odabir⁷¹³. Na izložbi su pregledani⁷¹⁴ bikovi od ½ do 2½ godina starosti, mladi bikovi od ½ do jedne godine starosti, krave od 2½ do 6 godina starosti, junice od 1½ do dvije godine starosti⁷¹⁵, telići do pola godine stari, čistokrvne svinje, zatim križane i domaće pasmine svinja s mladima, ovnovi domaće pasmine, koze i jarci domaće pasmine, perad i jaja, košnice pčela i čahurice svilaca. Nagrađena je bila najbolja i najljepša stoka, a nagrade su bile dijeljene u gotovu novcu i diplomama. Postojali su i specijalni uvjeti prema kojima je vršena dodatna selekcija stoke ili plodina. Primjerice, nečista i zakržljala stoka nije se smjela dovoditi na izložbu, stoka je morala imati potvrdu o uzgoju, tj. morala je biti najmanje godinu dana kod gospodara koji ju je izlagao. Plodine su trebale biti iz tekuće godine, što se odnosilo prvenstveno na žito⁷¹⁶, a od voćaka se smjelo uputiti na izlaganje po 6 – 8 komada od svake vrste.

Izložba se održala u parku „Stare pivare“ pored potoka Šumetlica. U sredini parka bili su uređeni ribnjak te dva velika paviljona, jedan za žitarice, vino i slavonsku rakiju, a drugi za gospodarske proizvode. Izložba je bila podijeljena na 24 razna odjela. Prema pisanju *Glasnika požeške županije*, svečanost⁷¹⁷ je započela 1. listopada dočekom pjevačkih društava na kolodvoru, kao i dostojanstvenika⁷¹⁸ iz Zagreba. Potom je u 19 sati uslijedio pucanj iz topa te je upaljena rasvjeta po mjestu. Raznolika društva i odbornici sastali su se ispred općinskog ureda. U 21 sat održan je koncert u svratištu „Nadvojvoda Dragutin“. Program za 2. listopada sastojao se od jutarnjeg sastanka pjevačkih vatrogasnih društava te glazbe u svratištu „K Orlu“. Potom je povorka krenula na sajmište, točnije u izložbeni prostor. Svečano otvorenje bilo je u 9 sati, potom je uslijedio svečani banket u svratištu „Nadvojvode Dragutina“ oko 13 sati. U 20 sati bila je svečana predstava u svratištu „Nadvojvode Dragutina“. Sljedećeg dana na redu je bilo izlaganje koje je započelo u 9 sati izložbom i nagrađivanjem konja Požeške

⁷¹¹ Ibid, Od žitarica su na izložbi bili: proso, pšenica, raž, ječam, zob, kukuruz, lan i konoplja.

⁷¹² Drugi proizvodi: vino, vinski proizvodi, šljivovica, rakija, medovica, pivo, med, vosak, sapun domaći, vuna, domaći sir, maslac, maslo, pekmez, razno voće.

⁷¹³ Izlagači žitarica i povrća morali su najmanje četiri dana prije otvaranja izložbe poslati svoje primjerke, a primjerke voća i grožđa dva dana prije izložbe. Sve primjerke zaprimao je tajnik gospodarske podružnice, tj. učitelj g. Tuškan.

⁷¹⁴ Pregledavanje stoke održavalo se u 10 sati ujutro kada je sva stoka trebala već biti pripremljena na mjestu „Stare pivare“. Pregledavanje je izvršio izaslanik Zemaljske vlade.

⁷¹⁵ Goveda su morala biti ili domaća ili čistokrvna ili križana.

⁷¹⁶ 2 litre od svake vrste.

⁷¹⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 39., god., IV., (Požega), 29.9.1894.

⁷¹⁸ Mjesto je trebalo biti ukrašeno barjacima, u 15 sati došlo je samo pjevačko društvo „Vijenac“ iz Požege, a u šest sati bio je doček dostojanstvenika iz Zagreba na kolodvoru u Novoj Gradiški.

županije, potom je u 11 sati bilo dodjeljivanje nagrada izlagačima, a u 18 sati izložba je svečano zatvorena.

Na izložbi su bili izloženi proizvodi domaćeg obrta te ručni rad djevojačkih učiona i stručnog tečaja u školi. Uz gospodarsku izložbu, bila je prikazana i izložba jestiva⁷¹⁹ i slastica, kojoj je na čelu bila gospođa Ana Korka. Prema autorima članaka u *Glasniku županije požeške*, na izložbi su bili zanimljivo izrađeni kavezi za životinje od šiblja. Također, posebno se isticao izložbeni dio namijenjen ženskom ručnom radu koji je uredio Klement Crnčić. Istaknuti izlagači bili su: Gradiška imovna općina sa svojim šumskim proizvodima, zatim posavski obrtnici s produktima drvne „rezbarije“ te poljodjelski i gospodarski strojevi bečke i budimpeštanske tvrtke. Paviljon za obrt i za šumske proizvode uredili su Klement Crnčić i nadšumar imovne općine. Gospodarske strojeve u dva odjela uredio je Danijel pl. Dienes. Odjel sa ženskim radom i kućnim obrtom⁷²⁰ uredili su Klement Crnčić te mnoštvo gospođa. Čuvarice ženskog rublja tijekom izložbe bile su supruge istaknutih poduzetnika i učitelja. U jednoj prostoji bila je upriličena i izložba jestiva, o čemu se brinula gđa Korka. Prema autoru članka u *Glasniku požeške županije*, posebno je bila zanimljiva trpeza gospođe Dienes.

Prema procijeni dopisnika⁷²¹ *Glasnika požeške županije*, izložbu je posjetilo oko 4 000 – 5 000 ljudi. Seljaci iz općina kotara dolazili su na izložbu pod vodstvom svojih seoskih knezova⁷²². Od počasnih uzvanika, izložbu su posjetili Klement Crnčić, Josip Pliverić, grof Kulmer, vlastelin Turković te pisac Kozarac.⁷²³ Razdijeljeno je nagrada u vrijednosti od 1.500 kruna te je svrha izložbe, u vidu unapređivanja stočarstva i gospodarskih proizvoda, uspjela i novogradiški je kraj bio prepoznat kao bogato poljoprivredno i stočarsko središte. Stanovništvo novogradiškoga kotara participiralo je dvije godine kasnije i na velikoj Zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske koja je održana u Budimpešti.

Na Zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske, Kraljevina Hrvatska i Slavonija predstavljene su u nekoliko paviljona: u paviljonu za povijest i umjetnost, u paviljonu industrije i u paviljonu šumarstva. Kraljevina Hrvatska i Slavonija predstavljene su tematski na dvije izložbe, točnije na izložbi prošlosti i na izložbi sadašnjosti. Izložba prošlosti

⁷¹⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 40., god. IV., (Požega), 29. 7. 1894.

⁷²⁰ Uredio je četiri sobe kućnog obrta.

⁷²¹ *Glasnik županije požeške*, (Požega), 13. 10. 1894., br. 41.

⁷²² Vesna KOLIĆ KLIKIĆ, „Tradicijски život Nove Gradiške i okolice“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1998., 114. Seoski knez brinuo je o zajedničkoj imovini sela. Biran je na godišnjim sastancima te je riječ o mještаниnu koji je uživao ugled među seljanima. Seoski knez bio je povjerenik vlasti te je obavještavao seljake o naredbama vlasti.

⁷²³ *Glasnik županije požeške*, br. 39., god. IV., (Požega), 29. 9. 1894.

prezentirala je relevantne povijesne spomenike iz domene crkvene umjetnosti i svjetovne umjetnosti, potom relevantna umjetnička djela kao što je bilo i predloženo djelovanje cehova. Izložba sadašnjosti obuhvaćala je 12 skupina djelatnosti, tj. umjetnosti i vještine, književnost, nastavu, zdravstvo, trgovinu, financije i bankarstvo, primarne djelatnosti, šumarstvo i lov, obrte i tvornice, rudarstvo i metalurgiju, komunikacije, brodarstvo i ribarstvo, građevinski obrt, primijenjeni obrt, obradu drva i dekorativni obrt, obrt s glinom i staklom, tekstilni obrti, tiskarstvo, izradu nakita i predmeta od plemenitih kovina, kemijski obrt, prehrambeni obrt i etnografiju. Predstavljani su gradovi Zagreb i Osijek te osam županija, a ukupno je sudjelovalo 8 124 izlagača po raznim skupinama. Izlagači iz grada Zagreba najviše su prezentirani u sektoru umjetnosti i vještina, izlagači iz Osijeka bili su najbrojniji izlagači iz područja nastave, Ličko-krbavska županija prezentirala se najviše u sektoru etnografije i pučkog obrta, Modruško-riječka županija najbrojnije se predstavila na području primarnih djelatnosti. Zagrebačka županija predstavila se najviše u sektoru primarnih djelatnosti, baš kao i Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka županija, Požeška, Virovitička i Srijemska županija. Iz Požeške županije sudjelovalo je ukupno 1 245 izlagača te se navedena županija, osim u primarnim djelatnostima, najviše predstavila u sektoru etnografije, obrta i šumarstva. Iz školskih spomenica saznaje se da je mnoštvo učitelja iz novogradiškoga kraja na izložbu išlo organizirano. Kotar Nova Gradiška⁷²⁴ bio je na toj izložbi prezentiran u sektorima „zgradarstva“⁷²⁵, nastave⁷²⁶, gospodarskih podružnica, poljoprivrednih proizvoda, vinogradarstva, proizvodnje alkoholnih pića, medarstva, rudarstva, obrta sa željezom i metalom, limarskog obrta, građevinskih materijala, umjetničkog obrta, obrta s glinom i staklom, klobučarstva, zlatarstva, mlinarstva, etnografskih predmeta, obrta s prućem, obrta s drvetom, šumarstva i šumskih proizvoda. Velikom milenijskom medaljom iz Nove Gradiške bili su nagrađeni: Stjepan Badaj, Danilo Dieneš, Gradiška imovna općina, Dragutin Lobe i Milan Mamić, a izložbenom medaljom šesnaest osoba i vlastelinstvo Cernik.

Zaključno gledajući, stanovništvo Gradiškoga okružja većinom se, prije sjedinjenja u županijski sustav, bavilo ratarstvom, stočarstvom i šumarstvom te je živjelo u zadrugama. Na cerničkom vlastelinstvu bio je manji broj zadruga nego na bivšem krajiškom dijelu te se stanovništvo više bavilo šumarstvom, voćarstvom i vinogradarstvom. Sjedinjenjem tog

---

⁷²⁴ *Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj Zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896.*, Zagreb, 1896.

⁷²⁵ Ibid, Zagreb, 1896., 5. Zgrada Više pučke škole Nova Gradiška.

⁷²⁶ Ibid, Zagreb, 1896., 18. Riječ je bila o nastavi u šegrtskoj školi.

područja te njegovim uvrštavanjem u Požešku županiju, stanovništvo se moralo više orijentirati širem tržištu i modernizaciji privrede kako bi preživjelo. Taj proces bio je potaknut i uzastopnim poplavnim godinama krajem 19. stoljeća i pojavom gladi te pravno nereguliranim vlasničkim odnosima poslije dioba zadruga. Uspoređujući domaćinstva u ostatku Požeške županije, u novogradiškom kraju živio je iznadprosječan broj ljudi u zadrugama, ali opet manji nego u brodskom kraju. Na području novogradiškoga kotara prevladavali su srednji posjedi čiji su vlasnici bili većinom rimokatoličko stanovništvo, okupljeno u zadrugama. Raspadanje zadruga utjecalo je na individualiziranje seljačkog posjeda, veću radnu i financijsku opterećenost seljaka, manju konkurentnost te nemogućnost prilagođavanja novom tržištu, veću zaduženost ili iseljavanje. Takvo nerentabilno gospodarenje, kao i činjenica da je na novogradiškom prostoru bilo mnogo livada i neiskorištena tla – ugara, povezano je i s ekološkom problematikom. Neregulirani vodni tokovi i neadekvatno sanirana močvarna područja determinirali su ritam poljoprivrede u Posavini.

Seljak je mogao uzgajati i koristiti samo određene poljoprivredne kulture kada bi mu to vodostaj rijeke Save dopustio. Zbog svega toga, stanovništvo se pokušalo prilagoditi situaciji pomoću raznih metoda unapređivanja i moderniziranja ratarstva, poput korištenja novih strojeva, prelaska na dvopoljnu obradu tla ili pak korištenjem pomoći gospodarskih podružnica. Usporedbom broja livada i neobrađena tla s ostatkom županije, kao i s ostatkom Kraljevine Hrvatske i Slavonije, uočava se da je, unatoč navedenim mjerama, i nakon 16 godina novogradiški kotar bio ispodprosječan u obradi tla. S tim je povezana veća orijentacija stanovništva na stočarstvo, voćarstvo i šumarstvo. Tradicionalno jake gospodarske grane koje su bile zanemarivane ponovo su počele imati značajnu ulogu, a to su grane poput svilogojstva, medarstva te obrade drveta i proizvodnje predmeta od drveta. Stočarstvo se nešto više razvilo krajem 19. stoljeća kao posljedica oslabljena ratarstva, ali i zbog poticaja Zemaljske vlade, formiranja tovarnih postaja i organiziranja velikih stočnih sajмова kao mjesta otkupa stoke. Razvoj stočarstva u kotaru bio je potpomognut otvaranjem izložbe 1894. i stvaranjem raznih strukovnih udruga. Koliko je zaista stočarstvo bilo razvijeno, govori i podatak da je novogradiški kotar na 1 000 stanovnika imao i konja i goveda u iznadprosječnom broju u odnosu na Požešku županiju te Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.

Struktura djelatnosti u novogradiškom kotaru prema *Izvyščima* takva je da se 8/10 djelatnosti odnosilo na primarnu djelatnost, a onaj mali dio od 2/10 odnosio se na trgovinu, obrt i ostale djelatnosti.

Iako je poljoprivredno stanovništvo iznosilo 85% u odnosu na stanovništvo u drugim djelatnostima, ono je ključnu riječ imalo ne toliko u brojnosti, već u temelju cjelokupnog društva koje je svoj razvoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća još uvijek temeljio prvenstveno na iskorištavanju prirodnih resursa i poljoprivrednih proizvoda, a manje na industrijskim i obrtnim proizvodima, što je bilo pokazatelj spore modernizacije koja je otežano prodirala u druge društvene sfere. Trgovina stokom i ratarskim te šumskim proizvodima bila je glavna izvozna grana novogradiškoga kotara, što samo upućuje na ovisnost o tim primarnim djelatnostima. U tom vidu poljoprivredno gospodarstvo te primarna djelatnost i strani kapital⁷²⁷ bili su okvirni uvjeti u kojima je došlo i do razvoja malih i većih obrta te, naposljetku, do pojave prvih tvornica u novogradiškom kotaru.

7.3. Sekundarne i tercijarne djelatnosti: obrt, trgovina, promet i banke

Zbog različita geografskog položaja te upravne pripadnosti, pet najvećih mjesta novogradiškoga kraja različito su se gospodarski razvijala tijekom 18. i 19. stoljeća. Zasigurno su Cernik i Stara Gradiška, zbog svoga geografskog položaja i starosti naselja, prednjačili u organiziranoj trgovini i obrtima dok su ih ostala mlađa naselja, poput Nove Gradiške, Okučana i Nove Kapele, s vremenom dostizala. Osim zbog starosti naselja i kontinuiteta ili diskontinuiteta naseljenosti na tim prostorima, povezanost s Požegom ili pak blizina rijeke Save i granice s Bosnom utjecali su na to da su Cernik⁷²⁸ i Stara Gradiška⁷²⁹, iako u različitim

⁷²⁷ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1997., 146. Iskorištavanje drvnog blaga bilo je aktualno za strane tvrtke u drugoj polovici 19. st., ali velik problem predstavljale su poteškoće s transportom na području Slavonije budući da tada u području Vojne krajine još uvijek nisu postoje željeznice. Mađarska ekonomska politika započela je sustavnijim iskorištavanjem drvene građe, čemu su se suprotstavili domaći trgovci i poduzetnici tražeći potporu u austrijskim bankama. Tražili su kredite kako bi se na području Vojne krajine mogli organizirati i suprotstaviti Mađarima i njihovim intencijama. Takvu namjeru prekinula je ekonomska kriza 1873.

⁷²⁸ Mirko MARKOVIĆ, *Slavonija-Povijest naselja i podrijetlo stanovnika*, Zagreb, 2002., 409. Cernik se prvi puta spominje 1255., da bi oko 1520. imao pravo održavanja tjednih i godišnjih sajmov. Evlija ČELEBI, *Putopis*, Sarajevo, 1979. Cernik je imao tri škole, nešto džamija i 150 dućana. Osmanska vlast na području Cernika bila je do 1688. kada je general Caprara zapalio utvrdu, a stanovništvo se okolnih sela prije toga raselilo. Cernik je od 1745. bio u sastavu Požeške županije.

⁷²⁹ Iva SALOPEK BOGAVČIĆ, „Prilog istraživanju ratnih događanja na gradiškom području tijekom rata 1788. – 1791.“, *Scrinia Slavonica godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 7, 166 – 201.

upravnim kontekstima, imali dugogodišnji kontinuitet u trgovačko-obrtnoj važnosti novogradiškoga kraja. Tek umjetnim stvaranjem novoga upravno-vojnog centra oko polovice 18. stoljeća, tj. Nove Gradiške⁷³⁰, ili pak razvojem prometnica⁷³¹, a pogotovo željeznice u slučaju Okučana i Nove Kapele – Batrine, pojavljuju se nova mjesta kao središta obrta i trgovine te sustižu pa čak i zamjenjuju⁷³² važnost starih centara.

Upravna različitost⁷³³ i promjena statusa mjesta⁷³⁴ utjecali su na činjenicu da su Cernik i Stara Gradiška, iz mjesta gdje su obrt i trgovina imali perspektivu, pretvoreni u drugorazredna⁷³⁵ obrtno-trgovačka mjesta u usporedbi s novim naseljem koje je postalo prvotno vojni komunitet⁷³⁶, a potom i centar okruga te kotara. Preseljenjem stanovnika i akumulacijom inozemnoga kapitala u novom naselju, Nova Gradiška neizravno je baštinila tradiciju cerničkih Židova⁷³⁷ i kontinuitet stožernog mjesta koje je dotad imala Stara Gradiška.

Prema Luki Oriovčaninu⁷³⁸, u Novoj Gradiški među prvim je zgradama izgrađena i jedna gostionica kojom je upravljao krčmar Meisch te su, osim njega, u mjestu postojala dva pekara i kovač. Daljnji trgovci naselili su se iz Cernika te iz Bosne. Prema popisu stanovništva

---

Stara Gradiška prvi se put spominje 1295. U 14. stoljeću bila je *libera villa* te se potom u 15. st. spominje kao prijelaz skele. Tijekom 16. i 17. stoljeća imala je značajnu ulogu kao granična utvrda koja je tek od 1699. bila pod austrijskom vojnom upravom. Zahvaljujući njezinu obnavljanju, tijekom 18. stoljeća postaje upravni centar gradiške pukovnije te vojni komunitet od 1748. do 1787. godine.

⁷³⁰ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 181. Nova Gradiška stvorena je 1745. godine kao novo naselje koje je planski izgrađeno te je u upravnom smislu zamijenilo dotadašnju Staru Gradišku. Novo naselje sagrađeno je pravocrtno, na suhom i pristupačnom terenu koji je bio prirodno sjecište puteva iz Cernika prema jugu.

⁷³¹ Josip KLJAJIĆ, „Projekt nove cestovne mreže kroz Slavoniju početkom 19. st.“, *Zlatna dolina*, Požega, 1997., 3, 87 – 111. Stvaranjem novog naselja u 18. stoljeću, organiziraju se i prometnice koje su bile u skladu s novim običajima raseljavanja brdskog stanovništva te grupiranja naselja oko novoizgrađenih cesta. Na taj su način bili povezani Novska, Okučani, Nova Gradiška i Nova Kapela u smjeru Broda. Druga mreža cesta planirana je za 19. st. kao zajednički projekt Požeške županije i Gradiške pukovnije. Dio ceste trebao je ići od Pleternice do Bilog Briga pa prema Novoj Gradiški, za razliku od dijela koji se trebao popraviti, a bio je u nadležnosti pukovnije te je išao od Nove Gradiške, Prvče, šume Visoka Greda pa do Stare Gradiške.

⁷³² *Izvjешća*, Požega, 1907., 188. Nova Kapela u usporedbi s Cernikom imala je 50% više trgovaca, 3,5 puta više sitničara, jednak broj krčmara te duplo više obrtnika nego Cernik. Jedino je broj gostioničara bio duplo veći u Cerniku nego u Novoj Kapeli.

⁷³³ Cernik je bio u sklopu Požeške županije dok je Nova Gradiška bila vojno i administrativno središte Gradiške pukovnije.

Granica je bila u selu Mala koje se dijelilo na civilni i vojni dio. Iako u drugačijem upravnom uređenju, navedena naselja udaljena su tek 3 km te su tijekom 18. stoljeća imala živu međusobnu trgovinu.

⁷³⁴ Vladimir BEDENKO, „Urbanistička prošlost Stare Gradiške“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 1976., 2 – 3, 113. U svom radu navodi kako se promjenom prostora tvrđave mijenjala i namjena tvrđave koja je postupno sedamdesetih i osamdesetih godina 18. stoljeća postajala isključivo vojni objekt. L. I. ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 80, navodi da se glavnina stanovništva preselila u Novu Gradišku, Novi Varoš, Uskoke i Okučane.

⁷³⁵ *Izvjешća*, Požega, 1907., 188. Nova Gradiška je, prema izvještaju iz 1907., imala deseterostruko više trgovaca, nešto više sitničara, gotovo triput više gostioničara, 50% više krčmara te triput više drugih obrtnika nego Cernik.

⁷³⁶ Nova Gradiška bila je Vojni komunitet tj. slobodna vojna općina od 1766. do 1787.

⁷³⁷ V. ŽUGAJ, *Židovi*, Zagreb, 2001., 24. Židovi moravskog porijekla naseljavaju se u Cernik početkom 19. stoljeća. Od tada do 1941. stvaraju i grade zajednicu poduzetnika, trgovaca i obrtnika. Budući da je Cernik kao mjesto u Provincijalu graničio s Novom Gradiškom, koja je bila središte pukovnije, Židovi cerničkog kraja su, prema propisu br. 3818 od 31. listopada 1825., mogli radi trgovine boraviti u jednom mjestu Vojne krajine. Ta naredba je ukinuta pa su oni od 1868. počeli naseljavati Novu Gradišku.

⁷³⁸ L. I. ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 10.

obavljenom 1763. godine, bilo je 11 trgovina te su 1776. postojale 54 zanatlijske kuće. Prema podacima u *Tafeln zur Statistik*⁷³⁹ 1829. – 1842., u Gradiškoj pukovnji u tom su razdoblju postojale tri manufakture. Nepoznati su detalji o čemu se radilo, ali moguće je da se navedeno odnosilo na manufakture svile koje su postojale u Okučanima, Novoj Gradiški i Oriovcu. Osim tih manufaktura, postojale su, prema izvještaju, i druge što se vjerojatno odnosilo na manje poslovnice tako da ih je od 1829. do 1842. najviše po godištu bilo 34, a prosječno ih je bilo 30 po godini. Najviše registrirano obrta bilo je 461 tijekom 1842. godine, a prosječan broj obrta po godini bio je 396.

Prvi obrtnici⁷⁴⁰ bili su kovači, stolari, sedlari, remenari, kolari i puškari te su, po strukturi stanovništva, prvi trgovci i obrtnici većinom bili rimokatolici i domaće stanovništvo, potom stranci poput Nijemaca, Židova te doseljenici iz Bosne. Oni su pretežno zadovoljavali skromne potrebe lokalnih stanovnika. Jedna od prvih manufaktura na novogradiškom području bila je svilana za koju je dano odobrenje za izgradnju 1776. godine. Sveukupno tri postrojenja bila su podignuta u Okučanima, Novoj Gradiški i Oriovcu. Iako je bolest dudova 1855. uništila mogućnosti daljnjeg razvoja svilogojstva, novogradiška svilana u drugoj je polovici 19. stoljeća jedina uspjela prerađivati⁷⁴¹ svilu na području Vojne krajine. Osim svilane, sredinom 19. stoljeća u Novoj Gradiški djelovala je i ciglana⁷⁴² te 1873. započinje s radom i prva tvornica piva na parni pogon na području Slavonije.

Poslije 1850. započela su intenzivnija ulaganja stranih poduzetnika na području Vojne krajine što zbog eksploatacije šuma, što zbog budućih planiranih projekata izgradnje željezničkih pruga. Željezničke pruge trebale su poslužiti što Ugarskoj, što Austriji kako bi se nadomjestio plovni put Dunav – Sava – Kupa te zemljane ceste do Rijeke. Već 1836. stvorena je koncepcija mrežnih prometnica za Zemlje ugarske krune sa središtem u Budimu – Pešti iz kojih se granalo 13 glavnih prometnih linija⁷⁴³. Kroz Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju trebala je ići linija Pešta – Rijeka i to od Siska do Rijeke. Tome se 1838. suprotstavila inicijativa Dvorskoga ratnog vijeća koja je htjela varijantu željeznice kroz krajiško područje. Interesi

⁷³⁹ A. BUCZYNSKOG „Nova Gradiška u vrtlogu krajiške reorganizacije“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu...*, Nova Gradiška, 1988., 61.

⁷⁴⁰ V. ŽUGAJ, *Židovi*, Nova Gradiška, 2001., 38 – 40.

⁷⁴¹ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1999., 136. V. ŽUGAJ, *Židovi*, Zagreb, 2001., 38. Navodi se kako su radovi novogradiške svilane bili izloženi na izložbi 1864. u Zagrebu.

⁷⁴² I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1999., 140. Ciglana u Novoj Gradiški imala je godišnju proizvodnju po 300 000 kom. crijeva ili opeke. Vlasnik ciglane bio je Vjekoslav Lammer koji je 1864. na Prvoj Dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj izložbi u Zagrebu 1864. izložio ciglu i prešu za cigle.

⁷⁴³ Bernad STULLI, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u hrvatskoj 1825. – 1863.*, Zagreb 1975., 45.

Budimpešte i Beča sukobili su se u završnoj točki, točnije u izlaznoj luci, postavljajući pitanje hoće li to biti Trst ili Rijeka. Tijekom razdoblja 1840. – 1848. nastalo je mnogo planova za željeznice u Kraljevini, što od Dvorskog ratnog vijeća preko krajiškog dijela u liniji Sisak – Senj, što od Ugarskog namjesničkog vijeća za liniju Sisak – Karlovac preko Zagreba. Plan za prvu trasu potencijalne linije kosio se s težnjama austrijskog Loyda i riječke grupacije poduzetnika koji nisu htjeli da se zapusti karlovačko-riječko-tršćanski dio. Planiranjem trase Beč – Trst, osujetio se plan za austrijskim težnjama gradnje pruge na krajiškom području, čime je ugarski interes došao u prvi plan inzistiranjem na pruzi Pešta – Rijeka koja bi išla dionicom Vukovar – Rijeka s prihvaćanjem plana za Sisak – Karlovac. Takva politika Austrije i Ugarske nije ostavila prostora da se realizira potencijalni interes buduće hrvatske željeznice. Hrvatska je u tom sukobu interesa težila ostvarenju vlastita rješenja, povezivanjem Zagreba s bečko-tršćanskom prugom preko Zidanog mosta, i razvijanju pruge u Varaždinskoj županiji te u dijelu Karlovac – Kraljevica. Godine 1854. donesen je plan za gradnju željezničkih mreža u Austrijskoj Carevini. U tom planu bila je naznačena pruga Zidani Most – Zagreb s produženjem do Siska i Karlovca.

Dozvola za izgradnju pruge do Zagreba dana je 1855. Austrija je težila minimalno ulagati u periferiju te se čekalo pojavljivanje grupe interesenata koja se i pojavila u ulozi slavonskih veleposjednika. Oni su pod Strossmayerovim patronatom pokazali interes i lobirali za trasu Vukovar – Rijeka. Međutim, riješeno je da će glavni investitori biti grupacija Szecsen s Rothschildom⁷⁴⁴ koja je dobila koncesiju na period od 90 godina na liniju Zidani Most – Sisak.⁷⁴⁵ Budući da su slavonski veleposjednici bili odbijeni, točnije mogli su se samo pridružiti odabranoj grupaciji investitora, trenutak njihova odbijanja označavao je početak strane gospodarske prevlasti pomoću prometnih pravaca na području Hrvatske i Slavonije. Navedena pruga trebala je uz plovnu Savu do Siska povezati jugoistočne dijelove Carevine s Bečom te ih povezati s lukama Jadranskog mora i, zajedno s južnom željeznicom (Beč – Trst), olakšati prijevoz poljoprivrednih dobara iz Ugarske.⁷⁴⁶ Paralelno s projektom nadogradnje južne željeznice, postojao je i plan izgradnje Istočne željeznice koja bi išla sjevernim granicama Hrvatske, a bila je vezana uz gospodarski prodor Austrije na istok s ciljem

---

⁷⁴⁴ Ibid, Zagreb, 1975, 106. Riječ je o grupaciji investitora koji su kasnije bili najutjecajniji u Društvu južnih željeznica.

⁷⁴⁵ Ibid, Zagreb, 1975., 88. Također, postojala je obveza gradnje pobočne pruge Sisak – Karlovac, pobočne pruge do bosanske granice i od Siska do obale Dunava te između Save i Drave.

⁷⁴⁶ Ibid, Zagreb 1975., 86.

ustrojenja pruge Beograd – Carigrad⁷⁴⁷. Prekretnicu u željezničkom prometu značilo je otvorenje pruge Zidani Most – Sisak 1862. i Banska konferencija. Banska konferencija pokazala je da su političari u Hrvatskoj bili zreli za razumijevanje značenja sustava željeznica koji bi povezivao Slavoniju s Jadranom. Stoga je Banska konferencija bila oličenje razumijevanja da je izgrađena pruga bila „privjesak tuđem gospodarskom sistemu“ te da je u tom vidu konferencija na neki način značila „borbu protiv gospodarskog jarma nametnutog joj od međunarodnog financijskog konzorcija oličenog u Društvu južne željeznice“.⁷⁴⁸ Iako je zaključak Banske konferencije bio u težnji da se izgradi pruga Zemun – Rijeka, takvo što bilo je sporo izvedivo s obzirom na konkurenciju Društva južne željeznice, već postojeću konkurenciju Luizijane koja je bila austrijska te Dunavsko parobrodsko društvo.

Austro-ugarskim sporazumom iz 1871. osnovana je komisija Krajiškoga investicijskog fonda kojim je Ugarska dobila potpunu kontrolu nad masom i kapitalom šumske građe. Glavni problem bio je smjer željeznice budući da planirani smjer Zemun – Rijeka nije bio realiziran, već je u Ugarskoj prednost imala alföldsko-riječka dionica željeznice koja je bila zastupana od 1870. kada se počela graditi željeznica Rijeka – Karlovac. Ugarska je htjela da se ta trasa priključi alföldu, tj. sustavu željezničke mreže koja je bila zvjezdastog oblika sa sjecištem u Budimpešti. Kako bi Mađari povezali Budimpeštu, do 1890. godine izgrađene su rute Budimpešta – Zemun – Beograd, Budimpešta – Rijeka preko Zagreba i pruga do Bosne preko Slavonskog Broda.

Na području Slavonije razvijaju se industrije proizvodnje žitarica i eksploatacija šuma, a većinom su vezane uz kapital stranaca na vlastelinstvima⁷⁴⁹. Promjenom zakona, od 1850.⁷⁵⁰ došlo je do življega gospodarskog rasta na području Gradiške pukovnije zbog mogućnosti naseljavanja Židova od 1868., kao i zbog djelovanja pojedinih poduzetnika poput Dragutina Lobe⁷⁵¹ koji je sudjelovao u realizaciji projekta Prve novogradiške štedionice te je bio vlasnik novogradiške pivovare. Koliko su trgovački procesi bili od velika značenja za civilni i za vojni dio gradiškoga kraja, svjedoči i postojanje gostionice i trgovine „Prkos“ na međi između Nove

---

⁷⁴⁷ Ibid, Zagreb, 1975., 89.

⁷⁴⁸ Ibid, Zagreb, 1975., 133.

⁷⁴⁹ I. KARAMAN, *Požega u srcu Slavonije: (studije iz gospodarske i društvene povijesti XVIII. – XX. stoljeća)*, Jastrebarsko, 1997., 149. (dalje *Požega*).

⁷⁵⁰ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb., 1968., 83. Ukinuta su ograničenja za učenje zanata i ograničenja za otvaranje trgovina. Ukinuti su cehovi 1860., a od 1870. mađarski i hrvatski poduzetnici upuštaju se u projekte eksploatacije krajiških šuma.

⁷⁵¹ Kazivanje gospodina Mladena Vidakovića (1930. –), Nova Gradiška, 2011. Obitelj Lobe češkog je porijekla te se doselila u Požešku županiju u 19. st.

Gradiške i Cernika. Smatra⁷⁵² se da je navedeni objekt nastao u periodu kada su Židovi mogli odlaziti na područje Vojne krajine samo u vrijeme sajмова. Navedeni objekt vjerojatno je sagradio Ignac Marković s ciljem poticanja trgovine na granici Vojne krajine i Provincijala te je kasnije ta gostionica i trgovina, kao mjesto trgovine, mijenjala mnoge vlasnike židovskog porijekla.

Cerničko vlastelinstvo, iako je zbog dugova uslijed agrarne krize stalno mijenjalo vlasnike – strance, glavni izvor prihoda imalo je u eksploataciji drvene građe⁷⁵³. Područje oko Cernika bilo je zanimljivo ulagačima zbog šumske građe, ali i zbog nalazišta ugljena kod crkve Sv. Linarte i zbog izvora nafte u selu Baćin dol, o kojem su pisali i Piller i Mitterpacher⁷⁵⁴. Navedeni izvor nafte bio je zanimljiv i članovima Hrvatske eskomptne banke⁷⁵⁵ te potencijalnom vlasniku vlastelinstva barunu Gruttschreiberu⁷⁵⁶ koji su zajedno htjeli ulagati u preradu nafte. Prema izvještaju trgovačko-obrtničke komore u Osijeku, zabilježeni su pokušaji vađenja nafte te su postojala dva parna stroja i bilo je zaposleno 12 radnika⁷⁵⁷. Tvornica je trebala biti u Baćindolu i trebala se baviti preradom mineralnog ulja, a tvornicu je, prema cerničkim franjevačkim kronikama koje navodi Jančula⁷⁵⁸, počeo graditi D. Raesz te trgovci iz Siska zajedno s barunom Gruttschreiberom.

Ekonomska kriza od 1873. u cijeloj Monarhiji dodatno je pogodila područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije, jer se domaće poduzetništvo, uslijed pomanjkanja političke i financijske potpore države, nije moglo adekvatno razvijati te je moralo ustupati mjesto organiziranim inozemnim dioničarskim društvima. Na području Monarhije, poslije ekonomske krize, od 1890-ih godina profiliraju se pojedine zemlje kao nosioci određenih grana privrede pa je tako Češka zauzela primat u šećernoj industriji i rudarstvu, Ugarska u mlinarskoj industriji i industriji hrane dok je Austrija imala monopol na tekstilnu, tešku i drvenu industriju⁷⁵⁹. S ciljem što lakšeg preuzimanja sirovina ili pak dopremanja polupreradevina iz perifernih dijelova

---

⁷⁵²J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 188.

⁷⁵³ Ibid. Cernik 1980. U kronikama franjevačkog samostana Cernik sustavno su bilježeni važniji događaji iz cerničke prošlosti, kao i kronologija povijesti vlastelinstva Cernik. Kroničar franjevačkog samostana u Cerniku opisuje kako su od 1859. do 1866. vlasnici vlastelinstva bile obitelji Auersberg, Müller i Carion te kako su svi iskorištavali šume iznad Giletinaca i Šagovine.

⁷⁵⁴ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 204.

⁷⁵⁵ Osnovana 1868.

⁷⁵⁶ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 6, 258.

⁷⁵⁷ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1991., 149., 177. Dioničarska društva koje su se bavila preradom nafte i iskapanjem rude tijekom sedamdesetih godina bila su likvidirana te su prestala s radom.

⁷⁵⁸ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 6. D. Raesz bio je šumski stručnjak grofa Erdodyja koji je zajedno s trgovcima iz Siska namjeravao uložiti kapital u navedenu tvornicu.

⁷⁵⁹ I. KARAMAN, *Požega*, Jastrebarsko 1997., 150 – 153.

Monarhije, razvijaju se sustavi željezničkih mreža, cesta i parobroda. Ozbiljnije pretpostavke za razvoj obrta i trgovine na području Banske Hrvatske započele su se događati poslije izbijanja krize 1873. pojavom gospodarskih društava, obrtničkih komora, organiziranjem raznih obrtnih zborova te otvaranjem dotadašnjega zatvorena krajiškoga tržišta širem tržištu Monarhije. Ugarska u tom razdoblju, zbog sve veće konkurencije s austrijskim dijelom Monarhije, potiče razvoj pojedinih oblika prehrambenih industrija na periferiji Zemalja ugarske krune, što je dodatno olakšano već izgrađenim sustavom Ugarskih državnih željeznica. Riječ je tu prije svega o poticajima⁷⁶⁰ za osnivanje industrija alkohola, ciglana i pivske industrije, što su na gradiškom području iskoristili pogoni okupljeni na vlastelinskom imanju Cernik. Industrije na cerničkom imanju bile su u vlasništvu stranaca⁷⁶¹, zbog čega su mogle i dobiti poticaj Ugarske, za razliku od ostalih domaćih poduzetnika koji su bili u nepovoljnom položaju te nisu dobivali poticaje. Dolaskom Khuena Héderváryja na mjesto bana 1883., u Slavoniji je poticana veleposjednička industrija koja je bila vezana uz ugarski ili austrijski kapital te uz veleposjedničku aristokraciju. Takvo selektivno ponašanje onemogućavalo je napredak malog obrta.

Da bi se razumio položaj obrtnika i trgovaca u kotaru Nova Gradiška, kao i da bi se uvidio razvoj tih djelatnosti, neophodno je razumjeti preduvjete koji su omogućavali formiranje takvih struka na tom području. Prije svega, riječ je o obrazovnim strukturama, potom o raznim udruženjima koja su podupirala djelatnike u tim djelatnostima pa sve do vanjskih čimbenika distribucije njihovih proizvoda.

Kao potpora radnicima, obrtnicima i trgovcima, razvijeni su tijekom 19. stoljeća obrtni zborovi. U Novoj Gradiški je 9. ožujka 1861. izdan statut obrtnog zbora za područja upravnih općina Nova Gradiška, Rešetari, Mašić i Nova Gradiška vanjska.⁷⁶² Osim u Novoj Gradiški, postojao je obrtni zbor i u Cerniku⁷⁶³. Navedeni zborovi bili su jedini na širem gradiškom području. Osim njih, postojale su i obrtne zadruge i to u Novoj Kapeli od 1883.⁷⁶⁴, a od 1884. postoje obrtne zadruge i u Novoj Gradiški, Staroj Gradiški, Okučanima i Starom Petrovu Selu⁷⁶⁵. Razlike i sličnosti između obrtnih zborova i zadruga bile su u činjenici da su zborovi

---

⁷⁶⁰ I. KARAMAN, *Požega*, Jastrebarsko 1997., 155.

⁷⁶¹ Riječ je o francuskim i švicarskim posjednicima.

⁷⁶² HR-HDA, UOZV, 79, kut. 896, 9 – 3, 43506, 23373 iz 1886., Statut iz 1861. Nova Gradiška vanjska obuhvaćala je sela okolice Nove Gradiške koja su gravitirala prema mjestu Nova Gradiška

⁷⁶³ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 12, 10730, 12042, iz 1874., Pravila Obrtničko radničkog društva u Cerniku 1874.

⁷⁶⁴ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 676, 9 – 2, 7920, iz 1883.

⁷⁶⁵ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 676, 9 – 2, 9765.

služili za promicanje prava i interesa obrtničkog staleža. Njihova funkcija bila je i u održavanju uređenih odnosa između obrtnika, kalfi i šegrta te je, ako bi dolazilo do određenih razmirica među članovima, smisao institucije bila u ulozi arbitra između zavađenih strana. Druge funkcije odnosile su se na ustroj pomoćnih blagajni te na ustroj obrtnih zadruga koje „materijalne probitke obrtnika ustrojavanjem zadruga unapredjuju“⁷⁶⁶.

Biti članom obrtne zadruge bilo je, prema zakonu⁷⁶⁷ iz 1879., obvezno za svakog obrtnika jer je na taj način mogao dobiti obrtnicu. Obrtne zadruge temeljile su svoj rad više na podupiranju svojih članova u slučaju bolesti i nesreće ili pak na pozitivnom utjecaju na mladež nego na podupiranju zajedničkih stručnih interesa unutar različitih tipova obrta, što im je u okviru zakona i bila namjena. Navedene zadruge svoj su novac koristile za potporu bolesnih i za nagrade računovođama.

Obrtna zadruga u Novoj Gradiški⁷⁶⁸ potvrdila je stara pravila obrtnog zbora tijekom 1886. u Trgovačkoj obrtničkoj komori Osijek te je na taj način postala nasljednicom obrtnog zbora⁷⁶⁹. Obrtni zborovi održavali su redovne sjednice jedanput godišnje, a njihove uprave održavale su sjednice svake četiri godine u prisustvu oblasnog povjerenika. S vremenom se pokazalo da je njihova funkcija bila sve manja budući da nisu imali dosta financijskih sredstava da bi radili na razvijanju posebnih grana obrta. Obrtno-zborna blagajna u Novoj Gradiški bila je ustrojena za područje obrtnog zbora, što se odnosilo samo na Novu Gradišku i okolicu, dok je tek zakonom iz 1891. stvorena okružna blagajna. Na temelju zakona⁷⁷⁰ iz 1891. i naredbe Zemaljske vlade⁷⁷¹ od 30. ožujka 1892., ustrojene su okružne blagajne za podupiranje obrtničkih i tvorničkih radnika u slučaju bolesti. „Obrtno sborna blagajna za potporu bolesnikah“⁷⁷² na području novogradiškoga kotara, točnije za područje obrtnog zbora, započela je radom 1. listopada 1895. Na temelju čl. XVI. zakona iz 1891., postojale su dvije ustrojene okružne blagajne za potporu bolesnih obrtničkih i tvorničkih namještenika u Požeškoj županiji dok je okružna blagajna za kotar Nova Gradiška imala sjedište u Brodu⁷⁷³. Svrha obrtnih zadruga bila je također smanjena uslijed uvođenja okružnih blagajni budući da

---

⁷⁶⁶ *Obrtnička knjižica, Pravila obrtnog zbora u Cerniku*, 1904., Bauer, GMNG, ul. br. 226/84

⁷⁶⁷ Skupština obrtničko-trgovačke komore održala se 15. prosinca 1879.

⁷⁶⁸ HR-HDA,UOZV, 79, kut. 896, 9 – 3, 43506, 23373 iz 1886. Skupština se sastojala od 120 članova koji su pristali na ustrojenje obrtnog zbora.

⁷⁶⁹ Razlika u pravilima bila je samo u čl. 4 i čl. 6. Riječ je bilo o području koji je obuhvaćao zbor i o članarini koja se sada mogla platiti u više navrata.

⁷⁷⁰ *Izvješća*, Požega, 1895., 49. Čl. XVI.

⁷⁷¹ *Izvješća*, Požega, 1895., 49. Naredba br. 15159.

⁷⁷² *Izvješća*, Požega, 1895., 49.

⁷⁷³ U tu blagajnu potpadali su kotarevi: Brod, Nova Gradiška i Novska te je osnovana 1891.

su okružne blagajne preuzele funkciju brige oko skrbi i bolesti svojih članova te organiziranja sprovoda. Ustrojavanjem blagajni za potporu bolesnih i pogrebnih društava, obrtne zadruge polako su gubile značaj.

Okružna blagajna Brod⁷⁷⁴ imala je 1897. ukupno 1 672 obvezna člana, a uplaćena članarina iznosila je 5.513 forinti⁷⁷⁵, dok je Obrtno-zborna blagajna imala 326 obvezna člana, uplaćena članarina iznosila je 527 forinti, a troškovi su bili 290 forinti⁷⁷⁶. Tijekom kasnijih godina, broj članova se povećavao, a s njima i troškovi koji su se većinom odnosili na pomoć bolesnicima, točnije na ljekarničke troškove, bolničke troškove te, na koncu, na troškove njege.

Prema arhivskoj dokumentaciji, sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća zabilježeni su brojni pokušaji otvaranja obrta, trgovina ili nekih oblika kućne radinosti koji su nerijetko završavali odbijenicama.

Odbijenice je stanovništvo dobivalo zbog neadekvatna obrazovanja, nezadovoljenja uvjeta pri otvaranju obrta, slabe potražnje i sl. Tako je, primjerice, odvjetniku koji je htio otvoriti ured u Novoj Gradiški rečeno da već ima dovoljno odvjetnika i da ne može otvoriti ured. Prilikom otvaranja obrta, Kotarska oblast upućivala bi Zemaljskoj vladi na odobrenje sve zahtjeve za otvaranje obrta. Ponekad se znalo raspravljati o dozvoli temeljem neadekvatna ponašanja tražitelja dozvole pa se, primjerice, Đuri Kostinčeru, kasnije prvom tiskaru u Novoj Gradiški, ozbiljno zamjeralo njegovo neuzorno vladanje prilikom službovanja u vojsci, a bio je i osuđen zbog pronevjere. Đuro Kostinčer 1882. dobio je dozvolu za otvaranje obrta, ali mnogi bravari, lončari i slični nisu. Neki su odustajali od otvaranja obrta u Novoj Gradiški, poput talijanskog slastičara Anonia Cucarolle koji se ipak radije odlučio za grad Brod⁷⁷⁷. Većina onih koji su se neovlašteno bavili obrtom, a bili su uhvaćeni u tome, dobivali bi kazne u iznosu od 5 do 10 forinti. Vlada je takvim ponašanjem pokušavala zaustaviti neovlašteno funkcioniranje obrta budući da su mnogi ovlašteni obrtnici, zbog konkurencija putujućih trgovaca ili pak prekupaca, ostajali bez posla. Uređujući funkcioniranje obrta i trgovine,

---

⁷⁷⁴ Navedeni podaci nisu dijeljeni po kotarima pa je teško reći što se odnosi na novogradiški kotar. Malo detaljnije informacije moguće je pronaći za Obrtno-zbornu blagajnu koja je bila oformljena samo za općinu Nova Gradiška.

⁷⁷⁵ *Izvješća*, 1897. U ime potpora uplaćeno je 1.244 forinti, a u ime bolničkih troškova 1.073 forinti. U ime ljekarničkih troškova uplaćeno je 1.119 forinti dok je pričuvna zaklada iznosila 1.651 forinti.

⁷⁷⁶ U ime potpore isplaćena je 71 forinta, a u ime bolničkih troškova 219 forinti.

⁷⁷⁷ HR-HDA, UOZV, 79, 9 – 7, 23636/1882. Slastičar je tražio novogradišku kotarsku oblast odobrenje za organiziranje slastičarskog obrta, ali odustao je i preselio se u Brod

pogotovo u domenama krijumčarenja⁷⁷⁸ robe ili provedbe „Zakona o patvorenju i prodaji alkohola“⁷⁷⁹, raznim zakonima i boljom organizacijom školstva, sredinom osamdesetih godina pokušalo se sustavno djelovati na promjene.

Šegrtske škole u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji osnivane su temeljem obrtnog zakona⁷⁸⁰ iz 1884., temeljem naredbe Zemaljske vlade od 30. svibnja 1886.⁷⁸¹ te temeljem naredbe⁷⁸² Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade od 11. rujna 1892. U Novoj Gradiški, kao centru kotara, prema zakonu iz 1888., dotadašnja je „Kraljevska građanska učiona u Novojgradiški“ 1890. postala „Viša pučka dječjačka škola smiera obrtno gospodarskog“.⁷⁸³

Predmeti su ostali isti kao i u građanskoj školi, ali kao „obligatoran predmet je uveden je obrt (stolarstvo, tokarstvo i rezbarstvo) i nešto opširniji nauk iz gospodarstva.“⁷⁸⁴ Do 1887., kada je u Novoj Gradiški otvorena šegrtska škola⁷⁸⁵, šegrti i trgovački naučnici polazili su tzv. „opetovnu obuku“⁷⁸⁶ koja je bila besplatna, ali obrtni je zbor odlučio da će davati učiteljima nagrade od 60 forinti.⁷⁸⁷

U razdoblju od 1890. do 1903.⁷⁸⁸, broj šegрта u šegrtskoj školi kretao se oko sedamdesetak, varirajući za desetak više ili manje, da bi tek od 1905. pa do 1911. broj učenika bio oko 100 po školskoj godini, što je bilo povezano i s ukupnim povećanjem broja učenika u školama u Novoj Gradiški. Tijekom 1898. i 1899., uzdržavanje šegrtske škole u Novoj Gradiški iznosilo je oko 1.000 forinti, da bi ti isti troškovi tijekom 1902. bili oko 2.000 kruna⁷⁸⁹.

⁷⁷⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 9 – 7, 29495, 1886., srpanj 1886. Zakupnik Joso Farković iz Okučana molio je da se zaustavi krijumčarenje pića koje su provodili trgovci Jovo Sarajlija i Milan Mimić.

⁷⁷⁹ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 676, 9 – 7, 166621, 1882. Došlo je do prijave da stanovništvo u Uskocima odlazi u Bosnu po rakiju budući da „patvorenje“ i prodaja rakije ondje nisu zabranjeni te to prenose preko granice i piju. Iako je i u Bosni bilo zabranjeno prodavati „patvorenu“ rakiju, ali ne i raditi je, Vlada je tražila da se u Bosni i Hercegovini takvo što također ukine.

⁷⁸⁰ Milivoj SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1899., br. 2. Obrtni zakon čl. 80.

⁷⁸¹ *Izješća*, Požega, 1890., 23.

⁷⁸² *Izješća*, Požega, 1890., 23. Naredba kojom je izdan statut za šegrtske škole u Hrvatskoj i Slavoniji.

⁷⁸³ *Školska spomenica*, 44., GMNG, ul. br. 209/98.

⁷⁸⁴ *Školska spomenica*, 44., GMNG; ul. br. 209/98.

⁷⁸⁵ *Školska spomenica*, 42., GMNG; ul. br. 209/98. Škola je, prema zakonskom čl. XVII, iz 1884., otvorena 2. siječnja 1887. Nastava se održavala u prostorijama građanske škole.

⁷⁸⁶ M. SMREKAR, *Priručnik*, br. 2, Zagreb, 1899. Obrtni zakon. Čl. 61, 78. Opetovna poduka trajala je od 2 do 3 godine te su je polazila sva djeca koja su završila pučku školu.

⁷⁸⁷ *Školska spomenica*, 171. GMNG; ul. br. 209/98. Nagrada je bila uplaćivana u četverogodišnjim obrocima od 1875. Trgovački zbor dogovorio je da se utorkom i petkom od 17 do 19 sati poučavaju predmeti za trgovačke naučnike.

⁷⁸⁸ Prema *Izješćima* i *Školskoj spomenici*.

⁷⁸⁹ *Školska spomenica*, 177. GMNG; ul. br. 209/98. Troškove za održavanje šegrtske škole snosila je općina koja je imala i nadzor nad školom putem odbora i obrtnih pouzdanika.

Nastava u šegrtskim školama bila je na hrvatskom ili srpskom jeziku, a šegrtska škola u Novoj Gradiški imala je, osim nižeg odjela, i dva razreda višeg odjela⁷⁹⁰. Također, kao gospodarski praktikum, postojali su u školi vrt i pčelinjak. Tijekom kolovoza 1892. otvoren je u Novoj Gradiški stručni tečaj za ženski ručni rad i kućanstvo⁷⁹¹. Tečaj su polazile djevojčice koje su završile s dobrim uspjehom šest razreda više pučke škole. Ako se usporedi nastava u šegrtskim školama u Novoj Gradiški i u gradu Brodu, uočava se da je u Brodu postojao trgovački odjel, a u oba su mjesta postojali odjeli za ženski ručni rad i kućanstvo. Iako je broj učenika u šegrtskim školama 1890. bio sličan onome prije samoga kraja 19. stoljeća, taj je broj bio 50% veći u Brodu nego u Novoj Gradiški, da bi u godinama do 1914. taj broj bio duplo veći u Brodu nego u Novoj Gradiški.

Prema *Izvjescima*, godišnje se pratio broj registriranih šegrta, zatim koliko je šegrta bilo osposobljenih za kalfe, koliko je bilo izdanih obrtnih dozvola i obrtnih iskaznica te poslovnih knjiga.

Navedeni podaci u *Izvjescima*⁷⁹² daju informacije o registriranim šegrtima, kalfama i izdanoj dokumentaciji, što nije odgovaralo realnom broju istih. To je uočeno usporedbom tako što je broj realnih šegrta i kalfi bio veći jer oni, kao djelatnici ili pomoćno osoblje, nisu bili prijavljeni, baš kao što često ni same djelatnosti nisu bile prijavljene. Također, bitan je i podatak da su se na dvama mjestima vodile knjige šegrta i kalfi koje također, prema pisanju obrtničkog zbora Nova Gradiška, nisu bile ažurirane⁷⁹³.

Prema obrtnom zakonu iz 1884., svaki obrtnik koji je samostalno vodio obrt mogao je imati šegrta. Šegrt je prema Obrtnom zakonu bila osoba koja je napunila 12 godina te je morala pohađati pučku školu, zatim „opetovnicu“ ili šegrtsku školu do svoje 15 godine života⁷⁹⁴ te do tad traje njezin nauk. Poslije završenog nauka, šegrt je dobivao šegrtsku svjedodžbu koju

⁷⁹⁰ Prema *Izvjescima*, postojala su dva razreda višeg odjela, a prema *Školskoj spomenici* tri. U višim odjelima učili su se specifični predmeti za struku. Osim navedenih odjela, postojao je i analfabetški tečaj za nepismene. Poslije završene pučke škole, učenici su pohađali niži odjel šegrtske škole. To se odnosilo na učenike koji još nisu odabrali zanat.

⁷⁹¹ *Školska spomenica*, 46. GMNG; ul. br. 209/98. Tečaj se dijelio u dva godišta, u jednom se učilo krojenju, šivanju i vezenju rublja, a u drugom krojenju i šivanju odjeće.

⁷⁹² Navedeno se može zaključiti iz većeg broja popisanih obrtnika, trgovaca, gostioničara i sl. od onih koji su navedeni u službenim *Izjescima* pa je, prema toj analogiji, vjerojatno i broj pomoćnog osoblja bio veći. J. JANČULA, *Povijest*, Cernik 1980., 320. Primjer toga može se pronaći u „Glavnoj knjizi“ obrtnog zbora Cernik, popisu cerničkih trgovaca i obrtnika za 1907. U navedenom popisu navedeno je 100 majstora, a prema *Izjescima* za tu godinu postoji ih svega 50. Razlika je u popisu formalno postojećih radionica-lokala naspram popisa onih koji nisu imali otvorene radionice-lokale.

⁷⁹³ HR-HDA UOZV, 79., 9 – 13, 23373. 1886. Vođene su knjige u Kotarskom uredu prema novom obrtnom zakonu, ali i u obrtnoj zadrugi. Težnja je bila ta da se ustrojavanjem novoga Obrtnog zbora isprave podatci u knjigama kako bi odgovarali istini.

⁷⁹⁴ M. SMREKAR, *Priručnik*, br. 2., Zagreb, 1899. Obrtni Zakon čl. 61, 77.

je također od 1872. izdavao obrtni zbor⁷⁹⁵, a ne obrtnik. Poslije završetka nauka, šegrt je mogao kao kalfa⁷⁹⁶ tražiti posao u struci te se obrtnik mogao uvjeriti u njegove radne sposobnosti u roku od tjedan dana⁷⁹⁷. Kalfe su mogle raditi kao poljoprivredni, obrtni i tvornički radnici te kao trgovački i obrtnički pomoćnici. Ako je na nekom području postojao obrtni zbor, onda je on morao⁷⁹⁸ voditi i evidencije o šegrtima⁷⁹⁹ i kalfama⁸⁰⁰ za svoje područje. *Izvyješća* donose informacije o broju šegrtova i kalfa. Zanimljivo je da je tijekom 1890. navedeno samo osam kalfi na osposobljavanju za novogradiški kotar, a već sljedeće godine, za koju sam uspjela pronaći sačuvane tiskane rezultate, tj. 1897., taj je broj iznosio 239. Uzrok toj velikoj razlici može se možda tražiti u naredbi⁸⁰¹ iz 1891. „Opazilo se je da veliki broj rukotvoraca prilikom godimice obavljenog popisivanja kod istih namještenih obrtničkih pomoćnika i obrtničkih šegrtova iste zatajivaju ili pak faktično upotrebljene pomoćnike ne prijavljuju u potpunom broju. Pošto ovaj propust smjera odlučno na oštećenje državnog erara, to se kralj. županijska oblast poziva da na temelju § 17 zak. članka XLV.: 1883. o rukovanju javnih poreza uputi podređene si obrtne oblasti, da na poziv nadležnog financijskog ravnateljstva, što će ga svake godine dobiti, u očevidnosti kod njih držanih obrtnika namještene obrtne pomoćnike i šegrtove, obćinskim poglavarstvom (gradskim poreznim uredom), kojim je povjereno popisivanje porezovnika i poreznih predmeta, svake godine poimenice iskažu i ovaj iskaz organu, kojemu je popisivanje povjereno, pripošalju u roku ustanovljenom u gore spomenutom zakonu.“

Sljedećih dvadeset godina taj broj varirao je od 23 do 77 prijavljenih kalfi dok je od 1911. do 1914. taj broj porastao s povećanjem broja malih tvornica u novogradiškom kotaru te je dosego broj od 318 prijavljenih kalfi tijekom 1913. godine.

Budući da nisam pronašla podatke za broj upisanih šegrtova u registar⁸⁰² prije 1897., ne može se sa sigurnošću reći da je navedena naredba vjerojatno utjecala na bojazan obrtnika i njihovu potrebu za prijavljivanjem realnih podataka. Zanimljiva je analogija u padu broja

⁷⁹⁵ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni Zakon čl. 67, 85.

⁷⁹⁶ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni Zakon čl. 101, 104. Odnosi se na sljedeće: „...b) tko dokaže da je navršio godine šegrtovanja; c) kome je minula 15. godina života ter je svršio praktičnu obrtnu školu; d) kome je minula 15. godina života ter dokaže da ga obrtnik prima u posao kao kalfu; e) tko dokaže da ga u tvornici primaju za radnika.“

⁷⁹⁷ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni zakon čl. 88, 96.

⁷⁹⁸ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni zakon čl. 127, 126.

⁷⁹⁹ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni zakon čl. 77, 90.

⁸⁰⁰ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni zakon čl. 109 i 111., 109, 110. Odnosi se na broj kalfa unesenih u registar.

⁸⁰¹ Ibid, Zagreb, 1899., 109. Naredba od 25. studenog 1891. pod brojem 28730.

⁸⁰² Registar se vodio pri obrtnom zboru i sadržavao je podatke o šegrtu, točnije koju školu polazi i kod kojeg je obrtnika na praksi.

upisanih šegrta 1897. kada ih je bilo 62, a već 1898. samo deset u novogradiškom kotaru. Sljedećih godina može se pratiti isti trend malog broja upisanih šegrta u registar, točnije između 10 i 30, da bi se taj broj tek od 1906. do 1910. povećao na okvirno 50 šegrta po godini. Nešto veći broj šegrta bio je prijavljen tijekom 1913., što je vjerojatno povezano i s povećanim brojem šegrta u šegrtskoj školi. Zanimljivo je da broj registriranih šegrta u obrtnom registru ne odgovara broju šegrta u šegrtskoj školi iako su obje strane, tj. i obrtnici i škola, imale obvezu prijave šegrta Obrtnom zboru.

Prema *Izvjescima* od 1897. do 1914., izdane su u prosjeku 32 naučne šegrtske svjedodžbe, a od toga ih je najmanje izdano 1898., 1899. i 1901. kada nije izdana nijedna svjedodžba dok ih je najviše izdano tijekom 1913.: njih 108. Svaki kalfa trebao je imati i poslovnu knjigu⁸⁰³ u kojoj se vodila evidencija o njegovu dotadašnjem radu, što se odnosilo na sve tipove kalfa osim na pomoćnike višeg stupnja.⁸⁰⁴ Čest problem prilikom ispisivanja poslovnih knjiga bio je u činjenici da su kalfe mijenjale posao te da se novi podaci nisu dostavljali u obrtne zborove, točnije obrtnici izvan gradova i većih mjesta često nisu dovoljno ažurno davali podatke, baš kao što ni općinska poglavarstva nisu davala te podatke prvomolbenim obrtnim oblastima, pa podaci nisu bili realni. U razdoblju od 1897. do 1914., u prosjeku je u novogradiškom kotaru izdano samo 36 poslovnih knjiga godišnje, a od toga ih je najviše, tj. 119, izdano 1913., a najmanje četiri tijekom 1898. Opet s godinom 1897. imamo istu situaciju što se tiče izdavanja potvrda budući da je tijekom te godine izdano 69 poslovnih knjiga, a odmah godinu iza, tj. 1898., samo četiri poslovne knjige. Skupština obrtničko-trgovačke komore navodi probleme koji su prethodili navedenom razdoblju kao što su različite informacije o obrtu u realnosti od onih formalnih⁸⁰⁵, što se moglo vidjeti i prema podacima koji postoje⁸⁰⁶, točnije događalo se da su kalfe otvarali obrte bez poslovne knjige čim bi postali punoljetni te je pravi broj navedenih bio upitan.

---

⁸⁰³ M. SMREKAR, *Priručnik*, br.2., Zagreb, 1899., Obrtni Zakon Čl. 99, 102. O izgledu knjige odlučivalo je ministarstvo.

⁸⁰⁴ Ibid. Zagreb, 1899. Odnosi se na poslove poput blagajnika, knjigovođe i menadžera.

⁸⁰⁵ Skupština obrtničko-trgovačke komore održala se 15. prosinca 1879.

⁸⁰⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Obrtni zbor Nova Gradiška, 189. Sačuvana je jedna evidencija upisa poslovnih knjiga za novogradiški kotar od 1909. do 1932. Upisi koji su za ovaj rad zanimljivi odnose se na period od 1909. do 1914. Navedeni upisi tijekom 1910. odnose se na 1/3 upisanih od ukupnog broja iskazanih u novogradiškom kotaru prema *Izvjescima*, za 1911. odnose se na 1/4 upisanih naspram ukupnog broja iskazanih u novogradiškom kotaru prema *Izvjescima*, za 1912., isto kao i za 1911., dok za 1913. broj upisanih poslovnih knjiga u registar poslovnih knjiga iznosi tek 1/10 od iskazana ukupnog broja izdanih poslovnih knjiga za novogradiški kotar prema *Izvjescima*. Iz navedenog bi se moglo zaključiti da, od ukupnog broja izdanih poslovnih knjiga, poslovne knjige o kojima imamo informaciju dio su podataka koji mogu dati sliku samo za Novu Gradišku gdje je taj registar bio vođen, ali s obzirom na broj postojećih tvornica u tome periodu na području tog kotara, navedeni podaci djeluju poprilično upitni.

Obrtni zakon iz 1884. razlikuje slobodne i vezane obrte. Slobodni⁸⁰⁷ obrt može voditi svaka osoba s navršenih 18 godina koja prilikom prijave tog obrta mora dati i potvrdu ako je riječ o zanatu i o završenoj šegrtskoj školi, kao i potvrdu da je radila najmanje dvije godine u struci, bilo u tvornici, bilo u radionici. Osim navedenih uvjeta, bilo je potrebno uplatiti i u općinsku blagajnu jednu ili deset forinti, ovisno o veličini mjesta⁸⁰⁸. Prilikom prijave takva obrta, osobe su dobivale obrtne iskaznice. U novogradiškom kotaru prosječno je od 1897. do 1914. izdano 80 obrtnih iskaznica godišnje, s time da ih je najmanje izdano 1902.: samo 26, a najviše 1912.: 145 komada. Što se tiče vezanih obrta, oni su, prema zakonu iz 1884., dijeljeni na one koji su bili vezani uz osposobljenje i one koji su bili vezani uz dozvolu. Obrti koji su vezani uz osposobljavanje odnose se na činjenicu da je za njihovo obavljanje potrebno svojevršno osposobljavanje, tj. svojevršno znanje za njihovo izvršavanje, za razliku od obrta koji ne mogu započeti radom bez određene dozvole koju je prije neophodno ishoditi. Prema čl. 10⁸⁰⁹ Obrtnog zakona, takvim obrtima pripadaju: „a) držanje svratišta, gostionica, pivara, rakijašnica, kavana i kavotočja; b) starežarstvo⁸¹⁰; c) posao posredovanja radnje i pribavljanja služinčadi d) dimnjačarstvo; e) prevažanje osoba, imajući na opredjeljeno vrijeme vezani vozni red; f) obrt osoba koje na javnih mjestih drže za obćinstvo u pripravi podvoznih prilika ili ponudjavaju poslugu svoju; g) graditeljski obrt; h) priredjivanje otrovnih tvari i ljekarija kao i takodjer i trgovanje njimi i ljekarskim tvarima; i) pravljenje eksplozivnih tvari i trgovanje njimi.“ Prema *Izvyješćima*, u novogradiškom kotaru je od 1897. do 1914. izdano prosječno 16 obrtnih dozvola godišnje, a od toga ih je najviše, čak 50, izdano tijekom 1906. dok su tijekom 1902. izdane tek dvije. Kao što se određena pristojba morala plaćati za izdavanje obrtne iskaznice, tj. otvaranje obrta, tako su obrtnici morali plaćati⁸¹¹ sličnu svotu i za dobivanje dozvola. Na taj način prikazano je u *Izvyješćima* koliko je novogradiški kotar sakupio novaca time što su otvoreni obrti.

U periodu od 1897. do 1901. prikupljena je, temeljem čl. 4. i 21. Obrtnog zakona, 201 forinta, a od 1901. do 1914. prikupljeno je 2.697,60 kruna. Uime globa koje se tiču

---

⁸⁰⁷ M. SMREKAR, *Priručnik*, br. 2, Zagreb, 1899. Obrtni zakon čl. 4., 11. Slobodni obrti jesu oni za koje nije potrebna dodatna dozvola.

⁸⁰⁸ Ibid, Zagreb, 1899. Obrtni zakon čl. 4., 12.

⁸⁰⁹ Ibid, 21 – 26.

⁸¹⁰ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, JAZU, Zagreb, 1985., 68 svezak, 435. Pojam označava starinarstvo tj. bavljenje starinama ili antikvitetima.

⁸¹¹ M. SMREKAR, *Priručnik*, br. 2, Zagreb, 1899. Obrtni zakon, 21. 30/31. Pristojba za obrtne dozvole iznosila je za obrte u Budimpešti 20 forinti, a za obrte u mjestima koja su imala više od 10 000 stanovnika 10 forinti, a u drugim mjestima dvije forinte.

udruživanja u obrtne zborove, neplaćanja članarine Obrtnom zboru i sl., što je pokriveno čl. 123 – 132. Obrtnog zakona, sakupljeno je u novogradiškom kotaru od 1897. do 1901. ukupno 77 forinti dok je u periodu od 1901. do 1914. sakupljeno 1.766 kruna. U ime globa, koje je jednostavnije bilo isplatiti novčano nego kaznom zatvora, prikupljene su od 1897. do 1901. 84 forinte dok je u periodu od 1901. do 1914. sakupljeno 2.051 kruna.

Novogradiški kotar može se uspoređivati s brodskim kotarem u podacima iz *Izvyješća* do 1900. godine kada se javljaju podaci samo za kotareve, a poslije 1900. navedeni su podaci za novogradiški i brodski kotar te grad Brod. U usporedbi do 1900. godine, novogradiški kotar izdaje ukupno 1,6 puta više obrtnih iskaznica od broskog kotara te izdaje 1,1 puta više poslovnih knjiga. Razlog tomu moguće je možda naći u činjenici da grad Brod nije naveden u podacima budući da je poznato kako je 1900. u kotaru Brod obrt iznosio 9,04% svih zanimanja i zvanja, a u novogradiškom kotaru taj postotak iznosi 8,26%, iz čega je očigledno da je bilo više djelatnog stanovništva u sektoru obrta u brodskom kotaru. Podaci iz *Izvyješća* za obrtne dozvole, kao i za naučne svjedodžbe, nisu bili usporedivi zbog njihove manjkavosti, ali temeljem podataka o šegrtima i kalfama, uviđa se kako je brodski kotar imao 1,2 puta više šegrtu te 1,7 puta više kalfa nego novogradiški kotar. Podaci poslije 1900. baziraju se na zbroju informacija o gradu Brodu i brodskom kotaru u usporedbi s novogradiškim kotarom. U idućih četrnaest godina, brodski kotar i grad Brod imali su dvaput više izdanih obrtničkih iskaznica nego novogradiški kotar. Podaci za obrtničke dozvole i naučne svjedodžbe bili su manjkavi pa ih smatram neusporedivima, a u brodskom kotaru s gradom Brodom izdano je četiri puta više poslovnih knjiga od novogradiškog kotara te je bilo 4,8 puta više šegrtu i 15,2 puta više kalfi⁸¹². Na razvoj obrta uvelike su utjecali raspoređenost i posjećenost sajmove u kotaru kao mjesta na kojima je bilo najviše kupoprodajnih odnosa. Prema arhivskoj dokumentaciji, mnogo manjih mjesta u kotaru htjelo je imati vlastite stočne sajmove, ali osamdesetih godina 19. stoljeća postojala su tri stočna godišnja sajma⁸¹³ u centru kotara. Broj sajmove s vremenom se povećao na četiri, uključujući i subotnji tjedni sajam također u Novoj Gradiški, što je rezultiralo time da manja mjesta u neposrednoj blizini nisu mogla održavati sajmove. Stoga je zahtjeve manjih mjesta, poput Uskoka⁸¹⁴, Dragalića, Medara, Mašića, Šumetlice i Gorice⁸¹⁵,

---

⁸¹² Uspoređujući broj poslovnih knjiga za brodski i novogradiški kotar jasno je da postoji 4 puta više knjiga u brodskom kotaru i gradu Brodu od novogradiškog kotara, ali broj od 15,2 puta više kalfi upitan je u odnosu na broj poslovnih knjiga.

⁸¹³ Podaci iz osamdesetih godina 19. st.

⁸¹⁴ HR-HDA, UOZV, 79., kut. 846, 26969 9-9, 1886.

⁸¹⁵ HR-HDA, UOZV, 79., kut. 846, 26967 9-9, 1886.

odbila kotarska oblast jer su htjela održavati tjedni sajam, kao i godišnji stočni sajam. Sajmene dane stanovništvo je doživljavalo kao periode velika veselja⁸¹⁶ budući da su to bila mjesta izlaska, a ne samo mjesta kupoprodaje. Ljudi su odlazili na sajam radi zabave, jela, pića, kako bi ponešto kupili, prodali ili pak ukrali. Na sajmovima su redovito patrolirali oružnici te su morale postojati baždarene mjere i vage budući da su postojale brojne prijevare. Nadzor nad sajmovima imao je sajamski povjerenik⁸¹⁷, a prihod je bio mjesni. Zanimljivo je da o tjednom sajmu na šetalištu oko središnjega novogradiškog trga nije odlučivalo sajamsko povjerenstvo, već općina koja je odobravala tko može, a tko ne može unajmiti mjesto za prodaju. Sajam je u Okučanima bio svaki petak, a subotom je bio u Novoj Gradiški. Raspored sajмова često je bio vezan uz katolički kalendar pa se tako, prema pučkom kalendaru *Kraljević Marko*⁸¹⁸, može vidjeti raspored sajмова za manja mjesta u kotaru.

Sajmovi prema katoličkom kalendaru:

„Bodegraj – 27. kolovoza.
Bogićeveci Donji – na Spasovo.
Bogićeveci Gornji – na duhovski utorak.
Cernik – nedjelja po Spasovu na Linarda.
Čovac – 11. srpnja.
Dragalić – 29. kolovoza.
Gorice – na Vidovo.
Nova Gradiška – 25. ožuj., na hrist. Duhove, 20. kol. i 1. stud. Tjed. marv. vašari svake subote.
Stara Gradiška – 29. rujna, Osim toga hr.21. svibnja.
Nova Kapela – na 8. nedj. po Duhovih.
Mašić – 1. kolovoza hr.
Medare – 18. kol.hr.
Okučani – na hrist. Cvjetnicu, 20.studenog hr.
Orubica – 14. velj., 20. sr.
Staro Petrovo Selo – 17. siječnja, 13. lipnja.
Svinjar – 8. rujna.
Štivilica – 22. srpnja.
Vrbje – 19. ožujka.“⁸¹⁹

Pitanje mjesta sajma u Novoj Gradiški bilo je godinama sporno te se namjeravala promijeniti njegova lokacija. Sajam koji se održavao oko središnjeg parka i u okolnim ulicama trebao je zbog neuređenosti biti preseljen na lokaciju „Urije“. Navedena problematika bila je aktualna od 1907. do 1909., da bi na kraju lokacija sajma ostala nepromijenjena. Sajmište u Cerniku kod crkve sv. Linarte također nije bilo adekvatno uređeno te naposljetku to sajmište

---

⁸¹⁶ *Glasnik požeške županije*, br. 26., god. V., (Požega), 29. 6. 1895.

⁸¹⁷ Ibid, br. 2, god. VI., (Požega), 11. 1. 1896. Mjere i vage trebale su biti na sajmovima kako bi svima bilo omogućeno vaganje zbog velika broja prevara.

⁸¹⁸ *Kraljević Marko, pučki kalendar za 1905.*, Nova Gradiška, god. 1/1905.

⁸¹⁹ Ibid.

nije dobilo dozvolu i moralo je biti napušteno. Županijska je odluka bila ta da se sajam premjesti na „Veliku livadu“ pored dvorca vlastelinstva Cernik i to na traženje suvlasnika vlastelinstva. Stanovništvo Cernika nije pristajalo na to te je podnijelo žalbu, što je rezultiralo daljnjim pregovorima po tom pitanju⁸²⁰.

Iako su sajmovi bili glavno mjesto trgovine, pogotovo obrtnicima iz manjih mjesta koji nisu imali radnje te su svoje proizvode mogli plasirati jedino na sajmu, s vremenom robni sajmovi, zbog jake konkurencije u vidu putujućih dražbi i rasprodaja⁸²¹ te zbog lakše dostupnosti tvorničkih proizvoda zahvaljujući razvoju željeznice, nisu više bili toliko posjećeni kao ranije.

Iz dostupnih *Izvešća*, informacije o broju obrtnika, trgovaca, gostioničara, sitničara i krčmara mogu se pronaći samo u godištima od 1907. do 1914., s iznimkom 1911. godine kada taj dio unutar *Izvešća* nije tiskan. Informacije koje postoje često su se odnosile na broj onih koji su bili ili registrirani ili su imali konkretne radnje ili su pak trgovci pribrajani u obrtnike, o čemu svjedoči i Julije Jančula⁸²² koji uspoređuje *Izvešća* iz 1907. i „Glavnu knjigu cerničkog Obrtničkog zbora“ iz 1907. gdje su unesena imena 100 raznovrsnih majstora za razliku od *Izvešća*, gdje je navedeno da postoji 50 trgovaca, obrtnika, sitničara, gostioničara i krčmara. Također, samo u *Izvešću* iz 1907.⁸²³ može se vidjeti kakvo je stanje po općinama i mjestima dok su za sva ostala godišta u *Izvešćima* dostupne samo informacije za kotar.

---

⁸²⁰ HR-HDA, UOZV, 79., 55422, 1899.

⁸²¹ HR-HDA, UOZV, 79, 2793/1880. *Zapisnik I. skupštine hrvatskih obrtnika, 14. prosinca 1879. Rezolucija IX*, govori o tome kako bi bilo ispravno da se putujuće dražbe i rasprodaje događaju samo u vrijeme sajмова jer u suprotnom oštećuju trgovce i obrtnike, a ako to nije moguće, da se optereće državnom daćom.

⁸²² J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 320.

⁸²³ U ostalim godištima *Izvešća* ne postoje podaci za općine tako da nije moguće napraviti sustavniju analizu stanja obrta po općinama.

Prema Iskazu iz 1907.⁸²⁴, stanje u novogradiškom kotaru bilo je sljedeće:

U Cerniku: 2 trgovca, 5 sitničara⁸²⁵, 5 gostioničara, 6 krčmara i 32 ina obrtnika
U Davoru: 1 trgovac, 1 sitničar, ništa gostioničara, 3 krčmara i 14 ina obrtnika
U Mašiću: 2 trgovca, 11 sitničara, ništa gostioničara, 12 krčmara i 12 ina obrtnika
U Novoj Gradiški: 20 trgovca, 7 sitničara, 14 gostioničara, 9 krčmara i 86 ina obrtnika
U Novoj Gradiški vanjskoj: ništa trgovaca, 8 sitničara, ništa gostioničara, 8 krčmara i 9 ina obrtnika
U Novoj Kapeli: 3 trgovca, 17 sitničara, 3 gostioničara, 6 krčmara i 75 ina obrtnika
U Okučanima: 3 trgovca, 17 sitničara, 4 gostioničara, 12 krčmara i 55 ina obrtnika
U Rešetarima: 1 trgovac, 8 sitničara, ništa gostioničara, 8 krčmara i 63 ina obrtnika
Stara Gradiška: 1 trgovac, 6 sitničara, 1 gostioničar, 6 krčmara i 12 ina obrtnika
Staro Petrovo Selo: ništa trgovca, 12 sitničara, ništa gostioničara, 7 krčmara i 72 ina obrtnika
Štivilica: ništa trgovaca, 3 sitničara, ništa gostioničara, 2 krčmara i 21 ina obrtnika

Uspoređujući informacije za novogradiški kotar iz *Izvjeshća*, najviše je trgovaca bilo tijekom 1909. i to njih 53, tijekom 1913. najviše je bilo sitničara i to 312, gostioničara je bilo najviše tijekom 1914.: njih 44, krčmara je bilo najviše 1912. i to njih 143 dok je obrtnika najviše bilo 1910.: njih 506. U navedenim *Izvjeshćima* prednjači središte kotara po brojnosti trgovaca, obrtnika, sitničara, krčmara i gostioničara te potom Nova Kapela, Okučani i Staro Petrovo Selo. Navedeno *Izvjeshće* pokazuje koliko su nekoć glavni centri obrta Stara Gradiška i Cernik počeli u segmentu malog obrta i trgovine odumirati naspram novih centara obrta i trgovine poput Nove Gradiške, Okučana, Starog Petrova Sela i Nove Kapele, što je zasigurno povezano s promjenom funkcije mjesta, kao i s pojavom željeznice koja je odigrala glavnu ulogu u razvoju trgovine i obrta navedenih mjesta.

Sredinom i krajem 19. stoljeća, mali je obrt, prema izvješću Obrtničke komore u Osijeku, većinom dominirao na selu, a manje u gradu te, prema navođenju Vitomira Koraća⁸²⁶, „U broju poduzetnika bio je velik broj malih seoskih obrtnika, koji su se, često, uz svoj zanat bavili i obrađivanjem zemlje.“ Navedeno potvrđuje i Milivoj Zoričić u djelu *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju* gdje navodi da su se u velikoj mjeri obrtnici bavili i nekim drugim „uzgrednim zanimanjem⁸²⁷“ kako bi uspjeli preživjeti. To „uzgredno zanimanje“ moglo je biti u nekom drugom sektoru djelatnosti, a moglo je biti i tzv. pučki ili kućni obrt. Ukupan broj obrtnika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji iznosio je 95 392 prema *Popisu stanovništva* za 1890. te je od tog broja njih 13 554 potpadalo u tzv. obrtnike po „uzgrednom zanimanju“. Najviše takvih obrtnika bilo je u zapadnim županijama zemlje, a nešto manje na istoku. U novogradiškom kraju, prema arhivskom gradivu *Popisa stanovništva*

⁸²⁴ *Izvjeshća*, Požega, 1907., 188.

⁸²⁵ *Izvjeshća*, Požega, 1910., 189. Pod pojmom „sitničara“ zakon od 14. svibnja 1909., br. 25952 podrazumijeva trgovca s malom zalihom robe i malim prometom.

⁸²⁶ I. KARAMAN, *Požega*, Jastrebarsko, 1997., 191.

⁸²⁷ M. ZORIČIĆ, *Žiteljstvo*, Zagreb, 1896., 152.

iz 1900., takvih je osoba bilo 2 833, što je bilo 6% stanovnika tog kotara. Nepoznato ostaje je li se taj broj ljudi bavio usputno obrtom i nekim drugim zanimanjem ili samo tipom obrta koji je vezan uz kućno privređivanje pa nije specijalno razvrstan, ali očito je da se velik broj stanovnika bavio nekom obrtom djelatnošću koja nije bila klasificirana.

Statistički podaci iz arhivskoga gradiva *Popisa stanovništva zvanja i zanimanja*⁸²⁸ donose informacije o djelatnom stanovništvu, kao i o uzdržavanu stanovništvu, tj. „svojadi“. Pod pojmom „svojadi“ tada su podrazumijevani žene, starci i djeca koji su bili odvojeni od djelatnog stanovništva, tzv. privrednika, ali bili su popisani u sklopu određene djelatnosti kao uzdržavani.

Tako se za potrebe ovog rada u daljnjem tekstu odvaja privređujuće stanovništvo i uzdržavano stanovništvo, koje je u popisnim listama bilo nazivano „svojad“. U novogradiškom kotaru 1890. od ukupnog broja stanovnika, tj. privređujućih i uzdržavanih, njih 7,56% bavilo se obrtom, 0,94% bavilo se trgovinom i bankarstvom, 0,06% rudarstvom te 0,9% prometom⁸²⁹. Navedeni podaci govore o tome koliko je obrt bio razvijen naspram trgovine, kojom se zajedno s bankarstvom bavilo manje od 1% stanovnika, što je slično kao i s prometom budući da je tada došlo do razvoja željeznica u novogradiškom kraju, zbog čega je jasno da je toliko velik udio stanovnika bio zaposlen u prometu.

U većini općina novogradiškoga kotara, druga djelatnost po brojnosti bio je obrt, gdje je privređujućih bilo između 3 i 6% stanovnika dok je u trgovini privređujućih bilo između 0,3 i 1% stanovnika. Sasvim je drugačija slika bila u mjestu Nova Gradiška koje je najviši postotak zaposlenih imalo u sektoru obrta, tj. 46,21%, od ukupno privređujućih, bilo je obrtnika, potom 23,76% poljoprivrednika, 12,41% drugih djelatnosti, 8,97% javnih službi i intelektualne djelatnosti, 5,28% trgovaca, 2,81% djelatnika u prometu te 0,52% u sektoru bankarstva.

Obrtom se, od svega privređujućeg stanovništva, u kotaru 1900.⁸³⁰ bavilo njih 6,9%, a od toga 1,3% žena. Od obrta je u novogradiškom kotaru živjelo, tj. bilo privređujućih i uzdržavanih, 8,27% stanovnika. Svaki privređujući obrtnik uzdržavao je 1,1 „svojadi“. Registar obrta novogradiškoga kotara⁸³¹ daje informacije o postojanju ukupno 1 766 obrtnika.

---

⁸²⁸ HR-HDA, Popis stanovništva 1880., 1890., 1900., 1910., Fond 367.

⁸²⁹ Podaci o ostalim sektorima djelatnosti doneseni su u odjeljku Zvanja i zanimanja kotara Nova Gradiška.

⁸³⁰ HR-HDA, Popis stanovništva 1880., 1890, 1900, 1910., Fond 367, kut.19.

⁸³¹ Ibid.

Od toga je, prema razredima obrtnika, 91,22% pravih obrtnika⁸³² muškaraca, 7,36% pravih obrtnica žena, 0,9% muškaraca koji su radili u registriranom kućnom obrtu, 0,1% žena u registriranom kućnom obrtu te putujućih muškaraca obrtnika svega 0,4%. U kotaru je bilo ukupno 665 samostalnih pravih obrtnika, od kojih je 90% muškaraca, a 10% žena. Na svakoga samostalnoga pravoga obrtnika dolazilo je u prosjeku 1,6 pomoćnika. Trgovinom i bankarstvom u novogradiškom kotaru 1900. bavilo se ukupno 1,16 % stanovnika od ukupnog broja privređujućih i uzdržavanih stanovnika, prometom i bankarstvom bavilo se 1,09%, a rudarstvom se bavilo samo 0,004% od ukupnoga broja privređujućeg i uzdržavanog stanovništva.

Prema podacima za obrte iz 1910.⁸³³, u novogradiškom kotaru, od ukupno privređujućih i uzdržavanih u obrtu, njih 55,98% bili su uzdržavani dok je samostalnih obrtnika bilo ukupno 15,50%. Prema statističkim podacima iz 1910., broj svih djelatnih stanovnika u sektorima obrta, trgovine i rudarstva, bez pomoćnoga obiteljskog osoblja, iznosio je 2 791 ljudi. Od ukupnog stanovništva kotara, 1910. se 9,05% stanovnika bavilo obrtom, trgovinom i bankarstvom 1,49% stanovnika, prometom 1,12% stanovnika, a rudarstvom 0,05% stanovnika.

Ako usporedimo podatke o novogradiškom kotaru za 1890., 1900. i 1910. s podacima o brodskom kotaru, Požeškoj županiji te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (**Tablica 17.**), dobit ćemo realniju sliku važnosti sektora obrta, trgovine, prometa, rudarstva i bankarstva u kotaru Nova Gradiška. Tijekom 1890., 1900. i 1910., kotar Nova Gradiška u broju privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u sektoru obrta bio je manji od prosjeka naspram istog stanovništva u kotaru Brod, Požeškoj županiji te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Slična situacija bila je i u sektoru trgovine i bankarstva dok je jedino u sektoru prometa bio prosječan broj stanovnika 1890. da bi već 1900. i 1910. broj privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u sektoru prometa bio ispodprosječan. Jedino je u sektoru rudarstva bilo više privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u kotaru Nova Gradiška naspram Požeške županije 1890., da bi taj udio čak i narastao naspram same županije i kotara Brod, ali još je uvijek bio ispodprosječan prema ostatku Kraljevine.

Iz svega navedenog, može se zaključiti da sekundarna djelatnost, u sektorima malog obrta, trgovine i bankarstva, nije bila posebno razvijena u kotaru Nova Gradiška te je, s

---

⁸³² Odnosi se na informaciju o samostalno djelatnom, tj. privređujućem obrtniku.

⁸³³ HR-HDA, Popis stanovništva 1880., 1890., 1900., 1910., Fond 367, sv. 37.

obzirom na susjedni kotar Brod, tijekom razdoblja od 20 godina bila prilično zaostala budući da je susjedni kotar Brod bio iznadprosječan u broju privređujućih i uzdržavanih ljudi u navedenim sektorima – i naspram Požeške županije i naspram Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Jedino je u razdoblju gradnji i otvaranja željeznice na području kotara Nova Gradiška nešto više stanovništva bilo djelatno u sektoru prometa naspram ostatka županije, baš kao što je taj udio bio sličan onome u ostatku Kraljevine. Iznadprosječan udio privređujućih i uzdržavanih u sektoru rudarstva naspram županije i kotara Brod javlja se zbog ležišta ugljena kod Cernika, Mašića, kao i zbog rudnika Ratkovica u Požeškoj gori.

Tablica 17. - Usporedbe privredujućeg i uzdržavanog stanovništva u sekundarnim djelatnostima tijekom 1890., 1900. i 1910. u %⁸³⁴

Godina	1890.				1900.				1910.			
Područje/ Djelatnost	Obrt	Trgovina i bankarstvo	Promet	Rudarstvo	Obrt	Trgovina i bankarstvo	Promet	Rudarstvo	Obrt	Trgovina i bankarstvo	Promet	Rudarstvo
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	8,30	1,37	0,98	0,09	8,37	1,48	1,38	0,1	9,73	1,86	1,67	0,16
Požeška županija	8,88	1,2	0,85	0,05	9,07	1,25	1,38	0,005	10,09	1,56	1,69	0,02
Kotar Brod	9,15	1,43	2,15	0,12	9,23	1,53	2,63	0	11,47	2,13	3,72	0,02
Kotar Nova Gradiška	7,56	0,94	0,9	0,06	8,27	1,16	1,09	0,04	9,05	1,49	1,12	0,05

⁸³⁴ Tablica je rezultat izračuna autorice na temelju Fonda Popisa stanovništva – Zvanja i zanimanja te *Statističkog godišnjaka I., 1905.*, Zagreb, 1913., 96, 97.

Relativno ravnomjeran rast ukupnog broja stanovnika u djelatnostima obrta i trgovine, koji je uslijedilo u razdoblju od 20 godina u kotaru Nova Gradiška, povezan je s doseljavanjem stanovnika iz drugih krajeva Monarhije, akumulacijom kapitala te otvaranjem tog područja širem tržištu Monarhije.

Ako se usporedi rast privređujućih i uzdržavanih stanovnika u djelatnosti obrta tijekom prve dekade, od 1890. do 1900., u novogradiškom kotaru s rastom privređujućih i uzdržavanih stanovnika u kotaru Brod te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, uočava se da u novogradiškom kotaru postoji skok u rastu udjela od 10% dok je taj rast naspram rasta istog stanovništva u Požeškoj županiji nešto manji.⁸³⁵ U sljedećoj dekadi, od 1900. do 1910., rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u obrtu za kotar Nova Gradiška stagnira te je manji od rasta u drugim dijelovima regije i države. Ukupan rast privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u obrtu tijekom razdoblja od 20 godina, tj. od 1890. do 1910., za novogradiški kotar malo je viši od prosjeka Požeške županije te Kraljevine Hrvatske i Slavonije, ali zasigurno je manji od prosjeka kotara Brod⁸³⁶ koji je u sektoru obrta bio iznadprosječan. Slična je situacija u sektoru trgovine, gdje je u prvoj dekadi iznadprosječan rast naspram svih dijelova regije i države⁸³⁷, a ako se gleda ukupno razdoblje od 20 godina, onda se može reći da je novogradiški kotar bio iznadprosječan po rastu udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u sektoru trgovine⁸³⁸. U sektoru prometa⁸³⁹ situacija je izrazito drugačija te je novogradiški kotar bio sličan kotaru Brod, tj. ispodprosječan naspram Požeške županije i Kraljevine Hrvatske i Slavonije u periodu od 1890. do 1900., da bi kasnije udio u prometu stagnirao i opadao⁸⁴⁰.

---

⁸³⁵ Podaci za rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u obrtu za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Požešku županiju, kotar Brod i Novu Gradišku u periodu 1890. – 1900.: Kraljevina Hrvatska i Slavonija 0,8%, županija Požega 2,10%, kotar Brod 0,87% i kotar Nova Gradiška 9,40%.

⁸³⁶ Podaci za rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u obrtu za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Požešku županiju, kotar Brod i Novu Gradišku u periodu 1890. – 1910.: Kraljevina Hrvatska i Slavonija 17,23%, županija Požega 13,63%, kotar Brod 25,36% i kotar Nova Gradiška 19,71%.

⁸³⁷ Podaci za rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u trgovini za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Požešku županiju, kotar Brod i Novu Gradišku u periodu 1890. – 1900.: Kraljevina Hrvatska i Slavonija 8,03%, županija Požega 4,17%, kotar Brod 7% i kotar Nova Gradiška 23,40%.

⁸³⁸ Podaci za rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u trgovini za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Požešku županiju, kotar Brod i Novu Gradišku u periodu 1890. – 1910.: Kraljevina Hrvatska i Slavonija 35,77%, županija Požega 30%, kotar Brod 48,95% i kotar Nova Gradiška 58,51%.

⁸³⁹ Podaci za rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u prometu za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Požešku županiju, kotar Brod i Novu Gradišku u periodu 1890. – 1900.: Kraljevina Hrvatska i Slavonija 40,82%, županija Požega 62,35%, kotar Brod 22,32% i kotar Nova Gradiška 21,11%.

⁸⁴⁰ Podaci za rast udjela privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u prometu za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Požešku županiju, kotar Brod i Nova Gradiška u periodu 1890. – 1910.: Kraljevina Hrvatska i Slavonija 70,41%, županija Požega 98,82%, kotar Brod 73,02% i kotar Nova Gradiška 24,44%.

Navedeni podaci govore o tome kako je dolazilo do smanjena rasta trgovine i malog obrta u pretežno ruralnom području novogradiškoga kotara te kako to područje nije moglo konkurirati razvojem trgovine i malog obrta nešto urbanijem gradu Brodu ili povezanim brodskom kotaru koji je imao živ promet sa susjednom Bosnom. Grad Brod ekonomski je započeo jačati krajem 19. stoljeća naseljavanjem stranaca koji su bili nositelji trgovačke, ali i obrtne djelatnosti. Akumulacijom stranoga kapitala, grad je postajao važnije gospodarsko-političko središte, što je za posljedicu imalo i otvaranje većeg broja radnih mjesta te formiranje grada Broda kao radničkog centra Slavonije. Trgovište Nova Gradiška, s druge strane, intenzivnije se razvija u razdoblju 1890. – 1900. kada dolazi do većeg naseljavanja stanovnika iz drugih krajeva Monarhije na širem području Cernika zbog otvaranja novih tvornica. Tijekom devedesetih godina, novogradiški kotar doživio je uzlet u obrtu i trgovini da bi se kasnije uklopio u regiju pa čak i zaostajao razvojem budući da više nije uspijevaio biti konkurentan na širem tržištu. Doseljavanjem raznih obrtnika i trgovaca te akumulacijom kapitala umirovljenih vojnika Gradiške pukovnije, kao i akumulacijom kapitala stranih trgovaca i industrijalaca, dolazilo je do otvaranja novih radnih mjesta, življeg gospodarstva, ali i sustavnijeg iskorištavanja domaćih sirovina i radne snage. Mnogi mali obrtnici, pojavom konkurentske inovativne tvorničke robe iz inozemstva, koju su „kućarenjima“ nudili putujući trgovci, te pojavom novih poduzetnika koji su se naseljavali iz raznih krajeva Monarhije, nisu više mogli biti konkurentni.

Osim konkurencije, u tome ih je sprječavala i činjenica da mnogi mladi pomoćnici nisu tražili posao kod majstora nego su pokušavali sami otvoriti obrt, a za to nisu bili spremni. Mladi obrtnici nisu imali početnoga kapitala pa nisu mogli preuzeti veće radnje nego su otvarali male radnje, a nisu imali ni dozvole za obavljanje obrta. Rezultat toga očitovao se u pomanjkanju radnih mjesta, tj. neki obrtnici koji su imali završen zanat nisu mogli otvoriti svoj obrt jer je konkurencija bila velika pa je i općina morala pomagati mlade majstore budući su im posao znali preoteti oni koji su tek postali punoljetni, a nisu imali ni radničke knjige⁸⁴¹. Osim takve konkurencije, obrtnici i trgovci imali su konkurenciju i u putujućim trgovcima i agentima koji su dolazili s lošom stranom robom i u registru otvarali privremene obrte. Oni su često za sitan gotov novac prodavali lošu robu, a obrtnici su morali legalnim sredstvima tražiti od štedionica kredite kako bi osigurali ili sirovinu ili imali dovoljno novaca za ulaganje u radionice. Sigurno je da su sudbine malog obrtnika ovisile o njegovu kapitalu, konkurentske

---

⁸⁴¹ Radnička knjiga bila je isprava koju je trebao posjedovati svaki radnik te je sadržavala podatke o radniku, njegovoj djelatnosti i sl.

tvorničkoj robi, koje je bilo sve više te je bila nižih cijena od ručno izrađenih predmeta, te o poticajnim mikrookolnostima u kojima su djelovali. Pitanje kapitala bilo je presudno u razvoju lokalnog obrta i trgovine. Raslojavanjem sela i propadanjem zadruga, devedesetih godina seljaštvo nije uspijevalo opstati na individualnim posjedima i moralo se zaduživati, što je rezultiralo pojavom lihvarjenja, kao i otvaranjem prvih manjih kreditnih zadruga⁸⁴².

Banke i štedionice⁸⁴³ u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji nastaju iz potrebe za kreditnim poslovanjem u fazi poslije ukidanja feudalizma i prelaska na kapitalističke ekonomske odnose. Zbog potrebe za održavanjem i obnovom seoskih i vlastelinskih gospodarstava, dolazilo je do pokušaja dobivanja zemljišnih kredita, ali oni su se realizirali isključivo kod vlastelinskih veleposjeda. Težnja za ustrojem novčanog zavoda koji bi pomagao sve slojeve društva te utjecao na unutrašnju modernizaciji zemlje akumulacijom kapitala i usmjeravanjem istog u projekte poput razvoja infrastrukture, vidjela se tijekom Banske konferencije 1862.

Od razdoblja potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe do ekonomske krize 1873., mađarska vlada odobravala je sredstva iz ugarskih hipotekarnih zavoda. Banke i štedionice nastajale su u nagodbeno doba, kao rezultat mađarskih nastojanja u poticanju raznih ekonomskih investicija u oblasti novčarstva, s ciljem pridobivanja društveno-političkih elita u realizaciji svojih planova.⁸⁴⁴ Na ekonomski napredak sjevernog dijela Hrvatske, Ugarska je gledala kao na procvat vlastita interesnog područja. Iako je poticanje pri osnivanju raznih banaka i štedionica dolazilo iz smjera mađarskih nastojanja, velika zainteresiranost širokih slojeva društva u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji za dobivanje kredita potaknula je ekonomsku modernizaciju. Interes za osnivanjem banaka i štedionica kod veleposjednika bio je u domeni novoga ekonomskog poduzetništva, a kod seljaka bio je u domeni dobivanja kredita zbog prilagodbe individualnoga seoskoga gospodarstva širem tržištu, kao i zbog izbjegavanja lihvara. Masovna pojava štedionica u razdoblju od 1867. do 1883., tj. pojava njih 35, govori o tome kako je taj oblik novčarskih zavoda bio traženiji i prihvatljiviji u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji budući je broj pologa u njima bio neusporedivo veći nego što je bio broj pologa u bankama.⁸⁴⁵ Razlog tome bio je u činjenici što su štedionice bile namijenjene poticanju štednje malih ulagača, a manje ostvarivanju dividende dioničara. Štedionice su također bile namijenjene malim štedišama te su se više orijentirale na kratkoročne kredite dok su u bankama uloge imali veliki poduzetnici.

---

⁸⁴² J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *Povijest*, Zagreb, 1968., 141 – 142.

⁸⁴³ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1991., 111.

⁸⁴⁴ Ibid, Zagreb, 1991., 114 – 120.

⁸⁴⁵ M. ZORIČIĆ, *Crtice*, Zagreb, 1885., 71 – 77.

Hrvatska eskomptna banka osnovana je 1868., a prva njezina ulaganja na području širega gradiškog područja zabilježena su u sferi interesa oko iskorištavanja nafte u Bačindolu. Kao što su do 1873.⁸⁴⁶ razvijene mnoge štedionice lokalnog značenja u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, tako je i 1872. nastala prva štedionica u gradiškom kraju. U periodu od 1868. do 1873., prema navođenju *Statističkog atlasa Kraljevina Hrvatske i Slavonije*⁸⁴⁷, bilo je predano oko 80 zahtjeva za otvaranjem štedionica Ugarskom ministarstvu poljoprivrede, obrta i trgovine pa je tako bila otvorena i novogradiška štedionica kao filijala Prve hrvatske štedionice. Nastala je na temelju dioničkog udjela supružnika Lobe. Štedionice tog tipa, kao što je bila gradiška, imale su 1873. između 10 i 40.000 forinti pologa. Prvi statut⁸⁴⁸ novogradiške štedionice iz 1880. potpisali su Purgarić, Antunović i Schwartz⁸⁴⁹ kao utemeljitelji te je odobren u Zagrebu 1881. Kasnije su članovi ravnateljstva bili Dragutin Lobe, Danijel Dieneš i S. Schmidek.

Iz statuta 1894.⁸⁵⁰ saznajemo da je Novogradiška štedionica dioničarsko društvo i da je nastala 19. ožujka 1872. pod imenom Novogradiška štedionica – Neugradiscaner Sparcasse. Temeljni kapital bio je 300 dionica, a bilo je uplaćeno 100 forinti po svakoj dionici. Temeljni kapital od 30.000 forinti, tj. 60.000 kruna, povisio se 19. ožujka 1902.⁸⁵¹ na uplaćenih gotovo 300.000 kruna – ta vrijednost glavnice podijeljena je na tri stotine dionica tako da se vrijednost svake dionice povisila za 800 kruna, pri čemu je svaka dionica glasila na 1.000 kruna. Najmanja svota koju je zavod primao bila je jedna kruna, a maksimalna svota jedne stranke na jednu uložnicu iznosila je 4.000 kruna. Kredite⁸⁵², tj. predujmove zavod je davao i na državne austrougarske papire, zlatan i srebrni novac, zlatninu, srebrninu i dragulje, ratarske i šumsko-gospodarstvene proizvode te na nekretnine. Na ilustrativnom materijalu u prilogu rada moguće je vidjeti kako su izgledale zgrade Novogradiške štedionice i Srpske štedionice u Novoj Gradiški početkom 20. stoljeća (**Slika 9. i 10.**). Zgrada Novogradiške štedionice bila je smještena u Strossmayerovoj ulici u samom središtu mjesta dok je Srpska štedionica bila smještena u Požeškoj ulici, točnije na putu prema Cerniku. U razdoblju od 1895. do 1898., u nekolicini novinskih članaka⁸⁵³ objavljenih u *Posavskoj Hrvatskoj*, opisivan je rad Novogradiške štedionice, čiji je ravnatelj bio Ivan Zatluka. Većinom je riječ o člancima koji

⁸⁴⁶ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1991., 120.

⁸⁴⁷ 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915.

⁸⁴⁸ GMNG, Dokumentarna zbirka, 224/84.

⁸⁴⁹ Riječ je o osobama koje su djelovale sredinom 19. st. u Novoj Gradiški. Anton Antunović bio je trgovac, Purgarić je bio umirovljeni pukovnijski zapovjednik, a Josip Swartz trgovac i potpredsjednik Vatrogasnog društva Nova Gradiška.

⁸⁵⁰ GMNG Dokumentarna zbirka, 1099/94.

⁸⁵¹ GMNG, Statut iz 1903., 1100/94.

⁸⁵² Krediti su bili u 75% prave vrijednosti.

⁸⁵³ *Posavska Hrvatska*, br. 46., god. II. (Brod na Savi), 16. 11. 1895., br. 51, god. III (Brod na Savi) – 24. 12. 1896., br. 30, god. IV., (Brod na Savi), 24. 7. 1897.

govore o visokim kamatama koje ima navedena štedionica, točnije o kamatama od 10 do 12% dok je propisana visina kamata bila 8%. Prema napisu iz *Posavske Hrvatske*⁸⁵⁴, dobit te štedionice par godina za redom bila je 27.000 forinti, što je bilo izravno vezano uz visoku kamatu koju su imali pa time se jasno uočava da su se bavili i zelenaštvom, što nije bila rijetka pojava krajem 19. stoljeća kada su se mnoge štedionice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji razvijale temeljem profita baziranog na lihvarstvu.

**Iskaz novčarskih zavoda, Izvješća za novogradiški kotar u periodu od 1907. do 1914.
Popis štedionica i filijala:**

1. Novogradiška štediona, temeljna glavnica 600.000 kruna, iznos 1.816.124 kruna, 55 filira
2. Pučka dionička štedionica, temeljna glavnica 100.000 kruna, iznos 340.975 kruna, 70 filira
3. Srpska štediona, temeljna glavnica 100.000 kruna, iznos 431.762 kruna, 50 filira
4. Srpska štediona d.d. Okučani, temeljna glavnica 80.000 kruna, iznos 299.395 kruna, 74 filira
5. Veresijska udruga u Cerniku s glavnicom od 16.049 kruna, 49 filira
6. Hrvatska katolička gospodarska zadruga s glavnicom od 28.722 kruna, iznos od 21.569 kruna, 46 filira
7. Seljačka zadruga u Rešetarima s glavnicom od 44.000 kruna, iznos od 1.305 kruna, 46 filira
8. Seljačka zadruga u Orubici s glavnicom od 20.000 kruna, iznos od 6.027 kruna, 79 filira
9. Podružnica prve Oriovačke štedionice u Novoj Kapeli s ulošcima od 1.505 kruna
10. Srpska kreditna zadruga, temeljnu glavnicu – nema, iznos od 43.124 kruna, 30 filira
11. Katolička gospodarska udruga, temeljna glavnica 65. 812 kruna, iznos 143.582 kruna, 40 filira
12. Hrvatska seljačka zadruga Dolnja Varoš, nema novca, radi s novcem Poljodjelske banke u Zagrebu
13. Srpska zemljoradnička zadruga, Uskoci, nema novca, radi s novcem Srpske banke u Zagrebu
14. Srpska zemljoradnička zadruga Kovačevac, temeljna glavnica 391 kruna 10 filira, iznos 2.842 kruna, 10 forinti
15. Podružnica Novogradiške štedionice Nova Kapela, temeljne glavnice nema, iznos 17.940 kruna, 66 filira
16. Vjeresijska udruga Bačindol, temeljna glavnica 476 kruna, nema iznosa
17. Podružnica I. oriovačke štedionice Bačindol, temeljne glavnice nema, iznos 47.960 kruna
18. Podružnica Novogradiške štedionice Bačindol, temeljne glavnice nema, iznos 18.060 kruna,
19. Veresijska udruga Uskoci, osnovana krajem 1912. godine
20. Starogradiška Veresijska udruga Uskoci, temeljna glavnica 1.129 kruna, iznos 753 kruna
21. Hrvatska seljačka zadruga, Ljupina, temeljna glavnica 246 kruna, iznos 754 kruna, 90 filira
22. Vjeresijska udruga Orubica, temeljna glavnica 18.093 kruna, iznos 240 kruna
23. Podružnica Novogradiške štedionice Okučani, temeljne glavnice nema, iznos 11.695 kruna

U arhivskoj dokumentaciji postoji *Popis korisnika Pučke dioničke štedionice u Novoj Gradiški*⁸⁵⁵, ali on nažalost počinje 1913. godinom. Većinom je riječ o većim privrednicima, obrtnicima, trgovcima, činovnicima ili pak o svećenicima koji su imali štedne uloge u štedionici. Najviše štediša bilo je iz Nove Gradiške, zatim iz Cernika, Starog Petrova Sela i Okučana. Većina ih je muškaraca, a samo su četiri su žene. Riječ je o ženama privrednika koje su očito imale samostalne račune, što upućuje na samostalno obavljanje nekog oblika posla.

⁸⁵⁴ Ibid, br. 39., god. V., (Brod na Savi), 18. 2. 1898.

⁸⁵⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Štedionice, 0121, Pučka dionička štedionica Nova Gradiška, 1. knjiga. Budući da se popis odnosi samo na jednu godinu, tj. na kraj 1913. i početak 1914., uz koju je vezan ovaj rad, i ne odnosi se na ranija razdoblja, nemoguće je raditi usporedbe s ranijim razdobljima.

Žene su u drugoj polovici 19. stoljeća na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije znale biti samostalne obrtnice iako do 1910. nisu radile kao činovnice u bankama⁸⁵⁶. Također, unutar *Popisa* koji se odnosi i na kasnije godine, nalazimo i štediše iz drugih mjesta izvan novogradiškoga kotara, poneko kulturno društvo te čak i anonimne osobe zapisane samo inicijalima.

Popis štediša Pučke dioničke štedionice Nova Gradiška iz 1913.:

Nova Gradiška: Mato Matoković, Josip Politzer, Pavao Vukelić, Julio Rottman, S. Schonheit, Hinko pl. Davila, Mavro Bauer, Robert Wolheim, Dragan Plechaty, Josip Prates, Jakob Kohn, Ivan Bilik, Marija Matoković, Stjepan Markotić, Blaž Buntak, Ivan Šarić, Gregor Dugač, Anka Orešković, Ivo Kramarić, Leopold Roth, Vilim Vajda, Teodor Georgijević, Ivan Dragina, Stjepan Myohl, Marija Benković, Hugo Weiss, Ostoja Vukelić.

Cernik: Gustav Wolheim, Žiga Reichert, Josip Cenić, Stjepan Miškatović.

Okučani: Jakob Belinić; Savo Popović.

Kovačevac: Jakob Ivanišević.

Adžamović: Vinko Lalić, Stjepan Jakešević.

Davor: Anton Reidl.

Staro Petrovo Selo: Stjepan Šalić, Wachtel Sudonja.

Mala: Ferdo Fenić.

Vrbova: Alfred Fuch.

Godinjak: Emanuel Veletovsky.

Pored navedenog *Popisa*, u arhivskoj dokumentaciji⁸⁵⁷ za 1910. postoji popis uloga novogradiških općina u raznim štedionicama i zadrugama kotara. Većinom je riječ o sličnom tipu uloga koje su općine imale u štedionicama i zadrugama, točnije o općinskom novcu za školovanje primalja i općinska lovišta, potom su novac općine ulagale iz raznih zaklada poput školskih, veterinarskih, ubožnih, građevinskih ili parohijalnih zaklada općina. Ako se analizira financijsko stanje tih uloga, najviše je uloga imala Novogradiška štedionica, potom Pučka štedionica, Katolička zadruga Nova Gradiška te potom Srpska zadruga u Okučanima. Najviši ulog u krunama imala je općina Nova Gradiška, potom općina Nova Kapela, zatim Okučani pa tek onda Cernik. Prema *Statističkom atlasu Kraljevina Hrvatske i Slavonije*⁸⁵⁸, 1913. na 10 000 stanovnika u Kraljevini bilo je prosječno 3,90 banaka i štedionica, u Požeškoj županiji 4,56, a u novogradiškom kotaru 4,02.

Prema napisima u *Glasniku županije požeške* i školskim spomenicama, mnogo seljaštva i obrtnika tražilo je kreditne zajmove kako bi vratili dugove jer im je posao jako loše išao. Banke i štedionice bavile su se posredovanjem pri posuđivanju novca, lihvarstvom,

---

⁸⁵⁶ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi, privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb, 2007., 285.

⁸⁵⁷ HR-HDA, PRZV, 78 1383/1910., Kotarska oblast u Novoj Gradiški, 16. 3. 1910.

⁸⁵⁸ 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915.

parcelizacijom zemljišta i hipotekarnim poslovima te nije čudno da su obrtnici koji su imali ekonomskih problema ovisili o njihovoj pomoći.

Mali obrt bez pomoćnika prevladavao je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a tek poslije 1900., akumulacijom kapitala, dolazi i do većeg razvoja malih industrija. Problemi s kojima se susreće mali obrtnik vidljivi su u *Glasniku županije požeške*⁸⁵⁹, koji spominje da se prvenstveno na obrtničkim skupštinama razgovaralo o konkurencijama čergi i putujućih obrtnika koji su obrtnicima uzimali posao, baš kao što su i obrtnici iz drugih struka odrađivali posao koji nije bio njihov samo radi preživljavanja. Takva situacija, u kombinaciji s ekonomskom krizom 1907. te Aneksijskom krizom, utječe na činjenicu da je trgovačka djelatnost ostvarivana unutar obrta te je velika industrija pomalo slabila nedostatkom kapitala. Uzroci tomu bili su u krizi na državnoj razini zbog visokih cijena transporta, što je za posljedicu imalo manji tranzit, kao i dugogodišnja ekonomska politika Ugarske prema Hrvatskoj kojom je prednost uvijek davana ugarskoj robi ili proizvodnji. Nesređeni trgovinsko-carinski odnosi s balkanskim zemljama i Osmanskim Carstvom, gdje su se većinom izvozili finalni proizvodi, nisu doprinosili rješenju situacije. Zbog svega navedenog, ni trgovci ni obrtnici nisu uspijevali eksportirati svoje proizvode pa ih unovčiti. Trgovci nisu mogli dobavljati robu zbog problema s transportom zbog čega su cijene rasle, što je opet utjecalo na daljnji tijek kupoprodajnih odnosa. Također, problem početka stoljeća bio je u činjenici da ni općine pa ni razne štedionice nisu izlazile ususret malim obrtnicima. Općine nisu otkupljivale proizvode⁸⁶⁰ domaćih obrtnika, baš kao što ni štedionice nisu stimulirale rad domaćih obrtnika niskim kamatnim stopama kredita. Obrtnici stoga nisu mogli reorganizirati svoj obrt te nisu uspijevali biti konkurentni novim malim tvornicama. Obrtničke skupštine raspravljale su o raznim oblicima rješenja navedenih kriza pa su predlagane organizacije putujućih učitelja koje bi obrazovale narod, organiziranje Saveza hrvatskog obrtnika u Novoj Gradiški⁸⁶¹, javna predavanja što bi omogućilo obrtnicima da se upoznaju s novim modernizacijskim tekovinama, iseljavanje, potom podjela⁸⁶² novih strojeva i mehaničkog oruđa ili pak odobravanje beskamatnih zajmova. U takvim okolnostima mali obrtnik često je

---

⁸⁵⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 24., god. XIV., (Požega), 17. 6. 1904.

⁸⁶⁰ *Izvešća*, Požega 1905. Tijekom 1905. navodi se kako općina otkupljuje povoljnije tvorničke proizvode.

⁸⁶¹ F. VALENTIĆ „Gospodarstvo“, Slavonski Brod, 2003., 135 – 140.

⁸⁶² *Izvešća*, Požega, 1910., 184. Država je htjela nuditi takve mogućnosti, ali samo školovanim obrtnicima, tj. ako je obrtnik stručan i inovativan te školovan, država mu je mogla ustupiti strojeve.

zatvarao obrt pridružujući se najamnim radnicima ili je pak postajao dio nekog većega industrijskog postrojenja.

7.4. Industrija u kotaru Nova Gradiška

U prvoj polovici 19. stoljeća na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije pojavljuju se prva ozbiljnija poduzetništva, koja su koristila parni pogon u proizvodnji, što je bilo otprilike pedesetak godina iza pojave sličnih u Engleskoj. Zbog krize u žitnoj trgovini, tridesetih godina 19. stoljeća dolazi do prelaska na trgovinu drvetom na području Austro-Ugarske Monarhije. Dotad je većina proizvodnje bila manufakturna, a često je po tipu bila agrarnog karaktera pa su se tako prerađivale sirovine poput pšenice ili šećerne repe. Paralelno s tim procesom, dolazi do otežana prijelaza iz feudalnog sustava na kapitalističke odnose te otvaranja zatvorenih tradicionalnih kućnih zadruga ekonomskom tržištu. Otvaranje tržištu potaknuto je izvana, tj. iz smjera uvođenja apsolutističkih reformi, ali i iznutra, primjerice osnivanjem gospodarskih komora. Austrija je posebice poticala osnivanje komora na krajiškom dijelu zbog želje za stvaranjem novoga i jakoga gospodarskog težišta protiv Ugarske⁸⁶³.

Prema izvještaju *Tafeln zur Statistik*⁸⁶⁴ 1829. – 1842., na području Gradiške pukovnije postojale su tri manufakture. U periodu od 1830. do 1841. djelovale su većinom dvije manufakture, a samo 1835. zabilježeno je djelovanje triju manufaktura. Nepoznato je o kojim se tvornicama radi, ali moguće je da se navedeno odnosilo na manufakture svile. Osim tih tvornica, postojale su i druge „tvornice“⁸⁶⁵ koje su navedene u izvještaju, što se vjerojatno odnosilo na manje poslovnice tako da ih je od 1829. do 1842. po godini bilo najviše 34, a prosječno ih je po godini bilo 30. S druge strane, na području Gradiške pukovnije, iako lokalni trgovci i obrtnici ne sudjeluju⁸⁶⁶ u plaćanju kontribucija komori u Sisku, postoji

---

⁸⁶³ M. VALENTIĆ, *Vojna Krajina i pitanje njezinog ujedinjenja s Hrvatskom 1861. – 1881.*, Zagreb, doktorska disertacija 1977., 576 (dalje *Vojna*).

⁸⁶⁴ A. BUCZYNSKI: „Nova Gradiška u vrtlogu krajiške reorganizacije“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška 1998., 61.

⁸⁶⁵ Ibid, Nova Gradiška, 1998., 61.

⁸⁶⁶ M. VALENTIĆ, *Vojna*, Zagreb, 1977., 576.

zainteresiranost za uzajamno udruživanje i sudjelovanje na izložbama pa je tako u Novoj Gradiški 1864. osnovan podružni odbor Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe.⁸⁶⁷

Iz Gradiške pukovnije na izložbi su bili prisutni poljoprivredni i stočarski proizvodi, ali i produkti rada svilane, ciglane i pivare. Osim svilane, polovicom 19. stoljeća u Novoj Gradiški djelovala je i ciglana⁸⁶⁸ te 1873. radom započinje i prva tvornica piva na parni pogon na području Slavonije. Pivovara Lobe 1860. počela je koristiti parni pogon te je proizvodila 4 000 akova piva godišnje.⁸⁶⁹ Tek spajanjem Vojne krajine s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom u jedinstven upravno teritorijalni sustav i puštanjem u promet dionica slavonske željeznice, došlo je do većeg zamaha u iskorištavanju šuma, a time i u stvaranju industrija.

Prvotni zamah u iskorištavanju drvnog blaga⁸⁷⁰ krenuo je šezdesetih i sedamdesetih 19. stoljeća, ali s tim se procesima posustaje zbog uviđanja problema oko transporta, a na to su se nadovezale konkretnije političke odluke o tome čije su zapravo šume Slavonije. Prema Krajiškim punktacijama sklopljenim 28. prosinca 1869., namjena tih tzv. prezrelih šuma bila je sječa i licitacija te je potom iz prikupljena kapitala trebalo započeti gradnju željezničke mreže. Pitanje koje se dugi niz godina povlačilo bilo je tko će imati pravo na tu privilegiju i na sav kapital koji će iz toga proizaći. Iako je Austrija pretendirala na kapital koji je trebao proizaći iz sječe krajiških šuma, stvarnu vlast nad tim područjem Austro-ugarskom nagodbom imala je Ugarska. Budući da su institucije Krajiškoga imovnog fonda i Krajiških imovnih općina nastajale prije samoga ukidanja Vojne krajine i ujedinjenja krajiškog teritorija s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, ta je tema i Hrvatskoj bila od presudnog značenja. Lokalna poduzetnička elita tražila je potporu u austrijskim kreditnim kućama kako bi se domaći poduzetnici i trgovci mogli što bolje organizirati u suprotstavljanju mađarskim intencijama, ali zbog burzovne krize 1873. procesi su zaustavljeni. Austro-ugarskim sporazumom iz 1871. osnovana je komisija Krajiškoga investicijskog fonda⁸⁷¹ kojim je Ugarska dobila potpunu kontrolu nad masom i kapitalom šumske građe. Problem je bio u smjeru željeznice, budući da planirani smjer Zemun – Rijeka nije bio realiziran, već je u Ugarskoj prednost imala alföldsko-riječka dionica željeznice koja je bila zastupana od 1870.

⁸⁶⁷ M. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Razvoj obrta, manufakture i industrije – političke prilike u Novoj Gradiški do 1941.“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška 1998., 117 – 118.

⁸⁶⁸ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1991., 140. Ciglana u Novoj Gradiški s godišnjom proizvodnjom od po 300 000 kom. crijepa ili opeke. Vlasnik ciglane bio je Vjekoslav Lammer koji je 1864. na Prvoj dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj izložbi u Zagrebu 1864. izložio ciglu i prešu za cigle.

⁸⁶⁹ M. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Razvoj obrta, manufakture i industrije – političke prilike u Novoj Gradiški do 1941.“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška 1998., 117 – 118.

⁸⁷⁰ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, Zagreb, 1991., 146.

⁸⁷¹ M. VALENTIĆ, *Vojna*, Zagreb, 1977., 596.

kada se počela graditi željeznica Rijeka – Karlovac. Ugarska je težila da se ta trasa priključi alföldskom sustavu željezničke mreže koja je bila zvjezdastog oblika sa sjecištem u Budimpešti. Smisao izgradnje željeznica bila je kontrola kapitala i trgovine na tim krakovima jer te linije nisu išle za integracijom i povezivanjem teritorija, već za iskorištavanjem šumskoga kapitala.

Dioba šumskog dobra na području vlastelinstva Cernik, kao i Gradiškoga okružja, nije se događala istodobno. Na vlastelinstvu Cernik šume su podijeljene 1884. na vlastelinske šume i na individualne posjede. Vlastelinstvu je ostalo 12 830 jutara šume, a seljacima 270 jutara šume. Drugačije podatke donosi publikacija *Popis gospodarstva i stoke 1895*⁸⁷², u kojoj je navedeno da u općini Cernik ima ukupno 12 354 jutara šume. Prema informacijama koje postoje iz *Statističkih crtica*⁸⁷³ Milovana Zoričića, samo za Gradiško okružje, što znači: ni za gradiški kotar ni za kotar Nova Gradiška, ukupna količina šuma u okružju iznosila je 107 201 jutara. Dioba šuma izvršena je 1873. na šume u vlasništvu imovne općine, šume u vlasništvu države te tzv. izlučene prezrele šume koje su bile izlučene iz državnih šuma, a služile su za sječu i daljnju preradu. U vlasništvu imovne općine bilo je 54 641 jutara šume, a u vlasništvu države 40 447 jutara. Prema informacijama *Šumarskog lista*⁸⁷⁴, na području gradiške imovne općine, tj. dijela kotara bez šuma u cerničkoj općini, bilo je 126 000 jutara šumske površine različitih vlasnika.

Prema podacima koje imamo o Gradiškoj pukovnji⁸⁷⁵, 7. studenoga 1873. izvršena je dioba šuma u Gradiškoj pukovnji. Diobom je izvršeno sljedeće: imovnoj općini pripalo je 58 349 60 jutara zemlje, a ukupna vrijednost bila je 7.629.951 forinti, od toga je pošumljeno 52 413 70 jutara, dobro područje za uzgoj kultura iznosilo je 3 713,32 jutara a neplodna je zemljišta bilo 2 222,58 jutara. U bivšoj Gradiškoj pukovnji, prije diobe šuma, bilo je po stanovniku 1,21 jutara šume, a vrijednost šume po jutru bila je 152 forinte. Nakon diobe svakom je stanovniku prosječno pripalo 0,70 jutara šume, a vrijednost po jutru za imovnu je općinu bila 130 forinti, a za državu 180 forinti. Hrastova šuma činila je 70% Gradiškoga okružja. Zoričić tako donosi informacije o cijenama hrastovine, bukovine, javorine, jasenovine i brjestovine. Tako je za građevno drvo jedan metar hrastovine iznosio 5,38 forinti dok je, primjerice, u Bjelovaru cijena jednog metra hrastovine iznosila 6,50 forinti, a u Gospiću 4,44 forinte. Cijene drva u Gradiškom okružju bile su u nekoj srednjoj vrijednosti

---

⁸⁷² *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*, Zagreb, 1898, 64.

⁸⁷³ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice*, Zagreb, 1885., 37.

⁸⁷⁴ *Šumarski list*, br. 6, god. XV (Zagreb), 1914., 39.

⁸⁷⁵ B. STOJADINOVIC, *Povijest sela*, Zagreb., 1973., 92.

naspram Bjelovara i Gospića. Tako je cijena hrastovih dužica iznosila 8,50 forinti, rezana hrastova drva 5,38 forinti i gorivog drva po prostornom metru 0,44 forinti. Bukovine nije u Gradiškom okružju u prodajne svrhe ni bilo dok su cijene jasena, javora i brjestovine kao gradivnog drveta bile 3,17 forinti, a kao gorivog drveta 0,55 forinti. Prerada drva u drugoj polovici 19. stoljeća usavršena je do te mjere da su, prema statistici Milivoja Zoričića ⁸⁷⁶, iz 1890. na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije od 110 velikih industrija s oko 20 zaposlenih, 42 bile vezana uz šumsku industriju, a njih 18 bile su drvne industrije. Alodijalni dijelovi vlastelinskih posjeda diljem Slavonije, po ukidanju feudalizma, postali su kapitalistički veleposjedi usmjereni na agrarnu eksploataciju ili pak drvnu industriju.

Vlastelinstvo Cernik od 1864.⁸⁷⁷ većini je svojih inozemnih vlasnika služilo kao polazišna točku za sječu šuma i iskorištavanje sirovina vlastelinstva. Komasacijom⁸⁷⁸ vlastelinskog zemljišta, stanovništvo općine Cernik napokon je dobilo jedan dio svojih zemljišta natrag pa je tako 1884. vlastelinstvo stanovnicima općine Cernik moralo dati 270 jutara šuma i 380 jutara pašnjaka. Zadnjom promjenom vlasništva prije Prvoga svjetskog rata, vlastelinstvom su 1897. zagospodarili suvlasnici Sticker i Tscherner. Vlastelinstvo Cernik bilo je jedino gospodarstvo veće od 1 000 jutara te je posjedovalo 12 830 jutara šume, od čega je bukove šume bilo 8 420, a hrastove 4 410 jutara.⁸⁷⁹

Prema statističkim pokazateljima⁸⁸⁰, 1880. u Gradiškom je okružju bilo 28,8% oranica, 1,74% vrtova, 11,80% livada, 0,92% vinograda, 18,99% pašnjaka, 32,46% šuma te je od svega bilo produktivnog tla 94,71%, a neproduktivnog 5,29%. Iz svega navedenog, jasno je vidljivo da je šuma bila glavno iskoristivo bogatstvo gradiškoga kraja, što su strani ulagači i uvidjeli te su započeli proces ulaganja u infrastrukturu koja im je trebala pomoći pri iskorištavanju šumske građe. Tako je tvrtka „Neuschloss“⁸⁸¹ bila istodobno prvi zakupnik koji je proizvodio tanin na vlastelinstvu Cernik, baš kao što je bila i posjednik nekih zemljišta u Novoj Gradiški koje je i prodala tvrtki istog imena, tj. tvrtki „Neuschloss und Freund“ koja je pak bila poduzetnik gradnje dionice željeznice Sunja – Brod. Je li riječ o istoj tvrtki koja je bila vlasnikom nekih zemljišta, upravljala tvornicom tanina te je istodobno bila poduzetnikom za gradnju željeznice, ostaje nepoznato, ali ta ista tvrtka bila je među prvima koje je dobila pravo iskorištavanja šumske građe Gradiške imovne općine. Navedena tvrtka djelovala je u

⁸⁷⁶ M. ZORIČIĆ, *Žiteljstvo*, Zagreb, 1896., 176.

⁸⁷⁷ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 259.

⁸⁷⁸ Ibid, Cernik, 1980., 260.

⁸⁷⁹ HR-HDA, UOZV, 79., 2624, 61387, 8-13, 1895.

⁸⁸⁰ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice*, Zagreb, 1885., 26.

⁸⁸¹ *Izvjješća*, Požega, 1897., 96.

Durđenovcu te je tamo pod imenom „Neuschloss, Schmidt und Marchetti“⁸⁸² od 1895. bila suvlasnikom jedne od najvećih slavonskih paropilana koja je 1921. postala „Našička d.d.“. Navedena tvrtka spominje se i 1911. kada je izgradila industrijsku željeznicu od Okučana do šume Prašnik, vjerojatno u svrhu trgovine šumskim proizvodima. Poznata je činjenica kako je navedena tvrtka povremeno licitirala šumsku građu na području općine Stara Gradiška, ali nije jasno je li imala išta s tvrtkom „Ills Schlessinger“⁸⁸³ koja je djelovala na tom području. Iz Slavonije se u zemlje Monarhije i izvan zemalja Monarhije izvozilo najviše drvene građe, čime se gradiški kraj uklopio u tendencije osamdesetih godina i devedesetih godina 19. stoljeća. U skladu s trendovima razvoja drvene industrije krajem 19. stoljeća, šume Gradiške imovne općine bile su dane u najam za eksploataciju stranim ulagačima: tvrtki „Neuschloss“⁸⁸⁴ iz Našica, „Muller“⁸⁸⁵ iz Broda, „Sziesy“⁸⁸⁶ iz Vrbovca, „S. Wolfer i drug“⁸⁸⁷ iz Budimpešte za preradu i proizvodnju drvene građe. Osim stranih ulagača, isto su činile i domaće tvrtke poput „A. Berger“ iz Zagreba koje su u području općine Okučani, tj. u šumi „Medju strugovi“, iz šumske građe izrađivali drvene duge, a trgovac Rotschild isto je radio u šumi „Prašnik“. U općini Nova Kapela trgovačka tvrtka „Momčilović i Petrović“⁸⁸⁸ kupovala je drvo iz seljačkih privatnih šuma te obrađivala građu koju je potom izvozila u Sisak u smjeru Trsta. Tijekom 1898., tvrtka „A. Sons i Diettinger“ iz Osijeka kupovala je od privatnika drvo u trupovima. Tijekom 1899., u novogradiškom kotaru kraljevska šumarija u Novoj Gradiški prodala je tvrtki „Leibner i Dreiboh“⁸⁸⁹ iz Beča 989 hrastovih i 1 384 jasenovih stabala za 33.500 forinti iz šume „Ljeskovača“, a iz šume „Medju Strugom“ prodano je tvrtki Ivana Katušića i Stjepana Nyersa iz Vinkovaca 101 hrastovo stablo i 1 646 jasenovih stabala za 7.000 forinti.

U ovom radu korišten je termin „industrija“ onako kako ga je koristio Milivoj Zoričić⁸⁹⁰ te je usko vezan uz pojam „pothvata“. Pojam „pothvat“ adekvatan je suvremenom pojmu poduzetničkih pogona. Poduzetništvo se dijelilo prema broju radnika, tj. bez pomoćnika koji su uz vlasnika sudjelovali u radu obrta ili male tvornice ili s pomoćnikom. Tako je postojao pogon s jednim pomoćnikom, s 2 – 5 pomoćnika, iznad pet, sa 6 – 10, od 11

⁸⁸² (<http://www.durdenovac.s5.com/page3.html>, 20. 4. 2013.).

⁸⁸³ Tvrtka koja je djelovala na području općine Stara Gradiška, tj. u „Medju Strugovima“.

⁸⁸⁴ *Izvjestća*, Požega, 1897., 96. Tvrtka „Neuschloss“ iz Našica proizvodila je u cerničkom kraju tanin iz drva.

⁸⁸⁵ *Izvjestća*, Požega, 1897., 96. Izrađivali su duge i željezničke podvale te su to izvozili u Ugarsku.

⁸⁸⁶ *Izvjestća*, Požega, 1897., 96. U općini Staro Petrovo Selo izrađivali su duge i željezničke podvale te su to izvozili u Ugarsku.

⁸⁸⁷ *Izvjestća*, Požega, 1897., 1898., 96, 104. Šumu imovne gradiške općine „Radinje“ koristila je tvrtka „S. Wolfer i drug“, Budapest te je obradom stvarala dužnu građu koju je izvozila u Budimpeštu i Trst. Tijekom 1898., ista šuma prešla je u ruke trgovačke tvrtke „Kern“ iz Beča koja je izrađivala dužice za izvoz na svjetska tržišta.

⁸⁸⁸ *Izvjestća*, Požega, 1898., 104. Poduzetnik Petrović tijekom 1898. otkupljivao je iz privatnih seljačkih šuma drvo sa svrhom prerade.

⁸⁸⁹ *Izvjestća*, Požega, 1899., 105.

⁸⁹⁰ M. ZORIČIĆ, *Zvanja i zanimanja*, Zagreb, 1896., 54 – 55.

– 50 te poduzetništvo u čijem pogonu je djelovalo 51 i više pomoćnika. Klasifikacija pojma „mala industrija“ vezana je uz rad poduzetničkog pogona do pet pomoćnika, a „velika“ je obuhvaćala sve iznad toga. Pojam „tvornica“ bio je vezan uz uređeniji poduzetnički rad, pritom se misli na uporabu strojeva, veću produkciju, drugačija uređenja od obrtničkih, točnije, uz udruženja radnika, osnivanje industrijske željeznice ili pak gradnje naselja za radnike. Na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije čak 67% obrta bilo je bez ijednog pomoćnika, 18,76% sa jednim pomoćnikom, 7,47% sa dva, 4,88% imalo je od dva do pet pomoćnika, a svi ostali poduzetnički pogoni s iznad pet pomoćnika činili su manje od 1% ukupnog broja poduzetništva. Iako je Požeška županija bila treća po razvoju u industriji poslije Riječko-modruške i Zagrebačke, čak 70,58% obrtnika bilo je bez pomagača.

Temeljem podataka o poduzetničkim pogonima unutar obrta, tj. o broju radnika koji su bili zaposleni pri nekom obrtnom ili industrijskom pogonu, može se ustanoviti kakvog je zaista kapaciteta bio neki obrt ili industrija. Tako je u novogradiškom kotaru, prema *Popisu stanovništva*⁸⁹¹ 1900., bilo 65,54% pogona bez pomoćnog osoblja, 19,1% imalo je jednog pomoćnika, 7,74% pogona imalo je dva pomoćnika, 5,87% pogona je imalo od 3 do 5 pomoćnih radnika, 0,75% pogona imalo je od 6 do 10 pomoćnika, 0,37% imalo je od 11 do 20 pomoćnika, a u samo 0,62% pogona bilo je zaposleno više od 20 radnika. Kada to sagledamo iz perspektive radnika, od ukupnog broja pomoćnih radnika, poduzetništva s jednim pomoćnikom zapošljavala su 13,67% radnika, poduzetništva s dva pomoćnika 11,08% radnika, poduzetništva s 3 do 5 pomoćnika 15,10% radnika, 4,29% radnika bilo je u poduzetništvu sa 6 do 10 pomoćnika, 3,66% radnika bilo je u poduzetništvu s 11 do 20 radnika te su, na koncu, poduzetništva s više od 20 radnika zapošljavala 52,19% ljudi. U *Popisu stanovništva*⁸⁹² nije navedeno o kojim tvornicama je riječ ni čime su se one bavile, već postoje samo podaci o njihovom postojanju te o tome u kojoj se općini nalaze. Od pet velikih industrija ili poduzetništva koji su zapošljavali više od 20 radnika, jedna se smjestila u općini Stara Gradiška i imala je 133 radnika, jedna u općini Davor i imala je 99 radnika, a tri u općini Cernik te su ukupno imale 352 radnika. Poznato je da se navedena industrija u Staroj Gradiški bavila obradom drveta iako je nepoznato o kome je točno riječ te gdje se taj industrijski pogon nalazio, ali poznato je da su tri navedene tvornice u Cerniku bile povezane s kemijskom i drvnom industrijom. Nepoznato ostaje o kojoj se industriji radilo u općini Davor koja je zapošljavala 99 osoba unutar jednog sektora, točnije, riječ je samo o muškarcima koji su se

---

⁸⁹¹ HR-HDA, Popis stanovništva, Fond 367, kut. 19.

⁸⁹² Ibid.

nalazili kao radnici izvan obrta, odnosno u kategoriji obrta koja je naznačena u *Popisu stanovništva* kao „uzgredno se baveći obrtom“⁸⁹³. Usporedbom podataka iz *Statističkog atlasa Kraljevina Hrvatske i Slavonije*⁸⁹⁴ za 1910. i podataka *Popisa stanovništva* za 1900. u segmentu poduzetničkih pogona za kotar⁸⁹⁵ Nova Gradiška, uočava se povećanje broja malih obrta za 23% i broja malih industrija za 45% te posebno u većim industrijama s više od pet radnika za ukupno 54%. Nažalost, podaci za 1900. o poduzetničkim pogonima za grad Brod bili su nedostupni, ali iz podataka koji postoje za 1910. vidi se koliko je kotar Brod, zajedno s gradom Brodom, bio napredniji u industriji od kotara Nova Gradiška. Tako je kotar Brod s gradom Brodom imao za 52,63% više obrtnika bez pomoćnog osoblja, za 23% više malih industrija do pet zaposlenih te 40% više industrija, tj. poduzetničkih pogona gdje je bilo zaposlenih više od pet radnika. Jedino u području izrazito velikih industrija prednjačio je kotar Nova Gradiška budući da je imao sedam velikih industrija dok je kotar Brod imao samo tri.

Tablica 18. - Broj poduzetničkih pogona 1910. za kotar Nova Gradiška, kotar Brod i grad Brod, Požešku županiju te Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju⁸⁹⁶

Područje	Kotar Nova Gradiška	Kotar Brod	Grad Brod	Požeška županija	Kraljevina Hrvatska i Slavonija
Godine/Tip proizvodnih pogona	1910.	1910.	1910.	1910.	1910.
Bez pomoći radnika	646	706	280	3 285	36 539
1 – 5 radnika	379	252	214	1 482	15 960
6 – 10 radnika	9	2	12	34	690
11 – 15 radnika	3	1	4	8	170
16 – 20 radnika	0	0	5	3	97
Više od 20 radnika	7	0	3	23	271

⁸⁹³ Termin koji je napisan za navedenu grupaciju unutar popisa: moguće da je konkretno riječ o nekim najamnim radnicima velikih tvrtki koje su privremeno obavljale posao izgradnje nasipa.

⁸⁹⁴ 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915.

⁸⁹⁵ Podaci za kotar Nova Gradiška 1900.: obrta bez pomoćnika 525, od 1 do 5 radnika imalo je 262 pogona, od 6 do 10 radnika imalo je šest pogona, od 11 do 15 radnika imala su dva pogona, od 16 do 20 radnika nije bilo pogona te je iznad 20 radnika bilo ukupno pet pogona. Podaci za kotar Brod bez grada Broda 1900.: obrta bez pomoćnika bilo je 510, od 1 do 5 radnika imalo je 178 pogona, od 6 do 10 radnika nije bilo pogona, od 11 do 15 radnika nije bilo pogona, od 16 do 20 radnika nije bilo pogona te pogona s iznad 20 radnika nije bilo.

⁸⁹⁶ Tablica je preuzeta iz 1875. – 1915., *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915.

Prema tipu obrta/ poduzetničkih pogona koji su postojali krajem osamdesetih, tj. 1883. kada je rađena Zoričićeva statistika popisa obrta, u Gradiškom okružju⁸⁹⁷, što znači u gradiškom, oriovačkom i novskom kotaru zajedno, a bez cerničke općine, bilo je ukupno 14,90% stanovnika zaposleno u segmentu obrta. Unutar tih 14,90%, od ukupnog broja obrta, 2,11% otpadalo je na obrte vezane uz „odijevanje i čišćenje“, 2,41% na „hranu i užitak“, 3,39% na „prerađivanje kovina“, 0,91% na „drvo i rezivo“, 0,34% na građevinski obrt, 0,96% na „strojeve i oružja“, 0,54% na obrte vezane uz „kamenje i zemlju“, 0,40% na ostale skupine obrta, 1,64% na trgovinu te 2,20% na „krčmarski obrt“. Navedeni podaci govore da tada još nije bila razvijena drvena industrija te da je najviše ljudi bilo djelatno u segmentu obrta vezanih uz „hranu i užitak“, tj. uz prehrambenu industriju.

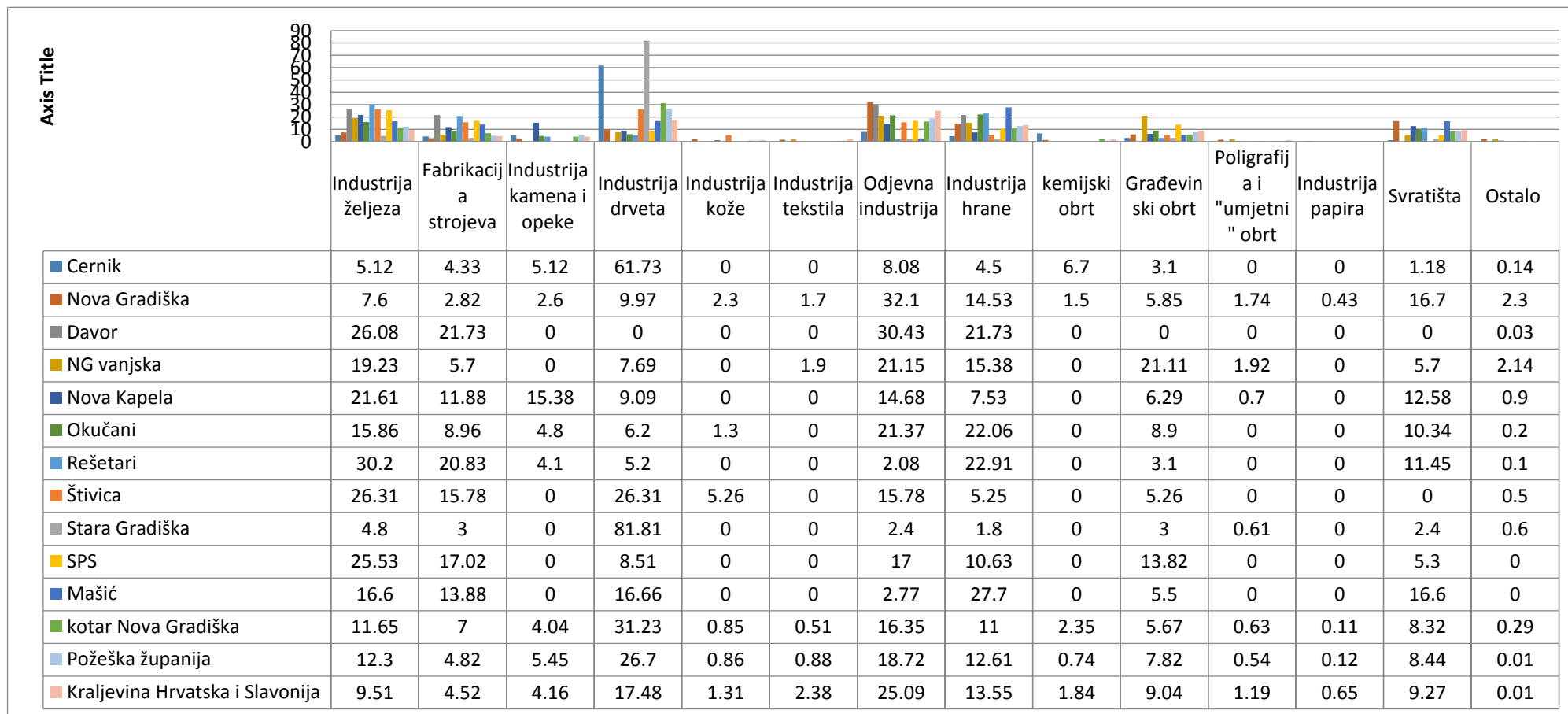
Ako se usporede obrti, poduzetnički pogoni i male industrije u kotaru Nova Gradiška za 1900.⁸⁹⁸ prema tipu djelatnosti, usporedba unutar općina kotara pokazuje koji su segmenti obrta gdje bili razvijeni. Tako se uočava da je u općinama Cernik, Stara Gradiška te Štivilica bila najzastupljenija drvena industrija dok je odjevna industrija bila najrazvijenija u Novoj Gradiški, općini Davor i Novoj Gradiški vanjskoj. U općinama Nova Kapela, Rešetari i Staro Petrovo Selo najviše je bila razvijena industrija proizvodnje željeza. Industrija hrane bila je razvijena u općinama Okučani i Mašić. Uopće je drvena industrija bila razvijena u cijelom kotaru. Ako usporedimo kotar Nova Gradiška s Požeškom županijom, može se reći da je industrija kotara Nova Gradiška u mnoštvu sektora bila ispodprosječna, osim u drvnoj industriji, industriji proizvodnje strojeva i kemijskoj industriji. S druge pak strane, u industriji željeza, proizvodnje strojeva, drvnoj industriji i kemijskoj industriji, kotar Nova Gradiška bio je iznadprosječan u odnosu na ostatak Kraljevina Hrvatske i Slavonije. U Slavoniji je u isto vrijeme drvena industrija zauzimala 62,8% od svih industrijskih pogona dok je u Hrvatskoj zauzimala 30,4% od svih industrijskih pogona, a mnogo važniju ulogu imala je cementna industrija. Također, najveći je broj radnika bio zaposlen u svim oblicima drvne industrije u Slavoniji dok je u Hrvatskoj to bio slučaj s cementnom industrijom.

---

⁸⁹⁷ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice*, Zagreb 1885., 159.

⁸⁹⁸ HR-HDA, Popis stanovništva, Fond 367, kut. 19.

Tablica 19. - Usporedba obrta i industrija 1900. u kotaru Nova Gradiška, Požeškoj županiji te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u %.⁸⁹⁹

⁸⁹⁹ Tablica je rezultat izračuna autorice temeljem Fonda *Popisa stanovništva, Zvanja i zanimanja*.

Početkom 20. stoljeća opća tendencija u slavonskoj industriji bila je orijentiranje na druge oblike industrija budući da se s vremenom šumska građa iscrpila, a i budući da su industrije preseljene s vlastelinskih posjeda u gradove. Kriza drvne industrije nastupila je 1907. što zbog jeftinije konkurentske građe, što zbog stanja na tržištu, da bi se tržište ponovo obnovilo 1910., ali je, prema izvještaju Osječke komore, postojala preporuka racionalnijeg gospodarenja šumama⁹⁰⁰. Drvnu industriju počele su zamjenjivati druge grane industrija poput cementne industrije, proizvodnje tanina i rudarstva, uz ponovno oživljavanje agrarne industrije.

Izvyješća donose podatke o „tvornicama“ na godišnjoj razini, međutim, prilikom sagledavanja navedenih podataka, ostaje nepoznato koliko su zaista te „tvornice“ zapošljavale ljudi i mogu li se prema klasifikaciji pogona, tj. broju radnika, zaista ubrajati u tvornice. Broj navedenih tvornica u *Izvyješćima* ne podudara se s popisom koji postoji u *Popisu stanovništva* za 1900. kao što nije isti ni s popisom koji postoji za kotar Nova Gradiška u *Statističkom atlasu Kraljevina Hrvatske i Slavonije* tako da je moguće da su u ovaj popis bili uključeni svi obrti, poduzetnički pogoni i industrije.

---

⁹⁰⁰ I. KARAMAN, *Požega*, Jastrebarsko, 1997., 179.

Iskaz velikih radionica i tvornica⁹⁰¹ prema Izvješću u kotaru Nova Gradiška od 1890. do 1914.

Nova Gradiška:

Proizvodnja alkohola

- a) Lobe Friedrich (od 1890. nadalje⁹⁰²), pivovara, 1907. informacija o radu pivovare na parni pogon, 1910. promjena vlasnika pivovare, od 1909. Miroslav Lobe (**Slika 21.**)
- b) „Schmidek i sin“ (od 1906. nadalje), „pecara žeste“, 1907. korištenje benzin motora (**Slika 18.**)
- c) Dienes, tvornica soda vode (1906.⁹⁰³), 1907. informacija o korištenju parnog motora
- d) Tosern Ferdinand (1909.), tvornica sode vode na parni pogon
- e) Rotteinstein Jakob⁹⁰⁴ (1914.), tvornica soda vode na parni pogon

Tisak

- a) Bauer Mavro⁹⁰⁵ (1897.), 1907. informacija o knjigovežnici, 1908. informacija o knjižari
- b) Milivoj Mladjan (1909.), knjižara i tiskara

Mlinovi

- a) Schulteis Mihailo, mlin na vodu i paru (1897., 1898., 1906.)
- b) Matković Milan, mlin na vodu i paru (1897., 1898., 1906.),
- c) Julius Matoković, mlin na vodu i paru (1906.)
- d) Andrija Filipović, mlin na vodu i paru (1906.)
- e) Emil Matoković, paromlin (1909.)

Tvornica namještaja

- a) Sticker i Bois de Chesne (1906.), tvornica pokućstva, 1907. uveden je plinski motor
- b) „Braća Kruljac“⁹⁰⁶ (1910.), stolarija s parnim motorom

Tvornica cigle

- a) Brozović Vinko⁹⁰⁷ (1907.), kružna peć

„Proizvodnja električne struje“

„Novogradiška upravna općina, podavanje električne struje u razvjetne i obrtne svrhe“ (1913.)

„Praona/pogon za bojanje“

- a) Sachs Josip (1914.), „parna bojadisaona i praona“

---

⁹⁰¹ Pregledi tvornica raden su po kotarima te iz dostupnih *Izvješća* nedostaju informacije za 1912. godinu. Termin Iskaz tvornica ovdje je prenesen prema uporabi u *Izvješćima*.

⁹⁰² Informacija se odnosi na duži period kroz koji se pojedinačni pogon pojavljuje u *Izvješću*.

⁹⁰³ Informacija se odnosi na jednokratno spominjanje u *Izvješću*.

⁹⁰⁴ Rottenstein Jakob, cernički i novogradiški gostioničar, vlasnik gostionice „Rottenstein“ ili „K kolodvoru“ u Novoj Gradiški.

⁹⁰⁵ Novogradiški tiskar. Prve informacije o djelovanju tiskare postoje iz 1892. Tiskara je radila u Novoj Gradiški do 1941. kada je obitelj odvedena u logor Stara Gradiška.

⁹⁰⁶ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 2006., 117. Obitelj je porijeklom iz Gorskoga kotara. „Braća Kruljac“ bavila su se mlinarskom i stolarskom industrijom. Imali su prvotno poslovni prostor u Strossmayerovoj ulici da bi poslije Prvoga svjetskog rata otvorili postrojenje pored željezničke pruge na „Urijama“.

⁹⁰⁷ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 255. Obitelj porijeklom iz Bribira. Vinko Brozović bio je vlasnik ciglane.

Cernik:

Tvornice kemijskih proizvoda

- a) „Neuschloss“, tvornica tanina (1897. – 1898.)
- b) „Hugo Blank“, tvornica kemijskih proizvoda (1900. – 1905.)
- c) „Dioničko društvo Bantilovih“ (1906.), tvornica za destilaciju drva, 1907. informacije o tome da je to tvornica acetona, drvnoga ugljena, špirita i octa (**Slika 16.**)

Pilana

- a) Strickler i Tschärner (1897., 1898., 1899.), parna pilana „Marijevac“, 1907. informacije o drugačijem imenu Sticker i Yschärner (**Slika 12.**)
- b) Bender Frieda (1913.), tvornica razne drvene robe na benzinski motor

Tvornica opeke

- a) Sticker i Bois de Chesne (1908.), parni motor

Tvornica pića i alkohola

- a) Sticker i Bois de Chesne
- b) „Banka za parcelaciju i kanalizaciju iz Budimpešte“ (1913.) „gospodarska tvornica žeste“

Okučani:

Pilana

- a) Ivan Turković (1906.), parna pilana (**Slika 20.**)

Mlinovi

- a) Gospodarić, (1908.), mlin na vodu.
- b) Mimić Milan (1909.), mlin na vodu i paru

Rešetari:

Cigлана

Jakob del Fabro, cigłana (1905.), tijekom 1906. ima kružnu peč (**Slika 13.**)

Mlinovi

- a) Franjo Fratrić (1906.), mlin na benzin

Ratkovica:

Tvornica briketa:

- a) „Dioničko društvo ugljena“⁹⁰⁸ (1908.)

---

⁹⁰⁸ Krajem 19. stoljeća osnovano je rudarsko poduzetništvo „Societe anonyme de carbonages de Ratkovica“ koje je bilo organizirano kao dioničko društvo s ciljem eksploatacije rudnog bogatstva na Požeškoj gori. Sjedište dioničarskog društva bilo je u Belgiji. Otvaranjem željezničke dionice Požega – Batrina, društvo je započelo organiziranjem rada da bi tek početkom 20. stoljeća tj. oko 1906., započelo organiziranim vađenjem ugljena. Tvornica briketa bila je prva te vrste u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

Tvornica boja

a) „Nerosin“⁹⁰⁹, dioničko društvo (1908.)

Baćin dol:

Mlinovi

a) Francetić Martin (1909.), mlin na vodu i paru

Medari:

Mlinovi

- a) Knežević Tešo (1909.), mlin s benzinskim motorom
- b) braća Mioković (1914.), mlin na benzinski motor, rezanje drva

Bodegraji :

Mlinovi

a) Majstorović Savo (1909), mlin na benzin i vodu

Zapolje:

Mlinovi

- a) Vojnović Aleksandar (1909.), mlin s benzinskim motorom
- b) Marijanović Josip (1909.), mlin s benzinskim motorom

Adžamovci:

Mlinovi

a) Barunović Ivan (1909.), mlin na benzinski motor

Gunjavci:

Mlinovi

- a) Kovač Ivan (1909.), mlin s benzinskim motorom
- b) Balaško Ana (1910.), mlin s benzinskim motorom

Trnava:

Mlinovi

- a) Albert Tomić (1910.), mlin s benzinskim motorom
- b) Pavo Deduljica (1910.), mlin s benzinskim motorom
- c) Drobnjak Stevan (1913.), mlin na benzin

---

⁹⁰⁹ Dioničarsko društvo „Nerosin“ prva je tvornica koja je proizvodila crnu boju iz rudače u Monarhiji.

Orubica:

Tvornica opeke

- a) Eleszansky Žiga (1910.)

Prvča:

Mlinovi

- Đurašin Ivan (1913.), mlin na vodu i paru

Kovačevac:

Sirana/mljekara

- a) „Srpsko zemljoradnička zadruga“ (1913.), mljekara i sirana

Staro Petrovo Selo:

Mlinovi

- a) Kuhlang Franjo (1913.) mlin s benzinskim motorom,
- b) Mirkovsky Martin (1913.) mlin s benzinskim motorom

Tvornica suhomesnate i konzervirane robe

- a) Politzer Josip⁹¹⁰ (1913.), tvornica suhomesnate robe i konzerva

Tvornica cementa i cementne robe

- a) Kureš Antun (1913.), proizvodnja cementne robe

Nova Kapela/Batrina:

Tvornica alkohola/pića

- a) Ficher Rudolf (1913.), tvornica soda vode
- b) Liper Berthold (1913.), tvornica soda vode
- c) Borojević Đuro (1913.), tvornica soda vode

Tvornica opeke

- a) Stjepan Myohl i Julius Rottman (1913.)
- b) Rottman Julio (1914.)

---

⁹¹⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 32, god. XVI., (Požega), 11. 8. 1906. Tvornica suhomesnate robe i konzerva bila je dioničko društvo u Štivici, a u njoj su, uz domaće interesente, bili i strani ulagači iz Njemačke. Društvo je osnovano s glavnicom od 400.000 kruna, podijeljeno je na 4 000 dionica u vrijednosti od 50 kruna. Svrha društva bila je tovljenje goveda i svinja, koji su se onda u tvorničkoj klaonici klali te se potom proizvodila suhomesnata roba za tržište. Stvaralo se suho meso, kobasice, salame i mast. Navedena je tvornica, također, trgovala živom stokom na europskom tržištu. Članovi ravnateljstva bili su Stjepan Crljen i Vilhelm Schon iz Štivice.

Mlinovi

- a) Novotny Miroslav (1913.), mlin s benzinskim motorom
- b) Zakontsky Josip (1913.), mlin s benzinskim motorom

Godinjak:

Tvornica cementne robe

- a) Trnečka Jozef (1913.), proizvodnja cementne robe

Dolina:

Mlinovi

- a) Majanović Mato (1913.), mlin s benzinskim motorom

Vrbje:

Mlinovi

- a) Kapetanić Ivan (1913.), mlin s benzinskim motorom

Dolnji Lipovac:

Mlinovi

- a) Prates Josip (1913.), mlin s benzinskim motorom

Vrbova:

Mlinovi

- a) Včelik Rudolf (1913.), mlin s benzinskim motorom

Štivica:

Mlinovi

- a) Blažević Luka (1913.), mlin na vodu i paru

Prema navedenom *Iskazu velikih radionica i tvornica* te dostupnim *Izvješćima*, tijekom 1890. u novogradiškom kotaru postojala je jedna tvornica, a u brodskom nijedna. Tijekom 1897. i 1898., brodski je kotar i dalje imao manje tvornica, tj. njih tri i pet naspram šest u novogradiškom kotaru. Tek 1899. godine situacija se promijenila tako što je u brodskom kotaru postojalo devet tvornica, a u novogradiškom tri. Zanimljiv je podatak da se dva postojeća mlina u Novoj Gradiški 1899. gase da bi onda s istim vlasnikom bili ponovo uvršteni u popis tijekom 1906. godine. U usporedbi s brodskim kotarom, novogradiški kotar počinje zaostajati s razvojem, ali u kratkom se vremenu od 1897. do 1900. u brodskom kotaru razvilo

11 tvornica, a u novogradiškom je jedna manje nego 1897., točnije 1900. ima ih samo pet. *Izvjješća* iz 1901. govore o stagnaciji u oba kotara da bi se već 1902./1903. pojavila jedna nova tvornica u brodskom kotaru dok u gradiškom području nije bilo novih tvornica. Prema *Izvjješću* iz 1904./1905., novogradiški kotar ima jednu novu tvornicu dok brodski kotar ima četiri tvornice više, točnije ukupno 19 tvornica.

Tijekom 1906. broj tvornica u novogradiškom području za 2,5 puta povećao se naspram 1905., točnije bilo ih je 15, dok je brodski kotar tijekom 1906. imao duplo manji broj tvornica nego 1905. godine. Od 1907. godine *Iskazi velikih tvornica i radionica* po kotarima nisu obrađeni na taj način da je grad Brod spojen s kotarom te do 1913., zbog manjkavosti⁹¹¹ informacija, usporedba novogradiškoga i broorskoga kotara više nije moguća. Ukupan broj tvornica za Požešku županiju 1907. iznosio je 123 dok je 1908. bilo samo 66 tvornica, što upućuje na nejasno postavljeno mjerilo⁹¹² o tome što to jesu tvornice budući da se, prema iskazu za novogradiški kotar, mlinovi uključuju u to vrednovanje.

Od 1910. godine, informacije o tvornicama u gradu Brodu nalazimo u zasebnim izvještajima po kojima je vidljivo da je samo u gradu Brodu tijekom 1910. godine bilo 16 tvornica, a u ostatku kotara njih 22 dok je cjelokupan novogradiški kotar s Novom Gradiškom imao 31 tvornicu. Situacija se promijenila tijekom 1913. godine budući da je brodski kotar s gradom Brodom imao 42 tvornice, a novogradiški kotar 52 tvornice. Prema navedenom *Iskazu velikih radionica i tvornica*, u novogradiškom kotaru bila je najzastupljenija agrarna i prehrambena industrija na koju se odnosilo 49,87%, od čega je 46,87% bilo vezano uz mlinove, a 3% uz proizvodnju hrane, potom je to bila proizvodnja alkohola s čak 15,6% te proizvodnja cigle s 9,3%. Svi oblici drvne industrije obuhvaćali su ukupno 7,72%. Svi oblici kemijske industrije obuhvaćali su ukupno 12,37%, od čega se najviše odnosilo na tvornice tanina, tj. 4,6%, na tvornice boje 3,12% i na tvornice cementa 3,12%. Iako je na području Slavonije i Hrvatske, poslije drvne industrije, bila jaka i industrija cementne robe, u novogradiškom kotaru to nije bio slučaj. Tek prije Prvoga svjetskog rata razvijaju se male tvornice cementne robe i prehrambenih proizvoda, tj. mliječnih i suhomesnatih proizvoda.

Tipološki, i u bivšem Provincijalu, kao i u bivšoj Gradiškoj pukovniji, prevladavali su mlinovi koji su činili gotovo polovicu svih malih industrija. Iako mlinarska industrija u Slavoniji nije mogla konkurirati ugarskoj proizvodnji, obnova mlinarske industrije krajem 19.

⁹¹¹ U *Izvjješćima* unutar pronađenih godišta nedostaju informacije o *Iskazu velikih radionica i tvornica* za 1911. i 1912.

⁹¹² Razlog tome jest taj što nije postavljeno mjerilo što potpada pod velike tvornice i radionice. Prema zakonskom članku 28. iz 1893. te prema naredbi od 17. siječnja 1899. br. 266 br. prs. o sabiranju podataka za statistiku obrta, pod velike tvornice i radionice potpadaju one koje su podvrgnute nadzoru obrtnih nadzornika i predložene su u *Statistici obrta*.

stoljeća imala je svrhu zadovoljavati potrebe lokalnog tržišta⁹¹³. Prema broju mlinova, Nova Gradiška je, kao središte kotara, u razdoblju od 1890. do 1914. imala najviše mlinova, a zatim su prema brojnosti slijedili Cernik pa Nova Kapela. Većina mlinova, tj. 66,6%, bila je na motorni pogon koji je radio na benzin, 30% mlinova bilo je na vodu i paru, a samo jedan mlin unutar tog popisa bio je isključivo na vodu. Od 1906. godine pojavljuju se i dionička društva tako da su u novogradiškom kotaru u periodu od 1906. do 1914. postojala tri dionička društva i to: „Dioničko društvo ugljena“ koje je proizvodilo ugljen i brikete, potom „Nerosin“, dioničko društvo koje je proizvodilo boju, te Dioničko društvo Bantilovih, kemijska tvornica za destilaciju drva.

Zanimljivo je da su jedna banka, općina i zadruga uvrštene u popis malih industrija. Banka je bila vlasnikom tvornice „žešte“ na cerničkom vlastelinstvu, općina je bila uvrštena u industrije kao ona koja je prodavala električnu energiju, a zadruga se bavila proizvodnjom mlijeka i sira⁹¹⁴.

Neposredno poslije kupnje vlastelinstva Cernik 1897., švicarsko društvo Sticker i Tschanner⁹¹⁵ iznajmilo je bivšu tvornicu „Neuschloss“ novoj kemijskoj tvornici Hüge Blanka. Vlastelinstvo se tada obvezalo da će godišnje isporučiti 60 000 m³ čiste bukovine tijekom razdoblja od petnaest godina na koliko je potpisan ugovor o najmu⁹¹⁶. Tvornica Hüge Blanka⁹¹⁷ od Ministarstva trgovine zatražila je 1899. državne pogodnosti⁹¹⁸, koje je i dobila na razdoblje od deset godina⁹¹⁹ te je u tom roku tvornica trebala i biti sagrađena.

Tvornica metilalkohola⁹²⁰ i drugih preradevina bavila se procesom suhe destilacije drva te proizvodnjom drvene žeste, octene kiseline, octene žeste, leden-octa⁹²¹, acetona, eteričnog octa, octenog kiselog vapna itd. „Hugo Blank“ u dopisu Zemaljskoj vladi piše da će od 1900. započeti s gradnjom poduzeća te da će državne pogodnosti početi koristiti tek kada tvornica započne s radom. Prema arhivskoj dokumentaciji, tvornica je započela s radom 15.

---

⁹¹³ I. KARAMAN, *Požega*, Jastrebarsko, 1997., 183.

⁹¹⁴ Iz navedenih *Iskaza velikih radionica i tvornica*, koji su rađeni prema *Izvjescima* za kotar Nova Gradiška od 1890. do 1914., može se uočiti da je Srpska zemljoradnička zadruga iz Kovačevca tijekom 1913. bila registrirana kao mljekara i sirana.

⁹¹⁵ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 262. Švicarsko društvo kojemu je Kazimir Tarnoczy, vlasnik vlastelinstva Cernik, prodao u ožujku 1897. čitavo vlastelinstvo za 324.000 forinti. Navedeno društvo bivšem je vlasniku iznos od 80.000 forinti isplatilo odmah, a ostatak od 244 000 trebalo je isplatiti u roku od tri godine s 4% kamate. Budući da je vlastelinstvo bilo poznato po svojim šumama, navedeno društvo tijekom godina se proširilo i na druga područja šumske industrije i razvilo druge pogone. Vlastelinstvo Cernik 1917. prešlo je u ruke obitelji Kulmer.

⁹¹⁶ Alojzije AGA, *Cerničke tvornice, 19. i početkom 20. st.*, Cernik, 1998., 28 (dalje *Cerničke tvornice*).

⁹¹⁷ HR-HDA, UOZV, 79., 70857-22398, 1899. Tvornica se nalazila na području današnjega Cerničkog rasadnika.

⁹¹⁸ Ibid, Nije jasno iz dokumentacije o kojim je pogodnostima riječ.

⁹¹⁹ Ibid, „Hugo Blank“ zatražio je te pogodnosti na period od 15 godina koliko mu je trajao ugovor s vlasnikom zemljišta, vlastelinstvom Cernik.

⁹²⁰ HR-HDA, UOZV, 79., 536/70857, 1899.

⁹²¹ Bezvodna octena kiselina.

prosina 1900. Prvotno su izrađivali destilate iz bukova drveta, i to unutar 24 sata 90 m³ drva, a aceton se počeo proizvoditi u lipnju 1901. Bukovo drvo sušilo⁹²² se u cjepanicama na otvorenom spremištu te se prije procesa destilacije moralo dobro prosušiti. Takvo bukovo drvo slagalo se u retorke s vratima, otud su plinovi izlazili u jedan sustav hlađenja pa onda u rezervoar u kojima su se destilati sakupljali i taložili te su propuštani dalje. Kondenzirani destilat koji se na taj način dobivao bio je pogodan za daljnju destilaciju u bakrenim aparatima, proces je tekao dalje tako da je destilat prolazio kroz vapno u kojem se ocat vezao na vapno te činio ocatno vapno.

Tekućina octenog vapna (drvena žesta) prokuhavalu se i zgušnjava te se zbog smanjene čistoće čistila u posebnim aparatima. Octeno vapno sušilo se u pušionicama te se onda upotrebljavalo za proizvodnju octene kiseline. S vremenom je bila napuštena prerada te kiseline pa se octeno vapno koristilo za stvaranje acetona. Tvornica je 1903. bila preimenovana u „Bantilovo d.d.“, tj. u „Bentilwerke Fabrik“, te su u njoj bila smještena četiri parna kotla⁹²³, motor⁹²⁴ od 45 cilindara konjskih sila, jedan plinski motor od 40 snaga, 60 retorta⁹²⁵, sedam lambika⁹²⁶ za acetilnu kiselinu, četiri lambika za katran, četiri za žestu, šest lambika za aceton, četiri šmrka za vodu, deset šmrkova za ocat i katran, dva rezervoara za žestu, 25 bačvi za katran i vapno, tri bačve za vodu, četiri dupla generatora⁹²⁷, jedan gasometer⁹²⁸ s 50 m³ dužine, dva dinamo-motora te dvije kružne pile. U tvornici je 1903. bilo zaposleno 150 radnika te pet činovnika: jedan ravnatelj, jedan zamjenik ravnatelja, tj. knjigovođa, te tri poslovođe. Južno od zgrada tvornice i magazina nalazilo se tzv. naselje kolone koje se sastojalo od devet zgrada.

U tvornicu je, za zemljište na kojem je bila sagrađena, uloženo 6.104 krune, za jednokatnu kuću u kojoj je živio ravnatelj te devet zgrada za radnike 108.793 krune, za zgradu tvornice i magazin 200.297 kruna te za unutarnje uređenje tvornice 712.529 kruna⁹²⁹. Prema informacijama koje donosi Alojzije Aga, tvornica je dopremala cjepanice šumskom željeznicom koju su izgradili Sticker i Tscharnner za potrebe obje tvornice, tj. kemijske tvornice i paropilane, ili je nabavljala dio građe iz susjedne paropilane. Tvornica je djelovala do 1913.

---

⁹²² Ibid. Proces sušenja cjepanica bitan je zbog vlage u bukovu drvu, tj. ima 70 – 80% vode.

⁹²³ Ibid, 1903. Pet kotlova, svaki ogrjevnom površinom od 80 m².

⁹²⁴ Motori su većinom bili iz Austrije ili Ugarske.

⁹²⁵ Anić V. et al., *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 1129. U kemijskoj industriji: staklena posuda.

⁹²⁶ Uređaj za kemijsku destilaciju.

⁹²⁷ Sav rad obavljao se pomoću strojeva i generatora Siemens.

⁹²⁸ Pojam za spremnik s plinom.

⁹²⁹ Ukupno: 1.027.714 kruna.

kada je u njezinim prostorima izbio požar⁹³⁰, što je rezultiralo štetom od 350.000 kruna. Nakon nekog vremena, tvornica je ponovo nastavila s radom sve do 1917. kada je sve premješteno u Tuzlu.

Najveća tvornica i, prema statističkim podacima, s najvećim brojem radnika u novogradiškom kotaru zasigurno je bila paropilana „Marijevac“⁹³¹ u vlasništvu vlastelinstva Cernik koju su izgradili Strickler i Tscherner. Prema *Izvešćima županije požeške*⁹³², novi vlasnici vlastelinstva Cernik poslije kupovine vlastelinstva 1897. krenuli su u krčenje i sušenje nizine Marijevac s ciljem gradnje velikoga pilanskog postrojenja na tom području. Već 1897. postoje podaci u *Izvešćima županije požeške* o radu te tvornice. Nepoznato ostaje u kojem obliku je ona tada djelovala. Poznato je da su tada novi vlasnici vlastelinstva zakupili zemljišta u selu Šumetlica i okolici s ciljem izgradnje industrijske željeznice. Navedena željeznica je, prema arhivskom građivu, 1903. radila na konjski pogon te je tada zaprimljen zahtjev za promjenom željeznice iz konjskog na parni pogon.

Prema pisanju Alojzije Age⁹³³, zbog teško pristupačnog tla, dio je trupaca spušan žičarom do stovarišta, gdje je stavljan na vagone i dopreman željeznicom do tvornice. Pruga je išla dolinom što ju je potopilo jezero Bačica do crkve sv. Roka pa dalje uz potok Šumetlicu prema sjeveroistoku, gdje je prelazila potok i ulazila u područje tvornica. Zemljište na kojem se nalazila pilana bilo je pod nagibom kako bi se moglo ručno manipulirati vagonima za istovar. Prema informacijama koje je prikupio Alojzije Aga, kao i prema njegovu istraživanju, zgrade na području pilane bile su prizemnice s podrumima u kojima su bili smješteni strojevi, remeni za prijenos građe, gateri⁹³⁴ i prostor za piljevinu. U sklopu pilane bile su glavna zgrada, pomoćne zgrade poput kovačnica, bravarnica, parionica, sušionica, stovarišta balvana, stovarišta gotovih proizvoda, upravnog dijela, stambenog dijela te trgovačkog dijela s trgovinom i gostionicom. U tvornici su postojale tri velike peći za pogon tvornice i parenje dasaka. U pilani je bilo električne rasvjete i telefonska veza Nova Gradiška – Cernik. Prema *Popisu stanovništva za zvanja i zanimanja*, broj radnika u poduzetničkom pogonu pilane vjerojatno je bio sličan ako ne i veći od broja radnika u kemijskoj tvornici Huga Blanka. Budući da je ukupan broj radnika bio za sve tri tvornice 352, za pretpostaviti je da se taj broj

---

⁹³⁰ A. AGA, *Cerničke tvornice*, Cernik, 1998., 30.

⁹³¹ *Izvešća*, Požega, 1897. Paropilana je sagrađena u nizini Marijevac koja je bila vlažno tlo te je prokopom kanala postala suho tlo.

⁹³² *Izvešća*, Požega, 1897., 73.

⁹³³ A. AGA, *Cerničke tvornice*, Cernik, 1998., 31.

⁹³⁴ Gater je naziv za strojeve koji se koriste pri preradi i rezanju trupaca.

većinski odnosio na tvornicu Hüge Blanka i paropilanu. Tvornica je djelovala do 1918. kada je veći dio inventara popalio Zeleni kadar.

Iz arhivske dokumentacije⁹³⁵ jasno je vidljivo da stanovništvo Cernika i Šumetlice nije bilo benevolentno prema radu tvornice jer je bio upitan odnos dobrih i loših aspekata što je takva industrija donijela malom trgovištu poput Cernika. Iako su se iskorištavanjem šumskog blaga vlastelinstva Cernik bavili i prethodnici⁹³⁶ Stickera i Tscharnera te je stanovništvo Šumetlice 1895. uložilo žalbu s ciljem suzbijanja tih radnji, nije se dogodilo mnogo promjenom vlasništva nad vlastelinstvom. Kao rezultat uloženih žalbi stanovnika Šumetlice, Zemaljska vlada odredila je strukovni nadzor na teritoriju gorja Psunja i Papuka. Rezultat tog nadzora bilo je stručno izvješće tadašnjega županijskog nadšumara Schmidnigera koji je tvrdio da su potoci Šumetlica i Rešetarica nabujali uslijed velike količine oborina te je zbog toga bilo mnoštvo poplava. Budući da je hrastova šuma na tom području bila pod zaštitom od 1890., a u periodu od 1890. do 1895. dvaput je došlo do pomlađivanja žira pa, zbog tog podmlatka i drugih niskih šumskih korova, nije ni bilo vododerina. Također, nadšumar je navodio i druge razloge zbog čega su preostale hrastove šume bile uklonjene pa tako spominje financijske i šumsko-gospodarstvene razloge zbog kojih se ta šuma tada trebala sjeći i unovčiti. Drugi kraljevski inženjer Šimić smatrao je da sječa šuma može uzrokovati bujice potoka uslijed obilnih kiša te je naveo kako uslijed sječe dolazi do smanjena broja stabala, a time i lišća koje stvara manji otpor pri padanju kiše te se onda kiše strmoglave niz brda. Njegov stav bio je preventivan i pun predostrožnosti prema takvom krčenju šuma te je smatrao da navedeni postupci neplanske sječe mogu šumama nanijeti štetu. Na navedeno izvješće reagirala je Vlada smatrajući da nije adekvatno, pogotovo zbog optužujućih natpisa u *Obzoru* s početka 1897. u kojem se izravno optuživalo vlastelinstvo Cernik zbog poplava potoka Šumetlica i Rešetarica. Odlukom⁹³⁷ od 12. kolovoza 1899., Vlada je proglasila dio kompleksa šuma vlastelinstva Cernik, veličine od 8 609 jutara, zaštićenim. To je značilo da se trebala napraviti šumsko-gospodarska osnova za taj dio šuma, bila je zabranjena čista sječa stabala te je bilo dozvoljeno samo obaranje predviđenih stabala.

Suvlasnici Sticker i Tscharner podnijeli su žalbu glede te odluke budući da je dio tog zaštićenog područja u gudurama i usjecima te su neki krajevi i dugi niz godina goli, ali oni kao vlasnici te šume mogu zaštititi i te gudure. Ubrzo je prijašnja odluka ukinuta te je traženo

---

⁹³⁵ HR-HDA, UOZV, 79., 8 – 13, 71466-87691, 61387, 1895.

⁹³⁶ Ibid, Postoje podaci da se stanovništvo tužilo na rad bivšeg vlasnika 1894.

⁹³⁷ HR-HDA, UOZV, 79., 8 – 13, 71466-87691, 61387, 29101.

da se ograde zaštićeni dijelovi šuma, s time da je naglasak bio na politici održavanja tih šuma. Prema razumijevanju Zemaljske vlade, vlastelinstva koja su podigla velike pilane ne mogu samo iskorištavati dio šumskog blaga, također ne mogu se zaštititi samo dijelovi koji su u gudurama i na vrhuncima, već i šuma koja je uništena. Šume se trebaju pošumiti ponovo, a nad tim će bdjeti kotarska oblast i županija tijekom procesa omeđivanja i zaštite ugroženih šumskih predjela.

Osim zbog krčenja šuma, stanovništvo Šumetlice podiglo je tužbu protiv vlastelinstva i zbog željeznice koja je išla njihovim selom. Naime, stanovnici sela Šumetlica pobunili su se protiv produljenja ugovora sklopljenog s tvornicom za korištenje zemljišta u svrhu industrijske željeznice budući da su ugovori koje su potpisali bili na period od deset godina te ih više pod starim uvjetima nisu htjeli produžiti, već su htjeli da im zemljište bude vraćeno.⁹³⁸ Žitelji su se žalili na širinu ceste⁹³⁹ kojom bi nova željeznica prolazila, potom na uvjete osiguranja kuća⁹⁴⁰, kao i na cijenu⁹⁴¹ zemljišta koje je 1897. bilo plaćeno. Budući da je tendencija dijela stanovništva Šumetlice bila da 1907., po isteku ugovora, tereni ponovo pripadnu njima, a ne tvornici, nastao je spor tvornice i stanovništva jer je stanovništvo dalo privolu za konjsku, a ne za parnu željeznicu. Iz dopisa požeške županijske oblasti Zemaljskoj vladi, vidi se da vlastelinstvo traži od Vlade da se navedena zemljišta seljaka izvlaste. Krajem 1907., poslije nadgledanja željeznice i zadovoljenja uvjeta dijela stanovnika glede osiguranja objekata pored željeznice, dobivena je dozvola za željeznicu na parni pogon budući da su zemljišta stanovnika bila izvlaštena⁹⁴². Iz arhivskog gradiva saznajemo da je tvornica Sticker i Bois de Chesne morala osigurati od slučaja nesreće i požara 76 zgrada koje su se nalazile oko željeznice, kao što je morala osigurati i inventar pojedinih seoskih kuća. Nadalje, vlasnik željeznice je cestu koja je prolazila kroz selo pošljunčio te je na taj način pokušao sanirati nastalu štetu.

Željeznički promet i novosagrađene subvencionirane ceste utjecale su pozitivno na razvoj trgovine jer su se mnogi proizvodi mogli izvoziti, što je utjecalo i na veću dostupnost drugih tvorničkih i gotovih proizvoda. Izravnu korist od izgradnje željeznice imale su u novogradiškom kotaru parna pilana Okučani i parna pilana „Marijevac“ zahvaljujući gradnji

---

⁹³⁸ HR-HDA, UOZV, 79., 8 – 13, 71466-87691, 61387, 19619/1908.

⁹³⁹ Ibid, 70408, 25853, 1907., 10 – 4. *Izvlaštbeni operat* bio je propisno izložen kod oblasti u Novoj Gradiški i kod općinskog poglavarstva u Cerniku 1907. Procjenu su obavili procjenitelji koji su obišli česticu po česticu i donijeli odluku da se prigovori odbijaju. Zapisnik od 21. X. 1907.

⁹⁴⁰ Ibid, Mještani su se bojali požara budući da je željeznica išla kroz selo. Izvođač se obvezao da će osigurati kuće od vatre.

⁹⁴¹ Ibid, Ugovori su sklopljeni 1897. na deset godina te su tada seljaci dobili po metru kvadratnom 10 forinti.

⁹⁴² Ibid, 40949 10 - 4, 1907., 13301/1908., 5427, 1908.

vlastitih trasa željeznice. Tako je Ivan Turković osposobio za rad konjsko-obrtu željeznicu⁹⁴³ koja od njegove pilane u Okučanima, preko Caga do šume Rogolja prevozila drva. Drugu obrtnu željeznicu⁹⁴⁴ na parni pogon izgradilo je vlastelinstvo Cernik od pilane „Marijevac“ do Šagovine da bi tijekom 1911. tvrtka Bois de Chesne izgradila pobočnu prugu pored postojeće Cernik – Šagovina – Snaškovac.

S druge strane, stanovnici Cernika i okolnih sela, osim što su imali pritužbe na tvornicu, imali su mnogo dobrobiti od osnivanja tvornica jer je mnogo stanovnika radilo u tim tvornicama te je zahvaljujući tome dobilo i određena radna prava koja su bila novitet u toj regiji. Osim što je vlastelinstvo formiralo novo naselje Marijevac, u kojem su bili smješteni radnici i njihove obitelji, prema pisanju Alojzije Age, životni uvjeti i nisu bili tako loši. Primjerice, radnici su se grijali na plin, u sklopu kompleksa tvornice postojale su trgovina i gostionica, a u sklopu tvornice postojala je i električna rasvjeta.

Prema *Popisu žiteljstva*⁹⁴⁵ iz 1900., umjetno tvorničko naselje Marijevac sastojalo se od devet zgrada za život, u njemu je tada živjelo 166 osoba: od toga 91 muškarac i 75 žena. Ukupno je, prema vjeroispovijesti, bilo 143 rimokatolika, sedam osoba pravoslavne konfesije, pet evangelika te 11 Židova. Prema informacijama koje postoje o jeziku, poprilično su točni navodi Alojzije Age o velikom broju stranaca⁹⁴⁶ koji su radili za paropilanu „Marijevac“. Navedeno se može potkrijepiti i otpusnim evidencijama bolesnika novogradiške bolnice, u kojima se nalaze podaci o pacijentima bolnice koji su bili osiguranici „Bolno opskrbe blagajne Paropilane Marijevac“. Tako je 1900., od 166 osoba, njih 73 govorilo hrvatsko-srpski jezik, petero slovenski, devetero češki, jedna je osoba govorila slovački, 23 osobe mađarski, 54 njemački i jedna rumunjski. Koliko su zaista radnici bili zadovoljni radom i životom u sklopu vlastelinstva, možda se može naslutiti iz pobune⁹⁴⁷ 1910. zbog povećanja nadnica koju su zahtijevali od upravitelja tvornice. Upravitelj je na traženja radnika reagirao uhićenjem svih pobunjenih. Koliko god navedeni slučaj pokazivao nezadovoljstvo, prema arhivskoj dokumentaciji jasno je da su radnici i njihove obitelji imali određena regulirana prava, kao i druge moderne tvornice tog vremena. Prema posebnim Pravilima „Tvorničke blagajne za potporu bolesnika parne pilane vlastelinstva Stickera i Tschanner iz Cernika u Marijevcu“⁹⁴⁸,

⁹⁴³ *Izvješća*, Požega, 1906., 97., Pruga je bila duga 15,8 km.

⁹⁴⁴ *Izvješća*, Požega, 1909., Pruga je bila duga 8 km.

⁹⁴⁵ *Popis žiteljstva od 31. 12. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Glavni rezultati po upravnim općinama, Zagreb 1902., 270 – 271.

⁹⁴⁶ Strani stručnjaci za obradu drva.

⁹⁴⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 7, god. XX., (Požega), 16. 2. 1910.

⁹⁴⁸ HR-HDA, UOZV, 79., Pravila društava, 13 – 4, 1140/1900.

blagajna je pružala svojim radnicima besplatnu liječničku ili primateljsku pomoć u trajanju od 20 nedjelja u slučaju bolesti ili kod poroda, lijekove i pomoćne sprave u periodu od 20 nedjelja, isplaćivala im je iznos naknade za hranu tijekom perioda od 20 dana. Također, članovi obitelji⁹⁴⁹ radnika dobivali su besplatnu liječničku pomoć, u slučaju smrti posmrtnu pripomoć i to do vrijednosti 20 dana stručne nadnice. Na novčanu naknadu za hranu nije imao pravo onaj⁹⁵⁰ koji je svojom krivnjom prouzročio bolest, tj. tučnjavom, razuzdanim načinom života ili pijanstvom.

Suvlasnici vlastelinstva Cernik, Sticker i Tscharnier te od 1908. Sticker i Bois de Chesne, osim što su proizvodili dužice i parkete koje su izvozili u Švicarsku i Englesku, bavili su se i proizvodnjom opeke te žeste. U *Izvjješćima* postoji podatak da je tvornica opeke vlastelinstva Cernik postojala od 1908. Alojzije Aga⁹⁵¹ donosi podatak da je navedena tvornica postojala prije svih ostalih tvornica na vlastelinstvu te da je smisao te male radionice opeka bio u vlastitoj proizvodnji opeke za izgradnju drugih tvornica vlastelinstva. Prema *Izvjješćima* iz 1910., navedena tvornica opeke radila je na parni pogon.

Tvornica žeste se, prema navodima Alojzije Age, nalazila preko puta dvorca vlastelinstva. Prema *Izvjješćima* iz 1908., bila je u vlasništvu Stickera i Boisa de Chesne da bi oko 1913. nad njom upravu preuzela „Banka za parcelaciju i kanalizaciju iz Budimpešte“. Osim svih navedenih tvornica, Sticker i Bois de Chesne osnovali su i tvornicu namještaja u Novoj Gradiški. Ona se u *Izvjješćima* spominje već 1906., a 1907. tvornica je imala i plinski motor. Alojzije Aga spominje da je, prema kazivanju gospodina Trupinića, navedena tvornica mogla biti na lokaciji nekadašnje svilane⁹⁵² koja je očito prije 1910. prestala s radom, što se može potvrditi i u pisanju Milke Žicine koja navodi da je pored dudinjaka bila velika stolarija⁹⁵³.

Zasigurno je još jedna tvornica, koja nije ulazila po Zoričićevoj klasifikaciji u veće, vrijedna spomena u samom trgovištu Nova Gradiška, a riječ je o Lobinoj pivovari. Osnovana je negdje sredinom 19. stoljeća te je od 1872. počela koristiti parni pogon da bi neposredno nakon osnutka pivovare nastao i hotel „Erzherzog Karl“. Navedena pivovara nalazila se u Zagrebačkoj ulici te je hotel, tj. svratište „K Nadvojvodi Dragutinu“, bilo središnje mjesto okupljanja mještana. Prema *Izvjješćima* iz 1890.⁹⁵⁴, tvornica je zapošljavala 19 radnika, od

⁹⁴⁹ Ibid, Riječ je samo o supruzi koja s njim živi.

⁹⁵⁰ Ibid, Takve su osobe imale druga zagarantirana prava.

⁹⁵¹ A. AGA, *Cerničke tvornice*, Cernik, 1998., 41.

⁹⁵² Ibid, Cernik, 1998., 53. Nalazila se na području bivše Potočne ulice i Ulice Alojzija Stepinca.

⁹⁵³ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1983., 72.

⁹⁵⁴ *Izvjješća, Požega*, 1890., 3.

čega je njih osam ostalo raditi, sedam ih je tada napustilo posao, jedan pomoćni radnik je preminuo, a tri su razriješena ugovora.

Iako je prema *Iskazu velikih radionica i tvornica* postojalo mnogo radionica i malih tvornica u kotaru Nova Gradiška, o njima u arhivskoj dokumentaciji možemo pronaći jako malo podataka. Dokumentacija o navedenim radionicama ili tvornicama nije bila dostupna iz sfere stvaratelja gradiva pa tako nije pronađena ni u Gradskom muzeju Nova Gradiška ni u ostavštinama obitelji koje su vezane uz neke od tih tvornica. Neke od tih tvornica ili radionica izdvajale su se svojim djelovanjem u drugim sferama života pa su, zbog svoje problematike ili inovativnosti, bile registrirane u dokumentaciji Zemaljske vlade. Tako, primjerice, postoje spisi o modernizaciji nekih mlinova, dobivanju dozvola za rad ili pak, s druge strane, spisi o stavljanju u pogon industrijskih željeznica. Među navedenima, zasigurno su najzanimljiviji ekološki spisi o utjecaju i problemima koje je lokalno stanovništvo imalo zbog rada tvornica.

U arhivskoj dokumentaciji mogu se naći podaci o inspekcijama i dozvolama za rad pojedinim radionicama ili mlinovima koje su uvodili pogon na benzinski motor ili su uvodili parni pogon poput Ane Balaško⁹⁵⁵ iz Rešetara, Tomića Alberta⁹⁵⁶ iz Trnava, Pavla Didulice⁹⁵⁷ iz Medara, Stjepana Myohla⁹⁵⁸ i Julia Rottmana u Novoj Kapeli, Blaževića Luke⁹⁵⁹ iz Štivice te Včelika Rudolfa⁹⁶⁰ iz Vrbove. Svi navedeni dobili su tražene dozvole, ali morali su svoj rad prilagoditi propisanim tehničkim uvjetima pa se tako u prostorije gdje je bio smješten benzin nije smjela staviti stropna konstrukcija, potom nije bilo dozvoljeno izgraditi bilo kakve prostorije iznad benzinskih motora, morala je postojati dobra ventilacija te se gradilo s materijalima koji su bili otporniji na vatru. Uza strojarne, moralo se izgraditi još jedno spremište za jednu bačvu benzina, prostorija je također trebala biti bez stropne konstrukcije. Vrata tih prostorija, gdje su bili motori ili benzin, morala su biti željezna ili limena i to probušena. Motor se morao ograditi i iznad motora morao se instalirati dimnjak za ventilaciju strojarne. Spremišta su morala imati slične uvjete glede izvedbe stropa i vrata te su morala biti stalno zaključana s natpisom: „Opasno benzin. Pušenje strogo zabranjeno“. Zahvaljujući težim uvjetima za dobivanje dozvola za rad s benzinskim motorom ili motorom na parni pogon, izbjegnute se mnoge potencijalno opasne situacije poput požara budući da su mnogi tvornički pogoni stradavali zbog njih.

---

⁹⁵⁵ HR-HDA, UOVZ, 79., 12 – 2, 26062, 1910.

⁹⁵⁶ Ibid, 12 – 2, 27560, 1910.

⁹⁵⁷ Ibid, 12 – 2, 43436, 1910.

⁹⁵⁸ Ibid, 12 – 2, 24186, 1910.

⁹⁵⁹ Ibid, 12 – 2, 24187, 1910.

⁹⁶⁰ Ibid, 12 – 2, 30731, 1910.

O uvjetima poslovanja navedenih tvornica gotovo je nemoguće pronaći arhivsku dokumentaciju, ali jedan primjer problema s kojima se susretalo „Dioničarsko društvo Ratkovica“ govori o tome kako se takva velika rudna industrija susretala sa sličnim problemima kao i većina tvrtki na širem području Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Točnije, nije mogla biti sufinancirana od Ministarstva trgovine te je imala problema s konkurentnošću na zajedničkom tržištu zbog primata koji su imale ugarske tvrtke. „Dioničarsko društvo ugljena Ratkovica“ i tvornica „Nerosin“ poslali su dopis⁹⁶¹ Ministarstvu trgovine Ugarske kako ne očekuju od njih nikakav oblik sufinanciranja budući da su svjesni zakona prema kojem se ne može financirati tvornica ako slična takva tvornica već postoji u Ugarskoj. U dopisu je tražena promidžba i reklama, time što se Ministarstvo moli da Vlada neke svoje potrebe namiruje i kod njih budući da su njihovi proizvodi, točnije crna boja koju proizvode, izrazito konkurentni zbog niskih cijena⁹⁶². Također, navedene tvrtke, koje su bile dio rudne industrije Ratkovica, konkretno traže preporuke u određenim sektorima djelatnosti poput željeznica, brodova, kao i kod konkretnih austrijskih i ugarskih tvrtki kako bi im mogli ponuditi svoju robu.

Promjene u uvjetima rada i svoja prava radnici u novogradiškom kotaru pokušali su ostvariti osnivanjem Hrvatskoga radničkog društva u Novoj Gradiški 1906. U skladu s tendencijama u ostatku Kraljevine Hrvatske i Slavonije te u novogradiškom kotaru, obrtnici su bili ti koji su zbog nezadovoljstva oko radnih satnica organizirali prve štrajkove strukovnih obrtnika, a ne tvornički radnici. Početkom 1906., prema pisanju *Hrvatskog radnika*⁹⁶³, organiziran je prvi sastanak oko 200 radnika. Predsjednik skupštine bio je Julije Topolović, a tajnik Gjuro Grahovac. Novogradiško radničko društvo stvoreno je pod patronatom Hrvatske čiste stranke prava, u njihovu radu podupirao ih je Ivan Zatluka i vođa hrvatskog radništva Mirko Pisačić Hižanovečki. Predsjednik Hrvatskog radničkog društva u Novoj Gradiški bio je Julije Topolović, podpredsjednik Josip Mateković i tajnik Grahovac, a upravni odbor sastojao se od tesara, krojača, brijača, postolara, opančara, težaka i stolara. Strukovne organizacije bile su autonomne, ali su se po pitanjima stranačkoga programskog djelovanja usuglašavale i djelovale zajedno. Zaključci prve sjednice novoosnovane stranke bili su usmjereni prema želji za ostvarenjem radničkih prava, misli i sloboda te protiv izrabljivačkoga kapitalističkog djelovanja, kao i mađarskog utjecaja. Novogradiško radništvo bilo je dobro organizirano, o

---

⁹⁶¹ HR-HDA, PRZV, 78., 6 – 14, 1592/1911.

⁹⁶² Ibid. Njihovi proizvodi bili su crna boja, cinkova boja, boje željeznog oksida, boje protiv hrđe. Navedeni proizvodi proizvedeni su iz rudača rudnika Ratkovica.

⁹⁶³ *Hrvatski radnik: glavno glasilo Hrvatske radničke stranke.*, br. 2, god. XII (Zagreb), 20. 1. 1906.

čemu svjedoči podatak⁹⁶⁴ o zajedničkoj skupštini s brodskim radnicima na kojoj je bilo 600 radnika uključujući tvorničke radnike. Radništvo se sastajalo svaku nedjelju, a odbor češće. Njihov rad kontrolirao je kotarski predstojnik Milan Mrkšić koji se suprotstavljao⁹⁶⁵ njihovu djelovanju i prijavljivao ga vlastima⁹⁶⁶.

Većina radnika u novoosnovanim većim tvornicama bili su strani državljani koji su kao najamni radnici s određenim strukovnim iskustvima doseljeni na područja Cernika i Nove Gradiške. Obično su se doseljavali s obiteljima te su dobivali i stanove u kojima su boravili. Očito je potreba za zaposlenjem radnika iz drugih dijelova Monarhije bila vezana uz njihovu stručnu osposobljenost, pojačano iseljavanje lokalnog stanovništva u Ameriku te potrebu lokalnog stanovništva za radom na sezonskim poslovima⁹⁶⁷. Odljev radne snage iz tvornica i odlazak poljoprivrednika utjecali su na promjene na tržištu rada. Vlasnici tvornica više su zapošljavali radnike iz drugih dijelova Monarhije ili su pak podizali plaće kako radnici ne bi odlazili radi sezonskoga poljoprivrednog posla kući. Velik problem bilo je i pitanje mjesta stanovanja jer radnici često nisu imali normalan smještaj pa su stoga poslodavci⁹⁶⁸ često razmišljali bi li besplatno radnicima i njihovim obiteljima dali smještaj ili pak uz neku odštetu.

Prijave obrtnih i tvorničkih namještenika okružnim blagajnama za osiguranje u slučaju bolesti nisu rađene na redovitoj osnovi, tj. izostajalo je to od strane poslodavaca uslijed čega su morale uredovati obrtne oblasti. Pojavom prvih većih tvornica u novogradiškom kotaru, javljaju se i prve blagajne privatnih udruženja. Tako iz arhivske dokumentacije⁹⁶⁹ novogradiške opće bolnice saznajemo za blagajnu parne pilane „Marijevac“ i blagajnu pilane Ivana Turkovića iz Okučana. Blagajne obrtnih zborova i privatnih udruženja imale su mali broj članova pa nisu ni mogle ispravno raditi. Tijekom 1900. godine došlo je do reforme okružnih udruženja tako što je iniciran osnutak središnje blagajne, čime bi se organiziralo ravnomjerno postupanje s bolesnim radnicima te bi se poslodavcima omogućilo da imaju veći nadzor nad radnicima. Zakonom iz 1901. o podupiranju radnika u slučaju bolesti, promijenjena je situacija time što su uvedene strukovne i specijalne blagajne poput okružne blagajne za potporu bolesnika, blagajne potpore bolesnicima kod poduzetničkih pogona, blagajne potpore bolesnika kod građevinskih poduzetnika, blagajne obrtnih zborova, rudarske

---

⁹⁶⁴ *Hrvatski radnik: glavno glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 1., god. XII (Zagreb), 7. 1. 1906., br.1.

⁹⁶⁵ HR-HDA, UOZV, 79., Pravila Društva, 1525, 23732, 13-4, 55504 /1906.

⁹⁶⁶ *Hrvatski radnik*, br. 4., god. XII. (Zagreb), 23. 2. 1906.

⁹⁶⁷ Zimi je bio manji nedostatak radne snage, ali u proljeće i ljeto nedostatak radne snage izrazito se opazio. Seoski radnici napuštali su rad u tvornici zbog seoskoga gospodarskog posla koji im je bio primarno sredstvo za život, kao što su uz njega bili i tradicionalno vezani.

⁹⁶⁸ Postoje slučajevi kao što je naselje Marijevac koje je umjetno naseljeno i napravljeno za radnike paropilane „Marijevac“.

⁹⁶⁹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond 118, kutije 24 – 30, Prijemni zapisnici 1910.

bratovštine i blagajne privatnih udruženja. Tek 1907. donesen je zakon⁹⁷⁰ o osiguranju obrtnih i trgovačkih namještenika za slučaj bolesti i nezgode te je tada stvoren Zemaljski ured za potporu radnika sa središtem u Zagrebu koji je vodio nadzor nad čitavim institutom osiguranja i nad prijeporima poslodavaca i radnika. Osiguranje je, prema tom zakonu, provodila Zemaljska blagajna za Hrvatsku i Slavoniju pomoću okružnih i poduzetničkih blagajni. Uvedeno je obvezatno osiguranje, prijava, prinos, isplata potpora i odšteta za slučaj bolesti i nezgoda te je također zakonom⁹⁷¹ propisan način o sastavljanju i podnošenju prijava o nezgodama.

Okružna zborna potporna blagajna u Novoj Gradiški prestala je s djelovanjem 1. srpnja 1909., isto kao i tvornička blagajna pilane Ivana Turkovića u Okučanima, a zbog Zakona o osiguranju obrtnih i trgovačkih namještenika koji je stupio na snagu 1. srpnja 1909. i kojim je uveden središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu.

Promjenom zakona smanjuje se djelokrug rada obrtnih zadruga na pomoć pri pokopu te na pomoć pri liječenju članova. Krajem 19. stoljeća djelovale su zadruge u Novoj Kapeli s 40 članova, u Staroj Gradiški s 18 članova, u Okučanima je zadruha imala 60 članova te je u Starom Petrovu Selu imala 30 članova. Već 1902., prema izvještaju, postoji obrtna zadruha samo u Okučanima⁹⁷² i u Staroj Gradiški, da bi u izvještaju iz 1907. bila spomenuta samo obrtna zadruha u Okučanima.

Na temelju usporedbe triju godina⁹⁷³ za koje su dostupni podaci okružnih blagajni, može se reći da je godišnji prosječni broj članova bio 203 ljudi. Prihodi blagajne od članarina i prinosa članova bili su tijekom dvije godine duplo viši od prihoda poslodavaca dok su ostali prihodi bili zanemarivi. Blagajna je tijekom 1907. imala 40% bolji prihod od 1906. te je tijekom te 1907. blagajna imala deset puta bolji prihod od 1908., da bi se u 1909. zatvorila temeljem Zakona koji je stupio na snagu 1. srpnja 1909.

Izdaci blagajne bili su u domeni novčanih naknada za hranu, troškova lijekova, troškova bolnice, liječničkih troškova, posmrtna pripomoći, njegovateljske pomoći, porođiljne pripomoći, kupališnih troškova, troškova grijanja te troškova birokracije. Najveći iznosi otpadali su na bolničke pristojbe te na ljekarničke i liječničke pristojbe i plaće.

Podaci koji postoje za tvorničku blagajnu parne pilane „Marijevac“ pokazuju da je pilana imala više članova nego obrtna okružna blagajna u Novoj Gradiški te je tijekom

---

⁹⁷⁰ *Izvješća*, Požega, 1907. Zakon se primjenjivao od 1. 7. 1909.

⁹⁷¹ *Izvješća*, Požega, 1910. 13/12. Zakonom od 1909. br. 51717.

⁹⁷² Ima 74 članova dok u Staroj Gradiški ima 16 članova.

⁹⁷³ *Izvješća* za godine 1906., 1907. i 1908.

1908./1909. broj članova tvorničke blagajne u prosjeku bio 446 člana, a od 1911. do 1914. prosječan broj je bio 257. Zbog većeg broja radnika, prihodi radnika su bili veći od prihoda okružne blagajne, a prihodi poslodavaca su, isto kao i u okružnoj blagajni, bili dvaput manji nego prihodi radnika dok su ostali prihodi u blagajni bili slični kao prihodi poslodavaca. Rashodi su također bili u domeni ljekarničke i liječničke pomoći te bolničkih troškova s izuzetkom razlike u rashodima u domeni kupališnih i primaljskih troškova, što je pokazatelj toga da je bilo žena radnika, kao i radnika koji su trebali njegu u nekim od tadašnjih toplica. Tijekom 1909./1910. poboljšavaju se uvjeti rada i pojačavaju se kontrole zbog čega su okružne blagajne više surađivale i s nadzornim redarstvenim djelatnicima. Redarstvu se trebalo podnositi izvješća kako bi se moglo točno odrediti kako su nastajale ozljede na radu. Također, općine sve više sudjeluju u procesu istjerivanja plaćanja troškova liječenja budući da su one stupanjski više od okružnih blagajni u nadzoru plaćanja, a ako se plaćanje liječenja nije namirivalo, onda je to potpadalo pod djelokrug općina.

Mjere sigurnosti na radu sa strojevima bile su nešto bolje nego u početnim fazama uporabe strojeva, radnici nisu željeli raditi sa strojevima koji su im poboljšavali sigurnost rada jer su usporavali proces rada. Budući su bili plaćeni komadno, radnici su ponekad i nauštrb zdravlja i sigurnosti radije radili bez sigurnosnih mjera. Ideja zaštite na radu polako je, povećanjem broja radnika, kao i pojavom drugačijih strojeva, zaživjela. Navedeno se moglo vidjeti i u činjenici da su sve tvornice – gdje su postojali motori koji su radili pomoću osnovnih sila⁹⁷⁴ ili gdje nije bilo motora, a bilo je više od 20 radnika⁹⁷⁵, prije izgradnje same tvornice ili smještaja tih motora – morale imati dozvole i uvjete u svrhu očuvanja života i zdravlja radnika.

Gospodarska djelatnost novogradiškoga kotara nije odudarala od cjeline Požeške županije, pogotovo kad je riječ o poljoprivredi, budući da se većina stanovnika bavila prvenstveno primarnom djelatnosti. Novogradiški kotar ipak nije u potpunosti pratio gospodarske tendencije regije pa ni Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Gospodarski razvoj kotara Nova Gradiška tekao je usporenijim tempom nego što je to bilo u prosjeku Požeške županije ili pak u Požeškom i Brodskom kotaru. Veća je sličnost novogradiškoga kotara s daruvarskim, novskim ili pak pakračkim kotarom u regiji nego s područjem gdje su postojala dva grada: Požega i Brod. Novogradiški kotar u svom je gospodarskom razvoju bio

---

⁹⁷⁴ Osnovne ili fundamentalne sile dijele se na: gravitacijsku, elektromagnetsku, kao i na slabu.

⁹⁷⁵ *Izvješća*, Požega, 1909., 185. Prema zakonskom čl. 27. iz 1893. i provedbenoj naredbi od 22. lipnja 1895. br. 18490 te prema Zakonu o zaštiti obrtnih i tvorničkih namještenika protiv nezgoda i o obrtnim nadzornicima iz 1894.

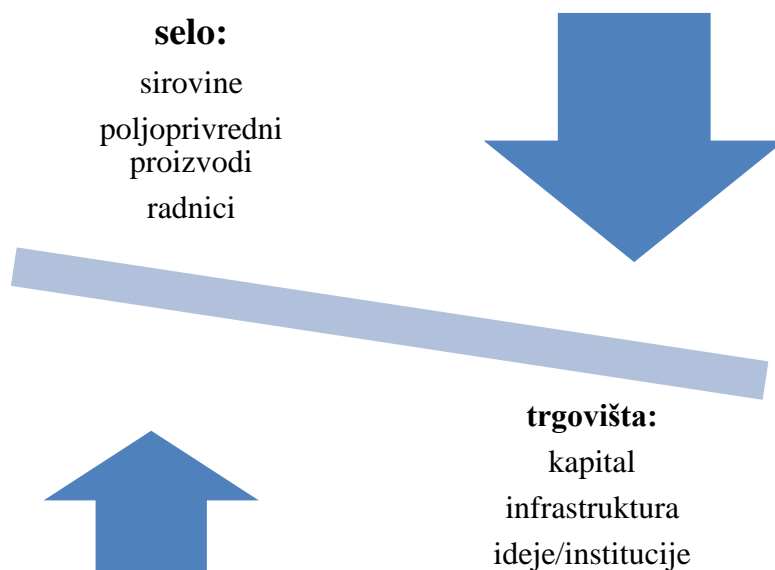
determiniran ekološkom problematikom nedovoljno regulirane rijeke Save i mnogih potoka koji su, zajedno s graničnim močvarnim područjima Lonjskog polja i Jelas polja, bili otegotni faktori za kvalitetan razvoj poljoprivrede. Ekološka problematika neadekvatno obrađenih poljoprivrednih površina bila je udružena s problematikom tradicionalne tropoljne obrade zemljišta, što se najbolje uviđa u trenucima prelaska sa zadružnoga gospodarenja na individualno gospodarenje imanjima. Seljaci, zbog vanjskih okolnosti poput poplava, suša i nedovoljne gospodarske edukacije, ne uspijevaju preživljavati zbog čega je pojava gladi povezana uz orijentiranje na nove poljoprivredne kulture, poput uzgoja šljiva, ili pak okretanja tradicijskim kulturama koje su bile razvijenije tijekom perioda Vojne krajine, poput uzgoja dudova svilca ili medarstva. U usporedbi s Požeškim kotarom, novogradiški kotar imao je više zadružnih gospodarstava koja su se teže prilagođavala individualnom gospodarenju, kao što je, u usporedbi s brodskim krajem, novogradiški kraj postao izoliraniji ukidanjem parobrodske postaje 1892. u Staroj Gradiški.

Iako je razvoj željezničke mreže na gradiškom području dao svojevrsni zamah gospodarskom napretku kraja, on je prije svega poslužio pojavi malih tvornica i izvozu sirovina, a manje napretku šireg područja. Novogradiški kotar gospodarski razvoj doživljava od 1890. do 1900. kada dolazi do povećana iskorištavanja prirodnih resursa poput ugljena i šuma, čime se on ne razlikuje od ostatka Slavonije. Tijekom tog razdoblja ondje se, osnivanjem većeg broja industrijskih postrojenja na vlastelinstvu Cernik, naseljava veći broj radnika i poduzetnika iz drugih krajeva Monarhije. U tom razdoblju novogradiški kotar po broju malih industrija biva napredniji od kotara Brod, otvara se ugljenokop Ratkovic, organizirana je Gospodarska izložba te su življi i dinamičniji socijalno-ekonomski te politički odnosi utjecali na povećan zamah u gospodarskom razvoju. Međutim, ako se taj razvoj sagledava u širem kontekstu prosjeka Požeške županije i Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kotar Nova Gradiška ne razvija se dovoljno brzo te već u sljedećoj dekadi, od 1900. do 1910., postaje nazadniji od broskog kotara, prosjeka Požeške županije i Kraljevine.

Ukupni udio stanovništva u poljoprivredi smanjuje se, ali nedovoljno brzo, čime novogradiški kotar zaostaje i ne postaje konkurentan u obrtu i trgovini. Obrt i trgovina i dalje su usko vezani uz prirodne resurse i poljoprivredna dobra jer poljoprivrednik biva ujedno i obrtnik dok se trgovina pretežno bazira na izvozu stoke, šljiva i šumske građe. Male industrije u kotaru bile su vezane uz prerađu šumske građe, rudna bogatstva i proizvodnju kemijskih proizvoda. Tradicionalno je selo bilo više vezano uz primarnu djelatnost dok su veća mjesta, kao i trgovišta, bila orjentiranija na trgovinu i obrt. Sa sela su dolazile sirovine i poljoprivredni

proizvodi koji su se dopremali na sajmove ili na utovarne postaje trgovišta i većih mjesta otkud su se željezničkom mrežom izvozili dalje prema centrima Monarhije. Također, radnici i šegrti bili su oni koji su migrirali u veća mjesta kao najamna radna snaga dok su trgovišta/gradovi bili centri u kojima se sve odvijalo, seljaci su u trgovištu mogli dobiti bankarski kredit, izložiti svoju robu na izložbi ili prodati je na sajmu, dobiti savjet gospodarske podružnice ili „mladicu“ nove poljoprivredne kulture iz školskog vrta, mogli su postati članom nekoga gospodarskog društva ili pak, zahvaljujući utovarnim željezničkim postajama, izvesti svoju robu. Gospodarska međuovisnost sela i trgovišta bila je neophodna, ali utjecala je i na disbalans raznolikih zvanja i zanimanja u korist primarne djelatnosti. Kotar Nova Gradiška krajem 19. i početkom 20. stoljeća bio je pretežno ruralni kraj, orijentiran prije svega na primarnu djelatnost koja se nije adekvatno prilagođavala tržištu, kao što udio djelatnog stanovništva u sekundarnoj i tercijarnoj djelatnosti nije rastao adekvatno brzo, čime cijeli kraj nije uspijevaio biti gospodarski konkurentnim u regionalnom pa i širem kontekstu Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Grafički prikaz 6. Gospodarska međuovisnost sela i trgovišta u kotaru Nova Gradiška

8. ŠKOLSTVO U KOTARU NOVA GRADIŠKA

8.1. Školsko nasljeđe Gradiške pukovnije i civilnoga dijela gradiškog područja

Školski sustav širega gradiškog područja, što civilnog, što vojnog, bio je pod utjecajem dvaju različitih sustava koji su ostavili traga na daljnjem razvoju školstva u tom području. U vojnom dijelu gradiškoga kraja na snazi je bio spoj državnoga i crkvenoga školskog sustava dok je u cerničkom kraju školstvo bilo pod utjecajem franjevac. Naime, u cerničkom kraju djelovale su dvije vjerske zajednice koje su samostalno organizirale školsku izobrazbu u sklopu svoga vjerskog programa. Tako su franjevci u Cerniku organizirali nastavu u prostorijama samostana od 18. stoljeća. Sličan način organiziranja nastave bio je u židovskoj školi koja je djelovala u prostorijama cerničke židovske zajednice. Škola je započela svojim radom 1861.⁹⁷⁶ te je imala tridesetak učenika.

Zahvaljujući tim vjerskim institucijama, djeca sela cerničkoga kraja imala su obrazovni sustav koji, prema izvještaju Požeške županije iz 1790., nije bio isplativ budući da „Mladež ne polazi školu kako bi trebalo, jer je zaokupljena domaćim poslovima. Tako se plodovi tih škola ne slažu s troškovima za njih.“⁹⁷⁷ Prema istim izvještajima, djeca nisu trebala učiti pisanje, računanje i pjevanje, već samo osnove kršćanske vjere budući da se smatralo kako im je to dovoljno, što je bilo izravno povezano s financijskim troškom gradnji škola i organiziranja odgovarajućega kadra budući da su to franjevci činili besplatno. Tek razvojem obrtnog zbora u Cerniku i povećanom potrebom za izobrazbom šegrta, Požeška županija priznala je rad franjevac cerničkoga samostana te je bilo naloženo općini da u ime nagrade tadašnjem fratri koji je podučavao djecu jednokratno isplati 20 forinti⁹⁷⁸. Izgradnjom državne škole 1859. u Cerniku, polako je nestajala potreba za vjerskim školama pa su djeca iz trgovišta Cernik, sela Mala, Giletinci i rimokatoličke Šumetlice sve više pohađala tu školu.

Ostala sela civilnog dijela gradiškoga kraja nisu imala organiziranu nastavu te je tek raznim inicijativama krajem 19. stoljeća započela gradnja škole u Baćindolu koja je bila zajednička škola za Banićevac, Bukovicu, Opatovac i Baćindol.

---

⁹⁷⁶ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 301. Nepoznato je dokad je ta škola djelovala.

⁹⁷⁷ Ibid, Cernik, 1980., 296, Izvješće požeške županije 31. 5. 1790., J. KEMF, *Požega*, Jastrebarsko, 2010., 233.

⁹⁷⁸ Ibid, Cernik, 1980., 297.

Školski sustav u gradiškom vojnom uređenju razvio se također iz franjevačkog utjecaja⁹⁷⁹, što iz njihova djelovanja u utvrdi Stara Gradiška do druge polovice 18. stoljeća kada se dio franjevac iz samostana i iseljava, što iz djelovanja u sklopu novoosnovane Gradiške pukovnije. Obuka koju su vodili franjevci organizirana je u vidu poduke o nauku vjere, početnom čitanju, pisanju i računanju. Prema *Gradi za povijesti školstva u Kraljevinama Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*⁹⁸⁰, u Gradiškoj pukovniji 1755. bilo je 17 škola. Od 1764. u svakom stožernom mjestu bilo je određeno da se mora organizirati ili podići jedna škola⁹⁸¹. Prva škola u novoosnovanoj Novoj Gradiški nalazila se u prostorijama časničkog stana⁹⁸² te je daljnja briga o školskom sustavu bila odgovornost pukovnije. U početku su dječaci i djevojčice školu polazili zajedno. U svrhu što bolje organizacije i izobrazbe učitelja, od 1774. graničarske je škole je trebalo ustrojiti poput onih u Beču tako da je po jedan učitelj iz pukovnije morao ići na obuku u Beč kako bi se posvetio učenju pedagogije. Kada bi se vratio, održavao bi predavanja drugim učiteljima te ih je na taj način obrazovao za daljnji rad u drugim satnijama.

Naredbom iz 1780., svako satnijsko mjesto trebalo je imati po jednu učionicu. Na taj način podizane su prve trivijalne škole s trima razredima. Ubrzo je ta odluka 1792. promijenjena te je svako drugo satnijsko središte moralo organizirati po jednu učionicu. U Gradiškoj pukovniji tako su bile organizirane učionice u mjestima Lipovljani, Novska, Okučani, Nova Gradiška, Staro Petrovo Selo, Oriovac i Sibinj. Ostale učionice nastavile su s radom te ih je financirala općina, a ove su bile financirane o državnom trošku. U pukovniji je postojala i glavna škola koju su pohađali najbolji učenici iz trivijalnih škola. Nastava se odvijala na njemačkom jeziku. Seljaci su često bili protiv trivijalnih škola misleći da su im djeca potrebna kao ispomoć u radu na polju te su ih nevoljko slali u škole. Budući da je bio suvremenik, ali i porijeklom iz Svinjara, Matija Antun Relković možda je najbolje opisao stanje školstva u Slavoniji pa i u Gradiškoj pukovniji. U prvom dijelu *Satira iliti divjeg čovika*, Satir navodi kako Slavonci ne žele svoju djecu slati u škole već im radije djeca pomažu oko stoke ili se pak zabavljaju raznim običajima koji ih kvare. U drugom dijelu *Satira iliti divjeg čovika*, situacija se nakon 16 godina u Slavoniji promijenila te djeca idu češće u školu, a osim toga Slavonac više nije slao samo mušku djecu u školu već i žensku kako bi djevojčice postale

---

⁹⁷⁹ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1988., 38.

⁹⁸⁰ Antun CUVAJ, *Gradi za povijest školstva*, Svezak I, Zagreb, 1910., 497.

⁹⁸¹ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br.209/98. Nastavu su izvodili do 1765.

⁹⁸² Ibid, Kasnije je premještena u državni stan na drugoj lokaciji.

dobre zaručnice i kućanice. Prema Relkoviću, djeca su očito u Novoj Gradiški rado odlazila u školu i obrazovala se za časnike.

„Ti otiđi u Novo Gradiško
i propitaj po drugima seli,
kako dica napreduju friško,
u nauku, tko što više želi.
I ondi ćeš naći skula dice
koja prije biau Satira,
ali onda učiše knjižice
pa sad gledaj krasnih oficira...“⁹⁸³

U trivijalnim školama učilo se čitanje, pisanje i nauk vjere. Rimokatolički i pravoslavni nauk vjere poučavali su svećenici bez naknade. Djeca su u školu išla dvije ili tri godine, a počela su polaziti školu u osmoj ili devetoj godini života. Razlika je postojala između škola po satnijama i onih u stožernim mjestima. Često su djeca seljaka kasnije kretala u školu i neredovitije ju pohađala, što je učestalo imalo za posljedicu odustajanje od školovanja. Zbog tog običaja, uvedena je i „opetovnica“ kao vid dodatna školovanja koje se odvijalo nedjeljom po dva sata do navršene 16. godine života. Problem pohađanja škola povećao se naredbom iz 1829. po kojoj su sva veća sela morala osnovati narodne učionice. Prema pisanju učitelja u školskim spomenicama,⁹⁸⁴ škole u Gradiškoj pukovnji bile su organizirane u selima: Orubici 1774., Ljupini 1861., Svinjaru 1830., Mačkovcu 1839., Okučanima 1803., Sičama 1831., Lazama 1830., Crnogovcima 1830., Štivici 1830., Starom Petrovu Selu 1802., Dragaliću 1833., Novoj Kapeli 1830. i Seocu 1831. Obično su prve školske učionice po selima Gradiške pukovnije bile organizirane u jednoj prostoriji privatnoga stambenog objekta. Ako je bila riječ o sjedištu satnije, onda se nastava održavala u nešto boljim uvjetima pa su u nastavne svrhe ili građeni novi objekti ili korišteni stariji zidani objekti. U slučaju epidemije neke bolesti ili elementarne nepogode, nastava za učenike dvaju susjednih sela bila bi održana u jednom mjestu koje je imalo bolje uvjete rada ili gdje su bile čvršći zidani objekti. Nešto je bolji bio polazak u školu djece imućnijih seljaka ili djece iz trgovišta. Takva djeca nisu bila toliko zaposlena radom u gospodarstvu, nego su njihovi roditelji željeli da nauče njemački jezik kako bi lakše radili kao činovnici Gradiške pukovnije. S vremenom su uvođeni i novi predmeti u trivijalne škole, poput mjerenja i crtanja te gospodarstva. Uzorni učenici dobivali bi stipendije

⁹⁸³ A. CUVAJ, *Građa za povijest školstva*, Svezak I, Zagreb., 1910., 499.

⁹⁸⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Pučke škole kotara Nova Gradiška, Adžamovci inv. 54, Bačindol inv. 55, Cernik inv. 64, Crnogovci inv. 65, Davor inv. 67, Dragalić inv. 71, Ljupina inv. 84, Mačkovac inv. 85, Nova Kapela inv. 90, Novi Varoš inv. 91, Okučani inv. 92, Orubica inv. 94, Seoce inv. 99, Siče inv. 100, Staro Petrovo Selo inv. 106, Štivica inv. 108, Tisovac inv. 110, Vrbova inv. 114.

te su mogli polaziti glavnu školu i pripremati se za učiteljske ili matematičke škole. Tako je u Novoj Gradiški⁹⁸⁵ 1800. otvorena djevojačka škola, a 1816. otvorena je matematička škola koju su polazili samo mladići. Matematička škola 1858. postala je pukovnijska škola za izobrazbu kadeta te je postojala do ukinuća Vojne krajine. Dotadašnja glavna škola 1871. postala je građanska škola.

U Novoj Gradiški⁹⁸⁶ s vremenom se školska obuka više nije mogla održavati u manjim prostorima te je izgrađena nova školska zgrada, i to 1836. na prostoru kapetanova vrta. Novosagrađeni objekt funkcionirao je kao škola do 1896. U svrhu proširenja obrazovanja, kao i prilagodbe svakodnevnom životu, od 1808. započela je obuka u pčelarstvu, a od 1853. predavalo se voćarstvo i svilogojstvo te je postojala inicijativa da se pored svake škole osnuje pokusni vrt za praktičnu nastavu. Od 1855., glavna škola imala je četiri razreda te su se u njoj predavali vjeronauk, „pouka o jeziku⁹⁸⁷“, „račun“, pisanje i pjevanje. Svi oni koji su završili četvrti razred glavne škole, mogli su ići na daljnje školovanje u gimnaziju. Ako je netko završio trivijalnu školu, trebao je završiti i četvrti razred glavne škole kako bi mogao dalje na školovanje. U djevojačkim pak školama u početku se učio isključivo ručni rad, da bi kasnije, od 1825., bila uvedena i obuka u čitanju, pisanju i računanju⁹⁸⁸. Nedostatak obrazovnoga kadra bio je veliki problem za Vojnu krajinu pa se po tome nije izdvajala ni Gradiška pukovnija. Njemački pedagoški stručni kadar bio je diljem Monarhije pozivan za rad na područje Vojne krajine. Nastava na taj način nije poboljšana budući da se službovanje u Vojnoj krajini shvaćalo kao kazna⁹⁸⁹. Kao efikasnija metoda poboljšavanja uvjeta rada i obrazovanja, pokazalo se organiziranje pomoći učiteljima pri radu, tako što su uspješni mladići bili osposobljeni kao pomoćnici učiteljima.

Kasnije se raznim sustavnijim mjerama – poput organiziranja tečajeva, dijeljenjem stipendija ili poticanjem školovanja uspješnih seoskih učenika u glavnim školama trgovišta ili štaba – pokušavao stvoriti veći obrazovni kapacitet lokalnog stanovništva. Osim navedenih mjera, učenici i mladići poticani su na odlazak u škole izvan mjesta: poput matematičke škole u Vinkovcima, na ispite za školske pomoćnike ili pak na dodatno školovanje za nadučitelje u Ljubljani⁹⁹⁰. Na kraju godine, poslije završenih ispita, za odličan uspjeh učenicima su dijeljeni

---

⁹⁸⁵ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 41.

⁹⁸⁶ *Školska spomenica*, 151, GMNG, ul. br. 209/98.

⁹⁸⁷ Ibid.

⁹⁸⁸ Ibid, 141. Roditelji djevojčica znali su se buniti zato što su one morale učiti nešto drugo osim ručnog rada pa je stupila na snagu odredba kojom bi bile one djevojčice koje ne bi učile nove predmete bile isključene iz škole.

⁹⁸⁹ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1988., 262.

⁹⁹⁰ *Školska spomenica*, 159, GMNG, ul. br. 209/98.

novac, knjige ili odjeća⁹⁹¹ te ih se i na taj način poticalo na daljnje školovanje. S vremenom su i učitelji dobivali nagrade za svoj rad ili su pak svoj materijalni položaj mogli popraviti privatnim podučavanjem koje se do 1844. moglo odvijati u školskoj zgradi zajedno s redovnim podučavanjem. Tijekom 1835., otvoren je u glavnoj školi u Novoj Gradiški tromjesečni praktično-pedagoški tečaj⁹⁹² nakon kojeg su kandidati bili osposobljeni za pučkog učitelja ili pomoćnika. Tijekom 1850-ih, svaki učitelj koji je tijekom svoje naobrazbe dobivao potporu od Krajiške imovne zaklade morao se obvezati na to da će nastaviti služiti kao krajiški činovnik barem deset godina⁹⁹³, kao što je i učiteljima iz Provincijala bilo zabranjeno migrirati u krajiški dio bez posebne dozvole ministarstva. Od 1866., polagali su se u pukovniji ispiti za nadučitelja ili trivijalnog učitelja temeljem ispitnih pitanja koja su bila dostavljana iz Beča za tu svrhu, a taj je način rada postojao do 1868. Prema informacijama iz *Školske spomenice* više pučke škole u Novoj Gradiški, plaće učitelja⁹⁹⁴ bile su do 1821. okvirno 150 forinti, zajedno s mogućnošću korištenja stana. Plaće su 1821. godine povećane na 180 forinti za učitelje⁹⁹⁵, a već 1852. na 200 forinti⁹⁹⁶. Uslijed daljnjih reorganizacija, 1858. plaće učitelja⁹⁹⁷ bile su povećane na 500 forinti s pravom promaknuća na 600 forinti nakon deset godina službovanja.

Ukidanjem Vojne krajine, uvodili su se novi zakoni u prijelaznom periodu koji su služili stvaranju preduvjeta za izjednačavanje cjelokupnoga školskog sustava na civilnom i vojnom području. Tako su zakoni iz 1871. i 1880. donijeli neke novine u organizaciji škola i školskom sustavu⁹⁹⁸.

Građanska škola u Novoj Gradiški otvorena je 1872.⁹⁹⁹ Podučavanje je bilo na hrvatskom, ali i na njemačkom jeziku. Do 1871. postojale su u Vojnoj krajini općinske, trivijalne i glavne škole. Zakonom iz 1871., to je promijenjeno tako da su poslije pučke škole (četiri razreda) djeca mogla prijeći u višu pučku školu, tzv. građansku školu. Četiri razreda bivše glavne škole bila su četiri niža razreda građanske škole. Postupno su se počeli osnivati i viši razredi te je škola imala osam razreda. Školska dužnost u selima je trajala šest godina,

---

⁹⁹¹ Ibid, Ovisno o periodu i potrebama, tako su seoska djeca dobivala odjeću, a gradska knjige.

⁹⁹² Ibid, 151. Zajedno sa Zemunom i Petrovaradinom.

⁹⁹³ Ibid, 155. Ako nije bio u mogućnosti raditi tih deset godina na području Vojne krajine, onda je morao vratiti razmjernu svotu novca koju je dobio iz zaklade.

⁹⁹⁴ Ibid, 156. To se, također, odnosilo i na plaće učiteljica. Nadučitelj imao je 240 forinti, a pomoćni učitelj 45 forinti.

⁹⁹⁵ Ibid, 156. Nadučitelj imao je 300 forinti, a pomoćni učitelj 60 forinti.

⁹⁹⁶ Ibid, 156. Ravnatelji glavnih škola imali su plaću 700 forinti godišnje, trivijalni su imali 350 forinti godišnje, a školski pomoćnici 200 forinti godišnje.

⁹⁹⁷ Ibid.

⁹⁹⁸ Ibid, 164 „Školski propisi o pučkom školstvu u Vojnoj Krajini“, 1871.

⁹⁹⁹ Ibid, 165.

a u trgovištima osam godina. Svrha građanske škole bila je da učenike bolje pripremi za srednju školu.

U nižim pučkim školama bili su, prema zakonu iz 1871., zastupljeni ovi predmeti: „nauk vjere, hrvatski, njemački jezik, račun, prirodopis, prirodoslovlje, zemljopis i povijest, krasopis, mjerstveno likoslovlje, pjevanje, gospodarstvo te su djevojčice radile ženske ručne radnje i kućanstvo“¹⁰⁰⁰. U građanskim školama postojali su još: fizika te računarstvo i knjigovodstvo. Tijekom 1873., uveden je i latinski jezik¹⁰⁰¹, a od te su godine i djevojčice mogle polaziti građansku školu te su morale pohađati ručni rad i kućanstvo kao u pučkim školama. Ubrzo je razrađena obrazovna osnova kršćanskog nauka u općim pučkim i građanskim školama, kao što je i ženki ručni rad obuhvaćao raznolike vrste krojenja, šivanja, kačkanja, vezenja i sl. Zbog pomanjkanja praktične osnove, u školama je ponovo uvedena nužnost postojanja pokusnog vrta¹⁰⁰², gdje su se djeca podučavala vinogradarstvu, vrtlarstvu i voćarstvu. Učenike se tijekom školovanja pratilo i vrednovalo u marljivosti, polasku škole i ćudoređu te ih se i fizički kažnjavalo¹⁰⁰³ u slučaju prijestupa, laganja i nećudoredna ponašanja. Promjene su nastale i u učiteljskim plaćama pa su one od 1871. u pučkim školama iznosile 300 forinti za učitelje, a za podučitelje 200 forinti godišnje s ogrjevom od šest hvati drva te stanom na korištenje. Učiteljske naknade u općim pučkim školama isplaćivale su školske blagajne u koje su općine doprinosile 20% za tzv. školski namet. Učitelji građanskih škola dobivali su kao zemaljski činovnici svoje naknade iz blagajne kraljevskoga poreznog ureda.

---

¹⁰⁰⁰ Ibid.

¹⁰⁰¹ Ibid, 170. Postojalo je do 1880.

¹⁰⁰² Ibid, 173. Pokusni vrt trebao je biti blizu škole s 3 000 m², u vrtu je trebao biti i pčelinjak. Korist od vrta imao je učitelj koji ga je trebao obrađivati, ali ujedno je morao na godišnjoj razini dijeliti oplemenjene voćke općinarima.

¹⁰⁰³ Ibid, 174. Djevojčice se nije smjelo fizički kazniti.

8.2. Škole u kotaru Nova Gradiška

Spajanjem Gradiškoga okružja u Požešku županiju, u realnosti školskog sustava ništa se nije promijenilo, osim što je upravljanje bilo drugačije organizirano. Dotadašnja okružna školska blagajna postala je novoustrojena županijska blagajna¹⁰⁰⁴ u Požegi, a stvarne potrebe škola namirivale su se, kao i dotad, iz općinskih blagajni¹⁰⁰⁵. Administrativne promjene poput promjene naziva funkcije¹⁰⁰⁶ ili mjesta školskih nadzornika nisu bile od velikih važnosti za realna događanja u školama kotara Nova Gradiška. Zbog spajanja školskih sustava civilnog i vojnog dijela Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 1882. napravljena je revizija školskih sustava pa je tako sastavljen i sporazum¹⁰⁰⁷ oko pitanja financiranja škola, promaknuća učitelja, obveze pohađanja škola, osposobljavanja učitelja i zaposlenja učitelja, visine plaća, udaje učiteljica itd.

Od 1. listopada 1886. važio je zakon o korištenju hrvatskoga nastavnog jezika u građanskim školama bivšega krajiškog područja. Tijekom 1886. godine nastupila je i promjena: spajanje¹⁰⁰⁸ dvaju razreda učenika jednog spola u jedan zajednički razred obaju spolova. Zakonom iz 1888.¹⁰⁰⁹ dotadašnje građanske škole postale su više pučke škole, a škole od prvog do četvrtog razreda zvale su se niže pučke škole. U višim pučkim školama nastavu su držali osposobljeni građanski učitelji, a u pučkim školama učitelji ili učiteljice. Zakonom iz 1888. uređene su i učiteljske naknade u nižim pučkim školama dok su naknade u višim školama bile kao i 1871. godine. Učiteljice i učitelji imali su temeljnu plaću od 400 forinti godišnje, kao i stan na korištenje zajedno s 21 m³ drva za ogrjev. Ako im stan nije mogao biti na raspolaganju, onda su dobili nadoknadu od 100 forinti za najam stana.

Prema službenom dopisu iz 1883.¹⁰¹⁰, sve pučke škole bivše Vojne krajine trebale su imati školsku spomenicu¹⁰¹¹. Svaki učitelj morao je sastaviti spomenicu koja se dijelila na dva

---

¹⁰⁰⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Pučke škole, *Spomenica za nižu pučku školu Orubica* 1774-1860., inv. br. 94. (dalje *Spomenica Orubica*). Od 1. rujna 1886., naredbom Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, Odjel za bogoštovje i nastavu, prenesena je okružna školska blagajna na novoustrojenu županijsku oblast u Požegi. Naredba od 7. srpnja, br. 6268.

¹⁰⁰⁵ Ibid, *Izvjestica*, Požega, 1900., 38. U bivšem krajiškom području namirivale su se plaće učiteljskog osoblja iz 20% školskog poreza, a u građanskom dijelu plaće su isplaćivale općine iz svoje blagajne.

¹⁰⁰⁶ *Spomenica Orubica*. Dotadašnja funkcija okružnoga školskog nadzornika Antuna Otovčevića promijenila se te je on, zajedno s Gjurom Balogom, imenovan kao županijski nadzornik za Požešku županiju.

¹⁰⁰⁷ A. CUVAJ, *Građa za povijest školstva*, svezak VII., 1910., 500.

¹⁰⁰⁸ Ibid, Naredba Vlade br. 9344 dana 5. 9. 1886.

¹⁰⁰⁹ *Školska spomenica*, 177. GMNG, ul. br. 209/98.

¹⁰¹⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Siče*, inv. 100.

¹⁰¹¹ Ibid, Svaka škola mora imati školsku spomenicu i to prema čl. 42 Školskog i nastavnog reda za opće pučke i građanske škole u bivšoj Slavonskoj krajini.

dijela: „mjestopis i pravu spomenicu škole“¹⁰¹². Bilo je određeno koliko je prostora koji dio trebao zauzimati, točnije za „mjestopis“ je bila odobrena $\frac{1}{4}$, a za ostalo $\frac{3}{4}$ prostora školske spomenice. Tematski prostor vezan uz školu odnosio se na informacije o nastanku škole, posveti škole, uvjetima u školama, broju učenika te sličnim pitanja, a vremenski se odnosio na period od postanka škole do 1871. i od 1871. do 1883., tj. na sadašnjost. „Mjestopis“ se trebao voditi prema ovim pitanjima:

- „1) kako se selo naselilo, koliki je bio broj stanovnika
- 2) kakvi su stanovnici po stasu, izgledu, vjeri
- 3) nošnja, vjerski običaji, narodni običaji, bajanje, vjenčanja, sprovodi
- 4) iz koliko se ulica sastoji mjesto, javne zgrade
- 5) opis okolice, ceste, njive, zgrade
- 6) gospodarstvo
- 7) elementarne nepogode.“¹⁰¹³

Temeljem školskih spomenica, поближе se može razumjeti djelovanje pučkih škola po selima novogradiškoga kotara. U njima se vodila evidencija o broju učenika, glavnim završnim ispitima, bolestima, poplavama, crkvenim posvetama, školskim inspekcijama, kakav je bio napredak učenika i polazak u školu ili kolika je bila školska imovina. Ovisno o nadahnuću i interpretaciji učitelja, neke školske spomenice vrlo su bogato objašnjavale uvjete i svakodnevicu u školama dok su druge skromno navodile samo nužne činjenice. Uvjeti u školama novogradiškoga kotara bili su raznoliki. Prema zakonu¹⁰¹⁴ iz 1880., učiteljske plaće, skupštine školskih vijeća i održavanje te izgradnje škola bili su financirani iz školskog nameta koji je iznosio 20% izvanrednog poreza. Ako taj iznos nije bio dovoljan, onda se ostatak namirivao iz raznih fondova, zaklada i sl. Manjak pri financiranju na bivšem krajiškom području namirivao se iz krajiških imovnih općina budući da su školske općine bile članovi imovnih općina. Realnost na području bivše Vojne krajine bila je takva da se školske financijske potrebe nisu mogle namiriti ni nametom od 20% pa je, primjerice, za izgradnju škola korišten novac iz krajiških zaklada i novac iz državnih pričuva odobren za takve svrhe. Škole u civilnom dijelu Kraljevine Hrvatske i Slavonije bile su financirane od općina. Zakonom¹⁰¹⁵ iz 1888., svaka općina morala je financirati svoje škole, a ako je bila siromašna, onda je sufinanciranje dolazilo iz državnih izvora, tj. iz krajiških izvora ako je bila riječ o bivšem krajiškom teritoriju.

---

¹⁰¹² Ibid.

¹⁰¹³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Siče*, inv. 100.

¹⁰¹⁴ A. CUVAJ, *Grada za povijest školstva*, svezak VII., Zagreb, 1910., 500.

¹⁰¹⁵ A. CUVAJ, *Grada za povijest školstva*, svezak VII., Zagreb, 1910., 547.

Objekti u kojima su trebale biti škole bili su ili derutni ili improvizirani ili pak krajnje neuporabljivi. Tako su često korištene starije kuće u kojima se tijekom Vojne krajine odvijala nastava ili je pak, otkupljivanjem parcela ili objekta od raspadajućih zadruga, općina pokušala uza skromnija sredstva sama doći do uporabljivijeg objekta. Škole su često bile premještane iz jedne zidane zgrade, sagrađene za vojne svrhe tijekom krajiškog razdoblja, u drugu zidanu zgradu. Često su na javnim dražbama općine prodavale zidane krajiške zgrade kako bi se prikupio novac za kupnju parcela, što su ih tek razvrgnute zadruge prodavale kako bi se mogle graditi škole. Općina Ljupina, umjesto da izgradi novu školu, budući da je Zemaljska vlada skromno participirala u gradnji škole, radije se odlučila za dogradnju stare školske zgrade. Prostor u kojima se odvijala nastava morali su biti vrlo neuporabljivi da bi se općine, s doprinosima Gradiške imovne općine ili Zemaljske vlade, odlučile na gradnju novog objekta. Gradnji novih objekata većinom se pristupalo u selima gdje dotad škola nije postojala ili je bila u izrazito lošim higijenskim uvjetima. Primjer je bila škola u Sičama koja je otvorena 1831. u staroj stražarnici.

Prema pisanju učitelja *Školske spomenice*, izgled učionice bio je takav da su bijeli zidovi bili puni prašine, tri prozora koja su postojala u učionici nisu se mogla zatvoriti, slike na zidovima od prašine se nisu mogle razaznati, stolovi i klupe bili su prašnjavi dok je zemljani pod bio neravan i prepun rupa. Prvotno se pokušalo sanirati prostoriju te je kotarski ured izdao naredbu¹⁰¹⁶ o čišćenju školske sobe i njezinu prozračivanju svake večeri. Učionica se potom morala stalno zračiti, tj. tijekom, prije i poslije nastave, te je jedanput godišnje morala biti obojana. Međutim, te preinake nisu bile dostatne te je Županijska oblast izdala naredbu 30. lipnja 1886. da se školska soba odmah zatvori i da se u iznajmljenom stanu otvori škola na trošak općinske blagajne. Nešto drugačiji primjer jest gradnja škole u Bačindolu koja se nalazila u civilnom dijelu tj. općini Cernik prije spajanja s dijelom Gradiškog okružja. Gradnje škola po selima u cerničkom vlastelinstvu, tj. u Opatovcu i u Bačindolu, bile su problematične zbog neadekvatnih dozvola i zemljišta, da bi na koncu taj problem bio riješen lobiranjem školske deputacije koju je župan Požeške županije primio te je, zahvaljujući prikupljenu novcu¹⁰¹⁷, škola izgrađena 1895. Školska zgrada sastojala se od dviju učionica, hodnika, učiteljskog stana koji je imao dvije zasebne sobe, podruma, kuhinje, smočnice i vrta.

---

¹⁰¹⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Siče*, inv. 100

Tijekom 1886. postojao je problem školske sobe koja je bila toliko neuredna, zapuštena i prašnja da je odlučeno da se ona mora, uslijed naloga Kotarskog ureda br. 329 od 14. 4. 1886., održavati čistom.

¹⁰¹⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Bačindol*, inv. br. 55. Poduzetnik Myohl gradio je školu, projekt je sufinancirala Zemaljska vlada iznosom od 7.000 do 10.000 forinti, Požeška županija iznosom od 800 forinti te su ostatak od 5.200 forinti prikupili mještani sela Opatovac, Bačindol, Baničevci i Bukvica.

U Okučanima su tijekom razdoblja Vojne krajine postojale dvije škole: trivijalna¹⁰¹⁸ i srpska škola¹⁰¹⁹ koje su 1873. zamijenjene dječjačkom i djevojačkom školom. Dječjačka škola bila je podijeljena na: dvije sobe, učiteljski stan s trima sobama, kuhinju, smočnicu, tavan, podrum, tri zahoda, vrt, štalu te prostorije za domaće životinje. Djevojačka škola sastojala se od jedne učionice, dvije sobe za učiteljice, kuhinje, smočnice, tavana i vrta. Djevojačka škola 1888. bila je preseljena iz trošne zgrade u zgradu koju je darovala Vlada, tj. u bivši kapetanski stan, uz uvjet da se navedeni objekt koristi samo u školske svrhe¹⁰²⁰. Najveći problem sa školskim zgradama imala su sela u Posavini poput Davora, Mačkovca, Stare Gradiške i Orubice budući da su škole bile učestalo poplavljene rijekom Savom pa je nastavu bilo teško održavati ili, ako škole nisu bile poplavljene, djeca nisu mogla odlaziti u školu jer su bili poplavljeni dijelovi sela. Razinu rijeke Save tijekom poplava bilježili su učitelji na zidovima škola pa je tako 1895., tijekom velike poplave, učitelj u Davoru zabilježio na zgradi učiteljskog stana razinu rijeke pored već stavljene pločice s razinom rijeke Save iz 1878. Te 1895. djeca nisu mogla redovito pohađati nastavu zbog visoka vodostaja Save i poplava pa su nastavu morala nadoknaditi tijekom ljetnih mjeseci.¹⁰²¹ Teška situacija bila je i u novosagrađenoj školi u Uskocima kada je voda opkolila cijelu zgradu u razdoblju od 31. ožujka do 14. travnja 1895. te se probila kroz podrum, a njezina je razina rasla u hodniku škole. Visina vode bila je 15 cm od poda te se u školu moglo ulaziti samo u čamcima i pomoću skela.¹⁰²²

Zakonom iz 1888., osim toga što je školski krajiški sustav spojen s onim iz provincijala i što su građanske škole postale više pučke škole, produžena je i „opetovna“ nastava te je tijekom vladavine bana Khuena Héderváryja dana veća sloboda školama različitih konfesija, pogotovo Srbima. Možda je za unaprjeđenje školstva najviše učinio odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu Isidor Kršnjavi¹⁰²³ koji je uveo ljetne školske praznike, utjecao na gradnju novih škola stvaranjem normiranog sustava izgleda škola, preustrojio je šegrtske

¹⁰¹⁸ HR-DASB podružnica Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Okučani*, inv. br. 92. Trivijalna škola sagrađena je 1803. Osim trivijalne škole, u mjestu je bila i srpska škola do 1873. Obje škole bile su podvrgnute školskoj zakladi s glavnicom 8.000 forinti. Tijekom 1873., otvorene su djevojačka i dječjačka škola: umjesto trivijalne škole, otvorena je dječjačka škola, a umjesto srpske škole, otvorena je djevojačka škola. Kasnije su spojene u opću pučku školu.

¹⁰¹⁹ Ibid, Srpska škola podignuta je 1863.

¹⁰²⁰ Ibid, Tijekom 1891. zgrada u koju je preseljena djevojačka škola predana je općini na besplatno korištenje u obrazovne svrhe i to odlukom Zemaljske vlade od 12. kolovoza. Svrha objekta bila je isključivo u obrazovna, a ako bi se koristila u druge svrhe, trebalo je objekt vratiti i to bez naknade sredstava uložениh u objekt.

¹⁰²¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Davor*, inv. br. 67.

¹⁰²² H. HADŽIALAGIĆ, *Gradiška*, Delnice, 1995., 155.

¹⁰²³ **Isidor Kršnjavi** (1845. – 1927.), hrvatski slikar, povjesničar umjetnosti i političar. Profesor povijesti umjetnosti na zagrebačkom sveučilištu. Osnivač Obrtne škole i Obrtnog muzeja u Zagrebu. Prvi ravnatelj Strossmayerove galerije slika. Narodni zastupnik i član Narodne stranke. Od 1891. do 1896. bio je ministar bogoštovno-nastavnog odjela Zemaljske vlade. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10657>, 12. 11. 2015.).

škole, uveo zdravstvene mjere u škole itd. Za gradiško područje zanimljivo je da je Armin Pavić, koji je potjecao iz Požeškoga kraja, također bio predstojnik bogoštovno-nastavnog odjela Zemaljske vlade od 1898. do 1904. Armin Pavić je 1884. bio kandidat Narodne stranke za izbornu jedinicu Vilić Selo, tj. za područje pod koje je potpadala općina Cernik. U jednom saborskom govoru¹⁰²⁴ naznačio je statističke podatke o važnosti financiranja škola. Naveo je kako je 1898. u Kraljevini bilo 1 313 pučkih škola koje je polazilo 149 000 učenika, a školskih obveznika bilo je ukupno 330 000. Razlog za takav mali odaziv učenika u škole bio je, prema njemu, u činjenici da roditelji slabo šalju djecu u škole, kao i u činjenici da je realan broj škola premalen, točnije škole su bile udaljene jedna od druge. U školama je radilo malo učitelja, točnije oko jedan učitelj na 83 učenika. Sagledavajući polazak učenika u idućih par godina, uviđa se kako je postotak onih koji nisu pohađali nastavu bio u padu, da bi se, prema *Statističkom atlasu*, usporedbom 1890. godine s 1905. godinom, moglo zaključiti da se broj školskih polaznika povećao za 72,64%, a u dužem periodu, do 1914., taj postotak bio je 77%¹⁰²⁵.

U istom govoru naveo je odjelni predstojnik Pavić koliko iznose troškovi po općinama budući da su one uglavnom financirale učitelje, izgradnju i održavanje škola. Održavanje pučkih škola iznosilo je 1.767.000 forinti tijekom 1898., od čega su općine plaćale 1.550.200 forinti, a svi ostali 216.800 forinti. Koliko god su općine uspijevale od 20% nameta financirati plaće, mirovine i stambeno pitanje učitelja, teško su se nosile s gradnjom novih škola. Vlada je dio novca za gradnju škola od 200.000 kruna davala iz fonda¹⁰²⁶ dok se ostatak, koji je nedostajao, namirivao iz Investicijske zaklade, i to s 40.000 kruna, iz imovinske i obrazovne zaklade s 28.600, a na području bivše Vojne krajine taj novac davale su imovne općine.

U novogradiškom kotaru prosječno je građena jedna do dvije nove škole godišnje, a gotovo su svake godine rađene rekonstrukcije stanova učitelja, kao i adaptacije starih školskih zgrada ili popratnih objekata.

---

¹⁰²⁴ A. CUVAJ, *Građa za povijest školstva*, Svezak VIII., Zagreb, 1910., 17 – 19. Saborski govor od 30 .1. 1899.

¹⁰²⁵ Polazak škole 1890. na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije bio je 140 953 učenika, a 1905. godine u školu je išlo 194 042 učenika.

¹⁰²⁶ Ibid, Zagreb, 1910., 29.

**U razdoblju od 1886. do 1914. u novogradiškom kotaru, prema zbirnim podacima iz *Izvjешća*¹⁰²⁷,
dograđene su ili sagrađene sljedeće škole:**

1. Sagrađena je pučka škola u Vrbovi¹⁰²⁸ tijekom 1890.
2. Novogradnja nižih pučkih škola u Smrtiću, Bodovaljcima i Bačindolu tijekom 1895./1896.¹⁰²⁹
3. Novogradnja više pučke škole u Novoj Gradiški tijekom 1895./1896.
4. Tijekom 1896/1897. provedena je adaptacija škole u Davoru,¹⁰³⁰ sagrađena je nova škola u Orubici¹⁰³¹, potom nova škola u Vrbovljanima i Čovcu¹⁰³², nova rimokatolička škola u Drežniku¹⁰³³ te nova rimokatolička škola u Opatovcu¹⁰³⁴.
5. Tijekom 1898. sagrađen je učiteljski stan u Bodovaljcima¹⁰³⁵, popravljana je zgrada više pučke škole u Novoj Gradiški, građena je ograda srpske školske zgrade u Donjim Bogićevcima.
6. Tijekom 1899. popravljana je viša pučka škola u Novoj Gradiški te je rekonstruirana škola u Davoru¹⁰³⁶.
7. Tijekom 1900. sagrađena je škola s četirima razredima u Cerniku i adaptirana je stara škola za učiteljske stanove¹⁰³⁷, zatim je sagrađen učiteljski stan u Bodegraju¹⁰³⁸ te je adaptirana škola u Dolini¹⁰³⁹.
8. Tijekom 1901. odvijali su se adaptacija škole u Starom Petrovu Selu te popravak zgrade pučke učione u Novoj Gradiški.¹⁰⁴⁰
9. U 1902. izgrađeni su škola i učiteljski stan u Magić Maloj¹⁰⁴¹, jednokatna škola s učiteljskim stanom u Novoj Varoši¹⁰⁴² i učiteljski stan u Gređanima¹⁰⁴³ te su izvedeni popravci u višoj pučkoj školi, stanu ravnatelja i jednog učitelja u Novoj Gradiški¹⁰⁴⁴.
10. U periodu od 1903. do 1905. popravljana je viša pučka škola u Novoj Gradiški.
11. Tijekom 1906./1907. sagrađeni su škola s dvama razredima i stan učitelja u Podvrškom¹⁰⁴⁵, škola s jednim razredom i učiteljski stan u Dragaliću¹⁰⁴⁶, škola s jednim razredom i stan u Donjoj Vrbovi¹⁰⁴⁷ te škola s četirima razredima u Okučanima¹⁰⁴⁸. Izgrađen je stan učitelja u Vrbovljanima¹⁰⁴⁹ te je popravljena zgrada više pučke škole u Novoj Gradiški¹⁰⁵⁰.
12. U 1908. izgrađene su škola u Podvrškom i škola u Adžamovcima¹⁰⁵¹, a popravljena je školska zgrada u Ljupini¹⁰⁵².
13. Tijekom 1909. gradili su se nova škola i stan učitelja u Mačkovcu¹⁰⁵³, adaptirani su škola i učiteljski stan u Vrbovi¹⁰⁵⁴ te je izgrađena „gombaona“ kod više pučke škole u Novoj Gradiški¹⁰⁵⁵.

¹⁰²⁷ *Izvjешća*, Požega, 1890. – 1913.

¹⁰²⁸ *Izvjешća*, Požega, 1890., 68.

¹⁰²⁹ *Izvjешća*, Požega, 1895. 56/57.

¹⁰³⁰ *Izvjешća*, Požega, 1897, 66.

¹⁰³¹ Ibid.

¹⁰³² Ibid.

¹⁰³³ Ibid.

¹⁰³⁴ Ibid.

¹⁰³⁵ *Izvjешća*, Požega, 1899., 76 – 77.

¹⁰³⁶ *Izvjешća*, Požega, 1899., 72.

¹⁰³⁷ *Izvjешća*, Požega, 1900., 80.

¹⁰³⁸ Ibid.

¹⁰³⁹ Ibid.

¹⁰⁴⁰ *Izvjешća*, Požega, 1902., 81.

¹⁰⁴¹ *Izvjешća*, Požega, 1902., 81.

¹⁰⁴² Ibid.

¹⁰⁴³ Ibid.

¹⁰⁴⁴ Ibid.

¹⁰⁴⁵ *Izvjешća*, Požega, 1906., 96.

¹⁰⁴⁶ Ibid.

¹⁰⁴⁷ Ibid.

¹⁰⁴⁸ Ibid.

¹⁰⁴⁹ *Izvjешća*, Požega, 1907., 144.

¹⁰⁵⁰ Ibid.

¹⁰⁵¹ *Izvjешća*, Požega, 1907., 144.

¹⁰⁵² Ibid.

¹⁰⁵³ Ibid.

¹⁰⁵⁴ Ibid.

¹⁰⁵⁵ Ibid.

14. Tijekom 1910. i 1911. ponovo su popravljani viša pučka škola u Novoj Gradiški¹⁰⁵⁶ i stanovi učitelja te škole u Slobošćini¹⁰⁵⁷ dok je u Vrbju¹⁰⁵⁸ nastala nova škola s dvama razredima te su popravljena dva učiteljska stana.
15. Tijekom 1914. vršene su još neke radnje poput gradnje učiteljskog stana u Bačindolu i gradnja škole u Bogićevcima¹⁰⁵⁹.

U novogradiškom kotaru 1890., prema *Statističkom godišnjaku*¹⁰⁶⁰, postojale su 32 pučke škole, da bi ih 1900. bilo 38, a taj broj se 1909.¹⁰⁶¹ ustalio te je iznosio 41 škola u novogradiškom kotaru. U brodomskom kotaru, zajedno s gradom Brodom, bile su 1890. 54 škole, a 1900. bilo ih je 55, da bi se taj broj 1909. ustalio na 55 pučkih škola. U Požeškoj županiji¹⁰⁶² bilo je 180 pučkih škola 1890., a 1900. 195 škola, da bi se 1905. taj broj popeo na 210 škola. Za usporedbu, u Kraljevini je 1890. bilo 1 261 škola, 1900. 1 393 škole, da bi oko 1909. bilo oko 1 570 pučkih škola. Većina škola u novogradiškom kotaru bila je javnoga karaktera, a pohađali su ih i dječaci i djevojčice.¹⁰⁶³ Postojala je samo jedna vjerska škola pravoslavne konfesije. Slična situacija bila je u brodomskom kotaru s gradom Brodom. U Požeškoj županiji postojalo je ukupno pet vjerskih škola i šest privatnih škola. Škole su većinom bile namijenjene obama spolovima, a pored toga postojale su četiri dječake i pet djevojačkih škola. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bilo je tada 93,3% javnih škola, 3% vjerskih škola te 3,6% privatnih škola te su škole bile većinski namijenjene obama spolovima, a djevojačkih škola bilo je više nego dječakih¹⁰⁶⁴.

U novogradiškom kotaru koristio se hrvatsko-srpski jezik u svim školama dok je u brodomskom kotaru postojala jedna mađarska škola. Od 210 škola u Požeškoj županiji, pet je bilo mađarskih, a tri su bile njemačke škole. Na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije, 2,8% činile su mađarske škole, 2,2% njemačke, 0,2% slovačke, a hrvatsko-srpski jezik koristio se u 94,8% škola. Najviše škola i na kotarskoj, županijskoj i pokrajinskoj razini imalo je zaposleno jednog učitelja, kao što su učitelji prevladavali u odnosu na učiteljice.

Osim na gradnji i popravcima škola i učiteljskih stanova, ustrajavalo se tada i na stvaranju što boljih i korisnijih školskih vrtova. Školski vrtovi služili su za pokusno gospodarstvo te je učitelj, koji se njime bavio, poklanjao mlade sadnice ili sjeme novih sorti

---

¹⁰⁵⁶ *Izvešća*, Požega, 1910., 208.

¹⁰⁵⁷ Ibid.

¹⁰⁵⁸ Ibid.

¹⁰⁵⁹ *Izvešća*, Požega, 1914., 100.

¹⁰⁶⁰ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 58, 59.

¹⁰⁶¹ *Izvešća*, Požega, 1907. – 1912. Taj broj bio je isti do 1912. kada su u novogradiškom kotaru bile 42 škole, a u brodomskom 56 škola.

¹⁰⁶² *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 684 – 697.

¹⁰⁶³ Postojala je jedna muška i jedna ženska škola.

¹⁰⁶⁴ Postojalo je 1 381 javnih škola, 45 vjerskih i 54 privatne. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bile su 63 dječake i 66 djevojačkih škola.

voća i povrća stanovništvu sela i trgovišta kako bi se neke nove kulture razvile i unaprijedile. Najčešće su iz pokusnih vrtova dijeljene sadnice dudu. U vrtovima su postojali i pčelinjaci te su, u selima novogradiškoga kotara, pored vrtova bile i nastambe za domaće životinje. Djeca su u pokusnom vrtu učila o voćkama, sadnji, cijepljenju i križanju voćaka. Osim u redovnoj nastavi, djeca su znala sudjelovati u nekim aktivnostima koje su se događale u školama ili su ih organizirale škole. Često je tu bilo riječi o humanitarnim aktivnostima, tj. djeca su primala nešto odjeće, obuču ili knjiga, ovisno o njihovom socijalnom statusu, potom su znala sudjelovati u nekim svečanim dočecima kada bi neki visokopozicionirani političari prolazili mjestom. Primjer takva dočeka bio je prolazak Khuena Héderváryja kroz Novu Kapelu 1894.¹⁰⁶⁵ kada je došao radi pregleda nove željezničke pruge. Ponekad su učenici sudjelovali u važnim mjesnim događajima, primjerice u Novoj Kapeli, tijekom „đačke zabave“¹⁰⁶⁶ 1888. godine, došlo je do organiziranja zabave i plesa tijekom čega se prikupljao novac za nabavu učeničke zastave.

Prema zakonu iz 1888., gimnastika je bila jedan od školskih predmeta pa su učenici morali i vježbati. Ako nisu pored škole postojale tzv. „gombaone“ ili prostorije sa spravama za vježbu, onda su, kako se vidi iz *Školske spomenice* u Vrbovi, učenici morali vježbati u dvorištu jer nisu imali adekvatne sprave za vježbe. Prema pisanju *Glasnika požeške županije*¹⁰⁶⁷, bilo je dosta protivnika vježbanju u tzv. „gombaonama“ budući da su roditelji to smatrali novotarijom koju nisu poznavali pa su smatrali da su njihova djeca zdrava bez obzira na to. Općine koje su morale financirati sprave za vježbu, smatrale su njihovu nabavku luksuzom. Djevojčice su u pučkoj školi podučavane u ručnom radu i kućanstvu, a s vremenom je uveden pandan tome u muškom *slöjdu*,¹⁰⁶⁸ koji je od 1895. bio obavezan u školama. U muškom *slöjdu* podučavani su učenici od III. do VIII. razreda u za to uređenim učionicama pri nižoj i višoj učionici u Novoj Gradiški¹⁰⁶⁹. Sredstva za *slöjd* trebale su osigurati općine¹⁰⁷⁰ i kotarska oblast. U općim nižim školama u Orubici, Crnogovcima, Rešetarima, Vrbovi i Štivicima, već 1895. dječaci su obučavani u *slöjdu*. U ženskom *slöjdu* obučavani su i dječaci I. i

¹⁰⁶⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučka škola Nova Kapela*, inv. br. 90. Ban je 2. prosinca 1894. putovao po novoizgrađenoj željeznici od Osijeka, Našica, Pleternice, Ratkovice, Nove Kapele i Batrine. Na međi kotara u Ratkovici dočekao ga je kotarski predstojnik s predstojnicima.

¹⁰⁶⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučka škola Nova Kapela*, inv. br. 90.

¹⁰⁶⁷ *Glasnik požeške županije*, br. 9., god. IV. (Požega), 3. 3. 1894.

¹⁰⁶⁸ Specijalan muški odgojni ručni rad koji se u školskom programu zadržao deset godina. Dijelio se prema materijalu na tekstilni dio i dio koji se odnosio na drvo i metale. Smisao mu je bio potaknuti razvoj kreativnosti, vještina, ovladavanja praktičnim radom, kao i poticati kulturne vrijednosti. (http://www.hsmuzej.hr/hrv/izlozbe_arhiva_05.asp_10, 4. 2013.).

¹⁰⁶⁹ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. Uzdržavanje muškog *slöjda* koštalo je u višoj pučkoj školi Nova Gradiška 248 forinti.

¹⁰⁷⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučka škola Ljupina*, inv. br. 84. Općinsko poglavarstvo Ljupine organiziralo je nabavu materijala za ručni rad.

II. razreda nižih škola te sve djevojčice do 1897. kada je to ukinuto. Dopisnik za *Hrvatsku*¹⁰⁷¹ iz Nove Gradiške komentirao je i čudio se uvođenju takva školskog predmeta. Smatrao je uvođenje takva predmeta za dječake smiješnim i nepotrebnim budući da, prema njegovu mišljenju, takvo što nije odgovaralo duhu hrvatskog naroda kao ni muškom rodu.

Osim navedenih noviteta, prema zakonu iz 1888.¹⁰⁷², u godišnji proračun općina trebalo je uvrstiti deset forinti za nabavu knjiga školskih knjižnica budući da su školske knjižnice pučkih škola često bile skromne i broj knjiga u njima često se povećavao poklonom. Najčešće su knjige darivali ili bogatiji mještani, crkva ili općina pa je tako, primjerice, općina Nova Gradiška Vanjska darovala deset primjeraka knjižica, u platno vezanih zlatovezom, pučkoj školi u Ljupini¹⁰⁷³ ili je štedionica darovala školi u Novoj Kapeli¹⁰⁷⁴ novac za uvez knjiga. Često se događalo da su djeca oskudijevala i u knjigama ili pisaćem materijalu pa su općine znale donirati i radne materijale¹⁰⁷⁵, ali i stvari koje siromašniji učenici nisu imali, poput obuće i odjeće koju su znali dobivati u vidu nagrada¹⁰⁷⁶.

Svake školske godine provodio se nadzor škola tijekom čega se pažnja posvećivala čistoći, uvjetima u kojima djeca uče, provjeravao se učenički uspjeh završnim ispitom, vodila se briga o zdravstvenom stanju učenika pa su se škole redovito zatvarale kod epidemija i sl., vodila se evidencija koji pribor i nastavna sredstva postoje u školama te su dijeljene dotacije i donacije, brojilo se koje i kakve knjige postoje u čitaonicama. Također, vođena je evidencija o učiteljima, školskim vrtovima, broju učenika, ocjenama, vjeroispovijesti, gostima u školi te o školskim predmetima. Često su ti podaci dostupni iz školskih spomenica koje su sačuvane, ali rijetko kada daju potpunu sliku stanja. Školske spomenice pisane su prema unaprijed propisanim uputama te su se učitelji morali pridržavati činjenica bez davanja suvišnih komentara. Izuzetak u tome bile su školske spomenice sela Siče i mjesta Okučani koje su sadržavale i osobnu poruku učitelja.

Školska spomenica mjesta Okučani zanimljiva je po činjenici da ju je pisao ravnajući učitelj Vaso Vukdragović na ćiriličnom pismu, a on je bio jedan od optuženika tijekom veleizdajničkog procesa. Prema zakonu iz 1887. o uređenju posla pravoslavne crkve i o

¹⁰⁷¹ *Hrvatska*, br. 7 (Zagreb), 7. 1. 1895.

¹⁰⁷² *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. „Školski zakon ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji“. Propisanim zakonskim čl. 91 iz 1888.

¹⁰⁷³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučka škola Ljupina*, inv. br. 84.

¹⁰⁷⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Nova Kapela*, inv. br. 90. Tijekom 1892. sagrađen je na trošak općine u školskom dvorištu zahod. Na molbu škole doniran je novac štedionice za uvez knjiga knjižnice u vrijednosti od 20 forinti.

¹⁰⁷⁵ *Izvjешća, Požega*, 1890., 38. Djeca u Vrbovljanima oskudijevala su u knjigama i popratnom materijalu.

¹⁰⁷⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole u Adžamovcima*, 1890. – 1906. inv. br. 54. Ako su djeca bila siromašna, dobivala bi donaciju za obuću i odjeću iz blagajne općine Rešetari.

uporabi ćirilice, bilo je dopušteno koristiti ćirilično pismo u svim zemaljskim oblastima Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Zbog upravne ujednačenosti, postojala je preporuka Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade da se koristi latinično pismo u svim službenim spisima škola¹⁰⁷⁷. Na kotarskoj razini¹⁰⁷⁸ postojale su slične naredbe iz 1908. o zabrani službenog dopisivanja u školama na ćirilici, potom o uporabi ćirilice i zabrani uporabe ćirilice u školskim svjedodžbama. Vaso Vukdragović koristio je ćirilično pismo u *Školskoj spomenici* kao službenom dokumentu škole od 1907. do 1909. Prema tvrdnjama nekih svjedoka¹⁰⁷⁹ tijekom veleizdajničkog procesa, namjera Vukdragovića bila je uvođenje ćirilice u općinu i školu.

Učitelj pučke škole Julije Vrani¹⁰⁸⁰ iz sela Siče u *Školskoj spomenici* ostavio je pisanu poruku o zbivanjima tijekom njegova rada, namijenjenu budućim učiteljima koji su trebali doći na njegovo mjesto. Učitelj je tako naveo na koji su se način mještani i učenici ponašali prema njemu tijekom njegova rada i boravka u selu Siče. Roditelji i učenici prema njemu su se neprimjereno ponašali, a sve s namjerom da ga otjeraju s radnog mjesta učitelja. Tako on navodi kako su, zbog njegova kažnjavanja učenika, reagirali roditelji djece koju je kaznio. Vrijeđali su ga i prijetili mu sjekirama. Učenici su mu se pak, zbog kazni kojima ih je podvrgavao, osvećivali. Obavljali su nužde u njegovu vrtu po voću i povrću ili su mu pak krali stoku i drva. Učitelj je pokušao razumjeti to ponašanje i prijaviti ga općini, ali nije dobivao nikakvu reakciju. Objašnjavajući takvo ponašanje, učitelj navodi kako je škola u Sičama bila kazna učiteljima tijekom perioda Vojne krajine. Učitelji koji su radili u školi u Sičama većinom su bili ratari, a ne zaista učitelji. Prema njemu, obrazovani učitelji kratko su se zadržavali u službi u Sičama jer su imali problema s roditeljima koji nisu voljeli učitelje budući su obrazovanje smatrali nepotrebnim.

Seljaci novogradiškoga kotara, prema pisanjima drugih učitelja pučkih škola novogradiškoga kotara, zaista su obrazovanje smatrali teretom i viškom budući da im je bila važnija ispomoć njihove djece pri radu u polju. Tako su učitelji škola u Vrbovi i Ljupini¹⁰⁸¹ pisali o tome kako su roditelji često djecu ispisivali iz škole, pogotovo u IV. razredu i

---

¹⁰⁷⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 43., god. XVIII. (Požega), 24. 10. 1908.

¹⁰⁷⁸ *Školska spomenica Stara Gradiška*, (<http://www.staragradiska.com/v1/wp-content/uploads/2013/05/skolska-spomenica.pdf>, 10. 7. 2015.).

¹⁰⁷⁹ *Hrvatska*, br. 139., (Zagreb), 21. 6. 1909., br. 13, 18. 6. 1909. Svjedoci su Jakov Drača i Josip Parac.

¹⁰⁸⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Siče*, inv. br. 100. Učitelj koji je radio na toj školi nakon Julija Vranija pisao je o njegovu nekvalitetnu obrazovanju djece te je dao informaciju kako je zbog neadekvatne nastave škola bila zatvorena 1910.

¹⁰⁸¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Ljupina*, 1910.

„opetovnici“, jer su im bila potrebija u polju. Učenici nisu smatrali školske obveze važnijima od radova u polju.

Sasvim su drugačiji statistički podaci o redovitim polaznicima pučkih škola u novogradiškom kotaru. Neophodno je razlikovati pojmove „obveznika“ nastave od „polaznika“ nastave, što je sasvim drugačije od pojma pohađanja nastave, tj. izostanaka s nastave¹⁰⁸². Iz *Statističkoga godišnjaka I.*¹⁰⁸³ za 1905., vidljivo je da je, od svih registriranih obveznika, bilo 88,30% polaznika nastave, a „opetovnicu“ je, od ukupnog broja obveznika u novogradiškom kotaru, polazilo njih 87,11%. To je značilo da je velik postotak djece krenuo u školu, što nije bilo istovjetno njihovu kasnijem pohađanju nastave. U brodskom kotaru i gradu Brodu taj udio bio je manji te je za redovnu nastavu iznosio 84,16%, a za „opetovnicu“ nešto više nego u novogradiškom kotaru, tj. 88,15%. U brodskom kotaru s gradom Brodom bilo je više učenika 1905., ali manje je djece polazilo nastavu. I brodski i novogradiški kotar nadprosječni su u polasku djece naspram stanja u Požeškoj županiji, gdje je 81,1% djece, od ukupnog broja školskih obveznika, polazilo nastavu, a „opetovnicu“ 82,47%. U oba kotara i Požeškoj županiji, udio „polaznika“ u školu bio je nadprosječan, tj. veći nego na razini Kraljevine, gdje je taj udio iznosio 67,02%, a za „opetovnicu“ 57,54%.

Porast broja „polaznika“ u redovitoj nastavi za novogradiški kotar u razdoblju od 1890. do 1900. iznosio je 8%, u Požeškoj županiji iznosio je u tom istom razdoblju čak 22,5% dok je na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije iznosio 14,5%. Tijekom razdoblja 1900. – 1905., taj porast je u novogradiškom kotaru bio 12,5%, na razini Požeške županije 13,5%, a na razini Kraljevine bio je 20%. S obzirom na velik postotak polaznika u odnosu na obveznike (88%), za novogradiški kotar može se zaključiti da je prilično mali porast broja polaznika vezan uz redovan upis djece u školu. Porast broja polaznika u novogradiškom kotaru gotovo da prati porast broja stanovnika u periodu od 1890. do 1905.¹⁰⁸⁴

---

¹⁰⁸² Pojam „školski obveznik“ odnosio se na dijete koje je trebalo ići u školu, pojam „školski polaznik“ odnosio se na dijete koje je registrirano, tj. upisano u školu, a pojam „pohađanja nastave“, tj. „izostanka“ odnosio se na izbjivanje s nastave. Prva dva pojma koriste se u statističkim preglednicima. U nijednom statističkom pregledniku nije bilo moguće pronaći podatke o pohađanju nastave, tj. o izostancima s nastave. Informacije o pohađanju nastave, tj. izostancima učenika bilo je moguće pronaći u vidu načelnog opisa stanja u *Izvjješćima i Školskim spomenicima*.

¹⁰⁸³ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 684 – 697. Tijekom školske godine 1905./1906., u novogradiškom kotaru bilo je 4 550 obveznika redovne nastave te 1 218 „opetovnice“, u brodskom kotaru zajedno s gradom Brodom bilo je 5 578 obveznika redovne nastave, a „opetovnice“ 1 486. U Požeškoj županiji obveznika redovne nastave bilo je 24 927, a „opetovne“ 5 866 dok je na razini Kraljevine bilo 289 517 redovnih obveznika, kao i 62 237 obveznika „opetovne“ nastave. Tijekom školske godine 1905./1906., u novogradiškom kotaru, od navedenog broja obveznika, 4 018 učenika krenulo je u školu i njih 1 061 u „opetovnicu“, u brodskom kotaru zajedno s gradom Brodom krenulo je u školu 4 695 polaznika, a u „opetovnicu“ 1 310. U Požeškoj županiji tijekom 1905./1906. krenulo je u školu 20 197 polaznika, a na „opetovnu“ nastavu njih 4 838 dok je na razini Kraljevine te godine krenulo u školu 194 042 polaznika, a 35 812 krenulo ih je na „opetovnu“ nastavu.

¹⁰⁸⁴ Stanovništvo se povećalo za 21%, a broj polaznika za novogradiški kotar bio je u tom razdoblju 24,3%.

Podaci o neredovitu pohađanju škole navode se u *Izvjješćima*¹⁰⁸⁵ pa je tako lošiji polazak nastave bio specifičan za mjesta poput Stare Gradiške, Trnave i Šušnjevaca. Razlozi su bili u udaljenosti škole od brdskih naselja, u poplavama ili u poljskim radovima tijekom ljeta. Osim zbog udaljenosti škola od mjesta stanovanja, poljskih radova i poplava, djeca nisu išla u škole zbog siromaštva, zaraznih bolesti, invalidnosti te zbog manjka prostora u školama. Velikom broju učenika oprošten je upis u škole zbog pomanjkanja prostora i učitelja. Tako je, prema *Školskoj spomenici* sela Adžamovaca, godišnje bilo izuzeto od pohađanja škole prosječno oko 13 djece zbog nedostatka prostora dok je djeci u Starom Petrovu Selu i Vrbovi oprošten odlazak u školu zbog tjelesnih mana, gladi, udaljenosti škole i siromaštva.

Roditelji bi, zbog izostanka djece s nastave, bili kažnjeni ili zatvorskom ili novčanom kaznom¹⁰⁸⁶. Prema pisanju učitelja *Školske spomenice* mjesta Stara Gradiška, učitelji i općina godinama su nastojali raznim mjerama popraviti polazak djece u školu. Posljedice neredovita pohađanja nastave učitelj vidi u krađama, umorstvima i svađama. Također, uočava kako je alkoholizam jedan od razloga zašto djeca nisu odlazila u školu, točnije kako se u tom vidu očitovao utjecaj roditelja u nemarnosti djece. Zaključno se može reći kako je u cjelokupnom kotaru došlo do napretka u polasku škole naspram situacije prije 130 godina koju opisuje Relković. Međutim, i dalje su postojala sela ili dijelovi novogradiškoga kraja gdje su, zbog specifičnih životnih uvjeta poput poplava, udaljenih škola ili poljoprivrednih radova, roditelji manje brinuli o važnosti obrazovanja njihove djece te je i dalje postojala ideja da su djeca potrebitija u kući ili polju kao ispomoć nego što je korisno njihovo obrazovanje.

8.3. Škole trgovišta Nova Gradiška

U trgovištu Nova Gradiška postojale su niža pučka škola, viša pučka škola te privatna pravoslavna opća pučka škola¹⁰⁸⁷. Nastava je tijekom 1884. bila organizirana u prostorijama više pučke škole za djecu židovske konfesije.¹⁰⁸⁸ Zakonom od 1884., u Novoj Gradiški

---

¹⁰⁸⁵ *Izvjješća*, Požega, 1890., 38.

¹⁰⁸⁶ *Školska spomenica Stara Gradiška*, (<http://www.staragradiska.com/v1/wp-content/uploads/2013/05/skolska-spomenica.pdf>, 10. 7. 2015.).

¹⁰⁸⁷ *Izvjješća*, Požega, 1890., 38.

¹⁰⁸⁸ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. U prostorijama više pučke škole od 1884. djecu židovske vjeroispovijesti moglo se podučavati nauku vjere kada su učionice bile slobodne i kada nije bilo druge nastave.

osnovana je 1887. i šegrtska škola¹⁰⁸⁹. Šegrtska škola imala je viši i niži odjel. Niži odjel imao je jedan razred, a viši tri razreda. U niži odjel išli su učenici koji su išli u nižu pučku školu, ali je nisu završili, i oni koji su počeli ići u zanat. U viši odjel primali su se učenici koji su završili nižu pučku školu ili nižu šegrtsku školu. Troškove za šegrtsku školu snosila je općina Nova Gradiška koja je imala nadzor nad školom. Tijekom 1890., više pučke škole dobile su smjerove pa je tako novogradiška viša pučka škola postala škola obrtno-gospodarskog smjera¹⁰⁹⁰. Nastavnu osnovu činili su sljedeći predmeti: „nauk vjere, hrvatski ili srpski jezik, njemački jezik, zemljopis i povijest, prirodopis, prirodoslovlje, računarstvo, obrtno i gospodarsko knjigovodstvo, geometrija, geometrijsko i strukovno risanje s opisnim mjerstvom i praktičnim mjerstvom, gospodarstvo i popularno narodno gospodarstvo, risanje i modeliranje, zakonoslovlje, radnje u školskoj radionici, krasopis, gimnastika i pjevanje“. Ženska djeca imala su i predmete ručni rad te kućanstvo.

Od 1888. godine bili su odvojeni učitelji niže od onih osposobljenih za predavanje u višim pučkim školama. Ubrzo su i učitelji rimokatoličke vjeroispovijesti počeli raditi za nadoknadu koja je iznosila 400 forinti godišnje. S promjenom smjera više pučke škole u realni, mijenjala se i nastavna osnova te je jedan od noviteta bio francuski jezik koji se učio u sedmom i osmom razredu više pučke škole. Stručna ženska škola u Novoj Gradiški osnovana je 1892., a u Županiji su postojale ženske stručne škole još u Požegi i Brodu. Taj stručni tečaj polazile su učenice koje su završile makar šest razreda više pučke škole. Na tečaju se učilo vezanje, krojenje, šivanje odjevnih predmeta. Tako, prema *Izvjescima*, saznajemo da je u periodu od 1892. do 1898. žensku stručnu školu u Novoj Gradiški polazilo prosječno 28 učenica, a u Brodu 54 učenice¹⁰⁹¹. Ubrzo su ženske stručne škole pripojene nižim pučkim ženskim školama. Paralelno je uveden muški i ženski *slöjd* u škole. Općinsko poglavarstvo nabavilo je potrebne aparate u iznosu od 200 forinti. Međutim, zbog pomanjkanja učitelja i nezadovoljstva praktičnom primjenom predmeta, školski odbor predložio je da se muški *slöjd* ukine. Određeni vid ženskog *slöjda*¹⁰⁹² zadržao se u pučkim školama do 1897. godine.

Važan trenutak za novogradiško školstvo bila je ideja o gradnji nove školske zgrade. Već je 1892., posjetom Izidora Kršnjavog Novoj Gradiški, bilo zamišljeno da se ubrzo krene s realizacijom tog plana. U *Glasniku županije požeške*¹⁰⁹³ pisano je o tome kao o projektu koji

---

¹⁰⁸⁹ Ibid, 176.

¹⁰⁹⁰ Tijekom 1894. ukinut je taj smjer te je uveden realni smjer.

¹⁰⁹¹ *Izvjescia, Požega*, 1890. – 1898. Uzdržavanje te škole iznosilo je okvirno u tom periodu za Novu Gradišku 1.000 forinti, a za Brod 600 forinti godišnje.

¹⁰⁹² Šivanje i pletenje.

¹⁰⁹³ *Glasnik požeške županije*, br.23, god. III., (Požega), 10. 6. 1893. Svaka je trebala donirati 20.000 forinti.

su trebale sufinancirati Krajiška investicijska zaklada i Gradiška imovna općina. Prema planovima općine Nova Gradiška, ukupan iznos od 70.000 forinti pokrio bi investicije gradnje nove zgrade vojarne, popravak stare škole te izgradnju nove škole. Na sjednici općinskog zastupstva zaključeno je da se pošalje deputacija banu s ciljem prodaje erarske zgrade br. 282, koja se nalazila pored stare vojarne, kako bi se nova vojarna gradila uz staru, a ne u dvorištu. Odlučeno je da će općina navedeni iznos od 70.000 forinti plaćati hipotekarno na buduće objekte javne klaonice, visoke pučke škole i nove vojarne. U to ime zatražen je kredit od Zemaljske vlade¹⁰⁹⁴. Realizacija je na kraju bila drugačija, općina se tada odlučila za više paralelnih projekta te je, na temelju kredita, započela gradnja novogradiške klaonice¹⁰⁹⁵ i dogradnja domobranske vojarne¹⁰⁹⁶ dok su izgradnju nove škole sufinancirali općina, Gradiška imovna općina te Zemaljska vlada u jednakim dijelovima.¹⁰⁹⁷ Na mjestu prijašnjega potpukovnijskog stana, koji je bio srušen za potrebe gradnje škole, općina je stavila kamen-temelj¹⁰⁹⁸ za školu po nacrtima¹⁰⁹⁹ arhitekata Ludwiga i Hulsnera te je ukupan trošak iznosio 65.000 forinti. **(Slika 22.)**

Grafiku školske zgrade, koja se može vidjeti u prilogu ovog rada, izradio je talijanski tiskar Morelli krajem 19. stoljeća. Grafika prikazuje školsku zgradu kao izrazito voluminoznu građevinu za relativno malo naselje, koja je izgrađena u historicističkoj maniri. Pročelje zgrade podijeljeno je dvama okomitim istakama koje na prvom katu imaju dva prozora ispod kojih se nalaze ulazi. Uvučeni lijevi i desni dio pročelja imaju po četiri prozorske osi, a središnji dio pet. Vodoravno postoje tri niza prozora od kojih su najdonji, podrumski znatno manji od prozora prizemlja i prvoga kata. Zgrada je rađena po dvije osi simetrije i, osim što se pročelje zrcali lijevo-desno, cijeli volumen prednjeg dijela škole ponovljen je još jednom u stražnjem dijelu, a ta dva dijela međusobno su povezana dijelovima škole koji imaju tzv. slijepe prozore.

Tijekom 1895., *Hrvatska*¹¹⁰⁰ i *Glasnik županije požeške*¹¹⁰¹ izvještavali su o radovima vezanim uz gradnju školske zgrade u Novoj Gradiški. Dopisnik iz *Hrvatske* piše kako je

---

¹⁰⁹⁴ Ibid, br. 17, god. IV., (Požega), 17. 3. 1894.

¹⁰⁹⁵ Ibid, br. 2, god. V., (Požega), 12. 1. 1895. Trošak od 10.000 forinti.

¹⁰⁹⁶ Ibid, Trošak za vojarnu bio je 50.000 forinti, a za to je općina digla kredit od 70.000 forinti.

¹⁰⁹⁷ Ibid., Proporcionalna doprinos od 20.000 forinti.

¹⁰⁹⁸ Ibid, br. 33, god. IV., (Požega), 18. 8. 1894.

¹⁰⁹⁹ Ibid, Nacrti su bili izrađeni u Leipzigu, a cijena nacrta iznosila je 1.650 forinti.

¹¹⁰⁰ *Hrvatska*, br. 4., (Zagreb), 5. 1. 1895.

¹¹⁰¹ Ibid, br. 14., god. V., (Požega), 6. 4. 1895. Odgovor na članak u *Narodnim Novinama* u kojem se pisalo o gradnji škole i vojarne u Novoj Gradiški. Poduzetnik koji je gradio školu bio je Nikola Dulichar. Graditelj se obvezao da će i temelj škole raditi od lomljena kamena i običnog morta, ali zbog poplavljenih izvoznih puteva, to nije bilo moguće izvesti od materijala koji su dogovoreni. Graditelju je Zemaljska vlada dozvolila da temeljno zide izradi od betona, a podrumsko od cigle i morta.

arhitekt neadekvatno isplanirao školsku zgradu budući da su prema nacrtu zidovi pretanki, prostorije preuske i zahodi nisu predviđeni unutar objekta te se postavlja pitanje zašto arhitekt nije mogao biti netko od tuzemnih stručnjaka. S druge strane, poduzetnik Nikola Dulichar imao je problema s materijalima koji su korišteni prilikom gradnje novog objekta. Prilikom gradnje nastali su problemi u vidu zamjene materijala kojim se gradio temelj. Predviđeno je da temelj zgrade bude od lomljena kamena i morta¹¹⁰², a na kraju, zbog nemogućnosti nabavke lomljena kamena, temelji su izgrađeni od cigle i morta. Krajem 1895. projekt školske zgrade završen je i prezentiran je na Milenijskoj izložbi u Budimpešti. Nova Gradiška bila je predstavljena u građevinskoj sekciji s novoizgrađenom školskom zgradom. Posveta škole obavljena je 1. rujna 1896. i to tako da je donji dio prostorija posvetio pravoslavni svećenik, a gornje prostorije rimokatolički svećenik. Takav skladan protokol svećenstva bio je vjerojatno rezultat težnje za dobrim suodnosom obiju konfesija budući da su i rimokatolička i pravoslavna djeca pohađala školu, ali i rezultat političkih događaja. Toliko bitan događaj za mjesto bio je potaknut djelovanjem Narodne stranke pa su bili prisutni i svećenici obiju crkava, upravo zbog njihova političkog angažmana. Samo pola godine kasnije¹¹⁰³, narodnjački kandidat Vjekoslav Klein posjetio je obje crkve i školu u svojoj izbornoj kampanji te su mu njegovi pristaše izravno zahvalili na angažmanu pri gradnji škole.

Školska zgrada sastojala se od devet školskih soba¹¹⁰⁴, gdje je školski namještaj bio srednje kvalitete. Pored škole postojao je vrt od 40 ara, s 45 gospodarskih sprava za obradu vrta, u kojem je bilo zasađeno 1 358 divljih sorti, 1 487 cijepljenih stabala, 3 540 dudova i 1 250 trsja te se u njemu nalazio pčelinjak sa četiri pčelca. Škola je imala „gombalište“ s pet sprava.¹¹⁰⁵ U početku je u školi postojala samo učiteljska knjižnica dok je škola u Brodu imala i učeničku i učiteljsku knjižnicu¹¹⁰⁶, ali ubrzo je i u novogradiškoj višoj pučkoj školi otvorena učenička knjižnica te se broj knjiga neprestano povećavao¹¹⁰⁷. Osim na povećanju broja knjiga, sustavno se radilo na povećanju raznih školskih pomagala od atlasa, karata, matematičkih, mineralnih, zooloških, kemijskih, modela do slika, risačih i pisačih materijala i sl.

---

¹¹⁰² Mort je naziv za vezivni materijal koji se sastoji od jednog ili više anorganskih veziva, agregata, vode i dodataka. Rabi se za zidanje i žbukanje. *Građevinar*, br. 57, god. I., (Zagreb) 2007. „Obrazloženje pojmova morta i žbuke“

¹¹⁰³ *Glasnik požeške županije*, br. 20., god. VII., (Požega), 15. 5. 1897.

¹¹⁰⁴ *Izješća*, Požega, 1898., 38. I. viša pučka škola u Brodu imala je devet školskih soba, kao i novogradiška.

¹¹⁰⁵ *Izješća*, Požega, 1901., 43. Brodska škola imala je gombalište sa 105 sprava.

¹¹⁰⁶ Ibid. U učiteljskoj knjižnici više pučke škole Nova Gradiška bilo je 2 454 knjiga, a u Brodu 1 149.

¹¹⁰⁷ *Izješća*, Požega, 1900. – 1914. Broj knjiga u periodu od 1900. do 1914. uvijek je bio dvostruko veći u novogradiškoj školskoj čitaonici nego u brodskoj.

Prema *Izvyješćima*, koja su godišnje donosila informacije o stanju u Županiji, mogu se naći i mjestimični podaci o djelatnicima škola. Tako su na novogradiškoj¹¹⁰⁸ višoj pučkoj školi od 1901. djelovali ravnatelj, jedan vjeroučitelj, jedan nesamostalni vjeroučitelj, tri učitelja više pučke škole, jedan učitelj niže pučke škole i jedna učiteljica za ženski rad. Sljedećih godina broj se povećao na još jednoga nesamostalna vjeroučitelja i učiteljicu ženske škole koja je predavala i francuski jezik¹¹⁰⁹. Prema *Glavnom imeniku* škole, od 1891. do 1902./1903. višu pučku školu u Novoj Gradiški pohađalo je 737 učenika.¹¹¹⁰

Prema *Školskoj spomenici* više pučke škole u Novoj Gradiški¹¹¹¹, moguće je utvrditi koliko je djece polazilo nastavu od 1901./1902. Otad je ta *Školska spomenica* vođena na godišnjoj razini. Posebno je vođena evidencija o učenicima nižih razreda¹¹¹², tj. od I. do IV., a posebno o učenicima viših razreda, tj. od V. do VIII.¹¹¹³

U razdoblju od 1901./1902. do 1907./1908.¹¹¹⁴ ukupan prosječan godišnji broj učenika od I. do IV. razreda iznosio je 197. Nažalost, tada se nije vodila evidencija po spolu, već samo po vjerskoj strukturi. U razdoblju od 1901. do 1905.¹¹¹⁵ prosjek rimokatoličke djece u školi kretao se oko 86,85%¹¹¹⁶, pravoslavne djece 9,26%¹¹¹⁷ te 3,65%¹¹¹⁸ djece židovske vjere, a ostala djeca bila su grkokatoličke konfesije i protestanti. Od 1908., podaci o vjeroispovijesti djece u nižim pučkim školama podijeljeni su prema ženskoj i muškoj školi te je samo izdvojena rimokatolička i pravoslavna konfesija dok su ostale vjeroispovijesti sumarno

¹¹⁰⁸ *Izvyješća, Požega*, 1901., 44. U Brodu je radio ravnatelj, jedan samostalni vjeroučitelj, jedan nesamostalni vjeroučitelj, četiri učitelja više pučke škole i jedna učiteljica niže pučke škole.

¹¹⁰⁹ *Izvyješća, Požega*, 1907. – 1912. Ne postoje podaci iskazani za godine prije 1907. Poslije tog perioda, podaci o nastavnom kadru sumarni su pa daju samo informacije o tome koliko je ukupno bilo učitelja, učiteljica i ravnatelja. Prema tome saznajemo da je bila riječ o jednom ravnatelju, tri vjeroučitelja, četiri učitelja i dvije učiteljice. Tijekom 1910., broj vjeroučitelja smanjio se na dva, a 1911. bilo je tri učitelja, da bi se 1912. broj učiteljica povećao na tri.

¹¹¹⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, D4, *Glavni imenik učenika više pučke škole u Novoj Gradiški*, 1891.

¹¹¹¹ Podatke o učenicima viših razreda više pučke škole u Novoj Gradiški moguće je staviti u kontekst usporedbe s nekom drugom sličnom školom koja je imala sličan broj učenika, poput škole u gradu Brodu ili gradu Požegi. U ovom radu rađena je usporedba viših razreda više pučke škole grada Broda i trgovišta Nova Gradiška.

¹¹¹² Podaci o učenicima od I. do IV. razreda pronađeni su samo u *Školskoj spomenici* više pučke škole Nova Gradiška.

¹¹¹³ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. Podaci koje je viša pučka škola slala općini te potom kotarskoj oblasti i županiji podudaraju se za više razrede više pučke škole.

¹¹¹⁴ Navedeni period uzet je u razmatranje jer je 1901./1902. prva godina vođenja *Školske spomenice*, a 1907./1908. posljednja godina dokad su niži razredi škole bili namijenjeni obama spolovima. Tijekom 1901./1902. bilo je u nižu pučku školu upisano 184 učenika, 1902./1903. 190 učenika, 1903./1904. 184 učenika, 1904./1905. 199 učenika, 1905./1906. 198 učenika, 1906./1907. 221 učenik te 1907./1908. 207 učenika.

¹¹¹⁵ Za 1906. i 1907. godinu podaci nisu adekvatno prikazani, tj. vjerska struktura učenika nije navedena. Tijekom 1901./1902. bilo je 158 rimokatolika, 20 pravoslavaca i šest Židova, a tijekom 1902./1903. bilo je 164 rimokatolika, 15 pravoslavaca, devet Židova, jedan protestant i jedan grkokatolik. Tijekom 1903./1904. bilo je 170 rimokatolika, 10 pravoslavaca i četiri Židova, 1904./1905. bio je 171 rimokatolik, 20 pravoslavaca i osam Židova, a 1905./1906. bilo je 166 rimokatolika, 24 pravoslavca i osam Židova.

¹¹¹⁶ Riječ je o 158 rimokatolika tijekom 1901./1902., 164 rimokatolika 1902./1903., 170 rimokatolika 1903./1904., 1904./1905. 171 rimokatolik, 1905./1906. 166 djece rimokatoličke konfesije.

¹¹¹⁷ Riječ je o 20 pravoslavaca tijekom 1901./1902., 15 pravoslavaca 1902./1903., deset pravoslavaca 1903./1904., 20 pravoslavaca 1904./1905. te 1905./1906. 24 djece pravoslavne konfesije.

¹¹¹⁸ Riječ je o šestoro djece Židovske konfesije tijekom 1901./1902., devet Židova tijekom 1902./1903., četiri Židova tijekom 1903./1904., a 1904./1905. i 1905./1906. bilo je po osmero djece židovske konfesije.

prikazane. Uvođenjem ženske i muške niže pučke škole, godišnji ukupan prosječan broj učenika povećao se na 213 učenika u muškoj nižoj školi i 194 učenica u ženskoj pučkoj školi. Tako je u periodu od 1908. do 1914. u muškoj nižoj pučkoj školi bilo 84,81% katolika, 9,15% pravoslavaca i 6,01% djece drugih religija, a u ženskoj nižoj pučkoj školi bilo je 86,23% katolika, 8,79% pravoslavaca i 4,96% djece drugih religija¹¹¹⁹.

**Tablica 20. Vjerska struktura djece u nižim razredima više pučke škole
u Novoj Gradiški¹¹²⁰**

Spol	Žene			Muškarci		
Školske godine/ Vjeroispovijest	Rim. Kat	Pravosl.	Ostalo	Rim. kat	Pravosl.	Ostalo
1908./1909.	165	27	8	163	25	12
1909./1910.	165	23	9	168	25	14
1910./1911.	170	19	12	180	23	14
1911./1912.	176	19	12	198	22	14
1912./1913.	156	11	9	193	13	12
1913./1914.	171	5	8	183	9	11

Podaci za višu pučku školu mogu se od 1899. pronaći u *Izvyješćima*¹¹²¹, ali također nisu potpuni budući da su u razdoblju od 1911. pa nadalje podaci za religijsku strukturu učenika sumirani te su tako djeca židovske konfesije zbrojena zajedno s djecom evangeličke konfesije. Prosječan ukupan udio muške djece u višoj pučkoj školi u Novoj Gradiški tijekom trinaest godina, tj. od 1899./1900. do 1911./1912., iznosio je 61,42%. Najviše je muške djece bilo 1903./1904. i to 70,67%, a najmanji udio muške djece bio je 1910./1911., i to 55,80%. Ženske djece u školi je kroz trinaest godina bilo prosječno 38,57%, najmanji udio ženske djece bio je tijekom školske godine 1903/1904., i to svega 29,33%, a najveći 1910./1911., i to 44,20%.

¹¹¹⁹ Tijekom 1908./1909. bilo je 200 djevojčica i 200 dječaka, 1909./1910. bilo je 207 dječaka i 197 djevojčica, 1910./1911. bilo je 217 dječaka i 201 djevojčica, 1911./1912. bilo je 207 djevojčica i 234 dječaka, 1912./1913. bilo je 176 djevojčica i 218 dječaka, 1913./1914. bilo je 184 djevojčice i 203 dječaka.

¹¹²⁰ Tablica je rezultat podataka preuzetih iz *Školske spomenice*.

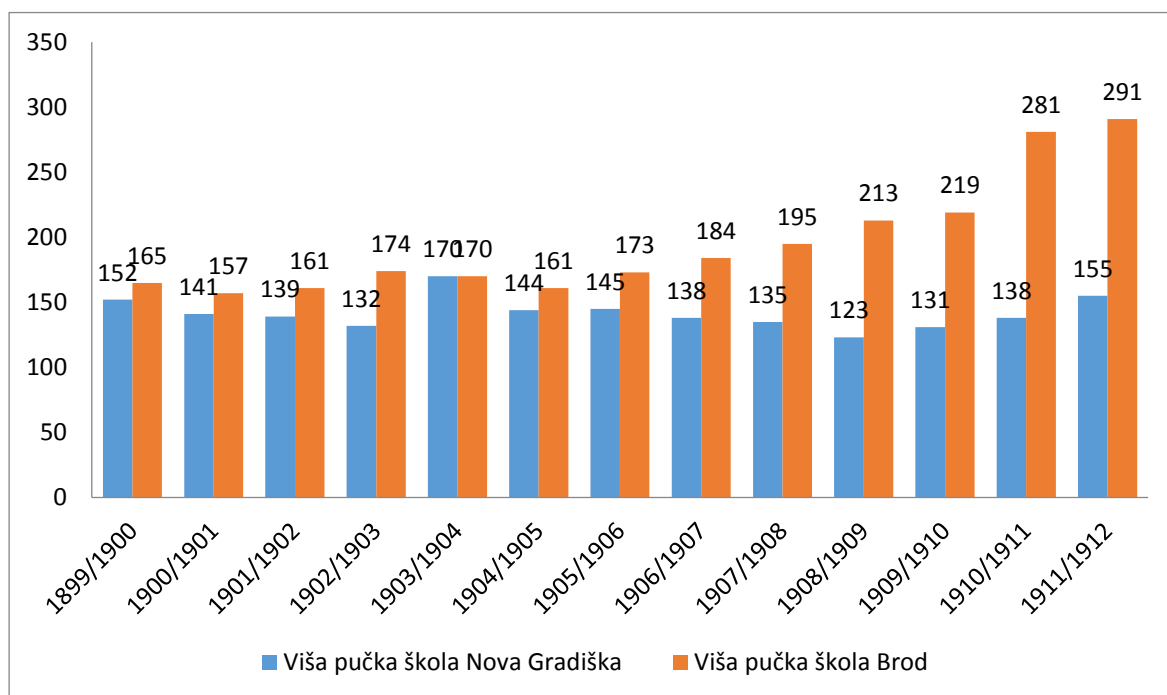
¹¹²¹ *Izvyješća*, Požega, 1899. – 1913.

Kako bi se dobila slika veličine više pučke škole u Novoj Gradiški, ona je uspoređena s višom pučkom školom u Brodu, gdje je bio sličan broj učenika. Uočeno je kako je u početku godina usporedbe, dok su oba mjesta imala sličan broj stanovnika, tj. krajem 19. stoljeća, i broj učenika bio sličan, da bi povećanjem stanovništva grada Broda i njegovim razvojem, naravno, rastao i broj učenika u školi. Prema grafikonu, vidljivo je da je ta promjena nastala poslije 1905., točnije ukupan broj učenika više pučke škole u Novoj Gradiški bio je poslije 1905. u polaganom padu naspram porasta ukupnog broja učenika u višoj pučkoj školi u Brodu. Tijekom posljednjih godina u višoj pučkoj školi Brod možemo uočiti nagli porast broja učenika kojih je dvostruko više nego u školi Nova Gradiška.

U brodskoj višoj pučkoj školi prosječan broj dječaka kroz razdoblje od trinaest godina bio je 59,56%, najveći broj dječaka bio je u školskoj godini 1905./1906.: njih 63,58%, a najmanji 1910./1911.: njih 53,74%. Djevojčica u brodskoj višoj školi bilo je u trinaest godina prosječno 40,44%. Najviše ih je bilo tijekom školske godine 1910./1911., tj. 46,24%, a najmanje 1905./1906., tj. 36,42%. Može se zaključiti da je prosječno više muške djece pohađalo višu pučku školu u Novoj Gradiški nego u Brodu, i to za 1,87%.

Grafički prikaz 7. Odnos ukupnog broja učenika u višoj pučkoj školi u Novoj Gradiški i višoj pučkoj školi u Brodu 1899. – 1912.¹¹²²

Unutar svake pojedinačne školske godine, broj je učenika po razredima više pučke škole u Novoj Gradiški padao. To se može vidjeti u usporedbi broja učenika u prvom razredu s brojem učenika drugog razreda, pa opet trećeg i četvrtog, što pokazuje da je velik broj djece bilo u prvom razredu pa nije nastavilo školovanje te da je samo 32,42% učenika završilo višu pučku školu u Novoj Gradiški u odnosu na one koji su bili u prvom razredu. Što se podataka o vjeroispovijesti tiče, oni su nedosljedni te u većini godina, tj. od 1899. do 1902./1903. i 1905./1906. pa do 1910./1911., predloženi su za rimokatolike, grkokatolike, Židove i evangelike dok je tek u dvije godine, tj. u 1903./1904. i 1904./1905., pravoslavna vjeroispovijest odvojena od grkokatoličke. Sličan problem javlja se i kod evangelika te Židova o kojima su podaci u razdoblju od 1910./1911. do 1911./1912. dani sumarno. U višoj pučkoj školi u Novoj Gradiški prosječno je kroz trinaest godina bilo 64,43% rimokatoličke djece, 26,48% djece pravoslavne i grkokatoličke vjeroispovijesti, djece židovske vjeroispovijesti bilo je 6,86% kroz razdoblje od jedanaest godina dok je evangelika bilo 1,88% također tijekom razdoblja od jedanaest godina. Rimokatoličke djece najviše je bilo 1906./1907. i to 73,91%, a najmanje 1900./1901., tj. 54,60%, djece pravoslavne i grkokatoličke vjeroispovijesti najviše

¹¹²² Tablica je rezultat podataka prema *Izvešćima* 1899. – 1911.

je bilo 1900./1901. i to 36,17%, a najmanje 1907./1908., tj. 19,25% , dok je Židova najviše bilo 12% tijekom 1903./1904., a evangelika je najviše bilo 1909./1910., tj. 8,94%. U brodskoj višoj školi prevladavali su rimokatolici dok je struktura drugih konfesija djece bila takva da su 12,09% skupno činili grkokatolička i pravoslavna djeca, židovske djece u periodu od jedanaest godina bilo je 10,61%, a evangelika 0,88%.

Iz ove strukture vidi se da je u višoj pučkoj školi u Novoj Gradiški bilo gotovo dvostruko više grkokatolika, evangelika te pravoslavne djece nego u brodskoj školi dok je u brodskoj višoj pučkoj školi bilo više Židova. Hrvatsko-srpski jezik bio je, razumljivo, najzastupljeniji kao materinji jezik u objema školama, a uz njega postojali su drugi jezici nacionalnih zajednica poput njemačkog, mađarskog, slovenskog, talijanskog, češkog i slovačkog. Za brodsku višu pučku školu može se reći da su njemački i mađarski bili dosta zastupljeni (njemački 4,89%, mađarski 3,55%) dok su manje zastupljeni bili slovenski, talijanski i češki materinji jezik.

8.4. Škole kao žarišta kulturnog napretka i modernizacije

Školstvo novogradiškoga kraja baziralo se na temeljima uspostavljenim tijekom Vojne krajine te je u mnoštvu slučajeva zadržan kontinuitet djelovanja škola koje su tada osnovane. Mijenjanjem školskih programa i sustava, pučke škole postajale su žarišta kulture i napretka svakog sela. Učitelji novogradiškoga kraja, zajedno sa svećenstvom i činovništvom, bili su stabilizatori moralna i ispravna ponašanja te nositelji novih vrednota modernog društva. Često su bili angažirani u gotovo svim kulturnim, gospodarskim, političkim i sličnim događajima nekog sela. Obavljali su, uza školske obveze, popise stanovništva¹¹²³ te popise stoke i gospodarstva¹¹²⁴, bili su članovi odbora za dočeke prilikom službenih posjeta ili su pak bili suosnivači i potpomažući članovi svakog društva u mjestu. Učitelji su sudjelovali u mnogim gospodarskim i političkim deputacijama te su prijedlozima utjecali na razvoj sela ili mjesta, kao što su i organizirali mnoštvo svečanosti ili važnijih događaja u nekom selu. Osim njihove primarne djelatnosti, možda jedna od najistaknutijih radnji bio je njihov doprinos u

---

¹¹²³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Okučani*, inv. br. 92. Popisnici su bili učitelji i bili su nagrađeni s četiri filira za svoj trud.

¹¹²⁴ Ibid, Tijekom 1895. radio se popis stoke i gospodarstva.

humanitarnom radu i izravnoj brizi za seljaka u svakodnevnom životu. Primjer takva humanitarnog rada pismo¹¹²⁵ je koje je sastavio učitelj s ciljem prikupljanja sredstava i pomoći suseljanima pogođenim poplavom.

Učitelji su često educirali seljake i poticali njihov odlazak liječniku umjesto vračarima i gatarama ili su pak savjetovali seljake o lošem djelovanju alkohola. Tijekom razdoblja epidemija, učitelji su davali savjete kako da se seljaci zaštite od bolesti¹¹²⁶ ili su u kriznim razdobljima dijelili sjeme i nasade za sadnju voćaka novih vrsta. Znali su organizirati odlaske na mjesne i regionalne izložbe, kao što su i sudjelovali u osnivanju seljačkih gospodarskih zadruga¹¹²⁷ s ciljem savjetodavne pomoći. Primjenom takva ponašanja, pokušalo je učiteljstvo uvoditi elemente modernizacije u težak svakodnevni život seljaštva. Seljaci su manje podržavali odlazak njihove djece u školu od gradskih obitelji budući su im djeca bila potrebija u radu na polju. Prema *Glasniku županije požeške*¹¹²⁸, seoski dječaci nisu htjeli ići u školu pa im je jednostavnije bilo postati obrtnik, tj. biti šegrt nekom seoskom obrtniku koji ga je, umjesto u školu, tjerao na poljoprivredne radove kao ispomoć.

Obrtnik na selu nije uspijevaao živjeti od obrta te se usputno bavio i poljoprivredom. Uzroci tome bili su u činjenici da nije bio adekvatno obrazovan za zahtjevniji obrtnički rad, kao što nije imao ni kvalitetnu radnu snagu. Seoski dječaci postajali su šegrti kod obrtnika koji ih je trebao samo kao ispomoć u poljoprivredi, što je rezultiralo njihovim manjkavim iskustvom u obrtničkom poslu. Takvi šegrti postajali su kalfe kod nekog drugog obrtnika, gdje su ponovo dvije godine pomagali u radu na polju.

Baveći se većinom poljoprivrednim radom umjesto obrtničkim, nisu stjecali adekvatno stručno radno iskustvo kao obrtnici, već su se usputno, otvarajući samostalne obrte, bavili poljoprivredom od koje su naposljetku prehranjivali obitelj. Seljaci su bili u stalnom procijepu između zakonske obveze da šalju djecu u školu i čekanja zadnje obvezatne godine školovanja kako bi im djeca mogla pomagati u polju. Dulje i naprednije školovanje jednog djeteta bio je neostvariv luksuz. Kada bi dječak završio obavezno školovanje, nastavljao je očevim stopama, što je, u uvjetima raspada zadruga, značilo samo prehraniti obitelj. Gospodarske inovacije

---

¹¹²⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Staro Petrovo Selo*, inv. br. 106. Školska uprava potaknula je humanitarnu inicijativu na traženje Kotarske uprave koja je 12. 2. 1898. uputila opći poziv za sakupljanje milodara. Učitelj je izmolio od gospođe Szekely iz Donjeg Miholjca milodar od deset metričkih centi kukuruza za siromašnu djecu.

¹¹²⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Adžamovci*, inv. br. 54. Novogradiška kotarska oblast raspisala je 1897. okružnicu o tome kako bi učitelji trebali educirati stanovništvo u borbi protiv malarije.

¹¹²⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Ljupina.*, inv. br. 84. Zbog dugova, 20 seljaka osnovalo je Hrvatsku seljačku zadrugu pod vodstvom Imbre Štivića, učitelja i Stjepana Filipovića, mjesnog nadglednika svilogojstva iz Nove Gradiške. Ubrzo se povećala na 26 članova.

¹¹²⁸ *Glasnik požeške županije*, br. 16, god. II., (Požega), 16. 4. 1892.

rijetko kada bile bi nešto što je zaista zaživjelo u svakodnevnom životu seljaka pa su seljaci proizvodili samo za svoje potrebe ne razmišljajući o sljedećoj godini, novoj poplavi ili bolesti i pomoru stoke. Živeći na taj način, nisu ispravno gospodarili svojim dobrima te im je, zbog sve veće pojave kapitalista, novih tvornica, prekupaca i sl., ostajalo jako malo od njihova rada i stalno su bili u krugu siromaštva iz kojeg je jedini izlaz bilo školovanje.

Pismenost kao oblik modernizacije rezultat je obvezatnoga osnovnog školstva¹¹²⁹ koje je uvedeno u Zemlje ugarske krune. Prema popisima stanovništva za kotar, 1890. i 1900. u dobi od pet godina pa nadalje, tj. do 60 i više godina, može se usporediti rast pismenosti kao i pismenost u odnosima muških i ženskih osoba¹¹³⁰. Pismenost se dijelila na tri kategorije, tj. one koji „čitaju i pišu“, one koji „samo čitaju“ te one koji „ne pišu i ne čitaju“. Kategorija „samo čitaju“ nije uvrštena u pismene osobe te se pod pojmom „pismenih“ u ovom radu podrazumijevaju oni koji potpadaju u kategoriju „čitaju i pišu“. U razdoblju od deset godina, tijekom razdoblja 1890. – 1900., možemo vidjeti rast pismenosti za muškarce od 14,6% te za žene čak 16,91%. Rast ukupne pismenosti za novogradiški kotar u razdoblju od 1890. do 1900. iznosio je 15,78%. U brodskom kotaru i gradu Brodu, rast pismenosti muškaraca tijekom perioda 1890. – 1900. bio je 11,22%, a žena u istom tom razdoblju 10,88%. Rast ukupne pismenosti u brodskom kotaru i gradu Brodu u razdoblju od 1890. – 1900. iznosio je 11,05%. Rast pismenosti u Požeškoj županiji za muškarce je iznosio 13,83%, a za žene 14,23%. U Požeškoj županiji rast ukupne pismenosti tijekom tih deset godina iznosio je 14,03%. S druge strane, situacija u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bila je takva da je rast pismenosti u muškaraca bio 13,09%, a u žena 10,72%, dok je rast ukupne pismenost iznosio 11,90%.

Ako se sagledaju odnosi, uviđa se kako je rast pismenosti u novogradiškom kotaru bio najviši, što pokazuje važnost obrazovanja u kotaru jer udio nepismenih 1890. nije bio ispodprosječan naspram Kraljevine. I kotar Nova Gradiška i kotar Brod bili su iznadprosječni u pismenosti naspram udjela pismenih u Požeškoj županiji i kotaru Brod s gradom Brodom. Uzrok malog porasta pismenosti u brodskom kotaru s gradom Brodom jest u činjenici što je već 1890. stanovništvo toga kraja bilo izrazito pismeno u usporedbi s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, novogradiškim kotarom i prosječnom pismenošću u Požeškoj županiji. Stoga se ondje nije ni mogao očekivati rast jer je na tom području bilo dvostruko više pismenih ženskih osoba nego u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a za 2/3 više muških pismenih osoba nego u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.

¹¹²⁹ Od 1868., u Zemlje ugarske krune uvedeno je obvezno pohađanje škole za svu djecu od šest do 12 godina.

¹¹³⁰ Riječ je o modelu dobne granice, tj. od 6 – 60 godina i više, koji se navedi u *Statističkom godišnjaku I. i Popisu žiteljstva*.

Zanimljivost kategorije stanovnika koji „samo čitaju“ uviđa se u njihovu malom udjelu u ukupnom stanovništvu. Vjerojatno je tu riječ o starijim osobama koje su znale samo čitati budući da je mlađa generacija školovane djece bila pismena u tom smislu da je znala čitati i pisati. Zbog obveznoga osnovnog obrazovanja, jasno je da su učenici bili najpismenija skupina stanovništva, a takvo što pokazuju i statistički podaci. Prema popisu stanovništva 1910. za kotar Nova Gradiška, od ukupnog broja muškog stanovništva u dobi od 12 do 60¹¹³¹ i nešto godina, pismenost s godinama opada gotovo dvostruko tako da su pismeniji učenici od pet do 11 ili od 12 do 14 godina, a najmanje pismeni jesu stari ljudi – oni iznad 60 godina života. Jedina razdoblja kada pismenost raste jesu između pet i 11 godina te od 12 do 14 godina. Uspoređujući ta dva razdoblja kod muškaraca, može se reći da je u prvom periodu bilo pismeno 62,81% osoba, nepismeno ih je bilo 36,75% dok ih je 0,4% znalo samo čitati. U sljedećem periodu pismenost raste na 86,73% te je broj nepismenih manji, tj. 13%. Slična situacija je sa ženskom djecom pa je u razdoblju od pete do 11. godine pismenost iznosila 56,59%, da bi već iduće godine narasla na 78,04% tako da je to jedini period rasta pismenosti.

Sljedeći niz godina predstavlja drugačiji trend te pismenost opada s godinama pa tako, s druge strane, u kategoriji „samo zna čitati“ s godinama postoji rast. Od ukupnog broja muškaraca u dobi između 12 te 60 i više godina, njih 70,82% bilo je pismeno, 28,60% bilo je nepismeno dok je 0,5% samo čitalo. Pismenost žena novogradiškoga kotara u dobi od 12 do 14 godina trostruko je veća nego pismenost žena u dobi oko 60 godina te je tendencija rasta nepismenosti s godinama prisutna i kod žena. Od ukupnog broja žena u dobi između 12 te 60 i više godina, u novogradiškom je kotaru 1910. bilo pismeno 60,25% žena, 38,19% ih je bilo nepismeno, a onih koje samo čitaju bilo je 1,54%. Uspoređujući muškarce i žene, može se reći da je pismenost muškaraca 15% viša nego kod žena. Navedeni podaci nisu neko iznenađenje budući da je dječaka u školama bilo više nego djevojčica, kao što je i društveni status muškaraca bio drugačiji od žena. U samoj općini Nova Gradiška 1910., pismenost je bila 80,15%, a u odnosu muško – žensko omjer je bio 83,56% naspram 76,75%. Ako se sagleda pismenost po drugim općinama, uočava se kako su žene ondje imale mnogo višu stopu nepismenosti nego sama Nova Gradiška. Tako je, primjerice, u općini Nova Kapela pismenost bila 73,68%, u općini Okučani 58,27%, u općini Orubica 77,61%, u općini Davor 73,84%, a u općini Cernik 41,39% .

---

¹¹³¹ *Statistički godišnjak I. 1905.*, Zagreb, 1913., 58, 59. *Popis žiteljstva 1910.*, Zagreb, 1914., 246 – 250.

Prema statističkim preglednicima, uočava se iznenađujuća činjenica relativno visoke pismenosti u novogradiškom kotaru u usporedbi s prosjekom Požeške županije i Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Prema *Statističkom atlasu*¹¹³², ako se uspoređi ukupna pismenost u novogradiškom kotaru s okolnim kotarima, Požeškom županijom i Kraljevinom u 1910., može se zaključiti da je najviše nepismenog stanovništva bilo u pakračkom kotaru, tj. njih 53,3%, potom u požeškom kotaru njih 51,1% da bi novogradiški i brodski kotar bili nadprosječni u pismenosti u cijeloj Županiji koja je imala 40,4% nepismenih. Novogradiški kotar, osim što je bio nadprosječan u Županiji po broju pismenih, tj. imao je 35,5% nepismenih, bio je nadprosječan i u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Brodski kotar imao je najmanje nepismenih u Županiji, time i manje nego novogradiški kotar, a slično je bilo i s gradom Brodom ako ga se uspoređi s gradom Požegom.

Tradicionalno seljaštvo je, prema pisanju učitelja u školskim spomenicama, slabije pohađalo nastavu od djece iz većih mjesta, a razlog tome mogao se tražiti i u činjenici što je većina seoske djece radila kao ispomoć na polju. Jedini izlaz iz zatvorena ciklusa nasljeđivanja obiteljskog posla ili rada na polju bilo je školovanje. Muško obrazovanje još se koliko-toliko poticalo raznim stipendijama¹¹³³ i odricanjem cjelokupnih obitelji u svrhu slanja sinova na školovanje dok je žensko obrazovanje bilo podvrgnuto tradicionalnom razumijevanju prema kojem je ženama mjesto u kući. Tako su, prema dostupnim podacima iz 1910., u svim općinama novogradiškoga kotara žene slabije obrazovane nego muškarci te je ta razlika bila viša od 10%, osim u Novoj Gradiški i općini Nova Kapela, gdje je ta razlika bila ispod 10%.

---

¹¹³² 1875. - 1915. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1915.

¹¹³³ *Glasnik požeške županije*, br. 23, god. XIII., (Požega), 7. 6. 1913. Zaklada Nikole Brkanca, trgovca iz Nove Gradiške, bila je namijenjena siromašnim i čudorednim mladićima koji imaju zavičajno pravo u mjestu Bodovaljci ili općini Rešetari. Stipendija je iznosila 600 kruna godišnje te im je mogla omogućiti odlazak na školovanje ili u srednju školu ili na sveučilište.

**Tablica 21. - Usporedba udjela pismenosti prema spolu u kotaru Nova Gradiška, kotaru Brod, Požeškoj županiji i Kraljevini
Hrvatskoj i Slavoniji u %¹¹³⁴**

Pismenost	Čita i piše				Samo čita				Ne čita i ne piše			
Spol	Muško	Muško	Žensko	Žensko	Muško	Muško	Žensko	Žensko	Muško	Muško	Žensko	Žensko
Područje/ Godina	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.
Kotar Nova Gradiška	49,32	63,98	35,15	52,06	0,29	0,71	0,81	1,88	50,39	35,31	64,04	46,06
Kotar Brod i grad Brod	60,23	71,45	51,56	62,44	0,43	1,37	1,42	3,05	39,36	28,01	46,88	34,50
Požeška županija	43,95	57,78	32,26	46,49	0,61	0,85	1,43	2,63	55,44	41,37	66,31	50,88
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	39,36	52,45	25,25	35,97	0,48	0,75	1,23	2,14	60,16	46,80	73,52	61,89

¹¹³⁴ Tablica je rezultat podataka preuzetih iz *Statističkoga godišnjaka I. 1905.*, Zagreb, 1913., 58 – 61

Tadašnje novine pisale su o novim tendencijama u viđenju ženskog obrazovanja. Žensko dijete počinjalo se doživljavati kao ono koje se može dalje obrazovati kako bi moglo bolje služiti obitelji. Svojim ostankom u obitelji, žena je mogla mnogo više doprinijeti boljitku obitelji nego odlaskom od kuće budući da se djevojke više nisu mogle tako dobro udati kao u prošlosti. Umjesto toga, postojala su viđenja žena kao jeftinije radne snage¹¹³⁵ koja ostankom u obitelji može pomoći suprugu obrtniku ili ocu obrtniku. Time su inicirane nove ideje obrazovanja supruga ili kćeri kao ispomoći u trgovini, što je smatrano boljom opcijom nego zapošljavanje nekog drugog radnika. Navode se tako mnogi poslovi koje su žene sposobne raditi poput nadničarenja, šivanja i sl. Žensku djecu roditelji su često i tjerali na rad u manje tvornice ili konobe kako bi ondje naučile poslove vezane uz domaćinstvo¹¹³⁶. Ako pak ne bi odlazile u neke trgovačke ili slične škole, mogle su polaziti razne tečajeve ili škole za domaćice. Iako su kuhanje, šivanje, briga o djeci ili vrtu bili tradicionalno ženski poslovi, smatrano je kako se žene trebaju za ta zanimanja dodatno usavršiti školovanjem. U *Glasniku županije požeške* tijekom 1895. dopisnici su pisali o prijedlozima da djevojke, mimo osnovne škole i „opetovnice“, trebaju završiti tečaj za kućanstvo.

Razlozi su traženi u nedovoljnom praktičnom znanju tadašnjih žena koje nisu znale napraviti suprugu kvalitetan i zdrav obrok, koje nisu održavale kuću urednom niti su znale dovoljno dobro iskoristiti sva dobra i zemlju. Tako se mlade žene moglo podučavati mljekarstvu, voćarstvu, vrtlarstvu, pčelarstvu, održavanju kuće, brizi o životinjama, šivanju, tkanju i sličnom ručnom radu. Tendencija je bila poslije školovanja slati djevojke ili na tečajeve ili u zavode, a sve u cilju da postanu dobre kućanice, s time da se poslije završena tečaja polaznice moraju obvezati kako će se posvetiti zanimanju kućanice te na taj način neće ostavljati seljački dom¹¹³⁷. Tako je i u Novoj Gradiški od 1892. otvoren ženski stručni tečaj za kućanstvo i ručni rad. Ženske stručne škole ustrojene su temeljem zakona iz 1888. te im je svrha bila obrazovanje odraslih djevojaka za praktičan život i samostalnu privredu. Ubrzo su ženske stručne škole pripojene nižim pučkim ženskim školama. Napredak djevojaka na ženskim tečajevima ocjenjivao se i vrednovao završnim godišnjim školskim izložbama u školama, kao i sudjelovanjem na većim mjesnim gospodarskim izložbama poput one održane 1894. u Novoj Gradiški. Viša pučka škola u Novoj Gradiški, kao što je izdvajala godišnji iznos

---

¹¹³⁵ Ibid, 16. 4. 1892., br. 16.

¹¹³⁶ Ibid, 29. 7. 1899., br. 31.

¹¹³⁷ *Glasnik požeške županije*, br.2 8, god. V., (Požega), 13. 7. 1895.

za pribor i inventar, kupila je, primjerice, 1901./1902. i jedan šivaći stroj marke Viktorija¹¹³⁸ za učenice više pučke škole. Osim što se viša pučka škola brinula za nabavku modernijih pomagala te time poboljšavala uvjete rada učenika¹¹³⁹, također je, inicijativom ravnatelja Tuškana, 1902. osnovana i Školska zaklada za siromašne učenike¹¹⁴⁰.

Povijest školskih humanitarnih aktivnosti povezana je s djelovanjem Hrvatskog dobrotvornog gospojinskog društva u Novoj Gradiški¹¹⁴¹ koje je svake godine organiziralo tradicionalno božićno darivanje¹¹⁴² siromašne školske djece, što u samoj školi, što na drugim lokacijama u Novoj Gradiški. Sličnu ideju imala je i spomenuta zadruga koja je apelirala na općine i druge institucije, poput štedionica i imovne općine, radi sakupljanja novca za nabavu knjiga siromašnoj djeci. Osim pravnih subjekata, u tome su sudjelovali i građani mjesta pa je tako i Miroslav Lobe donirao školi harmonij. Osim navedenih aktivnosti, postojala je i godišnja donacija Dobrotvorne zadruge „Srpkinja“, potom donacije kotarskog predstojnika Lukačevića za društvo sv. Jeronim i sl.

Na taj se način – putem donacija – poticao dolazak siromašne djece u školu, kao što su time poboljšavani uvjeti tijekom školovanja za sve učenike, primjerice, mnogim građevinskim zahvatima poput završetka „gombaone“¹¹⁴³ 1910., potom ograđivanjem školske zgrade ili pak iskapanjem bunara kod škole. Osim poboljšanih tehničkih školskih uvjeta, poboljšavani su i uvjeti rada učitelja djelovanjem Novogradiško-oriovačkoga učiteljskog društva¹¹⁴⁴ koje je djelovalo još od postojanja gradiškoga okružja te se samo prilagodilo novonastalom upravnom uređenju. Društvo se sastajalo svake godine u drugom mjestu kotara s ciljem da raspravlja o aktualnim temama poput povećanja plaća, nepismenosti u djece koja su završila pučku školu, štrajku učenika i sličnim aktualnim situacijama iz prakse, kao i o aktualnim zakonima i zbivanjima u školstvu. Tako je, primjerice, 1907. skupština Novogradiško-oriovačkoga učiteljskog društva zaključila da ne podržava odredbu o dodatku na plaću samo učiteljima s obitelji već će iz solidarnosti odustati od povišice dok ih ne budu mogli dobiti svi učitelji. Praksa solidarnosti očito je bila zastupljena u školama Nove Gradiške.

---

¹¹³⁸ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. Cijena mu je bila 213,6 kruna.

¹¹³⁹ Ibid, Škola je dobivala i priznanja mnogih inspekcija i svečanih gostiju koji su se upisivali u knjigu gostiju.

¹¹⁴⁰ Ibid, Nastala je uz potporu kotarskog predstojnika. Zadruga je djelovala dugi niz godina te je većinom sakupljala novac.

¹¹⁴¹ *Glasnik županije požeške*, br. 45, god III., (Požega), 1. 12. 1893., Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo u Novoj Gradiški bilo je osnovano 1883. te je otad humanitarno djelovalo u Novoj Gradiški.

¹¹⁴² Djeca su obično bila darivana knjigama, odjećom i obućom.

¹¹⁴³ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. Cijena je bila 15.000 kruna.

¹¹⁴⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Adžamovci*.

Zaključno se može reći da su škole u vojnom dijelu gradiškoga kraja bile organiziranije i raznolikije od onih u cerničkom području budući da su tamo škole bile pod vjerskim utjecajem te im država nije davala potporu sve do izgradnje škole u Cerniku kojoj su gravitirala sva okolna mjesta. Ostale škole cerničkoga kraja izgrađene su tek krajem 19. stoljeća. U vojnom dijelu gradiškoga kraja svaka satnija imala je školu iz koje je kasnije nastala pučka škola pa je to područje zato imalo bolju predispoziciju za razvoj školstva. Većinom su u školu išla muška djeca dok su ženska djeca ostajala raditi u kućanstvu. Na jedan od glavnih problema s kojima su se susretali učitelji već tijekom razdoblja Vojne krajine upozorava Relković u svom *Satiru iliti divjem čoviku*. Nepohađanje nastave bilo je, prema Relkoviću, vezano uz osmansku tradiciju koja je utjecala na slavonske običaje zbog kojih roditelji nisu slali djecu u školu. U mnoštvu školskih spomenica novogradiškoga kraja, kao konkretniji razlozi navode se udaljenosti škola od kuća, poplave i sezonski rad u polju. Zbog rada u polju, mnoštvo je djece odustajalo od obrazovanja ili je moralo pohađati „opetovnicu“ kao oblik ponavljanja pučke škole. Spajanjem krajiškoga školskog sustava s civilnim u jedan kompleksniji i moderniji školski sustav nije se samo promijenio školski program ili status učitelja već je započeo period masovnije izgradnje škola kojim se pokušalo utjecati na povećanje pismenosti.

U novogradiškom kotaru sustavno se radilo na izgradnji pučkih škola za koje je novac većinski izdvajala općina iz poreznog nameta od 20%, kao što su u slučajevima pomanjkanja sredstava participirali država, imovna općina te Krajiška investicijska zaklada. Jedan od značajnijih događaja gradiškog školstva izgradnja je više pučke škole 1896. u Novoj Gradiški. Viša pučka škola predstavljala je krunu tadašnjeg nastojanja da se oformi velebni objekt koji će pohađati i djeca okolnih područja budući da su u navedenoj školi, osim pučke škole, bile i šegrtska škola, viša pučka škola te stručna ženska škola. Ako je dijete završilo pučku školu u nekom od sela novogradiškoga kotara zahvaljujući stipendiji ili nastojanju roditelja, moglo je pohađati i školu u Novoj Gradiški. Navedeni objekt bio je u arhitektonskom i modernizacijskom pogledu primjer izgradnje obrazovnog objekta u ruralnom području. Imao je adekvatne učionice, odgovarajuću „gombaonu“, odvojene toalete, u njemu je postojala knjižnica bogatija knjigama od brodske knjižnice te se učilo po naprednom školskom programu. Zbog svega toga, objekt je i prikazan u sklopu Milenijske izložbe 1896. u Budimpešti kao primjer obrazovne arhitekture. Koliko se zaista novogradiška škola izdvojila u samom kotaru, može se vidjeti i u nizu aktivnosti koje su se odvijale u samim prostorijama škole koje su većinski bile humanitarnoga karaktera. Zbog kvalitetnoga školskog nasljeđa

Vojne krajine, kao i inicijativa općina, škola u Novoj Gradiški, kao i ostale pučke škole, imala je visoku stopu redovno upisane djece. Osim po udjelu upisane djece u škole, kotar Nova Gradiška izdvajao se tada i po visokoj stopi pismenosti te je bio jedan od pismenijih kotara u Požeškoj županiji. Osim kao centri pismenosti, škole su bile mjesta gdje su djeca mogla naučiti mnoštvo o radu u gospodarstvu, u njima je poticana solidarnost, održavale su se kulturne aktivnosti poput raznih plesova ili predstava te su organizirane razne izložbe. Sve navedeno vjerojatno se može zahvaliti velikom angažmanu učitelja koji su raznim metodama sustavno utjecali na modernizaciju učinivši škole ishodišnim točkama proaktivna djelovanja zajednice.

9. ZDRAVSTVO U KOTARU NOVA GRADIŠKA 1886. - 1914. S NAROČITIM OSVRTOM NA ŽUPANIJSKU BOLNICU

9.1. Zdravstvene i ekološke prilike u kotaru Nova Gradiška

Na zdravstveno stanje stanovništva novogradiškoga kotara utjecali su različiti geografsko-ekološki čimbenici, kao i životni standard. Životni uvjeti, razmještaj stanovništva i siromaštvo poprilično su utjecali na pojavu i širenje bolesti. Tako se u općim informacijama o Požeškoj županiji¹¹⁴⁵ navodi kako su ljudi u nizinama uz rijeku češće bolesni zbog slabe izmjene zraka, škodljivih isparina, prašine i poplava te da su oni u planinama i gorama često zdraviji zbog dobra zraka. Također, navodi se kako bi ljudi bili i zdraviji kad bi se više upotrebljavao kamen u izgradnji i cesta i kuća, a ne toliko opeka i zemlja. S jedne strane, mnoga sela novogradiškoga kotara bila su raspoređena na obroncima Psunja te na obroncima Požeške gore, a druga su bila u nizinskim krajevima unutrašnjosti nasuprot onima koja su bila samo cca 90 metara od razine mora na obali rijeke Save. Klimatski uvjeti diljem kotara bili su slični kao i oni u Brodskom kotaru te dijelom kao i oni u Požeškom kotaru. Uglavnom su bili određeni umjerenim ljetima i zimama bez velikih odstupanja. Nešto veći problem bila su djelovanja rijeke Save, kao i šumskih potoka koji su redovito poplavlivali te stvarali stanovništvu materijalne, gospodarske i zdravstvene probleme.

Navedeni problemi nastajali su kao posljedica neekonomična i nesustavna organiziranja života, kao i djelovanja raznih tvornica za iskorištavanje šumskog blaga diljem gora Psunja i Požeške gore. Budući da rijeka Sava nije bila u potpunosti regulirana te je taj postupak za novogradiški kotar trajao dugi niz godina, posljedice poplava bile su pogubne za stanovništvo Posavine. U zdravstvenom aspektu stanovništvo je najviše pogađala razlivena rijeka Sava koja se poslije poplava nije povlačila još mjesecima nakon te je zaostajala na livadama i poljima koja su bila ispod razine rijeke Save. Situacija je bila toliko teška da su stanovnici sela Davor i Orubica sami gradili nasipe te čak i rušili nasipe koje bi gradili radnici građevinskoga kotara Brod¹¹⁴⁶, a za koje su smatrali da čine više štete nego koristi – sve s

---

¹¹⁴⁵ *Izvješća*, Požega, 1907., 86 – 93.

¹¹⁴⁶ HR-HDA, UOZV, 79., 10 – 17, 7935, 3637, 1904.

ciljem osiguranja elementarnih uvjeta za život. Kotarska oblast tada je izdala i proglas da se zaustavi rušenje samoinicijativno izgrađenih nasipa budući da ih je lokalno stanovništvo bilo spremno zaštititi i po cijenu sukoba.¹¹⁴⁷ Stanovništvo tog posavskog dijela kotara tijekom 1895. i 1897. bilo je zbog poplava gladno te se, prema pisanju školskih spomenica¹¹⁴⁸, trebalo privremeno povlačiti na viša okolna područja. Poguban utjecaj učestala zadržavanja vode koja nije mogla otjecati osobito se mogao vidjeti na rubnim dijelovima kotara, tj. na području Jelas polja i Lonjskog polja. Oba područja bila su izrazito opasna zbog razvoja malarije, tj. „groznice“, od koje je obolijevao velik broj stanovništva pa je tako najveći broj oboljelih od malarije bio u proljeće¹¹⁴⁹ i ljeto, a nešto manji u jesen i zimu. Ta područja sustavno su isušivana pa je tako tijekom 1903. sanirano područje Lonjskog polja¹¹⁵⁰, a 1910. područje Jelas polja¹¹⁵¹. Stanovništvo koje bi bilo oboljelo od malarije često nije odlazilo liječniku te sama zaraza nije bila registrirana. Slično je bilo i s drugim zaraznim bolestima. Zarazne bolesti zbog toga su se lakše širile, što je utjecalo na mnoge sfere života. Osim malariji, stanovništvo novogradiškoga kotara učestalo je bilo izloženo gripi, difteriji, šarlahu, ospicama, trbušnim bolestima, trahomu, hripavcu, sifilisu, boginjama i koleri.

Životni uvjeti stanovništva sela sigurno nisu doprinosili sprječavanju zaraza budući da su, prema *Izvjescima*, kao i pisanju *Glasnika županije požeške*, bili izrazito loši. Tijekom 1892. i 1894., pojedini pisci članaka u *Glasniku županije požeške* izvještavaju da su se kuće seljaka često sastojale od jedne prostorije u kojoj su zajedno prebivali i bolesni i zdravi, a u kuhinji je bilo ognjište otvorena tipa pa je prostorija bila prepuna dima. Često nisu postojali prozori. Tijekom zime, prostorije nisu provjetravane zbog zadržavanja topline. Zbog dugotrajnog boravka ljudi u istoj prostoriji te kuhanja hrane, na zdravlje je utjecala i kondenzirana vlaga. U glavnoj sobi postojali su umjetno svjetlo, petrolejske lampe i glavna peć, a ostale su popratne prostorije, tzv. „kiljeri“, služile ili spavanju ili držanju stoke. Jedan od razloga razvoja zaraznih bolesti u jesensko doba bio je suživot u malim sobicama, u koje su se unosili

¹¹⁴⁷ HR-HDA, UOZV, 79., 10 – 17, Spis 3637, 1904.

¹¹⁴⁸ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Davor*, inv. br. 67.

¹¹⁴⁹ *Izješća*, Požega, 1906., 67.

¹¹⁵⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 6, god. XIII., (Požega), 7. 2. 1903. Predsjednik Gospodarske podružnice u Novoj Gradiški Ivan Zatlučka na sastanku Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva predložilo je da se iz veterinarske zaklade nabavi još bikova kako bi se u siromašnom posavskom kraju razvilo mljekarstvo. U odgovoru Zemaljske vlade opisan je slučaj tijekom 1902. u kojem je dano 200.000 forinti za uređenje Lonjskog polja. Tijekom projekta uređenja Lonjskog polja, Vlada je uočila neobično ponašanje. Iznos od 100.000 forinti u sklopu projekta bio je namijenjen otvaranju radnih mjesta, što se nije moglo realizirati jer je lokalno siromašno stanovništvo u Posavini odbilo raditi i zaraditi te novce. Komentar u novinama naglasio je kako lokalno stanovništvo radije umjesto rada bira skitnju i prosjačenje

¹¹⁵¹ *Izješća*, Požega, 1910. Na sušenju Jelas polja zbog malarije, osim Brodske imovne općine, sudjelovala je i Gradiška imovna općina svojim prilogom od 22.170 kruna.

gnoj i hrana za stoku. Podovi tih kuća bili su od nabijene zemlje, a negdje je na podovima bila slama koja je služila dodatnu grijanju tijekom zime. Problem je nastajao kada su mala djeca tijekom zime na toj slami obavljala nuždu¹¹⁵² budući da toaleta nije bilo, već se nužda obavljala u dvorištu izvan kuće. Dvorište oko kuće nije bilo odvojeno od mjesta gdje su se sakupljali kompost i gnoj životinja, tzv. gnojnice, već se gnoj znao prostirati po dvorištu sve do ulaznih vrata kuće. Kako bi spriječili širenje blata ili gnoja, seljani su ispred ulaza u kuću, tj. ispred ulaznih vrata, posipali tlo slamom.¹¹⁵³ Gnoj i blato nalazili su se svuda po dvorištu, kao i po ulicama. Zbog te činjenice, autor članka pitao se što se događalo tijekom kišnih perioda budući da je voda raznosila gnoj iz gnojišta do bunara koji su često bili u neposrednoj blizini. Čista i pitka voda bila je velik problem, pogotovo u Posavini gdje je stanovništvo često znalo piti vodu iz rijeke Save budući da nije imalo bunare. Osim što bi poplave nanosile materijalnu štetu unutar kuća, često je hrana za ljude i za stoku bila zagađena uslijed poplava. To je izazivalo glad i daljnje zdravstvene probleme, pogotovo kada nije postojala velika raznovrsnost ishrane. Većinom se konzumirala hrana poput kukuruza, pšenice, graha ili kupusa.

Poplave u sjevernom dijelu novogradiškog kotara događale su se i uslijed erozije zemljišta na obroncima Psunja te Požeške gore. Razlozi za fenomene poput promjena toka potoka, povećanih količina vode, erozija zemljišta te sličnih, mogli su se pronaći u velikim eksploatacijama šuma koje su vršile tvornice. Temeljem uvida u žalbu¹¹⁵⁴, što ju je stanovništvo Šumetlice podnijelo Zemaljskoj vladi glede pustošenja šuma vlastelinstva Cernik, jasno je da su tijekom dužeg perioda¹¹⁵⁵ šume bile sustavno iskorištavane. Tijekom 1895., bilo je mnoštvo očevida na području vlastelinstva Cernik, kao i okolnih vlastelinstva, a sve s ciljem utvrđivanja do kojih su razmjera takva vlastelinstva drvnom industrijom uništavala šumska dobra. Iako su se mišljenja raznih komisija i šumskih nadzornika razlikovala tijekom razdoblja 1895. – 1900., zaključci su išli u smjeru zaštite hrastovih i bukovih šuma do stvaranja gospodarskih osnova, provedbe politike pošumljavanja i upošljavanja stručnoga kadra pri vlastelinstvu s ciljem stalne kontrole. Vlada je u svojim očitovanjima jasno davala do znanja da vlastelinstva s tvornicama ne mogu željeti da pod

---

¹¹⁵² *Glasnik županije požeške*, br. 4, god., IV., (Požega), 27. 2. 1894., br. 4.

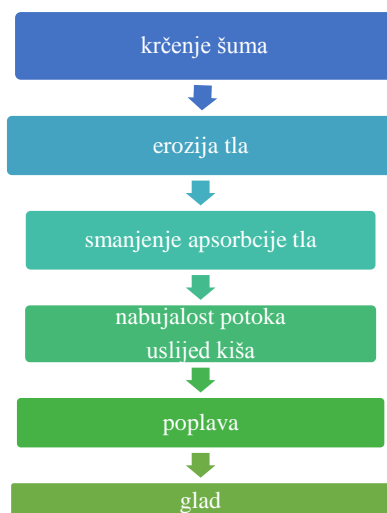
¹¹⁵³ *Ibid.*

¹¹⁵⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 8 – 13, 61387, 13. 11. 1895.

¹¹⁵⁵ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 259. Prema pisanju redovnika cerničkog samostana, to pustošenje šuma cerničkog vlastelinstva događalo se od 1864.

zaštitom budu samo vrhovi brda ili razne gudure koje su vlastelinstvima neiskoristive, već da su određena područja zaštićena, kao što i iskorištavanje šuma ide u skladu s procesom pošumljavanja. Koliko su se zbog promjena mikroekosustava oko potoka Šumetlice ili potoka Rešetarice promijenili životi mještana, može se vidjeti iz članka što ga donosi *Obzor*¹¹⁵⁶, a u kojem se navodi da u općini Rešetari vlada glad. Razlog tomu autor članka vidi u posječenim šumama. „Dok naime šuma ne bijaše izsječena, kiša ma bila i najveća, zaustavljala bi se što na granama, što oko stabala, što opet u grmlju, dočim sada, čim pane, ona sva s onih brdina svom silom sleti, jer tu nema više ni stabalca ni kao prst debela, nego je to sve isječeno, kao da će se kukuruz sijati“.¹¹⁵⁷ *Glasnik županije požeške* tijekom 1895.¹¹⁵⁸ i 1897. također je spominjao glad¹¹⁵⁹ u općini Rešetari, koja je bila izazvana poplavama potoka Rešetarice. Promjene toka potoka nastale su kao posljedica šumskih devastacija Psunja i Brezova polja.

Grafički prikaz 8. Slijed utjecaja gospodarsko-ekoloških čimbenika na pojavu gladi u sjevernom dijelu kotara Nova Gradiška

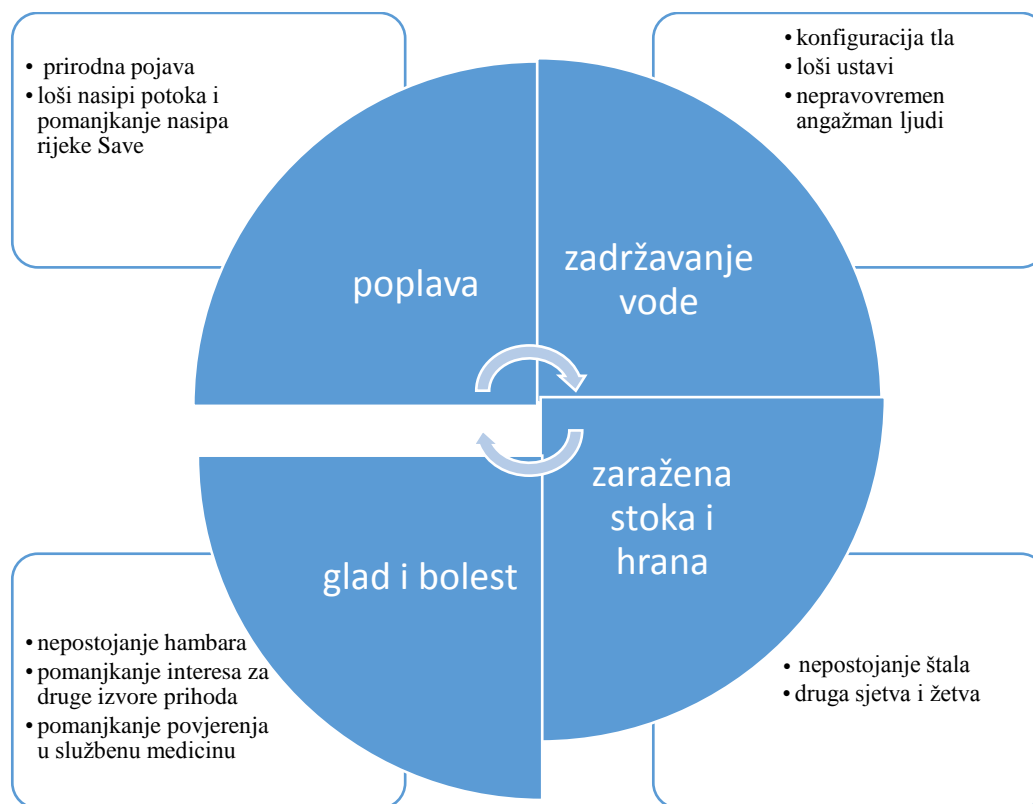
¹¹⁵⁶ *Obzor*, br. 68, god. XXXVIII., (Zagreb), 24. 3. 1897.

¹¹⁵⁷ Ibid.

¹¹⁵⁸ *Glasnik županije požeške*, br. 47., god. V., (Požega), 23. 11. 1895., Navedene su informacije o poplavama u Posavini, kao i o poplavama potoka Šumetlice i Rešetarice. Prema autoru, ti su potoci prije znali nabujati, ali nikada toliko, uzrok se tražio u sječi šuma vlastelinstva Cernik. Traženo je da nadležne vlasti to ispituju. Rešetarica je bila toliko nabujala da je uništila općinsku cestu te se žito oko Rešetarice trebati ponovo sijati jer je sve bilo uništeno. Ništa bolje nije bilo u Novoj Gradiški, gdje su sve livade i sva polja bili uništeni.

¹¹⁵⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 17., god., VII., (Požega), 16. 4. 1897. Zbog poplave Rešetarica, kotarski predstojnik Trnski humanitarnom akcijom sakupio je 3.000 forinti koje su bili namijenjene suzbijanju gladi. U sklopu te akcije, bilo je razdijeljeno kukuruza u vrijednosti od 2.000 forinti.

Grafički prikaz 9. Slijed utjecaja socijalno-ekoloških čimbenika na pojavu gladi u južnom dijelu kotara Nova Gradiška

Novokapelački i posavski kraj kod Svinjara (Davora) i Orubice bili su drugo šire područje novogradiškoga kotara u kojem je stanovništvo trpjelo glad. Područje od sela Orubice do sela Svinjar (Davor) te područje od sela Svinjar (Davor) pored Crnac polja do Štivice često je bilo poplavljeno uslijed nepostojanja nasipa, kao i loše regulacije rijeke Save. Dugogodišnji plan bio je izgradnja ceste koja bi ujedno bila i nasip od Orubice do Svinjara (Davora), kao i nasipa preko Crnac polja kojim bi se saniralo močvarno tlo te ga se pretvorilo u poljoprivredno zemljište¹¹⁶⁰. Zbog poplava navedenih sela, kao i zadržavanja vode na močvarnom području Crnac polja, život stanovništvu na tom području bio je otežan. Uslijed dviju poplava godišnje, stanovništvo je živjelo u vlažnim kućama, moralo se privremeno iseljavati, kao što je i transportiralo stoku. Rezultat svega toga bila je pojava bolesti ljudi i životinja, poput malarije i svinjske poštasti, te oskudica hrane budući da su većinski sijali kukuruz koji je na poplavljenom području jedini uspijevao.

¹¹⁶⁰ *Posavska Hrvatska*, br. 28, god. I., (Brod na Savi), 21. 7. 1894.

Pojava gladi u novokapelačkoj općini bila je izravno vezana uz neadekvatno reguliranu rijeku Savu, kao i uz pomanjkanje sanacije močvarnog područja Crnac polja. Projekt Zemaljske vlade, koji je bio vezan uz izgradnju nasipa i ceste, odugovlačio se godinama te je za posljedicu imao glad lokalnog stanovništva. Stanovništvo koje je imalo 10 – 30 jutara zemlje, stoku, voćnjake i vinograde izgubilo je mogućnost da se prehrani uslijed vremenskih nepogoda, bolesti poput peronospore ili pak svinjske poštasti. Rješenje je vidjelo u traženju posla u Bosni ili u traženju pomoći. Kako bi dobilo pomoć, organizirane su različite akcije od kojih su neke bile uspješne, a neke su imale negativan rezultat. Osim što se sakupljala hrana i sjeme, stanovništvu su se kao vid pomoći omogućavali beskamatni krediti ili im se omogućavalo da rade na izgradnji nasipa. Sanacije potoka, kao i rad na trajnoj regulaciji rijeke Save, financirala je Zemaljska vlada zajedno s Gradiškom imovnom zakladom. Često ti projekti nisu bili u skladu sa željama stanovnika ili je stanovništvo moralo participirati svojim radom, što je rezultiralo nesporazumima i nezadovoljstvom stanovnika.

Tako je, primjerice, stanovništvo trebalo samostalno financirati propust na lijevoj obali nasipa gdje su bili prodori potoka Rešetarice kod Orubice¹¹⁶¹. Za pokriće tih troškova tražili su kredit¹¹⁶² koji bi se otplaćivao deset godina u svrhu gradnje nasipa od potoka Trnava do orubičkoga križa iznad sela Mačkovac.

Daljnji su problemi, koje je stanovništvo Orubice imalo oko ustava na kanalu Drežnik, također negativno riješeni budući da je Vlada okrivila lokalno stanovništvo za lošu procjenu, tj. nepravodobno podizanje ustava s obzirom na poplavu. Također, traženo je da kotarska oblast ubuduće izda naredbu da se svi ustavi i čepovi, čim se podigne vodostaj rijeke Save, moraju pravodobno otvoriti. Daljnja molba žitelja Orubice odnosila se na očuvanje malih nasipa između Rešetarice i križa duž potoka Rešetarice. Vlada tomu nije mogla udovoljiti s objašnjenjem da ti nasipi utječu na podlijevanje visokog nasipa te da se moraju uništiti. Riječ je bila o malim nasipima koje je stanovništvo samoinicijativno gradilo kako bi se zaštitilo od poplave. Što se pak tiče zamolbe vezane uz korištenje novca iz fonda za financiranje štete na nasipu Rešetarice, stanovništvo je također bilo odbijeno uz obrazloženje da štetu moraju snositi oni koji su je napravili jer u suprotnom bi stanovništvo ostalih sela pored toka potoka Rešetarica moralo snositi trošak koji su prouzročili stanovnici Orubice. Situacija oko nasipa eskalirala je kada je voditelj broetskoga građevinskoga kotara s težacima pokušao ukloniti

---

¹¹⁶¹ HR-HDA, UOZV, 79, 10-17, 3637, 1904., 49368 1905. Trošak je trebao iznositi 1.000 kruna. U tu svrhu trebao je biti doznačen kredit koji bi zainteresirani sami platili.

¹¹⁶² Ibid, 51239. Na kraju se pokazala potreba za 6.500 kruna. Upućena je molba Zemaljskoj vladi radi zajma koji bi mještani otplaćivali kroz period od deset godina. Zahtjevu se nije udovoljilo.

male nasipe, ali seljaci su ga spriječili u tome, što je rezultiralo preporukom kotarske oblasti da se do daljnjeg od svega odustane zbog smirivanja sukoba¹¹⁶³.

9.2. Život, bolest i smrt u kotaru Nova Gradiška

Rođenje djeteta bio je jedan od važnijih događaja u životu stanovnika kotara Nova Gradiška. Već tijekom vjenčanja postojali su običaji o tome kako zatrudnjeti. Naime, postojao je običaj da poslije udaje mlada mora sjesti te na koljena staviti muško dijete kako bi kasnije mogla roditi muško dijete, a ako nije bilo muškog, onda je dijete moglo biti i žensko. Potom je mlada, prema običajima u selu Seoce¹¹⁶⁴, morala piti mlijeko kako bi kasnije i sama imala mlijeka za dijete. Svi ti običaji samo su pokazivali od kolike je važnosti bilo imati djecu te da se o tome mislilo i prije udaje. Jedan od uvjeta dobivanja ženidbene dozvole bila je starost žena pa su tako žene trebale imati između 16 i 50 godina¹¹⁶⁵ kako bi se mogle udati. Ako žena nije potpadala u tu starosnu skupinu, da bi dobila ženidbenu dozvolu, trebao ju je pregledati liječnik¹¹⁶⁶ kako bi konstatirao može li biti domaćica, tj. može li obavljati sve bračne dužnosti počev od brige za supruga i njegovu obitelj do mogućnosti da ima dijete i da se brine za zajednički dom. Djevojke se nisu udavale prije 16. godine, a mladići su se ženili od 18. godine starosti. Poslije rođenja djeteta, majka je otprilike mjesec dana bila pošteđena rada, boravila je u krevetu i donosili su joj vodu i hranu. Drugi dan poslije rođenja djeteta, kum bi odnio dijete krstiti. Tjedan dana poslije, kum je darivao dijete hranom i srebrnjacima.¹¹⁶⁷

U novogradiškom kotaru, prema *Statističkom godišnjaku*¹¹⁶⁸, prirodni prirast bio je velik. Prema grafikonu „viška poroda nad pomorom¹¹⁶⁹“ u Austro-Ugarskoj Monarhiji, Dalmacija i Istra su naspram Kraljevine Hrvatske i Slavonije imale izrazitiji višak poroda naspram pomora dok je Ugarska slijedila iza Kraljevine. U domeni statističkih pokazatelja za

---

¹¹⁶³ Ibid, Dopis od 24. srpnja 1904., 58736. Postojao je pokušaj brodskega građevinskoga kotara da na terenu započne radove oko rušenja malih nasipa. Taj pokušaj rezultirao je time što su seljaci spriječili radnike te se voditelj projekta morao premjestiti na drugu lokaciju. Dopis kotarske oblasti Zemaljskoj vladi govori o tome kako bi moglo doći do nemira ako kotarska vlast želi intervenirati u nasipe te da kotarska vlast do donošenja nekakve odluke ne želi intervenirati. Također, unutar dopisa traži se ubuduće povjerenstvo od Vlade kako bi se utvrdilo pravo stanje stvari.

¹¹⁶⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Seoce*, inv. br. 99.

¹¹⁶⁵ *Glasnik županije požeške*, br. 38., god. XXI, (Požega), 21. 9. 1901.

¹¹⁶⁶ Pregled se vjerojatno odnosio na fizičku kondiciju žena, kao i njezinu spolnu zrelost.

¹¹⁶⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Nova Kapela*, inv. br. 90.

¹¹⁶⁸ *Statistički godišnjak I., 1905.* Zagreb, 1913., 5.

¹¹⁶⁹ 1875. – 1915. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915.

razdoblje 1890. – 1900., prirodni prirast u novogradiškom kotaru bio je 4,02%, a u brodskom kotaru¹¹⁷⁰ gotovo dvostruko manji, tj. iznosio je 1,83%. U Požeškoj županiji prirodni prirast bio je u tom razdoblju 7,53%. Za razdoblje 1901. – 1910., prirodni prirast, prema *Statističkom atlasu* za novogradiški kotar, iznosio je 13,66%, a za brodski kotar 9,58%, iz čega se opet vidi koliko je novogradiški kotar bio ruralnija sredina od brodskoga kraja, ali i da se uklapao u Požešku županiju¹¹⁷¹, tj. bio je čak malo ispod prosjeka županije. Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala je manji prirodni prirast nego novogradiški kotar. Usporedbom učestalosti poroda i učestalosti pomora u novogradiškom kotaru, točnije prosjekom poroda i pomora, uviđa se kako je u novogradiškom kotaru bio veći pomor nego u županiji ili Kraljevini, ali i veći prosjek poroda¹¹⁷².

U novogradiškom kotaru rađao se velik broj djece, bila ona zakonita ili nezakonita. O pojavi ubojstava nezakonite djece, moguće je pronaći podatke na županijskoj razini u dijelu *Glasnika županije požeške*, u tzv. tekstovima s naslovom „Iz sudnice“. Prema podacima koji postoje, riječ je o pojavi „čedomorstva“, točnije o ubojstvima neželjene djece. „Čedomorstva“ su se često događala kod žena čiji su muževi zbog rada odselili u Ameriku pa one nisu htjele imati dijete s ljubavnikom. Prema podacima iz 1905¹¹⁷³, u novogradiškom kotaru bilo je rođeno 2 112 žive djece, od kojih je 2 024 bilo zakonito, a 88 nezakonito, tj. rođeno je 4,17% žive nezakonite djece od ukupnog broja rođene djece. U novogradiškom kotaru bilo je, od ukupnog broja djece, 13,55% nezakonite. Ukupno je mrtvorodne djece bilo 32, i to 29 zakonite i troje nezakonite djece. Postotak mrtvorodne djece iznosio je 1,49% od broja ukupno rođenih. U novogradiškom kotaru na tisuću stanovnika rađalo se 43,11‰ djece.

U gradu Brodu i kotaru Brod ukupno je bilo rođeno 1 968 djece, od kojih je 1 825 bilo zakonito, a 143 nezakonito. Rođeno je 7,27% nezakonite djece, što je bilo značajno više nego u novogradiškom kotaru. Ukupno se u brodskom kotaru rađalo desetak promila manje djece na 1 000 stanovnika nego u novogradiškom kotaru. U Požeškoj županiji, od ukupno rođene djece, 1,62% bilo je mrtvorodne dok je u Kraljevini taj udio iznosio 2,16%, iz čega je jasno da je, unatoč lošim higijenskim i zdravstvenim uvjetima, novogradiški kotar bio ispodprosječan. Ako se usporedi ukupan broj nezakonite djece i za županiju i za Kraljevinu,

---

¹¹⁷⁰ U ovom slučaju nije uzet u obzir grad Brod. Prirodni prirast za grad Brod od 1890. do 1900. bio je 4,8% a od 1901. do 1910. bio je 5,37%.

¹¹⁷¹ 1875. – 1915. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915. Prirodni prirast za Požešku županiju u razdoblju 1901. – 1910. bio je 13,80%, a za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju 12,95%.

¹¹⁷² 1875. – 1915. *Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1915. Prosjek u novogradiškom kotaru bio je 41,36%, u Požeškoj županiji 40,96% a u Kraljevini 39,69%.

¹¹⁷³ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 183.

onda se uviđa da je novogradiški kotar bio ispodprosječan jer je u Požeškoj županiji bio izrazito velik udio nezakonite djece, tj. 20,04%, a u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 16,64% žive i mrtvorodne nezakonite djece od ukupnog broja djece.

Učestala smrtnost, kao posljedica poboljšavanja i loših životnih uvjeta, pogotovo se očitovala kod smrti male djece. Prema pisanju spomenica, mnoštvo male, tek rođene djece umiralo je uslijed epidemija ospica, malarije i sličnih bolesti. Roditelji su ih znali sahranjivati, a da to nisu nikome ni prijavljivali. Prema podacima o dojenčadi¹¹⁷⁴, tj. djeci do jedne godine života, u razdoblju od 1901. do 1905. prosječno je u novogradiškom kotaru umrlo 373 dojenčadi. Najviše ih je umrlo 1905., i to 462, a najmanje 306 tijekom 1901. U brodskom kotaru umrlo je 314 dojenčadi u periodu od 1901. do 1905., a 42 u gradu Brodu. Iz toga je jasno vidljivo da je veći pomor bio u novogradiškom kotaru, pogotovo kada se uzme u obzir da je u brodskom kotaru bio i veći broj ukupnog stanovništva. Na 1 000 živorođene djece u novogradiškom kotaru, nalazimo da je umrlo 19,32‰ djece, što je otprilike bilo slično kao i u kotaru Brod¹¹⁷⁵. Usporedbom s Požeškom županijom i Kraljevinom, proizlazi kako je u novogradiškom kotaru na 1 000 živorođene dojenčadi bio približno sličan broj dojenačke smrti. Usporedbom s razdobljem 1906. – 1910., uviđa se povećanje tog udjela u novogradiškom kotaru te je u tome periodu prosjek bio 20,33%, a u Kraljevini i Požeškoj županiji oko 19%.

Ukupni postotak smrtnosti za 1900. godinu za novogradiški kotar iznosio je 2,85%, a za brodski kotar 2,66%. Situacija se nešto promijenila 1910. te se postotak smrtnosti smanjio u novogradiškom kotaru na 2,40%, a u brodskom kotaru bio je 2,37%. Za pretpostaviti je da su navedene promjene bile posljedica poboljšanja životnih uvjeta i standarda. Za razdoblje 1901. – 1905¹¹⁷⁶, postoje podaci o uzrocima smrti za novogradiški kotar pa je, prema tome, vidljivo kako je godišnje u tom razdoblju prosječno 37 ljudi umrlo nasilnom smrću pa su se tako godišnje dogodila tri samoubojstva, devet ubojstava te je od raznih tipova nezgoda umrlo 25 ljudi.

Osim zbog nasilne smrti, ljudi su umirali učestalo i od bolesti pa je tako 1905. zabilježeno da je u novogradiškom kotaru umrlo ukupno 1 638 ljudi, od toga je njih 72,26% umrlo od raznih bolesti, 14,52% umrlo je od tuberkuloze, 1,64% umrlo je od hripavca, 4,39% od šarlaha, 0,3% od difterije te isto toliko od proljeva, 3,72% od ospica, a ostalih 2,8% umrlo

---

¹¹⁷⁴ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 212.

¹¹⁷⁵ *Ibid*, Zagreb, 1913., 212. Podaci za kotar Brod govore da je odnos živorođene i mrtve djece bio 20,56‰, a u gradu Brodu 18,42‰.

¹¹⁷⁶ *Ibid*, Zagreb, 1913., 229.

je na neki drugi način. U Požeškoj županiji, od 7 693 ljudi koji su 1905. umrli na razne načine, 2,9% umrlo je od ospica, 3,5% od šarlaha, 0,6% od difterije, 2,2% od hripavca, 14,63% od tuberkuloze, 68,49% od ostalih bolesti, a 3,93% umrlo je na drugi način. U Kraljevini je od ospica umrlo 2,94%, od šarlaha 1,81%, od hripavca 2,87 %, od difterije 2,39%, od dječjeg proljeva 1,16%, od tuberkuloze 16,12%, od ostalih bolesti 26,06% te 42,88% na druge načine. Iz navedenog vidljivo je da je u novogradiškom kotaru od šarlaha i ospica umiralo više ljudi nego u Požeškoj županiji i više nego prosječno u Kraljevini, a od hripavca, difterije ili dječjeg proljeva umiralo je manje ljudi od prosjeka u županiji i Kraljevini. Smrtnost od tuberkuloze bila je slična, točnije bila je nešto viša u Kraljevini, ali zanimljivo je da se u novogradiškom kotaru mnogo više umiralo od drugih zaraznih bolesti¹¹⁷⁷. Iz *Statističkog atlasa* vidljivo je kako su tijekom razdoblja 1901. – 1910. glavni uzroci smrtnosti od infektivnih bolesti u Požeškoj županiji bili dizenterije, ospice i šarlah te je po tome županija bila iznadprosječna. Neke od bolesti koje su se pojavljivale u novogradiškom kotaru od 1890. do 1914.¹¹⁷⁸ bile su gripa, šarlah, boginje, kašalj hripavac, trbušni tifus, trbušna difterija, trahom, dizenterija, malarija i kolera.

Epidemija trahomom¹¹⁷⁹ u Požeškoj županiji jedan je od primjera postojanja iznadprosječno oboljela stanovništva naspram ostalih dijelova Kraljevine. O pacijentima koji su bili oboljeli od trahoma vodila se posebna evidencija jer je država plaćala njihovo liječenje, a prema naredbi od 6. prosinca 1855.¹¹⁸⁰, svi bolesnici koji su болоvali od trahoma nisu smjeli biti zadržani u bolnici duže od 40 dana, tj. morala se za njih tražiti posebna dozvola. Takve posebne dozvole tražila je kotarska oblast, koja je ujedno i utjerivala bolničke troškove ako oni nisu bili na vrijeme plaćeni. Prema *Statističkom atlasu*, vidljivo je kako je u Požeškoj županiji, zajedno sa Srijemskom županijom, postojao iznadprosječan broj oboljelih od trahoma. Na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije bila je riječ o relativno rijetkoj bolesti koja je u prosjeku zahvaćala 0,5% stanovništva. Trahoma je bilo malo u gradovima i nekim dijelovima Kraljevine poput Modruško-riječke ili Varaždinske županije. S druge strane, u Požeškoj i Srijemskoj županiji postojala je velika učestalost trahoma, tj. 1,32% u Požeškoj i 1,36% u Srijemskoj županiji. Budući da je trahom zarazna bolest koja se prenosi dodirnom, pretpostavka je da su život u lošim higijenskim uvjetima, prenapučenost malih životnih prostora u kojima je znalo živjeti do 20 ljudi (kakav je bio život u kućnim zadrugama) te

¹¹⁷⁷ U statistikama nije navedeno o čemu je riječ. Pretpostavka je da se radi o koleri, malariji itd.

¹¹⁷⁸ *Izvješća*, Požega, 1890. – 1914.

¹¹⁷⁹ Riječ je o zaraznoj bolesti očiju zbog koje se, uslijed nepravilna liječenja, osljepljuje.

¹¹⁸⁰ HR-HDA, UOZV, 14-12, 38067, 1896.

pomanjkanje čiste vode, što je bio slučaj u Posavini, zasigurno utjecali na viši postotak navedene bolesti u tim županijama. Unutar Požeške županije, kotarevi su se izrazito razlikovali u postotku zaraženog stanovništva pa tako je kotar Požega imao gotovo 2,15% zaraženih, slijedio je kotar Brod s 2% te potom kotar Nova Gradiška. Zanimljivo je da u istoj županiji kotar Daruvar i kotar Novska gotovo da nisu imali zaražena stanovništva.

Tijekom 1896. i 1897., zbog poplava, nestašica hrane i gladi, vladali su loši zdravstveni uvjeti pa se pojavila malarija. Malarija je bila učestala u brodskom području kod Jelas polja, kao i u savskim krajevima novogradiškoga kotara. Zbog izuzetnog siromaštva tih krajeva, stanovništvo je bilo liječeno na teret „ubogarskih blagajni“¹¹⁸¹. Prema *Izješćima* 1906., na malariju se gledalo kao na bolest koju su ljudi rijetko doživljavali ozbiljno te su već nakon sedam dana bili radno sposobni i vraćali su se natrag na posao. Kao prijedlog rješenja, na županijskoj razini uviđala se potreba isušivanja Jelas polja, kao i mnoštva močvara, iako su procesi regulacija kanala, močvara i gradnje nasipa, zbog stalnih savskih poplava, bili dugotrajni i spori. Od malarije su najčešće umirala mala djeca i stariji ljudi. U *Školskoj spomenici* sela Ljupina, učitelj je naveo kako je pomor male djece uobičajen.

Kada se gleda pomor¹¹⁸² prema dobnim skupinama 1905. u novogradiškom kotaru, najviše je ljudi umrlo u dobnoj skupini od prve do četvrte godine. Zanimljivo je da u djetinjstvu raste pomor u najranijoj dobi djece do četvrte godine pa onda opada za triput u dobi od četvrte godine nadalje, da bi se opet stopa pomora naglo povećala u dobi od 20. do 29. godine, i to gotovo dvostruko. U životnom periodu od 30. do 60. godine održala se približno slična stopa mortaliteta koja se mijenja tek poslije 60. godine, i to tako što je rasla za 1,5 puta te se broj umrlih opet spuštao jer je ukupan broj ljudi iznad 60 godina bio malen. Najviše ljudi umrlo je u djetinjstvu do četvrte godine i u dobi oko 60. godine života. Gotovo polovica smrti u dobi od jednog mjeseca života do 100 godina starosti događalo se u dobi od prve do četvrte godine života. U brodskom kotaru broj smrti također je rastao do četvrte godine života, ali broj smrti u djetinjstvu i zreloj dobi mnogo je niži prema dobnim skupinama nego u novogradiškom kotaru. Povećanje smrtnosti također je vidljivo, kao i Novoj Gradiški, u dobi od 20. do 29. godina života. Smrtnost je u sljedećem nizu godina vrlo slična do dobi od 60 godina života kada je broj umrlih u brodskom kotaru viši nego u gradiškom te se sličan broj nastavlja i kasnije, što upućuje na viši životni standard, tj. više je ljudi u brodskom kotaru umrlo od starosti nego u novogradiškom kotaru.

---

¹¹⁸¹ *Izješća*, Požega, 1897., 42.

¹¹⁸² *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 208.

U usporedbi s Požeškom županijom te Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom, novogradiški kotar im je sličan budući da najveći udio smrtnosti u djece do četvrte godine života te smrtnost u do četvrte godine života čini oko polovice ukupne smrtnosti stanovništva. Smrtnost djece do četiri godine u novogradiškom kotaru činila je 46,46% ukupne smrtnosti stanovništva, ukupna smrtnost djece u brodskom kotaru činila je 43,70% ukupne smrtnosti stanovništva, ukupna smrtnost djece do četiri godine u Požeškoj županiji činila je 49,54% ukupne smrtnosti u županiji dok je ukupna smrtnost djece do četiri godine u Kraljevini činila 47,98% ukupne smrtnosti u Kraljevini. Ostaje nejasno je li navedeno posljedica neprijavljenih smrti djece, o čemu pišu učitelji u školskim spomenicama, ili proizlazi da je neki oblik skrbi za zdravlje djece u brodskom kotaru bio bolji od novogradiškoga kotara, kao što su zdravstveni uvjeti bili bolji u novogradiškom kotaru nego što je to bio slučaj u Požeškoj županiji ili Kraljevini.

Smrtnost iznad 60 godina prirodno je bila visoka, ali viši postotak smrtnosti u dobi iznad 60 godina u Požeškoj županiji te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji pokazuje da je tamo bio viši životni standard nego na području novogradiškoga kotara te da je više ljudi dočekalo starost. Kombinacija nižeg udjela smrtnosti u djece (46,46%) i nižeg udjela smrtnosti u starijoj životnoj dobi u novogradiškom kotaru, u usporedbi s drugim područjima, pokazuje nelogičnost koja se jedino može objasniti neprijavljenim smrtnim slučajevima djece.

Odnos stanovništva spram bolesti bio je posljedica prakticiranja nekih običaja što je, u povezanosti s pomanjkanjem pismenosti stanovništva, rezultiralo učestalim pobolijevanjem i epidemijama. Stanovništvo nije bilo educirano te nije htjelo prakticirati suvremene napatke općina ili kotara o pridržavanju mjera zdravstvene zaštite. Obveze cijepljenja, putujuće ljekarne i propisi o obvezi liječenja upozoravali su na promjenu zdravstvenih standarda, ali stanovništvo, pod utjecajem raznoraznih praznovjerja, nažalost nije odlazilo liječniku niti je bolest doživljavalo ozbiljno. Stanovništvo je radije odlazilo vječarima nego liječniku, liječilo se travama i pilo ih te se pralo u „pougljenjenoj vodi“¹¹⁸³ umjesto da se liječilo lijekovima. O običajima odnosa prema bolesti pišu učitelji u školskim spomenicama, kao i Milka Žicina¹¹⁸⁴. Nadriječništvo, vradžbine, prodaja pijavica, žaba i raznih insekata u svrhu liječenja, prema informacijama u *Izvjescima* i školskim spomenicama, bili su uobičajene metode liječenja na selu. Učitelji su u školskim spomenicama pisali o postupnu prihvatanju modernih zdravstvenih metoda te su navodili kako je stanovništvo sela počelo prihvaćati važnost i ulogu

¹¹⁸³ *Glasnik županije požeške*, br. 32, god. X., (Požega), 4. 8. 1900.

¹¹⁸⁴ M.ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 83.

liječnika.¹¹⁸⁵ Velik broj općina novogradiškoga kotara nije imao liječnika ili primalju te su po selima postojali samo putujući liječnici. Zanimljivi su slučajevi kada su bili raspisani natječaji za liječnike¹¹⁸⁶ ili primalje na koje se godinama nitko nije javljao iako je prema zakonu svaka općina trebala imati jednu primalju¹¹⁸⁷. Stanovništvo sela s dozom opreza pristupalo je svim novijim metodama liječenja pa je tako s bojazni gledalo na cijepljenje kao preventivnu metodu liječenja boginja i kozica diljem Požeške županije. Cijepljenje je vršeno animalnom limfom, kao što je i postojalo tzv. cijepljenje s ramena na rame djeteta. Navedenu metodu cijepljenja majke su doživljavale kao negativnu ne zbog potencijalne zaraze ili opasnosti od cjepiva, već zbog mogućnosti „oduzimanja snage i energije djetetu¹¹⁸⁸“ te prenošenje iste drugom djetetu.

Liječnici, kojih je u cijelom kotaru bilo malo, bavili su se, osim cijepljenjem, i prevencijom bolesti i zaraza, kontrolom životinja u onim područjima gdje nije bilo veterinara, kao što su i obavljali posao sanitarne inspekcije. Liječnici su pregledavali škole, gostionice, tvornice sode vode, uzišta¹¹⁸⁹ i groblja, druga javna mjesta i kupališta te su, također, na poziv suda sudjelovali u sudskoj medicini. Na taj se način, zbog nedostatka stručnoga kadra i loših uvjeta, jedino besplatnim lijekovima, besplatnim cjepivom i putujućim liječnicima moglo nešto činiti na zaustavljanju zaraza kojih je u novogradiškom kotaru bilo mnogo. Uvođenjem inovativnih metoda poput prijenosnih strojeva za raskuživanje¹¹⁹⁰ obveznih formalin-lampi¹¹⁹¹ za raskuživanje kućnih prostorija u kojima su ležali bolesnici, uvođenjem besplatna animalnog cjepiva, redovitim godišnjim pregledima školske djece, kontrolom trahoma u vanjskim ambulantama¹¹⁹², gdje se stanovništvo moglo besplatno liječiti, kažnjavanjem nadriliječništva¹¹⁹³, pokušale su se sanirati posljedice zaraza. Difteriju se liječilo posebnim preparatom krvne sirutke koja se besplatno¹¹⁹⁴ dijelila. Tek pojavom Andrije Štampara u

---

¹¹⁸⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Siče*, inv. br. 100, *Školska spomenica pučke škole Seoce*, inv. br. 99.

¹¹⁸⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica pučke škole Orubica*, inv. br. 94.

¹¹⁸⁷ *Izvjestica*, Požega, 1897., 44. Upravne općine trebale su, prema zakonu, imati jednu primalju, a velik broj općina novogradiškoga kotara uopće ih nije imao. Postojao je tada prijedlog za poticanje zapošljavanja primalja koje su poslije završena tečaja trebale ostati raditi u općini koja bi im financirala tečaj.

¹¹⁸⁸ *Izvjestica*, Požega, 1890., 52.

¹¹⁸⁹ *Rječnik JAZU*, Zagreb, 1972. sv. 84, 354. Od glagola uziti - zatvarati u tamnicu. Izvedenica za tamnicu ili zatvor.

¹¹⁹⁰ *Izvjestica*, Požega, 1899., 58. Županija je nabavila šest prenosivih strojeva za raskuživanje pri pojavi zaraznih bolesti pa je tako gotovo svaki kotar imao jedan uređaj.

¹¹⁹¹ *Izvjestica*, Požega, 1903., 50. Županija je donijela naredbu o postojanju jedne lampe u svakoj općini u svrhu raskuživanja prostorija.

¹¹⁹² Ibid. Požega, 1905., 60. Kontrola trahoma obavljala se i u vanjskim ambulantama za liječenje trahoma kojih je bilo u Novom Varošu, Novoj Kapeli, Ratkovici, Starom Petrovu Selu, Štivicima, Adžamovcima, Bodovaljcima, Orubicima. Stanovništvo se moglo liječiti besplatno na teret Vlade.

¹¹⁹³ Ibid. Požega, 1903., 50

¹¹⁹⁴ Ibid. Požega, 1899., 48. Donesena je naredba da se taj lijek dijeli besplatno. Troškovi liječenja difterije za siromašne bolesnike podmirivala je Zaklada udruženih zdravstvenih općina.

Novoj Gradiški 1911. i njegovom ulogom općinskog liječnika, počinje se uvoditi preventivno zdravstveno djelovanje, prije svega poboljšanje osobne higijene i životnih uvjeta stanovnika.

O liječnicima u novogradiškom kotaru postoji malo podataka. Izuzetak čine liječnici županijske bolnice u Novoj Gradiški. Prema popisima liječnika, primalja i ljekarnika, što su svake godine objavljivani u *Izvyješćima*, moguće je donekle saznati njihova imena te gdje su i u kojem razdoblju radili. Nažalost, nemoguće je utvrditi daljnje informacije o njihovu radu ili ulozi u društvu, tako da detaljnije analize nisu bile moguće. Zanimljivo je ustvrditi da čak ni Cernik, koji je bio trgovište, nije imao liječnika, a pogotovo je to bio slučaj s manjim općinama gdje su postojale samo primalje. Centralna mjesta općina nisu imala ljekarne, već su najčešće liječnici bili ti koji su posjedovali tzv. „ručnu ljekarnu“. Pojam „ručne ljekarne“ odnosio se na postojanje tzv. putujuće ljekarne koju je liječnik mogao imati te nositi sa sobom i iz nje prodavati lijekove ako je za to postojala potreba ili ako u blizini od 800 metara nije bilo javne ljekarne.

Zbirni popis liječnika, primalja i ljekarnika prema *Izvyješćima* za kotar Nova Gradiška u razdoblju od 1890. do 1914.

Staro Petrovo Selo:

Liječnici: Franjo Lauffe, „nadrarnik“, općinski liječnik, 1889. , Mavro Geiger, 1913.

Primalje: Ana Keraus, 1889. – 1895., Terezija Krejčir, 1895. – 1899., Emilija Holub, 1899.

Ljekarnici: Franjo Lauffe, ručna ljekarna

Okučani:

Liječnici: Mirko Matijević, „ranar“, općinski liječnik, 1889., Lazar Novković, općinski liječnik, 1902.

Primalje: Marija Jačimović, 1895., Milka Vukdragović, 1895.

Ljekarnici: Mirko Matijević, „ranar“, općinski liječnik

U Okučanima je postojala ručna ljekarna.

Cernik:

Primalja: Eva Spaček, 1889.

Nova Kapela – Batrina:

Liječnici: Rudolf Wachtl¹¹⁹⁵, „umirovljeni nadranarnik“ i općinski liječnik u Batrini, 1889., ručna ljekarna

Primalje: Marija Grgić

Orubica:

Liječnici: Tomo Hoor, liječnik, 1897.

Davor:

Primalja: Manda Kulundžić

---

¹¹⁹⁵ HR-HDA 78, PRZV, kutija 489, 4987/1895, 6 – 14, 4039. Postoje podaci o sukobu R. Wachtla s ljekarnikom Felixom Gavranicom iz Oriovca (dok je još bio ljekarnik u Oriovcu prije no što je premjestio ljekarnu u Novu Gradišku) zbog činjenice da je R. Wachtl prodavao lijekove željezničkom osoblju, kao što je i nabavljao lijekove u Novoj Gradiški. Gavranicu se to nije svidjelo pa se sukobio s navedenim liječnikom.

Stara Gradiška:

Primalja: Julia Trtić, 1897.

Mašić:

Primalja: Milka Vukdragović, 1895., Kata Filić, 1899.

Rešetari:

Primalja: Marija Gospočić, 1895.

Loši životni uvjeti i siromaštvo utjecali su na lakše i brže širenje bolesti, pogotovo među djecom koja su, ako nisu bila školska, rijetko kad kontrolirana u slučaju bolesti. Naime, već pri prvim znakovima ozdravljenja, roditelji bi im dopuštali da se igraju s drugim djecom. Zarazne bolesti poput šarlaha, boginja, dizenterije ili gripe znale su usmrtniti po trideset djece sela u Cerničkoj općini, a i četvero djece unutar jedne obitelji, prema pisanju Julija Jančule¹¹⁹⁶, znalo je umrijeti. Liječnici su pregledavali djecu prije no što su krenula u školu te svaka dva mjeseca tijekom školovanja.

Neadekvatni životni uvjeti i sve češća konzumacija alkohola te prostitucija bili su socijalni okidači koji su također utjecali na sve češću pojavu bolesti. Dostupnost alkohola većini populacije, neovisno o životnoj dobi, utjecala je i na zdravlje mladića koji su kao vojni obveznici, prema *Izvjješćima*¹¹⁹⁷, bili u lošem zdravstvenom stanju. Alkoholizam i pretjerano uživanje alkohola bili su uobičajena pojava u novogradiškom kotaru, kao i činjenica da je navedeni problem utjecao na svakodnevni život. Do koje je mjere alkoholizam bio prisutan, može se uočiti iz *Izvjješća*, gdje se taj fenomen eksplicitno krivi za većinu nesretnih slučajeva ozljeđivanja ili smrti.

Povijest fenomena alkoholizma u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji vezan je uz medicinsku borbu protiv alkohola i njegovih posljedica. Razvoj društava koja su težila umjerenosti u alkoholu započeo je u SAD-u 1826. godine. Prvi pokreti koncentrirali su se više na umjerenost u piću nego na apstinenciju. U Europi, točnije Engleskoj, takva društva nastaju pod utjecajem Katoličke crkve u prvoj polovici 19. stoljeća. Tek oko 1830. takav pokret pojavljuje se u Engleskoj, potom 1850. u skandinavskim zemljama poput Danske i Švedske, da bi od 1880. pokret počeo djelovati i na području Njemačke.¹¹⁹⁸ Prema Ernestu Gordonu¹¹⁹⁹, antialkoholičarski pokret u Njemačkoj počeo je 1895. kada je izdana deklaracija o apstinenciji od alkohola u medicinskoj struci. U Njemačkoj je pitanje alkoholizma prepoznato do te mjere

---

¹¹⁹⁶ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 328. Takav se primjer dogodio u selu Podvrškom tijekom 1907.

¹¹⁹⁷ *Izvjješća*, Požega, 1901., 57. Velik broj vojnih obveznika nije bilo spreman za vojnu obvezu jer je bio bolestan. Smatrano je da uzrok leži u opijanju.

¹¹⁹⁸ (https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_%281913%29/Temperance_Movements, 14. 11. 2015.).

¹¹⁹⁹ Ernest B. GORDON, *Anti-alcohol movement in Europe*, 1913., 11 – 12.

da su postojala društva antialkoholičara, potaknuta od raznih struka, pa su tako učitelji i svećenici imali svoja društva i glasila koja su bila odvojena od onih liječnika, trgovaca ili radnika. Važno pitanje bila je pravna legislativa o zabrani alkoholnih pića, što je prvotno realizirano u skandinavskim zemljama. Prvo glasilo antialkoholičara na državnoj razini bilo je *Der Abstinente* (*Apstinent*) koje je uređivao dr. Karl Freund.¹²⁰⁰ U Zemljama ugarske krune društvo antialkoholičara organizirala je Velika loža dobrih hramovnika, kao što su započeli i izdavati glasilo *Az Alkoholkérdés* (*Alkoholno pitanje*).¹²⁰¹ Tijekom 1885., organiziran je i prvi međunarodni antialkoholičarski kongres koji se održavao svake druge godine u različitim zemljama.¹²⁰²

Djelovanje na suzbijanje alkoholizma prepoznato je i u široj regiji. Tako je na području Kraljevine Srbije već 1906. postojalo antialkoholičarsko Društvo za suzbijanje alkoholnih pića u Beogradu, koje je redovno organiziralo regionalne skupštine. U Bosni i Hercegovini 1906. započelo je radom islamsko društvo antialkoholičara u Rogatici i Brčkom, potom društvo antialkoholičara Srba u Foči i Višegradu te Sarajevu.

Na državnoj razini postojali su raznovrsni oblici rada na suzbijanju alkoholizma: od težnji za organiziranjem gostionica bez alkohola¹²⁰³, izrade vina bez alkohola¹²⁰⁴, poticanja uloge žene u borbi protiv alkoholizma do organiziranja raznih predavanja na temu alkoholizma. Ugarsko ministarstvo prosvjete prepoznalo je značaj borbe protiv alkoholizma te je 1907. tražilo da se u svaki udžbenik uvede poglavlje o štetnosti alkohola. Ugarsko ministarstvo prosvjete također je od 1912. uvelo jedan dan u nastavi koji je bio posvećen educiranju djece o štetnosti alkohola.¹²⁰⁵ Prije osnivanja društva antialkoholičara, u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji postojalo je nekoliko apstinentskih pokreta. Prvi put 1904., tiskanjem knjige *Alkohol-otrov*¹²⁰⁶ te potom 1905. *Alkohol i djeca*, liječnik F. Gundrum-Oriovčanin¹²⁰⁷ započinje antialkohološko djelovanje. Alkoholizam je kao problem očito postojao na području Slavonije, o čemu svjedoče djelovanja Frana Gundruma-Oriovčanina i Andrije Štampara, koji

---

¹²⁰⁰ *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, br. 5, god. I., (Zagreb), 1. 5. 1906., 78.

¹²⁰¹ *Ibid*, br. 1., god. II., (Zagreb), 1. 1. 1912.

¹²⁰² Ernest B. GORDON, *Anti-alcohol movement in Europe*, 1913., 83.

¹²⁰³ *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, br. 2, god. I. (Zagreb), 1. 2. 1906., 30. Jedna takva gostionica otvorena je u Beču te ju je organiziralo Društvo apstinentkinja Bečanki.

¹²⁰⁴ *Ibid*, br. 4, god. I., (Zagreb), 1. 4. 1906. Takvo vino bez alkohola na vinarskoj izložbi 1905. u Požegi izložilo je Kutjevačko vlastelinstvo.

¹²⁰⁵ Ernest B. GORDON, *Anti-alcohol movement in Europe*, 1913., 19.

¹²⁰⁶ (<http://www.hskla.hr/ZBORNIK%20knjiga/11%20IZ%20POVIJESTI%20ALKOHOLOGIJE/1101%20IZ%20POVIJESTI%20ALKOHOLOGIJE.htm>, 10. 8. 2015.).

¹²⁰⁷ **Fran Gundrum-Oriovčanin** (1856. – 1919.) Hrvatski liječnik i književnik. Kao liječnik djelovao je u Brodu, po raznim mjestima u Bugarskoj te na koncu u Križevcima. Bio je zdravstveni prosvjetitelj, promicatelj higijenskoga načina življenja te borac protiv alkoholizma i pušenja. Izdao je nekoliko knjižica o prevenciji zdravlja te je bio predsjednik Društva apstinenata Hrvatske i Slavonije. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23789>, 10. 08. 2015.).

su rođeni u kotaru Brod, kao što je u kotaru Nova Gradiška održano i prvo okupljanje istomišljenika koji su organizirali pokret antialkoholičara, tj. „trezvenjaka“¹²⁰⁸. Časopis *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom* pokrenut je 1906. u Cagama kod Nove Gradiške kao prvo antialkohološko glasilo. Nikola Đurić, vlasnik i glavni urednik lista *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, okupio je oko navedenog časopisa mnoštvo tadašnjih istaknutih istomišljenika poput Vitasa, dr. Gundruma-Oriovčanina, Mitrovića, Svitlića, Miljkovića, Popovića, Danića, Jovanovića, Velovideru, dr. Kiseljaka, dr. Kostića, Milutinović, Stevu Kutuzova i mlade liječnike poput dr. Štampara, Cihlara i Šasela. O djelovanju glasila pohvalno je izvijestio i *Pokret*¹²⁰⁹ pišući kako je alkoholizam „najužasnija bolest narodna“ te kako će list svim dopuštenim sredstvima raditi na suzbijanju alkoholizma.

Glasilo *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom* izlazilo je prvi dan svakog mjeseca, cijena je bila četiri krune¹²¹⁰ na godinu te je bio preporučen od Zemaljske vlade¹²¹¹ 17. kolovoza 1906. U navedenom je časopisu vidljivo da je vlasnik i urednik bio Nikola Đurić, a odgovorni urednik bio je učitelj Lazar Kekić. Cilj glasila bio je „obavješćivati o napretku apstinencije...“, a želja uredništva bila je suradnja s priznatim stručnjacima i stranim društvima. Glasilo se sastojao od „Podlistka“ u kojem su bili navedeni primjeri iz života alkoholičara, od „Vijesti“, gdje se pratio napredak i djelovanje društva, te od „Književnosti“, gdje su bile objavljene informacije o izdavačkoj djelatnosti. Osim navedenoga, glasilo je donosilo stručne tekstove liječnika o alkoholizmu, potom je pratilo događanja o alkoholizmu u inozemstvu, kao što je donosilo i urednikove poruke na kraju svakog broja.

Tijekom 1906., Nikola Đurić i dr. Gundrum-Oriovčanin pokušali su formirati antialkoholičarsko društvo sa sjedištem u Zagrebu, budući da je postojao određeni broj interesenata, kao što se može vidjeti iz glasila, i bila su pritom sastavljena pravila društva. Budući da je glasilo imalo mali broj pretplatnika, moralo se ukinuti nakon prve godine izlaženja jer, od 2 000 poslanih primjeraka fizičkim osobama, školama i raznim društvima, bilo je samo 139 pretplatnika, što je bilo premalen broj da bi glasilo opstalo.¹²¹² Glasilo je, nakon šest godina mirovanja, ponovo pokrenuto. Nikola Đurić ponovo ga je pokrenuo 1912.

¹²⁰⁸ N. ĐURIĆ, *Novi Pogledi, Izdali novogradiški trezvenjaci u korist siromašnih đaka trezvenjaka*, Nova Gradiška, 1913., 22.

¹²⁰⁹ *Pokret, glasilo hrvatskih naprednjaka*, br.15, god. III, (Zagreb) 19.1.1906.

¹²¹⁰ N. ĐURIĆ, *Novi Pogledi, Izdali novogradiški trezvenjaci u korist siromašnih đaka trezvenjaka*, Nova Gradiška, 1913., 22. Ako se sakupilo pet ljudi, onda je cijena bila dvije krune po godini.

¹²¹¹ Ibid, Trebala ga je posjedovati svaka školska knjižnica.

¹²¹² *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, br. 6, god. I., (Zagreb), 1. 12. 1906., 92.

kada je ono postalo službeno glasilo Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji. Iako je izlazilo i na latinici i ćirilici te je od 1912. imalo velik broj pretplatnika, nakon nekog vremena glasilo je, zbog neslaganja s koncepcijama Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji, prestalo biti službeno.

Apstinentni pokreti, po uzoru na one u Austriji i Zemljama ugarske krune te Kraljevine Srbije, započeli su svoje djelovanje u sklopu katoličkih, učiteljskih ili učeničkih organizacija. U sklopu Zbora zagrebačkih bogoslova postojao je klub apstinenata već 1907., kao što je takav klub postojao i na području Dalmacije, tj. u Zadru, kao dio Hrvatskoga katoličkog društva „Domagoj“. Važan segment u borbi protiv alkoholizma bilo je djelovanje učeničkih i studentskih pokreta pa su tako 1911. u Pragu hrvatski studenti osnovali antialkoholni odjel, a u Pakracu je došlo do udruženja učenika antialkoholičara.

Prve inicijative o problematici alkoholizma na području Požeške županije mogu se uočiti već na skupštini županije 1906. kada je raspravljano o važnosti edukacije u segmentu alkoholizma. Usporedno s tim, na području kotara Nova Gradiška javljaju se prva udruženja. Tako je u Kovačevcu kraj Nove Gradiške već 1911. nastao pokret „trezvenjaka“, a potom je isti nastao u Novoj Gradiški pod nazivom Klub Trezvenjaka u Novoj Gradiški. Prema podacima prve skupštine Društva apstinenata Kraljevine Hrvatske i Slavonije, održane 28. travnja 1912., na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije bilo je 50 000 alkoholičara¹²¹³, što je tada činilo oko 2% ukupnog broja stanovnika Kraljevine. Također, trošilo se na alkohol 70.000.000 kruna godišnje, što je iznosilo oko 28 kruna godišnje po osobi. Tijekom 1913., antialkoholičarski pokret proširio se Kraljevinom pa je tako rad na području Križevaca organizirao Fran Gundrum-Oriovčanin, na području Karlovca Andrija Štampar, u Staroj Gradiški Dositije Kutuzov, u Srijemskoj Mitrovici Milan Kostić, a u okolini Rijeke predavanja je držao Ivan Kiseljak.¹²¹⁴ Sredinom 1913., pokreti apstinenata ili „trezvenjaka“ počeli su se masovno organizirati diljem Like i Banovine, a u Slavoniji i Zagorju težilo se povećanju broja članova. Tako je podružnica Društva apstinenata za Slavoniju osnovana u Novoj Gradiški. U isto vrijeme, Nikola Đurić napisao je edukativnu knjižicu o alkoholu *Trezvenost je moj ponos* u sklopu projekta *Knjižnica proti alkoholu* koji je pokrenuo Andrija Štampar.

Društvo novogradiških trezvenjaka izdalo je Đurićevu propagandnu knjižicu *Novi pogledi*¹²¹⁵ 1913. godine. Knjižica *Novi pogledi* govori o utjecaju alkohola na čovjeka i

---

¹²¹³ *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, br. 5, god. II. (Zagreb), 1. 5. 1912., 76.

¹²¹⁴ *Ibid.*, br. 1, god III., (Zagreb), 1. 1. 1913.

¹²¹⁵ *Novi Pogledi, Izdali novogradiški trezvenjaci u korist siromašnih đaka trezvenjaka*, Nova Gradiška, 1913.

važnosti postojanja „trezvenjaka“. Prvo djelovanje Andrije Štampara¹²¹⁶ u smjeru borbe protiv alkohola započinje u njegovu djetinjstvu. Njegovi dnevnički zapisi govore o tome kako je u djetinjstvu uočavao alkoholizam u selu Mrzović u Đakovštini. „Gada mu njegovog gospodstva, nek zna, šta je Šokac. On se nagne nad prozor i saziva: Odite bosonje i napijte se! /.../. Ja sam gazda, niko mi ništa ne može /.../.” Sutra sve drukčije. Marko osamljen. Gubi imanjenje, kuću, a ipak u nevjerici protestira s prozora kuće koja već nije njegova: “Reci im , /.../ da će ih prije gazda Marko stjerat s cipela u opanke, nego oni njega s grunta očinskog.” Epilog: Danas kopa grobove i moli po kućama rakiju!.,¹²¹⁷

Tijekom 1909./1910. Andrija Štampar započeo je hospitaciju u novogradiškoj bolnici pod utjecajem dr. Mladenovića. Tijekom 1911. djelovao je na suzbijanju alkoholizma u okolici Oriovca, tj. u Radovanju, o čemu svjedoči napis seljaka iz tog sela koji žali što je Andrija Štampar morao otići, ali tvrdi da ih je podučio kako se boriti protiv alkoholizma. Tijekom 1911. u Karlovcu radi kao liječnik i 1. listopada 1911. započinje ciklus predavanja na temu *Alkohol, njegovo djelovanje i borba protiv njega*, da bi održao još nekoliko predavanja tijekom 1912., a pod njegovim je vodstvom radom započela radom i apstinentska mjesna organizacija.¹²¹⁸

Tijekom 1911. Andrija Štampar započeo je izdavanje serije knjiga *Knjižnica proti alkoholu* o štetnom djelovanju alkohola. Navedena serija brojala je deset naslova. Andrija Štampar bio je autor dviju knjižica o alkoholu. Riječ je o knjižicama *Je li alkohol hrani?* i *Narodna čitanka o alkoholu*. Ostali autori koji su pisali o temi alkoholizma, ili čiji su tekstovi o alkoholizmu korišteni u sklopu projekta serije knjiga *Knjižnica proti alkoholu*, bili su Milan Kostić, Tomáš Masaryk, Ivan Kiseljak, Justus Gaule, Fran Gundrum-Oriovčanin i Nikola Đurić. Štamparov rad općinskog liječnika u Novoj Gradiški započeo je 15. kolovoza 1913. i trajao je s prekidom sve do kraja listopada 1918. godine.

---

¹²¹⁶ **Andrija Štampar (1888. – 1958.)** Hrvatski liječnik Andrija Štampar rođen je u selu Drenovac u blizini Slavonskog Broda. Nakon školovanja u Vinkovcima, odlazi u Beč gdje je diplomirao medicinu. Po povratku radi u Karlovcu 1912., da bi već 1913. – 1916. bio općinski liječnik u Novoj Gradiški. Poslije 1918. imenovan je za zdravstvenoga savjetnika pri Povjereništvu za socijalnu skrb u Zagrebu, u svibnju 1919. imenovan je načelnikom Odjela za rasnu, javnu i socijalnu higijenu pri Ministarstvu narodnoga zdravlja u Beogradu. Utjecao je na osnivanje Centralnoga higijenskoga zavoda u Beogradu i Higijenskoga zavoda sa Školom narodnoga zdravlja u Zagrebu. Suradivao je s Zdravstvenom organizacijom Lige naroda i Rockefellerom što mu je otvorilo vrata inozemnim ulaganjima, ali i mogućnost za odlazak u inozemstvo. Predavao je na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, ali se, zbog političkih pritisaka, sve više okreće inozemstvu. Imenovan je članom Higijenskoga odbora Lige naroda. Boravio je tripit u Kini pomažući u suzbijanju poplava i unaprjeđenju higijenskih prilika. Obilazi mnoge konferencije svijeta kao predavač o higijeni i socijalnoj medicini. U predratnim godinama biva izabran za dekana Medicinskoga fakulteta u Zagrebu. Poslije Drugoga svjetskog rata djeluje na sveučilišnoj sceni u Zagrebu kao rektor Zagrebačkoga sveučilišta, ali i kao predsjednik JAZU-a. Jedan je od pokretača i suosnivača Svjetske zdravstvene organizacije na čijem čelu je bio 1948. Tijekom 1955. dobio je nagradu za najveće međunarodno djelovanje na polju javnog zdravstva. (http://zagreb.arhiv.hr/hr/novosti/pregled/izlozbe/2008/stampar/hda_andrija_stampar_katalog2a.pdf, 5. 8. 2015.).

¹²¹⁷ (www.hcjz.hr/index.php/hcjz/article/download/952/911, 5. 8. 2015.).

¹²¹⁸ *Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića, za školu i dom*, br. 4, god .II., (Zagreb), 1. 4. 1912., 58.

Skupina liječnika, među kojima je i Andrija Štampar, 15. kolovoza 1911.¹²¹⁹ osniva Društvo apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji. Andrija Štampar 1913. u Zagrebu pokreće društveni list *Novi život* koji 1919. godine počinje izlaziti pod imenom *Novi život – trezvenost*. Ostali pravci njegova djelovanja, osim borbe protiv alkoholizma, bili su u domeni prevencije bolesti, a manje se bavio samim liječenjem. Težio je stvaranju što boljih životnih uvjeta na selu, zalagao se za dostupnost pitke vode i hrane, osiguranje adekvatnih higijenskih uvjeta te postojanje vodovoda, kanalizacije i sl. U Novoj Gradiški bio je općinski liječnik te je ujedno radio i kao pomoćni liječnik u Županijskoj bolnici. Njegovo djelovanje u novogradiškom kotaru obilježeno je inicijativom o gradnji bunara u Posavini. Stanovništvo u Posavini konzumiralo je vodu za piće iz rijeke Save pa je Vlada tražila da se iskopaju bunari za to stanovništvo budući da je stalno bilo bolesno. Ti bunari bili su poznati i kao „Andrijini bunari“. Krajem 1913. djelovao je na suzbijanju kolere u Davoru i Mačkovcu. U lošim posavskim uvjetima, s pomanjkanjem higijenskih osnova i pod čestom izloženosti poplavama, Andrija Štampar inicirao je podizanje antituberkuloznih i antimalaričnih stanica. Svi ti mali pomaci u higijenskim i civilizacijskim uvjetima mnogo su značili u okruženju gdje su život i smrt još uvijek ovisili o prirodnim ciklusima.

Osim Andrije Štampara i Nikole Đurića, alkoholizam u novogradiškom kraju spominju te o njemu pišu i Milka Žicina, kroničar franjevačkog samostana u Cerniku, dopisnici *Glasnika županije požeške*, županijska *Izješća*, izvještaj Gostioničarske zadruge Nova Gradiška, Hinko Davila¹²²⁰ te učitelji u spomenicama novogradiškoga kotara. Iako je riječ o različitim tipovima izvora, uključujući one manje formalne poput autobiografskih djela, novinskih napisa, kroničarskih zapisa te školskih spomenica, kao i one nešto službenije poput županijskih *Izješća* ili izvještaja Gostioničarske zadruge Nova Gradiška, jasno se uviđa kako je na tom području bila prisutna problematika alkoholizma. O brojnosti alkoholičara kotara Nova Gradiška, svjedoče i osobne priče koje su slane uredništvu časopisa *Novi naraštaj*, kao i podatak da je početkom 1912., od 629 evidentiranih članova Društva, njih 20% iz kotara Nova Gradiška. Alkoholizam, kao opća pojava u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, tada je tek bio zamijećen budući da su tada nastajala i prva društva koja su se pokušala suočiti s tim aktualnim i rastućim problemom. Budući da je riječ o problematici početka 20. stoljeća

---

¹²¹⁹ Vladimir DUGAČKI, „*Medicinska periodika u Hrvatskoj do 1918. godine*“, *Studia lexicographica*, 4, 2010., 1, 6, 115 – 137.

¹²²⁰ Hinko DAVILA, *Stine priče*, Zagreb, 1909. U svojoj knjizi donosi priču o alkoholizmu.

koja se tada prvi put aktualizirala, nemoguće je pronaći komparativne statističke pokazatelje tadašnjeg stanja i problema alkoholizma na širem području Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Očito je da se tada široj pojavi alkoholizma prvi put pristupalo kao problemu budući da su tada počeli i izlaziti prvi listovi na tu temu te su osnovana i prva društva građana.

U *Glasniku županije požeške* postoji čitav niz članaka pod nazivom *Zašto nam gospodarstvo ne napreduje*¹²²¹, kao i onih protiv pijanstva, o alkoholizmu i sl. u kojima je navedeno kako je u Požeškoj županiji alkoholizam bio česta pojava. Komentar dopisnika iz *Hrvatske*¹²²² o alkoholizmu u Slavoniji govori kako se običaji nisu promijenili još iz Relkovićeve doba jer se seljaci opijaju dok ne ostanu bez svijesti, kao što zbog alkohola stvaraju dugove te prodaju zemlju i kuću.

Koliko je seljak zaista znao piti čistog etanola, opisuje autor članka *Proti pijanstva*¹²²³ koji govori da bi seljak, ako nije imao šljivovice, otišao u trgovinu ili gostionicu i naručio $\frac{1}{4}$ ili $\frac{1}{2}$ l čistog etanola te ga miješao s vodom. Tolika količina korištenja alkohola odgovara podatku o enormnoj potrošnji alkohola samo u novogradiškoj općini 1912. Prema već navedenom izvještaju Gostioničarske zadruge¹²²⁴ sa sastanka održanog 23. rujna 1913., proizlazi da je u novogradiškom trgovištu svaka osoba (domaćin i gost zajedno) godišnje popila cca 300 litre šljivovice.

Tako u Cerniku postoje podaci da su muškarci pod utjecajem alkohola tukli žene, o čemu svjedoče i pisanja Milke Žicine, koja navodi da nije postojala kuća u selu koja nije imala problem alkoholizma i nasilja. Kroničar cerničkog samostana navodi podatke žene iz Šagovine koja je svog muža par puta udarila kolcem po glavi dok je pijan spavao te ga je na taj način usmrtila, potom se navodi slučaj smrti od alkohola u gostionici, kao i slučaj smrzavanja zbog alkohola.¹²²⁵

Iako je bilo zabranjeno točenje alkohola u trgovinama, poznati su bili slučajevi da su se mušterije u trgovini natjecale u ispijanju alkohola pa tako dopisnik za *Glasnik županije požeške*¹²²⁶ piše o tome kako je jedna mušterija popila 6 dcl alkohola od 95% u trgovini Mamić u Okučanima te je par minuta poslije preminula. Razlog povećanom alkoholizmu u kotaru Nova Gradiška možda je moguće naći u činjenici da se, uslijed obolijevanja vinove loze peronosporom i filokserom, stanovništvo više orijentiralo na uzgoj šljiva. Od ukupnog uzgoja

¹²²¹ *Glasnik županije požeške*, br. 4, god. II., (Požega). Od 23. 1. 1892., br. 11, god. II., (Požega), 12. 3. 1892.

¹²²² *Hrvatska*, br. 128, (Zagreb), 5. 6. 1901.

¹²²³ *Glasnik županije požeške*, br. 11, god. III., (Požega), 18. 3. 1893.

¹²²⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 40, god., XXIII, (Požega), 4. 10. 1913.

¹²²⁵ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 332.

¹²²⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 11, god. VII., (Požega), 14. 3. 1897. U trgovini M. Mamića u Okučanima.

svih voćaka u kotaru, uzgoj šljive činio je čak 82%.¹²²⁷ Proizvodnja žestokih alkoholnih pića bila je vrlo razvijena gospodarska grana naspram recimo proizvodnje vina, o čemu svjedoči i manji iznos poreza na vino koji je plaćao kotar.¹²²⁸

Osim s alkoholizmom, stanovništvo se sve više suočavalo s pojavom sifilisa koji je od 1901. trebao biti registriran¹²²⁹ kod svakoga oboljelog pacijenta. Ta bolest, poznata kao „bludobol“, učestalo se javljala kod pacijenata novogradiške županijske bolnice. Prema *Izvjescima*, i grad Brod i trgovište Nova Gradiška bili su izloženiji spolnim bolestima nego ostatak Požeške županije zbog toga što su bili veće željezničke stanice. Bludilišta su postojala u oba mjesta, što je također moglo biti razlogom postojanja većeg broja oboljelih od spolnih bolesti. Bludilište u Novoj Gradiški nalazilo se kod gostionice Vilima Reinera, a kasnije je taj posao preuzeo Franjo Lusić. Prema pisanju dopisnika *Glasnika požeške županije*, postojali su pokušaji dovođenja djevojaka za rad u bludilište u Novoj Gradiški na prijevaru. Tako se u jednom članku navodi slučaj pokušaja nagovora na posao konobarice u Novoj Gradiški. Djevojke su stigle vlakom u Novu Gradišku, ali kad su saznale o čemu je bila riječ, vratile su se u Zagreb. Slučaj dovođenja djevojaka u svrhu prostituiranja bio je prijavljen policiji te je krivac bio zaposlenik bludilišta. Tadašnje puteno ponašanje ljudi smatrano je također škodljivim za zdravlje pa tako *Glasnik županije požeške* poziva na poticanje kvalitetnih bračnih i obiteljskih odnosa.¹²³⁰ Smatrano je da slobodnije seksualno ponašanje uzrokuje neplodnost u braku, baš kao što se takvo ponašanje povezivalo s povećanim naseljavanjem stranaca.

Zdravstvena i sanitarna situacija u kotaru započela se mijenjati pojavom kolere 1910. kada je započelo ozbiljnije razmišljati o uvjetima života i uređenju groblja, kao što su se počele primjenjivati veće mjere predostrožnosti zbog zaraznih bolesti. Po selima nije bilo mrtvačnica, što je bio problem zbog pojave kolere. Briga oko groblja, kao i nadzor nad raznim sanitarnim uvjetima, primjerice, u krčmama, na sajmovima itd., bila je u nadležnosti liječnika. U razdoblju 1910. – 1913., pojavila se opasnost od zaraze tuberkulozom i kolerom koje su se, zbog balkanskih ratova, sve više širile migracijom stanovnika i vojnika. Bile su na snazi raznolike mjere predostrožnosti koje stanovništvo, nažalost, baš i nije slijedilo pa se kolera pojavila u Posavini. Predostrožnosti i prevencije bile su u domeni vođenja brige o čistoći na

¹²²⁷ *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.*, Skrižaljka IV., Perad, košnice i voćke. Zagreb, 1898., 340 – 344.

¹²²⁸ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 900 – 901.

¹²²⁹ Postojanje bolesti je trebalo prijaviti županijskoj oblasti temeljem odluke od 27. 10. 1901.

¹²³⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 3, god. X. (Požega), 13. 1. 1900. Prema napisima u novinama, bivša krajiška vlada poticala je natalitet nagrađivanjem obitelji s više djece.

javnim mjestima, o pitkoj vodi, o raskuživanju i čistoći javnih prostora, o nadzoru hrane i prodaje krpa, o nabavi raskužila, o uređenju privremenih bolnica, o prijavi stranaca, o prijavi skitnica Roma itd. Sumnjive osobe trebale su biti izolirane¹²³¹ od bolesnika u vlastitim kućama, a ako to nije bilo moguće, onda je bilo potrebno izgraditi barake za te potrebe. Općinsko poglavarstvo¹²³² trebalo je osigurati barake s namještajem te, uz to, i posude, kristaliziranu kiselinu i neugašeno vapno, a u baraci je trebao biti netko tko bi pomagao bolesniku. Sve su se više javljale bolesti poput rubeole i *varicelle*, a i kolera je bila sve češća.

9.3. Županijska bolnica u Novoj Gradiški 1886. – 1914.

Zdravstvo u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji nije bilo do kraja Austro-Ugarske Monarhije adekvatno razvijeno zbog pomanjkanja sredstava, malobrojnih i zastarjelih bolnica te loših higijenskih uvjeta koji su pogodovali razvoju novih bolesti. Postojala su ukupno 42 bolnička objekta. Po vrsti, bolnice su bile podijeljene na: zemaljske zavode i bolnice, županijske i okružne bolnice, gradske i trgovišne bolnice, bolnice kaznionica i „uzišta“, bolnice redova te privatne bolnice¹²³³. U drugoj polovici 19. stoljeća zdravstvo u Kraljevini napredovalo je u segmentima formiranja zakonske osnove¹²³⁴, stvaranja raznih društava liječnika¹²³⁵, pokretanja nekih liječničkih listova¹²³⁶ te gradnjom nekih istraživačkih centara¹²³⁷ i zdravstvenih ustanova¹²³⁸.

U Požeškoj županiji 1905.¹²³⁹ bilo je 20 udruženih zdravstvenih općina od kojih su u novogradiški kotar potpadale novogradiška vanjska, orubička, novokapelačka i okučanska, cernička, starogradiška, rešetarska i mašička općina. U županiji su postojale i tri samostalne općine i to: novogradiška, pakračka i daruvarska te dvije gradske, tj. brodska i požeška.

¹²³¹ *Izvešća*, Požega, 1910., 144. Karantena je trajala 5 – 10 dana pod nadzorom liječnika.

¹²³² *Izvešća*, Požega, 1910., 144. Trošak toga trebao se podmiriti iz Zaklade udruženih zdravstvenih općina.

¹²³³ *Statistički godišnjak I*, 1905., Zagreb, 1913., 268.

¹²³⁴ Zakon o uređenju zdravstva na području kraljevina Hrvatske i Slavonije, 1874.

¹²³⁵ Riječ je o dvama društvima, tj. Sboru liečnika kr. Hrvatske i Slavonije u Zagrebu i Društvu slavonskih liečnika u Osijeku (http://hlz.hr/pdf/Povjesnica_HLZ%20II%5B2%5D.pdf, 5. 8. 2015.).

¹²³⁶ *Liječnički vjesnik*, Knajpovac, Novi život.

¹²³⁷ Kraljevski zemaljski zavod za proizvodnju cjepiva proti boginjam i Kraljevski hrvatsko-slavonski zemaljski bakteriološki zavod.

¹²³⁸ Bolnica za plućne bolesti u Brestovcu kraj Požege, Sanatorij za liječenje tuberkuloznih u Zagrebu, Bolnica sestara milosrdnica u Zagrebu itd.

¹²³⁹ *Izvešća*, Požega, 1905.

Bolnica je u županiji bilo četiri, i to zemaljska bolnica u Pakracu¹²⁴⁰, gradske bolnice u Brodu¹²⁴¹ i Požezi¹²⁴² te županijska bolnica u Novoj Gradiški (**Slika 8.**). Slikovni materijal, koji je prilog ovom radu, prikazuje zgradu bolnice u parku. Zgrada bolnice jest masivna jednokatnica s dvama redovima od 12 prozora na prvom katu i deset prozora u prizemlju. Razglednica koja prikazuje zgradu bolnice nastala je na temelju fotografskog predloška iz 1910.

Prvi oblici zdravstvenog djelovanja u Gradiškoj pukovniji ujedno su bili i preteče svih predradnji koje su formirale potrebe za razvojem vojne bolnice. Zbrinjavanje i njegovanje velikog broja vojnika na području od Lipovljana do Sibinja, suzbijanje i saniranje mnogih epidemija koje su vladale tijekom 18. i 19. stoljeća, formirali su put organiziranim oblikom pružanja medicinske pomoći. Dotadašnje ubožnice i razni prostori za prihvrat bolesnika samo su bili svojevrsan oblik supstitucije koji je zahtijevao rješenje u vidu gradnje vojne bolnice. Na uzvisini Jabukovac u Novoj Gradiški, u izdvojenom sjeveroistočnom dijelu mjesta, organizirana je vojna bolnica koja se prvi put spominje 1846. godine. Ukidanjem Vojne krajine, navedeni je objekt prešao u civilno vlasništvo, točnije bolnica je, kao i većina bivših vojnih krajiških objekata, potpala pod upravu Krajiške imovne općine¹²⁴³. Gradiška imovna općina bila je vlasnikom bolnice sve do trenutka kada ju je 1893. predala na upravljanje Požeškoj županiji. Prvi civilni ravnatelj bolnice bio je Aleksandar Nikolajević¹²⁴⁴, a kao općinski liječnik, osim njega, radio je i dr. Samuel Weiss¹²⁴⁵. Osim njih, u Novoj Gradiški djelovala je javna ljekarna Danijela pl. Dienesha. Javno namještene primalje bile su Agneza Bozda, kotarska primalja u Novoj Gradiški, te Emilija Žaklan, općinska primalja u Novoj Gradiški. Tijekom 1907. u bolnici su bili zaposleni: jedan liječnik, upravitelj, pisar, šest sestara milosrdnica¹²⁴⁶, bolničar, bolničarka, sluga i sluškinja.

---

¹²⁴⁰ Vijoleta HERMAN-KAURIĆ, „Bolnice u Požeškoj županiji i sustav javne zdravstvene službe 1874. – 1918.“, *Scrinia Slavonica, Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 3. 1. 2003., 247 – 280. Sagrađena 1898.

¹²⁴¹ Renovirana 1898.

¹²⁴² Renovirana 1875.

¹²⁴³ HR-HDA, UOZV, 79, 8 – 12, 2908 – 1885., 34998, 14. 9. 1887. Zaključkom bivšega okružnog zastupstva od 16. 6. 1886., javna bolnica bivše gradiške pukovnije, kao i bivša pukovnijska škola, trebale su preći u vlasništvo i pod upravu Imovne općine gradiška sa zakladom od 3.309 forinti. Uvjet je bio da navedene objekte koriste „pravoužitnici“. Ako bi se ti objekti koristili u kotarske svrhe, morali bi biti natrag ustupljeni.

¹²⁴⁴ **Aleksandar Nikolajević** (1846. – 1924.)- Studirao je medicinu u Beču te 1873. započinje svoj rad u Novoj Gradiški kao prvi civilni liječnik i ravnatelj bolnice. Sudjelovao je u radu Zbora liječnika Hrvatske te je 1918. u Novoj Gradiški pokrenuo list. Tijekom 1894. imenovan je kotarskim liječnikom. *160 godina Opće bolnice u Novoj Gradiški*, Nova Gradiška 2006. 22, 23.

¹²⁴⁵ **Samuel Weiss**, općinski liječnik u Novoj gradiški. Radio je u Novoj Gradiški do 1913.

¹²⁴⁶ *160 godina opće bolnice Nova Gradiška*, 2006., 28. Jedna sestra nadstojnica, tri sestre za njegu pacijenata, jedna za rad u kuhinji i jedna za rad u praonici.

Novogradiška bolnica do 1893. bila je u vlasništvu Gradiške imovne općine te je darovnim ugovorom¹²⁴⁷ prešla u vlasništvo općine Nova Gradiška, zajedno s katastarskom česticom top. broj 18/I, 18/II, 14, 330/I, 875 općine Nova Gradiška. Preuzimanjem bolnice, općina Nova Gradiška preuzela je i zakladu te bolnice, kao i uštedeni iznos od 10.000 forinti. Osim preuzetih prava, postojale su i obveze novog vlasnika koje su se ticale mogućnosti liječenja svih „pravoužitnika“ Gradiške imovne općine, kao i njihovih ukućana, po unaprijed pogođenoj cijeni od 84 filira na dan.¹²⁴⁸ Prema *Zapisniku skupštine Požeške županije*¹²⁴⁹, tijekom 1894. godine raspravljalo se o preuzimanju bolnice pod županijsku upravu. Prema tadašnjem zakonu o zdravstvu, ako bolnice prelaze u vlasništvo Zaklada udruženih zdravstvenih općina, onda one moraju snositi i teret vezan uz same bolnice, točnije dotadašnja Općinska bolnica Nova Gradiška, prema skupštinskim zapisnicima, trebala je biti predana Županijskoj zakladi udruženih općina u svrhu ustrojenja županijske bolnice.¹²⁵⁰

Prema *Zapisniku sa skupštinske sjednice*, budući da je na sjednici Općinskog vijeća u Novoj Gradiški takvo što bilo prihvaćeno, poslana je molba Zemaljskoj vladi kako bi se ona očitovala o tome. Upravni odbor Požeške županije smatrao¹²⁵¹ je kako bi se prije preuzimanja bolnice trebalo utvrditi stanje same bolnice. Povjerenstvo je utvrdilo da je općina Nova Gradiška glavnu i sporednu zgradu bolnice uknjižila pod hipoteku kod Hipotekarne banke Zagreb budući da nije imala sredstava za gradnju nove škole, domobranske vojarne i klaonice. Općina se nadala da će se ta preknjižba hipoteke dogoditi do 1895. te da će, po otpisu duga, bolnica moći prijeći na teret zdravstvenih općina. Međutim, bolnica je realno bila u lošem stanju te su bile potrebne mnoge sanacije. U razdoblju od 1894. do 1896. bolnica je bila preuređena. Prema pronađenim dokumentima, bila je riječ o nekoliko preinaka koje su rađene na zgradi bolnice, pomoćnim zgradama, bunaru i sličnim objektima. Tijekom 1894. bili su rađeni prozori na zgradi bolnice, kao i ugradnja novih peći. Radove oko uzidavanja peći vodio je novogradiški poduzetnik Stjepan Myohl¹²⁵² koji je prvotno trebao izvaditi stare peći i potom

¹²⁴⁷ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 138. Ugovor od 31. srpnja 1893. Potvrđen po Zemaljskoj vladi, UOZV, 14. kolovoza 1893. Broj 38 265 u Novoj Gradiški.

¹²⁴⁸ *Izješća*, Požega, 1907., 103.

¹²⁴⁹ HR-HDA, UOZV, 50407, 1895. Skupština Požeške županije, 17. 6. 1895.

¹²⁵⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 18, god. IV (Požega), 5. 5. 1894.

¹²⁵¹ HR-HDA, UOZV, 79, 50407, 1895. Skupština Požeške županije 17. 6. 1895. Molba je predložena Zemaljskoj vladi koja je u dopisu od 6. 7. 1894. odgovorila da se to treba još dodatno raspraviti. Pitanje je time vraćeno na upravni odbor županijske skupštine budući da je Županijskom zakladom udruženih zdravstvenih općina upravljao upravni odbor županije. Odbor je odlučio da se pošalje izaslanik koji bi s kotarskim oblastima pogledao u kojim bi se uvjetima ta bolnica preuzela.

¹²⁵² HR-HDA, UOZV, 79, 14 – 8, 1614, 4117, 1894. Naredba od 3. kolovoza 1893. da se Stevi Myohlu iz Nove Gradiške za uzidavanje peći na novogradiškoj bolnici mora isplatiti iznos od 219 forinti. Prodane su bile stare bolničke peći i trebalo je ugraditi nove peći te je od ostatka novca trebalo obojati zgradu, točnije fasadu zgrade.

uzidati nove dok su na postavljanju 29 unutarnjih i vanjskih prozora te stolariji i bravariji prozora radili radnici iz Zagreba¹²⁵³.

Prema *Zapisniku*¹²⁵⁴ o tome koje je preinake i rekonstrukcije bolničke zgrade predložilo povjerenstvo bolnice, vidljivo je kako je težnja bila napraviti većinom one građevinske. Riječ je bila o pregradnjama, sanacijama vlažnih dijelova, kao i dijelova zgrade gdje je prokišnjavalo, te se pokušalo raznim prijedlozima o popravcima vrata i prozora djelovati na toplinsku izolaciju zgrade. Također, težilo se osuvremenjivanju zgrade predlažući uvođenje gromobrana, uvođenje električnih zvonaca u mrtvačnicu, uvođenje roleta na prozorima ili pak aparature za dezinfekciju. Zanimljivo je da svim tim zahtjevima nije bilo udovoljeno iako su djelovali realno. Vlada vjerojatno nije pristala na promjene prozora i uvođenje roleta budući da je sličan projekt bio rađen par godina ranije. Ono na što je Vlada pristala bilo je u domeni poboljšanja sanitarnih uvjeta rada. Tako su poboljšani zahodi, uvedene nove kupaonice, iskopane nove septičke jame, organiziran prostor mrtvačnice, napravljeni su pripremni radovi za uvođenje vodovoda, kao i što su kupljena kola za odvoz fekalija. Ako se bolje pogledaju stavke prijedloga povjerenstva, uočava se jedna od značajnijih ideja u rekonstrukcijama koja je bila ispred tadašnjih uvjeta u bolnicama i koja, nažalost, nije bila izvedena zbog financijskih razloga, a riječ je o izvođenju operacijske sale s velikim osvijetljenim prozorima i odvodima vode na podu operacijske sale.

Predložene preinake nisu se poklapale s proračunom iako je za popravke u novogradiškoj bolnici bio predviđen iznos od 5.000 forinti. Iako su općina i županijsko povjerenstvo bili neodlučni oko završnih radova, odlukom¹²⁵⁵ Zemaljske vlade određeno je što će se zaista činiti. Uz odluku Vlade, jasno se uočava da je u sklopu dokumentacije postojao i nacrti plan koji, nažalost, nije pronađen. Iz same dokumentacije nije vidljivo što je od radova izvedeno na kraju budući da nisu pronađeni ni troškovnici ni nacrti, ali posredno se, iz molbe¹²⁵⁶ Požeške županije Zemaljskoj vladi, saznaje da će bolnica sama sve financirati iz svojih sredstava. Ukupan trošak za preinaku i adaptaciju bolnice s popustom iznosio je 6.904 forinte, u što se morao pribrojiti i iznos za realizaciju vodovoda i zahoda, tj. 3.994 forinte.

---

¹²⁵³ HR-HDA, UOZV, 79, 14 – 8, 3103, 4117, 1894. Popravak prozora na zgradi bolnice u Novoj Gradiški. Prozore su trebali popraviti stolar Kontak i bravar Hochuetx iz Zagreba. Prvi poduzetnik trebao je dobiti 412 forinti, a drugi 182 forinte, da bi kasniji račun na kraju iznosio 812 forinti za stolarski rad Kontak te 388 forinti za bravarski rad Hochuetxa. Stolar i bravar su trebali postaviti 29 unutarnjih i vanjskih prozora, međutim, došlo je do problema oko isporuke i montaže. Stolarski dio posla je obavljen, ali izostali su montaža i bojanje.

¹²⁵⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 14 – 8.9, 35297, 4. 2. 1896. Zapisnik o bitnosti popravka toaleta u zgradama bolnice. Povjerenstvo je napisalo da je potrebno napraviti preinake temeljem troškovnika koji je sastavio županijski građevinski izvjestitelj. Troškovnik je bio u iznosu od 7.000 forinti.

¹²⁵⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 14 – 8, 4117, 42118. Vladina odluka, 4. 7. 1896.

¹²⁵⁶ HR-HDA, UOZV, 14 – 8, 4117, 42118, 16. srpnja 1896.

Istraživanjem je dokazano da je bolnički bunar bio dovoljno opskrbljen vodom te je predviđeno da budu realizirani zahodi s ispiranjem.¹²⁵⁷

U ukupan iznos bili su uračunati i dezinfektor te kola sa špricom za vađenje i odvoženje fekalija. Molbom Požeške županije, traženo je da ukupni trošak od 10.304 forinte bude umanjen za određeni popust kod izvođača radova kojeg bi Zemaljska vlada trebala dogovoriti kako bi cijena mogla biti zaokružena na 10.000 forinti. Time bi se sačuvalo ušteđenih 5.000 forinti, a potrošilo bi se, ionako namijenjenih za radove, 10.000 forinti poklona Gradiške imovne općine. Požeška županija svoju molbu i težnju¹²⁵⁸ za rekonstrukcijama bolnice objašnjavala je uspješnim financijskim poslovanjem bolnice dok je njezin realni interes bio u budućem statusu bolnice koja je od 1898. postala županijskom bolnicom. Cjelokupnim projektom, Požeška županija dobila je u sustavu novoadaptiranu bolnicu za svoje potrebe, u koju nije trebala ulagati jer je bolnica samostalno financirala cjelokupni projekt adaptacije zgrade.

Tijekom 1896., pojačan je i stručni kadar bolnice tako što je kao ravnatelj zaposlen dr. Kosta Mladenović¹²⁵⁹ te je njega bolesnika poboljšana radom sestara milosrdnica.¹²⁶⁰

U travnju 1898. potpisan je ugovor u kojem je Općina Nova Gradiška darivala novogradišku bolnicu udruženim zdravstvenim općinama Požeške županije¹²⁶¹, uz dodatak kojim je općina odlučila na godišnjoj razini davati u blagajnu Zaklade udruženih zdravstvenih općina po 150 forinti u idućih pet godina. U sklopu bolnice, izvođene su od kraja 19. stoljeća i manje operacije na kirurškom odjeljenju, kao što je i tijekom 1912. nabavljen prvi rendgenski uređaj. Tijekom 1903. godine, glavni bolnički bunar¹²⁶² bio je preuređen tako da je bio spojen s bolničkim vodovodom te je preuređena soba za operacije.

Modernizacija bolnice vidjela se i u povećanju broja dodatnih strojeva i pomagala. Iako je postojala potreba i za novim građevinskim radovima, tj. preuređenjem ženskog odjela te premještanjem dijela toaleta izvan zgrade, zbog sve većih troškova, to nije bilo izvedivo. Troškovi su bili uzrokovani rezerviranom cijenom boravka u bolnici za „pravoužitnike“ Gradiške imovne općine, zbog čega bolnica nije bila u mogućnosti financirati svakodnevno

---

¹²⁵⁷ Ibid. Voda za kupaonice mogla se iz rezervoara dopremati.

¹²⁵⁸ HR-HDA, UOZV 4117, 14 – 8, 60394, 1896. Postoji molba da se započne s radovima do jeseni. Prema dokumentu 11887, poslanom iz Požege Vladi 13. listopada 1896., za konačan projekt izabran je novogradiški izvođač, tj. poduzetnik Stjepan Myohl.

¹²⁵⁹ **Kosta Mladenović** (1868. – 1927.) Studirao je medicinu u Beču, da bi po završetku fakulteta započeo u Zagrebu raditi kao kirurg. Tijekom 1894. postaje kirurg u novogradiškoj bolnici, a od 1896. ravnatelj je bolnice.

¹²⁶⁰ *Župska spomenica Nova Gradiška*, kopija GMNG.

¹²⁶¹ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 139.

¹²⁶² *Izvišća*, Požega, 1903., 55. Bunar je bio spojen na šmrk i povezan s vodovodom, radove je obavila bečka tvrtka „W. Garevens“.

funkcioniranje. Određeno se vrijeme taj problem pokušavao rješavati smanjenjem raznih sitnih troškova budući da primanja iz tog sektora nisu bila adekvatna, ali s vremenom se bolnica morala obratiti udruženim zdravstvenim općinama zbog potrebe za povećanjem dnevne cijene liječenja „pravoužitnika“ i njihovih ukućana.

Prema *Izvešću* za 1907., bilo je predviđeno da dnevni bolnički trošak svakog pacijenta iznosi 73 filira, tj. sastojao se od 62 filira, koliko je iznosio dnevni trošak hrane, i 11 filira troška za lijekove. Dnevna bolnička pristojba za fizičke osobe iznosila je jednu krunu i 23 filira, a za „pravoužitnike“ Gradiške imovne općine samo 84 filira dok je za vojnike iznosila jednu krunu i 40 filira.¹²⁶³ Prema bolničkoj evidenciji¹²⁶⁴, prosjek za svakog bolesnika iznosio je 18,3 dana liječenja u bolnici, a na svakog je bolesnika, prema potrošnji, otpadao utrošak od 21 krune i 19 filira te je, prema tome, realno stanje bilo takvo da se na svakog bolesnika trošila jedna kruna i 19 filira, a ne 73 filira, zbog čega je bolnica i bila u manjku.

Dokumentacija koja postoji u Hrvatskom državnom arhivu¹²⁶⁵ vezana je uz tromjesečne izvještaje koje je bolnica slala Zemaljskoj vladi na odobrenje u vremenskom razdoblju 1893. – 1898. Troškovi koje je novogradiška bolnica imala, zbog nemogućnosti utjerivanja dugova za bolničke račune pacijenata, od prelaska bolnice u ruke općine te njezinim podizanjem na razinu županijske bolnice 1894., postajali su sve veći. Osnovni razlog tome ležao je u par parametara koji su utjecali na loše financijsko stanje bolnice. Osim nižih cijena boravka u bolnici na koju su pravo imali „pravoužitnici“ Gradiške imovne općine te osim dnevnih gubitaka po svakom bolesniku od 46 filira zbog nepovećanja cijena bolničkog liječenja, velik novac gubio se zbog nemogućnosti naplate troškova liječenja. Prema arhivskoj dokumentaciji, novac se nije mogao utjerati zbog siromaštva pacijenata.

Pregledom prijemnih zapisnika novogradiške bolnice iz 1910. godine, uočava se da je 90% pacijenata bilo iz ruralnih sredina te se bavilo poljoprivredom ili nadničarenjem. U velikom broju slučajeva, troškove liječenja seljaci nisu mogli platiti pa se tražilo da ih plati ili rodbina ili zadruga. Uvidom u imovne prilike pacijenata, kotarska oblast pokušala je istjerati dug. Tako iz jednog dopis¹²⁶⁶ saznajemo kako Požeška županija 1896. piše kotarskoj ispostavi u Novoj Gradiški da nije dovoljno da kotarska oblast istraži imovinu bolesnika, već je potrebno istražiti i zadružnu imovinu, tj. je li zadruga u mogućnosti pokretnom ili

---

¹²⁶³ *Izvešća*, Požega, 1907., 86 – 93. Budući da je to bila bivša vojna bolnica, za vojnike je uvijek trebao postojati slobodan krevet pa makar netko od pacijenata morao ustupiti krevet i otići iz bolnice. Cijena bolničkog liječenja bila je najviša za vojnike.

¹²⁶⁴ Ibid.

¹²⁶⁵ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 906, kut. 1614, kut. 1680, kut. 3505, kut. 3735.

¹²⁶⁶ HR-HDA, UOZV, 79, 14 – 12, 8947, 1896.

nepokretnom imovinom platiti trošak bolesnika. Mnogi nadničari iz udaljenijih općina, koji su k tome još radili i sezonski, često su bili pacijenti bolnice te im je, budući da su zbog prirode posla učestalo mijenjali i poslodavce, ponekad bilo nejasno tko su zapravo ljudi za koje rade pa su znali samo imena poslovođa i slično. Zbog toga su kotarska oblast i bolnica imali velike probleme u lociranju onih od kojih su se mogli naplatiti.¹²⁶⁷ Također, dugove je bilo problematično naplatiti strancima budući da su njihove matične države plaćale troškove za njih. Tako je, prema uvidu u arhivsku dokumentaciju, najlakše bilo naplatiti dug onima koji su bili „pravoužitnici“ Gradiške imovne općine ili pak radnicima koji su imali osigurana prava radeći u tvornicama.

Pregledom proračuna bolnice¹²⁶⁸ u periodu od 1897. do 1905., može se zaključiti da su glavni rashodi bolnice bili režijski troškovi, plaće i nadnice te inventar bolnice dok su prihodi bili od naknada za bolničke troškove, prihodi od nepokretnih dobara, prihodi od kamata, prihodi od njegovanja te naknade za pogrebne troškove. Prema navedenim proračunima iz *Izvyješća*, novogradiška županijska bolnica bila je u dobitku. S godinama su se troškovi za plaće i režije povećavali, kao što su nastajali i novi troškovi poput onih za održavanje zgrada ili pak uredski materijal i slično.

Iz *Izvyješća*¹²⁶⁹ u kojima se navode podaci za novogradišku bolnicu tijekom razdoblja od 1906. do 1912., može se ustanoviti da je najviše bolesnika u županijskoj bolnici bilo tijekom 1909. dok ih je najmanje bilo 1906. Prosječan broj bolesnika u razdoblju 1906. – 1912. bio je 1 680 godišnje. Bolesnici su prosječno ostajali u bolnici po 16 dana, a od toga su 1910. bolesnici bili u bolnici najmanji broj dana, a tijekom 1906. najveći broj. Prosječno je županijska bolnica na godišnjoj razini stalno primila 142 pacijenta, od kojih je 116 bilo domaćih, a ostatak su bili stranci. Najviše stranih pacijenata bilo je tijekom 1910., a najmanje tijekom 1906. godine. Zanimljiv je podatak da je početkom godine bilo više stranih nego domaćih pacijenata u bolnici, a prosinac je bio mjesec s najmanje bolničkih dana u godini, vjerojatno zbog blagdana.

Prema dostupnim statističkim podacima za vremensko razdoblje 1896. – 1905.¹²⁷⁰, prosječan broj bolesnika u novogradiškoj bolnici iznosio je 1 050 godišnje, s tim da ih je najviše bilo 1 287 tijekom 1905. godine, a najmanje 796 tijekom 1896. godine. Postoji

---

¹²⁶⁷ HR-HDA, UOZV, 79, 14 – 12, 71960, 1897.

¹²⁶⁸ *Izvyješća*, Požega, 1895. – 1905.

¹²⁶⁹ *Izvyješća*, Požega, 1906. – 1912. Tijekom 1904., 1905. i 1906. nisu postojale evidencije o strancima. Dio o zdravstvu u *Izvyješću* za 1911. ne postoji.

¹²⁷⁰ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 268 – 269.

tendencija porasta broja bolesnika, ali povećanje nije linearno. Broj dana koji bolesnici prosječno ostaju u bolnici od 1896. do 1905. kreće se od 26,70 dana tijekom 1896. do 19,15 tijekom 1905. Od 1896. do 1905. postoji konstantna tendencija pada broja bolničkog liječenja po pacijentu.

Prosjeck bolničkog liječenja u razdoblju od 1896. do 1900. iznosio je 23 dana, a od 1901. do 1905. iznosio je 20,5 dana. Prema statističkim podacima, 1905. bilo je 98 kreveta u bolnici, iz čega je evidentno da je prosječna dnevna popunjenost bolnice iznosila 67 kreveta ili 69%. Broj bolesnika i dana provedenih na bolničkom liječenju može se pratiti iz *Izvyješća* od 1906. do 1912. na mjesečnoj bazi, s izuzetkom 1908. i 1911. budući da su u 1908. godini podaci bili sumarno obrađeni, a iz 1911. ih nije bilo. Tijekom 1906. i 1907., nastavlja se trend povećanja broja pacijenata dok broj dana provedenih na bolničkom liječenju po pacijentu i dalje pada te ih je 1906. prosječno 19,50, a 1907. 18,34. Tih godina prvi se put pojavljuju mjesečni pokazatelji broja bolesnika te se uočava velika razlika između svih ostalih mjeseci u godini i mjeseca prosinca. U prosincu je izrazito malen broj dana provedenih na bolničkom liječenju u usporedbi s ostalim mjesecima u godini dok je broj pacijenata tog mjeseca sličan broju pacijenata u ostalim mjesecima godine. Razlog tome možda leži u činjenici da krajem godine zbog blagdana ljudi nevoljko odlaze u bolnicu i nevoljko ostaju u njoj. Prvi se put u statistikama od 1906. može pratiti jesu li pacijenti iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije ili ih ima i iz ostalih područja. Pacijenata koji dolaze iz drugih zemalja, tj. rodnom su iz drugih zemalja, bilo je od 16 do 19%. Tijekom 1909. i 1910., prema podacima, dolazi do velika povećanja broja pacijenata od čak 50% u odnosu na podatke koji postoje iz 1906. i 1907. dok je broj dana bolničkog liječenja povećan za manje od 5%.

Prema dostupnim statističkim podacima, moguće je utvrditi od kojih su bolesti pacijenti u novogradiškom kotaru umirali, ali ne i od kojih su bolesti obolijevali, moguće je saznati koliko su pacijenti boravili u bolnici i koliki je bio njihov udio u ukupnom broju pacijenata svih bolnica. Novogradiška bolnica, kao županijska bolnica, primala je pacijente iz cijele županije, okolnih županija pa čak i iz susjedne Bosne i Hercegovine, a ne samo iz Nove Gradiške¹²⁷¹. Novogradiška bolnica tijekom 1905. imala je 1 287 pacijenata, što je iznosilo 8,62% ukupnog broja pacijenata u svim županijskim bolnicama, isto kao što je to iznosilo 2,63% ukupnog broja pacijenata u svim bolnicama na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

---

¹²⁷¹ Prema mjestu rođenja, pacijente bolnice moguće je podijeliti na one iz Nove Gradiške, tj. 15,31%, na one iz ostalih dijelova kotara Nova Gradiška tj. njih 25,79%, potom na one iz ostalih županija, tj. 18,64%, te ostatak na Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, tj. oni su činili 23,79%, te na one iz drugih zemalja, a oni su činili 16,47%.

Više pacijenata u toj godini bilo je, primjerice, u županijskim bolnicama Bjelovar, Mitrovica, Vinkovci, Ogulin i Gospić. Gradske bolnice Brod i Požega imale su manje pacijenata. Novogradiška bolnica imala je 20% više pacijenata jer je i imala i četiri kreveta više od brodske bolnice. Požeška bolnica imala je dvostruko manji broj pacijenata jer je imala i dvostruko manji broj bolničkih kreveta. Prema broju dana provedenih u bolnici na razini županijskih bolnica, u novogradiškoj bolnici pacijenti su provodili ukupno 24 652 dana tijekom 1905., što odgovara udjelu od 7,93% svih bolničkih dana koje su pacijenti proveli na razini županijskih bolnica, odnosno, to odgovara udjelu od 1,77% svih bolničkih dana koje su pacijenti na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije proveli u bolnicama. U mnogim drugim županijskim bolnicama pacijenti su ukupno proveli više vremena tijekom liječenja i oporavka, a popunjenost bolnica bila je, prije svega, povezana s brojem kreveta u bolnici.

Prema arhivskoj dokumentaciji arhivskog Odjela Nova Gradiška, točnije *Glavnoj liječničkoj knjizi*¹²⁷², uvidjelo se da je broj pacijenata za 1910. znatno manji nego je to navedeno u *Izvješćima*¹²⁷³, gdje je broj pacijenata bio 2 089, a prema *Glavnoj liječničkoj knjizi* bilo je 1 368 pacijenata. Detaljnom analizom utvrđeno je da je ukupan broj pacijenata činio zbroj pacijenata za siječanj. Do navedenog broja došlo se zbrajanjem broja pacijenta iz prethodne godine, tj. njih 81, i 117 pacijenata upisanih tijekom siječnja u *Glavnu liječničku knjigu*, što je odgovaralo broju od 198 pacijenata navedenih u *Izvješćima* u mjesecu siječnju. Izvješća su rađena mjesečno te su se pacijenti stalno prenosili iz prethodnog mjeseca u sljedeći do trenutka izlaska iz bolnice, zbog čega su jedni te isti pacijenti bili evidentirani nekoliko puta te je time broj evidentiranih pacijenata bio veći nego što je bio realno. Tijekom 1912., vjerojatno je došlo do ispravka te pogreške budući je broj pacijenata bio sličan podacima koji postoje u 1907. godini. U odnosu na 1907., broj pacijenata je 1912. povećan za 10%, a broj bolničkih dana također je povećan za 10%, iz čega se može zaključiti da je način obračuna podataka ispravljen.

Podaci koji su dostupni iz prijemnih zapisnika pacijenata novogradiške bolnice i *Glavne liječničke knjige* 1910., govore o samim pacijentima, njihovim bolestima, danima provedenima u bolnici, kao i o tome koje su bolničke blagajne oni bili obveznici. Iz svakog prijemnog lista pacijenta moguće je saznati informacije o spolu, dobi, vjeroispovijesti, zanimanju, mjestu rođenja, bolesti te pokriću troškova liječenja. Tijekom 1910.¹²⁷⁴ bilo je

---

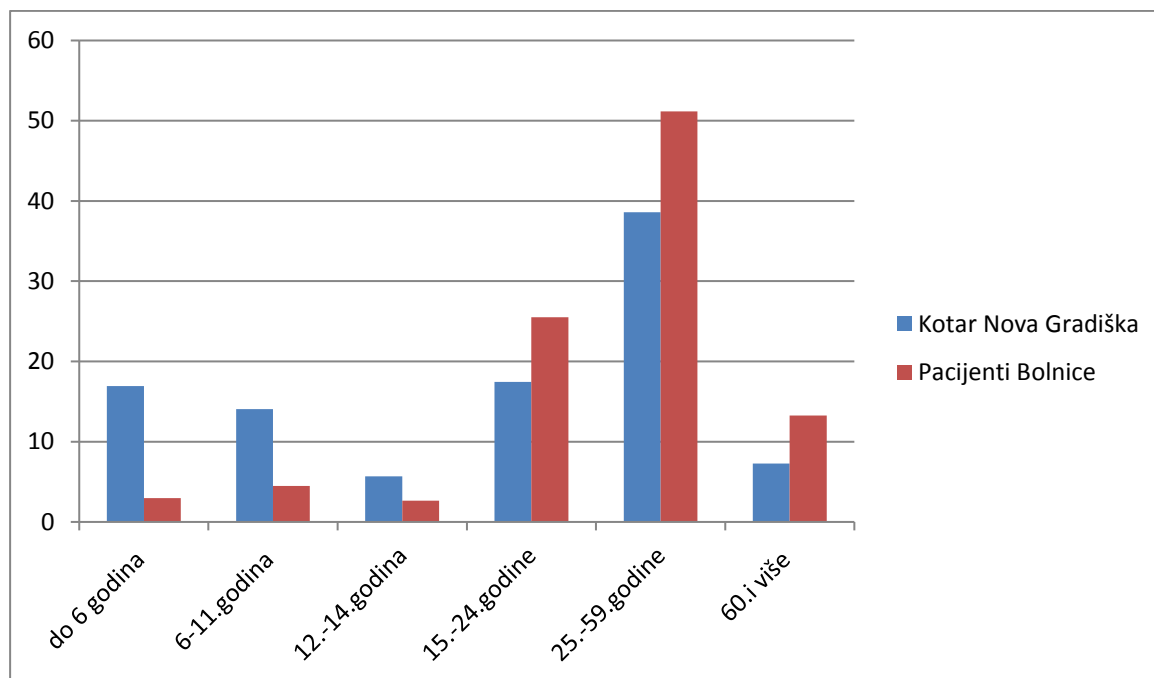
¹²⁷² HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Opća Bolnica Nova Gradiška, 1 knjiga, kut. 24, 25, 26, 27.

¹²⁷³ *Izvješća*, Požega, 1910. U *Izvješću* je navedeno 2 089 pacijenata.

¹²⁷⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Opća Bolnica Nova Gradiška, 1 knjiga, kutije 24, 25, 26, 27.

ukupno 1 368 pacijenata u novogradiškoj bolnici. Analizom pacijenata po spolu, može se zaključiti da je 62,42% pacijenata muškog spola, što je značajno više od ukupnog udjela muškog stanovništva koje čini oko 49% te godine. Za navedeno, mogući su neki razlozi poput lošijeg zdravlja muškaraca uslijed povećane stope alkoholizma, veće zaposlenosti muškaraca u raznolikim djelatnostima, a time i zbog činjenice da su im troškovi liječenja češće bili osigurani. Žene su činile manji udio pacijenata budući da su bile manje zaposlene te im je zdravstveno osiguranje bilo manje pokriveno, tj. ponekad je ono bilo preko zaposlena supruga, ili zbog toga što su žene više pribjegavale narodnoj medicini nego službenoj. Dobna struktura pacijenata u usporedbi s dobnom strukturom stanovnika kotara pokazuje vrlo velike razlike. Mala djeca do šeste godine života zastupljena su kao pacijenti bolnice sa samo nešto manje od 3% dok ih u kotaru ima gotovo 17% te je njihova smrtnost u ukupnoj smrtnosti stanovništva kotara činila oko 50%, zbog čega je čudno što čine samo 3% ukupnog broja pacijenata. Navedeno se možda može tumačiti onime o čemu pišu učitelji školskih spomenica, tj. činjenicom da su mala djeca često bila bolesna i da su učestalo umirala te da im roditelji nisu pružali adekvatnu skrb. Sličan je odnos kod djece od šeste do 11. godine, kojih u strukturi pacijenata bolnice ima 4,47% dok ih u strukturi stanovništva kotara ima 14,06%. Kod mladog stanovništva od 12. do 14. godine, također je vidljivo da je njihov udio u broju pacijenata dvostruko manji od njihova udjela u stanovništvu kotara. Pacijenata od 15. do 59. godine ima 76,66% dok je njihov udio u stanovništvu kotara bio 56,03%, a pacijenata iznad 60 godina je 13,25% dok je njihov udio u stanovništvu bio samo 7,29%. Iz toga je vidljivo da su starije dobne skupine bile češći pacijenti bolnice nego mlađa populacija.

Grafički prikaz 10. Dobna struktura pacijenata Županijske bolnice Nova Gradiška u usporedbi prema dobnoj strukturi stanovništva kotara Nova Gradiška 1910.¹²⁷⁵

Prema vjeroispovijesti, najviše je pacijenata bilo rimokatolika, i to 60,93%, dok je pravoslavnih pacijenata bilo 37,75%, a pacijenata ostalih vjeroispovijesti bilo je ukupno manje od 1,5%. Začuduje činjenica velikog udjela pravoslavnog stanovništva u ukupnom broju pacijenata s obzirom na to da je njihova zastupljenost u ukupnom stanovništvu kotara bila 22,93%, a županije 25,36%. Jedan od razloga većeg udjela pravoslavnog stanovništva među brojem pacijenata u činjenici je da su gotovo svi pacijenti iz Bosne bili pravoslavne vjeroispovijesti, kao što je i dosta pacijenata pravoslavne vjeroispovijesti bilo iz Ličko-krbavske i Modruško-riječke županije. Prema zanimanju, bolesnici koji su bili iz širega ličko-goranskoga kraja većinom su bili nadničari koji su se naseljavali u novogradiški kraj zbog boljih životnih uvjeta i mogućnosti zaposlenja.

Prema mjestu rođenja, pacijente bolnice moguće je podijeliti na one iz Nove Gradiške, tj. 15,31%, na one iz ostalih dijelova kotara Nova Gradiška, tj. njih 25,79%, potom na one iz ostalih županija, tj. 18,64%, te na one iz ostatka Kraljevine Hrvatske i Slavonije, tj. oni su činili 23,79%, te na one iz drugih dijelova Monarhije, zajedno s Bosnom i Hercegovinom¹²⁷⁶,

¹²⁷⁵ Tablica je rezultat izračuna autorice temeljem arhivske dokumentacije Fonda Opće Bolnice Nova Gradiška, 1 knjiga, kutije 24, 25, 26, 27 i *Statističkoga godišnjaka I., 1905.*, Zagreb, 1913.,

¹²⁷⁶ Od ukupno 16,47% ostalih pacijenata, 5,32% bilo je iz Bosne i Hercegovine a ostalih 11,15% bilo je rodom iz ostalih dijelova Austro-Ugarske Monarhije poput Mađarske, Češke, Kranjske, Galicije i Moravske.

koji su činili 16,47%. Među pacijentima, najzastupljenija su bila zanimanja poljoprivrednika, potom nadničara, velik udio u broju pacijenata činila su djeca koja nisu imala zanimanje, potom sluškinje, radnici u tvorničkim pogonima, supruge zaposlenika u raznim zanimanjima te prosjaci. Vezana uz zanimanja pacijenata uvijek su bila pitanja naplate troškova bolničkog liječenja. Bilo je lako naplatiti trošak bolničkog liječenja za pacijente koji su bili radnici nekih tvornica jer su njihove troškove financirale okružne blagajne Brod i Požega ili pak tvorničke blagajne Turković, Marjanovac i sl. Velik udio pacijenata u bolnici činili su oni čiji su bolnički troškovi bili niži od uobičajenih, zbog činjenice da su bili „pravoužitnici“ Gradiške imovne općine. Problemi su često nastajali oko naplate troškova udruženih zdravstvenih općina budući da se bolnički trošak plaćao i prema mjestu rođenja ako ga osoba nije mogla samostalno platiti. Često su troškove plaćali roditelji, supružnici ili pak daljnja rodbina. Ako je pacijent bio član neke zadruge, onda bi ona podmirivala trošak za njega. Najveći problemi nastajali su zbog nemogućnosti naplata troškova strancima, prosjacima i nadničarima za koje se nije znalo za koga rade ili pak osobama za koje je status osiguranika morao provjeravati kotarski sud s obzirom na njihove imovne prilike.

Tijekom 1910., prema bolničkim zapisnicima, najviše je ljudi bolovalo od plućnih bolesti – od upale pluća, tuberkuloze i slično, potom je velik broj pacijenata bio primljen u bolnicu zbog razolikih fizičkih ozljeda, među kojima su bile ozljede na radu, ozljede zbog pada, ozljede zbog fizičkog sukoba, u kojima su prevladavali sukobi muškarca s muškarcem, isto kao što je postojao velik broj prijavljenih fizičkih maltretiranja žena. Potom su bile učestale spolne bolesti, urinarne bolesti, reumatizmi te u manjoj mjeri zarazne bolesti. Od ostalih zdravstvenih objekata u Novoj Gradiški, potrebno je istaknuti postojanje parnoga kupališta koje je tijekom 1898. bilo u stadiju pregradnje¹²⁷⁷, da bi 1899. to kupalište započelo radom. Iz izvještaja 1913. saznaje se da je staro parno kupalište, koje se nalazilo u tzv. Staroj pivari, u lošem stanju te da je bilo potrebno sagraditi novo javno mjesno kupalište. Osim navedenoga medicinskog osoblja, u Novoj Gradiški djelovali su i stomatolog te nekoliko ljekarni. Herman Njemirovski¹²⁷⁸ bio je prvi novogradiški stomatolog i gradski fizik. Novogradiško ljekarništvo, kao i djelovanje primalja, vezuje se uz vrijeme vojne uprave 1770. – 1790. kada su evidentirane prve primalje te kada je prvi liječnik radio na suzbijanju kuge¹²⁷⁹.

---

¹²⁷⁷ *Izvješća*, Požega, 1899., 54.

¹²⁷⁸ **Herman Njemirovski** (1886. – ?) Tijekom 1907. dolazi živjeti u Novu Gradišku, radi kao općinski liječnik i stomatolog.

¹²⁷⁹ L. I. ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 54, 58.

Jedan od prvih ljekarnika u Novoj Gradiški bio je Josip Gürth¹²⁸⁰, potom je djelovao Josip Rimav početkom 19. stoljeća pa ga je sredinom 19. stoljeća naslijedio Stjepan Rimav. Bivša carska apoteka početkom 19. stoljeća je prešla u privatne ruke pa su tako i ljekarnici obitelji Dieneš, tj. Danijela Dieneša, sredinom 19. stoljeća kupili ljekarnu. Obitelj Dieneš u Novoj Gradiški radila je u ljekarničkoj struci 110 godina, tj. od 1853. do 1963.¹²⁸¹ Ljekarništvom su se, osim Danijela Dieneša starijeg, bavili Danijel Dieneš mlađi te Karlo Dieneš. Obitelj Dieneš u tadašnjoj Požeškoj ulici imala je ljekarnu „K zlatnom orlu“. Sudjelovala je u raznim oblicima kulturnog i političkog rada u Novoj Gradiški te su članovi obitelji bili osnivači mnogih društava. Osim obitelji Dieneš, ljekarstvom se bavio i Felix Gavranić¹²⁸² koji je 1905. otvorio drugu ljekarnu, a koja je već krajem 1907. prestala s radom te je ubrzo zamjenjuje nova ljekarna „K Spasitelju“ Hinka Davile¹²⁸³. Slikovni prilog radu prikazuje ljekarnu „K spasitelju“. Riječ je o fotorazglednici na kojoj se može vidjeti procesija kroz glavnu ulicu povodom dolaska bana Raucha u Novu Gradišku. (Slika 25.)

Zaključno se može reći da je na zdravstvene prilike stanovništva u kotaru utjecalo mnoštvo čimbenika: od konfiguracije tla, djelovanja prvih industrija te njihovih utjecaja na okoliš i socijalno-ekonomskih uvjeta pa do pojava bolesti. Konfiguracija tla na području kotara Nova Gradiška raznolika je, stoga ne čudi da je zdravstveno stanje stanovništva kotara bilo donekle povezano s time. Bolesniji su bili ljudi u nizinama bliže rijeci Savi, pogotovo u močvarnim dijelovima kotara, dok je stanovništvo brdskih područja bilo zdravije. Rijeka Sava svojim ciklusima poplava i močvarna rubna područja kotara, poput Lonjskog polja i Jelas polja, utjecali su na učestalu prisutnost zaostale vode uslijed čega se razvijala malarija. Nedostatak pitke vode u Posavini također je bio velik problem zbog kojeg je stanovništvo često pobolijevalo te imalo slabe higijenske uvjete. Tome se suprotstavljao Andrija Štampar razvijajući filozofiju dostupnosti osnovnih higijenskih pretpostavki za život, poput pitke vode i čiste hrane. Inicijativama poput Andrijinih bunara, antituberkuloznih i antimalaričnih stanica, poboljšao je život na tom području.

Sjeverniji krajevi kotara imali su veće probleme s utjecajem djelovanja prvih industrija na okoliš. Krčenje šuma na vlastelinstvu Cernik za potrebe industrija, koje su ih koristile kao

---

¹²⁸⁰ Dokumentarna zbirka GMNG, ul. br. 288/2000. Josip Gürth bio je poznat ljekarnik koji je zaslužan za analizu ljekovitosti vode iz Topuskih toplica.

¹²⁸¹ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 2006., 50 – 52.

¹²⁸² *Izvješća*, Požega, 1905., *Obzor*, br. 204, god. XLVI. (Zagreb), 3. 8. 1906. HR-HDA, PZV, kut. 489, 4039/1895.

Felix Gavranić imao je ljekarnu u Oriovcu. Prema arhivskoj dokumentaciji, posao mu nije bio uspješan zbog povezanosti s politikom. Često je bio odsutan iz ljekarne i tražio je, nakon nekog vremena, premještaj u Novu Gradišku. Prema pisanju novina, protuzakonito je dobio koncesiju ljekarne u Novoj Gradiški.

¹²⁸³ *Izvješća*, Požega, 1913. U Brodu su bile tri ljekarne.

sirovinu za svoju proizvodnju, imalo je za posljedicu promjene u ekosustavu šuma i vodnih tokova na području općina Cernik, Rešetari i Davor. Promjene su se događale u domeni erozije tla, nabujalosti potoka uslijed obilnih kiša te, naposljetku, i poplava obradiva tla. Budući da je sliv potoka Rešetarice do utoka u rijeku Savu prolazio općinama Rešetari i Davor, život tamošnjeg stanovništva bio je ugrožen. Stanovništvo navedenih općina trpjelo je glad. Proces dugogodišnjeg neadekvatna saniranja Crnac polja te dugotrajna regulacija rijeke Save, tj. od 1892. – 1912., rezultirali su pojavom gladi, ali su naposljetku poboljšali životne uvjete stanovnika posavskih općina. Stanovništvo posavskih općina kotara, kao i općine Nova Kapela, uslijed loših vremenske prilika s kraja 19. stoljeća, nepostojanja nasipa na rijeci Savi, učestalih poplava, nedostatka organizirana sustava pohrane viškova hrane, zadržavanja vode na oranicama poslije poplava, nemogućnosti proizvodnje kvalitetne hrane za ljude i za stoku, živjelo je loše. Svi takvi čimbenici utjecali su na pojavu bolesti i gladi. Osim malarije, u kotaru Nova Gradiška stanovništvo je izrazito obolijevalo od trahoma koji je bio posebno zarazan baš zbog loših higijenskih uvjeta.

Ljudski faktor također je znao, zbog lošeg standarda, nepovoljno utjecati na zdravstveno stanje pa su se ljudi, uslijed raznih ekonomskih čimbenika, odavali alkoholu ili prostituciji, čime su pospješili pojavu bolesti. Pojava alkoholizma u kotaru Nova Gradiška rezultat je nekoliko faktora koji su doprinijeli povećanu broju alkoholičara. Budući da se stanovništvo kotara, poslije uništenja vinove loze, izrazito orijentiralo na uzgoj šljiva, od ukupnog uzgoja svih voćaka u kotaru, uzgoj šljive činio je čak 82%. Proizvodnja alkoholnih žestokih pića bila je vrlo razvijena gospodarska grana naspram, recimo, proizvodnje vina. Zbog tih razloga kao i činjenice da je stanovništvo loše živjelo, dolazilo je do povećane konzumacije čistog etanola. Budući da je alkoholizam prepoznat kao problem, tijekom 1906. u kotaru Nova Gradiška dolazi do osnivanja i prvoga glasila antialkoholičara. Od svih članova antialkoholičara u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, njih 20% otpadalo je na kotar Nova Gradiška. Zato i ne čudi pionirski rad dr. Frana Gundruma-Oriovčanina i dr. Andrije Štampara koji su se, jer su od djetinjstva bili okruženi problemom alkoholizma, u zreloj dobi posvetili toj problematici. Andrija Štampar svoje je zdravstveno djelovanje započeo u županijskoj bolnici Nova Gradiška koja je u tadašnje vrijeme bila jedna od opremljenijih bolnica Požeške županije.

10. OSTALI RAZVOJNI PROCESI U KOTARU NOVA GRADIŠKA 1886. – 1914.

10.1. Urbanistički razvoj i prostorno uređenje Nove Gradiške

Oblikovanjem mjesta Nova Gradiška, kao središta vojnog stožera Gradiške pukovnije, uspostavljena je osnovna institucionalna i urbana mreža koja se tijekom druge polovice 19. stoljeća nije u mnogo čemu mijenjala. Prvotni objekti novoizgrađena mjesta podignuti od drveta nisu se zadržali te su ih u drugoj polovici 18. stoljeća zamijenili zidani objekti koji su činili jezgru novoga vojnog naselja. Formirajući se oko četverokutnoga središnjeg vježbališta, kasnijeg parka i središnjeg trga, novoizgrađeni objekti većinom su bili prostori u kojima su se nalazile ključne institucije za funkcioniranje civilnog i vojnog života u Gradiškoj pukovniji. Nalazile su se ondje katolička i pravoslavna crkva, škola, župni dvor, vojni sud, vojarna i zatvor. Osim tih ustanova, nužnih za prvotno funkcioniranje stožernog naselja, zasigurno su bili od važnosti i civilni objekti poput gostionica, trgovina i sl. U prvoj polovici 19. stoljeća izgrađene su još dvije zidane crkve na području trga te niži objekt na sjevernoj strani trga, prvotno korišteni u vojne svrhe, a potom u civilne. Škole su često mijenjale lokaciju i usmjerenje pa su tako postojale trivijalna škola, srpska narodna škola, djevojačka škola, matematička škola te vojna škola. Zbog porasta broja stanovništva te povećanih civilnih i vojnih potreba, osnovana je 1846. i vojna bolnica, a polako su formirane i druge institucije poput pošte, čitaonice i knjižnice.

Prema planu naselja¹²⁸⁴, Nova Gradiška objedinjuje i gradske i ruralne elemente, što se najbolje uočava u stapanju gradske jezgre s poljoprivrednim zemljištima koja slijede neposredno iza uličnih objekata u nastavku katastarskih čestica. Na taj način svaka katastarska čestica u užoj jezgri mjesta sastojala se od objekta na uličnoj strani te od zelenoga poljoprivrednog dijela na stražnjoj strani parcele. Raster ulica bio je uvjetovan središnjim trgom i graničarskom cestom koja se pružala u smjeru istok – zapad. Nazivi ulica bili su povezani ili sa smjerom kuda su vodili ili su ulice nosile naziv po nekoj važnoj osobi.

---

¹²⁸⁴ HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju, k.o. Nova Gradiška.

Na katastarskoj karti iz 1871.¹²⁸⁵ uočava se da su susjedna seoska naselja Mala i Prvča stopljena s mjestom Nova Gradiška te da su bila sastavni dio mjesta Nova Gradiška. Također, jugoistočno od mjesta nalazila se velika neiskorištena parcela Urije koja je imala funkciju vojnog vježbališta.¹²⁸⁶ Mjestom je tekao potok Šumetlica, reguliran kanalom koji je služio za zaštitu od požara. Na potoku Šumetlica bili su od Cernika do Nove Gradiške sagrađeni mlinovi. Posebno se na karti izdvaja park u vlasništvu Emila Matakovića pa se tako na katastarskoj čestici mogu uočiti konture engleskog parka, čija je forma težila brisanju umjetno stvorenih granica između parka i ostatka okoliša. Središtem mjesta dominirao je centralni park oblika izdužena trapeza oko kojeg su se smjestile tri crkve. Prva zidana crkva bila je rimokatolička crkva sv. Terezije, podignuta 1756. Potom je sagrađena drvena pravoslavna crkva 1758. koja je bila srušena te ju je zamijenila zidana na istom mjestu 1824. godine. Pravoslavna crkva sv. Trojstva nalazila se na sjevernom dijelu parka do 1941. kada je bila srušena. Rimokatolička crkva sv. Stjepana, koja se nalazi na južnoj strani parka, sagrađena je 1828. godine. Jugozapadno na izlazu iz mjesta prema selu Prvča nalazilo se groblje s crkvom. Sjeveroistočno od središnjeg trga, u smjeru prema selu Mala, smjestile su se dvije vojne čestice, jedna za smještaj bolnice, a druga za potrebe Krajiške imovne općine. Istočno od tih parcela nalazio se veći neiskorišten prostor. Iz kasnije katastarske karte saznajemo da se navedeni neiskorišteni prostori nalaze u vlasništvu Općinske uprave Nova Gradiška ili su navedeni kao javno dobro. Na karti su još uneseni podaci o postojanju okolnih brda, nizina te dolova poput Verbina brda, Slavče, Matakova dola, Profuntarača i sl. (**Slika 26.**)

Tijekom procesa razvojačenja i pripajanja mjesta Nova Gradiška civilnoj Hrvatskoj, došlo je i do promjena funkcija nekih osnovnih institucija koje su prestale biti predstavnici vojne vlasti te su započele obavljati civilnu funkciju. Ulaskom u sastav Požeške županije 1886., dio dotadašnjeg Gradiškog okružja, zajedno s općinom Cernik, formiralo je kotar Nova Gradiška. Tim procesom Nova Gradiška gubi ulogu sudbenog stola¹²⁸⁷, ali postaje središte kotara, gdje su smješteni kotarska oblast i kotarski sud. Prema *Političkom i sudbenom razdieljenju* iz 1889., u kotaru Gradiška Nova postojala su dva trgovišta, i to Cernik te Nova Gradiška, zajedno s ukupno 82 sela. Prema *Školskoj spomenici*¹²⁸⁸ više pučke škole, u Novoj Gradiški je 1884. bilo 11 ulica i to: Zagrebačka, Požeška, Osječka, Savska, Potočna, Njemačka, Svilarška, Jelačićeva, Jakobsova, Malačka i Orlova ulica. Postojalo je tada 379

¹²⁸⁵ *Prvi premjer*, K. O. Nova Gradiška, M 1:2880, premijer 1871. GMNG.

¹²⁸⁶ Dio zemljišta na području Urija bio je u vlasništvu vojske koja je taj prostor koristila kao vježbalište.

¹²⁸⁷ L. I. ORIOVČANIN, *Lovoričke*, Zagreb, 1874., 61.

¹²⁸⁸ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98.

kuća te su djelovale sljedeće institucije: Gospodarski ured gradiške imovne općine, Kotarski sud i kotarska oblast, Kraljevski šumarski ured, Kraljevski porezni ured, Kraljevski serežarski ured te Općinski ured s javnim bilježnikom. Institucija pošte postojala je u Novoj Gradiški tijekom Vojne krajine, da bi 1887. bila spojena s brzojavnom postajom te postala državna ustanova.

Prema fotografiji¹²⁸⁹ Nove Gradiške (**Slika 29.**), za koju se pretpostavlja da je među starijima, može se reći da je mjesto krajem 19. stoljeća još uvijek imalo zemljane ceste koje su pak imale uzdignute zemljane nogostupe. Fotografija prikazuje Osječku ulicu, snimanu iz smjera istoka prema zapadu, te se pretpostavlja da je nastala osamdesetih godina 19. stoljeća budući da je riječ o kaširanoj fotografiji na kartonu. Kuće su većinom bile prizemne, izuzev objekata oko središnjeg trga koji su gotovo svi bile jednokatni. Bile su zidane te pokrivene ciglenim krovovima budući da je, zbog iskustva s učestalim požarima i tradicijom ciglarskog obrta, takvo što bilo nužno i ujedno dostupno. Osječka ulica izdvajala se po jednokatnicama obrtnika i trgovaca dok su u ostalim područjima samo značajniji objekti – poput štedionice, bolnice, kuće „Prkos“, svratišta „Nadvojvode Dragutina“, kotarskog suda, zgrade imovne općine i slično – bili jednokatni. Iz *Školske spomenice* više pučke škole Nova Gradiška, također saznajemo da je, prije službena prihvatanja regulacijske osnove mjesta 1906.¹²⁹⁰ i izdavanja statuta mjesta 1908., došlo do nekih administrativnih promjena, kao i građevinskih zahvata. Tako je glavna cesta koja je vodila prema kolodvoru od crkve sv. Stjepana sagrađena tijekom 1888.¹²⁹¹ Tijekom iste godine, novogradiško općinsko zastupstvo položilo je kamen temeljac novogradiškoj ubožnici, kao što je uskoro planirana i gradnja kraljeva bunara na šetalištu¹²⁹² budući da je tijekom 1889. tadašnje šetalište prozvano Trgom Franje Josipa povodom 40. godišnjice njegova vladanja. Osim toga, te godine otvoreno je „divničarsko parno i kačno kupalište“ koje je dobilo besplatnu koncesiju na 20 godina za korištenje općinske zgrade, a uvjet pogodbe s općinom bio je da, nakon tih 20 godina, koncesija na kupalište i parni pogon pripadne općini.¹²⁹³ Sljedećih godina, prema župskoj spomenici, popravljeni su krov župne crkve 1892., a 1893. i crkva sv. Terezije.

---

¹²⁸⁹ Zbirka fotografija, GMNG.

¹²⁹⁰ Miljenko FISCHER „Značajke urbanizacijskog razvoja“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1988., 71. Zemaljska vlada već je 1902. tražila regulacijsku osnovu mjesta.

¹²⁹¹ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98. Detalji ne postoje, osim informacije o trošku.

¹²⁹² *Spomenica župska*, GMNG, ul. br. 209/98.

¹²⁹³ Ibid, Troškovi za gradnju kupališta iznosili su 6.000 forinti.

Iz *Izvjješća* se saznaje da je tijekom 1895. bilo nekoliko gradnji unutar mjesta Nova Gradiška pa je tako bila u jeku gradnja nove škole¹²⁹⁴ na južnoj strani trga pored crkve sv. Stjepana, potom dogradnja domobranske zgrade¹²⁹⁵, izgradnja nove klaonice¹²⁹⁶ te popravak crkve sv. Terezije¹²⁹⁷. Dva glavna građevinska projekta u samom središtu mjesta realizirana su krajem 19. stoljeća. Riječ je o izgradnji školske zgrade i o dogradnji crkve sv. Stjepana.

Gradnja školske zgrade započela je 22. rujna 1894., i to na bivšem mjestu potpukovnikova stana. Arhitekti novoga objekta bili su Ludvig i Hulsner iz Leipziga, a izvođač radova graditelj Nikola Dulihar. Ukupan trošak koji su podmirile u jednakim dijelovima Zemaljska vlada, općina Nova Gradiška i Gradiška imovna općina iznosio je 64.020 forinti. Školska zgrada blagoslovljena je 1. rujna 1896. te je u njoj odmah započela školska godina. Navedeni objekt bio je u to vrijeme toliko važan i u širem regionalnom kontekstu da se Kraljevina Hrvatska i Slavonija na Tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896. u sektoru Umjetnost – Zgradarstvo pohvalila tim projektom izloživši pet nacrt¹²⁹⁸ škole na dotičnoj izložbi.

Još jedna katastarska karta¹²⁹⁹ iz tog vremena prikazuje novu funkciju općinskog terena, što se prostirao pored istočnog dijela kanala potoka Šumetlica, a koja nije unesena na kartu iz 1871. Navedeni teren upisan je kao Sajmište koje se prostiralo južno od Matakovićeve mlina. Katastarska karta¹³⁰⁰ iz 1893. jasno pokazuje novu lokaciju sajmišta kod Matakovićeve mlina iako postoje informacije da je taj sajam započeo s radom tek odlukom iz 1897. Sajam se dotad održavao oko samoga središnjeg trga. Navedene karte pokazuju kako je mjesto Nova Gradiška bilo sraslo s okolnim selima Kovačevac, Prvča, Rešetari, Ljupina i Mala te s trgovištem Cernik. Iz toga je vidljivo kako su ruralni elementi i krajem 19. stoljeća bili sastavni dio nešto urbanije Nove Gradiške iako su u formalnom smislu okolna sela činila zasebnu općinu Novu Gradišku vanjsku. **(Slika 27. i 28.)**

Tek 1900. uslijedio je projekt rekonstrukcije župne crkve sv. Stjepana. Iako je već 1889.¹³⁰¹ započela njezina obnova koja nije u potpunosti bila uspješna, novi radovi obnove

¹²⁹⁴ *Izvjješća*, Požega, 1895., 56. Trošak od 60.000 forinti.

¹²⁹⁵ Ibid, Dogradnja domobranske zgrade iznosila je 46.861 forinti.

¹²⁹⁶ Ibid.

¹²⁹⁷ Ibid.

¹²⁹⁸ *Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj Zemaljskoj izložbi Kraljevine ugarske u Budimpešti 1896.*, Narodne Novine, Zagreb. 1896., 40 – 42.

¹²⁹⁹ HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju. Karta na kojoj nije jasno iz kojeg je vremena, ali je zasigurno nastala u periodu između dvaju navedenih.

¹³⁰⁰ HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju, *Snimka gruntovne mape općine Nova Gradiška, županije požeške, po reambulaciji 1893. Razmjer 1:2880.*

¹³⁰¹ *Izvjješća*, Požega, 1897., 66.

crkve po cijeloj njezinoj visini iznosili su ukupno 11.683 forinte. Navedeni iznos prikupljen je darom Zemaljske vlade i kralja te dugogodišnjim ubiranjem crkvenog nameta. Osim navedenog, obnovljeni su prozori i krov, postavljen je gromobran te su, u sklopu kasnijih radova, uređeni i oltari. Nekoliko godina ranije, popravljena je i novogradiška svilana¹³⁰² te zgrada županijske bolnice¹³⁰³. Od 1901. do 1905. na godišnjoj razini održavani su različiti objekti u Novoj Gradiški poput zgrade više pučke učionice, zgrade kotarskog predstojnika, zgrade kotarske oblasti te stanova ravnatelja i učitelja. Zbog učestalih investicija, Zemaljska vlada tražila je statute i nacрте o regulaciji mjesta, a isti zahtjev postavila je i županijska oblast¹³⁰⁴ budući da se javne investicije nisu mogle kontrolirati. Općinsko poglavarstvo Nova Gradiška poslalo je 1904. zamolbu za pomoć¹³⁰⁵ oko izrade regulacijske osnove (**Slike 30. i 31.**). Slikovni materijal, kao prilog radu, prikazuje središnji park snimljen s južne i sjeverne strane. Na obje fotorazglednice vidljiv je dio parka, uređen u engleskoj maniri, kojeg okružuju najstariji objekti u mjestu, kao i tri crkve. Riječ je o fotorazglednicama nastalima 1898./1899. na temelju fotografskih predložaka, a izrađene su tehnikama cijanotipije¹³⁰⁶ i tona sepia¹³⁰⁷.

Prema *Tehničkom opisu regulatornog nacрта mjesta Nova Gradiška*¹³⁰⁸, koji je trebao biti osnova za detaljnu regulativnu osnovu¹³⁰⁹, općina Nova Gradiška izjavila je kako se neće samo pridržavati regulativne osnove već da će biti izrađeni i detaljni nacrti¹³¹⁰ svakoga pojedinog dijela regulacije mjesta. Nažalost, ne samo da ne postoje detaljni nacrti regulacije pojedinih dijelova mjesta već nije pronađena ni cjelokupna regulacijska osnova mjesta¹³¹¹. Ono što se, prema navedenom dokumentu, zna jest da su sljedeće ulice bile uključene u regulacijsku osnovu: Zagrebačka¹³¹², Osječka, Požeška, Filipovićeve, Preradovićeve,

---

¹³⁰² Ibid.

¹³⁰³ Ibid.

¹³⁰⁴ *Izješća*, Požega, 1910., 210.

¹³⁰⁵ *Izvadak iz zapisnika općinskog vijeća 5. 5. 1905.* GMNG, 155/97. Inženjer Hermann za iznos od 200 forinti izradio je regulacijsku osnovu. Nešto kasniji položajni nacrt izradio je Jaroslav pl. Šugh, ovlaštenu mjerku i kotarski šumar. Zemaljska vlada slala je Požegi izvješće o regulacijskoj osnovi u Novoj Gradiški, u kojem se govori o tome kako se primjedbe inženjera iz Broda nisu uvažile te da Nova Gradiška mora sastaviti regulacijsku osnovu, kao što je to učinila i Koprivnica. Regulacijska osnova mjesta Koprivnica trebala je poslužiti kao primjer za izradu novogradiške osnove. Općinsko poglavarstvo trebalo je takav statut odobriti te ga poslati županiji na uvid, što je naposljetku trebala odobriti Zemaljska vlada. Novogradiškoj općini bio je dostavljen statut Koprivnice kako bi ga općinari pogledali. GMNG, 109/98.

¹³⁰⁶ M. L. RITZENTHALER, G. J. MUNOFF, M. S. LONG, *Upravljanje zbirkama fotografija*, Zagreb, 2004. Fotografski postupak koji daje sliku plave boje.

¹³⁰⁷ Ibid. Riječ je o fotografskoj tehnici toniranja crno-bijele fotografije žuto-sivim tonom.

¹³⁰⁸ *Tehnički opis regularnom nacrtu mjesta Nova Gradiška, 15.5.1905.*, GMNG, 153/97.

¹³⁰⁹ Trebalo ga je izraditi u mjerilu 1:1000, tj. 1:500.

¹³¹⁰ Nacrti na koje se poziva u tekstu nisu sastavni dio spisa. Navedeno je rečeno sa svrhom da se dobije više slobode pri regulaciji mjesta, ali ograda se time da će se svi detaljni nacrti, koji možda neće biti u potpunosti u skladu s regulacijskom osnovom, biti dati Zemaljskoj vladi na odobrenje.

¹³¹¹ Pretragom fondova u HDA Slavonski Brod, Odjel Nova Gradiška, nisu pronađeni spisi poglavarstva Nova Gradiška, kao što ni u sklopu pretraživanja u HR-HDA nije pronađena dokumentacija poglavarstva iz 19./20. stoljeća, tj. do 1914.

¹³¹² Izvedba detaljnog nacрта jednog dijela Osječke, Požeške i Zagrebačke predala se na detaljnu izradu.

Kolodvorska, Šmidtova, Ljubibratićeva, Haulikova, Jakobsova, Potočna i Zrinjska.¹³¹³ Središnji trg još je 1905. služio kao sajmište, baš kao i okolne ulice – Osječka, Požeška, Zagrebačka i Filipovićeva – te je zbog tog razloga planirano njihovo proširenje.¹³¹⁴

Novo buduće sajmište za životinje trebalo je biti osnovano kraj željezničke pruge iza katoličkoga groblja. Glavni sajam¹³¹⁵ oko glavnog trga nije bio propisno uređen, tj. postojala je potreba za uređenjem i proširenjem prostora, a slična problematika zadesila je i druge stočne sajmove u novogradiškom kotaru. Namjera da se sajam u Novoj Gradiški preseli na lokaciju Urije postojala je od početka stoljeća, da bi se tijekom 1907. pitanje uređenja sajmišta aktualiziralo, točnije županijska oblast tražila je da se sajam uredi na navedenoj novoj lokaciji, pored koje je i željeznička pruga, ali navedeni je prostor bio u suvlasništvu i hrvatsko-ugarsko domobranstva. Pregovori Zemaljske vlade¹³¹⁶ s hrvatsko-ugarskim domobranstvom nisu uspjeli te je namjera da se sajam uredi napuštena. Sajam se trebao urediti na dotadašnjem prostoru, kao što je i planirano, na području kod bivšeg Matokovićeva mlina, do kraja 1909.

U daljnjim detaljima *Tehničkog opisa regulatornog nacrtu mjesta Nova Gradiška*, koji su prethodili regulacijskoj osnovi, govorilo se i o regulaciji potoka Šumetlica¹³¹⁷ te o kanalizaciji i odvodnji zemljišta¹³¹⁸. Cjelokupno mjesto bilo je razdijeljeno na unutarnji predjel oko središnjeg šetališta, gdje se primjenjivala regulacija građevnog reda br. II. za manje gradove, a za šire područje mjesta, primjenjivala se regulacija građevnog reda br. I. za ladanje. Iz navedenog se vidjelo kolika je zaista bila povezanost ruralnih i urbanih elemenata mjesta Nova Gradiška. Navedeni *Tehnički opis regulatornog nacrtu mjesta Nova Gradiška* općinsko je vijeće usvojilo kao prijedlog regulacijske osnove te je definitivni prihvati regulacijske osnove i nužne promjene za sastav nacrtu odobrilo na općinskoj sjednici¹³¹⁹ 15. svibnja 1905. Prema prihvaćenoj regulativnoj osnovi, građevni pravac u Osječkoj ulici trebao se povući od ugla Krenove do nove kuće Flussman te otuda do kuće Imovne općine pa do međe s Rešetarima. U Požeškoj ulici trebalo se graditi prema fronti kuće Šmidek br. 4, a u

¹³¹³ Riječ je o tadašnjim nazivima ulica pa su tako tadašnje ulice u suvremeno doba preimenovane u sljedeće: Zagrebačka ulica – Ulica Ljudevita Gaja, Osječka ulica – Ulica Slavonskih graničara, Požeška ulica – Ulica Karla Dienesha i Frankopanska ulica, Filipovićeva ulica – Ulica Alojzija Stepinca, Kolodvorska ulica – Ulica Matije A. Relkovića, Ljubibratićeva ulica – Ulica J. J. Strossmayera, Haulikova ulica – Ulica J. Haulika, Jakobsova ulica – Jerka Ljubibratića, Potočna ulica – Potočna ulica, Preradovićeva ulica – Preradovićeva ulica, Zrinjska – Zrinskih.

¹³¹⁴ Za sajam su služile Osječka, Požeška, Zagrebačka i Filipovićeva ulica te se u njima za vrijeme trajanja sajma znalo nakupiti 500 – 800 kola, stoga je bilo potrebno da se navedene ulice prošire. Navedeno je da su u nacrtu planirane širine ulica.

¹³¹⁵ *Regulacijska osnova mjesta*, GMNG 153/97. Tjedni sajam održavao se na glavnom trgu i po okolnim ulicama. Na sjevernoj strani trga je bila prodaja obrtnih proizvoda, a na južnoj prodaja peradi.

¹³¹⁶ *Izvješća*, Požega, 1910., 130. Naredbom od 28. listopada 1907., podržano je uređenje sajma na Urijama.

¹³¹⁷ Buduća regulacija potoka Šumetlice nacrtana je u regulacijskoj osnovi, a prema opisu jedan dio potoka trebao je biti natkriven

¹³¹⁸ Načini kanalizacije i odvodnje zemljišta bili su označeni rimskim brojevima.

¹³¹⁹ *Tehnički opis*, GMNG; ul. br. 157/97.

Zagrebačkoj ulici s uglom prema Požeškoj ulici. Nadalje, trebao se povući građevni pravac pravoslavnog zemljišta za dva metra i trebala se povući „linija do ugla kuće Josipovičke br. 5“ te se u Filipovićevoj ulici trebao odrezati dio objekta pošte koji je ulazio u cestu. U Kolodvorskoj ulici, cestu je trebalo proširiti tri metra prema istočnoj strani i taj dio oduzeti od zemljišta čiji su vlasnici državna željeznica i Ilija Vlasisavljević. Zemaljska vlada, Odjel za unutrašnje poslove, službeno je prihvatila osnovu generalnoga regulacijskog nacrtu, što je bila podloga za regulacijsku osnovu, što će se „imati u mjerilu 1:1000 odnosno 1:500 izraditi“¹³²⁰.

Kao jedan od vidova modernizacije naselja, zasigurno su bile i telefonske linije. Prema *Statističkom godišnjaku*¹³²¹, postoji informacija da od 1904. i Cernik¹³²² i Nova Gradiška¹³²³ imaju telefon, za razliku od Broda koji telefonsku mrežu ima već 1901. Ukupna duljina telefonskih žica u novogradiškom kotaru iznosila je 115,7 km. Cernik je tako imao jednu javnu telefonsku postaju dok je Nova Gradiška imala tri javne i 33 privatne telefonske postaje, a nijednu uredsku liniju. Broj telefonskih razgovora u lokalnom prometu za Novu Gradišku iznosio je 36 343, a za Cernik 49. Usporedbom s nešto većim Brodom, može se reći da trgovišta novogradiškoga kraja ne zaostaju toliko jer Brod ima četiri javne telefonske postaje, 46 privatnih i dvije uredske postaje te ukupno 62 842 razgovora i 190,9 km telefonskih žica. Tek 1905. vidi se napredak grada Broda naspram Nove Gradiške budući da se broj linija u Novoj Gradiški povećao tek za dvije, a u Brodu za osam. Tijekom 1908., telefonske veze već su bile toliko uobičajene da je smanjenje cijena služilo kao marketinški trik pri privlačenju novih korisnika. Iz obavijesti o smanjenju cijena, „interurbani“ telefonski razgovori¹³²⁴ između telefonskih pošta gradova u županiji sniženi su s dvije na jednu krunu. Tijekom 1911., telefonsku liniju dobili su i Nova Kapela¹³²⁵ te Staro Petrovo Selo.¹³²⁶

Projekti poput postavljanja oglasnih stupova, montaže gromobrana i telefonskih žica, sadnje mladica jablanova i kestenova u šetalištu, ograđivanja šetališta, razvoja Društva za poljepšavanje grada¹³²⁷, kultiviranja živica i brige oko istih, pokazivali su da je Nova Gradiška, osim po striktnoj regulacijskoj osnovi koja je više bila rezultat planske urbanističke

¹³²⁰ Miljenko FISCHER „Značajke urbanističkog razvoja“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1998, 71.

¹³²¹ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 643 – 645.

¹³²² *Glasnik županije požeške*, br. 32, god. XIII., (Požega), 8. 8. 1903. Gradnja telefonske veze Cernik – Nova Gradiška.

¹³²³ *Glasnik županije požeške*, br. 44, god. XIV., (Požega), 29. 10. 1904. Telefon Nova Gradiška – Brod počeo je s radom 1. 11. 1904.

¹³²⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 13, god. XVIII., (Požega), 28. 3. 1908.

¹³²⁵ Ibid, 21. 6. 1911. Nova Kapela dobila je telefon.

¹³²⁶ Ibid, 16. 6. 1911. Dobilo je telefon i Staro Petrovo Selo.

¹³²⁷ Društva za poljepšavanje grada bila su udruženja koja su djelovala mimo službenih gradskih akcija tako što su prikupljala novac donacijama, humanitarnim priredbama i na slične načine. Cilj je društva bilo sakupiti sredstva za uređenje grada, nasada i parkova, nivelaciju linija objekata, pokretanje nekih inicijativa itd.

i proračunske politike, poprimala oblike gradskog naselja iako ona to nije bila u potpunosti. Viši stupanj urbanizacije dogodio se zasigurno asfaltiranjem nogostupa i postupnom zamjenom plinske rasvjete električnom. Ugovor¹³²⁸ o asfaltiranju nogostupa sklopljen je 5. ožujka 1909. između općine Nova Gradiška i Prvoga slavonskoga asfaltnoga poduzetništva D. Szende iz Zagreba. Riječ je bila o asfaltiranju površine od 17 000 m² koje se, prema *Statutu o asfaltiranju trottoira (Slika 41.)*, trebalo „odvijati kod svih ulica gdje jesu i nisu izgrađene kuće“. ¹³²⁹ Prema sadržaju samog *Statuta*, izveo se obostrani nogostup te je propisana minimalna i maksimalna širina nogostupa. Troškove asfaltiranja¹³³⁰ snosili su vlasnici kuća ispred kojih se izvodio nogostup do širine 3 metra, a iznad toga trošak je bio na račun općine. Radove oko asfaltiranja izvodila je općina koja je trošak prvobitno i snosila na taj način da je osnovana Asfaltna zaklada u koju su stanovnici mogli uplaćivati predujam za asfaltiranje ili su pak mogli obročno otplaćivati trošak asfaltiranja. Javni prijelazi bili su asfaltirani na trošak općine, kao što je i nakon samog procesa asfaltiranja vlasnik nogostupa postalo mjesto Nova Gradiška¹³³¹.

Iz *Političkog proglasa* tiskanog 1911.¹³³², saznaje se da je asfaltiranje nogostupa stajalo 265.714,29¹³³³ kruna, ali se iznos, uz troškove održavanja i kamata¹³³⁴, povećao na 383.509,80 kruna. Navedeni proglas bio je rezultat djelovanja političkih oponenta tadašnjem općinskom vodstvu te je pokazivao nezadovoljstvo sumještana, ali i oslikavao jedan drugačiji tradicionalni mentalitet koji se odupirao procesima modernizacije.

Prema spisu¹³³⁵ poglavarstva općine Nova Gradiška o električnoj rasvjeti u mjestu Nova Gradiška, do 1908. planirani su i izvedeni neki javni građevinski radovi, što je moguće uočiti iz *Proglasa*.¹³³⁶ Riječ je o oglasnoj formi u kojoj su anonimni mještani Nove Gradiške

---

¹³²⁸ Miljenko FISCHER „Značajke Urbanizacijskog razvoja“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1998., 72. Ugovor je bio sklopljen 5. 3. 1909.

¹³²⁹ *Statut o asfaltiranju trottoira*, GMNG, 818/94. Toliko je planirano u regulacijskoj osnovi, a do 1910. asfaltirano je 30 – 500 m².

¹³³⁰ Ibid, Različiti su bili troškovi, ovisno o tome je li bilo riječi o jednostranom ili o dvostrukom nogostupu. Ako bi se izvodio jednostrani nogostup, a na drugoj strani ulice uopće se ne bi izveo nogostup, tada je vlasnik onog dijela gdje je bio nogostup doprinio 2/3, a susjed s druge strane ulice 1/3 troška radova. Ako se izvodio dvostruki nogostup, onda se plaćalo do dva metra, a trošak asfaltiranja dijela na uglu snosio je vlasnik objekta.

¹³³¹ Ibid.

¹³³² *Proglas*, GMNG, 1086/94.

¹³³³ Ibid, Građani su od tog iznosa morali platiti 188.549,59 kruna, a država i korporacije morali su platiti iznos od 77.164,70 kruna na godišnjoj razini. Stavljanje šljunka na nogostup umjesto asfaltiranja na godišnjoj razini trebalo je iznositi 12.250 kruna, a asfaltiranje je na godišnjoj razini u procesu otplate iznosilo 18.015 kruna. Razlika je postojala i u činjenici da je nanošenje šljunka trebalo održavati na godišnjoj razini dok se o asfaltiranju razmišljalo kao o jednokratnoj investiciji.

¹³³⁴ Ibid., Kamate su postojale na kredit koji se trebao otplatiti kroz period od 30 godina.

¹³³⁵ HR-HDA, UOZV, 570/1913, 23. travnja 1912. Poglavarstvo općine Nova Gradiška šalje spis o električnoj rasvjeti kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški.

¹³³⁶ *Proglas*, GMNG 1086/94. Općinsko djelovanje bilo je kritizirano u predizborno doba putem tzv. *Proglasa* u kojem se među inim točkama spominje i pitanje općinskog nameta za koji se tvrdi da je povišen. Općina je jedino zbog asfaltiranja podigla općinski namet.

izrazili nezadovoljstvo situacijom u mjestu. Većinom je bilo riječi o izgradnji ili popravcima osnovnih infrastrukturnih sadržaja poput ulica, mostova, kanala za odvodnju i rezervoara za vodu. Od mnogih radova, nešto važniji za mjesto bili su asfaltiranje nogostupa, uređenje sajmišta, a zanimljiv projekt bio je i onaj postavljanja oglasnih stupova.

Asfaltiranje trotoara ili nogostupa, u uvjetima gdje su blato i prašina bili svakodnevnica, mnogo je značilo za uređenje mjesta, ali mnogi stanovnici mjesta to su doživljavali više kao nepotreban trošak nego kao još jedan iskorak u modernizaciji mjesta. Favoriziranje uobičajenih načina uređenja ulica i nogostupa posipanjem šljunka, pokazivali su privrženost poznatom te strah od nepoznatog i novog. Uređenje sajmišta¹³³⁷ na Urijama bio je dugo planiran projekt i zasigurno je trebao doprinijeti organizaciji sajma na jednom mjestu budući da je ranije sajam bio lociran oko središnjeg parka te je obuhvaćao i okolne ulice. Projekt nisu odobravali potpisnici *Proglasa* budući da su smatrali da je odabrano mjesto premalo, blatnjavo i neravno. Navedeni projekt trebao je biti od izuzetna značenja za mjesto, ali vjerojatno je realiziran tek poslije Prvoga svjetskog rata budući da je tijekom rata to područje služilo kao vojna bolnica.

Razni prijelazi¹³³⁸ preko potoka Šumetlice, kao i izgradnja brana te rezervoara za vodu, imali su ulogu regulacije vodnog toka u slučaju poplava, kao i sakupljanja vode zbog zaštite od požara. Zanimljivije ulaganje bilo je ono u postavljanje nekolicine oglasnih stupova¹³³⁹ oko šireg centra mjesta. Oglasni stupovi omogućavali su grupiranje oglasa na jednom mjestu, čime se otvorila mogućnost za ozbiljniju konkurenciju pri reklamiranju, ali i jeftiniju komunikaciju između pošiljatelja poruke i javnosti kao primatelja, što su dotad većinom činile novine. Koliko je god većina projekata doprinijela poboljšanju uvjeta života u mjestu, neki su projekti negativno utjecali na okoliš, poput uređenja Relkovićeve ulice¹³⁴⁰ zbog kojeg je bio uništen stari dudinjak.

Osim navedenog, izvedene su i manje investicije do 1912. poput izgradnje još dvaju mostova, dvije mostne vage te maloga betonskog mostića. Župska spomenica donosi informacije o još dvjema gradnjama tijekom 1909. koje su bile vezane za obnovu župnog

---

¹³³⁷ Ibid, Vjerojatno je ovdje riječ o uređenju sajmišta na Urijama budući da je odlukom općinskog odbora od 1908. ono trebalo biti premješteno, ali to se, prema *Izješćima*, nije dogodilo do 1909. U *Proglasu*, GMNG 1086/94, iz 1911. govorilo se o kupnji zemljišta koje je još 1908. bilo prijeporno te je navedeni iznos bio cijena za zemljište i uređenje sajma. Podatak o premještanju sajmišta ostaje nepoznat budući da je ono tijekom I. svjetskog rata služilo kao Vojna bolnica.

¹³³⁸ Navedeni most poznat je kao i onaj kod Myohla, točnije prostirao se od kuće Myohl do kuće Korke. Prema *Odgovoru* na *Proglas*, zbog navedenog projekta, koji je bio sastavni dio regulacijske osnove, uložena je žalba Požeškoj županiji.

¹³³⁹ Ibid. Prije pojave oglasnih stupova, oglasi su se oglasi lijepili po kućama pa je to bila varijanta općinske skupštine za poljepšanje grada. Općina je imala namjeru naplaćivati lijepljenje oglasa.

¹³⁴⁰ Riječ je o ulici koja je vodila od školske zgrade do kolodvora te je preuređenjem navedene ulice porušen dudinjak koji je bio pored dotadašnje ulice.

dvora¹³⁴¹ i gradnju tzv. Altarijeve kuće, točnije objekta između župnog dvora i kotarskog suda. U novoizgrađeni objekt preseljena je štedionica¹³⁴². U već spomenutu *Proglasu* uočava se način razmišljanja jednog dijela mještana koji su bili supotpisnici navedenog *Proglasa*, a ticalo se pitanja financiranja općinskih konja koji su tada služili kao ispomoć u odvozu i dovozu sve potrebne materijalne građe za funkcioniranje općine ili one otpadne¹³⁴³. Navedeni su konji, mimo inih radnji, odvozili i otpad iz klaonice te smeće, o čemu *Proglas* govori na sljedeći način: „Nit općinskih treba konja, nit odvažat smeća, gnoja – kom ugodno što ne vonja, nek mirisnog kupi loja, s njim se maže riješit smrada ! A to smeće, malo gada svak gradjanin nek odnese poporezu što na nj spada, k svojoj kući, tamo strese dok još pošast ne zavlada!“¹³⁴⁴

Plinska rasvjeta u Novoj Gradiški postojala je od 2. prosinca 1908., a već 1912. krenulo se u projekt izgradnje električne mreže, električne centrale i cementnih stupova dalekovoda. Iz *Odgovora*¹³⁴⁵ na *Proglas*, jasno je da je tadašnje općinsko zastupstvo moralo lobirati za projekt izgradnje električne mreže i popratnih infrastruktura iako je već 1911. imalo potporu 117 supotpisanih osoba. Riječ je bila o velikoj investiciji koju je mjesto izvelo s ciljem da se dotadašnja javna plinska rasvjeta zamijeni električnim javnim svjetlom. Dotadašnja rasvjeta sastojala se od 120 svjetiljki jakosti osam „svijeća“¹³⁴⁶, a godišnje održavanje tog sustava iznosilo je 4.000 kruna¹³⁴⁷. U dopisu poslanom kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški, općina Nova Gradiška¹³⁴⁸ objasnila je prednosti javne rasvjete poput: olakšavanja prometa ljudi, podizanja prometa i trgovine mjesta, povećanja sigurnosti, poljepšanja mjesta te važnosti koju je imala sigurna upotreba struje u kućanstvima i industriji. Pododbor za pitanje rasvjete, na temelju raspisanog natječaja, predložio je općinskoj skupštini tvrtku „Gesellschaft für elektrische Industrie“¹³⁴⁹ iz Weitzu budući da je ona zadovoljavala više kriterija od drugih tvrtki koje su se javile na natječaj. Projektom se trebalo osvijetliti mjesto Nova Gradiška i

---

¹³⁴¹ *Župska spomenica*, GMNG. Tijekom 1909. započeo je popravak župne zgrade koju je sufinancirala Zemaljska vlada u iznosu od 9.000 kruna, a od crkvenog nameta sakupljeno je 6.500 kruna.

¹³⁴² Ibid, Ravnatelj tadašnje Pučke dioničarske štedionice Matoković prihvatio je uvjete koje je predložio župnik Pavišić o plaćanju 10% od uložene glavnice te je platio i najamninu na period od 20 godina.

¹³⁴³ *Proglas*, GMNG, 1086/94.

¹³⁴⁴ Ibid.

¹³⁴⁵ Ibid, ul. br. 1086/94, 7. siječnja 1911.

¹³⁴⁶ Mjera za jakost svjetla, poznata i kao candela. Svijeća je bila fiksne veličine i strukture kao osnova za mjerenje intenziteta ostalih svjetlosnih izvora.

¹³⁴⁷ Ibid, Ovaj je podatak varirao budući da u njega nije bio uračunat iznos plaće za dvojicu „nažigača“ ili palitelja plinskih uličnih lampi pa je ukupan iznos bio 4.112 kruna.

¹³⁴⁸ HR-HDA, UOZV, XV-11, 43719, 1912, 23. travnja 1912.

¹³⁴⁹ Ibid. Navedena tvrtka prihvatila je paušalno uređenje po troškovniku, prihvatila je cijenu bakra, prepustila općini privatne kućne priključke, ponudila je zakonitu jamčevinu od 10% u iznosu na 14.350 kruna i, povrh toga, posebnu jamčevinu od 5% u iznosu od 7.200 kruna, što je tražila Zemaljska vlada. Navedena tvrtka bila je najpovoljnija u obročnoj otplati unutar tri godine bez kamate. U tehničkom pogledu, tvrtka je pružila najbolje strojeve i garanciju od dvije godine.

pripremiti mrežu za trgovište Cernik i selo Kovačevac. Očekivan broj javnih svjetiljki bio je 165, a od njih su 153 svjetiljke bile po 50 „svijeća“, tj. ukupno 7 650 „svijeća“ i 12 svjetiljki po 500 „svijeća“, tj. ukupno 6 000 „svijeća“. Paušalna godišnja cijena električne javne rasvjete trebala je iznositi 6.200 kruna. U cjelokupnoj kalkulaciji, javna rasvjeta nije bila moguća bez privatnih potraživanja, na što je općina i računala te nije ni očekivala rentabilnost tijekom prve godine. Očekivano je bilo da će se samo dio privatnih priključaka izvesti tijekom prve godine. U pripremnoj fazi tijekom 1912. bilo je prijavljeno 120 kućevlasnika s ukupno 458 kuća, tj. 817 stanova, te je broj prijavljenih svjetiljki bio 1 600 po 25 „svijeća“. Kalkulacija općine bila je bazirana na nekoliko kategorija potrošača: onih koji su bili privatni porezni obveznici, tj. njih 1 677, onih koji su bili poslovni korisnici, tj. njih 224, i onih koji su trebali dobiti rasvjetu na temelju solidarnosti, a to su bila 33 potrošača. Izračun općine bio je da u privatne svrhe mogu pokrivati 2 000 svjetiljki budući da je na svaku stambenu prostoriju trebala doći jedna svjetiljka¹³⁵⁰, s idejom da za svaku poslovnu prostoriju trebaju četiri svjetiljke, tj. ukupno 896 svjetiljki. Rentabilnost se trebala osigurati osvjetljavanjem dodatnih prostorija, poput predsoblja, kuhinja, podruma, radionica obrtnika i skladišta, te porastom broja potrošača, što se trebalo realizirati priključenjem trgovišta Cernika i sela Kovačevca na mrežu elektrocentrale.

Uvođenjem svjetiljaka od 16 normalnih „svijeća“, čija je cijena iznosila jednu krunu mjesečno, namjeravalo se pomoći siromašnom stanovništvu koje je time moglo unaprijediti svoje financijske, zdravstvene i sigurnosne uvjete života. Projekt je trebao biti realiziran kreditom kod Hrvatsko-slavonske hipotekarne banke budući da općina tada nije raspolagala gotovim novcem za taj projekt, ali na kraju je podigla kredit po manjoj kamati kod Gospodarskog ureda gradiške imovne općine¹³⁵¹. Kredit koji je podignut za cjelokupni projekt iznosio je 220.000 kruna te je bilo predviđeno da će biti otplaćen u roku od 30 godina s kamatnom stopom od 4,5%. Ideja je bila da se električna centrala nakon nekoliko godina sama otplaćuje, a u prvo vrijeme općina je trebala, povećanim troškom ulične rasvjete, iz svojih sredstava pomoći pri otplati, dok su se amortizirane svote s kamatama u kasnijim godinama trebale same otplaćivati dohodcima. Prvobitni troškovi¹³⁵² projekta bili su: troškovi izvođača izgradnje elektrocentrale, uređenja radionice i namještaj, izdatci za ulje i plaće za prvu godinu rada, kućni priključci i brojila, troškovi kredita, amortizacija i kamate u prvoj godinu.

---

¹³⁵⁰ Ibid. Mnogi nisu ni imali više od te jedne prostorije.

¹³⁵¹ Ibid. Gospodarski ured gradiške imovne općine odobrio je to 20. 3. 1913., kao i Zemaljska vlada.

¹³⁵² Ibid.

S vremenom su nastale financijske komplikacije zbog drugačije ponude izvođača¹³⁵³ te je i troškovnik za postavljanje stupova bio drugačiji¹³⁵⁴. Na kraju, nastale su preinake u projektu pa su tako promijenjene dimenzije električnih vodova¹³⁵⁵, jačina dinamomotora¹³⁵⁶ te su stavljeni drveni stupovi umjesto betonskih¹³⁵⁷.

Na samu lokaciju smještaja elektrocentrale bilo je prigovora¹³⁵⁸, i to od samoga kotarskog predstojnika Aurela Šenoe koji je smatrao da lokacija nije primjerena jer se centrala nalazila u središtu mjesta među kućama. Također, smatrao je da se žice za brzojav i telefon ne mogu lako premjestiti budući su se one već nalazile po krovovima kuća na Trgu Franje Josipa do posve blizu zgrade pošte na kojoj su bili koncentrirani svi poštanski i brzojavni električni vodovi. Osnovni razlog njegova prigovora¹³⁵⁹ bio je u tome što je centrala trebala biti uza zgradu općinskog poglavarstva, tj. pored kotarske oblasti, pa bi time nastajali buka, prašina i smrad koji bi ometali rad i stanovanje kotarskog predstojnika. Njegov prigovor bio je odbačen te su tražene dozvole¹³⁶⁰ za korištenje zemaljskih i općinskih cesta za smještaj vodova električne rasvjete u kojima je naznačeno kako bi trebali izgledati stupovi. Stupovi od hrastovine trebali su biti smješteni uz cestovni jarak, ukupne visine sedam metara, od kojih je 1,5 metra bilo zakopano u zemlju, vodna žica trebala je biti pet metara iznad cestovne površine, a kada je žica prelazila cestu, trebala je biti osigurana žičnom mrežom kako bi se izbjegao mogući pad na cestu.

Ako bi nastala bilo kakva šteta za žice ili prolaznike, odgovornost je trebala preuzeti općina Nova Gradiška. Iako su navedene promjene proljepšale mjesto Novu Gradišku te kako je, u svom *Odgovoru* na *Proglas*, općinski odbornik Stjepan Eberhardt, član pododbora za

¹³⁵³ HR-HDA, UOZV, 12412, 3. 10. 1912. Razlika je bila u cijeni između cementnih i drvenih stupova, povećanju broja strojeva, proširenju javne rasvjete u nekim ulicama i sl. Tvrtka je 1. ožujka 1913. dala svoju ponudu na 155.000 kruna. Otplata poduzetniku bila je bez kamatnih stopa tijekom tri godine, a iznos se, nakon tri godine, mogao otplatiti u dva obroka.

¹³⁵⁴ Tražila se izgradnja centrale u vrtu općinske zgrade u Freuderlichovoj ulici, gdje je trebalo biti deset svjetiljaka. Na šetalištu su trebale biti četiri svjetiljke. Novi rashodi bili su: jači *diesel*-motor, jača ulična rasvjeta, premještanje telefona kod kućnih priključaka, što prvotno nije bilo planirano, veći trošak centrale zbog krivoga građevinskog izračuna, veći trošak za nabavu brojila i priključaka, razlika troška betonskih i drvenih stupova. Od ukupnog iznosa, tj. 217.000 kruna, trebalo je oduzeti zašteden iznos radi smještaja centrale u općinski vrt. Kada su se umanjili troškovi amortizacije i trošak kredita, cjelokupni iznos bio je 219.477 kruna.

¹³⁵⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 43719 – 12414, 1913. Električni vod za napojnu točku prema sjeveru trebao se izvesti tako da je stavljeno 2x25 mm², a ne 2x16 mm²; vod za napojnu točku prema istoku isto s 2x25 mm², a ne 2x16 mm², vod za napojnu točku prema zapadu s 2x20 mm², a ne s 2x16 mm², prema kolodvoru s 2x16+6 mm², a ne s 2x10+6².

¹³⁵⁶ Ibid. 12. veljače 1913. *Uruđbeni zapisnik*, br. 2717/1913. Umjesto strojeva jakosti 2x 80 HP, trebalo je imati one od 100 HP i tome odgovarajuće strojeve.

¹³⁵⁷ Ibid. Ipak su stavljeni drveni stupovi umjesto betonskih jer nije bilo dovoljno sredstava. Električni vodovi trebali su biti učvršćeni željeznim nosačima na krovove kuća, a samo je dio trebao biti postavljen na trgovima ondje gdje nema kuća. Općina je s vremenom trebala sama mijenjati stupove. Računalo se da će biti jeftiniji u budućnosti. Cijena betonskog stupa tada je iznosila 100 k/kom.

¹³⁵⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 12414.

¹³⁵⁹ HR-HDA, UOZV, 79, 19741, 1913. Odgovor na prigovor bio je kako novi motori ne stvaraju buku, smrad i prašinu te su sigurniji jer su i udaljeni 30 metara od kuća, što je bilo procijenjeno kao dovoljna udaljenost.

¹³⁶⁰ HR-HDA, UOZV, 79, 35541, 1913.

pregledavanje općinskih računa, za svaku stavku naveo što se pozitivnog tim promjenama dobilo, mnogi sumještani nisu prihvatili promjene u mjestu. Činjenica da je općinsko zastupstvo podnijelo molbu¹³⁶¹ za proglašenjem općine Nova Gradiška gradom, čime bi kao grad imali veći djelokrug rada te, jasno, i veće troškove, ali i drugačiji status, nije se svidjela nekim sumještanima.

Nezadovoljstva su se očitovala i u drugom političkom proglasu početkom 1914.¹³⁶² u kojem se propituju investicije općine i smisao novotarija. Općina u svom objašnjenju navodi i informacije o svakodnevnom životu mještana ističući pogodnosti koje je stanovništvo dobilo asfaltiranjem nogostupa pa se tako navodi da će stanovništvo zaštedjeti na obući, više neće biti toliko blata na ulicama, smanjit će se prašina pred kućama kao što će se podići i vrijednost nekretnina. Jedan od problema očito je bila velika vlaga u kućama na koju se upozoravalo u proglasu te se za to okrivljavalo proces asfaltiranja.

Većina stanovnika Nove Gradiške dobro je prihvatila procese modernizacije te ih je doživjela kao sredstvo olakšanja života, neki su se pojavom elektrifikacije na ulicama koristili u svrhu prezentiranja moderne odjeće tijekom večernjih promenada dok su pak neki na njih gledali kao na nepotreban trošak bez kojeg se dotad uspijevalo živjeti. Asfaltiranjem nogostupa te uvođenjem električne rasvjete, dotadašnje dnevne šetnje parkom zamijenjene su večernjim šetnjama ispred zgrada kotarskog suda i općine gdje su bili postavljeni supovi za rasvjetu. Uvođenjem električne energije u domove nije samo osvjetljen životni prostor već je i život domaćica te njihovih sluškinja olakšan uvođenjem raznih naprava koje su radile na struju, a za koje se općini plaćao poseban namet poput „nameta za gladila i kuhaće sprave“¹³⁶³. Vlasnici obrtnih radionica, trgovina, gostionica i manjih tvornica mogli su svoje manje pogone i motore sada koristiti na struju te im je rad bio olakšan. Nova Gradiška je 1914. imala 4 000 stanovnika¹³⁶⁴ i iako se, zakonom o uređenju gradskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji, status grada bazirao na povijesnom kontinuitetu u kombinaciji s brojem stanovnika, Nova Gradiška, budući da je bila jedno od mlađih trgovišta u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji s većinskim poljoprivrednim stanovništvom, nije uspjela dobiti status grada sve do 1930.¹³⁶⁵

---

¹³⁶¹ *Proglas*, GMNG 1086/94. Molba je bila predana Kraljevskoj zemaljskoj vladi te do 1911. nije bila odbijena.

¹³⁶² *Riječ općinskim izbornicima pred izbor općinskog zastupstva Nove Gradiške 1914*. GMNG, 987/94.

¹³⁶³ Ibid.

¹³⁶⁴ Ibid, 16.

¹³⁶⁵ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 99.

10.2. Infrastrukturni pomaci i iskoraci u novogradiškom kotaru

Cjelokupan proces modernizacije infrastruktura na bivšem području Vojne krajine bio je usko povezan s institucijama Krajiškoga imovnog fonda i Krajiških imovnih općina. Te institucije, koje su nastale u periodu prije ujedinjenja Banske Hrvatske i Vojne krajine, bile su od iznimne važnosti za gradnju željeznica, održavanje cesta, gradnju crkava i raznih vjerskih objekata, regulaciju rijeke Save, gradnju škola te njihovo održavanje. Tijekom razdoblja Vojne krajine, cjelokupne šume krajiškog područja bile su podijeljene na državne i na općinske te na dio koji je bio izdvojen iz državnih šuma, a služio se svojom tzv. prezrelom građom za sječu i daljnju preradu. Još 1869., prema Krajiškim punktacijama, te su tzv. prezrele šume bile namijenjene sječi i licitaciji te je potom, iz prikupljena kapitala, trebala započeti gradnja željezničke mreže.

Pitanje koje se dugi niz godina povlačilo bilo je tko će imati pravo na tu privilegiju i na kapital koji će iz toga proizaći. Iako je Austrija pretendirala na kapital koji je trebao proizaći iz sječe krajiških šuma, stvarnu vlast nad tim područjem, prema Austro-ugarskoj nagodbi, imala je Ugarska. Budući da su navedene institucije nastajale prije samog ukidanja Vojne krajine i ujedinjenja krajiškog teritorija s Bansom Hrvatskom, ta je tema bila od presudna značenja i za Hrvatsku. Prvotno je planirano infrastrukturno ulaganje u gradnju kanala između Dunava i Save na pravcu Šamac – Vukovar, isušivanje krajeva uza Savu i Bosut, izgradnja željeznice od Siska u Mitrovicu preko Gradiške i Broda, gradnja željeznice Sisak – Karlovac, ili od Siska do nekoga drugoga povoljnoga mjesta na relaciji Karlovac – Rijeka, zatim željeznička spojnica od Barča dolinom Ilove na krajišku željeznicu Sisak – Mitrovica. Nakon izgrađenih relacija, trebalo se razmišljati o gradnji željeznice od Dalmacije prema Krajini na taj način da će se taj smjer spojiti sa smjerom postojeće željeznice Karlovac – Rijeka, i to najprije sa Splitom, a jedan krak trebao je ići prema Senju¹³⁶⁶. Prema Krajiškim punktacijama, drvena građa Brodske i Petrovaradinske pukovnije trebala je poslužiti gradnji prometnica koje bi dovele zaostale dijelove Monarhije u prosperitet, tj. koje bi potaknule razvoj. Austro-

---

¹³⁶⁶ M. VALENTIĆ, *Vojna*, Zagreb, 1977., 384.

ugarskim sporazumom iz 1871., osnovana je komisija Krajiškoga investicijskog fonda¹³⁶⁷ kojom je Ugarska dobila potpunu kontrolu nad masom i kapitalom šumske građe. Glavni problem bio je smjer željeznice budući da planirani smjer Zemun – Rijeka nije bio realiziran, već je u Ugarskoj prednost imala alföldsko-riječka dionica željeznice koja je bila zastupana od 1870. kada se počela graditi željeznica Rijeka – Karlovac. Ugarska je htjela da se ta trasa priključi *alföldu*, tj. sustavu željezničke mreže koja je bila zvjezdastog oblika sa sjecištem u Budimpešti. Kako bi Mađari povezali Budimpeštu, do 1890. godine izgrađene su rute Budimpešta – Zemun – Beograd, Budimpešta – Rijeka preko Zagreba i pruga do Bosne preko Slavenskog Broda. Smisao izgradnje željeznica bio je kontrola kapitala i trgovine na tim krakovima jer te linije nisu išle za integracijom i povezivanjem teritorija, već za iskorištavanjem šumskoga kapitala. Kapital Krajiškoga investicijskog fonda 1875. iznosio je 5.500.000 forinti u srebru i 27 500 000 jutara šume. Planirani rast Krajiškoga investicijskog fonda za razdoblje 1875. – 1888. iznosio je 37.500.000 forinti. Na ministarskoj konferenciji 1873., odobrena je prodaja ogulinske i otočke pukovnijske šume otkud bi se došlo do dodatnih 15.000.000 forinti. Ukupan iznos od prodaje do 1888. trebao je iznositi 58.000.000 forinti.

Neposredno prije početka pregovora o ujedinjenju 1880., posljednji zapovijedajući general Vojne krajine Franjo Filipović iznio je buduće viđenje raspolaganja Krajiškoga imovnog fonda podijelivši ga na trajne i privremene investicije. Točnije, privremene investicije bile su željeznice, a trajne su bile ulaganja u škole, nasipe, ceste, crkve, vodene tokove i sl. Tako je kapital Krajiškoga imovnog fonda trebao biti podijeljen na zajedničke investicije i autonomne investicije. Kapital fonda 1880. bio je 1.240.000 forinti te se računalo s budućim dobitkom pa se smatralo da će kapital iznositi 23.816.850 forinti, što se raspodijelilo na:

„Zajedničke investicije željeznice:

- Sisak – Sunja – bosanska granica: 3.960.000 forinti,
- Sunja – Brod: 9.000.000 forinti,
- Vinkovci – Mitrovica: 5.730.000 forinti,
- Sisak – Topusko – Oštarije: 15.856.000 forinti,
- ukupno: 34.546.000 forinti;
-

Autonomne investicije:

- savski nasipi – gradnja i korekcija: 3.982.000 forinti,
- izgradnja cesta: 4.000.000 forinti,
- za opskrbu kraškog područja vodom: 200.000 forinti,
- za regulaciju vodotoka u kraškom području: 110.000 forinti,

---

¹³⁶⁷ Ibid, Zagreb, 1977., 596.

- za pošumljavanje Krasa: 3.000.000 forinti,
- za izdržavanje općinskih cesta: 2.000.000 forinti,
- za izdržavanje škola i učitelja: 3.200.000 forinti,
- za izdržavanje katoličkih, pravoslavnih i dr. vjerskih objekata: 1.500.000 forinti,
- ukupno: 17.992.000 forinti.¹³⁶⁸

Budući da je nedostajalo 29.000.000 forinti, general Filipović predložio je da se u Brodskoj i Petrovaradinskoj pukovniji izdvoji još 7 560 jutara šume za rezanje jer time bi se dobio iznos od 5.316.500 forinti i dodao na onih 24.000.000, koji bi se dobio sječom 80 000 jutara planinske šume iz Karlovačkoga generalata. Vlada je predložio da autonomnim investicijama upravlja ban, a ugarsko Ministarstvo poljoprivrede preuzelo je kontrolu nad sredstvima Krajiškoga investicijskog fonda za izgradnju željeznica. Tako je, naposljetku, određeno da ugarsko Ministarstvo poljoprivrede upravlja državnim šumama, ali moralo je postići sporazum s banom prilikom prodaje izlučenih šuma.

Modernizacijski procesi novogradiškoga kotara bili su usko povezani s problematikom izvoza sirovina, finalnih proizvoda ili poljoprivrednih proizvoda. Razvojem prometnica, poboljšanjem rada institucija i stvaranjem kvalitetnije infrastrukturne mreže, otvarao se prostor za drugačiju životnu dinamiku. Riješivši probleme elementarnih životnih potreba, ljudi su se mogli posvetiti drugačijim vidovima djelovanja stvarajući i usvajajući nove društvene tekovine.

Promet širim gradiškim krajem odvijao se cestama, željeznicom i rijekom Savom. Osim krajiške ceste koja je išla linijom Novska – Nova Gradiška – Brod, na širem gradiškom prostoru još je uvijek živo funkcionirao savski promet koji se krajem osamdesetih počinje gasiti zbog prebacivanja tranzitnih puteva na željezničke linije sjever – jug. Prema informacijama Milovana Zoričića iz 1885., u razdoblju 1880. – 1882. u postaji Stara Gradiška parobrodskom Dunavskom plovidbom izvezeno je ukupno 142 208 dok je uvezeno 173 153 metričkih centi robe. Najviše je izvezeno 1881., i to 87 287, a najmanje 1882., tj. ukupno 16 800, dok je uvezeno najviše 1882., i to 68 255 metričkih centi robe, a najmanje 1880., tj. 48 794. Svinjar tj. Davor također je bio parobrodsko postaja gdje su ukupno za te tri godine uvezena 62 metrička centa robe, a izvezeno je 28 metričkih centi robe¹³⁶⁹. Pojavom željeznice, parobrodna postaja Stara Gradiška više nije bila rentabilna te je ugašena 1892. demontažom i

¹³⁶⁸ Ibid, Zagreb, 1977., 793-794.

¹³⁶⁹ M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice*, Zagreb, 1885., 99.

preseljenjem iz Uskoka u Apatin. Prema podacima koje donosi Mira Kolar Dimirijević¹³⁷⁰, ukidanjem dotadašnje funkcije Stare Gradiške kao parobrodne postaje te nerealizacijom ideje o gradnji željezničke pruge Nova Gradiška – Stara Gradiška – Bosanska Gradiška, cjelokupno područje oko Stare Gradiške zamire. Iako je postojala potreba tamošnjeg stanovništva za mostom te vezama, ona je, bez obzira na pokušaje formiranja komisije i sagledavanja lokacije mosta, realizirana tek 1922. godine.

Gradnja dionice željeznice Sunja – Nova Gradiška započela je 30. kolovoza 1886., a poduzetnici su bili Neuschloss i Freund iz Budimpešte. Pomoćne objekte te zemljane poslove vezane uz izgradnju pruge financirao je Krajiški investicijski fond u iznosu od 4,5 milijuna forinti dok je željezničku prugu financirala država. Prva lokomotiva dovezla se u Novu Gradišku 20. kolovoza 1887. u 10 sati iz smjera Jasenovca. Namjeravalo se već krajem prosinca¹³⁷¹ pustiti prugu u promet, ali je zbog snijega promet počeo tek 10. siječnja 1888. Prvi rukovoditelj novogradiške postaje bio je Slavoljub Binder. Stanovništvo dijela novogradiškoga kraja kojim je išla trasa očito nije prihvatilo izgradnju željezničke pruge najbolje budući da je prugu često uništavalo. Ljudi su krali ili lance od brklji ili su gradili kamene prepreke po sredini tračnica. Ugarska željeznica molila je da se tome stane na kraj te da se stanovništvu zabrani dolazak na prugu¹³⁷².

Arhivsko gradivo *Osobni iskaz općina*¹³⁷³ tj. geodetski premjeri duž željeznice Sunja – Nova Gradiška daju iscrpnije podatke o vrsti zemljišta koje je korišteno za gradnju željeznice, vlasnicima zemljišta, otkupnim cijenama te samom tijeku otkupa zemljišta za gradnju željeznice. Uknjižba u geodetske knjige željezničke pruge Sunja – Nova Gradiška događala se tijekom 1890. i 1891. iako je pruga bila završena 1887. Većinom su vlasnici zemljišta na kojima je građena pruga bile zadruge, potom pojedine fizičke osobe, kao što je općina davala dijelove zemlje i besplatno. Ovisno o tipu zemljišta i lokaciji, cijena je varirala od mjesta do mjesta. Prema numeriranosti *Osobnih iskaza općina* vidljivo je da su sela i mjesta zapadnije od Nove Gradiške dobivala kompenzaciju u obliku paušala kao i ukupne svote prije 1886. dok su isplate naknada za zemljišta koja su se nalazila istočnije od Nove Gradiške bila realizirana i tijekom 1890. Nejasno ostaje jesu li sve naknade realizirane, ali vidljivo je da pored mnogih

---

¹³⁷⁰ M. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Razvoj obrta, manufakture, i industrije – političke prilike u Novoj gradiški do 1941.“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1998., 119.

¹³⁷¹ *Školska spomenica*, GMNG; ul. br. 209/98. Politički uvid bio je 28. i 29. 12. 1887.

¹³⁷² HR-HDA, PRZV, 78, kut. 338, 1057/1888., 6 /1888.

¹³⁷³ HR-DASB Nova Gradiška, Fond Gruntovne knjige Kraljevskoga kotarskog suda Nova Gradiška, 210, 1872. – 1917., *Osobni iskaz općina*.. Budući da trasa željeznice Sunja do granice s novogradiškim kotarom nije ulazila u okvire ovog rada, taj dio geodetskih premijera nije uzet u obzir.

imena zadruga nema datuma isplate. Razlike u vrijednosti zemljišta bile su velike. Tipovi zemljišta koja su bila izvlaštena varirali su od oranica, livada, šikara i vrtova do općinskih putova, potoka i pašnjaka ili pak državnog pašnjaka na Urijama u Novoj Gradiški. Najvišu vrijednost po ralu¹³⁷⁴ postizala su zemljišta u samoj Novoj Gradiški, zatim u Prvči, potom u Okučanima i slično. Tako je, primjerice, oranica na Urijama u vlasništvu obitelji Badaj izvlaštena za 320 forinti po ralu, a za cijenu od 300 forinti po ralu prodavani su vrtovi u Novoj Gradiški, baš kao što je prodan i vrt u Prvči. Tako je i Rosić Fabijan¹³⁷⁵ za oranicu u mjestu Prvča po ralu uspio dobiti 400 forinti.

Koliko su zaista cijene rala varirale, pokazuju informacije o tome da su se na nekim drugim lokacijama oranice, vrtovi i sl. prodavali po 32, 48, 64, 80, 96, 112 i 128 forinti. Ako je bila riječ o otkupu nekih objekata na trasi koji su dotad bili u privatnom vlasništvu ili u vlasništvu zadruga, Ugarske bi željeznice plaćale paušalni iznos pa je tako za 1 186 hvata¹³⁷⁶, dvorište i dva gospodarska objekta u mjestu Okučani bio procijenjen paušalni iznos od 650 forinti. Zanimljiv je i izdvojen slučaj Ferde Lukačevića iz Rešetara koji je tražio sudsku procjenu vrijednosti njegova šljivika te je, iako je iz tog šljivika bilo izvlašteno malo zemlje, uspio dobiti procijenjenu vrijednost od 400 forinti po ralu zbog velike vrijednosti šljivika. Za potrebe Ugarske kraljevske željeznice Sunja – Brod, iz novogradiškoga kotara izvlašteno je od pojedinih gruntovnih vlasnika općine, i preneseno na gruntovni list općine na ime Ugarske kraljevske željeznice, 190 rali i 198 hvata zemljišta, a za potrebe Ugarske kraljevske željeznice Sunj – Nova Gradiška izvlaštena su 203 rala i 303 hvata. Za potrebe željeznice Sunja – Nova Gradiška, izvlašteno je od pojedinih gruntovnih vlasnika općine, i preneseno na gruntovni list općine na ime željezničkog erara, jedno ralo i 478 hvata.

Prema pronađenim arhivskim geodetskim *Osobnim iskazima općina*, na trasu Dubovac – Batrina potrošeno je 27.377,02 forinti za izvlaštena zemljišta koja su prodana što Ugarskoj kraljevskoj željeznici, što željezničkom eraru. Budući da taj dio dionice iznosi samo 35% ukupne trase Sunja – Nova Gradiška, postavlja se pitanje koliko je zaista iznosio trošak otkupa privatnog zemljišta, jer iznos od 27.377,02 forinti, koliko je plaćeno privatnim vlasnicima na relaciji Dubovac – Batrina, predstavlja 0,6% ukupnog iznosa što su ga Ugarske željeznice imale na raspolaganju i potrošile za trasu željeznice Sunja – Nova Gradiška. Iz svega navedenog proizlazi da je privatno zemljište po niskim cijenama izvlašteno te prodano

---

¹³⁷⁴ Ralo je mjera za površinu, 1 ralo = 1 600 m².

¹³⁷⁵ Budući da je riječ o zemljištu u mjestu koje se nalazilo na početku sela Prvče, vjerojatno je bila riječ o području obilježenom za gradnju željezničke stanice Nova Gradiška.

¹³⁷⁶ Mjera za dužinu, 1 hvat = 1,8965 metara.

Ugarskoj državnoj željeznici koja je ionako novac za gradnju željeznica dobivala sječom šuma – iz Kraljevskoga imovnog fonda. Željeznicom koja je nastala na iskorištavanju šumske građe uspješno su se koristile mnoge male tvornice koje su i same bile uključene u proces njezine gradnje pa je tako, primjerice, tvrtka „Neuschloss“¹³⁷⁷ ujedno bila vlasnik tvornice tanina u Cerniku i u Našicama, poduzetnik u gradnji željeznice Sunja – Nova Gradiška te je i sama koristila navedenu željeznicu za izvoz svoje građe. U vrijeme nastanka, željeznica je prije svega služila izvozu drvene građe, rude i sličnih sirovina koje su bile eksploatirane na području Vojne krajine, da bi vremenom te sirovine zamijenila stoka koja je bila izvožena vagonima tijekom perioda 1905./1906. te je ponovo taj proces oživio 1908., da bi oko 1910. dosegao vrhunac budući da se iz novogradiškoga kotara znalo za vrijeme sajмова izvoziti 30 – 40 vagona stoke. Nešto se manje izvozilo povrća, a prednjačio je izvoz šljiva u okučanskom kraju gdje je za Beč bilo i do 200 vagona utovara tijekom berbe. Ako se na trenutak zanemare razlozi koji su bili u osnovi izgradnje željezničke mreže, uvoz i izvoz dobara i resursa u Budimpeštu, na što upozoravaju i smjerovi gradnje željeznice, željeznice su za ljude Požeške županije bile, prije svega, vrata u vanjski svijet trgovine, putokaz do novih radnih mjesta i modernizacijskih tekovina.

O tome ponajprije svjedoči i veliki interes grada Požege za gradnju željezničke trase Požega – Nova Gradiška. Planovi za izgradnju transverzalne slavonske željeznice razilazili su se s interesima Požeške županije koja nije preferirala smjer Osijek – Našice – Batrina, već Osijek – Našice – Požega – Nova Gradiška. Tijekom 1890. sastali su se interesenti i izabran je odbor za gradnju željeznice. U početku se smatralo da je pruga Osijek – Našice – Batrina financijski neizvediva te je traženo participiranje Krajiškoga investicijskog fonda.¹³⁷⁸ Nasuprot navedenoj ruti, grad Požega lobirao je za dionicu Požega – Nova Gradiška navodeći kako požeški kraj treba trgovački spoj budući da je gradnjom željeznice Brod – Nova Gradiška sve više u izolaciji. Iako je grad Požega htio izdvojiti novac za navedenu namjenu te je javne radove sam namjeravao otplaćivati kroz duži niz godina, smatrano je da pruga Nova Gradiška – Požega u dužini od 30 km nije odgovarajuća. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*, ban je odobrio smjer pruge Osijek – Našice – Batrina s pomoćnom prugom Pleternica – Požega. Prema autoru članka iz *Glasnika županije požeške*¹³⁷⁹, saznajemo da se izaslanstvo požeškoga

¹³⁷⁷ Navedena je tvrtka bila jedna od mnoštva tvrtki koje su sudjelovale na licitacijama šumske građe na području novogradiškoga kotara.

¹³⁷⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 8 – 12, 1828 1894., 46599. Budući da je dio pruge prolazio bivšim krajiškim područjem, onda se uložilo u novogradiškoj štedionici 1894. oko 45.695 forinti za gradnju dionice Požega – Nova Gradiška, od kojih je 32.695 dala Gradiška imovna općina.

¹³⁷⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 50, god. II., (Požega), 10. 12. 1892.

kraja žustro zalagalo za prvotnu dionicu te da je planiran zajednički pothvat Požeške županije, grada Požege i mjesta Nova Gradiška, uza želju da se potaknu i Krajiška imovna općina, vlastelinstva i općine kako bi se sakupilo 30.000 forinti i uz molbu banu za financiranje ostalog dijela. Iako razočarani, predstavnici požeškoga kraja uvidjeli su korist od odabrane željezničke trase, ponajprije u ideji koju je podžupan Cuvaj izložio ističući značaj pruge za izvoz. Važnost navedene dionice relativno se brzo vidjela u investicijama poput planirane pobočne pruge kamenog rudnika Ratkovica. Pruga Osijek – Našice – Batrina bila je puštena u promet 1. prosinca 1894.¹³⁸⁰ Navedene dvije dionice državnih željeznica u novogradiškom kotaru pospješile su izvoz mnogih roba i sirovina te su s vremenom željeznice postale komercijalne i dostupne osobnom prijevozu putnika.

Osim dionica državnih željeznica, građene su i dvije dionice industrijskih željeznica, koje su služile otpremanju sirovina do tvornica ili pak od tvornica do državnih željezničkih postaja, te jedna dionica općinske željeznice¹³⁸¹.

Prva industrijska željeznica nastala je na vlastelinstvu Stickera i Tscharnera kao konjska željeznica Šumetlica. Nepoznato je točno kada je željeznica sagrađena, ali gradnja je vjerojatno započela u vrijeme otkupa seoskog zemljišta 1897. Prema arhivskom gradivu¹³⁸², 1903. zaprimljen je zahtjev za promjenu željeznice iz konjskog na parni pogon. Tijekom 1906. nije pronađen nijedan razlog zašto se taj zahtjev ne bi odobrio te se, u skladu s osiguranjem parne željeznice, krenulo u proces njezina odobravanja. Ubrzo se pokazalo da je, zbog mnogobrojnih pritužbi mještana Šumetlice, odobravanje parne željeznice bilo usporeno.

Naime, stanovnici sela Šumetlica pobunili su se protiv produljenja ugovora za korištenje zemljišta u svrhu industrijske željeznice, sklopljena s tvornicom, budući da su ugovori koje su potpisali bili na razdoblje od deset godina te ih više nisu htjeli produžiti pod starim uvjetima, već su htjeli da im zemljište bude vraćeno¹³⁸³. Žitelji su se žalili na širinu trase¹³⁸⁴ kojom bi nova željeznica prolazila, potom na uvjete osiguranja kuća¹³⁸⁵, kao i na

¹³⁸⁰ Ibid, br. 46, god. IV, (Požega), 17. 11. 1894.

¹³⁸¹ *Izvyješća*, Požega, 1912., 115. Gradiška imovna općina izgradila je parnu željeznicu od Godinjaka do Tisovačkog brda.

¹³⁸² HR-HDA, UOZV 67755, 10 – 4, 3. 3. 1906. Uvjet za dobivanje dozvole bio je vezan uz pravilo o osiguravanju objekata na željezničkim relacijama. Kada su navedeni uvjeti bili realizirani, onda je inspekcija vršila očevid te je odlučeno je li sve pravilno izvedeno i osigurano te je potom uslijedila dozvola. U sklopu zapisnika postoji informacija koja govori o žalbi lokalnog stanovništva zbog korištenja njihovih terena za gradnju pruge i traženju odštet, na što postoji i odgovor ministarstva kako su suvlasnici Sticker potvrdili vlasništvo nad zemljištem.

¹³⁸³ HR-HDA, UOZV, 79, 10 – 4, 19619, 1908.

¹³⁸⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 10 – 4, 25853/1907., 70408. Operat je bio izložen kod oblasti u Novoj Gradiški i kod općinskog poglavarstva u Cerniku 1907. Procjenu su obavili procjenitelji koji su obišli česticu po česticu i donijeli odluku da se prigovori odbijaju. Zapisnik od 21. 10. 1907.

¹³⁸⁵ Mještani su se bojali požara budući da je željeznica išla kroz selo. Izvođač se obvezao da će osigurati kuće od vatre.

cijenu¹³⁸⁶ zemljišta koja je bila plaćeno 1897. Budući da je namjera dijela stanovništva Šumetlice bila da po isteku ugovora 1907. tereni ponovo pripadnu njima, a ne tvornici, nastao je spor tvornice i stanovništva jer je stanovništvo dalo privolu za konjsku, a ne za parnu željeznicu. Iz spisa Požeške županije, upućenog Zemaljskoj vladi, vidi se da vlastelinstvo traži od Vlade da se navedena zemljišta seljaka izvlaste.

Krajem 1907., poslije očevida i sagledavanja stanja na terenu, zadovoljenjem uvjeta jednog dijela stanovnika glede osiguranja objekata pored željeznice, dobivena je dozvola za željeznicu na parni pogon budući da su zemljišta stanovnika bila izvlastena¹³⁸⁷. Iz arhivskoga gradiva saznaje se da su suvlasnici Sticker i Bois de Chesne morali od slučaja nesreće i požara osigurati 76 zgrada koje su se nalazile oko željeznice, kao što je morala osigurati i inventar pojedinih seoskih kuća. Nadalje, vlasnik željeznice pošljunčio je cestu koja je prolazila kroza selo te je na taj način pokušao sanirati nastalu štetu. Sličan princip iskorištavanja i izvlastenja seoskog zemljišta u svrhu eksploatacije šumske građe dogodio se i na području Okučana, gdje je vlastelin Ivan Turković, zbog prerade i izvoza šumske građe, sagradio industrijsku željeznicu od šume Rogolji do paropilane i od paropilane do željezničke stanice Okučani. Prema arhivskom gradivu¹³⁸⁸, vlastelin Ivan Turković 1906. tražio je dozvolu za konjsku željeznicu koja se trebala protezati na dionici od 16 do 21 km državne ceste Lipik – Stara Gradiška. Izgradnji te trase protivili su se seljani Caga preko čijih je posjeda trebala ići željeznica. Iz spisa poslanog Zemaljskoj vladi, uočava se nezadovoljstvo seljaka jer je predsjednik zemljišne zajednice neovlašteno pristao na trasu pruge preko zemljišta seljana. Seljani opisuju načine prikupljanja glasova u korist izgradnje željeznice pa se tako navodi kako su se nagovarali ljudi i organizirale zabave, kao što se i davao mito. Razlog nezadovoljstva seljaka bio je gubitak terena za ispašu, ali nejasno ostaje je li postojala adekvatna kompenzacija za navedene terene. Iz spisa od 22. kolovoza 1906., jasno je vidljivo da je na izvanrednoj glavnoj skupštini zemljišna zajednica Okučani dala¹³⁸⁹ dozvolu za gradnju industrijske željeznice preko zemljišta zajednice. Temeljem toga, županijski tajnik¹³⁹⁰ piše dopis o tome kako ne treba uzeti u obzir nezadovoljstvo seljaka budući je skupština

---

¹³⁸⁶ Ugovori su sklopljeni 1897. na deset godina te su tada seljaci dobili po metru kvadratnom deset forinti.

¹³⁸⁷ HR-HDA, UOZV, 79, 10 – 4, 40949, 1907., 13301/1908., 5427, 1908.

¹³⁸⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 10 – 4, 20178, 1906., 21448, 1906. Smještaj željeznice Turković od skladišta kolodvora Okučani do šume Rogolji.

¹³⁸⁹ HR-HDA, UOZV, 79, 10 – 4, 20178, 1906., 21448, 1906. Većinom glasova seljani su pristali na gradnju željeznice preko zemljišta zajednice.

¹³⁹⁰ Ibid, 10215, 1906., 28. 7. 1906.

zemljišne zajednice odlučila dati suglasnost, temeljem čega je dobivena dozvola¹³⁹¹ za gradnju željeznice na konjsku snagu, s mogućnošću uporabe državne i zemaljske ceste.

Željeznica je stavljena u funkciju uz obvezu zadovoljenja „siguronosnih standarda“¹³⁹² pa su tako mogli pored pruge biti izgrađeni samo čvrsti objekti, rukovanje željeznicom morala je izvoditi osposobljena osoba te je za svu nastalu štetu na okolnim područjima, gdje je prolazila trasa željeznice, bio odgovoran vlasnik. Osim željezničke trase do paropilane, dobivena je i dozvola za gradnju željeznice od mjesta željezničke postaje Okučani do paropilane te je na taj način paropilana Ivana Turkovića bila povezanija od pilane „Marijevac“ suvlasnika Sticker i Bois de Chesne jer je bila izravno vezana uz željezničku trasu Brod – Sunja. Tijekom 1909., Ivan Turković konjsku željeznicu zamijenio je parnom te je zbog toga morao osigurati okolne zgrade na iznos od 100.000 kruna, kao i obvezati se da će, u slučaju štete nastale djelovanjem željeznice, snositi posljedice.

Nešto drugačije funkcionirala je željeznica ugljenokopa tj. „Dioničarskog društva Ratkovica“, koja je nastala na području između požeškoga kotara i novogradiškoga kotara. „Dioničko društvo ugljenokopa Ratkovica“, upisano kao trgovačko društvo u Požegi, crpilo je ugljene naslage u Požeškoj gori, a koristilo je za svoje potrebe željeznicu od ugljenokopa do željezničke postaje Ratkovica koja je djelomično prolazila zemljištem Gradiške imovne općine¹³⁹³. Grof Marchetti prvotno je izgradio prugu, u duljini 7,5 km od ugljenokopa do željezničke postaje Ratkovica, koja je u promet puštena 1. svibnja 1903. Novoosnovanu društvu od koristi je bila željeznička pruga Našice – Batrina koja je bila sagrađena 1894. pa je, za razliku od dotadašnjih potencijalnih ulagača¹³⁹⁴, uz ugljenokop Ratkovica, postojala direktna stanica i trasa pruge za izvoz. „Dioničko društvo Ratkovica“¹³⁹⁵ namjeravalo je postaviti sprave za vađenje ugljena koje bi godišnje mogle izvaditi 1 000 000 metrička centa. Za početak se vadilo 2 000 metričkih centi, a godišnje 60 000 metričkih centi. Cijena ugljena po metričkoj centi trebala je biti 25 novčića, što je bilo 20 novčića manje nego u Ugarskoj. Iz novinskih članaka¹³⁹⁶ saznaje se da je Društvo zaposlilo mnogo seljaka iz obližnjih sela. Pri

¹³⁹¹ Ibid, 42684, 1906., 18. kolovoza 1906.

¹³⁹² Ibid, 10 – 4, 6198 /1907., 29.916 iz 1907.

¹³⁹³ HR-HDA, UOZV, 79, 1588/1902., 28. 8. 1902. Obrtna željeznice izgrađena je od kolodvora Ratkovica do ugljenokopa. Iz spisa je vidljivo da je dioničko društvo tražilo Gradišku imovnu općinu šumsko tlo za gradnju željeznice, na što je imovna općina odgovorila pozitivno te je dala dozvolu za korištenje zemljišta. Uskotračna željeznica za izvoz ugljena građena je na Pavlovičevu brdu.

¹³⁹⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 43., god. XIII., (Požega), 21.10 1898.. Dotadašnji potencijalni ulagači odustajali su zbog neadekvatne povezanosti te zbog niskog početnoga kapitala.

¹³⁹⁵ Ibid. Grof Marchetti osnovao je dioničko društvo s glavnicom od 500.000 forinti. Društvo je trebalo raspolagati sa 108 rovova koji bi pripali grofu Marchettiju, 120 rovova koji bi kupnjom prešli u ruke grofa Pongratza te 55 rova Hrvatske eskomptne banke. Društvena je imovina trebala bila zastupana s 10 000 dionica po 50 forinti.

¹³⁹⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 19., god. XIII., (Požega), 9. 5. 1903.

otvorenju pruge, mnoštvo je ljudi došlo pružiti potporu inicijativi, ali i izreći zamjerke komisiji za otvaranje željezničke trase.

Navedeno društvo zemljište za gradnju pruge dobilo je na korištenje ugovorom od 13. kolovoza 1902. u kojem je Gradiška imovna općina tražila povrat ako ugljenokop prestane koristiti zemljište. Iz arhivskoga gradiva¹³⁹⁷ vidljivo je kako je dioničko društvo namjeravalo tijekom 1906. preseliti željeznicu s dotadašnje rute na Pavlovićevo brdo jer mjesto gdje se ona dotad nalazila nije bilo prikladno za odvoz ugljena. Iz spisa je vidljivo da je šumarija to odobrila te da je Gradiška imovna općina to prihvatila uz iste uvjete kao i ugovor iz 1902., tj. uz odštetu i jamčevinu te povrat zemljišta poslije korištenja. Konkretnije podatke nalazimo u drugom spisu u kojem se govori o gubitku cijele dokumentacije, ali spominje se situacija iz 1907. kada je na glavnoj skupštini Gradiške imovne općine odobreno ustupanje zemljišta. Prema tome, Dioničarsko društvo trebalo je za gradnju uskotračne pruge preko Pavlovićeva brda do ugljenokopa Ratkovica površinu tla od dva jutra i 1 048 m², tj. takva je situacija bila 1902. Ustanovljena je odšteta za korištenje prve pruge, građene 1902., i druge pruge, građene 1906., po deset filira za metar. Društvo se moglo upisati u gruntovnicu sve do trenutka dok ono ili njihovi legalni nasljednici iskorištavaju ugljenokop, a poslije toga se zemljište, koje je bilo korišteno za prugu, trebalo vratiti općini¹³⁹⁸. Prema novinskom članku od 15. lipnja 1907., „Dioničko društvo Ratkovica“ je likvidirano.¹³⁹⁹

Formiranjem željezničke mreže, stvoreni su raznoliki preduvjeti za razvoj drugih modernizacijskih tekovina, poput gospodarske produktivnosti, tehnološkog napretka, veće mobilnosti ljudi i ideja, što je nužno vodilo većoj društvenoj diferencijaciji. Željeznica se ubrzo pokazala kao moćno izvozno pomagalo, zbog čega se i šire novogradiško područje mijenjalo – povećanjem produktivnosti kao odgovorom na povećanu potražnju. Željeznice, koje su nastale kao rezultat državnih i privatnih interesa te kao pretenzija prema iskorištavanju sirovina i dobara, transformirane su postupno u javno sredstvo kojim su se okoristile i ruralne sredine u svrhu svoje produktivnosti. Ulaganjem u određene izvozne grane, potaknula se veća proizvodnja, kao što su se potaknule i veće promjene u diferencijaciji zanimanja. Te novine zasigurno su znali iskoristiti i privatni poduzetnici koji su se prilagođavali stvaranju novih prometnih trasa.

---

¹³⁹⁷ HR-HDA, UOZV, 79, 99916 1904., 1116/1906.

¹³⁹⁸ Ibid, 11. 2. 1907. Iz dopisa 9191/1909. Uvida se da je dokumentacija zagubljena te da je društvo napustilo projekt.

¹³⁹⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 24., god. XVII., (Požeга), 15. 6. 1907.

U cestovnu infrastrukturu manje je ulagano budući da su osnovni cestovni pravci već postojali iz ranijih perioda. Većinski seoski kotar svu je važniju infrastrukturnu mrežu, kao i institucije, baštinio iz vremena Vojne krajine. Nekoliko većih naselja, poput Starog Petrova Sela, Okučana i Nove Kapele nastalo je iseljavanjem stanovnika iz starijih naselja prema novoformiranoj cesti koja je nastala u 18. stoljeću. Cestovnu mrežu Gradiške pukovnije započeo je formirati potpukovnik barun Beck 1748. iseljavanjem stanovnika manjih gorskih sela u nizinu. Taj su proces, prema Oriovčaninu¹⁴⁰⁰, završili pukovnik Ljubibratić i Gvozdanović, zaduženi za gradnju veće ceste kroz pukovniju od 1770. do 1788. Na taj su način bili povezani Novska, Okučani, Nova Gradiška i Nova Kapela u smjeru Broda. Osim izgradnje ceste i formiranja naselja pored cesta, tijekom vremena Vojne krajine građen je i nasip od Orubice do Bodovaljaca. Druga mreža cesta planirana je za 19. stoljeće kao zajednički projekt Požeške županije i Gradiške pukovnije. Jedan dio ceste trebao je ići od Pleternice do Bilog Briga pa prema Novoj Gradiški, a drugi već postojeći dio – od Nove Gradiške, Prvče, šume Visoka Greda pa do Stare Gradiške – trebalo je rekonstruirati. Problemi su nastali zbog različite uprave, točnije nesporazuma između civilnog i vojnog dijela Monarhije te ukupnog financiranja projekta. U Gradiškom okružju od 1872. do 1882. izgrađeno je sveukupno 28,1 km cesta na trošak države i na trošak Krajiške investicijske zaklade. Od toga, bilo je 11 km državnih, a 17,1 km zemaljskih cesta. Svega 3,6 km državnih cesta financirala je država u iznosu od 34.430 forinti dok je ostatak od 24,5 km financirala Krajiška investicijska zaklada u iznosu od 211.148 forinti.¹⁴⁰¹

Budući da je željeznička pruga kroz novogradiški kotar išla paralelno sa starom krajiškom cestom, na razvoj sela novogradiškoga kotara utjecala je gradnja trase željeznice Sunja – Nova Gradiška. Gotovo svako veće mjesto imalo je željezničku stanicu.

Manja sela novogradiškoga kotara gotovo su se nadovezivala jedna na drugo uz graničarsku cestu od Novske do Broda te su kuće bile jedna pored druge, za razliku od brdskih sela koja su bila razbacana te ih je često činilo svega par kuća. Taj fenomen povezivanja kuća, točnije stvaranje nanizana naselja – „ušoravanja“, bio je češći u Slavoniji nego u drugim dijelovima Hrvatske.¹⁴⁰² Veća sela imala su po nekoliko ulica koje često nisu imale naziv. Zidane zgrade u većini sela bile su crkva, škola i općina te poneka gostionica, svratište ili „restauracija“ i trgovina. Prema pjesmi u *Školskoj spomenici Davor*, saznaje se kako su

---

¹⁴⁰⁰ L. I. ORIOVČANIN, *Lovorike*, Zagreb, 1874., 51.

¹⁴⁰¹ M. ZORIČIĆ, *Statističke crteže*, Zagreb, 1885., 107.

¹⁴⁰² Zdravko ŽIVKOVIĆ, *Hrvatsko tradicijsko gospodarstvo*, 2013., 24.
(http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/Bastina/HTG_web.pdf, 10. 8. 2015.).

mještani vidjeli svoje mjesto. Kuće su bile „nanizane“ kao i u ostalim selima, točnije jedne pored drugih, većinom su bile niske, tj. polukatne ili jednokatne, što je zbog poplava rijeke Save bilo opasno.

„U duljini od pol ure
pak do utoka Vrbasa
nanizane su nam kuće
sve same polukatnice
koje nam sa svim svjedoče
da je selo izloženo
toj savskoj poplavi ljutoj...“¹⁴⁰³

Prema *Glasniku županije požeške*¹⁴⁰⁴, točnije prema članku „Današnje kuće i zgrade“, kuće po selima u Požeškoj županiji većinom su bile naslanjane jedna na drugu, što je bilo uzrokom čestih požara u prošlosti. Ako pak kuće nisu bile uzajamno naslonjene, onda su bile izrazito razmaknute, pri čemu se navodi primjer svega nekoliko kuća koje su činile brdska sela, ali udaljenost među njima bila je i po par kilometara. Kuće su se često sastojale od jedne prostorije koja je zidom bila odijeljena od staje za domaće životinje. Ponekad su tavanice tih prostorija bile vrlo niske te se iznad kuhinje i sobe, koje su bile spojene, nalazilo sjeno za prehranu domaćih životinja. U mnogim člancima tijekom 1892. i 1894. u *Glasniku županije požeške*, opisane su kuće seljaka kao jedna prostorija u kojoj su prebivali svi ukućani, a u kuhinji je bilo ognjište otvorena tipa. Podovi tih kuća često su bili od nabijene zemlje. Nužda se obavljala izvan kuće, u dvorištu. Dvorište oko kuće nije bilo pregrađeno od mjesta gdje su se sakupljali kompost i gnoj životinja, tzv. gnojnice, već se gnoj znao prostirati po dvorištu sve do ispred ulaznih vrata kuće.¹⁴⁰⁵ Gnoj i blato nalazili su se svuda po dvorištu, kao i po ulicama. Zbog te činjenice, autor članka¹⁴⁰⁶ „Uzroci bolesti“ pitao se što se događalo tijekom kišnih razdoblja budući da je voda raznosila gnoj iz gnojišta i do bunara koji su često bili u neposrednoj blizini.

Tijekom 1900., u novogradiškom kotaru bilo je, od njihova ukupnog¹⁴⁰⁷ broja, 97% zgrada koje su služile privatnoj svrsi stanovanja, a ostalih 3% bile su zgrade za neku drugu javnu namjenu. Od ukupnog broja zgrada, 33% ih je bilo za stanovanje, 56,5% za

¹⁴⁰³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Davor*, inv. br. 67.

¹⁴⁰⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 38, god. II., (Požega), 17. rujna 1892.

¹⁴⁰⁵ Ibid, br. 4, god., IV., (Požega), 27. 2. 1894.

¹⁴⁰⁶ Autor članka bio je „Prijatelj izpod Papuka“.

¹⁴⁰⁷ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 306, 307. U ukupni broj zgrada ulaze i gospodarske zgrade.

poljoprivredne potrebe dok ih se 1,15% koristilo u komercijalno institucionalne svrhe¹⁴⁰⁸, a 9,24% bilo ih je u kategoriji ostalih.

U novogradiškom kotaru krajem 19. stoljeća najviše je građevinskih radova bilo u segmentu izgradnje škola, crkvi, zatim regulacija potoka i rijeke Save, potom izgradnji cesta te željeznice. Budući da su to bile trajne autonomne investicije Krajiškoga investicijskog fonda, jasno je da su, uza sufinanciranje mjesnih općina i države, one bile gotovo jedine investicije koje su se događale na bivšem krajiškom gradiškom području. Novogradiški kotar potpadao je pod brodski građevinski kotar do 1907. te je tek naknadno postao financijski samostalan. Na taj način nisu bili jasno izdvojeni troškovi za regulacije i cestogradnje¹⁴⁰⁹ koji su se ticali samo novogradiškoga kotara. Građevinski kotar bio je samostalan samo od 1907. do 1909. kada mu je pripojen kotar Novska¹⁴¹⁰ te su rezultati opet bili zbirni. U kotarima Nova Gradiška i Brodu nije bio na snazi zakon o otkupu javnih radova pa su za sve javne radove bili potrebni besplatni ručni i vozni težaci. Brodski kotar od 1895. predlagao je da se za bivše krajiško područje, umjesto besplatnih javnih radova, uvedu javni radovi u otkupnini, točnije da se uvedu plaćeni radnici jer, ako je seljaštvo odrađivalo javne radove, često se događalo pomanjkanje interesa. Navedeno, međutim, nije bilo realizirano.¹⁴¹¹ Uređenje potoka i čišćenje kanala često su obavljali interesenti općina čijim je područjem potok prolazio budući da je Krajiškoj investicijskoj zakladi manjkalo novaca za takvo što. Vicinalni i poljski putevi bili su od interesa općina tako da ih je stanovništvo uređivalo bez prisile.

Temeljem *Izvešća*, školskih spomenica te statističkih pokazatelja, moguće je zaključiti ponešto o različitim segmentima modernizacijskih tekovina u selima kotara Nova Gradiška. Najčešće su sve inovacije u sela kotara dolazile iz trgovišta Nova Gradiška ili pak željeznicom.

Selo Okučani smjestilo se zapadno od Nove Gradiške pored stare graničarske ceste. Prema *Školskoj spomenici Okučana*¹⁴¹², prvotno naselje bilo je nešto južnije, oko manastira Kruškovac, točnije u selu Deanovac, da bi se oko 1820., preseljenjem kaluđera u manastir Pakru, stanovništvo preselilo bliže cesti. Na prostoru od 137 km² općine Okučani 1910. nalazile su se 1 354 kuće, od kojih je 247 bilo od kamena ili opeke, 27 kuća imalo je temelj od kamena ili opeke, a krov od naboja, ilovače ili cigle, jedna je kuća bila cjelokupno

¹⁴⁰⁸ Ibid, Obrtnih zgrada bilo je 148, šest je bilo trgovačkih, 16 prometnih, crkava je bilo 83, bila je 41 učionica te tri vojarnje.

¹⁴⁰⁹ *Izvešća*, Požega, 1907., 140. Uzdržavanje cesta 1907. za novogradiški kotar iznosilo je 35.286 kruna.

¹⁴¹⁰ Koji je do tada bio u građevinskom kotaru Pakrac.

¹⁴¹¹ *Izvešća*, Požega, 1895., 81.

¹⁴¹² HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, *Školska spomenica Okučani*, inv. br. 92. Prvotni naziv naselja bio je „Deanovac“ pa je, nakon preseljenja stanovnika, naselje prozvano „Okučani“, iz čega je kasnije izveden naziv „Okučani“.

sagrađena od ilovače ili naboja, a 1 079 kuća bilo je izgrađeno od drveta. Ukupno 798 kuća imalo je krov većinom od ljepenke, opeke, naboja ili lima dok je njih 548 imalo krov samo od daske, a krov napravljen od trske ili slame imalo je samo osam kuća. Slikovni materijal (**Slika 37.**) u prilogu radu prikazuje tipično mjesto novogradiškoga kraja. Riječ je o razglednici nastaloj oko 1900. u tiskari „Weiss & Draikusa“¹⁴¹³ iz Beča koja prikazuje motive mjesta Okučani. Zanimljivost navedene razglednice jest u činjenici da je tiskana dvojezično i na dvama pismima. Riječ je o njemačkom i hrvatsko-srpskom jeziku te latiničkom i ćirilčkom pismu. Budući da je na prostoru Okučana bilo mnogo pravoslavnog stanovništva, tj. 79% ukupnog stanovništva, jasno je da su mnoge tiskovine rađene na ćirilici. Razglednica prikazuje ključne lokacije i objekte poput centralne ulice gdje se mogu uočiti „nanizane“ kuće, potom poštu, štedionicu, solanu, zgrade općine, pravoslavnu crkvu i gostionicu, tj. hotel Kurjak.

Starije zidane zgrade u mjestu Okučani bile su pravoslavna crkva Sv. Petra i Pavla, župski stan, škola, satnijska pisarna, općinski ured, zgrada za vojničke vježbe i satnijski magazin. Neke starije vojne zgrade bile su ili srušene, pa su na njihovu mjestu sagrađeni novi objekti poput zgrade solane, ili su promijenile funkciju, pa su postale vatrogasno spremište, škola, štedionica¹⁴¹⁴ ili pošta.

Osim radova na cestama i regulaciji potoka, u općini Okučani investiralo se u škole i crkve te u pomoćne objekte. Tako je 1888. Zemaljska vlada darovala bivši kapetanski stan u školske svrhe te je u njega premještena ženska učionica, a stara školska zgrada ustupljena je općini. Tijekom 1894., u bivšu zgradu za vojne vježbe premješten je općinski ured. Solana, koja je bila u Staroj Gradiški, premještena je u Okučane na mjesto bivšega vojnog magazina, gdje je 1895. sagrađen novi objekt.¹⁴¹⁵ Tijekom 1896., preuređen je magazin između solane i općinskog ureda u vatrogasnu spremnicu. Osim navedenih objekata, u Okučanima su postojale i četiri velike gostionice, 20 objekata obrtnika, tri dućana i dvije mesnice. Od

---

¹⁴¹³ Tiskara koja je radila razglednice motivski vezane za različita mjesta Austro-Ugarske Monarhije. Izrađivala je razglednice krajem 19. i početkom 20. stoljeća tehnikom svjetlotiska.

¹⁴¹⁴ Ibid, Otvorena je 1896. na dan sv. Save Zadruga za štednju i pripomoć. Članovi te zadruga mogli su biti samo pravoslavni stanovnici.

¹⁴¹⁵ Ibid, Tijekom 1895. urušen je vojni magazin i na njegovu je mjestu izgrađena solana koja je preseljena iz Stare Gradiške. Radnje je izveo mjesni poduzetnik i trgovac Milan Mamić. Ugovor između općine i države bio je sklopljen na dvadeset godina. Prvih deset godina općina je mogla koristiti zgradu besplatno, a sljedećih deset godina plaćala je iznos od 100 forinti, uz uvjet održavanja zgrade. Također, postojala je obveza organiziranja stanova za činovnike, za što je upotrijebljen bivši općinski ured koji je nekad bio stan kompanijskog liječnika. Godišnji promet solane iznosio je 17 000 metričkih centi soli koja se dobavljala iz Erdelja.

investicija vezanih uz regulacije potoka, u okučanskoj općini mogu se istaknuti regulacije¹⁴¹⁶ vezane uz potok Sloboštinu koji je bio reguliran od ušća do sela Vrbovljana.¹⁴¹⁷

Od 1900., uvedeni su plaćeni čuvari potoka i savskih nasipa. Čuvar potoka Sloboštime dobivao je za nadgledanje 432 krune godišnje.¹⁴¹⁸ Potok Sloboštime prvi je put premošten 1885., da bi željezni most bio izgrađen tek 1905.¹⁴¹⁹ u Okučanima na cesti Banova Jaruga – Brod.

Izrađene su jedna poljska željeznica¹⁴²⁰ i pobočna željeznica¹⁴²¹, koja je išla od glavne željeznice do Sloboštime, a služila je vožnji šljunka prilikom gradnje željezničke pruge Novska – Pakrac – Dugo Selo. Građene su 1913. i industrijske željeznice parne pilane Ivana Turkovića, kao i tvrtke „Neuschloss d.d.“, od šume Prašnik do Okučana¹⁴²². Tijekom 1902., prema *Školskoj spomenici*¹⁴²³, započelo je skupljanje milodara za katoličku kapelicu koja je građena 1904./1905., a dovršena prije 1910.

Osim građevinskih i infrastrukturnih radova, koji su djelomično pokazivali modernizaciju i poboljšanje životnih uvjeta, za razvoj općine Okučani bila je od velike važnosti i željezničko-veterinarska stanica¹⁴²⁴ za transport i izvoz stoke i jaja. Osim stoke, iz Okučana su se izvozile šljive, pšenica te sijeno u balama¹⁴²⁵. Željeznicom je u Okučane došao i prvi automobil 1903., na proputovanju od Pariza do Bosne. Vlakom iz Zagreba zajedno je došlo osam automobila, 20 muškaraca te četiri gospođe. Iskranci su se na kolodvoru Okučani otkud su krenuli za Staru Gradišku pa dalje prema Banja Luci. Taj događaj bio je toliko zanimljiv da je okupio i požeške dužnosnike budući da je bila riječ o prvoj pojavi automobila na području županije. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*, duž ceste Okučani – Stara Gradiška, okupilo se mnoštvo ljudi kako bi vidjeli „kola budućnosti“¹⁴²⁶. Na fotografiji, koja je u sklopu slikovnog priloga radu, može se vidjeti kako su tijekom 1910. i stanovnici Nove Gradiške koristili automobile u mjestu. (Slika 53.)

¹⁴¹⁶ HR-HDA, UOZV, 79, 17647, 1898. Tehnički izvještaj za potok Sloboštime u općini Okučani učinjen je na teret Krajiške zaklade. Potok Sloboštime bio je korišten za vađenje šljunka.

¹⁴¹⁷ *Izvješća, Požega*, 1900., 79. Vlada je dala svotu od 21.525 kruna. Najčešće su to bile investicije Gradiške imovne općine i Zemaljske vlade.

¹⁴¹⁸ *Izvješća, Požega*, 1900., 80.

¹⁴¹⁹ *Izvješća, Požega*, 1905., 74.

¹⁴²⁰ *Izvješća, Požega*, 1911. Poljska prijenosna željeznica u području općine Okučani u duljini od 3 km.

¹⁴²¹ HR-HDA, UOZV, 79, 17647, 1898. Tijekom 1897. građena je pobočna željeznica do Sloboštime od željezničke stanice Okučani, koja je služila vožnji šljunka namijenjena gradnji željezničke pruge.

¹⁴²² *Izvješća*, 1911., 167.

¹⁴²³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Okučani*, inv. br. 92.

¹⁴²⁴ *Izvješća, Požega*, 1909., 233.

¹⁴²⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Okučani* inv. br. 92, 1900. Sijeno je dopremano u balama i plaćano je na mjestu devet kruna, a iz Okučana je otpremano dalje u balama željeznicom. Raznovrsna stoka i jaja transportirana su željeznicom iz istovarne postaje Okučani.

¹⁴²⁶ Ibid.

Mjesto, koje je tijekom svoje dugogodišnje prošlosti imalo jedan od najdužih kontinuiteta naseljenosti u kotaru, krajem 19. stoljeća doživjelo je stagnaciju i raseljavanje. Prema članku iz *Glasnika županije požeške*¹⁴²⁷, Stara Gradiška je 1897. bila naselje koje je odumiralo. Općina Stara Gradiška 1880.¹⁴²⁸ imala je 2 789 stanovnika, a već 1890. imala je 2 633 stanovnika dok je sama Stara Gradiška imala 66 stanovnika. Prema popisu 1900., općina je imala 2 698 stanovnika, od čega je sama Stara Gradiška imala 68 stanovnika. Na popisu 1910., općina Stara Gradiška imala je 2 886 stanovnika, a od toga je u Staroj Gradiški živjelo 109 stanovnika i 11 vojnika. Općina se sastojala od sljedećih sela: Uskoka, Stare Gradiške, Pivara, Selemoža, Donje Varoši, Gornje Varoši, Velikog Struga te Nove Varoši. Tijekom 1910., nastala su dva nova sela, tj. oko devedeset ljudi živjelo je u šumi Prašnik i u šumi Ljeskovača¹⁴²⁹.

Mnogo je čimbenika utjecalo na demografski pad i gospodarsku stagnaciju Stare Gradiške, a to su čimbenici poput ukinute stanice Prvoga parobrodarskog društva 1892. u Uskocima¹⁴³⁰, gradnje pruge kroz Slavoniju, povlačenja carinskog ureda, ukinuća solane te, naposljetku, povlačenja vojnoga garnizona iz Stare Gradiške. Zbog veće dostupnosti pri pretovaru soli, kao i smanjenju cijene prijevoza željeznicom, solana je premještena u Okučane. Prema računici pisca novinskog članka, ta razlika od deset km može se računati kao ušteda od 20 novčića po metričkoj centi. Prema dopisniku iz *Hrvatske*¹⁴³¹, Stara Gradiška još je uvijek, poslije ukinuća Vojne krajine, bila sjedište vojske, parobrodarska stanica, a ondje je svaku nedjelju postojao sajam, kao i velik sv. Miholjski sajam. Ukinućem mnogih ureda i odlaskom vojske, ukinuta je i rezbarska škola koja je bila jedna od rijetkih u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Navodi se kako je tada Stara Gradiška bila kulturni centar uz Savu, a to je, krajem 19. stoljeća, postala Bosanska Gradiška u koju se ulagalo na razne načine dok je Stara Gradiška, zbog lošega političkog vodstva općine, propala. U tom periodu propao je i projekt¹⁴³² Alexandra Gautiera¹⁴³³ koji je želio izgraditi željezničku prugu Okučani – Stara

¹⁴²⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 5, god. VII., (Požega), 6. 2. 1897.

¹⁴²⁸ *Političko i sudbeno razdieljenje*, Zagreb, 1889., 124.

¹⁴²⁹ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910.*, Zagreb, 1914., 250. Nova naselja koja su nastala početkom 20. stoljeća bila su šuma Prašnik s 36 stanovnika i šuma Ljeskovača s 58 stanovnika. Vjerojatno je bila riječ o radnicima u šumskoj industriji. Ukupno je u općini bilo 2 886 ljudi.

¹⁴³⁰ H. HADŽIALAGIĆ, *Gradiška*, Delnice, 1995., 155. Srušena je zgrada gdje je radilo parobrodarsko društvo, a te je ostatke, zajedno s pontonom, odvezao brod Koros u Apatin.

¹⁴³¹ *Hrvatska*, br. 191, (Zagreb), 2. 10. 1895.

¹⁴³² HR-HDA, PRZV, kut. 490, 4118/1894.

¹⁴³³ Francuski inženjer Raoul Pierre Alexandre Gautier inicirao je gradnju konjske tramvajske pruge od Zagreba do Samobora. Zbog nedostatka sredstava, odlučio se za gradnju konjske tramvajske pruge u Zagrebu. Tijekom 1891. dobio je koncesiju, ali zbog nedostatka sredstava prenio je prava Društvu zagrebačkih građana. (<http://tehnicki-muzej.hr/hr/press/120-godina-zagrebackog-elektricnog-tramvaja,146.html>, 10. 8. 2015.).

Gradiška, a koja je trebala biti spojena s Bosanskom Gradiškom i dalje sve do Banja Luke. Gautier je dobio koncesiju od bosanske vlade i tražio je koncesiju od Zemaljske vlade. Naglašavao je važnost te dionice zbog spajanja Kraljevina i Ugarske s Bosnom preko tog zabačenog posavskoga kraja. Međutim, kao i svi Gautierovi projekti, i ovaj je zbog nedostatka financija ostao nerealiziran.

Tijekom 1890., u općini Stara Gradiška bilo je 805 kuća, a od toga ih je samo 406 bilo za stanovanje, dok su ostalo činili objekti za stoku, a bilo je i pet vjerskih objekata, 14 općinskih zgrada, osam zgrada koje su korištene u vojne svrhe, dva objekta privatnih društava te dvije škole. Slikovni prikaz radu prikazuje neke od objekata u Staroj Gradiški. (**Slika 33.**) Na zeleno toniranoj razglednici moguće je zapaziti pet različitih motiva, tj. rimokatoličku crkvu, župni stan, pučku školu, izgled muške i ženske narodne nošnje toga kraja i fotografsku radnju. Riječ je vjerojatno o fotografskoj radnji fotografa Schiera¹⁴³⁴ iz Stare Gradiške koji je ujedno bio i izdavač navedene razglednice. Običaj je bio da fotografi i tiskari izdaju razglednice na kojima se, osim motiva mjesta, vidi i njihova poslovna jedinica jer na taj su način sami sebe reklamirali. Razglednica je dvojezična, tj. tiskani tekst bio je na hrvatsko-srpskom i njemačkom jeziku. Postojanje fotografske radnje u Staroj Gradiški zasigurno je bila velika inovacija budući da su u to doba u većoj Novoj Gradiški postojale samo dvije fotografske radionice.

Iako je novogradiški kotar ulazio u brodski građevinski kotar¹⁴³⁵, moguće je donekle razaznati koji su radovi na regulaciji potoka i rijeke Save rađeni u općini Stara Gradiška. U općini Stara Gradiška bilo je par potoka i kanala. Tako je potok Slobostina prolazio općinom Okučani, ali ulijevao se u Savu kod Struga te je njegova trasa iznosila 20 km, Starogradiški kanal protezao se od Gornje Varoši do Trnave te je u duljinu iznosio 23 km, Mali Strug protezao se od ušća Slobostine do Uskoka nekih 15 km, potok Trnava bio je dug od vrela do ušća u Savu 20 km, a Veliki Strug do kotarske međe iznosio je 13 km¹⁴³⁶. Zbog velikih poplava uza Savu, nadgledanje i čišćenje kanala i potoka te nadzor nad nasipima vršili su se svakodnevno. Tako se iz *Izvjeshća*, kao i iz *Godišnjih izvještaja o potocima i regulacijama*, može ustvrditi na koji je način Zemaljska vlada, točnije Krajiška investicijska zaklada, održavala vode u novogradiškom kotaru. U općini Stara Gradiška iskopan je kanal za isušenje savskih nizina, po prilici u duljini od šest kilometara, pomoću javnih težaka i davanja

¹⁴³⁴ Pronađena je još jedna razglednica istog tiskara s drugačijim motivima, ali na njoj je njegovo ime napisano u obliku „Šier“.

¹⁴³⁵ Na skupštini Požeške županije 1895., pojavila se molba za ustrojavanje posebnoga građevinskoga kotara za Novu Gradišku i Novsku sa sjedištem u Novoj Gradiški, i to zbog učestalih poplava. Projekt se realizirao tek 1908.

¹⁴³⁶ HR-HDA, UOZV, 79, 17647, *Iskaz o potocima 1896. u brodskom kotaru* 126/12, 1897.

investicijske zaklade¹⁴³⁷. Od 1895., u općini Stara Gradiška bio je zaposlen jedan nadglednik¹⁴³⁸ kanala, da bi 1898. bilo zaposleno petoro radnika. Iako je lokalno stanovništvo oko Stare Gradiške pokušavalo raditi na čišćenju, primjerice, Velikog Struga, situacija je bila takva da, u razdobljima velikih poplava 1895. i 1898., stanovništvo nije bilo sposobno samo regulirati potoke niti to platiti pa je tražilo pomoć¹⁴³⁹. Budući da se tijekom 1895. dogodila velika poplava, raspravljalo se i na skupštini Požeške županije o poplavi u Posavini te je 1897. skupštinar Krunoslav Bešlić predložio skupštini da se posavskom stanovništvu područja općine Stara Gradiška, „budući su osiromašili zbog poplave Save te ne uspijevaju niti sjemena kupiti“¹⁴⁴⁰, pomogne tako da im se da predujam za čišćenje Velikog Struga i kanalizaciju Mokra polja.

Na navedeni prijedlog, Zemaljska je vlada potvrdno odgovorila te je doznala tzv. „besplatni zajam“ iz zemaljskih sredstava, u iznosu od 3.000 forinti, za poplavom pogođeno stanovništvo općine Stara Gradiška. „Besplatni“ kredit sastojao se od toga da je stanovništvo imalo prednost u zapošljavanju pri radovima isušivanja Mokra polja i regulacije Velikog Struga kako bi vratilo kredit. Tako je 1897. u općini Stara Gradiška došlo do radova na nekim kanalima¹⁴⁴¹ pa su tako čišćeni Veliki Strug i starogradiški kanal¹⁴⁴². Tijekom 1900. bilo je predloženo da bi se nasip, koji bi se gradio za sušenje Mokra polja, mogao povisiti kako bi mogao braniti i od Save tijekom poplava¹⁴⁴³, ali taj predmet riješen je time da su stanovnici Okučana i drugih mjesta trebali dijelom podmiriti trošak, a drugi dio išao bi na trošak Krajiške investicijske zaklade (**Slika 43.**). U slikovnom prilogu radu vidi se mapa sanacije vodnih tokova u brodskom građevinskom kotaru iz 1899. Riječ je o prikazanim radovima na kanalu kod potoka Šumetlice, nasipima od Orubice do Davora te o nekim radovima u brodskom kotaru. Rijeka Veliki Strug bila je granična rijeka između dvaju kotara pa se time, u administrativnom smislu, stvarao problem zato što su radove oko čišćenja¹⁴⁴⁴ morala

---

¹⁴³⁷ *Izvjestica*, Požega, 1890., 65. Trošak od 14.316 forinti.

¹⁴³⁸ *Izvjestica*, Požega, 1895., 55. HR HDA, UOZV 1897., 2211/217 1898. Nadgledanja i uzdržavanje starogradiškoga kanala vršio je jedan radnik, a njegova je plaća iznosila 350 forinti.

¹⁴³⁹ *Izvjestica*, Požega, 1898., 98.

¹⁴⁴⁰ Ibid.

¹⁴⁴¹ HR-HDA, UOZV, 79, *Vodogradnje 1897.*, 17.647/1898. Čišćenje Velikog Struga od klada i panjeva od ušća do trinaestog km toka rijeke.. Trošak za pregradnje iznosio je 4.000 forinti, a za radnju 9.000 forinti.

¹⁴⁴² HR-HDA, UOZV, 79, 126/12 97., 23. 1. 1897. Trošak uređenja Starogradiškoga kanala od 23 m plaćala je Gradiška upravna općina.

¹⁴⁴³ *Izvjestica*, Požega, 1900., 36. Budući da dotadašnji nasipi nisu bili dostatni, vijećnik Požeške županije Mato Jelišević dao je prijedlog skupštini glede Mokra polja. Situacija je riješena tako da su žitelji Okučana i drugih mjesta dijelom podmirili trošak dok je drugi dio troškova platila Investicijska krajiška zaklada.

¹⁴⁴⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 8060 1899./10.3. Iz Velikog Struga trebali su biti izvađeni dijelovi drveća. HR-HDA, UOZV, 79, 4523/925 12. travnja 1899. Radovi su izvođeni pod nadzorom županije u području upravnih kotara broskog, novskog i novogradiškog. Čišćenje Velikog Struga bilo je u duljini od 20 km, a trošak je iznosio 11.567 forinti.

koordinirati dva građevinska kotara. Nadzor i održavanje kanala Stara Gradiška financirale su zainteresirane općine¹⁴⁴⁵. Tijekom 1900. godine, izvedeni su gradnja obrambenog nasipa kod Stare Gradiške oko Poljica i Uskoka do Ljeskovače¹⁴⁴⁶ te kanal u šumskom srezu Visoka greda, dugačak 836 m. Početak gradnje nasipa od Uskoka do Donje Varoši započeo je 1902.¹⁴⁴⁷, ali tek je 1903. došlo do značajnijih radnji u gradnji obrambena kanala od Uskoka do Donje Varoši¹⁴⁴⁸.

Tijekom 1902. provedena je regulacija Velikog Struga kod Stare Gradiške¹⁴⁴⁹, a u 1903. izvedene su manje radnje kod kanala Stara Gradiška. Tijekom 1904. nije bilo radova¹⁴⁵⁰, već su komisije izašle na teren kako bi utvrdile kakvo je vodno stanje u cijelom kotaru. Prema Zapisniku¹⁴⁵¹, sastavljenom u svrhu utvrđivanja šteta u novogradiškom kotaru, koje su nastale zbog ljetne poplave rijeke Save na tzv. ljetnim nasipima, zaključeno je da su valovi rijeke uslijed poplave prodrli do sela Uskoci i Gornja Varoš te izvan sela kod Lješkovache.¹⁴⁵² Novosagrađeni nasipi nisu adekvatno štitili mjesto te je općina Stara Gradiška morala financirati rupe u nasipima odmah po njihovu nastanku jer se jedino tako moglo efikasno štiti mjesto.

Jedina cesta¹⁴⁵³ u toj općini građena je tijekom 1909. na relaciji Nova Gradiška – Prvča – Visoka Greda u duljini od 9,6 km. Nešto veći i značajniji projekt u Staroj Gradiški planski je započeo 1913. da bi, zbog Prvoga svjetskog rata, most preko rijeke Save bio realiziran tek 1922. godine. Iako je želja za mostom postojala oduvijek, tek je 1913. donesena odluka o poziciji mosta, kao i o angažmanu svih interesenata za gradnju mosta. Most se zbog lokacije trebao graditi ispod utvrde Stara Gradiška, točnije između utvrde i sela Donji Varoš, budući da je zbog vodnih prilika to bilo jedino prihvatljivo mjesto. Iz elaborata se saznaje da je širina korita Save za najvećih poplava bila oko 220 – 240 metara te da se s lijeve i desne strane obale prostiru poplavljena područja. Budući da je najveći protok vode, tj. protok vode kod Donjeg Varoša za najvišeg vodostaja, kod utvrde iznosio 2 300 m³, zaključeno je da je

---

¹⁴⁴⁵ Ibid, *Iskaz 1898./ 31. 3. 1899.* Nadzor i uzdržavanje kanala Stara Gradiška obavljale su zainteresirane općine, a ukupan iznos bio je 52.455 forinti. *Izvjestća*, Požega, 1889., 78. U šumi Prašnik izveden je odvodni kanal, što je učinila općina Stara Gradiška. Gradiška imovna općina podmirila je trošak od 560 forinti.

¹⁴⁴⁶ HR-HDA, UOZV, 79, 2156/251, 1901. Obrambeni nasipi u općini Stara Gradiška protezali su se od Uskoka prema Ljeskovači. Za tehničke predradnje trošak je bio 160 kruna dok je sam rad iznosio 10.000 kruna. Zajedno s troškom oko nasipa Poljica, ukupan trošak za Staru Gradišku bio je 17.510 kruna. Navedeni trošak podmirila je Krajiška investicijska zaklada.

¹⁴⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁴⁸ Ibid. Nadzor kod gradnje nasipa Uskoke – Donja Varoš. Trošak je iznosio 1.811 kruna.

¹⁴⁴⁹ Ibid, 95336.

¹⁴⁵⁰ Ibid, Spis 4973, 1905., s datumom 10. 5. 1905., govori o tome kako tijekom 1904. nikakvi građevinski radovi nisu izvedeni u građevinskom kotaru brodskom. Postoje samo troškovi 1904. za nadzor potoka i kanala.

¹⁴⁵¹ HR-HDA, UOZV, 79, 10 – 17, 7935, 3637, 1904.

¹⁴⁵² Ibid, Prodori su bili od 1,5 do dva metra dužine, a izvan sela, kod Lješkovache, prodor vode bio je jedan metar.

¹⁴⁵³ *Izvjestća*, Požega, 1909., 202 – 205. Trošak je iznosio 140.000 kruna.

optimalna pozicija za gradnju mosta južnije od utvrde Stara Gradiška, a prije sela Donji Varoš. Bitan element očitovanja bio je predelaborat iz kojeg se uočava da je cjelokupno povjerenstvo za dogovor oko generalnog elaborata bilo složeno te da su sve strane bile suglasne.¹⁴⁵⁴ Pitanja financiranja¹⁴⁵⁵ projekta te drugi detalji nisu bili raspravljani te su se o njima sve strane trebale naknadno suglasiti. Sastavni dio elaborata čini i nacrtana pozicija mosta. **(Slika 44.)**. Slikovni prikaz radu prikazuje katastarsku kartu s potencijalnim položajnim pozicijama mosta. Karta je rađena u mjerilu 1:2880 te je načinjena u Bosanskoj Gradiški tijekom svibnja 1913. Cjelokupni projekt gradnje mosta zaustavljen je zbog Prvoga svjetskog rata te je most preko rijeke Save kod Stare Gradiške izgrađen tek 1922. godine.

U ostalim posavskim selima novogradiškoga kotara, većina građevinskih radova u razdoblju 1886. – 1914. vezana je uz regulaciju rijeke Save. Modernizacija je za stanovništvo Posavine značila smanjenje poplava i normalan život. Koliko su poplave negativno utjecale na svakodnevni život, može se vidjeti i u konstantnom privremenom preseljenju stanovništva, kao i u činjenici da su, zbog zagađene vode, ljudi i stoka često pobolijevali. Malarija je bila učestala pojava. Reguliranje rijeke Save i potoka Rešetarice te iskapanje bunara koji bi zamijenili korištenje rijeke Save za piće bili su presudni preduvjeti za poboljšanje životnih uvjeta. Sela Orubica¹⁴⁵⁶ i Svinjar, tj. Davor¹⁴⁵⁷, bila su izrazito plavljena te se od 1892. može, prema pisanju Školske spomenice, pratiti kako je bio dopreman kamen iz Bosne¹⁴⁵⁸ sa svrhom izgradnje nasipa. Poneki dopisnici *Posavske Hrvatske* i *Hrvatske* pisali su o poplavama u Posavini, kao i o regulacijama rijeke Save i potoka tog područja. Tako je od 1894. moguće pratiti članke u *Posavskoj Hrvatskoj* o posavskim poplavama u okolici Orubice i Svinjara. Većinu tih članaka napisao je Milan Kerdić u vrijeme privremenih posjeta Svinjaru, a kasnije i prilikom povratka u svoje rodno mjesto kad je bio dopisnik *Hrvatske*. Prema tekstu članka, na savskoj obali od Orubice do Svinjara bilo je potrebno izgraditi nasip, kao što je trebalo sanirati Crnac polje tako da se na dionici od Svinjara duž Crnac polja do Štivice izgradi nasip.

---

¹⁴⁵⁴ HR-HDA, UOZV, 79, XV. – 3, 29309, 1913. Izaslanstvo za pregledavanje lokacije mosta sastojalo se od izaslanika ministarstva za poljoprivredu, izaslanika Zemaljske vlade, zastupnika IV. i VI. odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade, tehničkih zastupnika okružne oblasti u Banja Luci, kotarskih predstojnika Bosanske Gradiške, zastupnika gradskih općina Stara Gradiška i Bosanska Gradiška, zastupnika Dunavskoga parobrodskog društva u Beču te zastupnika nadzorništva vojske u Sarajevu.

¹⁴⁵⁵ *Glasnik županije požeške*, br. 5, god. VII, (Požega), 6. 2. 1897. Dotad se prijevozom preko rijeke Save s obje strane ubiralo 4.600 forinti, a trošak za drveni most, prema proračunu pisca članaka, trebao je iznositi 190.000 forinti.

¹⁴⁵⁶ Orubica je bila dio općine Rešetari do 1909. kada se odvojila u samostanu općinu.

¹⁴⁵⁷ Svinjar, tj. Davor, bio je samostalna općina. U ovom tekstu naziv „Svinjar“ koristi se do 1895. a poslije 1895. koristi se naziv „Davor“.

¹⁴⁵⁸ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, *Školska spomenica Orubica*, inv. br. 94. Sava je često odnosila dijelove obale oko orubičkoga groblja te je selo Orubica stalno bilo izloženo poplavi. Često bi se navozio kamen s planine Motajnice u Bosni te bi se na taj način pokušala podići obala.

Prema autoru članka, ta dva projekta¹⁴⁵⁹ trebala je izvesti Krajiška investicijska zaklada budući da nijedan sličan projekt nije bio rađen od područja Jasenovca do Kobaša dok su u drugim dijelovima bivšega krajiškog područja slična područja sanirana.

Regulacija rijeke Save ponovo je započela poslije 1895. te se projekt izgradnje nasipa odvijao na godišnjoj razini¹⁴⁶⁰. Prvotno su taj postupak nadgledale Požeška županija i Zemaljska vlada, da bi od 1899. bio pod nadzorom broetskoga građevinskoga kotara. Tijekom 1897., namjeru da se napravi cesta Orubica – Davor zamijenila je ideja da se sagradi cesta Zapolje – Davor. U članku¹⁴⁶¹, što ga je napisao tijekom 1897., Milan Kerdić opisao je neprohodnost puteva do Davora budući da je tijekom svog puta zastao u blatu na putu kroz Crnac polje, a po povratku iz Davora u smjeru Orubice također je zapeo u blatu. U članku zbog toga proziva kotarskog predstojnika Trnskog i napominje kako je put do Davora moguć samo čamcima. Tijekom 1898. obrambeni nasip kod Davora povezan je s gradnjom ceste Orubica – Davor¹⁴⁶² te je na godišnjoj razini iznosio oko 3.700 kruna¹⁴⁶³. Zanimljiv je podatak da je Zemaljska vlada¹⁴⁶⁴ stanovništvu koje je stradalo od poplava 1898. ponudila pomoć u vidu brašna ili naknade za rad¹⁴⁶⁵ ako im ne može tko drugi pomoći, primjerice, rodbina i prijatelji. Radom na gradnji ceste od Orubice do Davora omogućeno je lokalnom stanovništvu da privredi 27.000 forinti. Osim ceste Orubica – Davor, trebao se izgraditi nasip¹⁴⁶⁶ prema Komarnici, Štivici i Starom Petrovu Selu.

Stanovništvo Orubice¹⁴⁶⁷ zbog stalnih poplava moralo je samostalno podizati nasipe budući da nasipi, koje su financirale Zemaljska vlada i Krajiška investicijska zaklada, nisu bili dostatni za obranu od poplava. Prema Zapisniku sastavljenom u Novoj Gradiški tijekom uviđaja šteta u novogradiškom kotaru, zbog ljetne poplave rijeke Save na tzv. ljetnim

---

¹⁴⁵⁹ Ukupni procijenjen iznos trebao je biti 15.000 forinti, ali bio je mnogo viši.

¹⁴⁶⁰ HR-HDA, UOZV, 79, 126/12 97., *Brodski građevinski kotar 1896*. Trošak za nasip u Orubici iznosio je 31,63 forinte, a s radovima se nastavilo 1897. HR-HDA, UOZV, 79, 22324 3980/737 ex 1900. Cestogradnja Orubica – Davor i održavanje obrambena nasipa iznosili su 51.215,16 kruna. HR-HDA UOZV, 88040/1902., 14513/2536, 1902. *Nadopuna evidencije vodogradjevina za 1899*. Obrambeni nasip kod boka Orubice i oko sela Davor iznosio je 16.286 kruna.

HR-HDA, UOZV, 79, 2156/251, 1901. Pregled troškova za uzdržavanje rijeka, potoka, nasipa itd. broetskoga građevinskoga kotara 1900. za obrambeni nasip Davor stajala je Krajišku investicijsku zakladu 3.800 kruna. Trošak gradnje kanala ispod Davora iznosio je 4.360 kruna, što je također plaćala Krajiška investicijska zaklada.

¹⁴⁶¹ *Posavska Hrvatska*, br. 39, god. III, (Brod na Savi), 25. 9. 1897.

¹⁴⁶² HR-HDA, UOZV, 79, 4717/535 1899. Obrambeni nasip kod Davora s gradnjom ceste Orubica – Davor iznosio je 3.734,63 forinti. Do 15. 11. 1898. radovi su rađeni pod upravom Požeške županije, a od 16. 11. pod upravom Broetskoga građevinskoga kotara.

¹⁴⁶³ Ukupan iznos predodređen za tu cestu bio je 27.000 forinti. Naveden novac trebao je biti doznačen osobama iz općine Nova Kapela koje je zahvatila glad tako što bi oni radili na toj cesti za nadnicu od 15 novčića.

¹⁴⁶⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 6, god. VIII, (Požega), 5. 2. 1898.

¹⁴⁶⁵ Ibid. Zanimljiv komentar u novinama govorio je o tome koji je razlog zašto Vlada ne daje novac: jer ljudi novac potroše u gostionici, a ne na kruh.

¹⁴⁶⁶ Riječ je o dodatnim radovima preko Crnac polja koji bi iznosili 15.000 forinti.

nasipima, ustanovljeno je da postoje problemi s održavanjem postojećih nasipa i čepova. Upozorava se da bi se blaži problemi kod ceste Orubica – Davor riješili postavljanjem tzv. „čepa“ te da bi slični problemi s propustima vode kod Boka Orubičkog iznad Davora bili sanirani. Međutim, glavni problem bio je onaj s potokom Rešetaricom. (**Slika 42.**) Na preglednom nacrtu, koji se nalazi u sklopu slikovnog priloga radu, vidi se trasa potoka Rešetarice na kojoj su rađeni radovi. Pregledni nacrt je u mjerilu 1:144 00000 te je izrađen u Požegi 1898. godine.

Prema komisiji, problem s propustima koji su nastali na nasipu potoka Rešetarice bio je povezan sa samoinicijativnom gradnjom stanovništva koje je zbog poplava gradilo male nasipe – kako bi se zaštitilo. Mali nasip, od potoka Rešetarice do križa orubičkog, sagrađen je u duljini od 400 metara. Prijedlog stručnjaka odnosio se na zaštitu nasipa Rešetarice te na uništavanje dvaju samoinicijativno napravljenih nasipa. Prijedlog u cilju poboljšanja stanja ticao se izvođenja nasipa koji je trebao biti viši od postojećih. Tada je eksplicitno rečeno da nije bilo financijskih sredstava¹⁴⁶⁸ za takvo što i da stanovnici moraju naučiti poštovati struku, a ne samostalno graditi nasipe. Seljaci Orubice žalili su se banu glede odluke Vlade od 4. veljače 1904. te su 22. svibnja 1904. potpisali inicijativu u kojoj su tražili:

- 1) Zaustavljanje procesa rušenja malih, samoinicijativno sagrađenih nasipa budući da navedeni nasipi štite od poplava što ih uzrokuje rijeka Sava. Ako bi navedeni nasipi bili srušeni, nastala bi šteta selima Orubica, Davoru i Štivicima jer ta se sela nalaze na nižoj razini od rijeke Save. Ako bi se uklonili mali nasipi, bili bi uništeni usjevi, polja i put.
- 2) Izvođenje javnih radova stanovnicima općina koje su ugrožene djelovanjem potoka Rešetarice. Stanovnici tih općina htjeli su da im se omogući sanacija šteta i rupa na nasipu Rešetarice. Objašnjavali su to činjenicom da se, dok je nasip postojao, rijeka Sava manje razlijevala. Seljaci su težili tome da se postavi još jedan ustav. Objašnjavali su to sporim povlačenjem savske vode koja se zadržava poslije poplava i razlijevanja po poljima jer te su nizine niže od same razine obale Save. Postojali su problemi s ispuštanjem na ustavu Ljupina i na čepu Drežnik, gdje se voda sakupljala te je naplavljivala široko područje od osam tisuća jutara. Zbog toga je bilo potrebno na odvodnom kanalu Drežnik, na kojem se čep i nalazio, postaviti još jednu ustavu. Seljaci su se nadali financijskoj pomoći Krajiške investicijske zaklade. Postojao je

---

¹⁴⁶⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 3637 – 10 – 17, 1904. Nije bilo dosta novca za izvođenje radova.

prijedlog o financiranju sanacije na propustima nasipa Rešetarice iz godišnjih općinskih sredstava.¹⁴⁶⁹ Traženo je da se postavi nasip koji bi bio iste visine kao i nasip kod kote orubičkog boka. Potpisnici su pokrenuli navedenu inicijativu jer je stanovništvo bilo ugroženo rušenjem improviziranih malih nasipa koje je svojedobno samoinicijativno izgradilo.

U tu svrhu novogradiška kotarska oblast odlučila je kako je potrebna rasprava o gradnji nasipa od trnavskog nasipa pa do križa u selu Orubica. Svrha te rasprave bila je ublažiti nezadovoljstvo stanovništva, kao i doprinijeti rješenju problema s ciljem dobivanja dugoročnoga kredita¹⁴⁷⁰. Stanovništvo je trebalo samo financirati propust na lijevoj strani nasipa gdje su bili prodori Rešetarice kod Orubice¹⁴⁷¹, a mimo toga tražilo je kredit¹⁴⁷² koji bi se otplaćivao tijekom perioda od deset godina u svrhu gradnje nasipa od potoka Trnava do orubičkoga križa iznad sela Mačkovac. Stanovništvo Orubice moralo je objašnjavati¹⁴⁷³ zašto je imalo problem oko podizanja nove ustave na ušća kanala Drežnik i zašto je važan mali nasip što su ga seljani sami podigli. Nijedan zahtjev seljaka Orubice nije odobren. Prvi problem nove ustave na kanalu Drežnika riješen je drugačije no što su mještani tražili. Poslano je obrazloženje u kojem se tvrdilo da je postojeće stanje dovoljno, ali da se pogoršalo zbog nemara i nepažnje prilikom rukovanja radnika na postojećoj ustavi. Objašnjeno je da postojeći ustavi nisu bili pravodobno otvoreni pa se zbog toga upozorava kotarska oblast na to da pojača nadzor nad radnicima jer je postojao nemar oko manipulacije ustavima. Tražilo se da u budućnosti odgovorni pažljivije rukuju njima te se tražila potrebna kontrola tih nasipa. Također, traženo je da kotarska oblast ubuduće izda naredbu da se svi ustavi i čepovi pravodobno otvaraju, točnije po povišenju razina rijeke Save.

Druga molba žitelja Orubice bila je vezana uz održavanje malih nasipa između Rešetarice i križa orubičkog umjesto njihova rušenja. Seljaci su dobili objašnjenje da se tome ne može udovoljiti jer ti su nasipi su utjecali na podlijevanje visokog nasipa. Stanovništvo je također bilo odbijeno glede zamolbe oko korištenja novca iz fonda za financiranje šteta na nasipu Rešetarice. Obrazloženje odbijenice išlo je u smjeru imenovanja krivca za nastalu

---

¹⁴⁶⁹ Ibid, Riječ je o godišnjem iznosu od 1.600 kruna.

¹⁴⁷⁰ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 3637, 10 – 17, 44708/1905. U Novoj Gradiški 3. lipnja 1905. novogradiška kotarska oblast odlučila je da može biti rasprava glede podizanja nasipa od trnavskog nasipa pa do križa u Orubici. Nadali su se da će im u tu svrhu biti odobren kredit u iznosu od 70.000 kruna. HR-HDA, UOZV, 79, kut. 3637, 10 – 17 49368, 1905. Trebala je biti određena komisija koja bi odlučivala o zahtjevima seljana Orubice upućenima Vladi.

¹⁴⁷¹ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 3637, 10 – 17, 1904., 49368, 1905.

¹⁴⁷² Ibid, 51239. Stanovništvo je tražilo kredit od 6.500 kruna. Nadali su se da bi se takvo što moglo realizirati iz zemaljskih sredstava putem kredita koji bi oni otplatili kroz period od deset godina. Navedeno nije bilo odobreno.

¹⁴⁷³ HR-HDA, UOZV, 79, kut. 3637, 10 – 17, 1904., 52841, 16. 8. 1904.

situaciju, točnije stanovništvo je posljedice štete moralo samo snositi budući da je ono uzrokovalo štetu. Stanovništvo ostalih sela, pored kojih ide tok potoka Rešetarice, nije trebalo snositi trošak koji su prouzročili stanovnici sela Orubice. Situacija oko nasipa eskalirala je kada je voditelj broetskoga građevinskoga kotara s težacima pokušao ukloniti male nasipe, a seljaci su ga spriječili u tome, što je rezultiralo preporukom kotarske oblasti da se odustane od svega do smirivanja sukoba.¹⁴⁷⁴ Tijekom 1909. i 1912.¹⁴⁷⁵, došlo je do podizanja nasipa u duljini od 8 km¹⁴⁷⁶, potom do izgradnje obrambenog nasipa Mačkovac – Dolina u duljini od 20 km¹⁴⁷⁷ te nastavak rada na nasipu Davor – Živike u duljini od 10 km¹⁴⁷⁸, što je zasigurno poboljšalo teške uvjete života stanovnika.

Selo Davor (**Slika 36.**), točnije središnja crkva sv. Jurja, prikazani su na razglednici koja je u sklopu slikovnog priloga radu. Riječ je o razglednici s dvama motivima koja prikazuje neoromaničku crkvu u Davoru.

Selo Davor krajem 19. stoljeća bilo je u sličnim poteškoćama kao i Orubica, gdje je zbog velikih poplava vladala glad. Modernizacija je u tom kontekstu značila poboljšanje životnih uvjeta kojima bi se takvo što spriječilo. Prema pisanju Milana Kerdića, osnovni problemi stanovnika Davora krajem 19. stoljeća proizlazili su iz poplave, točnije nastajali su kao posljedica neadekvatne regulacije rijeke Save i pomanjkanja nasipa. Tako su zbog poplave nastajali problemi poput: neprohodnih prometnica, što je vodilo izolaciji mjesta¹⁴⁷⁹, uništenih usjeva i zaražene stoke, što je izazivalo glad¹⁴⁸⁰, dugotrajnog zadržavanja stajaćih voda, što je utjecalo na pojavu bolesti, a takve loše životne uvjete pokušali su iskoristiti poneki lokalni političari i poduzetnici.¹⁴⁸¹ Radovi na nasipu bili su dugotrajni zbog bosanskog prigovora na podizanje nasipa. Prema pisanju¹⁴⁸² Milana Kerdića, budući da je bilo riječi o međunarodnom pitanju, i sam ban Héderváry bio je uključen u pitanja gradnje nasipa.

---

¹⁴⁷⁴ HR-HDA, UOZV, 79. Dopis od 24. srpnja 1904., 58736, 9629. Zanimljiv je dopis kotarske oblasti koja govori o potencijalnim nemirima ako kotarska vlast intervenira u male nasipe i nasip te da kotarska vlast do donošenja neke odluke ne želi intervenirati. Kotarska oblast također ističe kako se nadaju stručnom povjerenstvu koje bi ispitalo situaciju te da nije uputno bez toga rušiti nasipe.

¹⁴⁷⁵ *Izviješća*, Požega, 1912., 112. Nasip Živike – Davor građen je u duljini od 500 m.

¹⁴⁷⁶ *Izviješća*, Požega, 1909., 202 – 205. Trošak od 60.000 kruna.

¹⁴⁷⁷ Ibid.

¹⁴⁷⁸ Ibid.

¹⁴⁷⁹ *Posavska Hrvatska*, br. 39, god. VII., (Brod na Savi), 25. 9. 1897.

¹⁴⁸⁰ *Posavska Hrvatska*, br. 9., god. V, (Brod na Savi), 5. 3. 1898. Članak govori o tome kako tri godine zaredom vlada glad u Davoru. Ljudi jedva imaju kupusa za jesti i vladaju stočne bolesti. Ljudi rade na izgradnji ceste, ali zarade dnevno tek jednu krunu.

¹⁴⁸¹ Milan Kerdić u mnogim brojevima *Posavske Hrvatske* i *Hrvatske* piše o djelovanju Milana Reidla, trgovca, gostioničara i poduzetnika, koji je ujedno bio i član općinskog vijeća. Trebao je raditi na nasipu, ali budući da nije vidio korist, odustao je od toga. Također, u mnogo članaka navodi kako je načelnik općine Đuro Gelemanović prevezio bolesne svinje iz Bosne iako je postojala zabrana toga.

¹⁴⁸² *Hrvatska*, br. 257 (Zagreb), 10. 11. 1898.

Tijekom 1899. – 1900., izveden je dio savskog nasipa. Nasip je napravljen tri kilometra niže od sela Davor uza Savu te je služio samo zaštititi od manjih poplava budući da je često najviši vrh nasipa bio jedan metar ispod najviše razine vode¹⁴⁸³. Nasip su morali raditi seljaci kao rabotu, tj. kao besplatna radna snaga. Vlada je dala novac općini, a općina je odlučila da neće isplatiti radnu snagu budući da je bila u financijskim poteškoćama pa je izdala nalog da stanovništvo nasip radi bez naknade, a novac je utrošen na nešto drugo¹⁴⁸⁴. Selo Davor imalo je dodatnih problema glede poplava budući da se nalazi nasuprot ušća Vrbasa. Prilikom visokog vodostaja, seljaci su imali običaj potjerati stoku na planinu Motajicu koja se nalazi na sjeveru Bosne. U takvim trenucima poplave, seljaci su mogli jedino pomoću skele i čamaca prevoziti stvari ili osobe na sigurno. Tradicionalno su u posavskim selima bili korišteni hrastovi čamci, tzv. korablje, ali s vremenom su oni postali preskupi, a ta vrsta čamaca, osim toga, nije mogla prevoziti veći broj ljudi pa je stanovništvo Davora molilo Zemaljsku vladu da im nabavi osam do deset manjih čamaca od meka drveta kako bi se što uspješnije mogli prevoziti ljudi i roba¹⁴⁸⁵.

Sjeverniji krajevi uza željezničku prugu, poput Nove Kapele i Starog Petrova Sela, imali su bolje životne uvjete te su se uspijevali bolje razvijati i modernizirati. Iako navedena sela nastaju u 18. stoljeću, prilikom razvrstavanja seljačkih gazdinstva u selišne jedinice i njihove organizacije pored graničarske ceste, prvotni stariji oblici sela i zaselaka postojali su u raznim oblicima iz razdoblja srednjeg vijeka.

Nova Kapela organizirana¹⁴⁸⁶ je kao dio bivše župe Siče gradnjom crkve i župnog dvora u 18. stoljeću. Osim crkve, tada je izgrađena i škola, kojih je u općini do početka Prvoga svjetskog rata bilo sedam. U općinu Nova Kapela potpadala su sela: Batrina, Bili Brig, Dragovci, Nova Kapela, Stara Kapela, Donji Lipovac, Gornji Lipovac, Srednji Lipovac, Magić Mala, Ratkovića, Seoce i Siče. U razdoblju od 1886. do 1914., svi objekti većinom su bili sagrađeni pa su samo mijenjali dotadašnju namjenu.¹⁴⁸⁷ Djelovanjem župnika Latkovića, trgovca Seitza te gostioničara Rožane i Bendekovića, organizirano je i uređeno novokapelačko groblje te ubrzo i šljivik uz groblje.¹⁴⁸⁸ Tijekom 1887., mjernik Zemaljske vlade došao je u Novu Kapelu da bi katastarski izradio mape Nove Kapele, Batrine i Bilog

---

¹⁴⁸³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond školske spomenice, *Školska spomenica Davor.*, inv. br. 67.

¹⁴⁸⁴ *Hrvatska*, br. 290, (Zagreb), 20. 12. 1898.

¹⁴⁸⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 91701 10 – 17, 1905.

¹⁴⁸⁶ Josip KOLARIĆ, *Dvjesto novokapelačkih proljeća*, Zagreb, 1977.

¹⁴⁸⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Nova Kapela* inv. br. 90. Početkom kolovoza preselio je općinski ured u zgradu nižega školskog odjela, a općinski uredi preuređeni su u školske prostorije 1893.

¹⁴⁸⁸ *Ibid*, 1886.

Briga. Zanimljiv je tadašnji prikaz Nove Kapele i Batrine koji je nacrtala školska učiteljica te je sastavni dio *Školske spomenice* (**Slika 23**). Nacrt prikazuje školski kotar Nova Kapela, točnije riječ je o plošnom prikazu željezničke pruge, pored koje prolazi cesta koja vodi od Batrine kroz Novu Kapelu do Bilog briga. Na nacrtu su ucrtani raznoliki objekti poput škola, crkvi, vegetacije, potoka i groblja.

Tijekom 1889. sagrađena je kapelica sv. Bartola na groblju. Tada je puštena u promet željeznica Osijek – Batrina, što je rezultiralo i otvaranjem restauracije „Kod Kolodvora Ferde Rožane“ budući da je restauracija sagrađena, kao i mnoštvo drugih sličnih objekata, zbog povećana prometa. Osim navedene restauracije, u Novoj Kapeli postojali su i svratište „Svijetu“, trgovina „Seitz“, trgovina „Hartmann“, tvornica cigle, vatrogasno spremište¹⁴⁸⁹ i sl. Zbog propadanja zadruga, bogatiji trgovci i obrtnici kupovali su povoljnije zemlju od seljaka i organizirali velike posjede ili su pak na licitacijama kupovali bivše vojne objekte. Tako je trgovac Seitz kupio stan upravnog časnika, a općina stan satnijskog liječnika. Početkom devedesetih godina započela je isplata za oduzeta zemljišta koja su korištena prilikom gradnje željezničke pruge. U Novoj Kapeli devedesetih godina počela su se osnivati društva poput Dobrovoljnoga vatrogasnog društva¹⁴⁹⁰, Pjevačko tamburaškog društva „Lovor“¹⁴⁹¹ i Hrvatske čitaonice¹⁴⁹². Postajale su zatim Gospodarska podružnica¹⁴⁹³, posebno povjerenstvo za otkup svilenih čahura¹⁴⁹⁴, podružnica Novogradiške štedionice i slične organizacije te filijale koje su utjecale na razvoj mjesta. Posebice je za mjesto bilo važno otvorenje željezničke pruge Osijek – Batrina te je prilikom tog događaja mjesto posjetio ban Khuen Héderváry.¹⁴⁹⁵ Od 1899., uveden je u Novu Kapelu tjedni sajam koji se odvijao svakog petka, a što je utjecalo na povećanu trgovinu toga kraja. Osim po uzgoju svilaca, koje su žene većinom uzgajale u proljeće, kraj je bio poznat po velikim količinama voćaka i raznolikim poljoprivrednim kulturama te po uzgoju pčela. Pogotovo su dobro prodavane kruške

---

¹⁴⁸⁹ Ibid, Tijekom 1894. sagrađeno je spremište za vatrogasce.

¹⁴⁹⁰ Ibid, Tijekom 1890. osnovano je DVD Nova Kapela.

¹⁴⁹¹ Ibid, 1897.

¹⁴⁹² Ibid, 1896.

¹⁴⁹³ Ibid, Tijekom 1892. Ladislav Seitz htio je osnovati Gospodarsku podružnicu Nova Kapela pa je za predsjednika predložio Skendera Seitzu. Navedenu podružnicu potvrdila je 23. travnja 1892. Zemaljska vlada. Podružnica je imala 222 člana. Općinsko zastupstvo odobrilo je gospodarskoj podružnici zemlju od pola jutra kako bi se formirala društvena loza. Imovna općina Nova Gradiška podružnici je isplatila 100 forinti potpore.

¹⁴⁹⁴ Ibid, U svrhu pravedne prodaje svilenih čahura, osnovano je u Novoj Kapeli povjerenstvo s nadzornikom Leopoldom Ježevićem.

¹⁴⁹⁵ Ibid, 2. prosinca 1894.

bosanskim trgovcima, kao i šljive bistrice u Ugarsku¹⁴⁹⁶. Osim toga, dobro se izvozilo i sijeno, pogotovo u Ugarsku.

Krajem 1897. i u 1898. nastala je velika glad u općini Nova Kapela¹⁴⁹⁷. Sakupljao se novac za siromašne, kao što se i novcem kupovala hrana. Seljaci su se mogli zaposliti na izgradnji ceste Zapolje – Davor, što je također bio vid pomoći gladnima budući da su dnevno mogli zaraditi do jedne krune.

U građevinskom sektoru u općini Nova Kapela radilo se većinom na regulaciji potoka, gradnji cesta te škola. Budući da država nije ulagala velik novac u regulaciju potoka ili gradnju cesta ako to zaista nije bilo potrebno, stanovništvo se moralo samo organizirati. Vicinalni i poljski putevi bili su uređeni jer su općine uviđale korist od održavanja puteva. Krajiška imovna zaklada regulirala je potok Rinovnicu¹⁴⁹⁸ i Kovačevac od Donjeg Lipovca do Pričca. Tijekom 1897.¹⁴⁹⁹, lokalno stanovništvo čistilo je i potoke Čaplja kod Donjeg Lipovca i Maglaj kod Magić Male te Rinovnicu.

U periodu 1900. – 1902., dovršeni su i kanali u općini Nova Kapela poput: Slobodnice¹⁵⁰⁰ Dragovičice, Luke i Kamenice¹⁵⁰¹. Krajiška imovna zaklada uređivala je i ceste, poput ceste Batrina – Retkovica¹⁵⁰² i ceste Srednji Lipovac – Nova Kapela¹⁵⁰³. Osim cesta, rađeni su i propusti na željeznici Batrina – Pleternica budući da se skupljala voda i uništava livade.

Sela Štivica i Komarnica činila su zasebnu općinu Štivica dok su sela sjevernije uz prugu potpadala pod općinu Staro Petrovo Selo. Sela Štivica i Komarnica 1898. formirala su novu općinu koju je podupro kotarski predstojnik Trnski. Ekonomski je ta općina teško uspijevala samostalno funkcionirati, pogotovo zbog učestalih poplava. Prema pisanju *Hrvatske*¹⁵⁰⁴, posjede na području Štivice kupovala je banka Slavija, baš kao što je veliko ulaganje na tom području bilo u sektoru stočarstva. Početkom 20. stoljeća, njemački konzorcij

---

¹⁴⁹⁶ Ibid, Šljive bistrice otkupljivane su za izvoz u Budimpeštu te su ih trgovci plaćali oko 35 novčića/kg (7 filira/kg) dok su kola šljiva iznosila 20 forinti, tj. 40 kruna.

¹⁴⁹⁷ *Hrvatska*, br. 16. (Zagreb), 17. 1. 1898., br. 24, (Zagreb), 27. 1. 1898.

¹⁴⁹⁸ *Izvješća*, Požega, 1890., 67. Uređenje i čišćenje potoka Rinovice kod Nove Kapele i Batrine iznosilo je 1.283 forinti. Regulacija potoka Rinovice nastavila se i u 1891., također novcem Krajiške investicijske zaklade.

¹⁴⁹⁹ *Izvješća*, Požega, 1897., 76.

¹⁵⁰⁰ *Izvješća*, Požega, 1901., 89. U općini Nova Kapela bio je uređen kanal u duljini od 5 km na trošak Krajiške investicijske zaklade.

¹⁵⁰¹ Rađeni tijekom 1902.

¹⁵⁰² *Izvješća*, Požega, 1890., 67. Trošak uređenja ceste iznosio je za Krajišku investicijsku zakladu 11.296 forinti, a izvoz kamena na tu cestu financirala je općina Nova Kapela u iznosu od 3.258 forinti.

¹⁵⁰³ *Izvješća*, Požega, 1903. Iz zemaljskih sredstava za nabavu šljunka za cestu potrošeno je 600 kruna.

¹⁵⁰⁴ *Hrvatska*, br. 91, (Zagreb), 21. 4. 1899.

iz Berlina započeo je gradnju velikih štala za tovljenje goveda na području Štivice, što je bio početak ulaganja u buduću mesnu industriju.

Općina Staro Petrovo Selo obuhvaćala je sela Crnogovci Gornji i Crnogovci Donji, Godinjak, Laze, Oštri Vrh, Staro Petrovo Selo, Tisovac i Vrbovu. Fotorazglednica (**Slika 38.**), koja je slikovni prilog radu, prikazuje izgled glavne ulice koja prolazi kroz Staro Petrovo Selo. Zemljana cesta s lijeve i desne strane zatvorena je kanalima koji su nadsvođeni prijelazima do kuća. Na fotorazglednici uočava se da je riječ o tipu „ušorena“ sela, točnije kuće su nanizane te ih odvajaju dvorište i drvena ograda. Glavna fronta kuća okrenuta je prema ulici. Pored svake kuće bočno se prostire dvorište koje drvena niska ograda odvaja od ulice. Pored ulice prostiru se nasadi drveća. Budući da je fotografiranje bilo novost, često se na prvim fotografijama manjih mjesta može uočiti okupljeno mnoštvo stanovništva. Takvo što se može vidjeti i na ovoj fotorazglednici Starog Petrova Sela.

Staro Petrovo Selo, kao i sva veća sela Gradiške pukovnije, baštinilo je osnovnu jezgru iz 18. stoljeća kada je i formirano, većinom uz graničarsku cestu. Budući da je selo 1764. postalo sjedištem satnije, sagrađeni su ubrzo i svi važniji objekti poput crkve sv. Antuna¹⁵⁰⁵ i škole¹⁵⁰⁶ te su potom u 19. stoljeću građeni i drugi objekti oko četverokutnog trga, kao što su općina, druga škola, župski stan te pravoslavna crkva sv. Luke. Staro Petrovo Selo nije imalo ulica, već se prostiralo u duljini pored glavne graničarske ceste. Izgledom, Staro Petrovo Selo nije se razlikovalo od sela uz graničarsku cestu, točnije uz cestu su se prostirali drvored i jednokatnice koje su bile međusobno povezane drvenim ogradama. Od glavne ceste do svake kuće vodili su putići, točnije bili su to improvizirani odvodni kanali nadsvođeni daskama ili sličnim građevinskim materijalom. Život u tim selima nije više bio isti kao u Vojnoj krajini. Mnogo korisnih načina preživljavanja, poput starih tradicijskih znanja ili oblika života u zadrugama, nestajali su, a stanovništvo se krajem 19. stoljeća još uvijek nije stiglo prilagoditi drugačijim uvjetima te su ih u tome sprječavali i nerodica¹⁵⁰⁷ te siromaštvo. Seljačke zadruge, koje su prije imale svaka svoju šumu, sada su ostale bez njih jer su se raspale te su prodavale šume. Pogotovo je bio pogođen kraj oko Laza i Crnogovaca, tradicionalno vezan uz obradu crne johe koja se koristila pri proizvodnji opanaka. Točnije, smola je korištena za boju pri obradi opanaka te je stanovništvo zarađivalo na tradicionalna

¹⁵⁰⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školskih spomenica, *Školska spomenica Staro Petrovo Selo.*, inv. br. 106. Crkva sv. Antuna sagrađena je 1779.

¹⁵⁰⁶ Ibid. Školska zgrada sagrađena je 1818.

¹⁵⁰⁷ Ibid, Do 1870. postojali su u selima hambari koji su bili preventivno punjeni pšenicom. Tijekom rodni godina, punjeni su zbog potencijalnih epidemija kuge ili gladi. Ukidanjem hambara, seljaštvo je u periodama gladi i nerodice moralo plaćati pšenicu po višim cijenama.

način sve dok se nisu pojavili novi načini proizvodnje obuće. Druga tradicionalna grana privrede bio je uzgoj dudova svilca koje je stanovništvo prestalo uzgajati jer je otkupna cijena čahura bila preniska.

U razdoblju od 1886. do 1914., u Starom Petrovu Selu nije bilo mnogo građevinskih radova, osim gradnje mosta¹⁵⁰⁸ preko potoka Pukotine uz pravoslavnu crkvu te popravka župnog stana i crkve.¹⁵⁰⁹ Seljaštvo se većinom bavilo ratarstvom i stočarstvom. U Staro Petrovo Selo oko 1907. doselilo se nešto Poljaka i Čeha koji su se bavili proizvodnjom repe. Sadnju repe poticala je tvornica¹⁵¹⁰ iz Usore koja je proizvode i otkupljivala. U selu je postojala gostionica „Graničaru“ te trgovina Mihaela Matakovića.

Sela oko Nove Gradiške – u općinama Nova Gradiška vanjska, Rešetari, Cernik ili Mašić – bila su gotovo povezana s Novom Gradiškom te se jasno zapažao utjecaj većeg mjesta u tim selima. Svi noviteti, bili oni tehnološke, komercijalne ili idejne prirode, lakše su dopirali do sela s kojima je Nova Gradiška gotovo pa graničila. U tehnološkom i infrastrukturnom pogledu, na ta su sela najviše utjecali pojava željeznice, novih malih tvornica koje su postojale u okolici Cernika, zatim krčenje šuma i poplave potoka Šumetlica te potoka Rešetarice.

Cernik, kao drugo po veličini trgovište u novogradiškom kotaru, kontinuitet toponima ima od 13. stoljeća te su otad pa do 1688. sela u njegovoj široj okolici bila više-manje kontinuirano naseljena. Izuzetak je činilo razdoblje kada je došlo do iseljavanja stanovništva zbog paljenja Cernika i povlačenja islamizirana stanovništva. U 18. stoljeću vlastelinstvo Cernik, imalo je jedno trgovište i 12 sela te je bilo procijenjeno na 24.450 forinti, u sklopu kojeg je bilo 98,5 selišta. Prvi vlasnik zapadnog dijela vlastelinstva Cernik i trgovišta Cernik bio je Maksimilijan Petraš. Istočni dio vlastelinstva bio je u vlasništvu Carske komore, ali otkupio ga je Josip Petraš 1727. godine. Već 1753. vlastelinstvo je promijenilo vlasnika te ga je otkupio Marko Marković. Otad je vlastelinstvo promijenilo mnogo vlasnika, da bi od 1864. svi vlasnici koristili vlastelinstvo¹⁵¹¹ kao polazišnu točku za sječu šuma i iskorištavanje sirovina – poput drva, ugljena i nafte – koje su pronašli u okolici vlastelinstva. Ponovnim grupiranjem¹⁵¹² vlastelinskog zemljišta, stanovništvo Cernika napokon je dobilo jedan dio svojih zemljišta natrag pa je tako vlastelinstvo 1884. moralo stanovnicima Cernika dati 270 jutara šuma i 380 jutara pašnjaka. Zadnjom promjenom vlasništva prije Prvoga svjetskog rata

¹⁵⁰⁸ Ibid, Izgrađen je 1886., a kamen je bio iz vrbovačkog brda.

¹⁵⁰⁹ *Izvješća*, Požega, 1913., 114.

¹⁵¹⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Staro Petrovo Selo*. Sjeme je dala tvornica u Usori koja je proizvod i otkupljivala. Proizvedeno je 15 vagona repe. Uzgojem su se bavili češki doseljenici.

¹⁵¹¹ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 259.

¹⁵¹² Ibid, 260.

1897., vlastelinstvom su zagospodarili suvlasnici Sticker i Tscharnner, na čijem je posjedu nastalo nekoliko malih tvornica, što je zasigurno utjecalo na promjene u Cerniku i okolici.

Svi važniji objekti u Cerniku, poput dvorca, zgrade samostana, crkve sv. Petra i sl., nastali su do druge polovice 18. stoljeća. Većina zidanih objekata po selima vlastelinstva Cernik bile su crkve i škole. Pripojenjem cerničkog vlastelinstva novogradiškom kotaru, općina Cernik sastojala se od sela Baćin Dol, Bukovica, Baničevac, „Bijeli Brieg“¹⁵¹³, Opršinc, Sinlije, Cernik, Klačinac¹⁵¹⁴, Mala, Drežnik, Giletinci, Golobrdac, Opatovac, Podvrško, Šagovina i Šumetlica. U Cerniku su bili smješteni općinski ured, župa rimokatoličke vjeroispovijesti, samostan franjevac, izraelski rabinat, pučka učiona, poštarska postaja te oružnička postaja. Fotorazglednica Baćin Dola u prilogu radu prikazuje crkvu sv. Marije Magdalene, školsku zgradu i jednu gostionicu. **(Slika 35.)**

U općini Cernik¹⁵¹⁵ 1880. postojale su 733 kuće, a u samom Cerniku bila je 261 kuća. Prema *Popisu žiteljstva iz 1910.*¹⁵¹⁶, u općini Cernik bilo je 1 296 kuća za stanovanje, od kojih je 20% bilo od kamena ili opeke, 12,65% imalo je temelj od kamena ili opeke, a gornji dio od ćerpiča ili ilovače, nijedna kuća nije bila posve sagrađena od ćerpiča, a 67,05% kuća bilo je od drveta. Krov je u 79,47% kuća bio od opeke ili ljepenke, 18,05% kuća imalo je krov od daske, a 2,46% kuća imalo je krov od trske ili slame. Navedeni podaci govore o tome kako je većinom prevladavao tradicijski način gradnje kuća od drveta budući da je riječ o kraju bogatom drvnom građom. Zbog čestih požara, ali i zbog dostupnosti cigle iz dviju ciglana (ciglana Vjekoslava Lammera djelovala je sredinom 19. stoljeća, a ciglana u vlasništvu vlastelinstva Cernik djelovala je od 1897.), stanovništvo je tradicijski način izrade krova od šindre zamjenjivao postojanijim krovom od cigle.

Tijekom perioda od 1895. do 1909., u cerničkoj općini sagrađena je škola u Baćin Dolu. U Cerniku je 1900. sagrađena nova zgrada škole s četirima razredima, kao što je i adaptirana stara škola za učiteljske stanove. Tijekom 1906. sagrađena su škola s dvama razredima i stan za učitelja u Podvrškom¹⁵¹⁷, a 1909. sagrađena je općinska zgrada u Cerniku.¹⁵¹⁸ Budući da je tijekom prošlosti cernički kraj potpadao pod civilnu vlast, većina gradnji ovisila je o općini te je zbog toga broj građevinskih i infrastrukturnih zahvata bio nešto

---

¹⁵¹³ Niz kuća, tj. manji zaselak.

¹⁵¹⁴ Definirano kao pustara.

¹⁵¹⁵ *Političko i sudbeno razdieljenje Kraljevina*, 1889., Zagreb, 123.

¹⁵¹⁶ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910.*, Zagreb, 1914., 376.

¹⁵¹⁷ *Izvješća*, Požega, 1906., 96. Trošak od 26.800 kruna.

¹⁵¹⁸ *Izvješća*, Požega, 1909., 207. Trošak gradnje nove općinske zgrade u Cerniku iznosio je 17.959 kruna.

manji nego u području bivšega krajiškog dijela kotara. Izgradnjom tvornica, u cerničkom kraju mijenjao se i krajolik budući da su šume vlastelinstva Cernik bile korištene kao sirovina.

U periodu od 1897. do 1914., na području vlastelinstva Cernik postojalo je pet tipova tvornica koje su mijenjale vlasnike, ali bazično su koristile šume, vode i zemlje vlastelinstva Cernik te okolnih sela u preradi drveta. Samo tvornice opeke i alkohola nisu koristile drvo kao sirovinu, već su ih vjerojatno koristile u postupku proizvodnje. Za sve ostale tvornice tanina, paropilanu i tvornicu namještaja, bilo je neophodno koristiti drvo kao sirovinu. Način odnosa vlasnika vlastelinstva Cernik prema šumskoj građi utjecao je na živote stanovnika mjesta Šumetlica, Rešetari, Cerničke Šagovine i Giletinaca. Budući da je, novom grupacijom zemljišta 1884., većina bivšega vlastelinskog posjeda ostala u rukama vlastelinstva, tj. 12 830 jutara šume – od čega je bukove šume bilo 8 420, a hrastove 4.410 jutara, novi vlasnici nastojali su iskoristiti šumsku građu za industrije na svom području. Jedan od uvjeta iznajmljivanja bivše tvornice „Neschloss“¹⁵¹⁹, koja je djelovala na teritoriju vlastelinstva, bio je i taj da novoj kemijskoj tvornici „Hugo Blank“ vlastelinstvo godišnje isporuči 60 000 m³ čiste bukovine kroz razdoblje od petnaest godina na koliko je potpisan ugovor o najmu¹⁵²⁰. Iz arhivskog gradiva jasno je vidljivo u kojem je obujmu vlastelinstvo krčilo šume i koliko je stanovništvo sela Šumetlica i Rešetari bilo pogođeno poplavama i bujicama potoka Šumetlica i Rešetarica. Iako je neposredno poslije komasacije županijski nadšumar Todorović procijenio šumu te je dao strogu zabranu sječe šuma u korist cerničke općine, one su i dalje iskorištavane, o čemu govori molba stanovnika Šumetlice iz 1895. za obustavom pustošenja šuma. Na temelju očevida¹⁵²¹, konstatirano je da navedeni potoci nisu nabujali zbog sječe šuma. Iako su hrastove šume na području vlastelinstva bile zaštićene od 1890., Zemaljska vlada nije bila zadovoljna različitim mišljenjima komisije te se postavljalo pitanje bukovih šuma. Odlukom od 25. kolovoza 1899., ta područja proglašena su zaštićenima¹⁵²² do donošenja gospodarstvene osnove. Odluka o zaštićenim područjima bila je ukinuta već 1900.¹⁵²³, ali dijelovi šuma vlastelinstva Cernik i Pakračko Kamensko trebali su biti izlučeni i omeđeni. Uvjeti koje je vlastelinstvo moralo zadovoljiti bili su: imenovanje vlastelinskog šumara,

---

¹⁵¹⁹ Tvornica koja je na području vlastelinstva djelovala do 1897. Budući najmoprimac trebao je započeti raditi na mjestu navedene tvornice.

¹⁵²⁰ A. Aga, *Tvornice*, Cernik, 1998., 26.

¹⁵²¹ HR-HDA, UOZV, 79, 8 – 13, 61387, 1895. Potpisao Schmidniger, županijski šumarski nadzornik.

¹⁵²² Ibid, 8 609 jutara bilo je stavljeno pod zaštitu.

¹⁵²³ *Izvyješća*, Požega, 1901., 109. Od 18 do 22. 6. 1900. pregledao je, od županijskog odbora proglašene zaštićenima, cerničke i pakračke šume zemaljski šumarski izvijestitelj i šumarski savjetnik Ferdo Zigmundovsky te je na temelju tog pregleda uslijedilo rješenje Zemaljske vlade br. 13 od 25. kolovoza kojim se odredba županijskog odbora ukida i izdaje se naputak za šumsko gospodarenje i vrste sječe tih šuma.

provedba politike pošumljavanja i upošljavanje stručnoga kadra vlastelinstava s ciljem stalne kontrole šuma. Vlada je u svojim očitovanjima jasno davala do znanja da vlastelinstva s tvornicama ne mogu željeti da pod zaštitom budu samo vrhovi brda ili razne gudure koje su vlastelinstvima neiskoristive, već da su određena područja zaštićena, kao što i iskorištavanje šuma ide usporedno s procesom pošumljavanja.

Paralelno s tim procesom, općina je financirala i građevinske radove oko sanacije potoka Šumetlica pa je već 1897. taj potok učvršćen na lijevoj obali u duljini od jednog kilometra¹⁵²⁴, kao što je i narednih godina uslijedila regulacija u vrijednosti od 6.000 kruna¹⁵²⁵ za potok Trnavu i Šumetlicu te izgradnja mostova i propusta¹⁵²⁶. Iako je pitanje poplava oko potoka Šumetlica donekle sanirano, sječa šuma nastavila se, baš kao i razvoj tvornica na posjedu vlastelinstva. Koliki je monopol na drvo imalo vlastelinstvo Cernik, pokazuje primjer zajedničkog djelovanja¹⁵²⁷ g. Bauera, upravitelja vlastelinstva Cernik, i Gradiške imovne općine u vidu uvođenja izvoznica za prodaju drva iz šuma ili pak kupovine istog od Imovne općine. Cijena po kojoj je, u trenutku nestašice drva, Imovna općina prodavala drvo bila je 11 forinti¹⁵²⁸ po hvatu bukovine dok je istu količinu vlastelinstvo prodavalo po devet forinti. Cijena drva obiju strana često je bila usklađena. Problem je nastao zbog činjenice da ni Imovna općina ni vlastelinstvo nisu imali drva za prodaju tijekom listopada. Novinski članak ističe kako ni činovnici ni škola nisu imali drva pa su se drva kupovala i posuđivala iz susjednih kotareva. Kotarska oblast morala je kupiti drva za ogrjev škole iz Novske. Stoga se tražila od Imovne općine nabava drva za prodaju bez izvoznice do trenutka kada će se drva moći normalno kupovati. Tijekom prosinca 1893., stanje s drvom za ogrjev i dalje je bilo teško te je stanovništvo okolice Cernika i Nove Gradiške moralo čupati ograde¹⁵²⁹ i rezati mladice, kao što je i sakupljalo drvo, kako bi se moglo ugrijati.

Tvornice na vlastelinstvu Cernik najviše su doprinosile modernizacijskim promjenama u općini Cernik. Djelovanje pet tvornica – ciglane u suvlasništvu Stickera i Boisa de Chesnea, tvornice alkoholnih pića u suvlasništvu Stickera i Boisa de Chesnea te kasnije u vlasništvu Banke za parcelaciju i kolonizaciju iz Budimpešte¹⁵³⁰, paropilane „Marijevac“, tvornice

---

¹⁵²⁴ *Izvešća*, 1898., 76. Sanacija je učinjena u vrijednosti od 500 forinti i u duljini od jednog km.

¹⁵²⁵ *Izvešća*, 1900., 79. Regulacija potoka Trnave i Šumetlice u iznosu od 6.000 kruna.

¹⁵²⁶ *Izvešća*, 1910., 237. Građen je novi propust na potoku Šumetlica.

¹⁵²⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 44, god. god. III., (Požega), 4. 11. 1893.

¹⁵²⁸ *Ibid*, Cijena je bila pet forinti.

¹⁵²⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 17, god. V., (Požega), 27. 4. 1895. Novinski članak govori o tome da u područjima gdje je pojačana sječa šuma posljedica je nedostatak drva za ogrjev ili gradnju te je to pogotovo izraženo u onim područjima gdje nema zamjene za ogrjev u ugljenu ili sijenu i sl. Nepošumljavanjem i kontinuiranom sječom, uništava se plodnost zemlje. Zemaljska vlada zbog toga je 1894. izdala propis kojim se uređuju zajednički šumski posjedi.

¹⁵³⁰ Magyar pitobanky Budapest.

kemijskih proizvoda „Hugo Blank“, kasnije poznate kao „Bantlin'sche chemische Fabriken“, te tvornice namještaja suvlasnika Sticker i Bois de Chesme – uvelike je promijenilo okoliš Cernika. Zbog tih tvornica, nastala je industrijska željeznica Šumetlica te je započelo intenzivnije krčenje šuma vlastelinstva, ali dogodile su se, zahvaljujući djelovanju tih tvornica, i pozitivne socijalno-ekonomske promjene. U tim tvornicama bilo je zaposleno lokalno stanovništvo, a ne samo stranci, a zahvaljujući otvaranju novih radnih mjesta, u općinu je doseljeno stručno stanovništvo s područja šire Monarhije. Uvjeti rada u tim tvornicama bili su u skladu s novim nastojanjima zadovoljenja radnih uvjeta, a zaživio je i radnički pokret, pri čemu ne treba izgubiti iz vida da su radnici imali tvorničko zdravstveno osiguranje.

Hrvatsko radničko društvo u Novoj Gradiški osnovano je 1906. kao rezultat prvih ozbiljnijih štrajkova¹⁵³¹ stolarskih i zidarskih radnika koji su težili smanjenju radnog vremena s 12 na deset sati. Tijekom 1906., *Hrvatski radnik*¹⁵³² donosi informacije o prvom sastanku na kojem je bilo oko 200 radnika koji su se sastali u prostorijama Stare pivovare. Predsjednik skupštine bio je Julije Topolović, a tajnik Gjuro Grahovac. Novogradiško radničko društvo stvoreno je pod patronatom Hrvatske čiste stranke prava, točnije djelovanjem Ivana Zatluke i vođe hrvatskog radništva Mirka Pisačića Hižanovečkog¹⁵³³. O radničkom djelovanju u Cerniku poznato je da su tvornički radnici, prema novinskim napisima, bili nezadovoljni uvjetima rada u paropilani „Marijevac“. Tijekom 1910., radnici su zahtijevali povećanje nadnice te su prijetili upravitelju, a on je prilikom isplate povećane nadnice tražio od oružnika da privedu radnike koji su ga ucjenjivali.¹⁵³⁴ O radništvu u Cerniku saznaje se posredno još ponešto, točnije zahvaljujući tiskanoj razglednici koja spominje „Skupštinu hrv. radničke stranke u Cerniku Nova Gradiška“, iz čega se uočava da je navedena stranka bila podružnica za Cernik. Razglednica prikazuje Skupštinu i Odbor, a pretpostavlja se, prema ukrasnim motivima, da je nastala u seriji Rudolfa Mosingera¹⁵³⁵ poslije 1905., a poštanski je bila u uporabi 1912. godine (**Slika 24.**). Radnici u tvornicama na vlastelinstvu Cernik bili su smješteni u radničkim naseljima, mogli su kupovati namirnice u prodavaonici u sklopu paropilane te je u njezinu sklopu postojala i gostionica. U paropilani „Marijevac“ postojali su električna energija i telefon, a radnici su se u svojim stanovima grijali na plin. Navedeni uvjeti,

¹⁵³¹ *Novi Hrvatski radnik: glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 6, god. VI., (Zagreb), 31. 3. 1906.

¹⁵³² *Hrvatski radnik: glavno glasilo Hrvatske radničke stranke*, br. 2, god. VI., (Zagreb), 20. 1. 1906.

¹⁵³³ **Mirko pl. Pisačić Hižanovečki** bio je jedan od vođa Hrvatske radničke radikalne organizacije. Po političkom opredjeljenju bio je „frankovac“ te je uređivao i glasilo *Hrvatska Hrvatom*.

¹⁵³⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 7, god. XX., (Požega), 16. 2. 1910.

¹⁵³⁵ **Rudolf Mosinger** (1865. – 1918.), fotograf i tiskar. Školovan u Beču, osniva atelje u Varaždinu i Rogaškoj Slatini. Krajem 19. stoljeća započinje s radom u Zagrebu, gdje je najpoznatiji po svom „Svjetlotiskarskom zavodu“ koji je djelovao do 1926. (http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_12131, 16. 11. 2015.).

kao i velik broj inozemnih djelatnika, indirektno su utjecali na modernizaciju Cernika, kao što je i tvornička infrastruktura zasigurno promijenila njegov vizualni identitet.

Tijekom 1915., vlasnici vlastelinstva Cernik pokušali su izvući iz industrija preostalu korist, da bi 1916. vlastelinstvo prešlo u ruke Josipa Bomballesa.¹⁵³⁶ Tvornica Bantlin'sche chemische Fabriken radila je tijekom rata za potrebe austrougarske vojske¹⁵³⁷, da bi s radom prestala 1917. kada su strojevi demontirani i prevezeni u Tuzlu. Vlastelinstvo je 1917. prešlo u ruke grofa Kulmera te je do 1918. djelovala paropilana „Marijevac“ kada ju je opljačkao Zeleni kadar. Tvornica namještaja, koja je započela svojim radom u Cerniku, preseljena je na područje Nove Gradiške te je u prostorijama bivše svilane radila do 1917. godine kada je stradala u požaru.¹⁵³⁸ Tvornica alkohola djelovala je do 1945.

Nešto drugačija bila je situacija s općinom Rešetari budući da je djelovanjem tvornica na vlastelinstvu Cernik tamošnje stanovništvo većinom imalo štetu, a ne djelomičnu korist od otvaranja novih radnih mjesta u Cerniku i okolici. Potok Rešetarica izvire u gorju Psunj, tj. kod Brezova polja, te utječe u rijeku Savu prolazeći kroz općinu Cernik i općinu Rešetari. U svom gornjem toku, potok nije činio probleme, ali spuštajući se k naseljima općine Rešetari, stvarao je bujice noseći naplavine s Psunja. Prema novinskom članku¹⁵³⁹, poplave su trajale već neko vrijeme te je, temeljem toga, Krajiški investicijski fond već 1895. napravio predradnje za sanaciju područja tijekom 1896. godine¹⁵⁴⁰. Tijekom 1896. bila je nerodica uzrokovana poplavama pa je tijekom zime 1897. u općini Rešetari zavladao glad, zbog čega je bila organizirana akcija prikupljanja sredstva za kupnju kukuruza¹⁵⁴¹. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*, došlo je do promjene toka potoka uslijed devastacije šuma pa su od 1897. krenuli i radovi na sanaciji, na što se apeliralo na sjednici novogradiškog odbora¹⁵⁴² još 1896. godine.

---

¹⁵³⁶ A. AGA, *Cerničke tvornice*, Cernik, 1998., 23. Vlasnik dvorca Opeka, tj. Vinica.

¹⁵³⁷ Ibid. Cernik, 1998.

¹⁵³⁸ Ibid, Cernik, 1998., 53.

¹⁵³⁹ *Obzor*, br. 68, god. XXXVIII, (Zagreb), 24. 3. 1897.

¹⁵⁴⁰ *Izješća, Požega*, 1895., 68.

¹⁵⁴¹ *Glasnik županije požeške*, br. 17, god. VII., (Požega), 16. 4. 1897. Tijekom 1896. poplavio je potok Rešetarica što je rezultiralo time da ljudi nisu imali hrane. Djelovanjem kotarskog predstojnika Dragutina viteza Trnskog, sakupljeno je za stanovništvo 3.000 forinti. U općini Rešetari razdijeljeno je kukuruza u vrijednosti od 2.000 forinti.

¹⁵⁴² *Glasnik županije požeške*, br. 49, god. VII., (Požega), 5. 12. 1897. Na sjednici novogradiškog odbora, održanoj 21. 11., razmatrao se prijedlog slanja molbe Zemaljskoj vladi s ciljem izrade plana sanacije poplavljenih područja i regulacije potoka Rešetarice. Tražio se dolazak stručnog inženjera kako bi se za naveden potok napravio sustav odvodnje.

U proljeće 1897. započela je regulacija potoka Rešetarice¹⁵⁴³, i to u duljini od 12 kilometara¹⁵⁴⁴, već 1897. bilo je izvedeno devet kilometara, a ostatak je trebao biti izveden 1898.¹⁵⁴⁵ kada je sanacija i dovršena. U južnom području općine Rešetari, točnije u njezinu savskom dijelu kod Orubice, problemi s potokom Rešetaricom bili su dugotrajniji te su bili povezani sa samoinicijativnom gradnjom stanovništva, koje je zbog poplava gradilo male nasipe kako bi se zaštitilo. Konstantna borba stanovništva s pitanjima poplava i nerodice te gladi, za posljedicu je imala orijentaciju na druge oblike privređivanja poput uzgoja šljiva, proizvodnje meda ili pak uzgoja dudova svilca. Uzgojem dudova svilca 1904. u Orubici se bavilo 170 obitelji¹⁵⁴⁶ dok su Rešetari bili drugo mjesto po broju uzgajivača u općini¹⁵⁴⁷.

10.3. Napredak u kulturi kotara Nova Gradiška

U novogradiškom kotaru napredak u kulturi ponajbolje se mogao uočiti u pojavi društvenih organizacija, prvih novina i tiskovina na hrvatskom jeziku te u građanskoj kulturi zabave koja je preuzimana iz većih gradova. Dopisnik *Posavske Hrvatske*¹⁵⁴⁸ govorio je o kulturi u Novoj Gradiški krajem 19. stoljeća kao onoj koja je zamrla naspram situacije koja je postojala kada je Nova Gradiška bila središte pukovnije. Po njegovu mišljenju, kulturna društva bila su ranije agilnija te je Nova Gradiška u segmentu kulture degradirana otkad je postala kotarsko središte.

Pojava društvenih organizacija na širem novogradiškom području može se sagledati kroz prizmu buđenja nacionalnih obilježja budući da su prve društvene organizacije nastale u vrijeme 1848. kada su slični procesi zahvaćali i šira područja. Tijekom razdoblja vojne uprave, u Gradiškoj pukovniji osnovana je 1849. Čitaonica i knjižnica. Nastanak raznolikih društvenih organizacija vezan je i uz nov način oformljivanja zajedničkih interesa i težnji pojedinaca. Čim su pojedinci oformili i pravno regulirali neku organizaciju, ona je mogla djelovati. Na taj

¹⁵⁴³ *Hrvatska*, br. 7, (Zagreb), 19. 2. 1898. Stanovništvo općine Rešetari za sanacijske radove na potoku Rešetarici dobivalo je 15 novčica dnevno budući da je vladala glad i na taj se način pokušalo pomoći stanovništvu.

¹⁵⁴⁴ *Izvješća*, Požega, 1897., 76. Krajiška investicijska zaklada za sanaciju i regulaciju potrošila je 50.000 forinti. Lokalno stanovništvo moglo je raditi na regulaciji potoka te je bilo plaćeno za rad 15 novčica po kubičnom metru.

¹⁵⁴⁵ *Izvješća*, Požega, 1898. Konačno uređenje Rešetarice iznosilo je još dodatnih 13.957 forinti.

¹⁵⁴⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 20, god. XV., (Požega), 20. 5. 1905. Zarada je bila oko 1.780 kruna.

¹⁵⁴⁷ *Ibid.*, 20. 5. 1905., br. 20. Osim u Orubici, uzgajanjem dudova svilca bavili su se još i u Starom Petrovu Selu, Rešetarima, Kobašu, Cerniku, Tisovcu, Maloj, Brodu, Novoj Gradiški i Davoru.

¹⁵⁴⁸ *Posavska Hrvatske*, br. 51, god. I., (Brod na Savi), 29. 11. 1894.

način u gradiškom su području nastajale najprije praktične društvene organizacije koje su bazu istomišljenika imale u širim društvenim slojevima. Tako je u vrijeme ukidanja vojne vlasti 1871. osnovano Dobrovoljno vatrogasno društvo Nova Gradiška¹⁵⁴⁹, kao prvo takvo društvo u Slavoniji. U njegovu formiranju sudjelovali su istaknuti mjesni pojedinci koji su uvidjeli važnost civilnog organiziranja u svrhu zaštite vlastite imovine.

Primarnu funkciju zaštite i spašavanja, društvo je vremenom nadopunilo sekundarnim djelovanjem poput preuzimanja dotadašnje pukovnijske limene glazbe¹⁵⁵⁰. Tijekom razdoblja Vojne krajine, na prostoru Gradiške pukovnije nastalo je nekoliko zaklada koje su za svoj cilj imale obrazovanje ili podržavanje nekog oblika doličnog ponašanja te su svoj rad nastavile do početka 20. stoljeća. Tako su u Novoj Kapeli nastale dvije zaklade sa svrhom obrazovanja, i to jedna s ciljem obrazovanja jedne osobe za svećenički kadar¹⁵⁵¹, a druga za obrazovanje upravnih službenika¹⁵⁵². Osim tih zaklada, postojale su i Zaklada Nikole Brkanca, pokojnog trgovca iz Nove Gradiške, koja je davala stipendiju „oskudnim, zdravim, siromašnim i ćudorednim mladićima koji su imali zavičajno pravo u mjestu Bodovaljci“¹⁵⁵³ te Jelisavina zaklada za zaručnice s područja bivše Gradiške pukovnije. Navedena zaklada¹⁵⁵⁴ služila je za podržavanje i poticanje krjeposnog ponašanja zaručnica te je, prema *Iskazu*, iz novogradiškoga kotara¹⁵⁵⁵ za njezino djelovanje 1900. godine prikupljeno 7.146 forinti.

Pod općim utjecajem nastajanja kulturnih i nacionalnih društava u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, i u novoformiranom novogradiškom kotaru osnovano je Hrvatsko pjevačko društvo Graničar¹⁵⁵⁶ 1. ožujka 1886. kao nositelj kulturno-prosvjetnih ideja. Navedeno društvo bilo je plod djelovanja istaknutih pojedinaca u društvu poput trgovaca, bivših pukovnika, poduzetnika, slikara i sl. koji su, kao i drugi aktivisti takvih društava, mimo kulturno-prosvjetnih, zagovarali i nacionalne ideje¹⁵⁵⁷. Tada biti članom ili vođom društva značilo je imati određen društveni status. Mnogi lokalni poduzetnici ili političari bili su tada

---

¹⁵⁴⁹ U daljnjem tekstu DVD Nova Gradiška.

¹⁵⁵⁰ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 58.

¹⁵⁵¹ J. KEMF, *Požega*, Jastrebarsko, 2010., 325. Stipendijska zaklada Tome Grgurića osnovana je 1791.

¹⁵⁵² Ibid, 326. Zaklada Marka Trnačića nastala je 1832. te je njezin fond 1896. iznosio 14.418 forinti.

¹⁵⁵³ *Glasnik županije požeške*, br. 23, god. XXIII., (Požega), 7. 6. 1913. Stipendisti te zaklade mogli su biti i mladići iz susjednih mjesta općine Rešetari. Ako nije bilo nikoga iz Bodovaljaca, onda su to mogli biti i mladići iz Vrbja, Orubice ili općine Nova Gradiška. Stipendija je iznosila 600 kruna godišnje.

¹⁵⁵⁴ J. KEMF, *Požega*, Jastrebarsko, 2010., 326. U Jelisavinoj zakladi bilo je predodređeno 3.600 kruna za krjeposne zaručnice bivše Gradiške pukovnije.

¹⁵⁵⁵ *Glasnik županije požeške*, br. 21, god. XX., (Požega), 19. 5. 1900.

¹⁵⁵⁶ U daljnjem tekstu HPD Graničar.

¹⁵⁵⁷ Maksimilijan BENKOVIĆ, *Spomenica Hrvatskog pjevačkog društva „Graničar“ u Novoj Gradiški*, Nova Gradiška, 1926., 28. GMNG. U *Spomenici* se navodi kako je Društvo prilikom posjete bana Khuena Héderváryja odbilo sudjelovati na dočeku. U drugom izvoru, *Školskoj spomenici Nova Gradiška*, 45, navedeno je da je prilikom te posjete HPD Graničar otpjevao nekoliko pjesama. U daljnjem tekstu Hrvatsko pjevačko društvo Graničar – HPD Graničar.

u osnivačkim odborima raznovrsnih društava kao svojevrsni jamci smislenosti i vjerodostojnosti društava budući da su sami bili nositeljima uspješna djelovanja neke tvornice, institucije i sl. Njihov društveni ugled proizlazio je ekonomskog ili političkog uspjeha pa je stoga bila čast ako su oni bili osnivači nekih društvenih organizacija, a time su ujedno bili i nositelji njihove funkcionalnosti.

Raznolikost tipova društvenih organizacija pokazivala je društvenu diferenciranost te je njihovo postojanje bila svojevrsna potvrda šire gospodarske stabilnosti. Ako je neki poduzetnik, koji je sudjelovao svojim radovima na Zemaljskoj izložbi ili je zapošljavao određeni broj radnika u mjestu, bio jamac pouzdanosti društva, ono je imalo šanse za prosperitet. Odnosi su bili uzajamni, svako kulturno i društveno djelovanje poduzetnika bilo je znakom njegove pristupačnosti i povezanosti s lokalnim stanovništvom te njegova mecenska rada. Koliko su društva tada značila, vidljivo je i iz *Glasnika županije požeške* gdje se poziva stanovništvo da osniva društva budući da su ona temelj zajedništva i napretka te se, nabrojajući kakvi tipovi društava postoje, objašnjava uloga svakog.

U proceduralnom smislu, prilikom formiranja raznovrsnih društvenih organizacija, najprije je trebalo oformiti osnivački odbor, a potom je pravila ili statute morala odobriti Zemaljska vlada kako bi društvene organizacije mogle započeti s radom. Tek nakon nekoliko godina djelovanja, što iz vlastitih sredstava, što iz donacija, društvene organizacije sakupile bi određene svote novca pa su mogle i proslaviti svoje obljetnice. Svečanost u svrhu formiranja ili službenog djelovanja društvene organizacije često je bila vezana i uz posvetu zastave društva, koja je bila simbolom organizacije. Takvi procesi posveta zastava ili simbola često su bili proslavljani od šire zajednice kao svojevrsni vidovi potvrde značaja društvenih organizacija za selo, mjesto ili grad. U novogradiškom kotaru običaj je bio takav da su takve organizacije imale svoje kumove, zatim osnivačke odbore te mecene koji su uvijek podupirali njihov rad. Osim pjevačkog zbora, članovi HPD Graničar činili su još i tamburaški zbor, a s vremenom je ustrojena i diletantska kazališna skupina. Neki od oblika tadašnjih zabava zasigurno su bili koncerti, kazališne predstave te velike svečanosti povodom osnutka nekog društva, svečana otvorenja nekog objekta, posjeti istaknutih ličnosti ili pak zabave povodom posveta zastava. Tijekom srpnja 1887., DVD Nova Gradiška održalo je proslavu prilikom posvete zastave na kojoj su sudjelovali svi tadašnji uglednici Nove Gradiške i okolice. Poslije posvete zastave, u parku Emila Matokovića¹⁵⁵⁸ HPD Graničar održao je svoj prvi koncert.

---

¹⁵⁵⁸ Prostor tzv. Stare pivare.

HPD Graničar sudjelovao je 1894. na Gospodarskoj izložbi u Novoj Gradiški, potom je tijekom 1895. priredio dva humanitarna koncerta za pomoć stanovnicima Ljubljane koji su stradali u potresu te za pomoć svojim susjedima u okolnim selima Posavine koji su također stradali od poplave¹⁵⁵⁹.

Tom prigodom, osobito su se istakle novogradiške gospođe u pripremi priredbe. Hrvatsko pjevačko društvo „Graničar“ u idućim je godinama često održavalo koncerte s društvenom organizacijom Novogradiške hrvatske omladine¹⁵⁶⁰. Novogradiška hrvatska omladina učestalo je sudjelovala u tzv. „krabuljim plesovima“¹⁵⁶¹ koji su se u Novoj Gradiški događali svake godine tijekom veljače. Početkom veljače 1896.¹⁵⁶², održao se i kostimiran „krabulji ples“¹⁵⁶³ i „pokladni Corso“¹⁵⁶⁴. Prvo je bio održan „krabulji ples“ u Hrvatskoj čitaonici 8. veljače 1896., a potom 16. veljače „ples sa sijelom“ u Srpskoj građanskoj čitaonici, na kojem je sudjelovao i HPD Graničar. Kostime za navedeni ples izradio je Menci Klement Crnčić. Mjestom je, u sklopu pokladnog utorka, prošla povorka jahača i 48 kočija maskiranih osoba. Povorka je te godine prolazila Osječkom ulicom, Trgom Franje Josipa, Jelačićevom, Ljubibratićevom i Zagrebačkom ulicom sve do svratišta „Nadvojvode Dragutina“, da bi se nakon povorke održala zabava u dvorani gđe Wartok. Mjesto je tijekom pokladnih dana bilo okićeno korijandolima¹⁵⁶⁵. Iz *Dnevničkih zapisnika HPD-a Graničar*¹⁵⁶⁶, može se vidjeti kako je Društvo pjevalo „podoknice“¹⁵⁶⁷, odlazilo na izlete, organiziralo igrokaze, organiziralo i sudjelovalo na vrtnim zabavama u Staroj pivovari, organiziralo humanitarne koncerte u razne svrhe (od sakupljanja prihoda za stradale do podizanja spomenika Relkoviću), sudjelovalo na krabuljim plesovima i sl. Prema *Zapisnicima*¹⁵⁶⁸, za proslavu 20. godišnjice postojanja Društva, organizirana je proslava koja se sastojala od dva dijela. Prvi dio odnosio se na sastanak članova, a drugi dio bio je predviđen za javnost. U jutarnjim satima sastali su se članovi Društva i održana je misa zadušnica u crkvi sv. Stjepana te su potom proslavili u prostoru Stare pivovare 20. obljetnicu postojanja Društva. Društvo je na proslavu pozvalo druga gostujuća pjevačka društava poput Vijenca iz Požege¹⁵⁶⁹ te Davora iz Broda, kao i

---

¹⁵⁵⁹ M. BENKOVIĆ, *HPD Graničar*, Nova Gradiška, 1926., 28.

¹⁵⁶⁰ *Spomenica desetogodišnjem radu novogradiške hrvatske omladine*, Zagreb, 1902. GMNG, ul. br. 1596/96

¹⁵⁶¹ Ibid.

¹⁵⁶² *Glasnik županije požeške*, br. 7, god.VI., (Požega), 15. 2. 1896.

¹⁵⁶³ Ibid.

¹⁵⁶⁴ Ibid.

¹⁵⁶⁵ Papirnati ukrasi.

¹⁵⁶⁶ *Dnevnički zapisnici HPD Graničar*, GMNG, nema broja. (dalje *Zapisnici*).

¹⁵⁶⁷ Pjesme koje su pjevane ispod prozora.

¹⁵⁶⁸ *Dnevnički zapisnici HPD Graničar*, GMNG, nema broja.

¹⁵⁶⁹ Društvo je bilo najavljeno, ali je bilo spriječeno doći zbog kiše i odgode termina proslave.

gostujuće članove Hrvatskog sokola iz Požege i Broda, te je zbog toga bio organiziran svečan doček na kolodvoru u 15 sati. U 16 sati započela je svečanost predviđena za javnost na kojoj su sudjelovali i gosti i HPD Graničar. Osim što su pjevačka društva izvela svoj dio programa, i sokolska društva izvela su vježbe uz glazbu pa su se tako njihove vježbe sastojale od: slikovitih vježbi, jednostavnih vježbi s I. svesokolskog sleta u Zagrebu i vježbi na spravama. Potom su zborovi u nastavku svečanosti upotpunili večer koja je, kao i većina sličnih zabava i priredbi, završila „šaljivom poštom“¹⁵⁷⁰, korijandolima i vatrometom. Prema *Spomenici DVD Nova Gradiška* i *Zapisima HPD Graničara*, takve priredbe i zabave osamdesetih i devedesetih godina bile su učestale, a cilj takvih zabava, točnije pjesme ili plesa te igara poput tombole ili „šaljive pošte“, bio je prikupljanje određenih novčanih sredstava. Prihodi su se sakupljali ili za siromašne učenike ili za uređenje mjesta ili za kupovinu zastave i sličnih predmeta.

Humanitarna djelovanja koja su bivala sve značajnija u novogradiškom kotaru, posebice u samom trgovištu, pokazivala su postojanje još uvijek jakog osjećaja uzajamnosti, ali i stvaranje nekih novih koncepcija društvene solidarnosti. Poistovjećenost s problemima izdvojenih marginalnih skupina, bili oni siromašni, ugroženi zbog potresa ili poplava, bili oni bolesni, pokazivala je ruralnu dimenziju društva kojem je glavno obilježje bilo zajedništvo. Nasuprot individualnom pristupu što ga je nametala „nova“ građanska kultura, u Novoj Gradiški tome se još uvijek suprotstavljao osjećaj zajedništva, što je upozoravalo na prevagu ruralnog osjećaja povezanosti. Iako je humanitarno djelovanje imalo još uvijek dominantan predznak zajedništva, ono se događalo na organiziranim zabava ili u privatnim kućnim okruženjima te je uvijek bilo popraćeno okupljanjem društvene elite. Time je poprimilo oblik mondenoga društvenog događaja. Dotadašnji oblici humanitarnog djelovanja tijekom razdoblja Vojne krajine bili su većinom u segmentu obrazovanja, točnije kroz formu stipendija kojima su razne zaklade ili pojedinci vrednovali samo talentirane, uzorite ili pak krjeposne, a ne široke slojeve društva. Pri takvim humanitarnim akcijama prikupljanja financijskih sredstava, ponajviše su se istakla dva društva koja su u Novoj Gradiški djelovala usporedno. Nešto starije društvo bilo je Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo u Novoj Gradiški¹⁵⁷¹, koje je već 1892. organiziralo u Novoj Gradiški „cvjetni vjenčić“¹⁵⁷² u čitaoničkoj dvorani s

---

¹⁵⁷⁰ Način zabave uzajamnim slanjem ilustrirane i zabavne pošte na licu mjesta.

¹⁵⁷¹ *Glasnik županije požeške*, br. 1, god. XIX., (Požega), 2. 1. 1909. Hrvatsko dobrotvorno gospojinsko društvo u Novoj Gradiški osnovano je 1883. Otad do 1909. prikupilo je 26.000 kruna te je tijekom svog postojanja odjenulo oko 1 500 siromašne djece, a oko 1 000 siromašnih osoba dobilo je neki oblik potpore zahvaljujući njihovoj humanitarnom radu. Društvo je 1909. imalo oko 10.000 kruna glavnice. Prva predsjednica i osnivačica Društva bila je Francika Schulz.

¹⁵⁷² *Glasnik županije požeške*, br. 8., god. II., (Požega), 20.2.1892.

ciljem prikupljanja sredstava za podupiranje „domaćih sirotah“¹⁵⁷³. Njegovo djelovanje može se uočiti i u, primjerice, *jour fixe*¹⁵⁷⁴, točnije, nizu događaja koji su se odvijali tijekom zimskih mjeseci u određenim, unaprijed zadanim datumima s ciljem prikupljanja sredstava za organiziranje toplog obroka djeci koja dolaze u školu iz udaljenijih područja. Raznim koncertima i čajankama sakupljao se novac za djecu čiji su roditelji uslijed poplava 1895. osiromašili pa nisu bili u mogućnosti priskrbiti djeci topli obrok. Prema *Glasniku županije požeške*¹⁵⁷⁵, navedeno je društvo tijekom prosinca 1896. organiziralo i kićenje božićnog drvca u školi te dijeljenje odjeće i obuće siromašnoj djeci. Kako se iz samih pravila Društva saznaje, cilj Društva bio je i „obskrbljivanje odjećom i obućom siromašne ali marljive katoličke učenike i učenice Više pučke škole u Novoj Gradiški te dijeliti novčane potpore vrijednim i siromašnim, ali za rad nesposobnim osobama iz mjesta.“¹⁵⁷⁶ Dobrotvorna Zadruga Srpkinja u Novoj Gradiški¹⁵⁷⁷ spominje se u *Školskoj spomenici* više pučke škole Nova Gradiška 1902./1903. Bila je druga humanitarna organizacija čije je djelovanje povezano s pružanjem pomoći školskoj djeci. Osim navedenih, osnovana je 1901./1902. i Zaklada za siromašne učenike, a osnovao ju je ravnatelj više pučke škole Tuškan uz potporu štedionica¹⁵⁷⁸ i općina kotara¹⁵⁷⁹, a s ciljem prikupljanja knjiga za učenike.

U segmentu prosvjete i poduke javljala su se tri tipa društvenih organizacija u novogradiškom kotaru. Jedan se ticao samih učitelja, drugi je bio vezan uz učenike ili omladinu dok je treći, najstariji, nastao kao rezultat nacionalnih i prosvjetnih težnji poslije 1848. godine. Prvotno učiteljsko društvo¹⁵⁸⁰ nastalo je 1877. te je djelovalo u novogradiškom i oriovačkom kotaru. S vremenom, Društvo se, iako je djelovalo zajedno organizirajući skupove učitelja na kojima se raspravljalo o aktualnim temama u školstvu, po nacionalnoj osnovi odvojilo u Učiteljsko društvo novogradiškoga kotara u Novoj Gradiški¹⁵⁸¹ i Srpsko učiteljsko društvo u Novoj Gradiški¹⁵⁸². Ciljevi navedenih društvenih organizacija bili su vezani uz učiteljstvo, točnije uz unapređenje njihove strukovne naobrazbe, ali i širenje obrazovanja uopće. Omladinska ili školska društva težila su okupljanju određenih školskih

¹⁵⁷³ Ibid.

¹⁵⁷⁴ Termin za događaje koji su bili društvene prirode a odvijali su se točnog datuma.

¹⁵⁷⁵ *Glasnik županije požeške*, br. 52, god., VI., (Požega), 26. 12. 1896.

¹⁵⁷⁶ HR-HDA, UOZV, 79, 639. Pravila Društva 1904.

¹⁵⁷⁷ Podatke o navedenom društvu nisam uspjela pronaći.

¹⁵⁷⁸ *Školska spomenica*. GMNG, ul. br. 209/98.

¹⁵⁷⁹ Ibid.

¹⁵⁸⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Adžamovci*, 1902., 1903. Navedeno društvo redovito se godišnje sastajalo s ciljem unaprjeđivanja učiteljstva i raspravljanjem aktualnih problema u kota.

¹⁵⁸¹ HR-HDA, UOZV, 79, 1542/1906.

¹⁵⁸² HR-HDA, UOZV, 79, 64040. Odobrena su pravila Društva 1907.

skupina učenika ili studenata s ciljem njihova organiziranja u učenju, glazbi, kulturnom djelovanju i slično. Tako su u novogradiškom kotaru postojala društva Novogradiška hrvatska omladina¹⁵⁸³ i Društvo za podupiranje školske mladeži.

Nešto drugačijeg cilja bile su čitaonice kao društva koja su nastala poslije 1848. i koja su u svojim statutima kao osnovni zadatak navodila „širenje obrazovanosti, podupiranje narodne književnosti i njegovanje druževnosti“¹⁵⁸⁴. Te prvotne čitaonice bile su preporodnog tipa te su njihovi članovi na području Vojne krajine većinom bili vojne osobe.¹⁵⁸⁵ Čitaonica u Novoj Gradiški bila je osnovana 1874. te je, u skladu s razvojnim tendencijama na području razvojačene Vojne krajine, težila sublimaciji kulturnih i političkih sadržaja. Prvotna uloga čitaonica bila je kulturne prirode, da bi s vremenom one poprimale i politički karakter. Čitaonice su bile središta razvoja građanskog djelovanja te su se u njima okupljali viši slojevi društva poput vojnih časnika, intelektualaca, obrtnika i trgovaca. Novoosnovana čitaonica težila je u duhu promjena nositi ime „Narodna čitaonica“¹⁵⁸⁶, ali to joj je odbijeno, kao što je morala imati i pravila na njemačkom jeziku. Čitaonica u Novoj Gradiški većinom je imala „švabska glasila ali i Javor i Zastavu“¹⁵⁸⁷. U čitaonici su prevladavali njemački, ali i srpski utjecaj, što se moglo vidjeti iz naslova novina koje su se u njoj mogle pronaći. Dopisnik tadašnje *Slobode* kritizirao je Čitaonicu u Novoj Gradiški zbog „...neprimjerenog odnosa prema hrvatskim glasilima uopće.“¹⁵⁸⁸, iz čega se može zaključiti da je hrvatskih novina bilo malo ili da ih uopće nije bilo. U novogradiškoj čitaonici tek oko 1880. pojavljuje se pravaško glasilo *Sloboda*¹⁵⁸⁹ koje se nalazilo u drugim čitaonicama Banske krajine već od izlaska 1878.

Mogući razlog lošeg odnosa prema hrvatskim glasilima ležao je, prema dopisniku *Slobode*, u Narodnoj Stranci budući da, zbog njezina djelovanja, hrvatski narod „ne zna svoju prošlost i nema razvijeno domoljublje“, tj. „hrvatski narod novogradiškog okružja ne poznaje ni sebe ni svoje prošlosti“ te zbog toga „on ne može imati ni političke svijesti ni narodne samosvijesti“.¹⁵⁹⁰ Iako je već osamdesetih godina došlo do razvojačenja Vojne krajine te 1881. do spajanja Vojne krajine s Civilnom Hrvatskom, stanovništvo Nove Gradiške još je uvijek tijekom devedesetih godina bilo pod utjecajem germanskog elementa, što se moglo i vidjeti

---

¹⁵⁸³ *Spomenica desetogodišnjem*, GMNG, ul. br. 1596/96.

¹⁵⁸⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 1246/1903.

¹⁵⁸⁵ Ivica GOLEC, „Čitaonice Banske krajine u kontekstu sazrijevanja stranačko-političke scene na krajiškom području (1873. – 1881.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2006., 1; 267 – 296, 268.

¹⁵⁸⁶ *Ibid*, 272.

¹⁵⁸⁷ *Ibid*, 283.

¹⁵⁸⁸ *Ibid*, 283.

¹⁵⁸⁹ *Ibid*, 286.

¹⁵⁹⁰ Ivica GOLEC, „Čitaonice Banske krajine u kontekstu sazrijevanja stranačko-političke scene na krajiškom području (1873. – 1881.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2006., 1; 267 – 296, 286.

iz pisanja mnogih glasila. Pisalo se o tome kako se na ulicama Nove Gradiške govori njemačkim, a ne hrvatskim jezikom, kao što se zastupljenost srpskih glasila može tumačiti dugogodišnjom prisutnošću Srba na području Vojne krajine, pogotovo u krugovima bivšeg zapovjedništva. Budući da je čitaonica u Novoj Gradiški nastala pod utjecajem vojnih krugova, nije čudno da su njemački i srpski utjecaji ondje bili jači od hrvatskih.

U političkom smislu, na prvim izborima, održanim 1873. u Novoj Gradiški, pobijedio je kandidat Narodne stranke. Tada je pravaško djelovanje u kotaru bilo slabo razvijeno te je tek 1885. došlo do pobjede Stranke prava na području općine Nova Gradiška, što je doprinijelo postupnom razvoju nacionalnih elemenata u kulturi. Zbog pomanjkanja građansko-nacionalne integracijske ideje, bazirane na djelovanju intelektualaca i obrtnika kojih je u Novoj Gradiški tada nedostajalo, ali i zbog dotadašnje dominacije srpske nacionalne manjine, u vojnim krugovima dolazi do jačanja utjecaja Narodne stranke. Na mjesto namjesnika općine Nova Gradiška, zahvaljujući angažmanu u Narodnoj stranci, došao je Josip Matzek 1892., a Dragutin vitez Trnski postao je kotarski predstojnik. Tijekom tog razdoblja, došlo je do intenzivnijih hrvatsko-srpskih nesuglasica. Takve nesuglasice poticala je politika bana Khuena Héderváryja, zbog čega je sve više dolazilo do nacionalnih diferencijacija. Usporedno s tim procesom, nastaju i težnje za formiranjem pravaških grupacija na području općine koje rezultiraju organiziranjem Pravaškoga kluba u Novoj Gradiški 1895. Tijekom 1893. nastaje Srpska građanska čitaonica u Novoj Gradiški¹⁵⁹¹ iz potrebe srpskog stanovništva za organiziranim njegovanjem srpskog jezika i ćirilčkog pisma te uzajamnim druženjem. Prema dopisima Zemaljske vlade i Društva, uočava se da navedeno društvo želi promijeniti svoja pravila budući da je u Novoj Gradiški bilo nacionalnih izgređa koji su bili uzrokom njihovih težnji za promjenom pravila. Nejasno je o kakvim je izgređima bila riječ, ali vjerojatno se nije radilo o važnijim izgređima budući da ih Zemaljska vlada naziva „pomanjim izgređima vjerskog značenja“ koji neće „podkrijepiti bojazan da oba plemena nebi mogla mirno i usporedno živiti...“¹⁵⁹². Iako izgređi nisu bili od važnijeg značenja, nacionalna imena – hrvatsko i srpsko – sve su više prodirala i zamjenjivala ranije općenito i neodređeno „narodno“ ime pa je tako i dotadašnja novogradiška Narodna čitaonica 1895. promijenila ime u Hrvatska čitaonica u Novoj Gradiški. U novogradiškom kotaru, osim u Novoj Gradiški, čitaonice su

---

¹⁵⁹¹HR-HDA, UOZV, 79, 13 – 4, 17454./1893.

¹⁵⁹² Ibid.

otvorene i u Starom Petrovu Selu¹⁵⁹³, Novoj Kapeli¹⁵⁹⁴, Cerniku¹⁵⁹⁵, Davoru¹⁵⁹⁶ i Okučanima, i to kao hrvatske, da bi srpske čitaonice bile otvorene u Novoj Gradiški i Okučanima¹⁵⁹⁷. Zanimljivo je da se u nekim pravilima društava, poput onog novokapelačkog¹⁵⁹⁸, ističe da je cilj čitaonice „podupiranje hrvatske književnosti, gojenje građanske druževnosti i promicanje opće naobrazbe u izračito seljačkog stališa“, što je zanimljivo zbog činjenice da je Nova Kapela bila jedno od većih mjesta u kotaru koje je, u usporedbi s drugim selima, imalo neke institucije i društva zbog kojih je prednjačila u odnosu na većinu sela ili manjih mjesta. Ovime se uviđa kako su neke gradske manire prihvaćene kao pozitivne iako nisu bile tipične za seoska okruženja, primjerice, druženje kroza izobrazbu koje nije bilo seoski način okupljanja jer se naobrazba većinom odvijala u okvirima škole dok su druženja na selu bila u okvirima kuća ili na polju prilikom obavljanja zajedničkog posla. Na taj su način neke gradske manire ulazile u seoski život.

Budući da je stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti tijekom trideset godina činilo prosječno 24,60% udjela u ukupnom stanovništvu novogradiškog okružja i kotara, ono je organiziralo svoj rad u mnogim kulturnim društvima.

Osim navedenih triju srpskih društava, u novogradiškom kotaru postojali su još i Srpsko pjevačko društvo „Zora“ u Novoj Gradiški¹⁵⁹⁹ te Diletantsko pozorišno društvo¹⁶⁰⁰. Od ostalih društvenih organizacija, koje su formirane s ciljem okupljanja vjernika jedne konfesije, bitno je istaknuti da je i židovska vjerska zajednica zatražila prihvaćanje *Pravila izraelske bogoštovne općine u Cerniku – Novoj Gradiški*.¹⁶⁰¹ Nepoznato ostaje jesu li ta pravila tada prihvaćena i je li društvo zaživjelo.

U segmentu kulture, osnivane su najviše pjevačke društvene organizacije koje su se, osim u Novoj Gradiški, javljale i u Cerniku te u Novoj Kapeli. Pjevačko i tamburaško društvo iz Cernika „Tomislav“ osnovano je 1905.¹⁶⁰² te je ozbiljnije započelo svojim djelovanjem 1908. kada je s članovima Hrvatske čitaonice u pučkoj školi u Cerniku sudjelovalo na svečanosti povodom blagoslova tek obojane crkve. Poslije koncerta, uslijedila je i svečana

¹⁵⁹³ HR-HDA, UOZV, 79, 1246/1903.

¹⁵⁹⁴ HR-HDA, UOZV, 79, 25673, 13 – 4, 1896.

¹⁵⁹⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 1524/1906.

¹⁵⁹⁶ HR-HDA, UOZV, 79, 1766/1908.

¹⁵⁹⁷ HR-HDA, UOZV, 79, 1160/1900. Čitaonica koja je svoja pravila potvrdila već 1900.

¹⁵⁹⁸ HR-HDA, UOZV, 79, 13 – 4, 25673, 1896.

¹⁵⁹⁹ HR-HDA, UOZV, 79, 11652/1910.

¹⁶⁰⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 3, god. VI., (Požega), 18. .1 1896. Društvo je nastalo djelovanjem dvaju učitelja uoči pravoslavne Nove godine.

¹⁶⁰¹ HR-HDA, UOZV, 79, 13 – 4, 5456, 1896.

¹⁶⁰² J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 321.

zabava, kakve su bile organizirane u Cerniku povodom bilo kakva značajnija događaja za mjesto. Pjevačko društvo „Lovor“ osnovano je u Novoj Kapeli 1896.¹⁶⁰³ kao glazbeno i pjevačko društvo čiji je djelokrug rada bio u priređivanju svečanih predstava, svečanih večernjih zabava i izleta te je također sudjelovalo u značajnijim mjesnim događanjima.

Drugačiji tip društava, poput sokolskih društava¹⁶⁰⁴, osnivan je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Sokolsko društvo nastalo je u Češkoj 1862. na inicijativu Hinka Fygnera i Miroslava Tyrše koji su osnovali „Praški sokol“. Cilj sokolskog društva bio je fizička, psihička i moralna osposobljenost mladih ljudi. Budući da se pokret razvio nakon razdoblja apsolutizma, imao je u sebi i komponentu nacionalnog bunta te je kasnije bio i svojevrsni građansko-liberalni oblik otpora slavenskih naroda koji su bili u degradiranu položaju u sklopu Austro-Ugarske Monarhije u odnosu na germanski narod. Iako je u širokim krugovima sokolski pokret shvaćen kao tjelovježba i zabava, on je imao i protumonarhijsko djelovanje, što se najbolje moglo vidjeti u brojnosti članova koji su se znali okupljati tijekom svesokolskih sletova.¹⁶⁰⁵

Hrvatski Sokol osnovan je 1874. u Zagrebu. Josip Fon i Franjo Hochman bili su prvi pokretači hrvatskog sokolstva te su potaknuli osnivanje mnogih društava po hrvatskim gradovima, kao što su i pokrenuli časopis *Sokol*. Tijekom 1906. na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije bio je organiziran rad sokolskih društava u 17 sokolskih župa.¹⁶⁰⁶ Unutar župa, svaka je organizacija na godišnjoj razini priređivala svoj slet. Cilj sokolskih društava bio je potaknuti „jakost, zdravlje, plemenitost, poštenje, značaj i slobodu naroda...“.¹⁶⁰⁷ Sokolska su društva njegovala kult snage i odvažnosti, a važan segment njihova identiteta bio je patriotizam. U 1906. godini bio je organiziran I. hrvatski svesokolski slet u Zagrebu. Tijekom 1904., osnovan je Savez hrvatskih sokolskih društava koji je bio članom Slavenskoga sokolskog saveza. Drugi hrvatski svesokolski slet bio je organiziran 1911., treći je bio organiziran 1925., da bi se sva sokolska društva ukinula 1945. godine. Na području novogradiškoga kotara do 1914. nastali su Sokolsko društvo u Novoj Gradiški¹⁶⁰⁸, Sokolsko društvo u Staroj Gradiški¹⁶⁰⁹ i Sokolsko društvo u Okučanima¹⁶¹⁰. Sokolska društva

¹⁶⁰³ HR-HDA, UOZV, 79, 13 – 4, 72714, 1896.

¹⁶⁰⁴ *Hrvatski sokolski koledar 1911.*, Zagreb, 80. Prvo sokolsko društvo osnovano je u Pragu 1871., a 1878. u Zagrebu je izašao prvi broj *I. tečaja hrvatskog časopisa Sokola*.

¹⁶⁰⁵ *Spomen spis II. svesokolskog sleta u Zagreb*, Zagreb, 1911., 5 – 11.

¹⁶⁰⁶ Franjo BUČAN „Razvoj hrvatskog sokolstva“, *Spomen spis II. svesokolskog sleta u Zagreb*, Zagreb, 1911., 13 – 24.

¹⁶⁰⁷ *Spomen spis II. svesokolskog sleta u Zagreb*, Zagreb, 1911., 11.

¹⁶⁰⁸ Ibid, Zagreb, 1911., 208. Utemeljena je 9. 8. 1906, 1911. Imala je 87 članova, 24 utemeljitelja, 45 podupiratelja, 18 izvršnih članova, a starješina Društva bio je Bogoslav Hajek.

¹⁶⁰⁹ HR-HDA, UOZV, 79, 2228/1914.

¹⁶¹⁰ Ibid, 2143/1913.

novogradiškoga kraja potpadala su pod župu Ibrišimović¹⁶¹¹. Od drugih sportskih društva, može se istaknuti rad Gimnastičko športskoga kluba¹⁶¹² koji se spominje 1897. kada je održao prvu cestovnu utrku 19. rujna na relaciji Nova Gradiška – Rešetari – Bukovina – Cernik – Nova Gradiška, ukupne dionice 16,5 km. U to vrijeme, sportska su događanja u Novoj Gradiški bila u začecima, ali djelovanjem učitelja tjelovježbe Frana Galića Mlađeg, organizirana je 1897. prva nogometna utakmica u Novoj Gradiški. Gimnastičko športski klub, prema Ivi Petranoviću¹⁶¹³, osim što je propagirao biciklizam, poticao je nogomet, engleski tenis, kriket, hokej, gimnastiku, mačevanje i klizanje. Nakon desetljeća stanke, nogomet su na tadašnjem prostoru Urija ponovo počeli igrati mladići koji su se školovali izvan Nove Gradiške. Osnivanjem nogometnoga kluba Unitas 1910., koji je djelovao samo tijekom školskih praznika, Nova Gradiška dobila je drugo sportsko društvo.

Društvene organizacije poput vatrogasnih, pogrebnih ili pak onih za „poljepšavanje mjesta“ bile su nešto praktičnije te je stanovništvo novogradiškoga kotara bilo učlanjeno u njih sa svrhom zaštite života ili pak očuvanja i uljepšavanja mjesta. U novogradiškom kotaru postojala su vatrogasna društva u Novoj Gradiški, Cerniku, Davoru, Okučanima i Novoj Kapeli. Pogrebna društva postojala su u Novoj Gradiški, Novoj Kapeli te Obrtno pogrebno društvo u Staroj Gradiški (**Slika 40.**). Fotografija prikazuje *Izješće o stanju pogrebnog društva novogradiškog i njegove imovine za godinu 1893*. Riječ je o tiskovini koju je tiskao novogradiški tiskar Mavro Bauer 1894. u svrhu godišnjeg izvještaja. Zanimljivost navedenog društva bila je u tome što su njegovi članovi bili ugledniji stanovnici trgovišta Nova Gradiška, a to je moguće uočiti iz popisa na stražnjoj strani *Izješća*.

Društvo za poljepšavanje mjesta u sklopu novogradiškoga kotara postojalo je samo u Novoj Gradiški. Nastalo je kao posljedica kozmopolitskih težnji prema širenju moderne svijesti o ljudskom okolišu, u skladu s univerzalnom ljudskom težnjom za sretnijim, ljepšim, bogatijim i zdravijim životom. Prema *Graničaru*¹⁶¹⁴, saznaje se da je Društvo djelovalo s ciljem stvaranja novih biljnih nasada, uređenja cesta, kanalizacije, vodovoda itd. Postojanje gospodarskih tipova društvenih organizacija pokazivalo je važnost organiziranja u postizanju vlastitih prava već od perioda kada su osnovani prvi obrtni zborovi. Tako su već od 18. stoljeća

---

¹⁶¹¹ *Hrvatski sokolski koledar 1911.*, Zagreb, 196. Župa Ibrišimović utemeljena je 1908. sa sjedištem u Požegi. Pod nju su potpadale župe Nova Gradiška, Požega, Pleternica i Košutarica.

¹⁶¹² *Glasnik županije požeške*, br. 39, god. VII., (Požega), 25. 9. 1897. Maksimalno vrijeme bilo je 45 sati. Start i cilj bili su ispred Stare pivovare. Predsjednik kluba bio je Stjepan Myohl. Namjera kluba bila je sagraditi trkalište.

¹⁶¹³ Ivo PETRANOVIĆ, „Stoljeće novogradiškog nogometa“, *Godišnjak Ogranka matice hrvatske Nova Gradiška*, Nova Gradiška, 2010., 62 – 63.

¹⁶¹⁴ *Graničar*, br. 14, god. IX., (Nova Gradiška), 2. travnja 1927.

u Novoj Gradiški, a potom i u Cerniku, postojali obrtni zborovi, kao i obrtne zadruge, i to u Novoj Gradiški, Staroj Gradiški, Okučanima i Starom Petrovu Selu¹⁶¹⁵. Osim obrtnih zborova i zadruga, postojale su i podružnice Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva diljem kotara pa su tako, osim u Novoj Gradiški, postojale gospodarske podružnice u Cerniku, Staroj Gradiški, Novoj Kapeli¹⁶¹⁶ i Starom Petrovu Selu.

Strukovne društvene organizacije bile su također osnivane u kotaru pa su tako postojali: Društvo mlinara u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji – Nova Gradiška¹⁶¹⁷, Zidarsko društvo u Cerniku¹⁶¹⁸, Mlijeckarska udruga¹⁶¹⁹, Udruženje tvorničke blagajne za potporu bolesnika parne pilane vlastelinstva Strickler i Tscharnier u Cerniku – „Marijevac“¹⁶²⁰, Udruženje svratištara, gostioničara, krčmara i kavanara za mjesto i kotar Nova Gradiška¹⁶²¹, Hrvatsko radničko društvo u Novoj Gradiški¹⁶²² te podružnica Trgovačkog društva Merkur¹⁶²³ Nova Gradiška. Navedena društva služila su potpori strukovnog djelovanja radnika raznih profila u Novoj Gradiški, pa i u samom kotaru. Osim službenih i registriranih društvenih organizacija, krajem 19. stoljeća u Novoj Gradiški ljudi su se okupljali i neformalno prema zajedničkim interesima pa je tako početkom 20. stoljeća postojao klub „Crven ruža“ ili društvo sakupljača razglednica. Koliko je osnivanje društvenih organizacija bilo „pomodno“, opisuje i članak iz *Hrvatskog radnika*¹⁶²⁴ u kojem se opisuje situacija u Novoj Gradiški kada su se okupile žene, muškarci i radnici kako bi razgovarali o osnivanju društva protiv „tuđinstine“¹⁶²⁵. Cilj im je bio boriti se protiv zapostavljanja hrvatskog jezika u odnosu na druge jezike kojima su govorili njihovi sumještani, poput njemačkog ili mađarskog jezika. Prema *Statističkom godišnjaku 1905.*¹⁶²⁶, novogradiški kotar imao je 15 društava s 1 650 članova. Prema statističkim pokazateljima, nije bilo nijednoga radničkog društva, postojala su dva dobrotvorna društva s ukupno 664 članova, pet vatrogasnih društava s 376 članova, četiri čitaonička društva s 228 članova te dva pjevačka društva sa 188 članova. Podaci iz istog

---

¹⁶¹⁵ HR-HDA, UOZV, 79, 9 – 2, kut. 676, 9765.

¹⁶¹⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 14., god II., (Požega), 2. 4. 1892. Ladislav Seitz bio je osnivač novokapelačke podružnice gospodarstva.

¹⁶¹⁷ HR-HDA, UOZV, 1995., 1911.

¹⁶¹⁸ J. JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 321.

¹⁶¹⁹ *Izviješća*, Požega, 1901., 93., *Glasnik županije požeške*, br. 18., god. XII., (Požega), 3. 5. 1902. Pod imenom „Hrvatska mljekarska udruga u Novoj Gradiški“, građani su osnovali udrugu koja je imala smisao „podignuti“ stanje stočarstva i time pomoći seljacima. U to je ime kupljeno zemljište i podignuta zgrada u Požeškoj ulici, tzv. mljekarska zgrada. Prostor je bio uređen moderno tako da je mogao raditi s 1.000 litara.

¹⁶²⁰ HR-HDA, UOZV, 79, 1140/1900.

¹⁶²¹ HR-HDA, UOZV, 79, 1826/1909.

¹⁶²² HR-HDA, UOZV, 79, 55504, 1906. Član je bio narodni zastupnik Ivan Zatluka.

¹⁶²³ *Glasnik županije požeške*, br. 4, god. IX., (Požega), 21. 1. 1899. Osnovana je 15. 1.

¹⁶²⁴ *Hrvatski radnik*, br. 15, god. VI., (Zagreb), 9. 8. 1901.

¹⁶²⁵ Ibid.

¹⁶²⁶ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 775.

perioda, prema *Izvyješćima*, bilježe u novogradiškom kotaru samo šest društava dok ih je 1910. bilo 23. Prema svemu navedenom, očito je da je u periodu od 1886. do 1914. u novogradiškom kotaru postojalo oko pedesetak društava, ali im se, nažalost, zagubio trag budući da su bila jako malena i neznatna ili pak nisu sačuvane prijave za odobrenje pravila u službenoj dokumentaciji arhiva Zemaljske vlade. U Požeškoj županiji bila su 73 društva sa 7 581 članom, a najviše je članova bilo u dobrotvornim društvima, potom u vatrogasnim te čitaoničkim društvima.

Važan preokret u formiranju građanskog društva, osim pojave društvenih organizacija i organiziranja raznovrsnih kulturnih događaja, imala je i šira uporaba tiska. Pojavom periodike, a time i drugih tiskovina na hrvatskom jeziku, u Novoj Gradiški došlo je do formiranja kulturnog i političkog mnijenja. Iz arhivske dokumentacije, jasno se uviđa da je prvim ozbiljnijim ulaganjima u Novoj Gradiški svoj posao pokušao započeti Đuro Kostinčer u vidu otvaranja tiskarskog i knjigovežničkog obrta te je također tražena i dozvola za prodaju tiskovina¹⁶²⁷. Već 1882. prvi novogradiški tiskar dobio je odobrenje za rad obrta te je već 1883. počeo izlaziti prvi novogradiški list *Gradišćanin*¹⁶²⁸. Prva periodika na području Požeške županije vezana je uz časopis *Slavonac* koji je tiskan 1863. u Požegi, da bi tek 1891. počeo izlaziti *Glasnik požeške županije*, a 1894. i *Posavska Hrvatska*. Prve novine u Novoj Gradiški bile su više orijentirane na lokalnu tematiku, s naglaskom na književni sadržaj, no što su donosile opće vijesti. Možda je to bilo od presudna značenja za to što je list nakon samo tri broja ukinut. Suvlasnik¹⁶²⁹ tadašnje Kostinčereve tiskare bio je Vjekoslav Schiebel koji je nastavio tiskarski rad jer je 1885. dobio odobrenje za samostalan rad¹⁶³⁰. Zadnje tiskovine Schiebela bile su na njemačkom jeziku te su vezane uz 1891. godinu. Navedenu tiskaru vjerojatno je otkupio 1892.¹⁶³¹ Mavro Bauer¹⁶³² te je iste godine započela s radom. Od značajnijih novina u Novoj Gradiški tijekom razdoblja od 1895. do 1914., bile su tiskane:

¹⁶²⁷ HR-HDA, UOZV, 79., 37769/ 1882.

¹⁶²⁸ Iva SALOPEK BOGAVČIĆ, „Novogradiški plakat – odraz međuratnog perioda“. *Ogranak Matice hrvatske Nova Gradiška*, Nova Gradiška, 2006., 64 – 98. (dalje *Novogradiški plakati*), *Gradišćanin – List za pouku i zabavu*. List je izlazio na četiri stranice velikog formata, svake subote, te mu je cijena bila četiri forinte za cijelu godinu. Cijena za ½ godine bila je dvije forinte, a za 1/4 godine jednu forintu. Novine se nalaze u GMNG.

¹⁶²⁹ Oglas na stražnjoj stranici *Gradišćanina* donosi informaciju o knjigovežnici i knjigotiskari u vlasništvu Kostinčera i Schiebela.

¹⁶³⁰ Marija MALBAŠA, *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Zagreb, 1987., 102.

¹⁶³¹ *Graničar*, br. 3, god., XI, (Nova Gradiška), 19. 1. 1929.

¹⁶³² **Mavro Bauer**, novogradiški tiskar. Tijekom 1892. otvara tiskaru i trgovinu pored crkve sv. Terezije, da bi nakon I. svjetskog rata preselio tiskaru i trgovinu u Osječku ulicu. Djeluje u Novoj Gradiški do 1941. kada je odveden u Staru Gradišku. Od 1941. do 1945. sada već bivšu Bauerovu tiskaru preuzeo je Ivan Bukojević da bi poslije II. svjetskog rata postala dio tiskare „Zvečevo“ koja je djelovala u sklopu tiskare „Plamen“.

- *Novogradiško blebetalo*¹⁶³³
- *Anđeo čuvar*¹⁶³⁴
- *Novogradiški vijesnik*¹⁶³⁵
- *Veseli Brat*¹⁶³⁶
- *Tehnički vijesnik*¹⁶³⁷

Osim Mavre Bauera, u tom periodu tiskarstvom se u Novoj Gradiški bavio i Milivoj Mlađan.¹⁶³⁸ U navedenim tiskarama, osim knjiga, brošura, periodike, letaka i razglednica, tiskani su i plakati te mnoštvo drugih tiskovina. Osim tiskara, u tom periodu djelovali su i fotografi koji su, masovnijom izradom portretnih fotografija, osamdesetih godina 19. stoljeća uveli još jednu monednu komponentu u mnoštvo građanskih salona. Među prvim fotografima u novogradiškom kraju bili su Nikola Tomlinović¹⁶³⁹, Atelje Furst¹⁶⁴⁰ te Petar Dimitrijević¹⁶⁴¹. Posebice se ističe Nikola Tomlinović, fotograf porijeklom iz Cernika, koji je krajem 19. stoljeća izrađivao topografske fotografije kaširane na kartonu, ali i fotografije s motivima muslimanskog stanovništva.

Zaključno, ako razumijemo da se modernizacija može ogledati i u konkretnim promjenama životnih navika, običaja i struktura, onda se to može najbolje uočiti u infrastrukturnim inovacijama, regulaciji rijeke Save i potoka, izgradnji škola i cesta, asfaltiranju, elektrifikaciji, tisku ili pak uvođenju prvih telefonskih linija. Većinom su inovacije imale pozitivan učinak na život malog čovjeka. Uspoređujući promjene u trgovištu Nova Gradiška s promjenama u ostalim mjestima kotara, modernizacija je za stanovništvo Nove Gradiške značila otvaranje širem tržištu te prihvaćanje raznolikih modernih aspekata života: od promjene regulacijske osnove te postupne urbanizacije mjesta uvođenjem asfaltirana nogostupa, regulacije ulica, preko uvođenja elektrifikacije i gromobrana, uljepšavanja mjesta ogradama i živicama, postavljanja oglasnih stupova, osnivanja javnoga

¹⁶³³ *Novogradiško blebetalo – List za zabavu i šalu* (Nova Gradiška), 1895. Urednici su bili: Stjepan Zagorac i Antun Jagar. Prvi broj tiskan je povodom humanitarnoga koncerta 9. 6. 1895., održanog u Novoj Gradiški. U GMNG-u nalazila su se tri primjerka, tj. osim navedenog još br. 2 od 4. 8. iste godine te br. 4 od 10. 8. 1902., god III.

¹⁶³⁴ I. S. BOGAVČIĆ, „Novogradiški plakati“, Nova Gradiška, 2006., 72. Časopis je izlazio od 1902. do 1905. Urednik je bio M. Barbarić.

¹⁶³⁵ Ibid, Prvi broj lista izašao je 4. 7. 1908. te je izlazio do 1909. nakon 26 brojeva. List se bavio političko-gospodarskim temama.

¹⁶³⁶ Ibid, Poznat je samo jedan broj koji je izašao 25. prosinca 1913. Autor lista vjerojatno je bio Vilko Vidmar te je list bio namijenjen članovima HPD-a *Graničar* i njihovim gostima kojima je bio dijeljen besplatno.

¹⁶³⁷ F. VALENTIĆ, *Novogradiški*, Nova Gradiška, 1998., 179. List je izlazio od početka 1914. do početka I. svjetskog rata.

¹⁶³⁸ **Milivoj Mlađan**, novogradiški tiskar. Tiskara djeluje oko 1909. u Osječkoj ulici. Bila je okupljalište simpatizera Hrvatsko-srpske koalicije.

¹⁶³⁹ Podatak s poledine fotografije. Fotograf Tomlinović djelovao je u Cerniku krajem 19. stoljeća, da bi se, prema podatku na poledini fotografije iz GMNG-a, zaključilo da je djelovao i u Novoj Gradiški. GMNG bez inventarnog podatka.

¹⁶⁴⁰ Privatna zbirka I. B., podatak o fotografskom ateljeu moguće je pronaći na poledini kaširane fotografije na kartonu.

¹⁶⁴¹ Ibid.

kupališta, organiziranja sajamskog prostora izvan centra mjesta do gradnje različitih većih građevinskih objekata. Zasigurno, težnja da se trgovište pretvori u grad nije odgovarala cjelokupnom stanovništvu koje je mnoge investicije doživljavalo kao pomodarstvo te nepotreban trošak općine, ali zahvaljujući ulaganju u te aspekte, koji su išli ukorak s razvojem mnogih malih gradova diljem Kraljevine, i Nova Gradiška je dosegla urbanizacijski status. Modernizacija se u Novoj Gradiški ogledala i u otvaranju društva novim političkim idejama, prihvaćanju građanskog načina života, prepoznatog u organiziranju sajмова, kulturnih događaja, formiranju društvenih organizacija te organiziranju raznolikih humanitarnih aktivnosti.

S druge pak strane, sela novogradiškoga kotara nisu doživljavala intenzivne promjene te su ostala zatvorena i homogena i nisu u tolikoj mjeri doživljavala društvenu diferencijaciju, kao što je to bio slučaj s Novom Gradiškom ili Cernikom. Cernički kraj u 18. stoljeću održao je kontinuiran razvoj zbog doseljavanja novog stanovništva koje se nije moglo orijentirati na poljoprivredu, budući da je bilo malo raspoložive zemlje, te se orijentiralo na trgovačko-obrtničke djelatnosti. Doseljavanjem Židova u taj kraj, stanovništvo je, prvenstveno pod patronatom vlastelinstva, razvijalo trgovinu sa susjednom Novom Gradiškom. Budući da je vlastelinstvo učestalo mijenjalo vlasnike koji su iskorištavali sirovine toga kraja, nije se moglo ni sustavnije razvijati do kraja 19. stoljeća kada je pod suvlasnicima Sticker i Tschärner došlo do osnivanja pet tvornica na vlastelinstvu. Razvoj tih tvornica zasigurno je za posljedicu imao modernizaciju cerničkog društva krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Otvaranjem tvornica na području Cernika te doseljavanjem stručnoga kadra iz drugih dijelova Monarhije zbog formiranja novih radnih mjesta, otvorena je mogućnost za društvenu diferencijaciju. U seljavanjem stranaca, pojavom stranoga kapitala, formiranjem radničke baze te svih potrebnih ekonomsko-socijalnih uvjeta za njihov život u umjetno stvorenom naselju Marijevac, kraj je doživio ekonomski uzlet. Iako u cerničkoj općini nije bilo toliko gradnji i ulaganja u infrastrukturu kao u ostatku bivšeg graničarskog dijela, privatna ulaganja na vlastelinstvu doprinijela su razvoju kraja. Krajem 19. stoljeća Nova Gradiška postala je povezanija s ostalim kotarima, prije svega željeznicom, te je preuzela ulogu koju je dotad imao Cernik u segmentu razvoja sitnih trgovina i obrta te se u Novu Gradišku većinski ulagalo stvaranjem nove infrastrukture. Iako se početkom 20. stoljeća otvaraju tvornice i u Novoj Gradiški i u ostalim krajevima kotara, Cernik je svoj status zadržao do Prvoga svjetskog rata. Tek razornim djelovanjem Zelenoga kadra poslije rata, uništen je temeljni židovski kapital koji je bio glavni pokretač razvoja općine.

Ostala mjesta novogradiškoga kraja modernizaciju su doživjela u segmentima zdravstva, razvoja infrastrukturne mreže cesta i željeznice, gradnji škola ili crkava te u regulacijama rijeke Save ili potoka. U tom segmentu, izdvajaju se tek poneka naselja poput Okučana i Nove Kapele budući da se u njima događao uzlet i u drugim aspektima, poput kulturnog, političkog i ekonomsko-socijalnog. S druge strane, mjesto Stara Gradiška krajem 19. stoljeća, umjesto procesa napretka, doživjelo je stagnaciju pa nazadak budući da su neke institucije prestale djelovati. Plan izgradnje željeznice Okučani – Stara Gradiška – Banja Luka propao je, solana je preseljena u Okučane, vojarne su ispražnjene te je većina vojske premještena, tradicionalni sajam bio je ukinut, a najvažniji trgovački put rijekom Savom zamro je za Staru Gradišku ukidanjem parobrodske postaje. Sve navedeno utjecalo je na smanjenje broja stanovnika i iščekivanje bolje budućnosti koju je trebao donijeti projekt gradnje mosta preko rijeke Save.

Modernizacija sela novogradiškoga kotara započela je raspadom seljačkih zadruga i formiranjem individualnih posjeda, zbog čega su se stare strukture zatvorenosti i tradicionalnog društva počele mijenjati. Seljaci su bili prinuđeni više se oslanjati na institucije i strukture izvan obitelji preuzimajući nove inicijative. Djelovanja pojedinaca u seoskom okružju, bilo seoskih trgovaca i mecena, bilo učitelja, išla su u smjeru opismenjavanja seljaštva o tome kako uzgajati nove kulture, kako se suzdržavati od alkohola ili kako zamijeniti vraćanje liječničkim pregledima. Seljaci su, primjerice, preuzimali ideje koje je doseljeni susjed iz Galicije primjenjivao na svom polju, a time je indirektno podučavao seljake kako uspješnije obrađivati polja. Modernizacija na selu ponekad je značila oponašanje gradskog načina života i početak korištenja industrijskih proizvoda te napuštanje dotadašnje tradicionalne izrade predmeta. Modernizacija u selima novogradiškoga kotara često je bila nužan način preživljavanja i borbe protiv siromaštva ili gladi koje je tamošnje stanovništvo moralo prihvatiti i čemu se moralo prilagoditi.

Formaliziranjem društvenih organizacija, koje su nastale kao posljedica različitosti u vjerskim, nacionalnim, interesnim ili pak idejnim područjima, dotadašnje različitosti, i iz njih proizašle netrpeljivosti ili interesi, dobile su institucionalne oblike komunikacije. Suživot različitih nacionalnih ili ideoloških grupacija prvi se put mogao javno iskazati na oglasnim stupovima, u tisku ili su se pak nove ideje mogle izraziti pokretanjem neke društvene organizacije. Život je modernizacijom postajao sve ubrzaniji, a mali čovjek morao je početi učiti snalaziti se u odnosu između ponude i potražnje.

11. SVAKODNEVNI ŽIVOT STANOVNIŠTVA NOVE GRADIŠKE I ŠIRE OKOLICE 1886. – 1914.

11.1. Životne prilike i običaji sela

Pojam „svakodnevni život“ često implicira raznovrsne aspekte koji se u svojoj različitosti stapaju i čine načine djelovanja na dnevnoj bazi, životne prilike i raznolike druge okolnosti. Ovisno o tome gdje i kada se ta svakodnevica artikulira, točnije koji je njezin kontekst, često se čini prepoznatljivom po nekim tipičnim elementima koji je najčešće uvjetuju. Različiti socijalno-ekonomski, pa i ekološki i drugi aspekti, bili su presudni u stvaranju tkanja svakodnevnog života stanovnika novogradiškoga kotara. Prema pisanjima seoskih učitelja novogradiškoga kotara, postojale su razlike u uvjetima i načinu života u selima novogradiškoga kotara, ovisno o tome gdje je selo smješteno. Ako to primijenimo na konkretne prilike, uočava se kako je svakodnevnicu dobrim dijelom uvjetovala priroda, tj. prirodne pojave, pa se tako međusobno razlikovao socijalno-ekonomski status seljaka u Posavini, okolici Nove Gradiške ili pak u brdskim zaselcima kotara. Načini gradnje kuća, vrsta stoke koju je seljak uzgajao, kulture koje je sijao, zatim blizina ili udaljenost ceste ili većeg potoka, tj. rijeke, te samog središta kotara, utjecali su na način života.

Svakodnevni život seljaka novogradiškoga kotara često se odvijao na relaciji polje, kuća, gostionica i crkva. Ovisno o tome koje je bilo godišnje doba, dolazile su na red različite obveze ili su se pak slavila različita svetkovanja. Sagledavajući infrastrukturu selā novogradiškoga kotara, može se reći da su njihov institucionalni okvir činile škole, crkve i ponegdje općinska zgrada. Pored toga, postojale su trgovine i gostionice. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*¹⁶⁴², kao i školskih spomenica, tradicionalni je način života uvelike utjecao na tvrdokorne i ustaljene običaje seljačkog stanovništva pa se ono pod utjecajem doseljenika ili pak nužde počelo prilagođavati drugačijem načinu života.

---

¹⁶⁴² Službene izvore, točnije arhivsko - upravno gradivo za poglavlje *Svakodnevni život stanovništva kotara Nova Gradiška 1886. – 1914.*, u Hrvatskom državnom arhivu nisam bila u mogućnosti pronaći. Stoga se ovo poglavlje većinom oslanja na izvore poput memoarske literature, svjedočanstva učitelja i pojedinaca zabilježenih u školskim spomenicama ili zbornicima za narodni život i običaje te na izvore poput novinskih članaka u kojima su detaljnije opisani uvjeti svakodnevnog života. Za navedenu temu, nije bilo moguće pronaći paralelne statističke pokazatelje na temelju kojih bi se egzaktno moglo provjeriti navedeno, stoga se u navedenom poglavlju koristila etnografska i muzeološka metodologija rada koja nije u potpunosti adekvatna povijesno-kritičkom aparatu.

Navedeno se prije svega odnosilo na činjenicu promjene određenih načina kultiviranja tla, odnosa prema životinjama, promjene u načinu odijevanja ili probleme koji su se pojavljivali u dotadašnjem načinu života i običajima. Tradicionalni način života sela postupno se mijenjao prema novim tendencijama koje su dolazile iz grada ili trgovišta stvarajući neku specifičnu simbiozu što je u suštini značila početak prestrukturiranja postojećega životnog okruženja. Život na selu počeo se mijenjati pod utjecajem raspadanja zadruga, zbog formiranja manjih gospodarskih jedinica koje su utjecale na promjene u veličinama obitelji, zbog otvaranja područja širem ekonomskom tržištu, zbog migracije stanovništva u gradove radi sajмова, poslova ili pak na školovanja te, naposljetku, zbog migracije u Ameriku i ponekog povratka.

Sela posavskog dijela novogradiškoga kotara suočavala su se nekoliko puta godišnje s visokim vodostajem rijeke Save koja je uvelike oblikovala tamošnji život. Većina kuća u mjestima Davor, Orubica, Mačkovac i Dolina bile su jednokatnice pa su zbog toga često bile i poplavljene. Utjecaj rijeke Save na život stanovnika u posavskom dijelu kotara može se vidjeti kroz nekolicinu čimbenika. Poplave rijeke Save utjecale su na djelomično napuštanje naselja na nižoj nadmorskoj visini te na formiranje novog naselja, na promjene u prehranbenim navikama, na obavljanje svakodnevnih obveza, kao i na kretanje ljudi i mogućnosti dodatnog izvora prihoda.

Prilikom velikih poplava rijeke Save, voda je znala ulaziti u kuće kroz prozore te se stanovništvo moralo iseliti, baš kao što je moralo odvoditi i stoku na uzvišenija područja. Primjer toga jest selo Mačkovac, čije se stanovništvo, zbog poplava i podjele zadruga, dijelom iselilo i stvorilo sela Visoka Greda¹⁶⁴³ i Skočinci. Poplave rijeke Save bile su razlog gladi i neimaštine u Posavini. Iako su livade sjenokoše bile niže, a polja viša, voda, koja bi poplavila zbog začepljenih starih kanala i loše regulacije sustava te problema s nasipima, zaostajala bi u poljima još mjesecima nakon poplave. Stanovništvo, koje se većinom prehranjivalo kukuruzom, moralo ga je saditi dvaput godišnje kako bi se prehranilo. Iako je najgora poplava zabilježena 1878., prema *Spomenici škole u Orubici*, poplave 1895¹⁶⁴⁴ i 1899. prošle su također s teškim posljedicama. Tijekom poplave 1895. kotarski predstojnik Dragutin vitez Trnski, kao i sam župan Jurković, posjetili su mjesto Orubicu u čamcu koji su donirali za

---

¹⁶⁴³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Mačkovac*, inv. br. 85, Tijekom 1878. i 1879. dogodile su se velike poplave pa se 1886. iz Mačkova iselio Antun Blažinović, kućni broj 57, u Visoku gredu. On je bio prvi stanovnik novog naselja.

¹⁶⁴⁴ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Orubica*, inv. br. 94. Razina rijeke Save prilikom te poplave bila je samo 16 cm niža nego prilikom poplave 1878. godine.

potrebe stanovnika. Budući da je narod bio gladan uslijed dugotrajnih poplava, tijekom 1895. i 1898¹⁶⁴⁵. diljem novogradiškoga kotara skupljao se milodar za siromašne. U tim akcijama sudjelovale su županija, kotarska oblast, a od velikog su značenja bile donacije Gradiške imovne općine. Osim uz pomoć milodara u takvim slučajevima, stanovništvo se moglo prehraniti i „radnjama od nužde“ koje su bile organizirane na području poplavljenih prostora. „Radnje od nužde“ bio je skupni naziv za sve plaćene sanacijske radove na poplavljenim područjima koje je financirala Zemaljska vlada. Zahvaljujući tim radovima i milodarima, stanovništvo se donekle uspijevalo prehraniti tijekom kriznih razdoblja poplava.

Rijeka Sava ponekad je toliko nabujala da su bila poplavljena sela poput Štivice ili Siča, udaljena desetak kilometara od Davora i Orubice. Na taj je način u Posavini rijeka Sava diktirala uvjete života i svakodnevicu, čak do te mjere da dugo godina stanovništvo nije imalo bunara, već je pilo savsku vodu „bila ona čista ili mutna“. ¹⁶⁴⁶ Stanovništvo se tijekom poplava često hranilo ribom iz ribnjaka Vlakanac, o čemu je pisao i Milan Kerdić¹⁶⁴⁷. Tijekom poplave 1899., to više nije bilo moguće jer je Imovna općina ribnjak dala u zakup nekoj ugarskoj tvrtki. Budući da je krmno bilje bilo ili uništeno ili zagađeno vodom iz rijeke Save, stoka je tijekom perioda poplava pobolijevala. Stanovništvo se, osim poljoprivredom i stočarstvom, bavilo i splavarenjem, održavanjem ustava i nasipa te sličnim poslovima. U selu Davor postojala je splav prema Bosni gdje je također bilo i pristanište za parobrod na relaciji Zemun – Sisak. Iz sela Mačkovac dosta se stanovnika preselilo u novoosnovana sela Skočinci i Visoka Greda. Poslije preseljenja, u selu Mačkovac ostale su prazne parcele gdje su se dotad nalazile kuće. Stanovništvo je pri preseljenju znalo razmontirati kuću i odnijeti građevinski materijal sa sobom za gradnju novih kuća. U selu Mačkovac, prema popisu stanovništva koji je obavio tamošnji učitelj, navedeno je kako je postojalo 113 kućnih brojeva, a samo 100 objekata. Utjecaj rijeke Save na život okolnog stanovništva bio je izrazito velik, što se moglo uočiti i u regionalno sličnim područjima poput kotara Brod ili kotara Novska. To je posebice dolazilo do izražaja na močvarnim područjima susjednih kotareva u području Jelas polja i Lonjskog polja. Sanacijski radovi na regulaciji rijeke Save bili su uobičajeni i na području Lonjskog polja, što također kao izvor prihoda spominje Hannes Grandits¹⁶⁴⁸ u usporednoj studiji o selima Lekenik i Bobovac. Tamošnjem je stanovništvu rad na rijeci Savi bio više dodatan

¹⁶⁴⁵ Ibid, Kraljevska kotarska oblast izdala je 12. veljače 1898. naredbu za sakupljanje milodara za siromašne jer je narod bio gladan uslijed silnih poplava.

¹⁶⁴⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Davor*, inv. br. 67. Pjesma Đure Relkovića, ravnatelja pučke škole Davor 1886.

¹⁶⁴⁷ *Posavska Hrvatska*, br. 161, god. IX., (Brod na Savi), 17. 7. 1899.

¹⁶⁴⁸ Hannes GRANDITS, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. – 20. stoljeće)*, Zagreb, 2012., 136.

izvor zarade, za razliku od stanovništva novogradiškoga kotara kojem je takav rad bio potreban u svrhu preživljavanja. Ono je, zahvaljujući dodatnom izvoru zarade, uspijevalo nekako preživljavati glad koja je postala popratni fenomen poplava.

Čest uzrok preseljenja, osim poplava, bili su i problemi koji su nastajali uslijed podjela zadruga. Ako bi se zadruga raspala, a time i obitelji razdijelile, ponekad bi se zemljišta ili kuće prodavali zbog dugova. Prema pisanju Milke Žicine u djelu *Selo moje*¹⁶⁴⁹, postojao je slučaj u novogradiškom kotaru da se problem, zbog nemogućnosti dogovora članova zadruge oko kuće, riješio i rušenjem kuće te podjelom građevinskog materijala.

U novogradiškom kotaru uobičajen je bio trogodišnji i dvogodišnji turnus obrade zemlje jer je zemlja bila nešto slabije kvalitete pa, prema rasuđivanju tamošnjih seljaka, svako godišnje obrađivanje nije donosilo očekivanu korist. Stoga je zemlja ostavljana na ugaru za ispašu stoke. U Posavini je situacija, zbog silnih poplava i zadržavanja vode, bila najgora, potom su nešto lošiji bili brdski krajevi gdje se većinom uzgajala vinova loza, a nešto plodnije područje bilo je oko Starog Petrova Sela, Nove Kapele, Cernika i Nove Gradiške. Takve su okolnosti zasigurno utjecale i na obradu polja, pomanjkanje žitarica, glad te, naposljetku, i na zaduživanja seljaka. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*¹⁶⁵⁰, seljaci su sijali samo onoliko koliko im je bilo potrebno da prehrane sebe ili stoku te nisu imali običaj sijati više kako bi spremili za iduće sezone ili za prodaju. U novogradiškom su kotaru prevladavali srednji posjedi od pet do deset i od deset do 20 jutara. Manjih je posjeda bilo ispodprosječno u novogradiškom kotaru u usporedbi s Požeškom županijom te u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Iako su posjedi bili veći nego što je bilo potrebno za prehranu obitelji, seljaci nisu sijali više, kao što se to spominje i u zapažanjima suvremenika u mnogim gospodarskim listovima, pa je u Slavoniji zemlja većinom bila zapuštena¹⁶⁵¹.

Razlog tome može se tražiti što u ostacima tropoljne zemljoradnje, što u činjenici da su javni seoski hambari, koji su postojali tijekom razdoblja Vojne krajine, ukinuti oko 1870.¹⁶⁵² U tropoljnom sustavu jedna njiva koristila se za jesensku sjetvu, druga za proljetnu, a treća je bila na ugaru kao neobrađeno tlo ili tlo za ispašu stoke. Obrada u prosjeku samo dvije trećine raspoložive zemlje primjenom nerazvijene tehnologije nije bila poticajna za veću proizvodnju hrane, pogotovo ne za tržište. Potreba za prehranom stanovništva, koje je brojem

¹⁶⁴⁹ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 54.

¹⁶⁵⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 30, god. II., (Požega), 23. 7. 1892.

¹⁶⁵¹ B. STOJSAVLJEVIĆ, *Povijest sela*, Zagreb, 1973., 197.

¹⁶⁵² HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice „Školska spomenica Crnogovci, inv. br. 65.

raslo, zahtijevala je promjene na selu. Tako *Glasnik županije požeške*¹⁶⁵³ poziva seljake da prestanu rabiti zastarjelu metodu obrade zemlje i da uvedu „mjenbeno gospodarstvo“, odnosno da se svake godine sije druga kultura i da se zemlja ne ostavlja prazna. Riječ je o plodoredu kao stalnoj izmjeni žitarica s repom i djetelinom na istoj njivi, pri čemu su repa i djetelina obnavljale tlo hranjivima tvarima koje bi žitarice iscrpile iz tla. Također, na taj bi način seljaci dobivali više krmnog bilja te bi se skladištenjem smanjile štete izazvane ispašom po tuđim poljima. U novogradiškom kotaru stanovništvo je često pribjegavalo jednostavnijim metodama izazivajući poljske štete, tj. tjeralo je stoku na tuđi posjed radi ispaše. Stajsku hranidbu primjenjivali su samo strani naseljenici jer su oni imali malo stoke te nisu bili ovlaštenici urbarske šume ni paše, a prelaskom na novi oblik obrade polja, seljaci su počeli uvoditi stajsku hranidbu.¹⁶⁵⁴

Promjene u obradi tla događale su se ili zbog raspada zadruga i nužde da se obrađuje komadić tla, koji je seljaku ostao poslije razdjeljivanja, ili zbog neimaštine i zaduženosti. Primjer su bili doseljenici¹⁶⁵⁵ iz Njemačke, Češke ili Poljske koji nisu imali ugar, već su cjelokupno zemljište obrađivali, i to novijom generacijom strojeva. U selima istočno od Nove Gradiške koja su se prostirala uz cestu Novska – Nova Gradiška – Brod, poput Vrbove, Starog Petrova Sela, Adžamovaca i Nove Kapele, stanovništvo je više sadilo pšenicu, zob, raž, ječam, kukuruz, bob, proso, lan, grah, djetelinu, šljivu i raznorazne voćke, zatim se okušalo u sadnji repe te se također tradicionalno bavilo svilogojstvom. Tim se poslom većinom bavilo siromašnije stanovništvo, i to često žene tijekom proljeća i ljeta. Obično je bila potrebna dodatna prostorija za uzgoj svilenih buba pored prostorije u kojoj su ljudi spavali, a to je rijetko tko mogao imati. Slični uvjeti života bili su na selu diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije, o čemu svjedoče i članci u *Gospodarskom listu*, a to navodi i Bogdan Stojšavljević¹⁶⁵⁶ opisujući životne prilike na selu gdje su ljudi obitavali u istoj kući sa stokom. Živjelo se najčešće u jednoj prostoriji, pogotovo tijekom zime, u kojoj se najčešće i spavalo i radilo i jelo. Prostorije su bile niske, tamne i vlažne, a imale su jedan prozor i peć. Ljudi su znali sjediti na podu umjesto za stolom, jesti iz jednog tanjura mijenjajući se za žlicu. Često, uslijed mnogo posla oko stoke ili polja, članovi obitelji nisu jeli zajedno, već su se okupljali samo nedjeljom i praznikom. Nije bilo rijetko da su domaće životinje boravile s ljudima.

¹⁶⁵³ *Glasnik županije požeške*, br. 30, god. II., (Požega), 23. 7. 1892.

¹⁶⁵⁴ *Izvjješća*, Požega, 1895., 77. Stanovništvo je imalo više stoke nego što ju je bilo moguće nahraniti sijenom u stajama pa je stajsku hranidbu bila moguća samo ondje gdje su općinski pašnjaci podijeljeni i gdje je bilo malo stoke.

¹⁶⁵⁵ *Izvjješća*, Požega, 1895., 75.

¹⁶⁵⁶ B. STOJŠAVLJEVIĆ, *Povijest sela*, Zagreb, 1973., 195.

Posebno je bila kritična situacija sa psima kojih je bilo mnogo po selima. Psi su trebali biti popisani jer se na njih plaćao porez zbog pojave bjesnoće u razdoblju od 1905. do 1907.¹⁶⁵⁷ Kako ne bi plaćali porez, vlasnici pasa sakrivali su ih po kućama umjesto da borave u dvorištima. Životinje su ljudima na selu zaista bile najveće blago. Svaka je kuća imala ovce, koze, pet do šest komada svinja¹⁶⁵⁸, kokoši, guske i patke, a malo imućniji imali su krave i konje. Iako je stoka bila vrijedna seljaku, ponekad je u *Izvjeshćima* vidljivo kako je stoka bila doživljavana kao roba¹⁶⁵⁹, pogotovo u vrijeme kad je vrijednost stoke, kao i vrijednost mesa, porasla pa je stanovništvo masovno prodavalo krupnu stoku. Seljaci se često nisu znali ophoditi sa stokom pa bi plodili kobile iako su znali da su konji zaraženi spolnim bolestima¹⁶⁶⁰ ili bi stoka pila mutnu vodu pa postajala metiljava i slično. Iako je stoke u novogradiškom kotaru bilo toliko da se tijekom razdoblja 1905. – 1906. povećao izvoz krupne stoke, seosko je stanovništvo većinom jelo povrće i žitarice, a manje meso. Glavna su hrana bili kruh, luk, grah, kupus,¹⁶⁶¹ krumpir i sve varijante umiješanih žitarica.

Prema zapisima Milke Žicine¹⁶⁶², kada bi se jelo meso, svi su u selu znali da se taj dan jede meso tako što bi se poluodmotano nosilo seoskim putem kako bi susjedi mogli vidjeti što će se kuhati. Navedeno pokazuje koliko je seoska sredina još uvijek bila zatvorena jer je u gradskoj sredini, gdje seljanke nisu nikog poznavale, bilo nebitno kako se to isto meso nosilo, no čim se došlo u blizinu sela, bili su bitni tuđe mišljenje i reputacija osobe. Način ponašanja seljaka pokazivao je kako su određena ponašanja vrijedila za seosku sredinu dok su pak neka druga vrijedila kada bi seljaci došli u grad. Osim u takvim posebnim prilikama, kada su, primjerice, seljanke dobivale novac od muževa iz Amerike, obično su seljaci jeli meso tijekom blagdana ili prilikom vjenčanja, sprovoda i crkvenih godova. Tada bi se objedovala tzv. zaoblica, tj. pečena svinjetina, s grahom, kupusom, pečenom bundevom, bijelim lukom, crvenim lukom, gibanicama, jabukama i orasima. U selima bliže Novoj Gradiški, poput Ljupine ili Prvče, ulice su, kao i u drugim selima, bile zemljane, prašnjave i blatne, ali zato su vodile u trgovište te su negdje bliže centru postajale osvijetljene i čišće, s rubnim asfaltiranim trotoarom i njima se jednostavnije moglo doći do svega drukčijeg što nudi veće mjesto.

---

¹⁶⁵⁷ *Izvjeshća*, Požega, 1905. – 1907.

¹⁶⁵⁸ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Adžamovci*, inv. br. 54.

¹⁶⁵⁹ Neadekvatna briga ljudi o životinjama, kao i loša životinjska ishrana, utjecali su na razvoj bolesti.

¹⁶⁶⁰ *Izvjeshća*, Požega, 1913., 113. Tijekom 1911. u Novoj Kapeli raširila se bolest konja za rasplod. Bolest se prvotno pojavila na teritoriju Oriovca te se proširila na područje Nove Kapele. Zbog neznanja da je stoka zaražena i nemara seljaka, bolest se širila. Često seljaci ne bi prijavljivali bolest životinja. Ako bi seljak prijavio bolest životinje, morao bi je liječiti ili usmrтити, ako pak ne bi ništa od toga činio, bio bi kažnjen. Zbog toga su seljaci izbjegavali prijavljivati bolesnu životinju te su se često opravdavali neznanjem.

¹⁶⁶¹ *Glasnik županije požeške*, br. 51, god. II., (Požega), 17. 12. 1892., br. 51.

¹⁶⁶² M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 90.

Stanovništvo sela u okolici Nove Gradiške, prema pisanju Milke Žicine¹⁶⁶³, češće je boravilo u trgovištu i više je popimalo manire tzv. „građana“. Umjesto tradicionalne nošnje i jednostavne odjeće, žene su početkom 20. stoljeća sve više uvrštavale pomodne dodatke u svoju odjeću. Mlade su djevojke prestajale nositi tradicionalne marame i počele su hodati „gologlave“ poput Novogradišćanki. Proces postupna preuzimanja gotove industrijski izrađene odjeće paralelan je raspadu zadruga, otkad žene više nisu imale vremena izrađivati odjeću te su se okretale kupnji gotove odjeće. Navedeno spominje i Rudolf Bičanić, točnije, kao jedan od razloga raspada zadruga navodi i širenje industrijskih proizvoda koje su putujući trgovci nudili seljacima. Kod žena je to bilo izraženije zbog utjecaja mode i reklama¹⁶⁶⁴.

Budući da je stanovništvo okolnih sela češće radilo u Novoj Gradiški, ili su žene, primjerice, odlazile prodavati namirnice na sajam ili pak po kućama gospođa, ono se moglo svakodnevno susretati s novitetima koje je veće mjesto nudilo (**Slika 56.**). Fotorazglednica u prilogu radu prikazuje seljanke koje su došle prodavati robu u trgovište. Zanimljivo je da su one još tijekom 1910. odjevene u narodnu nošnju dok su muškarci na istoj razglednici odjeveni u gradsku odjeću. Na istoj razglednici uočava se ženska osoba odjevena u odjeću sluškinje, temeljem čega se može vidjeti izgled dvije vrste radnih uvjeta žena kao i njihova odjeća. S jedne strane, uočavaju se starije seljanke sa zavežljajima hrane koju su prodavale u narodnoj nošnji, a koja im je istodobno bila i svakodnevna i radna odjeća dok se, s druge strane, vidi formalna radna odjeća sluškinje koja je na ulici s djetetom.

Za razliku od žena iz udaljenijih sela kotara, koje su još uvijek izrađivale odjeću od lana ili konoplje, žene u selima bližima trgovištu su zbog pomodnosti kupovale materijale u gradu kako bi mogle skrojiti bluze ili suknje. Žene u udaljenijim selima kotara kupovale su posebne predmete samo prilikom udaje te su tada odlazile na sajam i nabavljale predmete poput pamuka, svilene marame, fertuna¹⁶⁶⁵ (ako su bile bogatije, onda bi on bio svilen), cipele, čarape, benješ, češalj, ormar s ladicama, krevet, sanduk s ladicama i sl. Takvi i slični predmeti nabavljali bi se prije vjenčanja, a bilo je slučajeva kada ti predmeti nisu bili po volji djevojkama pa su one same odlazile na sajam u trgovište po nešto drugo što im se svidalo ili bi novac ostavljale sebi¹⁶⁶⁶. Prema pisanju učitelja *Školske spomenica sela Seoce*, i u

¹⁶⁶³ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 78.

¹⁶⁶⁴ Rudolf BIČANIĆ, *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873. – 1895.*, Zagreb, 1937., 26.

¹⁶⁶⁵ V. ANIĆ, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 340. Fertun je bila kožna pregača koja je kovača štitila od vatre, da bi se kasnije taj naziv uvriježilo kao općenit naziv za pregaču.

¹⁶⁶⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Seoce*, inv. br. 99. Potreban pamuk za dotu kupovali su mladoženjini roditelji, što je iznosilo do 20 forinti. Na obližnjem sajmu kupovane su stvari čija je nabavna vrijednost krajem stoljeća iznosila: za svilenu maramu osam forinti, za fertun 12 forinti, za cipele pet forinti, za čarape jednu forintu, za benješ (dugačka haljina obložena krznom) 20 forinti, za češalj 20 novčića, za ormar s ladicama 12 forinti, za krevet

udaljenijim selima pojavljivala se moda da „nove snaše ne siju lana iz kojeg bi sebi rublje prigotovljavale nego sve žive na pamuku“, točnije „narod silni novac na pamuk daje pa će osiromašit... jer... prije je svaka snaša zube pogubila bila i bila je krezuba...“¹⁶⁶⁷. Zanimljiva je narodna pjesma koja govori o pomodnosti i novim običajima odijevanja:

„...sadašnje krasotice samo pamuk tkaju
pak kroz kratko vrijeme samo truljave hodaju
još nu eto da je štirke dosta
da ne vele da je koša prosta
nego da je lijepa i čestita
kao da je iz pergana šita
na košulji vragolija eklarija
a u kući smeta do koljena
jer se snaša štirkat i peglat mora
da u svetac nije baš najgorja...“¹⁶⁶⁸

Navedena pjesma govori o promjenama izrade odjeće na selu. Proizvodnja odjeće prolazila je kroz neke faze izrade: tijekom razdoblja postojanja zadruga žene su još tradicionalno izrađivale odjeću većinom od lana, konoplje i vune, da bi prodorom pamuka u 19. stoljeću započele tkati pamuk. Pamuk se širkao i ukrašavao vezom kako bi odjeća postala svečanija i zanimljivija. U pjesmi je pamuk kritiziran kao kratkoročan naspram lana, kao što je kritizirano i ukrašavanje odjeće „širkom“ i „heklanjem“. Prema autoru pjesme, širkanje i heklanje samo su odavali dojam čistoće i urednosti, što nije moralo odgovarati urednosti osobe jer je naveden primjer kako djevojke često nisu kuću održavale čistom, a sebe jesu. Sve to je povezano s uvriježenim mišljenjem o važnosti održavanja statusa skromnosti, što je bilo predstavljeno u jednostavnim formama narodne odjeće, za razliku od „pomodnosti“ ukrašavanja koja je odavala dojam bogatstva, kao što je upućivala i na nepotrebnju rastrošnost. O fenomenu gizde pisao je i Vjekoslav Klaić u *Deset zapovijedi*¹⁶⁶⁹ smatrajući gizdu nepotrebnom, tj. pozivajući žene na štednju, te smatrajući da je samo brižna i štedljiva žena primjeren partner i obiteljski uzor. Stoga ne čude težnja za krijepošću, isticanje skromnosti kao vrline i u narodnim pjesmama te istodobno kritika „noviteta“ kao nečega lošeg zato što su žene na selu još uvijek, u usporedbi sa ženama u trgovištu ili gradu, smatrane „čuvaricama moralnih vrijednosti“.

šest forinti i za sanduk s ladicama šest forinti. Iz svega je vidljivo da je odjeća bila jednako skupa kao i ormar ili da su cipele imale sličnu novčanu vrijednost kao krevet što je samo upućivalo na činjenicu da je industrijska roba često bila jednako skupa ili pak skuplja od ručno rađenih predmeta.

¹⁶⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁶⁹ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić i njegov doprinos odgoju Hrvata“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 8, 2003., 367 – 397.

Iako je bilo sve više noviteta u tradicionalnoj seoskoj odjeći, tipična seoska odjeća novogradiškoga kotara razlikovala se od sela do sela, ali pojedini su odjevni predmeti ipak bili osnova tipične seoske odjeće. Tako su muškarci¹⁶⁷⁰ odijevali jednostavniju odjeću pri radu, točnije, nosili su košulju i gaće opasane pojasom, koji je bio tkan predenom vunom, zatim prsluk i šešir. Zimsku odjeću činile su suknene i platnene hlače, a gornji je odjevni predmet bio gunja od sukna i kožuh od ovčjeg krzna. Tijekom ljeta nosili su hlače i košulje od finijeg i lakšeg platna, a nedjeljom su bili odjeveni svečanije, točnije, imali su odjeću od finijeg sukna. Opanci su bili svakodnevna obuća, a kada se išlo u crkvu, nosile su se čizme ili cipele. Žene su bile odjevene u duge košulje do gležnja koje su bile tkane od lana, pamuka ili konoplje. Na te duge košulje stavljale su pregače tkane od vune šarenih boja. Siromašnije žene nosile su pregače od crnog materijala, a imućnije pregače od svile. Obvezni ženski odjevni predmet bila je marama po kojoj su se žene razlikovale, tj. udane su žene imale na glavi maramu, a djevojke su bile „gologlave“, tj. vezale su kosu u razne tipove pletenica. Status žena na selu, prema onome što su pisali učitelji školskih spomenica novogradiškoga kotara, nije se u tolikoj mjeri razlikovao od onog tijekom razdoblja Vojne krajine. I dalje su se žene udavale u kuće svojih muževa zauzimajući ondje mjesto iza svekrve i drugih žena. Poslije udaje, mlada je nekoliko godina imala više obveza prema svim ukućanima, čineći za njih raznolike vrste usluga, dok je manje obveza imala u kućanstvu. U tom periodu trebala je paliti peć, donositi vodu u kuću te je grijati za pranje ruku, potom prati ukućanima ruke nad lavorom, pomagati u kuhinji, navečer starijim ljudima izuvati obuću, očistiti je od blata i pospremati te na koncu prati noge ukućanima.¹⁶⁷¹

Žene i mlade djevojke na selu tradicionalno su se skupljale na posijelu¹⁶⁷² tijekom kojeg bi prele ili čistile perad za objed. Vrijeme udvaranja, vjenčanje i rođenje djeteta zasigurno su bili važni trenutci u životu seoske djevojke. Tijekom tih razdoblja, žena se mogla više posvetiti sebi i svome budućem obiteljskom životu. Žene na selu bile su ili majke ili domaćice ili su bile obiteljska ispomoć pri poljoprivrednim poslovima te su rijetko radile u drugim djelatnostima. *Glasnik županije požeške*¹⁶⁷³ govori da je stav o ženama još uvijek bio takav da su one trebale služiti čitavoj obitelji i mužu te se brinuti o domu, vrtu i domaćim životinjama. Žene su u obitelji „držale tri stupa domaćinstva i kuće“¹⁶⁷⁴, brinule su se o vrtu i

¹⁶⁷⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Staro Petrovo Selo*, inv. br. 106.

¹⁶⁷¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Seoce*, inv. br. 99.

¹⁶⁷² *Izvjestica*, Požega, 1907., 162.

¹⁶⁷³ *Glasnik županije požeške*, br. 28, god. V, (Požega), 13. 7. 1895.

¹⁶⁷⁴ Ibid.

životinjama, a muškarci su se brinuli o životinjama koje su radile na polju, kao što su većinu svog rada obavljali na polju¹⁶⁷⁵. Iako su žene tradicionalno razumijevane kao vrijedne i radišne, one, prema autoru novinskog članka, nisu dovoljno obrazovane pa bi se uz posao u kući trebale obrazovati, ali ne za neku drugu struku nego za usavršavanje kućanskog posla. Savjet i preporuka autora članka išli su u smjeru zagovaranja odlaska mladih seoskih djevojka u posebne zavode za domaćice. Cilj tih zavoda nije bio da se mlade djevojke nauče domaćinstvu pa da to primjenjuju u svome samostalnom životu ili da samostalno rade kao domaćice, nego da ostanu duže u roditeljskom domu služeći svojoj obitelji¹⁶⁷⁶. Na taj se način htjelo održati tradicionalne vrijednosti nasuprot sve većem raslojavanju seoskih obitelji koje su postajale sve manje zbog teških životnih okolnosti. Zanimljivo je da su obrazovanje mlade djevojke, učeći se drugačijim poslovima, češće odlazile u veća mjesta kao sluškinje ili su se pak odlučivale mijenjati u skladu s pomodnim trendovima težeći udaji u većim mjestima, a ne ostanku u selu. S druge strane, siromašne žene u većim mjestima češće su radile ili kao domaćice, sluškinje, najamne radnice ili kao tvorničke radnice, odnosno kao ispomoć u trgovinama ili obrtima. Određen postotak žena, koje su bile supruge važnijih činovnika, obrtnika ili trgovaca, nije privređivao, već je posvećivao pažnju odgoju djece i raznim društvenim obvezama. Često se u takvim prilikama odgoj djece i vođenje kućanstva sastojao od angažiranja sluškinja i dadilja te organiziranja njihova rada. Tako autor članaka za takve gospođe po trgovištima i gradovima smatra da je „...nevaljan odgoj stvorio mnogo namiguša, dama pomotkinja, koje toware na sebe šarenilo, radi čega dugovima gnjave cijelu obitelj, djevojke si lice mažu da je modro postalo, ili pak u hladu s kojekakvima kleveću...”¹⁶⁷⁷. Nažalost, prema tadašnjem pisanju lokalnih novina, uloga je žena bila ona između besplatne radne snage ili pak druge krajnosti u vidu društvena ukrasa.

Jedan od negativnih običaja, koji se spominjao u *Izvjescu*, ticao se Posavine. Mlade su djevojke trošile sve više vremena i novca na prekomjerno kićenje¹⁶⁷⁸, tzv. „gizdu“, u tolikoj mjeri da je to, osim što su se natjecale¹⁶⁷⁹ koja će imati bogatiji nakit i ukrase, utjecalo i na planiranje trudnoće. Žene su, radi pomodnosti izrazita ukrašavanja i kako bi dobile što viši status među drugim ženama¹⁶⁸⁰, raznim vraćanjima pokušale planirati potomstvo na samo

---

¹⁶⁷⁵ Ibid. Objašnjeno je da je taj običaj nastao kao rezultat muškog izbivanja zbog ratova.

¹⁶⁷⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 27, god. V., (Požega), 9. 7. 1895.

¹⁶⁷⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 12, god. I., (Požega), 19. 9. 1891.

¹⁶⁷⁸ *Izješća*, Požega, 1907., 162.

¹⁶⁷⁹ *Izješća*, Požega, 1904., 89. Djevojke su se natjecale koja će imati više gizde.

¹⁶⁸⁰ Budući da je gizdanje bilo simbol blagostanja, točnije ako bi se djevojka više uredila, tj. stavila na sebe više nakita, to bi značilo da je imućnija.

jedno žensko dijete kako bi imale dovoljno sredstava da tom djetetu osiguraju dovoljno „gizde“.¹⁶⁸¹ U *Glasniku županije požeške* autori članaka smatraju da uzrok propadanja seoskoga gospodarstva leži i u „gizdi“ jer žene troše mnogo novca na uljepšavanje ili pak na čuvanje „gizde“ zato što svaka ima mnoštvo ručnika, posteljine, košulja, raznih vunica, pređa, zlata pa donose i okvirne kalkulacije koliko žene troše na „gizdu“. U *Glasniku županije požeške* 1892.¹⁶⁸² govori se o tome kako je tada ženama za „gizdu“ bilo potrebno oko 100 forinti, a ranije im je bilo dosta svega deset forinti, jer su se cijene promijenile i jer je odjeća postala posebno skupa. Tako saznajemo „nove kupljene čizme su 8 forinti, svileni fertuni su 10 – 20 forinti a znaju ih bogatije imati i po četiri različitih boja, svileni rupci su od 5 – 12 forinti, razni nakiti od 4 – 6 forinti“¹⁶⁸³. Slično se spominje i u svjedočanstvu Mije Kurjakovića¹⁶⁸⁴ unutar *Zbornika za narodni život i običaje*. On navodi kako je najskuplji predmet za „veliki vašar“¹⁶⁸⁵ bio benješ, točnije duga haljina iznutra ukrašena krznom, čija se cijena znala kretati od 25 do 30 forinti.

U kojoj su mjeri žene većinu svoje odjeće kupovale, a manje izrađivale, također je moguće shvatiti iz članaka u *Glasniku županije požeške* gdje se navodi da su od domaćeg platna bile samo košulje, a sve su ostalo žene kupovale. Žene su bile odjevene u gradsku odjeću koja je bila skuplja od ručno izrađene, pri čemu je obično bila riječ o odjeći koja više nije bila moderna pa je gradske gospođe nisu htjele nositi ili je bila šarena pa je, kako piše autor članka, seoske žene kupuju i kao „paunice se šarene šepure“¹⁶⁸⁶.

„Pomodnost“ je bila učestalija kod građanstva ili stanovnika većih mjesta pa su i seljaci poprimili nove običaje odijevanja ili uređivanja prostorija. Tako je, primjerice, bila „moderna“ svilena marama, koju su samo ponekad, kad su bili crkveni blagdani, imućnije seoske žene mogle staviti na glavu. Prije su žene imale surke od tkanine i uredne gumbe i „gajtane“ kao ukras, a u „novo doba“ pojavilo se ukrašavanje samo nakitom. Suknje i pregače bile su izvezene narodnim motivima s crvenom vunicom ili pamukom, a prema „novoj modi“, ukrasi su rađeni od svile i zlatne žice. Prije su se nosili opanci koje su potom zamijenile cipele

¹⁶⁸¹ *Izvyješća*, Požega, 1910.

¹⁶⁸² *Glasnik županije požeške*, br. 11, god. II., (Požega), 12. 3. 1892. Cijene odjeće odgovaraju cijenama koje su navedene u školskim spomenicima.

¹⁶⁸³ *Ibid.*

¹⁶⁸⁴ **Mijo Kurjaković** bio je učitelj iz Vrbove. Krajem 19. stoljeća sakupljena su njegova svjedočanstva o običajima u selu Vrbova. Zanimljivi su prilozi koje on donosi u vidu oralne historije o narodnim običajima iz domene vjenčanja, smrti, praznovjerja i liječenja. *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1896., 152 (<http://dizbi.hazu.hr/object/1361>, 25. 9. 2015.).

¹⁶⁸⁵ Postojali su „mali vašar“ i „veliki vašar“. „Mali vašar“ jest naziv za kupovanje pamuka budućoj snasi, od kojeg će ona izraditi darove, a „veliki vašar“ bio je naziv za kupovanje ostalih darova budućoj snasi prije udaje.

¹⁶⁸⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 32, god. II., (Požega), 6. 8. 1892.

ili čizme. Njih je majstor morao izraditi po mjeri, s puno dugmadi. Ubrzo su marame zamijenili novi dodatci poput šešira, pamučne, svilene ili čipkaste pregače, a oko 1910., prema pisanju Milke Žicine, seoske djevojke prestale su nositi pregače kada su išle u grad. Seoske djevojke moglo se razlikovati od gradskih po malim koracima koje su činile prilikom hodanja u haljinama na koje nisu bile naučene, a bile su sašivene od tekstila kupljena u Novoj Gradiški. Haljine su imale okrugli izrez oko vrata, a u struku bi bile skupljene trakom dok bi donji dio haljine bio prepun „falda“. Frizure su im se razlikovale od frizura gradskih gospođa time što su imale previše uvojaka.

Budući da očevi nisu smjeli znati za ukrašavanje i uljepšavanje kćeri, majke su očevima, kao opravdanje ženske gizde i uljepšavanja, znale navoditi potrebu da im se kći uda „po gradski“. Budući da kći ne bi bila dovoljno dobra da se uda „po seoski“¹⁶⁸⁷, morala se tako odijevati kako bi se mogla udati za „neseljaka“¹⁶⁸⁸ (**Slika 52.**). Fotografija, koja je slikovni prilog radu, prikazuje svečanu atmosferu prilikom dolaska bana Raucha u Novu Gradišku. Svečane su vratnice bile ukrašene grbom i vegetacijom u obliku korijandola. Na fotografiji se može uočiti mnoštvo ljudi, ponajviše seoske djece odjevene u narodnu nošnju. Riječ je o djevojkama koje su očito za takav svečani događaj odjenule šarenu svilenu maramu, kao i dječacima koji su glavu pokrili plosnatim šeširima. U istom setu fotografija, napravljenih prilikom posjete bana Raucha Novoj Gradiški, uočava se i izgled gradske ženske i muške odjeće tijekom 1910. godine. (**Slika 51.**) Žene su, iako je riječ o svečanom događaju, bile odjevene u dnevnu odjeću koja je imala sportske elemente, točnije sastojala se od bijele *corset*-košulje ukrašene čipkom, koja je uokvirivala lice visokom kragom, i duge suknje koja je naglašavala struk. Pod utjecajem promjena u odijevanju, nastalih 1907., u vidu uvođenja ravnih linija u žensku odjeću, Novogradišćanke su prilikom tog događaja odjenule i dnevne haljine koje su imale ravne linije, ali i još uvijek naglašene elemente „pufastih“ rukava. Na glavi su žene nosile plosnate šešire tvrdih oboda na kojima bi se, ovisno o statusnom simbolu, nalazili dodatci perja, krzna ili umjetnog cvijeća. Na navedenoj fotografiji uviđa se da je riječ o ljetu jer je odjeća napravljena od pamuka i svile i jer su u uporabi i suncobrani kao tipičan modni dodatak. Zanimljivo je uočiti da je djevojčica na fotografiji također odjevena u bijelu svilu, pamuk i čipku te da na glavi ima tipičan dječji šešir „pufastog“ oblika, načinjen od pamuka i čipke. Muška odjevna kombinacija za takav svečani događaj sastojala se od

---

¹⁶⁸⁷ To se odnosilo na djevojke koje nisu imale dovoljno miraza, nisu bile kućanice ili je obitelj imala malo zemlje te je bila u dugovima.

¹⁶⁸⁸ Ibid.

svakodnevna kompleta koji su činile hlače, cipele, poludugi gornji dio odijela, bijela košulja i mašna. Na istoj fotografiji moguće je uočiti djecu u procesiji koja su predstavljala kotar u narodnoj nošnji tipičnoj za to područje.

Promjene su se na selu događale i u običajima. O tome svjedoče *Izvjешća i Prijedlog o sredstvima i mjerama kojim bi se mogla obuzdati razuzdanost mladeži*¹⁶⁸⁹ koji je Zemaljskoj vladi predložio Hrvatsko-slavonski evangelički vjerski seniorski ured za promjene ponašanja u Slavoniji. U *Izvjешćima* je moguće pronaći informacije o „pomodnosti“ kasnovječernjih okupljanja¹⁶⁹⁰, pojavi kićenja žena, tzv. gizde, sumnjivih bludnih radnji po krčmama i sl. *Prijedlog o sredstvima i mjerama kojim bi se mogla obuzdati razuzdanost mladeži* govori o tome kako bi se trebalo utjecati na mladež tako da ih se ne vodi u gostionice, da ne posjećuju plesove, crkvene godove ili poklade; kako bi trebalo zabraniti mladeži da provodi vrijeme na ulici tijekom noći ili pak kako bi se mladež ondje trebala dolično ponašati. Svi navedeni prijedlozi bili su u korelaciji sa sve češćim okupljanjima mladeži po selima tijekom raznih svetkovina te sa sve učestalijim uživanjem u jelu i piću kao vrsti zabave.

Običaji okupljanja na selu često su bili vezani ili uza zajednički rad ili uza zajedničko svetkovanje raznih blagdana. U *Izvjешćima* iz 1890. postojale su preporuke kulturnih vijeća Požeške županije da stanovništvo sela smanji okupljanja jer ona više nisu imala prvotnu funkciju rada ili svetkovanja blagdanja, već su im svrhom postali jelo i piće. U zapisnicima skupština kulturnih vijeća postoje preporuke da se ograniče manje svetkovine jer su one veliki trošak za narod pa su ljudi sve siromašniji zbog silnih gošćenja. Također, kao pozitivan se primjer navodi da, ako se već ljudi toliko često okupljaju, neka to onda makar povežu s nekim radom, a ne da svrha okupljanja bude samo alkohol¹⁶⁹¹. Najtipičnija svetkovanja i okupljanja stanovnika sela novogradiškoga kotara bila su u svrhu slavljenja bilo važnog trenutka u životu pojedinca poput vjenčanja, pogreba i babinja, bilo u svrhu vjerskih blagdana poput Božića, Uskrsa, crkvenih godova¹⁶⁹² ili pak krsnog imena¹⁶⁹³. Vjenčanja i svadba bile su svečanosti koje su se najdulje slavile te je taj period ovisio od sela do sela. Vjenčanja su se često događala

---

¹⁶⁸⁹ HR-HDA, UOZV, 79, 77016, 13 – 27, 1009/1904.

¹⁶⁹⁰ *Izvjешća*, Požega, 1900., 51. Običaj kasnoga noćnoga okupljanja često je znao rezultirati nemirima i izgređima, osobito u gradiškom i bivšem krajiškom području. U gradu noćnu stražu čine gradski stražari i noćobdije, a u selima općinski redari i noćne patrole, sastavljene od stanovnika koji su taj posao obavljali besplatno.

¹⁶⁹¹ Ibid. Ako bi se stanovništvo sela okupljalo, traženo je da se onda isti dan i odrade neki javni radovi. Time se prisiljavalo seljaštvo da radi umjesto da pije. Primjerice, mogle su se saditi voćke ili čistiti putovi itd. Slične informacije postoje i u *Školskoj spomenici Seoce* gdje se spominje da je nekoć bio običaj slavlja uz rad, a sada je slavlje postalo samo sebi svrhom.

¹⁶⁹² „Crkvena slava“, „kirvaj“ ili „proštenje“, sve su to bili nazivi za obilježavanje svetkovine lokalnog sveca.

¹⁶⁹³ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Okučani*, inv.br.92. Običaj je prakticiran u Okučanima. Slavlje krsnog imena označavalo je spomen na dan kada je rodbina u prošlosti prešla na kršćansku vjeru. Na taj dan moralo se posvetiti kuću crkvenom vodicom, a zatim su svi okupljeni prijatelji i rođaci dva dana svetkovali.

srijedom oko sv. Katarine. Prije vjenčanja trebao je proći određeni period udvaranja koji je u nekim selima trajao i do tri godine¹⁶⁹⁴. Mladići se nisu mogli ženiti prije napunjene 18. godine života, a djevojke tek kad su navršile 16 godina. Ako se mladić namjerava oženiti, mora zatražiti dozvolu za vjenčanje Zemaljske vlade, što je iznosilo osam forinti. Majka mladoženje često se nije obazirala na odgovor Zemaljske vlade te je, neovisno o tome, mladiću unaprijed tražila djevojku. Neovisno o željama budućeg mladoženje, majka je išla u prošnju djevojke. Prema pisanju učitelja Mije Kurjakovića¹⁶⁹⁵, roditelji nekada i nisu gledali na želje svoje djece što se tiče bračnih drugova. Običaj tzv. „zagleda“ bila su prošnja majke i „čaje“¹⁶⁹⁶, prilikom koje je majka spremila kolače i rakije, te je krenula sa sinom u prošnju. Još su se nekoliko puta nosili darovi tijekom prošnje nakon čega se mlada smatrala zauzetom i mogla je prestati vršiti kućanske poslove te se početi baviti tkanjem ruha za sebe i pripremati darove svatovima.

Prema *Školskoj spomenici mjesta Nova Kapela*¹⁶⁹⁷, svadbeni su običaji toga kraja započinjali obično utorkom uvečer tako što je mladoženja pozvao susjede i prijatelje radi dogovora oko vjenčanja. Izabrani je kum trebao izabrati čaju, starog svata, gajdaša, djevera, djeverušu i kočijaše. Djever je trebao na konaku čuvati mladu kako ona ne bi „bacila čaroliju“ ili „se sakrila“. U srijedu ujutro, „čajo“ je organizirao doručak za svatove te je započeo proces ukrašavanja „čaje“. Oko vrata mu se tradicionalno stavljao suhi sir, vijenac od divljih jabuka, a oko šešira napuhano crijevo, buketić cvijeća i perje. On se također još okitio ubijenom kokoši ili patkom. Glavni je zadatak „čaje“ zabavljati svatove i brinuti se o hrani i piću. U jutarnjim satima vjenčanje je započelo okupljanjem svatova, jelom i pićem te odlaskom po djevojku. Kada bi svatovi došli do kuće djevojke, morali su djevojku potražiti, a ako bi se ona sakrila djeveru, onda joj je djever trebao dati nešto novca. Kada bi svatovi pronašli mladu, zajedno su se provešeli i jeli. Prije polaska svatova prema kući mladoženje, kum bi zapalio svijeću i skupio bi sve svatove radi blagoslova. Poslije vjenčanja mladenkini roditelji, u čijoj kući svatovi borave do večeri, goste ih obilnim i bogatim jelom. Navečer bi svatovi utovarili mladenkin miraz u kola i krenuli prema mladoženjinoj kući. Pred kućom bi ih dočekalo kolo. Zabava je trajala dugo u noć, a mladi bi par odlazio u ložnicu dok je veselje svatova trajalo do zore. Sutradan za ručkom dijelili su se darovi. Petkom se veselje nastavljalo tako što su svatovi posjećivali kumove i „starog svata“¹⁶⁹⁸. Poslije vjenčanja svečanost je svetkovanja trajala još

---

¹⁶⁹⁴ Primjer u selu Siče.

¹⁶⁹⁵ Mijo Kurjaković opisivao je običaje u selu Vrbovi.

¹⁶⁹⁶ Tradicionalno, u Slavoniji „čajo“ je bio voditelj svatovskog protokola.

¹⁶⁹⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Nova Kapela*, inv. br. 90.

¹⁶⁹⁸ Stari svat bio je naziv za drugoga kuma.

i subotu i nedjelju. Prema pisanju učitelja novokapelačke *Školske spomenice*, takva prosječna svadba iznosila je najmanje 150 forinti.

Osim na vjenčanja, stanovništvo je mnogo trošilo i na karmine¹⁶⁹⁹ jer je to također bio običaj koji je trajao nekoliko dana. Prema *Školskoj spomenici sela Siče*, na karmine je obično bilo pozvano sedam osoba, kupilo bi se oko 50 litra vina, 11 komada kruha i mesa. Prvo su ljudi ručali, a zatim su započeli posao. Dvojica su kopala raku, jedan je pekao pečenu, a ostali su izrađivali lijes. Poslije pokopa, vratili bi se natrag na večeru nakon čega bi otišli kući, a sutradan opet došli na ručak. Tijekom 1893.¹⁷⁰⁰ pojavila se naredba županijske oblasti kojom se zabranjuje da rod ili prijatelji kopaju grobnu raku mrtvacu ili sahranjuju pokojnika sami, već je to morao obavljati grobar, a sve zbog težnje za smanjenjem pretjerana jela i pića na karminama. Također, bilo je zabranjeno da ljudi sami odlaze u šumu i sijeku drva kako bi izradili lijes, već ga ili moraju kupiti gotova ili dati izraditi kod obrtnika. Održavanje karmina ili bilo kakve gozbe, dok mrtvac leži u kući ili po povratku s pokopa, bilo je zabranjeno te je kazna iznosila 100 forinti. Za provedbu toga pravila bili su zaduženi kotarska oblast, općinsko poglavarstvo i oružničke postaje.

Osim okupljanja radi svetkovanja, ljudi su se često na selu okupljali i radi obavljanja zajedničkog posla. Okupljanja, povezana uz rad, odnosila su se na posijela¹⁷⁰¹, spreže¹⁷⁰², kosidbe¹⁷⁰³ i sličan rad u polju¹⁷⁰⁴. Osim radi sezonskih radova ili pak svetkovanja, stanovništvo se okupljalo i u izvanrednim prilikama poput službenih posjeta crkvenih ili političkih dostojanstvenika¹⁷⁰⁵, blagoslova novoizgrađenog objekta ili poklada. Slavilo se također i ukrašavanjem prozora kuća ručnicima, izrađivanjem slavluka okićenih bršljanom ili cvijećem, pucalo se iz mužara te su se organizirali zajednički svečani objedi. Uobičajen vid zabave bili su pjevanje poskočica ili starih ljubavnih pjesama¹⁷⁰⁶, ples u kolu nedjeljom ispred crkve, sviranje tamburica, gajdi ili bubnja¹⁷⁰⁷ te dječja igra loptom krpenjačom po ulicama.

¹⁶⁹⁹ Vladimir ANIĆ, Ivo GOLDSTEIN, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1999., 655. Karmine su gozba u čast pokojnika.

¹⁷⁰⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 31, god. III., (Požega), 5. 8. 1893., br. 31.

¹⁷⁰¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Seoce*, inv. br. 99. Posijela su bila okupljanja žena radi izrade odjeće. Posijela su se sve rjeđe događala jer su žene sve češće kupovale tanak pamuk koji nisu htjele više tkati s grubom konopljom ili lanom.

¹⁷⁰² Ibid, Spreža je bila ugovor između dviju zadruga oko rada na zajedničkom poslu.

¹⁷⁰³ Ibid, Kosidba je bio običaj košenja koji se tijekom perioda zadruga života svetkovao u velikom slavlju, a običaj je nestao poslije raspada zadruga.

¹⁷⁰⁴ Susjedi i prijatelji međusobno su si potpomagali u nevoljama i težačkim poslovima. Tako su si uzajamno pomagali u kopanju, kosidbi, žetvi, vršidbi itd.

¹⁷⁰⁵ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Nova Kapela*, inv. br. 90.

¹⁷⁰⁶ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Siče.*, inv. br. 100. Nedjeljom su pred crkvom mladi pjevali poskočice i plesali u kolu.

¹⁷⁰⁷ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Staro Petrovo Selo*, inv. br. 106.

Raspadanje zadruga pridonijelo je društvenom raslojavanju sela, zbog čega su veliki posjedi pretvoreni u manje gospodarske jedinice s manje članova obitelji, ali još se uvijek radilo o relativno velikim posjedima. Problem takva gospodarstva od oko deset jutara nije bio u njegovoj veličini jer je seljak mogao sijati dovoljno za sebe, ali često je ostajao gladan zbog uvriježena dvopoljnog ili tropoljnog načina sadnje, čestih poplava ili neadekvatne primjene „modernih“ tehnika kultiviranja tla. Zbog poplava i gubitka ljetine te stoke, seljak je, osim od kupovne hrane, djelomice preživljavao i od milodara, „radom od nužde“ ili iseljavanjem u inozemstvo. Kao treća nerodna godina za redom spominje se 1898.¹⁷⁰⁸, što je utjecalo na činjenicu da je seljak kupovao hranu. Glad je bila uobičajena pojava pa su općine seljaštvu pomagale sakupljanjem milodara. Općine su za skupljen novac kupovale kukuruz, brašno i slaninu te su to dijelile među siromašnim i gladnim stanovništvom. Na proljeće je Gradiška imovna općina pomagala siromašnu stanovništvu tako što je mu je dijelila sjemenje. Dijelilo se sjeme kukuruza, graha i krumpira. Pravo na ovo sjeme imao je svaki siromašni „pravoužitnik“ imovne općine. Najesen je svatko, tko je uzeo sjeme, morao isto i otplatiti po proljetnoj cijeni.¹⁷⁰⁹ Seljak je uspijevaio vratiti dug, ali sve se više zaduživao zbog viših cijena hrane koju više nije mogao proizvesti.

Iz mnoštva članaka u periodici toga vremena moguće je uočiti kako su seljaci novogradiškoga kotara posuđivali novac od lihvara. Seljaci su, primjerice, posuđivali i manje svote poput 50 forinti na proljeće, koje bi uz potpisanu obveznicu trebali vratiti najesen. Ako se nije mogao naplatiti u novcu, lihvar bi uzimao vino ili pšenicu uz kamatu od 8%. Osim navedenog, lihvari su se znali uknjižiti i u gruntovni list pa je seljak gubio vlasništvo. Tako, primjerice, Milan Kerdić u *Posavskoj Hrvatskoj* piše kako se u novogradiškoj štedionici uzimala kamata od deset do 12%, a maksimalno je bilo propisano 8%. S vremenom se ta kamata i povećavala pa je 1912. iznosila i do 16%.¹⁷¹⁰ Nažalost, niti je seljak tada mogao legalno dobiti kredit kod banaka ili novčarskih zavoda niti ga je štitio adekvatan zakon. Novoosnovane seljačke zadruge trudile su se zaštititi seljaštvo.¹⁷¹¹ Iz *Školske spomenice sela Davor* saznaje se kako je narod u narodnoj pjesmi opisao zaduživanje:

---

¹⁷⁰⁸ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Crnogovci*, inv. br. 65.

¹⁷⁰⁹ Seljaštvo se prehranjivalo kukuruzom, a novac je zarađivalo prodajom šljiva.

¹⁷¹⁰ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Ljupina*, inv. br. 84. Tijekom 1912./1913., kamata je bila 10 – 16% godišnje. Sve se više ljudi željelo iseliti u Ameriku, ali zbog balkanskih ratova nisu mogli dobiti putovnice.

¹⁷¹¹ Ibid, Zbog dugova, osnovalo je dvadesetak seljaka Hrvatsku seljačku zadrugu pod vodstvom učitelja Imbre Štivića.

„jer sad nije ništa moć
od silnih daća sadašnjih
ni daće nisu baš krive
kao što su te dužbe
koje su se ustalile
kao vjetar u proljeće...“.¹⁷¹²

U pjesmi je jasno naglašeno kako je teško uspjeti jer su za to krivi porezi, ali čak nisu ni porezi ti koji su problematični, već dugovi koji su postali redovnom pojavom. I u *Gospodarskom listu* putopisac, koji je proputovao Požeški kraj, naglašava kako je novogradiško područje poznato po velikoj zaduženosti i lihvarstvu. Kao jedan od uzroka zaduženosti, spominje se i pretjerano uživanje u alkoholu i hrani. U *Školskoj spomenici sela Ljupina* navodi se kako je stanovništvo slabo napredovalo u gospodarstvu i blagostanju jer su ga uništili piće „špiritus“ i zaduživanje. Također, u narodu je postojao običaj da, prije odlaska na sajam u Novu Gradišku, seljak popije oko jedan decilitar rakije. O tome koliko je alkohol bio problem u Slavoniji, svjedoči i *Prijedlog kako da se alkoholu na put stane*¹⁷¹³ koji je Zemaljskoj vladi poslao Hrvatsko-slavonski evangelički vjerski seniorski ured iz Osijeka 1. listopada 1904. U navedenom *Prijedlogu* naznačeno je kako je alkoholizam velik problem te kako bi se mogao suzbiti jedino ako bi se protiv toga problema oformile savjetodavne komisije, koje bi organizirali učitelji, svećenici, suci i policija. Također, u 17 je točaka razrađen plan praktičnog postupanja u svrhu suzbijanja alkoholizma. U tim točkama navedeno je kako bi se trebali braniti: ulazak djece do 14 godina u gostionice, konzumacija alkohola djeci do 14 godina, posjećivanje lokala pijanim osobama i boravak pijanih osoba na ulici te kako gostioničari ne bi trebali točiti žestoka pića tako da se gost od toga opije. Potom su se neke točke odnosile na uredovno vrijeme rada gostionica i točenja alkohola te na kaznene odredbe u slučaju kršenja svega navedenog. Iz navedenog *Prijedloga*, može se uočiti kako je očito u Slavoniji postojao problem alkoholizma i kako stanovništvo novogradiškoga kotara u tome nije bilo izuzetak. U novogradiškom kraju rjeđe se pilo vino, a češće rakija, iako su cernički vinogradi i novokapelački kraj bili poznati po dobru vinu. Prema popisu izlagača na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, iz novogradiškoga kotara sudjelovala su 73 izlagača vina i 29 izlagača žestokog alkohola, iz čega se vidi koliko je proizvođača alkohola postojalo u kotaru.¹⁷¹⁴

¹⁷¹² HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Davor*, inv. br. 67. Autor pjesme bio je Đuro Relković, ravnajući učitelj, 2. prosinca 1886.

¹⁷¹³ HR-HDA, UOZV, 79, 77016, 13 – 27, 1009/1904.

¹⁷¹⁴ *Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske 1896.*, Zagreb, 1896., 94 – 118.

Prilikom proizvodnje alkohola velik je problem bio u kvaliteti alkohola, točnije izradi tzv. „krivotvorenog alkohola“. Trgovci, koji su proizvodili i prodavali šljivovicu, imali su problema s krivotvoriteljima koji su izrađivali „šljivovicu u kućnoj radinosti“, tzv. „špirit“ koji je bio mješavina etanola, vode i smjese šljivova tropa/dropa. Osobe, koje su proizvodile šljivovicu kao proizvođači na malo¹⁷¹⁵, često su radile rakiju slabije kvalitete što zbog lošijih strojeva, što zbog svjesne želje za zaradom. Često su proizvodili šljivovicu tako što su na šljivov drop/trop lijevali etanol te su time stvarali razrijeđenu šljivovicu koju su prodavali po nižim cijenama. Budući da je krivotvorenje alkoholnih pića bilo redovito, Vlada je pokušala urediti stanje pa je naredbom¹⁷¹⁶ od 25. listopada 1881. bilo zabranjeno „krivotvoriti alkohol“, točnije izrađivati ga od etanola, tzv. „špirita“ ili „žeste“, i prodavati ga kao piće. Razlog tome bio je i u činjenici povećana uživanja čistog etanola kod seoskog stanovništva. Problem konzumacije alkohola, izrađenog od etanola, pokušao se riješiti uvođenjem poreza kao i idejom o odustajanju od poreza na vino koje je imalo manji postotak etanola. Budući da je postojala zabrana proizvodnje „krivotvorenog alkohola“, seljaci su ili sami pekli rakiju ili su po nju¹⁷¹⁷ odlazili u Bosnu, a postojale su i varijante opijanja u Bosni. Budući da se porez na alkohol od 1888. plaćao po broju proizvedena alkohola u kotlu i po danu, točnije prema tome koliko je vremena trebalo da se rakija napravi, seljaci su pokušali ispeći što više rakije za jedan dan kako bi platili što manje poreza.¹⁷¹⁸ U *Izvjescima* pojavljuju se preporuke Požeške županije u vezi tog pitanja koje su išle u smjeru ukidanja poreza na pečenje rakije za svoje potrebe, s tim da bi se porez pokušao pobirati na drugačiji način. Time se htjelo utjecati na to da stanovništvo izrađuje kvalitetniju rakiju od čistog voća kako bi se time manje uništavalo zdravlje.¹⁷¹⁹

Ako nije samo peklo rakiju ili ju nije kupovalo u gostionicama ili Bosni, onda je stanovništvo sela znalo, pored sajмова, mijenjati svoje proizvode¹⁷²⁰ za rakiju s putujućim trgovcima. Što su točno radili i kako su se ponašali u pijanom stanju seljaci u Davoru, opisano je u *Školskoj spomenici*:

---

¹⁷¹⁵ *Izješća*, Požega, 1907., 148.

¹⁷¹⁶ *Glasnik županije požeške*, br. 21, god. II., (Požega), 21. 5. 1892.

¹⁷¹⁷ HR-HDA, UOZV, 79., 1882., 1201. Zakupnici potrošarine u Uskocima prijavili su da stanovništvo odlazi u Bosnu po rakiju jer „patvorenje“ i prodaja rakije tamo nisu zabranjeni te da je prenoše preko granice.

¹⁷¹⁸ *Izješća*, Požega, 1903., 82. Seljaci su kriomice pekli rakiju. Porez se plaćao po veličini kotla i po danu te su, imajući lošije kotlove koje su mogli prosječno puniti 3 – 4 puta dnevno, morali plaćati isti porez kao i oni koji su imali suvremenije kotlove, a puniti su ih i po 20 puta dnevno.

¹⁷¹⁹ *Izješća*, Požega, 1905., 97. Stanovništvu bi se trebalo za vlastite potrebe dopustiti da peče rakiju bez toga da plati porez jer na taj bi način radilo ispravnu rakiju od voća ili ostataka voća, a ne sam špirit.

¹⁷²⁰ *Izješća*, Požega, 1895., 77. Takve su stvari rađene kriomice, bez znanja zadruga. U Požeškoj županiji donesen je prijedlog kulturnog vijeća: da se sitničarima, krčmarima i trgovcima zabrani na selu – izvan sajмова kupovati stvari od seljaka jer na taj način pojedini seljaci iz zadruga, mimo znanja zadruga, mijenjaju robu za sitnarije poput rakije i duhana.

„...svinjarci su krotke ćudi
samo katkad kaj poludi
i to kada se opije
sa žganicom jer ju ljube...

Pa opet sutra pomire
zajedno sjede i piju
buče, pjevaju i šale
ko da nije ništa bilo
smiju se opet svi milo
dok možda ni ne polude
pak tada da vidiš lupe
tu se skače, lumpa, gazi
stol i klupe povraćaju
Iz klupa noge čupaju
staklo povrh glava sjeva
ko munja u oblaku
tu se guraju i gnječe
psuju oca, mater, kuću
dokle god se ne umore
i bjesnoć ih ne mine
a sutra svi na staro
jer ne znaju što je bilo
pa je svakom drago milo
da ga nitko ništ upita
i tako opet svi sve lijepo
pozdravljaju se na putu
kano da nije ništa bilo...“¹⁷²¹

Navedena pjesma naznačuje kako se tzv. „krivotvorena rakija“ još nazivala i „žganica“ te kako su je seljaci u Davoru često konzumirali jer su uživali u njoj, tj. „jer ju ljube...“ U pjesmi je opisano alkoholizirano stanje tijekom kojeg se seljaci, koji su inače dobra karaktera, lako pretvore u one koji se svađaju i uništavaju imovinu. Koliko je to bilo uobičajeno stanje, naznačeno je time da se napominje „a sutra svi na staro... kano da nije ništa bilo.“

Koliko je zaista takvo ponašanje bilo regionalno uobičajeno, opisuje i seljak Miloš Krpan u serijalu od nekoliko članaka pod naslovom *Kratak pripomenak k propadanju pučanstva u Slavoniji* koje je tijekom 1901. objavljivala *Hrvatska*. Jedna od ključnih stvari koju je istaknuo Miloš Krpan ticala se usporedbe Slavonaca s kraja 19. stoljeća i Relkovićeve viđenja Slavonaca sredine 18. stoljeća. „I danas kao za vrijeme Relkovića, Slavonac pije do bezsviesti, dapače rekao bih, da mu je špira još i sladja. Dok on tako tuli kraj ardova svojih trovatelja i u zadušljivoj krčmi pretvara noći u dane, odlazi na mu bubanj kuća i kućište. U

---

¹⁷²¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Školske spomenice, *Školska spomenica Davor*, inv. br. 67. Autor pjesme bio je Đuro Relković, ravnajući učitelj, 2. prosinca 1886.

istinu se može reći, da neima pod suncem naroda, koji toli čezne za špirom i šarenim dronjcima, za uživanjem, bludom i zabavom kao naš Slavonac.“¹⁷²²

11.2. Zabava i društveni život u trgovištu

Veća mjesta, poput Nove Kapele, Starog Petrova Sela, Okučana ili pak trgovišta Cernik i Nove Gradiške, imala su razvijenu infrastrukturnu mrežu cesta i željeznica, uređene potoke, mostove i niz institucija koje su doprinosile drugačijem obliku življenja nego što je to bilo u izoliranijim selima kotara. Društveni život trgovišta Cernik i Nove Gradiške te mjesta poput Okučana, Starog Petrova Sela, Nove Kapele ili Stare Gradiške nije se odvijao samo u formalnim društvenim organizacijama ili pak samo na organiziranim svečanim ili dobrotvornim koncertima, predstavama i zabavama već su od velika značenja za mjesta bili i trenutci koje je stanovništvo provodilo na ulici. Svakodnevni društveni život elitnih skupina društva, poput veleposjednika, političara, činovništva, obrtnika ili trgovaca, odvijao se većinom u zatvorenu prostoru dok se društveni život nižih slojeva društva većinom odvijao u javnim prostorima. Pod pojmom „svakodnevice“ ili „svakodnevnog života“, u ovom se radu manje podrazumijeva intimni i obiteljski život jer je nedostatak dnevničke gradiva uvjetovao to da je u ovom radu više zastupljen javni aspekt „svakodnevice“. Pojam je „svakodnevice“ ovdje razumijevan u aspektu društvenog života stanovništva trgovišta, točnije kroz njegovu javnu formu koja je za istraživanje bila dostupna dok je, nažalost, intimna forma tog pojma ostala nedostavno istražena. Putujući ulični zabavljači, svirači, putujuće predstave i niz svečanih dočeka raznih uglednika iz vjerskog ili političkog života činili su javni aspekt svakodnevnog života stanovništva u trgovištu Nova Gradiška. Takav je vid društvenog života bio uobičajena stvar, pogotovo u mjestima gdje kazališta, kinodvorane i slična mjesta nisu postojala. Mnogi ulični svirači „orguljica“, učitelji plesa i uljudnosti ili pak voditelji „cirkusnih predstava i pucanja u nišan“ posjećivali su Novu Gradišku i kotar te zabavljali stanovništvo.

Ako se željelo gostovati u nekom mjestu ili kotaru, osim što je Zemaljska vlada trebala izdati dozvolu za takvo što, svaku osobu, koja bi gostovala na ulici, provjeravala bi i kotarska

---

¹⁷²² *Hrvatska*, br. 128, (Zagreb), 5. 6. 1901.

vlast te joj izdavala dozvolu za boravak. Takav je primjer Franje Klikića iz Male koji nije dobio dozvolu za sviranje na tamburi sa svojim društvom po Hrvatskoj, Slavoniji te Bosni i Hercegovini jer kotarska oblast to nije dopustila¹⁷²³ u interesu javnog reda i mira, zato što se njegovo društvo sastojalo „od individua ne baš uzoritog ponašanja“¹⁷²⁴. Kotarska oblast prosudila je da bi oni mogli vrijeme odmora iza naporna dnevnog rada u „korisnije svrhe upotrijebiti nego na upriličivanje noćnih zabava po zabitnim krčmama u koje zalazi razuzdana služinčad obiju spolova gdje se svašta samo ništa lijepa ni poštena ne događa te se nerijetko događa da kod ovakvih mjesta mora uredovati redarstvo“¹⁷²⁵. U trgovištima je zaista postojala razlika između uglednih gostionica i restorana, gdje su zalazila gospoda, od krčmi i svratišta, gdje su dolazili seljaci iz okolnih sela, radnici ili služinčad. (Slika 45.) Na razglednici, koja je dodatak u slikovnom prilogu radu, moguće je vidjeti kako je izgledao interijer kavane „Corso“ koja se nalazila u Novoj Gradiški. Riječ je o interijeru uređenom u stilu *Art Nouveau*. Prostorom dominiraju šank, veliko zidno ogledalo, stol za tada popularnu bilijar-igru, lusteri te stolovi i stolci. Slična je stila bilo i svratište „Nadvojvodi Dragutinu“ u vlasništvu obitelji Lobe. To svratište, točnije hotel, bila je jednokatnica u kojoj su se događali mnogi svečani banketi te su u njoj odsjedali mnogi ugledni gosti koji su bili na proputovanju. (Slika 46.)

Prema pisanju Milke Žicine, u Gradsku su kavanu ulazili očevi bolje odjevenih djevojčica i dječaka, tzv. „boljih“ koji su u školi sjedili u prvim redovima, ondje su pili crnu kavu, rum ili konjak iz „štamplića“ i čitali novine na „kanapeima od somota“, za razliku od očeva „lošije djece koja su sjedila otraga“ tzv. „prostit“¹⁷²⁶ i koji su u gostionicama pili rakiju te dolazili kući pijani.¹⁷²⁷

Teško je reći kako je zaista izgledao svakodnevni život bez dnevnčkih zapisa ili spomenarskih crtica, ali donekle se može naslutiti iz memoara Milke Žicine, *Školske spomenice* više pučke škole Nova Gradiška, *Župske spomenice* i prema pisanju dopisnika članaka iz *Posavske Hrvatske* i *Hrvatske*.

Prema opisima u periodici, u manjim je gradovima život bio manje skup nego u većim, a stanovnici su imali svoje male vrtove na stražnjem dijelu zemljišta gdje su mogli uzgajati bar malo hrane. Činovnici i drugi službenici, koji su živjeli u stanovima, morali su hranu kupovati na sajmovima ili u trgovinama. Cijene hrane na sajmovima nisu bile visoke, ali zato

¹⁷²³ HR-HDA, UOZV, 79, 10 - 12/1895., 68894.

¹⁷²⁴ Riječ je bila o mladim pomoćnicima zidarskog radnika.

¹⁷²⁵ HR-HDA, UOZV, 79., 2912., 1895., 12.511, 1895.

¹⁷²⁶ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 66.

¹⁷²⁷ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 67.

su roba i odjeća bile skuplje u trgovinama. Prema pisanju *Glasnika županije požeške*¹⁷²⁸, roba u malim gradovima i trgovištima Požeške županije bila je lošije kvalitete nego u većim gradovima jer je to bila ona ista roba koja se u velikim gradovima nije mogla lako prodavati te koja je dugo bila na skladištu ili u ponudi. Zbog sve veće potražnje, diljem Nove Gradiške otvarale su se nove trgovine kolonijalne robe, moderne drogerije i trgovine odijelima, cipelama, ali i pomodnim namještajem te dekorativnim staklom i porculanom. Sve više trgovina prodavalo je tzv. „pomodnu robu“ i uvozilo češku, belgijsku i njemačku robu. Žene su kupovale mnogobrojne sitnice kojima su se sve više htjele uljepšavati poput pudrijera, rukavica, lepeza, suncobrana, a muškarci su kupovali frakove, *glace*-rukavice, lakirane cipele i zlatne gumbе. Stanovništvo je sve više težilo tome da dobro izgleda te je aristokraciju u krvi zamijenila aristokracija u novcu. Prema pisanju Katarine Nine Simončić¹⁷²⁹, takvu je pojavu u drugoj polovici 19. stoljeća zabilježio američki ekonomist Thorstein Veblen. Razvoj potrošačke kulture nije bio inozemna posebnost, već se novi građanski sloj ljudi, čija je težnja bila „pokazati da imaju“, pojavio i u Zagrebu. Statusni je simbol bio dobro izgledati, odnosno izgledati otmjeno i „moderno“. U pogledu pomodnosti periferija – Zagreb – slijedila je modne trendove centra – Beč ili Budimpeštu – dok je, s druge strane, periferija Nova Gradiška slijedila modne trendove centra, a to je bio Zagreb.

U *Glasniku županije požeške* pisac članka o „modernim“ manirama zgraža se nad pijanstvom mladih, nad druženjem različitih klasa pa navodi primjer kako je gospođa obrtnica ljubila kalfu jer je njezin suprug obilazio plesove kuharica i nemoralne kuće. I obični su ljudi počeli primjećivati nerazmjer u ponašanju pa su tako prijavljivali nemoralne radnje. U *Posavskoj Hrvatskoj*¹⁷³⁰ spominje se prijava kotarskoj oblasti u Novoj Gradiški za slučaj konkubinata. Navodi se kako je velik broj građana prijavio činovnika zbog konkubinata. Budući da ni svećenstvo ni činovništvo nije htjelo prijaviti dotičnog činovnika, to su odlučili učiniti građani kako bi bila „zadovoljena“ pravda. O seksualnom i spolnom životu stanovnika Nove Gradiške saznaje se ponešto posredno iz *Glasnika županije požeške* i bolničke arhivske dokumentacije Državnog arhiva Slavonski Brod, Odjel Nova Gradiška. U mjestu Nova Gradiška bilo je 1910. registrirano jedno bludilište. Nalazilo se u sklopu gostionice Vilima Reinera, a nakon nekoliko godina kao novi se vlasnik spominjao Franjo Lusić. Prema popisu stanovništva iz 1910., u bludilištu su bili zaposleni šest ženskih osoba i jedan vlasnik. Prema

¹⁷²⁸ *Glasnik županije požeške*, br. 24, god. V., (Požega), 15. 6. 1895.

¹⁷²⁹ Katarina Nina SIMONČIĆ, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Zagreb, 2012., 58 – 59.

¹⁷³⁰ *Posavska Hrvatska*, br. 84, god. V. (Brod na Savi), 13. 4. 1899. Članak potpisuje ALFA.

*Prijemnim zapisnicima Županijske bolnice Nova Gradiška*¹⁷³¹, tijekom 1910. četiri ženske osobe, po zanimanju bludnice, liječene su u bolnici. Prema pisanju *Hrvatske*¹⁷³², tijekom 1910. u Zagrebu na Glavnom kolodvoru bila je uhićena svodnica, točnije konobarica iz Nove Gradiške koja je vrbovala mlade djevojke za posao bludnica. Iz prijemnih zapisnika saznaje se također kako se stanovništvo, koje je oboljelo od sifilisa, nije htjelo liječiti zbog srama. Tako je postojao slučaj dvoje ljubavnika koje je općinsko poglavarstvo natjeralo na liječenje, ali nije bilo primjereno da se liječe zajedno jer je ženin suprug radio zadnjih pet godina u Americi.

Putovanja radi odmora ili odmor u kupkama postajali su normalna stvar, pogotovo u županiji koja je imala razvikane turističke i mondene ljekovite destinacije poput toplica u Daruvaru i Lipiku. Svi navedeni primjeri bili su odraz jednoga novog vremena koje je na mala vrata dolazilo i u manja mjesta Požeške županije. U *Glasniku županije požeške*¹⁷³³ navodi se kako je sve postalo stvar mode i težnje za ugledom, dame su htjele za svako godišnje doba imati po jednu opravu i šeširić te su odlazile u crkvu dvaput mjesečno s ciljem da budu viđene. Muškarci su pokušavali biti viđeni i prisutni u gostionicama uz igre poput „kugljana ili billiard“, „farbela“ ili „preferanca“. Razni viši staleži trgovaca, obrtnika, vlastelina ili činovnika boravili su u gostionicama ili pozivali prijatelje u goste da im pokažu raskoš svog doma.

Prema pisanju učitelja u *Školskoj spomenici* više pučke škole Nova Gradiška, postojale su razlike u odijevanju između trgovačkog i obrtničkog staleža s jedne strane te poljoprivrednika i seljaka s druge. Možda je najbolje to opisala Milka Žicina u tzv. „ženskom gradskom načinu oblačenja“ koji se sastojao od uske suknje, svilene bluze i šešira na glavi. Sluškinje su se razlikovale od gospođa time što su išle iza njih noseći košaru za sajam. Odjeća sluškinja je, prema pisanju Katarine Nine Simončić¹⁷³⁴, u drugoj polovici 19. stoljeća poprimila građanske elemente te više nije bila narodna nošnja. Gospođe su pri šetnji u jednoj ruci nosile suncobrane, a drugom su rukom podizale čipkani obrub suknje kako im se ne bi vukao po blatnim ulicama Nove Gradiške.

Dnevna odjeća razlikovala se od one koja se nosila nedjeljom tijekom „promenadi kod centralnog trga“ ili pak navečer ispred Kotarskog suda pod umjetnom električnom rasvjetom. Večernja odjeća ili ona za svečanije prilike, poput one za „promenadu kod centralnog trga“,

¹⁷³¹ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Opća Bolnica Nova Gradiška, 1 knjiga, kutije 24, 25, 26, 27.

¹⁷³² *Hrvatska*, br. 135, (Zagreb), 16. 6. 1910.

¹⁷³³ *Glasnik županije požeške*, br. 32, god. II. (Požega), 6. 8. 1892.

¹⁷³⁴ Katarina Nina SIMONČIĆ, *Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Zagreb, 2012., 60.

sastojala bi se od haljine S-kroja, bluze, donje odjeće, korzeta, dugih rukavica, suncobrana, ukrasne mašne, šešira te gornjega kaputa ili krzna. Šetnja se promenadom, prema pisanju Milke Žicine¹⁷³⁵, odvijala nedjeljom od 11:30 do 12:30 sati u centralnom parku. Tom je prilikom svirala „pleh“ muzika i prave su gospođe šetale u paru, utegnute u midere¹⁷³⁶, noseći na sebi čipkaste bluze zakopčane do vrata, te su hodale sitnim i polaganim koracima.

Teme razgovora gospođa „na promenadama“ bile su u domeni rasprava oko vjenčanja ili odjeće. Novogradiške su gospođe odjeću kupovale u Zagrebu ili Beču, a ne u Novoj Gradiški. Samo su seljanke kupovale odjeću u Novoj Gradiški. Iako im je odjeća naoko bila slična, građanke su se razlikovale od seljanki po duljini koraka i frizurama. Prema pisanju autora u *Glasniku županije požeške* ¹⁷³⁷, novogradiške gospođe iz visokog društva govorile su stranim jezikom na ulici zbog „mode“. Prema opisima Milke Žicine, govorile su drsko i glasno jer su potpadale u novi vid „aristokracije novca“ te je takav stav bio pokazatelj imetka koji je bio povezan ili s njihovim supruzima ili s očevima. Njihovi očevi ili supruzi bili su vlasnici velepecara, parnih mlinova, veletrgovina i slično.¹⁷³⁸ Gospoda su na promenadi nosila sjajne cipele i odijelo, ona koja su bila višeg ranga, poput kotarskog predstojnika ili općinskog bilježnika, nosila su „štek kragen“ i štap. **(Slika 54.)** Na razglednici se može uočiti kako je izgledala svakodnevna odjeća muškaraca početkom 20. stoljeća u Novoj Gradiški. Muškarci su tijekom neformalnih radnji poput dnevnih šetnji nosili duža odijela, štapove i polucilindre. Na razglednici je zanimljivo uočiti kako je čisto izgledala građanska muška odjeća i ženska narodna nošnja u odnosu na središnje blatne ulice kojima su koračali.

Na promenadi su se posebno izdvajala tzv. „gospoda sv. Trojstva“, točnije trgovci šumom, šljivama i kožom, koja su u vagonima slala robu iz kotara za Beč. Ljudi su se obično družili prema sloju pa su se tako imućniji građani i činovnici družili s vlasnicima obrta, industrija ili veleposjednicima. Tako su se međusobno družile „frajle“ i niži činovnici, guvernante ponekad s pokojom tzv. „presvučenom“¹⁷³⁹, točnije s djevojkom iz susjednih sela koja je radila u nekoj od tvornica u mjestu.

Prema *Glasniku županije požeške*, gradske su gospođe sve manje obavljale kućanske poslove, a sve su više imale kuharice, služavke i dadilje te su tek ponekad nešto skuhale ili

¹⁷³⁵ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 105. Večernja šetnja zvala se „ići u promenadu“.

¹⁷³⁶ I. ANIĆ, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, 2002., 737. Mider je bio dio ženskoga donjeg rublja koji je služio stezanju struka zbog estetskih ili zdravstvenih razloga, isto što i steznik.

¹⁷³⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 14, god. III., (Požega), 8. travnja 1893.

¹⁷³⁸ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 110.

¹⁷³⁹ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 82. Riječ je o djevojkama iz susjednih sela koje su, neposredno prije dolaska u trgovište, mijenjale seosku odjeću u tzv. „gradsku“.

malo vezle i čitale. Moderna odjeća, umni rad i kućna posluga bili su važni simboli statusa imućne obitelji u društvu. Po uzoru na gradske gospođe, slično su se ponašale i njihove kćeri pa nisu obavljale nikakav kućni posao, već samo školske dužnosti, te su učile svirati klavir ili neki strani jezik. Seoske bi djevojke obično donosile mlijeko u bogate kuće te se, prema pisanju Milke Žicine¹⁷⁴⁰, divile izgledu „gradskih kuća“, točnije čipkastim zavjesama koje su od stropa do poda prekrivale prozore, sjajnom izloženom posuđu na kredencima, čistim bijelim kuhinjama i kuhinjskim ormarima u kojima su bili posloženi lonci, ukrasima po zidovima¹⁷⁴¹, tepisima po podu i sl.

Nije sve stanovništvo blagonaklono gledalo na promjene pa se, upravo zahvaljujući *Proglasu*¹⁷⁴², saznaje nešto o onom dijelu stanovnika Nove Gradiške koji su bili protiv modernizacije i pomodarstva, „tko pak hoće, da po mraku kojekuda da se klati, da se šeće po sokaku, drugom ne da mirno spati, smrdljivog nek si kada za svjetilju sam nabavi. Il pak hoće elektriku ili s plinom da se davi nek si traži sam priliku što mu treba ko do sada!“. U *Glasniku županije požeške* i u *Prijedlozima* aludira se na svećenstvo, činovništvo i učiteljstvo koji bi svojim utjecajem mogli spriječiti modernu delikvenciju ili emancipaciju žena i djevojaka te utjecati na smanjenje poroka. Stanovništvo se u većim mjestima veselilo i zabavljalo na većim javnim događajima i javnim mjestima jer ta mjesta i događaji nisu bili rezervirani isključivo za građansku klasu. Tako je stanovništvo sudjelovalo u pokladnom Corsu¹⁷⁴³ koji se događao utorkom tijekom veljače kada je Nova Gradiška bila posebno okićena, a ulicama su prolazile povorke kostimiranih „krabulja“. Sličan tip zabave bili su kostimirani plesovi, što su ih organizirala razna društva, crkvene svečanosti i procesije, tjedni i stočni godišnji sajmovi, potom sportska natjecanja poput prve nogometne utakmice ili biciklističke trke, izvedbe „predstave putujućih romskih čergi s plešućim medvjedima“¹⁷⁴⁴ ili predstave diletantskih kazališnih skupina. **(Slika 55.)**

Na razglednici mjesta Okučani, pored uobičajenih motiva crkve, trgovine Mimića i ulice, mogu se uočiti Romi ispred svratišta kako, svirajući na violinama, potiču medvjede na ples. Osim navedenih vrsta zabava, stanovništvo se družilo i na izložbama, raznim „plesnim vjenčićima“ mnogih društava, sokolskim vježbama ili posjetima istaknutih ličnosti trgovištu. Tradicionalno su organizirani božićni „plesni vjenčić“ Hrvatskoga dobrotvornoga

---

¹⁷⁴⁰ Ibid, Beograd, 1981., 96.

¹⁷⁴¹ Na zidovima nisu visjeli na čavlima obješeni lonci kao što je to bio običaj u seoskim kućama.

¹⁷⁴² *Proglas*, GMNG, 1086/94.

¹⁷⁴³ *Glasnik županije požeške*, br. 7, god. VI., (Požega), 15. 2. 1896.

¹⁷⁴⁴ Ibid, br. 20, god. III., (Požega), 20. 5. 1893. U Novoj Gradiški 1893. gostovali su rumunjski Romi s medvjedima.

gospojinskog društva, potom mnoge dobrotvorne zabave raznih društava na kojima se igralo „šaljive pošte, bile mnoge deklaracije, natjecalo u vrećama, penjalo na ukrašeni jelić, te se koristio najnoviji izum – automat koji točno i jeftino govori kako sadašnja vrućina djeluje na obujam i težinu našeg tijela.¹⁷⁴⁵ Na nešto privatnijim zabavama u višim društvenim krugovima, gospe su priređivale „žive slike pod bengalskom rasvjetom“ ili su domaćice organizirale igru „Društvo pri kavi“ tijekom koje su pozvale sugrađanke u svoj dom i ondje im servirale kavu¹⁷⁴⁶.

Prema pisanju *Hrvatske*, „Uranija¹⁷⁴⁷“ se prvi put pojavila u Novoj Gradiški 1901. iako je u samom članku navedeno da se projekcija prvi put održala ranije. Prvo prikazivanje filma ovako je opisano: „Slike su bile lijepo rasvijetljene ali nikakva korist ne bi bila od tih živih slika da ih recitator nije objasnio pučkim tumačenjem“¹⁷⁴⁸. Prvo „elektro kino“¹⁷⁴⁹, tj. kako opisuje *Glasnik županije požeške*, „kazalište u živim slikama i prirodnim bojama“, prikazivalo je 1904. trideset slika koje su tematski bile vezane uza svakodnevni život, tj. rusko-japanski rat ili šaljive scene. Tijekom 1901., „Uranija“ je smatrana poučnom te je na zahtjev Izidora Kršnjavog tada osnovan i prvi odbor „Uranije“ u Novoj Gradiški s ciljem da se utemelji kino. Film tada još uvijek nije smatran umjetnošću, već je bio oblik zabave i pouke¹⁷⁵⁰, a status umjetnosti dobiva tek prije kraja prvog desetljeća 20. stoljeća. Prema navodima Mire Kolar Dimitrijević¹⁷⁵¹, u Novoj Gradiški kino „Uranija“ djelovalo je još prije Prvoga svjetskog rata, ali nepoznato je na kojoj lokaciji¹⁷⁵² jer se tijekom kasnijih perioda nalazilo na dvjema različitim lokacijama u mjestu. Prema pisanju Milke Žicine¹⁷⁵³, dovođenjem izvora električne energije na Urije, na toj je lokaciji smješten bečki putujući cirkus sa živim slikama, tj. na platnima su prikazivani njemački titlovani filmovi. Cirkusi su prolazili i zaustavljali se i ranije u mjestu Nova Gradiška pa tako u *Glasniku županije*

¹⁷⁴⁵ *Glasnik županije požeške*, br. 27, god. X, (Požega), 1. 7. 1900.

¹⁷⁴⁶ Ibid, br. 17, god. V., (Požega), 27. 4. 1895.

¹⁷⁴⁷ „Uranija“ je bio naziv za prvo putujuće kino.

¹⁷⁴⁸ *Hrvatska*, br. 91, (Zagreb), 20. 4. 1901.

¹⁷⁴⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 25, god. XIV., (Požega), 4. 6. 1904. Požežanin Engelmann bio je vlasnik putujućega kina.

¹⁷⁵⁰ *Filmska enciklopedija, II*, Zagreb, 654. Umjetnički film – takva upotreba naziva rasprostranjuje se tek potkraj prvog desetljeća 20. stoljeća kao izraz svijesti o umjetničkim mogućnostima medija.

¹⁷⁵¹ M. KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Razvoj obrta, manufakture i industrije-političke prilike u Novoj Gradiški do 1941.“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška, U povodu*, Nova Gradiška 1998., 121.

¹⁷⁵² Na razglednici iz 1910., koja prikazuje knjižaru M. Mladjana i Svratište k Posavcu u vlasništvu Petra Totha, uočava se natpis „Odeon“ što može upućivati na to da je tu bila prva lokacija dvorane ili kina u vlasništvu obitelji Stanković koja je kasnije kino „Uraniju“ preselila na suprotnu stranu Strossmayerove ulice. Privatna kolekcija autorice.

¹⁷⁵³ M. ŽICINA, *Selo*, Beograd, 1981., 115.

požeške¹⁷⁵⁴ postoji informacija da je cirkus „Olymp“ s dresiranim konjima posjetio Novu Gradišku 1898.

U razdoblju od 1886. do 1914. velik broj političara posjetio je Novu Gradišku. Za gotovo svakog posjeta ulice, mostovi, zgrade i slavluci bili su ukrašeni što cvijećem, što ručnicima, što zastavama, ovisno o tome tko je sve bio gost. **(Slika 49.)** Fotografija prikazuje izgled Zagrebačke ulice prilikom posjeta bana Raucha Novoj Gradiški 1909. Na početku ulice nalazio se slavluk ukrašen grbom, zastavom i korijandolima od bršljana. U takvim prilikama stanovništvo okolnih sela i trgovišta Nove Gradiške dočekivalo bi goste.

Prvi značajniji posjet visokoga gosta Novoj Gradiški dogodio se 1891. kada je ban Khuen Héderváry dva dana boravio u mjestu. Dočekalo ga je mnoštvo ljudi, a za tu je svrhu posebno uređen slavluk od Trga Franje Josipa do ulaza u Zagrebačku ulicu. Ban je prvotno obišao crkvu, potom kotarski ured, a zatim je otišao u hotel. Oko 19 sati u mjestu Nova Gradiška oglasio se top i Nova je Gradiška bila osvijetljena. Upalila su se svjetla po slavluku i po okolnim kućama pa je ban pogledao mjesto nakon čega su mu Dobrovoljno vatrogasno društvo Nova Gradiška i pjevačko društvo priredili bakljadu. Organizirana je večera, a sutradan i ručak za odabrane građane. Ban je posjetio Cernik pa se ponovo vratio u Novu Gradišku, gdje je u crkvi održana misa. Nedugo zatim, 1892., Izidor Kršnjavi posjetio je Novu Gradišku pa i novoizabrani župan Požeške županije Nikola pl. Jurković koji se u mjestu također zadržao dva dana. Požeški je župan Novu Gradišku posjetio još jedanput prilikom pregledavanja novoizgrađene školske zgrade. Tijekom 1898. na vježbi u Novoj Gradiški bile su prisutne 27. sisačka i 28. osječka domobranska pukovnija te je tom prilikom u posjet došao i nadvojvoda Josip. Općinska je vlast u tu svrhu ukrasila grad s 200 festona¹⁷⁵⁵, na zidanom mostu preko potoka Šumetlice bila su postavljena četiri obeliska, ukrašena cvijećem i zelenilom, dok su zgrade bile ukrašene zastavama i ručnicima. Mjesto je bilo oblijepljeno plakatima u povodu posjete nadvojvode Josipa te su izdavane i posebne razglednice. Na razglednici, koja je tiskana kao „uspomena na posjet c.k. visosti nadvojvode Josipa dne 21 serpnja 1899.“, može se vidjeti kako je mjesto bilo okićeno vijencima i festonima te da je mnogo ljudi sudjelovalo u dočeku ispred svratišta „Nadvojvode Dragutina“. **(Slika 47.)**

Nadvojvoda Josip došao je u Novu Gradišku vlakom te je odsjeo u hotelu „K nadvojvodi Dragutinu“. Tijekom jutra obišao je gradsko vojno vježbalište i vanjsko

---

¹⁷⁵⁴ *Glasnik županije požeške*, br. 21, god. VIII., (Požega), 21. 5. 1898. U Novoj Gradiški gostovao je cirkus „Olymp“ s dresiranim konjima. Cirkus se sastojao od 16 članova te devet konja.

¹⁷⁵⁵ Vladimir ANIĆ, Ivo GOLDSTEIN, *Rječnik*, 1999., 420. Ukras od cvijeća.

vježbalište u blizini sela Rešetara. Poslije njegova povratka, u Novoj je Gradiški organiziran svečan ručak na kojem su sudjelovali mjesni uglednici. Sličan doček bio je organiziran i za bana Pavla Raucha 1909. kada je došao u Novu Gradišku automobilom te odsjeo kod župnika Pavišića. Bana je dočekalo stanovništvo mjesta i okolnih sela, a činovništvo i učitelji primili su ga u općinskoj vijećnici.¹⁷⁵⁶ Ujutro se još uputio k domobranskoj vojarni¹⁷⁵⁷, potom je otišao u školu i u Lobinu pivovaru. U 14 sati bio je organiziran ručak u svratištu „Nadvojvode Dragutina“, gdje je Raucha ugostio načelnik općine Ivo Kramarić, a potom je ban krenuo u Cernik, gdje je bio dočekan pred vlastelinskim dvorom. Ban je pregledao kemijsku tvornicu „Bantilovo“ i vlastelinsku paropilanu te je poslije večerao i prespavao u dvorcu. **(Slika 48. i 50.)** Obje su fotografije tematski vezane uz posjet bana Raucha Novoj Gradiški 1909. te su sastavni dio seta fotografija koje su nastale zbog toga svečanog posjeta. Fotografije prikazuju banovu vožnju kočijom i njegov boravak u Novoj Gradiški.

Zaključno se može reći da su zabava i druženje nižih slojeva stanovništva Nove Gradiške bili u domenama uličnih proslava, veselja na sajmenim danima, poklada i u trenutcima svečanih posjeta političara. Viši slojevi društva promijenili su mjesta okupljanja pa dotad zatvorene i rezervirane elitne prostore počinju zamjenjivati javnim prostorima gdje se okupljaju i drugi slojevi društva. Tako, osim plesova i kazališta, humanitarna okupljanja, „Uranija“ ili javni događaji postaju zabava višim slojevima. „Pomodnost“, kao pojava u društvu ili „razbludna navada“, ovisno o kutu gledanja, utjecala je na sve slojeve društva pa je odjednom bilo važnije upražnjavati različite inovacije ili biti konzument svega novog nego živjeti u skladu s tradicijom. Tako se zbog „mode“ noću šetalo ispod električne rasvjete, odlazilo u Zagreb po novu haljinu ili pak odlazilo u lječilišta. Društveni život i zabava poprimili su nova obilježja zahvaljujući modernizaciji društva.

11.3. Raznolikost socijalnih struktura

Svakodnevan život u kotaru Nova Gradiška mogao je funkcionirati relativno mirno zahvaljujući ili unatoč raznolikosti stanovništva. Socijalna struktura stanovništva bila je raznolika te su postojale različite manjine etničke, vjerske, političke ili pak socijalne prirode.

¹⁷⁵⁶ *Školska spomenica*, GMNG, ul. br. 209/98., 96.

¹⁷⁵⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 24, god. XIX., (Požega), 12. 6. 1909.

Takvo što bilo je uobičajeno i u Slavoniji u koju se krajem 19. stoljeća doselilo mnoštvo ljudi iz drugih krajeva Monarhije. Kao što navodi Božena Vranješ-Šoljan¹⁷⁵⁸, velik dio nadničara i sluga poslije sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe raseljava se zbog agrarne krize te jedan dio završava svoju ekonomsku migraciju i na području Slavonije. Tako su u slavonskim županijama, prema popisu stanovništva iz 1880., pored „hrvatsko-srpskog jezika“, bili značajno zastupljeni mađarski i njemački jezik kao materinji jezici. To potvrđuju i napisi u *Posavskoj Hrvatskoj* o doseljavanju velikog broja Židova, Nijemaca i Mađara u gradove poput Broda i Osijeka. Na razini Kraljevine Hrvatske i Slavonije, domicilno je stanovništvo prevladavalo po selima dok se u gradovima naseljavaju trgovci, obrtnici ili viši slojevi društva. To se pogotovo događa u gradovima koji su bili tranzitno povezani željezničkim vezama.¹⁷⁵⁹ Po tom pitanju, kotar Nova Gradiška imao je svoj ritam koji nije potpuno odgovarao onome što se događalo na razini Kraljevine.

Značajniji migracijski tokovi u gradiškom kraju događaju se dolaskom Osmanlija. Staro rimokatoličko stanovništvo dolaskom Osmanlija bilo je dijelom islamizirano, a dijelom izmiješano s doseljenim pravoslavnim stanovništvom koje je većinom naselilo okučanski i bjelostjenski kotar¹⁷⁶⁰. Povlačenjem Osmanlija potkraj 17. stoljeća, mijenjala se i struktura stanovništva te su mnoga naselja ispražnjena povlačenjem muslimanskog stanovništva. Starinsko rimokatoličko stanovništvo ostalo je na području Cernika i Rešetara dok je na području šireg okučanskoga kraja prevladavalo stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti. Posavska sela poslije povlačenja Osmanlija naseljena su rimokatoličkim i pravoslavnim stanovništvom iz Bosne. Osim civilnog stanovništva, tijekom Vojne krajine naseljen je i znatan broj stranaca vojnika koji su odlučili ostati na području Nove Gradiške poslije vojnoga radnog vijeka. Tijekom 19. stoljeća naseljavalo se i židovsko stanovništvo, a postojali su i poticaji za naseljavanje drugih narodnosti. Židovsko se stanovništvo većinom naselilo na područje Cernika.

Krajem 19. stoljeća brojni se radnici naseljavaju na šire novogradiško područje. Jedan je dio radnika bio iz zemalja Monarhije poput Češke ili Galicije dok je drugi dio najamnih radnika dolazio iz drugih dijelova Kraljevine poput Ličko-krbavske i Modruško-riječke županije. Prema pisanjima Julija Jančule¹⁷⁶¹ i Vesne Kolić Klikić¹⁷⁶², stanovništvo iz tih dviju

---

¹⁷⁵⁸ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 144.

¹⁷⁵⁹ Ibid, Zagreb, 2009., 146.

¹⁷⁶⁰ Julije JANČULA, *Povijest*, Cernik, 1980., 162.

¹⁷⁶¹ Ibid, Cernik, 1980., 124.

¹⁷⁶² Vesna KOLIĆ KLIKIĆ, „Kordunaši u novogradiškom kraju“, *Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 26., 33, 2003., 107 – 128.

županija naselilo je od druge polovice 19. stoljeća do kraja 19. stoljeća sela Vrbovu, Vladisovo, Staro Petrovo Selo, Rešetare, Ljupinu, Cernik, Godinjak, Tisovac, Oštri Vrh itd. Prema arhivskoj bolničkoj dokumentaciji, više od polovice pacijenata tijekom 1910., koja je kao mjesto rođenja prilikom upisa imala ličko-goranski kraj, bila je pravoslavne vjeroispovijesti te su po zanimanju bili nadničari. Očito je da su se navedeni stanovnici naseljavali kao ekonomski migranti u širi novogradiški kraj koji je bio gospodarski razvijeniji. Njemačko stanovništvo naselilo se većinom u novogradiški kotar još tijekom razdoblja Vojne krajine, a stanovništvo drugih narodnosti doselilo se nešto kasnije, što se najbolje može vidjeti prema materinjem jeziku doseljenika.

Što se materinjeg jezika tiče, u novogradiškom okružju, pa onda i u kotaru, više od 90% stanovnika govorilo je hrvatsko-srpski jezik, što je i odgovaralo činjenici da je većina stanovnika bila rimokatoličke ili pravoslavne vjere s dugom tradicijom naseljenosti. Ukidanjem njemačkog jezika kao službenog, sve lokalno stanovništvo koristilo se hrvatskim ili srpskim jezikom. Tako je tijekom 1880. i 1890.¹⁷⁶³ bilo čak više od 95% ljudi koji su govorili hrvatski ili srpski jezik kao materinji, a povećanom ponudom i potražnjom kapitala i otvaranjem stranom tržištu, došlo je do ponovljena procesa doseljavanja stranih državljana na područje kotara u vidu radne snage. To se najbolje vidi 1900. kada dolazi do opadanja korištenja hrvatskog ili srpskog kao materinjeg jezika jer se dio domaćeg stanovništva iselio pa je taj broj pao ispod 95% govornika. Paralelno s tim, povećava se broj govornika drugih stranih jezika. Tijekom 1880. i 1890., svi strani jezici pojedinačno su bili zastupljeni s manje od 1% govornika, osim njemačkoga jezika. Bilo je sve više Čeha, Slovaka, Mađara i Nijemaca koji su se naseljavali kao obrazovani radni kadar. Dolazili su sa svojim obiteljima te su se trajno naseljavali ili radi rada u tvornicama ili radi jeftinog zemljišta te su pokušali organizirati život u novom zavičaju. Prema podacima iz 1900., povećao se broj govornika čiji je materinji jezik bio češki i mađarski te je svaki dosežao preko 1%. Situacija se mijenjala i s talijanskim, slovačkim i rusinskim jezikom kod kojih se zamjećuje povećanje broja govornika. Mnoštvo je napisalo po školskim spomenicama o doseljenicima iz Galicije koji su kupili zemlju u okolici Okučana, Starog Petrova Sela i Magić Male, kao što su se na području Laza i Crnogovaca doselile njemačke i češke obitelji. Situacija se mijenja¹⁷⁶⁴ 1910. kada dolazi do smanjenja korištenja mađarskog, češkog i njemačkog jezika kao materinjih, što je možda vezano i uz iseljavanje dijela stanovništva. Sve se više povećava omjer drugih manjinskih jezika poput

---

¹⁷⁶³ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 26 – 35.

¹⁷⁶⁴ *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910.*, Zagreb, 1914., 246 – 251.

rusinskog, slovačkog i talijanskog, a pojavljuju se i neki novi jezici poput rumunjskog, poljskog i sl.

Prema popisu iz 1900.¹⁷⁶⁵, u kotaru je, od svega prisutnog stanovništva, iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije bilo 93,98% stanovnika, 0,08% iz grada Rijeke, 1,98% iz Ugarske, 2,87% iz Austrije, 0,69% iz Bosne i Hercegovine, 0,30% iz ostalih zemalja te 0,06% iz nepoznatih zemalja.

Usporedno s procesom doseljavanja strukovnih šumarskih radnika ili pak nadničara u širi novogradiški kraj, odvijao se i proces iseljavanja. Migracije stanovnika iz novogradiškoga kotara u prekooceanske zemlje možemo pratiti iz *Izvješća*¹⁷⁶⁶ i statističkih podataka od 1901. do 1909. *Izvješća* donose informacije o preseljenju u Ameriku, a statistika govori o preseljenju u prekooceanske zemlje ne izdvajajući konkretno o kojim je zemljama riječ. Prema knjizi Božene Vranješ-Šoljan¹⁷⁶⁷, 3% stanovnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije iselilo se u prvih pet godina 20. stoljeća, da bi se u sljedećem nizu godina – od 1906. do 1910. – ukupno iselilo 73 035 ljudi. U Kraljevini se najviše ljudi iseljavalo iz Modruško-riječke županije, a najmanje iz Varaždinske i Srijemske.

I u novogradiškom i brodskom kotaru povećanje preseljenja slijedi poslije 1905., a do 1905. iselio se malen broj ljudi. Naime, potkraj 19. stoljeća fenomen iseljavanja zahvatio je Austro-Ugarsku, podijeljenu Poljsku, Balkan i druge dijelove europske periferije. Tijekom 1905. dolazi do povećana iseljavanja pa je tako iz novogradiškoga kotara 1905. iseljeno 96 ljudi, a već 1907. četiri puta više. Sljedeće dvije godine bile su lošije, što je utjecalo na migriranje novih 200 ljudi iz novogradiškoga kotara. Najviše ljudi migriralo je iz općine Okučani i Mašić, potom iz Starog Petrova Sela. Od ukupnog broja iseljenika iz novogradiškoga kotara u prekooceanske zemlje, samo 7,5% bile su žene. Ukupno se u pet godina iselilo 673 ljudi, što čini oko 1,2% stanovništva kotara, a s obzirom na to da su se iseljavali pretežno muškarci, to znači da se iselilo gotovo 2,4% muškaraca. Uzimajući u obzir da su se iseljavali odrasli muškarci u punoj snazi¹⁷⁶⁸, a ne djeca i starci, možemo zaključiti da je od te kategorije otišlo gotovo 5% stanovnika.

U brodskom kotaru, bez grada Broda, broj iseljenika prema prekooceanskim zemljama u razdoblju od 1907. do 1909. bio je manji od novogradiškoga kotara te je na godišnjoj razini

---

¹⁷⁶⁵ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 73.

¹⁷⁶⁶ *Izvješća*, Požega, 1901. – 1909.

¹⁷⁶⁷ B. VRANJEŠ - ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 210.

¹⁷⁶⁸ Riječ je o muškarcima od 20 do 50 godina starosti, što čini 40,42% ukupnog stanovništva prema popisu stanovništva iz 1900.

prosječno otišlo oko 110 ljudi. Iz *Glasnika županije požeške*¹⁷⁶⁹ saznaje se kako je stanovništvo okučanskoga kraja, kao i okolice Rešetara, bježalo u Brazil već krajem 19. stoljeća pa je tako zanimljivo pismo jednoga starogradiškoga kolara¹⁷⁷⁰ koji je otišao u Brazil i odatle pisao svom prijatelju tražeći ga pomoć i opisujući okolnosti u kojima se našao. Potrošio je gotovo sav novac prilikom putovanja i boravka na plantažama Brazila, gdje su vladale razne zarazne bolesti. Kolar je svoga prijatelja tražio novčanu pomoć kako bi se sa svojom obitelji mogao vratiti natrag u domovinu. Ljudi koji su odlazili na rad u Ameriku slali su novac svojim obiteljima te su one taj novac mogle podizati kod općine. Prema općinskim podacima, ti su iznosi bili oko 244 kruna po osobi. Smatra se da se novac slao i na druge načine, primjerice u kuvertama, i da je realniji iznos bio oko 300 kruna po osobi. Prema podacima iz *Statističkoga godišnjaka*¹⁷⁷¹, u razdoblju od 1901. do 1905. vratilo se svega devet ljudi koji su otišli na rad u prekooceanske zemlje.

Iz studije Vranješ-Šoljan¹⁷⁷² vidi se da je najviše imigriralo ruralno stanovništvo i to iz Zagrebačke i Modruško-riječke županije. S tim je bio povezan i odnos muškaraca i žena jer je migrirao velik broj muškaraca, a ne žena. Iako je, primjerice, u Modruško-riječkoj županiji na 100 muškaraca bilo 112 žena, to nije bio slučaj u Požeškoj županiji gdje je na 100 muškaraca dolazilo 98 žena¹⁷⁷³. Situacija u kotaru Nova Gradiška sličnija je prosjeku Požeške županije. Ako usporedimo brojčani odnos muškaraca i žena¹⁷⁷⁴ u novogradiškom i brodskom kotaru, može se reći da se udio žena u odnosu na broj muškaraca blago smanjivao u razdoblju od 1880. do 1900. i to od 102 na 100 u novogradiškom kotaru dok je u kotaru Brod ukupan broj žena bio nešto manji na 100 muškaraca. Udio muškaraca i žena u novogradiškom kotaru 1900. bio je otprilike sličan.

Zaključno, migracijski tokovi u novogradiškom kotaru bili su takvi da se stanovništvo iz drugih krajeva Kraljevine Hrvatske i Slavonije u novogradiški kotar krajem 19. stoljeća većinom naseljavalo kao najamna radna snaga, a stanovništvo iz drugih krajeva Monarhije većinom kao stručni tvornički kadar ili kao obitelji koje su se naseljavale na ispražnjena poljoprivredna područja. Takvo stanovništvo nije prvenstveno živjelo u trgovištu Nova Gradiška, kao što je to slučaj s drugim mjestima Kraljevine, gdje su „stranci“ živjeli većinom po gradovima, već je boravilo većinom u ruralnim predjelima, među ostalim i zbog činjenice

¹⁷⁶⁹ *Glasnik županije požeške*, br. 2, god. VII., (Požega), 9. 1. 1897.

¹⁷⁷⁰ *Glasnik županije požeške*, br. 9, god. VII., (Požega), 27. 2. 1897.

¹⁷⁷¹ *Statistički glasnik I., 1905.*, Zagreb, 1913., 250, 257.

¹⁷⁷² B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 210.

¹⁷⁷³ *Ibid*, Zagreb, 2009., 169.

¹⁷⁷⁴ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 12.

da su tvornice dugo vremena bile smještene na cerničkom vlastelinstvu i izvan Nove Gradiške. Obitelji „stranaca“ većinom su naseljene u ruralnim krajevima gdje je zemlja bila jeftina te su se prilagodile tome otkupljujući prava „pravoužitnika“, kao što su i doprinosile ruralnim sredinama indirektnim utjecajem na modernizaciju sela. Njihov doprinos bio je u sferi kultiviranja novih kultura i korištenja modernije tehnologije u obradi tla.

O dobnim, vjerskim i nacionalnim strukturama ima obavijesti u *Statističkom godišnjaku*.¹⁷⁷⁵ Iz informacija o dobnim skupinama u ciklusima po pet godina života za 1900., vidljivo je da je najviše stanovnika u ukupnom prisutnom stanovništvu bilo u dobnoj skupini od 0 do 4 godine, u ostalim dobnim skupinama broj ukupnog prisutnog stanovništva polako pada, s izuzetkom dobne skupine od 35 do 39 godina, gdje taj broj lagano raste što bi moglo upućivati na to da je riječ o određenoj skupini privremeno prisutnog stanovništva koje nije stalno, već se doselilo poput najamnih radnika koji nisu s obiteljima. Popis je rađen u razdobljima od pet godina, od 0 do 80 godina, te prema njemu djeca do prve četiri godine čine 12,15% ukupnog broja prisutnog stanovništva dok, primjerice, stariji ljudi čine samo 0,28% u ukupnom broju onih iznad 80 godina. Zbog povećanja nataliteta i smanjivanja smrtnosti male djece, povećavao se udio mladih u ukupnom stanovništvu dok veći postotak starijeg stanovništva u Brodu nego u Gradiški upućuje na činjenicu da je prirodni prirast bio niži, točnije da je društvo bilo razvijenije nego u kotaru Nova Gradiška, a ako se uspoređi situacija u Kraljevini¹⁷⁷⁶ za 1900., uočava se isti trend pada udjela stanovnika po dobnim skupinama kako se povećava životna dob. Tako od 0 do 20 godina života stanovništvo čini 46,89%, od 20 do 45 godina 33,62% dok ostalo stanovništvo od 45 do 90 godina života čini 19,49% na području Kraljevine, a u Novoj Gradiški mlado stanovništvo do 20. godine života čini 44,88%, stanovništvo od 20 do 45 godina 36,26% dok je staro stanovništvo činilo 18,86%. Navedeno pokazuje kako je mlađeg stanovništva u kotaru Nova Gradiška bilo manje nego ukupno u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji dok je stanovništva srednje dobi bilo više u Novoj Gradiški nego u Kraljevini, a starog stanovništva više u Kraljevini. Iz toga proizlazi zaključak da je stanovništvo srednje dobi bilo zastupljenije, vjerojatno zbog velikog broja najamne radne snage koja je tijekom godine boravila na području kotara, ali i zbog činjenice da je iz novogradiškoga kotara radno sposobno stanovništvo u vrlo malom postotku migriralo u Ameriku. Manji udio starog stanovništva govorio je o lošijem standardu u novogradiškom

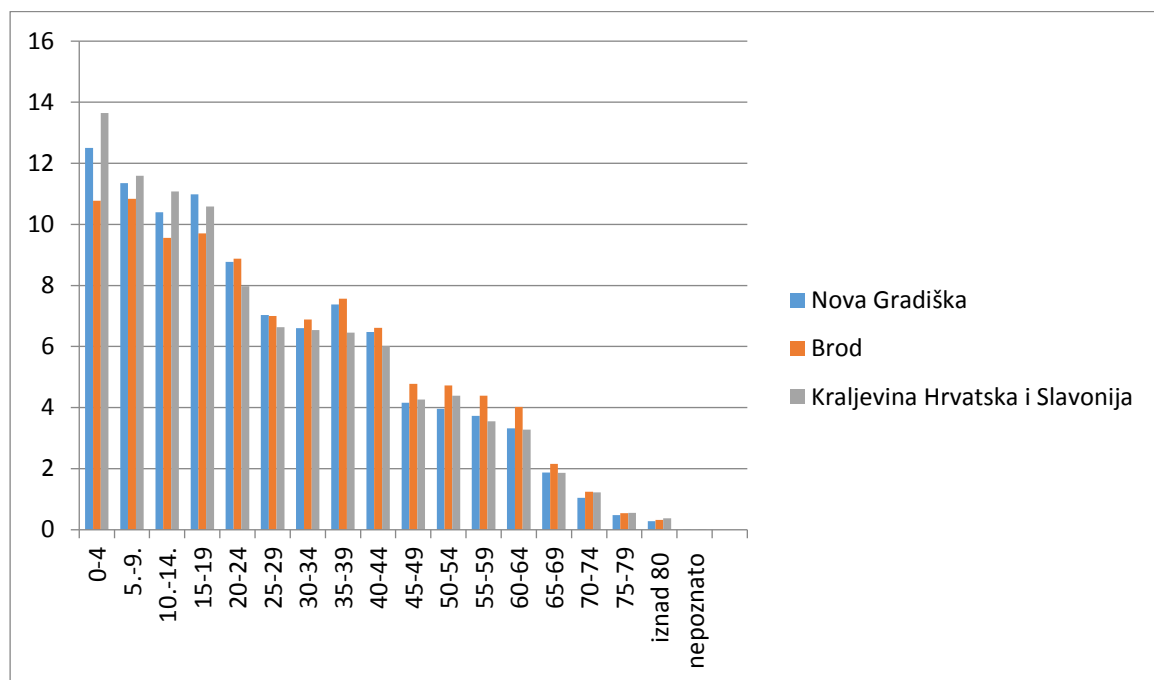
---

¹⁷⁷⁵ *Statistički godišnjak I., 1905.*, Zagreb, 1913., 17.

¹⁷⁷⁶ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009., 204.

kotaru nego što je to bio prosjek u Kraljevini, što je vjerojatno povezano s lošim životnim uvjetima, ali i s viškom poroda u odnosu na pomor te obiljem mladog stanovništva.

Grafički prikaz 11. Dobne skupine stanovništva kotara Nova Gradiška, Brod i Kraljevine Hrvatske i Slavonije za 1900. u %¹⁷⁷⁷

U novogradiškom kotaru, prema vjeroispovijesti i nacionalnosti, živjelo je raznoliko stanovništvo. Općine u kojima je živjelo više od 90% rimokatoličkog stanovništva u kotaru bile su Nova Kapela, Staro Petrovo Selo, Rešetari, Davor i Štivilica dok je u ostalim općinama rimokatoličko stanovništvo bilo u većini, osim u općinama gdje je tradicionalno prevladavalo pravoslavno stanovništvo poput Okučana i Mašića.

U kotaru Nova Gradiška u popisu iz 1890. bilo je 74,27% rimokatolika, 0,04% grkokatolika, 25, 01% pravoslavaca, 0,1% luterana, 0, 04% kalvina, 0,4% Židova, a ostalih nenaznačenih vjeroispovijesti bilo je 0,04%.

Tijekom 1900., od ukupnog broja vjernika, rimokatolika je bilo 74,58%, ukupan broj grkokatolika iznosio je 0,1%, pravoslavnog je stanovništva ukupno bilo 23,98%, luterana je bilo 0,36%, kalvina 0,25%, dok je Židova, od ukupnog broja vjernika, bilo 0,72%. U cijelom kotaru bio je evidentiran samo jedan musliman. Prema popisu iz 1910., u kotaru je bilo 75,32%

¹⁷⁷⁷ Grafički prikaz rezultat je izračuna autorice na temelju *Statističkoga godišnjaka I., 1905.*, Zagreb, 1913. , 17.

rimokatolika od ukupnog broja vjernika, 0,6% grkokatolika, 22,93% pravoslavaca, 0,1% luterana, 0,2% kalvina, 0,64% Židova, a 0,02% stanovnika svih ostalih vjeroispovijesti.

Iz svega navedenog, vidljivo je da je broj rimokatolika lagano rastao dok je broj stanovnika pravoslavne konfesije opadao. Također, broj je grkokatolika rastao dok su ostale vjeroispovijesti oscilirale kako koje godine, ali su se svi zadržali na manje od 1% od ukupnog broja stanovnika. U usporedbi s vjerskom strukturom u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je 71% stanovnika bilo rimokatolika, 25% pravoslavaca, a pripadnika svih drugih religija 3%, može se reći da je u kotaru Nova Gradiška živjelo većinom mlado rimokatoličko stanovništvo. Za Židove je u studiji Vranješ-Šoljan¹⁷⁷⁸ navedeno da su većinom živjeli u gradovima, što u Novoj Gradiški nije bio slučaj, nego su se više zadržavali na području Cernika zbog blizine nekadašnje granice između Banske Hrvatske i Gradiške pukovnije.

Odnosi između stanovnika različitih konfesija u različitim su razdobljima bili različitih intenziteta sa stalnom dozom tenzija, ali dominiralo je latentno nerazumijevanje između hrvatskog i srpskog stanovništva, doseljenih Mađara i domicilnog stanovništva te, s druge strane, Židova i s Hrvatima i sa Srbima. Vjerski su razlozi rijetko bili u podlozi sukoba koji su se, prema mnoštvu napisa u *Posavskoj Hrvatskoj*, *Glasniku županije požeške* i *Hrvatskoj*, događali zbog ekonomskih i političkih razloga.

Krajem 19. stoljeća, aktualizacijom srpskog pitanja, nastaju i društva s nacionalnim srpskim predznakom na području novogradiškoga kotara. Međutim, tek oko 1902./1903., paralelno s organiziranjem skupštinskog rada, dolazi do konkretnijeg grupiranja srpske manjine u okučanskom i pakračkom kraju te u ostatku Hrvatske i Slavonije. U nekoliko idućih godina, točnije od 1904. do 1908., u novogradiškom kraju nastaju srpske političke stranke, organiziraju se kreditne zadruge i razne društvene organizacije, uvodi se ćirilčno pismo u školu u Okučanima i sl. Iako su se na političkoj razini tenzije smirivale tijekom razdoblja uzajamnog interesa srpskih i hrvatskih političara, bilo zbog djelovanja Narodne stranke na području Nove Gradiške, bilo zbog kasnijeg uzajamnog djelovanja u sklopu Hrvatsko-srpske koalicije, situacija u narodu nije bila tako pomirljiva. Iako je u osnovi svih sukoba bilo nacionalno pitanje, svakodnevni sukobi bili su na razini međusobnih optužbi ili su se događali zbog ekonomskog interesa, loših susjedskih odnosa, vjerskih praznika i slično. O tome svjedoče napisi iz *Glasnika županije požeške* u tzv. tekstovima s naslovom „iz sudnice“, gdje se učestalo pojavljuju naslovi o sukobima Hrvata i Srba. Osim tenzije sa Srbima, Hrvati su nešto manje razvijali tenzije s

---

¹⁷⁷⁸ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo*, Zagreb, 2009. , 170.

Mađarima i Židovima. Antimađarsko je ponašanje u Novoj Gradiški zabilježeno od 1883. te je u tom pogledu svaki novi incident, obnova Nagodbe ili dolazak nekog predstavnika vlasti, bio povod za proturežimsko ponašanje. U svakodnevnu životu stanovnika Nove Gradiške uzajamna netrpeljivost domicilnog stanovništva prema Mađarima rijetko se mogla uočiti. Primjer je napis u listu *Narod*¹⁷⁷⁹ gdje autor osuđuje stanovnike Nove Gradiške što ne reaguju na njihova sugrađana Mađara koji je svoju kuću oblijepio plakatima „Uj Gradiska“ te, umjesto da ga sabotiraju, nabavljaju robu kod njega. Antisemitsko ponašanje bilo je uobičajeno krajem 19. stoljeća, a dio se te atmosfere mogao doživjeti i u Novoj Gradiški, gdje su i rimokatolici i pravoslavno stanovništvo bili protiv poslovno spretnih Židova. I desetak godina poslije, Židovi su u Novoj Gradiški smatrani bogatima i povlaštenima. Prema navođenju Mire Kolar Dimitrijević¹⁷⁸⁰, u periodu od 1904. do 1908., postojala je latentna netrpeljivost između Židova i Srba koja je eskalirala u poznatom izživljavanju pripadnika Zelenoga kadra i raznolikoga prosrpski orijentiranog vodstva tadašnjega Mjesnog odbora 1918. spaljivanjem trgovina ili obrtnih radnji cerničkih i novogradiških Židova. Vjerojatno je razlog cjelokupne uzajamne netrpeljivosti ležao u ratnim profiterstvima i prijeratnoj akumulaciji kapitala koja je bila tipična za obje skupine.

Iz *Glasnika županije požeške*¹⁷⁸¹ može se naslutiti kakva je bila općenita atmosfera prema marginalnim skupinama stanovnika pa tako 1894. kronike pišu o skitnicama i Romima koji su bili na proputovanju kroz kotar i izazivali probleme. Skitnice su tražile novac i obilazile vrata kuća. Dojam o Romima bio je takav da ih se kategoriziralo kao nezaposlene osobe koje su preživljavale krađom konja dok su žene prosile i gatale po mjestima. Prema statističkim informacijama iz popisa stanovništva¹⁷⁸² 1890., uviđa se prisutnost 24 Roma u kotaru, tj. 15 muškaraca i 9 žena. Od toga ih je 22 bilo u općini Nova Kapela, a dvoje u mjestu Nova Gradiška. Ukupan broj Roma u Požeškoj županiji bio je relativno malen pa je tako bilo ukupno 224 Roma, od kojih ih je 147 bilo u brodskom kotaru. Prema podacima iz 1910., taj je broj za više nego dvostruko pao pa je tako u cijelom kotaru bilo ukupno deset Roma.

Još jedna zanimljiva manjinska kategorija u novogradiškom kotaru bile su žene koje su živjele u nevjenčanom braku, tzv. „divljem braku živuće ženskinje“¹⁷⁸³. Navedenu je

---

¹⁷⁷⁹ *Narod – list za narodno gospodarstvo i društvena pitanja*, br. 8, god. III, (Zagreb), 24. 2. 1906.

¹⁷⁸⁰ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Razvoj obrta, manufakture i industrije-političke prilike u Novoj Gradiški do 1941. godine“, Tomislav Đurić, Nada Peleh, *Nova Gradiška: U povodu*, Nova Gradiška, 1998., 121.

¹⁷⁸¹ *Glasnik županije požeške*, br. 40, god. IV., (Požega), 6. 10. 1894.

¹⁷⁸² HR-HDA, Fond 367, Popis stanovništva 1880., 1890., 1900., 1910. Navedeni broj odnosi se na službeno zabilježene prisutne osobe prilikom popisa, što se vjerojatno razlikovalo od realnog broja.

¹⁷⁸³ HR-HDA, Fond 367, Popis stanovništva 1910.

kategoriju moguće pronaći u popisu stanovništva 1910., ali adekvatno tomu nije moguće pronaći sličan popis muškaraca. Prema popisnim listama za 1910. godinu, u novogradiškom kotaru ostaje nejasno s kim su one u takvom odnosu živjele jer se muškarci u takvim rubrikama uopće ne navode pa ostaje pitanje licemjerja jer su samo žene registrirane kao one koje žive u takvim brakovima. Postavlja se pitanje je li tu riječ o službeno registriranim ljubavnicama ili licemjerstvu?

Žena u divljim brakovima, prema popisu iz 1910., bilo je 256, odnosno gotovo 1% od ukupnog broja žena ili nešto više od 1,5% žena starijih od 14 godina. Ako se taj broj usporedi s udanim ženama¹⁷⁸⁴, onda to iznosi 2,2% od broja žena koje su u nekom obliku braka, što će reći da je svaka četrdeset i peta žena bila u divljem braku, a to je značajan udio u ukupnom broju žena u nekom obliku braka.

Prema navedenim podacima za kategoriju u „divljem braku“ živeće ženskinje“, koje su registrirane u novogradiškom kotaru, njih 234 govorile su hrvatski ili srpski jezik. Osim njih, u takvom su odnosu živjele još 22 žene¹⁷⁸⁵ koje su govorile nekim drugim materinjem jezikom. Prema vjerskoj strukturi, riječ je o 149 žena rimokatoličke vjeroispovijesti, o jednoj grkokatolkinji, o 105 pravoslavki te o jednoj evangeličke konfesije. Zanimljiva je usporedba žena prema vjeroispovijesti, iz čega se vidi da je udio odraslih pravoslavki gotovo 3% dok je kod rimokatolkinja, grkokatolkinja i evangelistkinja taj udio manji od 1,5%. Uspoređujući strukturu¹⁷⁸⁶ prema materinjem jeziku, najveći je udio takvih brakova kod Romkinja jer, od tri evidentirane žene, dvije žive u takvim brakovima, potom kod Slovakinja, i to više od 4%, kod Čehinja, Mađarica i Njemica taj je udio između 2 i 3% dok je kod žena koje govore hrvatski ili srpski jezik 1,5%, a najmanji je udio kod Poljakinja i iznosi 0,6% te kod Židovki i Talijanki koje nisu bile u takvim brakovima.

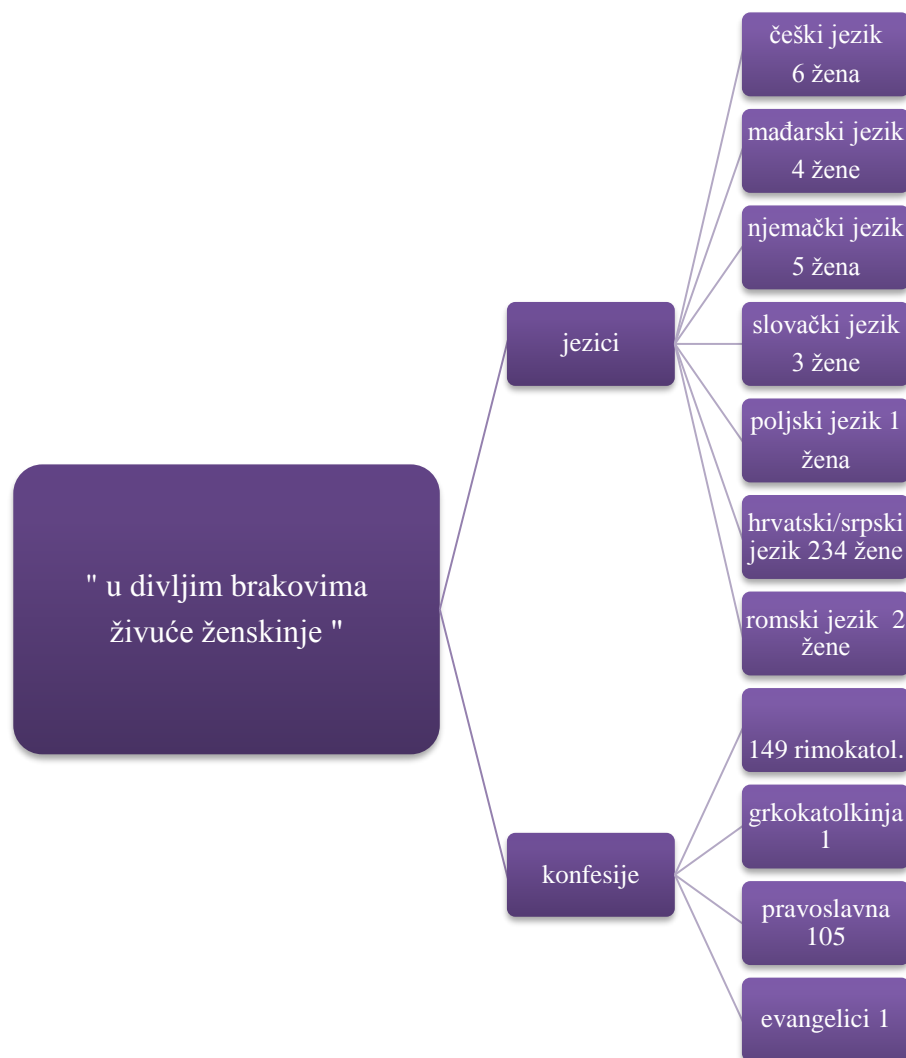
---

¹⁷⁸⁴ *Statistički godišnjak II, 1910.*, 1917., 20. Udanih žena u kotaru Nova Gradiška bilo je 1910. godine 11 379.

¹⁷⁸⁵ Riječ je o šest Čehinja, pet Mađarica, pet Njemica, tri Slovakinje, jednoj Poljakinji te dvije Romkinje.

¹⁷⁸⁶ Navedeno je analizirano prema ukupnom broju govornika navedenih materinjih jezika.

Grafički prikaz 12. U „divljim brakovima žive ženskinje“ prema jezičnoj i vjerskoj strukturi za kotar Nova Gradiška

Također, u *Glasniku županije požeške*¹⁷⁸⁷ govori se i o prosjacima u županiji, no autor je prema njima bio nešto blaži navodeći kako bi se o gluhonijemima ili hendikepiranima trebala pobrinuti općina. Općine se zaista i jesu brinule o svojim prosjacima, što se može vidjeti iz knjiga koje su vođene o njihovoj dobrobiti. Tako je iz knjige *Sirotah*¹⁷⁸⁸, koju je vodila općina, vidljiv prosječan upis 139 osoba na godišnjoj razini u razdoblju od 1886. do 1900.

¹⁷⁸⁷ *Glasnik županije požeške*, br. 40, god. IV., (Požega), 6. 10. 1894. Autor članka govori o osobama s posebnim potrebama u nešto blažem tonu navodeći kako one nisu krive što su takve.

¹⁷⁸⁸ HR-DASB, Odjel Nova Gradiška, Fond Kraljevski Kotarski Sud u Novoj Gradiški, 210, 1872. – 1917.: 2 knjige, kutije Zadrugne diobe 79.

Riječ je o upisu malodobne djece koja su ostala bez oba ili jednog od roditelja te su ih uzdržavali njihovi staratelji. Svaki upis sastojao se od evidencije jedne obitelji u kojoj je preminuo jedan ili oba roditelja te su iza njih ostajala djeca koja su dobivala staratelje. Najviše je upisa bilo 1894. i to 285, a najmanje 1900. kada je bilo 73 upisa. Sud bi poslije smrti roditelja odredio kolika je bila njihova pokretna ili nepokretna imovina, tko bi bio njihov staratelj te koliki su bili njihovi dugovi. Na temelju sudskih isprava u rubrikama, ispisivane su kalkulacije po kojima je svako dijete dobilo određen dio imetka kada bi prestalo biti pod skrbništvom staratelja ili, ako imetka nije bilo, ispisivano je da su osobe bez imetka. Ponekad je imetak bio položen na štednoj knjižici, ponekad je bio i zadružni jer su djeca često ostajala na brizi jednom skrbniku u zadruzi. Nastupanjem punoljetnosti ili udajom i slično, osobe su prestajale biti u evidencijama knjige te su prekrížene. Osim o djeci bez roditelja, vođene su evidencije i o ubogarima, prosjacima te osobama koje su živjele od općinske milostinje. Već 1890., u popisu stanovnika nalazimo na podatak da u novogradiškom kotaru postoje ukupno 23 prosjaka i tri štićenika novogradiške općine. Prema podacima o općinama, u Davoru je bila jedna prosjakinja iznad 14 godina, u općini Rešetari jedna ženska osoba ispod 14 godina živjela je od milostinje, u Okučanima je bilo devet prosjaka, od kojih troje ispod 14 godina i šestoro iznad 14 godina. U općini Mašić bilo je osam prosjaka, a od toga je jedan bio ispod 14 godina i njih sedam iznad 14 godina. U općini Stara Gradiška bile su dvije prosjakinje, jedna ispod 14, a druga iznad 14 godina. U Novoj Gradiški evidentirana je jedna prosjakinja iznad 14 godina te troje ljudi koji su živjeli od milostinje općine. U Cerniku je bila jedna prosjakinja iznad 14 godina. Osim prosjaka, u tom istom popisu navedeni su i zatvorenici kotarskog suda Nova Gradiška kojih je bilo 78.

Zakonom iz 1880.¹⁷⁸⁹ uređeno je da su općine dužne skrbiti o svojim siromašnim sumještanima. Ubogari, tj. siromašno stanovništvo, imali su financijsku pomoć od župskih i općinskih naknada prema općini kojoj pripadaju. Prema zaključku skupštine Požeške županijske, održane 14. listopada 1898., novac za ubogare prikupljao se na sljedeće načine: kamatama od glavnice zaklade, dobrovoljnim priložima i darovima, novčanim globama, „utžcima za prodane predmete“ i pristojbama od održavanih javnih zabava. Tako je, primjerice, 1907. u novogradiškom kotaru bilo 86 ubogara koji su dobivali potporu iz središnje ubožne zaklade, ali i iz općinskih zaklada. O drugim marginalnim skupinama stanovništva, poput osoba s posebnim potrebama i epileptičarima, saznajemo iz *Izvjesta*¹⁷⁹⁰

¹⁷⁸⁹ *Izvjesta*, Požega, 1907., 203 – 206. Zakon o uređenju zavičajnih odnosa 30. 4. 1880.

¹⁷⁹⁰ *Izvjesta*, Požega, 1906. – 1913.

koja su od 1906. donosila takve informacije na godišnjoj razini. Podaci su od 1906. do 1913. u kontinuitetu, s izuzetkom 1912. jer je u *Izvyješću* za tu godinu očito došlo do pogreške. Naime, podaci za slijepce i u novogradiškom i brodskom kotaru navedeni su pod rubrikom gluhonijemih dok su podaci za gluhonijeme navedeni u rubrici „nahodnika“¹⁷⁹¹, što je uočljivo iz usporedbe podataka prethodnih godina i iduće 1913. godine. Prema podacima iz *Izvyješća* od 1906. do 1913., u novogradiškom kotaru bilo je u prosjeku više od 60 gluhonijemih osoba, oko 40 slijepaca, 15 umobolnih osoba i po 12 slaboumnih, tj. „benavih“¹⁷⁹² te 12 epileptičara.

Broj osoba s posebnim potrebama, tj. u kategoriji gluhonijemih, slijepih i epileptičara, ujednačen je kroz godine, za koje postoje dostupni podatci, dok je broj osoba koje su bile slaboumne i umobolne bio u blagom porastu. U odnosu na ukupan broj stanovnika, ove su skupine činile samo 0,3% stanovnika. Uspoređujući broj osoba s posebnim potrebama u novogradiškom i brodskom kotaru koji ima desetak posto stanovništva više, uočava se da je broj takvih osoba u prosjeku znatno veći u novogradiškom kotaru. Najmanja je razlika u skupinama slijepaca i epileptičara kojih je u novogradiškom kotaru u prosjeku bilo 10% više, umobolnih je bilo 50% više, slaboumnih gotovo triput više, a gluhonijemih 3,5 puta više nego u brodskom kotaru. Gledajući ukupno, u brodskom kotaru bilo je samo 0,15% osoba s posebnim potrebama i epileptičara, što je, ukupno gledajući, dvostruko manje nego u novogradiškom kotaru.

Ako usporedimo statističke podatke iz 1890., 1900. i 1910. godine za osobe s posebnim potrebama, moguće je reći da je prosječno bilo 78 slijepih osoba, 62 gluhonijeme osobe, 13 umobolnih i 44 slaboumne osobe. U brodskom kotaru u ta tri desetljeća prosječno je bilo 10% više slijepih osoba te 40% manje gluhonijemih dok je umobolnih i slaboumnih osoba bilo 10% manje. Uspoređujući podatke za 1910. iz *Izvyješća* i statističkih demografskih popisa, uočljivo je da postoje velike razlike: primjerice, broj je slijepih osoba prema *Izvyješćima* 40, a prema popisu 65, broj je gluhonijemih osoba u *Izvyješćima* 66, a prema popisu 77. Još veća razlika uočava se kod slaboumnih („benavih“) jer je u *Izvyješćima* navedeno 12 osoba, a u popisu 62 osobe, dok je kod umobolnih razlika u obrnutom smjeru, tj. u *Izvyješćima* je navedeno 12, a u popisu šest osoba. Na temelju usporedbe istih podataka iz *Izvyješća* i *Popisa stanovništva* u brodskom kotaru, uočava se još veća razlika u brojevima iz čega je vidljivo da je metodologija popisivanja bila potpuno drugačija. Vjerojatno je bilo riječi o razlici koja je

---

¹⁷⁹¹Rječnik hrvatsko srpskog jezika, Zagreb, 1912., sv.31, 352. Došlo je do zabune u brojevima zbog razlikovanja zatečenih osoba i stalno prisutnih. Budući da je došlo do miješanja rubrika „nahodnik“ tj. pronađeno dijete s rubrikom gluhonijeme osobe moguće su pogreške nastale zbog nemogućnosti evidentiranja zatečenih osoba.

¹⁷⁹² Riječ je o osobama s posebnim potrebama mentalne retardacije.

nastala kao posljedica odnosa službeno prijavljenih i popisno prisutnih osoba. Prema *Statističkom atlasu*, u Požeškoj županiji za 1910. na 10 000 stanovnika bilo je 12 slijepih osoba, 13 gluhonijemih osoba, 12 slaboumnih osoba i osam umobolnih osoba. Odnos prema situaciji u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bio je takav da je u njima bilo oko 10 slijepih, 15 gluhonijemih, 14 slaboumnih i pet umobolnih osoba. U novogradiškom kotaru, ako se preuzmu podaci iz popisa stanovništva, a ne iz *Izvjestća*, onda je na 10 000 stanovnika bilo 12,3 slijepih osoba, 14,6 gluhonijemih, 11,78 slaboumnih te svega 1,14 osoba koje su bile umobolne.

U Požeškoj je županiji slijepih osoba bilo više nego što je prosječno u Kraljevini, što nije čudno s obzirom na epidemiju trahoma pa je tako u Kraljevini dvije godine kasnije, tj. 1912., prosjek na 10 000 stanovnika iznosio 11,54, a u Požeškoj županiji 14,44 takvih osoba. U novogradiškom kotaru na 10 000 stanovnika bilo je 18,42 slijepih. Također, slijepih je osoba u novogradiškom kotaru 1910. bilo zanemarivo više nego u županiji i Kraljevini, gluhonijemih osoba bilo je zanemarivo ispodprosječno, slaboumnih je osoba bilo nešto više ispod prosjeka dok je najizrazitija razlika u umobolnim osobama. Udio ekonomski-socijalno uvjetovanih marginalnih skupina stanovništva, poput Roma, ubogara, sirotinje ili prosjaka, kretao se u prosjeku ispod 1% stanovništva dok je udio fizički uvjetovanih pojedinačnih marginalnih skupina u stanovništvu također bio ispod 1%. O navedenim skupinama ljudi zna se jako malo te njihova imena nisu poznata. Ponekad se u arhivskoj dokumentaciji pojavi neki slučaj poput primjera Šimuna Blaževića¹⁷⁹³, slijepca iz Nove Gradiške, koji je svake godine molio dozvolu za sviranje na „orguljicama“ uz pratnju malodobnog sina ili kćeri. Budući da je bio slijep i siromašan, Zemaljska vlada, pa onda i kotarska oblast¹⁷⁹⁴, svake su mu godine nanovo davali dozvolu bez plaćanja biljegovine s ciljem sakupljanja milodara. S druge strane, poznatija su imena i uloga veleporeznika iz novogradiškoga kotara koji su bili izbornici po imovinskom cenzusu. Riječ je o istih šest ljudi koji su plaćali porez te bili izbornici, a rijetko su sudjelovali u radu županijske skupštine. Usporedbe radi, ekonomski i nacionalno uvjetovanih marginalnih skupina 1890. bilo je u kotaru 176, a izbornika po imovinskom cenzusu bilo je šest. Veleporeznici su činili izrazito malen udio stanovnika kotara, ali zbog historiografskog isticanja određenih skupina društva, poput političara ili posjednika, njihova je prošlost poznata. Slijepac i zabavljač Blaž Šimunić samo je jedna od mnogobrojnih nepoznatih osoba

---

¹⁷⁹³ HR-HDA, UOZV, 79., 31626, 1894.

¹⁷⁹⁴ Kotarska je oblast morala potvrditi njegov materijalni status i potvrditi da svojim moralnim ponašanjem on to zaslužuje.

kojima historiografija ne posvećuje pažnju jer su bili marginalni stanovnici, ali su ipak nečim, pa makar to bila samo glazba, doprinosili društvu.

Zaključno se može reći da je svakodnevnica sela i trgovišta krajem 19. i početkom 20. stoljeća u novogradiškom kotaru bila kompleksnija nego što se na prvi pogled može reći. U dotadašnji tradicionalni život sela i običaje polako su se infiltrirale nove tekovine gradova i trgovišta. Suočeni s krizom, koja je nastala kao posljedica raspadanja zadruga, ekološko-socijalno uvjetovanih faktora poput gladi i siromaštva, stanovništvo širega novogradiškog područja trebalo se prilagoditi novonastalim okolnostima i preživjeti. Prilagodbe su se kretale u okvirima prelaska na nove modele kultiviranja tla, djelomične zamjene ručno rađenih proizvoda industrijskim, uvođenja novih oblika ponašanja koja su bila tipična za urbana mjesta, preseljenja na nova područja, sudjelovanja u „radovima od nužde“ te u okvirima ekonomske migracije ili u urbana područja ili u Ameriku.

Tradicionalna svetkovanja, koja su bila vezana isključivo uz običaje poput vjenčanja, karmina, blagdane ili pak rad, poprimila su novu dimenziju svetkovanja radi zabave te uživanja u hrani i piću. Stvarnost, koja se sastojala od neimaštine, gladi i loših uvjeta života, pokušala se anulirati ostavljajući drugačiji dojam, i to vanjskim atributima blagostanja poput kićenja, gošćenja i sl. Stanovništvo, koje se nije moglo prilagoditi promjenama kroz pozitivne prilagodbe poput dodatna rada ili ekonomske migracije, razvilo je negativne oblike ponašanja poput povećanja dugova, razvoja alkoholizma, prakticiranja pretjerana svetkovanja ili kićenja. Navedeni su procesi bili početak restrukturiranja sela koje je vrhunac promjene u dotadašnjem načinu života doživjelo tijekom 20. stoljeća. Nešto urbanija trgovišta poput Nove Gradiške ili Cernika bila su migracijska meta stanovnicima sela, ali ujedno su bila i provincija mnogim obrtničkim, trgovačkim, činovničkim ili višim slojevima društva koji su često odlazili u Zagreb ili Beč radi osobnih ili poslovnih razloga. U Novoj Gradiški postojao je suživot radnog stanovništva, koje je često u trgovište imigriralo radi posla, i građanskih obitelji, koje su svoju dokolicu upotpunjavale „pomodnim“ novitetima te su živjele od rada seljaštva. Akumulacija kapitala u rukama židovskih i srpskih obitelji, kao i na cerničkom vlastelinstvu, osim u ekonomskom razvoju mjesta, imala je ulogu u mogućnosti razvoja građanskih obitelji. Aristokraciju plemstva zamijenila je aristokracija novca koja je trebala pokazati što ima kako bi bila zapažena. Odnos se moći krajem 19. stoljeća mogao vidjeti ponajviše u vanjskom izgledu žena koji je predstavljao statusni simbol. Seljanke su stoga pokušavale izgledati kao žene iz trgovišta koje su, kupujući ukrasne i odjevne predmete u centrima moći, pokušavale

držati „bečku modu“ te time izgledati superiornije. Natjecanja u statusu pretvorila su javne prostore, koji su dotad bili često rezervirani za seljaštvo, u nove pozornice i za više slojeve.

Iako je još uvijek postojala razlika između društvenih događanja na javnom i u privatnim prostorima, kao područjima koja su rezervirana za određene slojeve, javni je prostor sve više – novim oblicima ulične zabave – postajao svojevrsna društvena pozornica. Tako su, primjerice, zbog asfaltiranih nogostupa ili električne rasvjete, gospođe u trgovištu mijenjale svoje navike prilagođavajući se „modernom“ ili su posjete političara i predstave „Uranije“ postale javna vrsta okupljanja na kojima je bilo moguće vidjeti sve slojeve društva. Iako se društvo u novogradiškom kotaru većinom sastojalo od mladoga rimokatoličkoga hrvatskoga stanovništva, postojanje drugih nacionalnih zajednica te vjerska, dobna i ekonomska raznolikost utjecali su na socijalnu diferenciranost koja je omogućila postupnu transformaciju tradicionalne sredine u moderno društvo.

12. ZAKLJUČAK

Polazište ovoga rada bila je obrada kotara Nova Gradiška u razdoblju od 1886. do 1914. u komparativnoj povezanosti sa susjednim kotarom Brod, uklopljenosti u regionalne okvire Požeške županije i Slavonije te prepoznatljivosti u pokrajinskim okvirima Kraljevine Hrvatske i Slavonije unutar Austro-Ugarske. Temeljem vertikalne i horizontalne komparativne metode te sustavom analogija, pokušala sam rekonstruirati uzajamnost i slijednost čitava niza događaja i pojava u promatranom vremenskom razdoblju u mikrolokalnoj jedinici zvanj kotar Nova Gradiška. Gradeći temu na tri razine isprepletenosti, bitne za razumijevanje novogradiškoga kotara, pokušala sam odgovoriti na primarno pitanje funkcioniranja navedene upravne jedinice. Kao rezultat istraživanja funkcioniranja institucija, poduzetničko-privatnog djelovanja te svakodnevice „običnog čovjeka”, postignuta je značajna razina cjelokupnosti historije navedenog područja.

Tematski gledano, rad je zahvatio područja upravnog funkcioniranja kotara, okvire političkog djelovanja, gospodarski razvitak u međuovisnosti s okolišem, obrazovni sustav, zdravstveno stanje stanovništva, modernizacijske tendencije, kao i demografske te ekonomsko-socijalne strukture stanovništva. Kronološko-problemskim pristupom kroza sva poglavlja, pratila sam djelovanje na predložene tri razine uzimajući u obzir mnoštvo komparacija baziranih na odnosu mikro – makro, tj. na odnosu jezgra – periferija, poput selo – trgovište, općina – kotar, kotar – kotar, kotar – županija, kotar – pokrajina. Zbog korištenja raznovrsna muzeološkoga i arhivskoga gradiva u radu, bilo je neophodno proširiti horizonte pri razumijevanju pojedinih područja te sam stoga posegnula i za dostignućima drugih znanosti poput povijesti umjetnosti, etnologije, muzeologije i medicine. Unutar svakog poglavlja rada, pokušala sam temu sagledati iz različitih perspektiva makroodnosa i mikroodnosa, kao i iz dominantnih perspektiva institucija i perspektive pojedinaca. Stoga je korištena multiperspektivnost kao i privatne zbirke gradiva kako bi se na različitim nivoima interpetiralo pronađeno. Ovo istraživanje bilo je usmjereno na niz pitanja i radnih hipoteza, a sve su bile podvrgnute zajedničkom nazivniku horizontalne i vertikalne usporedbe kotara Nova Gradiška s manjim, istim ili većim upravnim jedinicama. Potvrđujući prvu hipotezu o međuovisnosti navedenih razina, dobivena je cjelovitost u razumijevanju funkcioniranja kotara, pri čemu sam uspjela sagledati u kojoj je mjeri kotar Nova Gradiška bio drugačije

područje, a u kojoj se mjeri razvijao pod utjecajima centara moći. Temeljem tih usporedbi, bilo je moguće zaključiti kako je upravno ustrojstvo kotara bilo rezultat zakonskih okvira te da je institucionalna razina njegova funkcioniranja bila podvrgnuta županijskoj i pokrajinskoj verifikaciji.

Kotar je, kao isključivo upravna jedinica u kojoj je upravu vršila kotarska oblast, imao slobodu djelovanja u sferama uvođenja reda i mira, provođenja zakona, prikupljanja evidencija na institucionalnoj razini te prosljeđivanja tih informacija na županijsku razinu. Kotarska je oblast nadzirala djelovanje sajмова i radove na svim javnim površinama unutar kotara, obavljala je poslove javnih djelatnosti i vođenja evidencija o njima, poput evidencije o obrtnicima, školama, doprinosima pacijenata itd., izdavala je razne dokumente, obavljala poslove dioba zadruga te vodila evidencije o prekršajnoj djelatnosti, tj. obnašala poslove redarstva, oružništva i slično.

Institucionalna razina funkcioniranja kotara bila je od presudna značenja budući da je birokracija, točnije činovnički aparat, prema koncepcijama pragmatizma države, bila produžena ruka vlasti, organizirana na taj način da ulazi u sve sfere društvenog djelovanja s ciljem što boljeg organiziranja i uspostave reda, ali i izvršavanja volje vlasti. Takav koncept započeo je procesom modernizacije uprave izvana, točnije odozgo iz „jezgre“ utjecaja – na državnoj razini, da bi taj proces kulminirao poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe dolaskom na vlast promađarskog bana Khuena Héderváryja. Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila je razumijevana kao pokrajina koja je bila upravno uređena tako da je sustavom hijerarhije činovnički aparat bio mehanizam vlasti pa činovnici nisu obavljali samo upravnu zadaću već su postali i politički instrument vlasti. Takvo stanje potrajalo je do 1906. kada je činovništvo Narodne stranke zamijenjeno ponešto fleksibilnijim činovništvom Hrvatsko-srpske koalicije te je disidentskim radom ulazilo iz sfere javnosti u sferu privatnosti. Većim angažmanom činovništva u određenim netipičnim situacijama, poput sudjelovanja u humanitarnim akcijama ili sudjelovanja na opozicijskim skupovima, započelo je odvajanje od institucionalne podložnosti u smjeru privatnoga djelovanja.

Temeljem postavljenih istraživačkih pitanja te usporedbi, moguće je zaključiti kako je u političkom smislu kotar Nova Gradiška bio pod utjecajem događanja na razini države, pokrajine i regije, ali s izuzetkom razdoblja od 1895. do 1905. kada je pod utjecajem političkog djelovanja iz grada Broda došlo do organiziranja Kluba stranke Prava i radničkog pokreta. Loš suživot Hrvata i Srba na području kotara Nova Gradiška transformirao se zbog zajedničkih političkih interesa i djelovanja Hrvatsko-srpske koalicije u suradnju koja je u

kotaru Nova Gradiška donijela zakašnjelu pobjedu na izborima 1908. Faktor iznenađenja u razumijevanju hrvatsko-srpskih odnosa bio je veleizdajnički proces koji, osim na području Cernika, nije negativno prihvaćen na širem području Nove Gradiške, već je razumijevan u kontekstu onoga što on i jest bio: manipulativno oruđe u rukama vlasti kojim se htjelo utjecati na slabljenje hrvatsko-srpskih odnosa i Hrvatsko-srpske koalicije te pripremiti teren za opravdanje aneksije Bosne i Hercegovine.

Demografska tranzicija kao proces posredno svjedoči o modernizaciji budući da je povezana s političkim, gospodarskim i socijalnim uvjetima, točnije okolnostima koje su bile vezane i uz uvjete života te su utjecale na postupno smanjenje smrtnosti i rodnosti do trenutka niske rodnosti i smrtnosti. Novogradiški kotar nije u tom smislu slijedio demografske trendove pokrajine te je na njegovu području postojao veći udio sklopljenih brakova, što je bilo vezano uz teže napuštanje tradicije i razumijevanje braka kao osnovne institucije koja je činila obitelj. Kašnjenje u procesima demografske tranzicije moglo se vidjeti u većem broju rođenih, većem broju sklopljenih brakova i nižem životnom vijeku, što je sve bilo pokazatelj nižeg standarda u usporedbi sa susjednim kotarom Brod. U usporedbi s demografskim promjenama u Kraljevini, novogradiški kotar još nije bio u tolikoj mjeri pod utjecajem procesa koji su pratili modernizacijske pomake poput smanjenja stope mortaliteta ili pak smanjena broja vjenčanja te je stoga radna hipoteza o pozitivnom pomaku, temeljem istraživanja, opovrgnuta. Stoga je statističkom metodom analize podataka utvrđeno da kotar Nova Gradiška nije toliko pratio modernizacijske pomake u onoj mjeri u kojoj se pretpostavljalo da hoće.

Ovim istraživanjem potvrđen je utjecaj čovjeka na okoliš u početnoj fazi industrijalizacije time što je krčenjem šuma na vlastelinstvu Cernik došlo do erozije tla tijekom kišnih perioda, što je rezultiralo povećanim slivnim tokom potoka Rešetarice te poplavama. Poplave su uzrokovale glad. Navedeni proces pokazao je međuovisnost koja je u manjoj mjeri postojala u tradicionalnom društvu, gdje je čovjek većinom ovisio o okolišu, a nije ga do tolike mjere mijenjao. Usporedno, u kotaru Nova Gradiška odvijao se proces utjecaja klimatskih neprilika na poplave rijeke Save koje su, zbog nepovoljne konfiguracije tla, ali i nedovoljne angažiranosti čovjeka, pridonijele zadržavanju vode na poljoprivrednim površinama. Rezultat toga bila je pojava gladi i bolesti. S jedne strane, angažmanom čovjeka i njegovim utjecajem na prirodu, događale su se krize dok su se, s druge strane, iste događale zbog pomanjkanja čovjekova angažmana ili kriva angažmana u prirodi. Interakcija čovjeka i okoliša zasigurno je ostavila traga na gospodarstvu te je među većinom poljoprivrednim stanovništvom utjecala na kvalitetu života. Navedena radna hipoteza stoga je tijekom

istraživanja djelomično potvrđena jer je uočen trend uzajamnosti čovjeka i okoliša, ali u hipotezi nije pretpostavljeno ono što se tijekom istraživanja utvrdilo, a tiče se uzajamnosti u oba smjera, tj. ne samo da je čovjek svojim angažmanom djelovao na okoliš i da je okoliš utjecao na njega već je čovjek svojim neadekvatnim uređenjem okoliša također mijenjao svoj život.

Gospodarska djelatnost novogradiškoga kotara nije odudarala od cjeline Požeške županije. Baš kao i u Požeškoj županiji, većina stanovnika bavila se prvenstveno primarnom djelatnošću, tj. poljoprivredom. Novogradiški kotar ipak nije u potpunosti pratio gospodarske tendencije regije pa ni Kraljevine Hrvatske i Slavonije te je razvoj kotara tekao usporenijim tempom. Kotar Nova Gradiška bio je, u primjerice stočarstvu, sličniji daruvarskom, novskom i pakračkom kotaru nego požeškom i brodskom. U usporedbi s Požeškim kotarom, novogradiški kotar imao je više zadružnih gospodarstava koja su se teže prilagođavala individualnom gospodarenju, kao što je, u usporedbi s brodskim krajem, novogradiški kraj postao izoliraniji ukidanjem parobrodske postaje u Staroj Gradiški 1892.

U prometnom smislu, od izuzetna značenja za razvoj kotara bila je željeznička mreža koja je pridonijela zamahu gospodarstva kraja, ali prije svega je poslužila u izvozne svrhe ugarskom gospodarstvu, a onda i lokalnim tvornicama. Novogradiški kotar gospodarski razvoj doživljava od 1890. do 1900. kada dolazi do povećana iskorištavanja prirodnih resursa poput ugljena i šuma, čime se on ne razlikuje od ostatka Slavonije. Tijekom tog razdoblja, osnivanjem većeg broja industrijskih postrojenja, na bivši alodijalni dio vlastelinstva Cernik, naseljava se i veći broj radnika i poduzetnika iz drugih krajeva Monarhije. U tom razdoblju novogradiški kotar po broju malih industrija postaje napredniji od kotara Brod, otvara se ugljenokop Ratkovic, organizirana je Gospodarska izložba 1894. te su življi i dinamičniji socijalno-ekonomski te politički odnosi utjecali na povećan zamah u gospodarskom razvoju. Međutim, ako se taj razvoj sagledava u širem kontekstu prosjeka Požeške županije te Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kotar Nova Gradiška ne razvija se dovoljno brzo te već u sljedećoj dekadi – od 1900. do 1910. – postaje nazadniji od brodskoga kotara, prosjeka Požeške županije i Kraljevine. Kotar Nova Gradiška krajem 19. i početkom 20. stoljeća bio je pretežno ruralni kraj, orijentiran prije svega na primarnu djelatnost, pogotovo na izvoz stoke i šljiva. Zbog neadekvatna prilagođavanja tržištu, udio djelatnog stanovništva u sekundarnoj i tercijarnoj djelatnosti nije rastao dovoljno brzo čime cijeli kraj nije uspijevaio biti gospodarski konkurentnim u regionalnom pa i širem kontekstu Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Potvrđena je hipoteza da su škole bile nositelji modernizacije budući da je postojao kontinuitet u kvaliteti obrazovanja iz razdoblja Vojne krajine kada je u Gradiškoj pukovnji svako satnijsko mjesto imalo jednu učionicu. Formiranjem kotara nastavilo se raditi na adaptaciji i izgradnji škola te su novac za te potrebe većinom izdvajale općine iz poreznog nameta od 20%, kao što su u slučajevima pomanjkanja sredstava participirali država, imovna općina te Krajiška investicijska zaklada. Jedan od značajnijih događaja novogradiškog školstva bila je izgradnja zgrade više pučke škole 1896. u Novoj Gradiški. Navedena zgrada predstavljala je krunu tadašnjeg nastojanja da se oformi velebni objekt u kojem će nastavu pohađati i djeca okolnih područja budući da je u navedenoj školi, osim pučke, bila i šegrtska škola, viša pučka škola, kao i stručna ženska škola. Škola je predstavljana kao arhitektonski novitet na Milenijskoj izložbi 1896. u Budimpešti.

Veći problem u obrazovanju predstavljalo je neredovito pohađanje nastave, što je bilo tipično još od Relkovićevih vremena. U domeni redovita pohađanja nastave, napredak nije postignut jer su uvijek postojali razlozi za nedolazak u školu poput udaljenosti mjesta i škole, vremenskih neprilika, obveza u polju i slično. Osim na institucionalnoj razini, neopisivu važnost u razvoju sela kotara imali su i učitelji koji su poticali moderne načine života sudjelujući u poticanju primjene zdravstvenog standarda, organizirajući humanitarni rad za potrebite, potičući uporabu tehnologije u gospodarstvu i sl. Napredak u školstvu postignut je u području pismenosti budući da su novogradiški i brodski kotar bili iznadprosječni po pismenosti stanovništva u usporedbi s prosjekom Požeške županije i Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Zdravstveni sustav utemeljen je, kao i obrazovni sustav, na nasljeđu tijekom razdoblja Vojne krajine kada je i osnovana Županijska bolnica. Svojim kapacitetom i opremljenošću bila je, zajedno sa Zemaljskom bolnicom u Pakracu, centar zdravstvenog djelovanja u Požeškoj županiji. Tijekom istraživanja, utvrđeno je u kojem je obujmu zdravstveno stanje ovisilo o ekološkim procesima, kao i kakva je bila povezanost ekonomsko-socijalnih čimbenika sa zdravljem ljudi. Utvrđena je velika povezanost između tih segmenata zato što su loše klimatske prilike krajem 19. stoljeća, nepostojanje nasipa na rijeci Savi, učestale poplave, nedostatak organizirana sustava pohrane viškova hrane, zadržavanje vode na oranicama poslije poplava, nemogućnost proizvodnje kvalitetne hrane za ljude i za stoku, utjecali na pojavu bolesti i gladi. Stanovništvo kotara obolijevalo je mahom od malarije i trahoma, što zbog neadekvatne sanacije močvara, što zbog loših higijenskih uvjeta.

Loši ekonomski uvjeti, propast vinove loze te preusmjeravanje interesa na kultiviranje šljive, kao i postojanje mnogih poduzetnika koji su se bavili uzgojem šljive te proizvodnjom alkohola, utjecali su na povećanu proizvodnju čistog etanola na području kotara. Navedeno je za posljedicu imalo i povećanu konzumaciju alkoholnih pića. Zanimljivost pri proučavanju pitanja alkoholizma jest u činjenici da je na širem regionalnom području Slavonije, a onda i Nove Gradiške, problem alkoholizma očito postojao i u 18. stoljeću budući da ga je spominjao i Matija Antun Relković. Alkoholizam je prepoznat kao problem tijekom 1906. u kotaru Nova Gradiška te je došlo do osnivanja i prvoga glasila antialkoholičara. Od ukupnog broja članova antialkoholičara u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, njih 20% otpadalo je na kotar Nova Gradiška. Zato i ne čudi pionirski rad dr. Frana Gudruma-Oriovčanina i dr. Andrije Štampara koji su se, od djetinjstva okruženi problemom alkoholizma, u zreloj dobi posvetili toj problematici. Andrija Štampar svoje je zdravstveno djelovanje započeo u Županijskoj bolnici te je pridonio suzbijanju epidemija malarije u Posavini, kao što je bila istaknuta i njegova uloga u izgradnji bunara. Navedeni rad, kao i zastupanje ideje o higijenskom minimumu utemeljenom na čistoj vodi i hrani, bio je početak filozofije „Škole narodnog zdravlja“ koja svoj kontinuitet ima od navedenog razdoblja te se razvila u međunarodni projekt usađen u osnove Svjetske zdravstvene organizacije.

Potvrđena je također hipoteza o utjecaju modernizacije na promjene u selu i trgovištu koja se može sagledati kao proces koji se događao iznutra kao i izvana. Modernizacija, kao širok sveobuhvatni proces, zahvaćala je mnoge strukture sela i trgovišta kotara Nova Gradiška. Ono što je napredak značio za trgovište, nije značio za selo. Promjene u selu novogradiškoga kotara započele su raspadom seljačkih zadruga te je time modernizacija pokrenuta iznutra. Stvoreni su individualni posjedi i seljak se morao prilagoditi tržišnoj ekonomiji, zbog čega su se stare strukture zatvorenosti i tradicionalnog društva počele mijenjati. Seljaci su bili prinuđeni više se oslanjati na institucije i strukture izvan obitelji preuzimajući nove inicijative. Modernizacija, koja je na selo došla izvana, može se sagledati kao dvojak proces. S jedne strane, značila je pomoć u preživljavanju te se ogledala u stvaranju novih infrastrukture, poboljšanju higijenskih uvjeta, regulaciji rijeke Save, cijepljenju, opismenjavanju i slično. S druge strane, vezana je uz nešto lošiji trend oponašanja gradskog načina života i početak korištenja industrijskih proizvoda te napuštanja dotadašnje tradicionalne izrade predmeta, promjene u obradi tla, preorijentiranje na nove djelatnosti, migracije, kao i mnoštvo drugih promjena. Modernizacija u trgovištu većinom je nastala kao proces pokrenut izvana budući da je do društvene diferencijacije već bilo došlo te je trgovište

već osamdesetih godina 19. stoljeća krenulo u proces promjena. Glavna značajka modernizacije u Novoj Gradiški jesu tehnološki procvat te pokušaj urbanizacije mjesta koje je težilo dobiti status grada. Ključnu ulogu u tome imao je kapital uloženi u mjesne štedionice i razvoj željezničke mreže. Uslijed doseljenja stanovnika iz drugih krajeva Monarhije, kao investitora, ali i radnika, unaprijeđen je razvoj Nove Gradiške time što ona preuzima dotadašnji trgovački monopol Cernika koji, iako je bio centar industrije, zbog udaljenosti željezničke pruge, ne uspijeva razviti takvu raznolikost života. Mnogo drastičniji proces u stagnaciji doživljava Stara Gradiška koja, zbog preseljenja vojske, ukidanja solane i parobrodarske postaje, ostaje izolirana bivša graničarska utvrda. Istodobno, mjesta poput Nove Kapela, Okučana i Starog Petrova sela, zbog blizine željezničke trase, doživljavaju razvoj. U Novoj Gradiški postojale su usporedno socijalno-liberalne tendencije, ali i manifestacije nacionalizma i ksenofobije. Naseljavanje stanovnika raznih konfesija iz drugih krajeva Monarhije, tolerantno ponašanje prema dugogodišnjem političkom i društvenom angažmanu Židova u društvu i suživot sa Srbima, pokazivali su uzajamnu snošljivost i okretanje društva novim liberalno-socijalnim tendencijama, pogotovo u začetcima humanitarnog rada koji je težio podupiranju i pomaganju potrebitih, a ne samo uzoritih. S druge strane, poneki ekscentrični istupi poput onog župnika Pavišića na županijskoj skupštini o važnosti bojanja telegrafskih stupova u trobojnice, konstantni sukobi između Srba i Hrvata te na koncu istup protiv Židova pokazuju da društvo nije bilo u toj mjeri modernizirano u kojoj se u radnoj hipotezi pretpostavilo da bi moglo biti te je očito u tom segmentu zaostajalo za demokratski profiliranim sredinama.

Stoga se zaključno može reći da je Nova Gradiška u vrlo malo segmenata razvoja i djelovanja bila autentično svoja te da je često bila samo periferija nekih događaja koji su svoje početke imale u jezgri, točnije centrima moći. Većina procesa i pojava, koji su se odvijali na državnoj, pokrajinskoj ili regionalnoj razini, utjecala je na stanovništvo novogradiškoga kotara koje ih je često nekritički prihvaćalo. Tek u djelovanju istaknutijih pojedinaca poput Andrije Štampara, Dragutina Lobeja, Milana Kerdića ili Ive Kramarića, koji su bili nositelji nekih drugačijih nastojanja, uočava se da kotar Nova Gradiška nije bio samo periferija. Iako je većina ideja proizlazila iz jezgara, tj. centara moći, te se samo reflektirala na periferijama, ponekad je i djelovanje na periferiji bilo autentično. Naime, ponekad su „odgovori“ na impulse iz centara moći izlazili iz sfere očekivanog te su bili pokretač za neke procese duljeg trajanja koji su se realizirali tek u suvremeno doba, poput hrvatsko-srpskog sukoba u Okučanima.

Na kraju je bitno naglasiti što je novog uočeno prilikom ovog istraživanja te koja su se pitanja otvorila kao potencijalno novo neistraženo područje. Tijekom istraživanja, nametnuli su se i novi aspekti koji su pomaknuli granice očekivanog i doprinijeli dodatnom znanstvenom doprinosu navedenoj temi. Tako je prepoznato koji su socijalno-ekonomski odnosi utjecali na pojavu devijantnog ponašanja, točnije dolazilo je, zbog pauperizacije seljaštva te njegove prilagodbe kapitalističkom odnosima, do pojačane pojave zločina i alkoholizma. Alkoholizam kao fenomen na području kotara Nova Gradiška nastao je zbog podudarnosti nekoliko okolnosti. Propašću nasada vinove loze zbog peronosporne i filoksere, stanovništvo se većinom orijentiralo na uzgoj šljiva te su one činile 82% ukupnog uzgoja voćaka. Stoga je proizvodnja rakije s visokim udjelom etanola bila uobičajena pojava u kotaru. Navedene pojave utjecale su na povećano konzumiranje alkohola, što je za posljedicu imalo smanjenu zdravstvenu i radnu sposobnost stanovništva. Zbog učestale prisutnosti alkoholizma, pojava pokreta antialkoholizma na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije započela je na području kotara Nova Gradiška i kotara Brod.

Uočene su transformacije iz tradicionalnog u moderno doba, ali uočeno je i postojanje paralelnih procesa u sferi ekohistorije. Tradicionalan utjecaj okoliša na čovjeka zamijenjen je utjecajem čovjeka, početkom industrijalizacije, na promjene u okolišu. Krčenjem šuma devastiralo se tlo, izazvane su erozije tla i smanjena je apsorpcija tla, što je uslijed kišnih perioda za posljedicu imalo bujanje slivnih tokova te poplave. Nastavljajući se na krizne situacije uzrokovane prirodnim pojavama, uočeni su humanitarni aspekti djelovanja institucija i pojedinaca. Transformacijom društva, transformirao se i oblik humanitarnog rada prelazeći iz faze stipendiranja i poticanja izvrsnosti prema uočavanju i pomoći potrebitima, bili oni u kategoriji stradalnika od potresa ili poplava, bili u kategoriji socijalno ugroženih ili pak manjina. Uočeni su počeci institucionalnog i izvaninstitucionalnog djelovanja prema manjinskim i marginaliziranim slojevima društva koji su u historiografiji nepravedno zanemareni, čime se otvorila mogućnost za daljnje istraživanje historije humanitarnog rada s naglaskom na osobe s posebnim potrebama.

U domenu područja kojim se ovaj rad nije uspio baviti, a prepoznato je kao zanimljivo, ulazi potencijalna detaljna analiza razdoblja Gradiškoga okružja, točnije razdoblje od 1873. do 1886. Također, u okvirima ovog rada manje je pažnje posvećeno kulturi i pravu te je, u svrhu diferenciranja razumijevanja važnosti Nove Gradiške, zanimljivo potencijalno područje istraživanja u povezanosti Ive Kerdića, Ferdinanda Kulmera, Mencija Klementa Crnčića i Josipa Pliverića s kotarom Nova Gradiška.

13. IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Arhivski izvori:

1. Hrvatski državni arhiv (dalje HR-HDA), Popis stanovništva 1880., 1890., 1900., 1910., Fond 367.
2. HR-HDA, 79, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove, (dalje UOZV, 79) Zdravstvo, Obrti, Gradiška imovinska općina, Bolnica Nova Gradiška, Gradovi i općine, Kotari, Županijski odbori.
3. HR-HDA, UOZV, Pravila društava.
4. HR-HDA, 78, Zemaljska vlada, Predsjedništvo (dalje PRZV)
5. HR-HDA, OZUP, 79, nacrti.
6. HR-HDA-1679, Zbirka fotografija Nove Gradiške s kraja 19. stoljeća i početka 20.stoljeća..
7. HR-HDA, 1684, Fond razglednica.
8. HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju.
9. Fond 0121-Pučka dionička štedionica Nova Gradiška, 1 knjiga, Državni arhiv u Slavonskom Brodu-Odjel u Novoj Gradiški (dalje HR-DASB).
10. HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond 0189-Obrtni zbor Nova Gradiška, 189.
11. HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond 0118- Opća Bolnica Nova Gradiška, 1 knjiga, kutije 24, 25, 26, 27.
12. HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond 210, Gruntovne knjige Kraljevskog kotarskog suda Nova Gradiška, 1872. - 1917.
13. HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Viša pučka škola Nova Gradiška 1891-1921:, 1 knjiga.

14. HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond Pučke škole Ađamovci inv.br. 54, Baćindol inv.br. 55, Cernik inv.br. 64, Crnogovci inv.br. 65, Davor inv.br.67, Dragalić inv.br. 71, Ljupina inv.br. 84, Mačkovac inv.br. 85, Nova Kapela inv.br. 90, Novi Varoš inv.br. 91, Okučani inv.br. 92, Orubica inv.br. 94, Seoce inv.br. 99, Siče inv.br. 100, Staro Petrovo Selo inv.br. 106, Štivilica inv.br. 108, Tisovac inv.br. 110, Vrbova inv.br. 114.
15. HR-DASB, Odjel u Novoj Gradiški, Fond 210, Kraljevski kotarski sud u Novoj Gradiški, 1872. – 1917.: 2 knjige , kutije Zadružne diobe 79.

Muzejsko gradivo:

1. Školska spomenica više pučke škole Nova Gradiška, Gradski muzej Nova Gradiška (GMNG), ul.br.209/98.
2. Župska spomenica Nova Gradiška, prijepis, GMNG , bez broja.
3. Memorabilia Vetero Gradiska, prijepis, GMNG, bez broja.
4. Dokumentarna zbirka GMNG.
5. Zbirka fotografija, GMNG.
6. Katastarska karta Nova Gradiška, premjer 1871. ,bez broja
7. Zbirka razglednica, GMNG.
8. Zbirka razglednica, Muzej Slavonije Osijek.
9. Zbirka reklama, memoranduma i ostalih tiskovina, GMNG.

Privatne zbirke:

1. Privatna kolekcija razglednica Mladen Vidaković.
2. Privatna kolekcija razglednica Stanko Borić.
3. Privatna kolekcija razglednica autorice.
4. Privatna kolekcija razglednica Ivan Bogavčić.
5. Privatna kolekcija geografskih karata autorice.
6. Privatna kolekcija knjiga Domagoj Bernić.

Terenske zabilješke i kazivači:

1. Gospodin Mladen Vidaković, Nova Gradiška.
2. Terenske zabilješke 2003. - 2004. tijekom rada u Gradskom muzeju Nova Gradiška.

Novine:

1. Agramer zeitung , Nacionalna Sveučilišna Knjižnica (NSK).
2. Anđeo čuvar, List za hrvatsku katoličku mladež, Nova Gradiška 1902. - 1943., NSK.
3. Glasnik županije požeške, List za pouku, gospodarstvo, društveni i javni život, NSK.
4. Gradišćanin, List za pouku i zabavu, GMNG, bez inv. broja.
5. Graničar, izvanstranački tjednik, Nova Gradiška, NSK.
6. Hrvatska domovina: glasilo Stranke prava, NSK.
7. Hrvatska: glavno glasilo Hrvatske stranke prava, NSK.
8. Hrvatska sloboda : dnevnik Starčevićeve stranke prava, NSK.
9. Hrvatski radnik: glasilo „Hrvatskog radničkog kluba“ za obranu hrvatskog radnika i obrtnika, NSK.
10. Hrvatski radnik: glavno glasilo Hrvatske radničke stranke, NSK.
11. Narod: list za narodno gospodarstvo i društvena pitanja, NSK.
12. Narodne Novine, NSK.
13. Novi naraštaj, list za suzbijanje opojnih pića za školu i za dom, NSK.
14. Novi Hrvatski radnik: glasilo za obranu interesa radnika, obrtnika i seljaka, NSK.
15. Novogradiško blebetalo, GMNG, bez inv. broja.
16. Obzor, NSK.
17. Pozor, NSK.
18. Pokret, glasilo hrvatskih naprednjaka, NSK.
19. Posavska Hrvatska, NSK.
20. Sloboda: glasilo socijalno-demokratske stranke, NSK.
21. Šumarski list, <http://www.sumari.hr/sumlist/>

Tiskani statistički izvori:

1. 1875. - 1915. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1915.
2. Izvješće upravnog odbora županije požeške o poslovanju za godine 1890., 1895., 1897.- 1914., HDA.
3. Népszámlálás Eredményei, Budapest, 1893., Državni zavod za statistiku.
4. Népszámlálása, Budapest, 1912., Državni zavod za statistiku.
5. Oesterreichische Statistik, Wien 1895., Državni zavod za statistiku.
6. Die Ergebnisse Der Volkszählung vom 31. Dezember 1910., Wien 1912., Državni zavod za statistiku.
7. Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890., Zagreb 1892., HDA.
8. Političko i sudbeno razdjeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije, repertorij mjesta , Zagreb 1889., HDA.
9. Političko i sudbenog razdjeljenje Kraljevinah Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1877.
://books.google.com/
10. Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1914., HDA.
11. Popis žiteljstva od 31.12.1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Glavni rezultati po upravnim općinama, Zagreb 1902., <http://books.google.com/>
12. Popis žiteljstva od 31.12.1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1914.,
<http://books.google.com/>
13. Popis gospodarstva i stoke 1895., Zagreb, 1898., NSK.
14. Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I 1905., 1913., HDA.
15. Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije II 1910., 1917, privatna kolekcija.
16. Zoričić, M. Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885., Knjižnice Filozofskog fakulteta.
17. Zoričić, M. Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Zagreb 1896., HDA.

Ostali tiskani izvori:

1. Cuvaj Antun, Povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1910., NSK.
2. Davila Hinko, Sitne priče, Zagreb, 1909., NSK.
3. Đurić Marko: Novi pogledi, Nova Gradiška 1913., NSK.
4. Gölder A., Austro ugarska Monarhija u riječi i slici, VII dio, Hrvatska i Slavonija, Beč, 1902. , privatna zbirka Domagoj Bernić.
5. Hrvatski Sokolski Koledar za godinu 1911., Zagreb 1911. , privatna zbirka autorice
6. Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1894.- 1913. , Zagreb.
7. Kraljević Marko, pučki kalendar za 1905. Nova Gradiška God. 1/1905., NSK.
8. Kraljevine Hrvatska i Slavonija na tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske 1896., Zagreb, 1896., privatna zbirka autorice.
9. Naše iseljeničko pitanje ili što nam je Amerika dala i donela, Zagreb 1913., NSK.
10. Optužnica koju je kr. državno odvjetništvo u Zagrebu dne 12. siječnja 1908. podiglo protiv Adama Pribičevića i 52 druga radi zločina veleizdaje, Zagreb, 1909., NSK.
11. Oriovčanin Luka Ilić, Lovorike gradiškoga narodnoga graničarskoga puka br.8, Zagreb, 1874., privatna zbirka autorice.
12. Relković Matija Antun, Satir iliti divji čovik, Osijek, 1779., NSK.
13. Smrekar, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1899., HR-HDA.
14. Spomenica desetogodišnjem radu novogradiške hrvatske omladine, Zagreb 1902., GMNG
15. Spomen spis II. svesokolskog sleta u Zagreb, Zagreb, 1911., privatna zbirka autorice
16. Štampar Andrija, Da li alkohol hrani?, Karlovac 1912., NSK.
17. Veleizdajnički proces. Branitelji ... u podnescima sudu o veleizdajničkoj aferi., Zagreb, 1909., NSK.
18. Zbornik za narodni život i običaje, Zagreb, 1896., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Elektronski izvori:

1. <https://books.google.com/>
2. <http://dizbi.hazu.hr/>
3. <http://digitalia.lib.ptt.hu/>
4. <http://www.enciklopedija.hr/>
5. <http://hbl.lzmk.hr/>
6. <http://proleksis.lzmk.hr/>
7. <http://www.durdenovac.s5.com/page3.html>, 20.04.2013.
8. E. A. Hammel and Aaron Gullickson Kinship structures and survival: Maternal mortality on the Croatian–Bosnian border 1750–1898, Population Studies, Vol. 58, No. 2, 2004, pp. 145–159 University of California at Berkeley. Dostupno na: <http://www.demog.berkeley.edu/~gene/matmort.popstudies.pdf>, 10.07.2014.
9. Hrvatski školski muzej, dostupno na: http://www.hsmuzej.hr/hrv/izlozbe_arhiva_05.asp, 10.4.2013.
10. Živković Z., Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo, dostupno na Ministarstvo kulture, http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/Bastina/HTG_web.pdf, 10.08.2015.
11. <http://tehnicki-muzej.hr/hr/press/120-godina-zagrebackog-elektricnog-tramvaja,146.html>, 10.08.2015.
12. http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:276930-Srbin-predsjednik-Sabora, 10.12.2014.
13. <http://povijest.net/svetozar-pribicevic/>, 31.10.2015.
14. www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC.../PDF, 21.12.2014.
15. Školska spomenica Stara Gradiška, dostupno na: <http://www.staragradiska.com/v1/wp-content/uploads/2013/05/skolska-spomenica.pdf> 10.07.2015.
16. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_12131, 16.11.2015.
17. <http://www.history.com/topics/alfred-dreyfus>, 4.11.2015.
18. https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_%281913%29/Temperance_Movements, 14.11.2015.

19. <http://www.hskla.hr/ZBORNIK%20knjiga/11%20IZ%20POVIJESTI%20ALKOHOLOGIJE/1101%20IZ%20POVIJESTI%20ALKOHOLOGIJE.htm> , 10.08.2015.
20. http://zagreb.arhiv.hr/hr/novosti/pregled/izlozbe/2008/stampar/hda_andrija_stampa_r_katalog2a.pdf , 05.08.2015.
21. www.hcjz.hr/index.php/hcjz/article/download/952/911 , 05.08.2015.
22. http://hlz.hr/pdf/Povjesnica_HLZ%20II%5B2%5D.pdf , 05.08.2015.

LITERATURA

1. Nova Gradiška: U povodu 250.obljetnice osnivanja grada, izabrane teme, Nova Gradiška, 1998.
2. Povijest Hrvata 2, Zagreb, 2005.
3. Rječnik hrvatsko srpskog jezika, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1883. - 1976.
4. Filmska enciklopedija, II, Zagreb, 1990.
5. 160 godina Opće bolnice u Novoj Gradiški, Nova Gradiška 2006.
6. Aga A., Cerničke tvornice 19. i početkom 20.st.. Cernik, 1998.
7. Anić V. et al., Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb, 2002.
8. Anić V. i Goldstein I., Rječnik stranih riječi, Zagreb, 1999.
9. Artuković M., Položaj Srba u Banskoj Hrvatskoj 1883.- 1903., doktorska disertacija, Zagreb, 1999.
10. Isti, „Milan Kerdić-prilog za biografiju“, *Scrinia Slavonica*: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest 13 , 2013. , 71 - 97.
11. Isti, „Pitanje šteta i odštete u antisrpskim demonstracijama 1902. godine“. *Časopis za Suvremenu Povijest*, br. 1., Zagreb, 2010., 179.
12. Bedenko, V., „Urbanistička prošlost Stare Gradiške“, *Godišnjak Zaštite spomeničke kulture Hrvatske*, 2 - 3. Zagreb, 1976/1977., 113.
13. Benković M., *Spomenica HPD“ Graničar“ u Novoj Gradiški*, Nova Gradiška, 1926.
14. Berend I.-Ranki, *Europska periferija i industrijalizacija 1780. - 1914.* Zagreb, 1996.
15. Bičanić R., *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873. - 1895.*, Zagreb, 1937.

16. Bogavčić Salopek I., „Novogradiški plakat – odraz međuratnog perioda“, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška., Nova Gradiška, 2006., 6, 64 - 98.
17. Bogavčić Salopek I., „Prilog istraživanju ratnih događanja na gradiškom području tijekom rata 1788. - 1791.“, *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 7, 2007., 166 - 201.
18. Bogdanov V., *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918.*, Zagreb, 1958.
19. Cipek T.-Matković S. , *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. - 1914.*, Zagreb 2006.
20. Čelap L. „Gradiška graničarska regimenta“, *Zbornik (Historijski institut Slavonije i Baranje) Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje*, 1963. - 1982., 1972, 9.
21. Čapo Žmegač, J., *Vlastelinstvo Cernik : gospodarske i demografske promijene na hrvatskom selu u kasnom feudalizmu*, Zagreb, 1991.
22. Damjanov J., *Vizualni jezik i likovna umjetnost*, Zagreb, 1991.
23. Dobrovšak Lj., „Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj“, *Croatia Christiana periodica : časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu*, 2005.
24. *Ista, Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19.st.: (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894. - 1899.)* Zagreb, 2003.
25. Dugački V., „Medicinska periodika u Hrvatskoj do 1918. godine“, *Studia lexicographica*, 4, 2010., 16
26. Golec I., Matanović D., „Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini“, *Povijesni prilozi*, 31, 2006., 190
27. Golec I., „Čitaonice Banske krajine u kontekstu sazrijevanja stranačko-političke scene na krajiškom području (1873.-1881.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38, 2006., 1.
28. Goldstein I., Grgin B etc, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996.
29. Gordon E. B., *Anti –alcohol movement in Europe, USA*, 1913.
30. Grandits H, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18. - 20. stoljeće)*, Zagreb 2012.
31. Gross, M., *Društveni razvoj u Hrvatskoj* , Zagreb, 1981.

32. Gross, M., Prema hrvatskom građanskom društvu : društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šesdesetih i sedamdesetih godina 19.st, Zagreb, 1992.Ista, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906. – 1907., Beograd, 1960.
33. Hadžialagić H., Gradiška u prošlosti, Delnice, 1995.
34. Herman Kaurić V., „ Bolnice u Požeškoj županiji i sustav javne zdravstvene službe 1874. - 1914.“ *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 3, 2003. 247 - 280.
35. Horvat R., Slavonija I i II, Vinkovci, 1994.
36. Iveljić I., Očevi i sinovi, privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19.stoljeća, Zagreb, 2007.
37. Jančula J., Povijest Cernika, Cernik, 1980.
38. Isti, Franjevci u Cerniku, Cernik, 1980.
39. Karaman I., Industrijalizacija građanske Hrvatske :1800.- 1941., Zagreb, 1991.
40. Isti, Požega u srcu Slavonije: (studije iz gospodarske i društvene povijesti XVIII - XX. stoljeća), Jastrebarsko, 1997.
41. Kaser K., Slobodan seljak i vojnik. Povojačeno društvo (1754. - 1881.), sv. II., Zagreb, 1997.
42. Kemf, J., Požega: Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest Slob. kr. grada Požega i Požeške županije., Požega : Požeško-slavonska županija; Jastrebarsko, 2010.
43. Kljajić J., Krajiške tvrđave na Savi. Doktorska disertacija, Zagreb, 2001.
44. Kljajić J., „Projekt nove cestovne mreže kroz Slavoniju početkom 19.st.“, *Zlatna dolina, Požega*, 3, 87 – 111, 1997.
45. Kolarić J., Dvjesto novokapelačkih proljeća, Samobor, 1977.
46. Kolić Klikić V., „Kordunaši u novogradiškom kraju“, *Etnološka tribina: godišnjak etnološkog Hrvatskog društva*, Zagreb, 26., 33, 107 - 128., 2003.
47. Kolar Dimitrijević, M., „Burni dani u Novoj Gradiški od 27. listopada do 1. prosinca 1918. godine.“ *Zlatna dolina, Požega*, 77 - 95., 2003.
48. Ista, Svilarstvo u Hrvatskoj od 18. stoljeća do 1945., Zagreb 2007.
49. Ista, „Hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić i njegov doprinos odgoju Hrvata“, *Scrinia Slavonica* 8, 2003.

50. Korenčić. M., Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.- 1971., Zagreb, 1979.
Korunić P., „Nacija i nacionalni identitet“, Revija za sociologiju, Zagreb, 36, 87 - 105, 2005.
51. Kos G. „, Požeška županija i arhivsko gradivo (1743. – 1850.)“, Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje, Osijek, 6/2001., 77.
52. Krivokapić G., „Skupštinski pokret i politička aktivnost Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903. – 1905., Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta , 22, 1989.
53. Malbaša M., Povijest tiskarstva u Slavoniji, Zagreb, 1987.
54. Marković, M., Slavonija-Povijest naselja i podrijetlo stanovnika, Zagreb, 2002.
55. Mažuran, I., Osnivanje Vojne Granice u Slavoniji 1702. godine, Osijek, 2005.
56. Mažuran I., Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga, Osijek, 1993.
57. Milković, K., Osnovni krajiški zakon 1807., magistarski rad, Zagreb, 2005.
58. Ostajmer B., Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903., doktorska disertacija, Zagreb 2011.
59. Pavličević D., Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb, 1980.
60. Isti, Hrvatske kućne zadruge do 1881., Zagreb, 1989.
61. Petranović I. , „Prva novinska izvješća o školskim priredbama u Novoj Gradiški“, Povijest hrvatskog športa, Zagreb, 27, 40 - 45. 1996.
62. Isti, „Stoljeće novogradiškog nogometa“, Godišnjak Ogranka matice hrvatske Nova Gradiška, Nova Gradiška. 2010.
63. Ritzenthaler M.L., Munoff G.J., Long M.S., Upravljanje zbirkama fotografija, Zagreb, 2004.
64. Simončić K.N., Kultura odijevanja u Zagrebu na prijelazu iz 19. u 20.stoljeće, Zagreb 2012.
65. Stojšavljević, B., Povijest sela : Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.- 1918., Zagreb, 1973.
66. Strecha M., Katoličko hrvatstvo : počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897. - 1904.), Zagreb 1997.
67. Stulli B., Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u hrvatskoj 1825. - 1863., Zagreb 1975.

- 68.** Stulić I., Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, 1958.
- 69.** Šidak J, Gross M, Karaman I., Povijest hrvatskog naroda g. 1860. - 1914., Zagreb, 1968.
- 70.** Turkalj J., „Prilog životopisu pravaša dr. Jurja Žerjavića župnika u Mariji Bistrici“, Croatica Christiana Periodica, 28, 54, 2004.
- 71.** Utješinović Ostražinski O., Kućne zadruge, Vojna Krajina, Zagreb, 1988.
- 72.** Valentić F., „90 godina gimnazije Nova Gradiška“, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška., 10, 88 - 90., 2009.
- 73.** Valentić F., „Gospodarstvo u novogradiškom kraju :(prilozi za povijest gospodarstva 1850. - 1945.)“, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, Osijek: 7,135 - 140, 2003.
- 74.** Isti, Novogradiški spomenar, Nova Gradiška, 1998.
- 75.** Isti, „90 godina gimnazije Nova Gradiška“, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška., 4, 12 - 18, 2004.
- 76.** Isti, Novogradiški bibliografski leksikon, Nova Gradiška, 2006.
- 77.** Valentić, M., Vojna krajina i pitanje njezina spajanja s Hrvatskom 1849. - 1881., Doktorska disertacija, Zagreb, 1977.
- 78.** Vranješ - Šoljan B., Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća : (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890. - 1914.). Zagreb, 1991.
- 79.** Ista, Stanovništvo Banske Hrvatske, Zagreb, 2009.
- 80.** Zirdum, A., Počeci naselja i stanovništva broskog i gradiškog kraja, Slavonski Brod, 2001.
- 81.** Žicina. M: Selo moje, Beograd, 1983.
- 82.** Žugaj, V., Židovi novogradiškog kraja, Zagreb, 2001.
- 83.** Žugaj V., Novogradiške tiskare u prošlosti kao pratioci društvenih i kulturnih zbivanja, katalog izložbe, Nova Gradiška, 1987.
- 84.** Weber M. , Privreda i društvo, Beograd, 1976.

14. POPIS ILUSTRACIJA

1. Karta županijskog i vojnog sustava Slavonije tijekom 1816. - 1822., „Koenigreich Slavonien-in Wien bey Tranquillo Mollo“, privatna kolekcija autorice.
2. Foto razglednica, Trgovina Gustav Wolheim, bivši Prkos, zgrada na granici između civilnog i vojnog dijela, 1900., privatna kolekcija autorice.
3. Razglednica Kraljevina Hrvatska i Slavonija, 1901. , privatna kolekcija I.B.
4. Razglednica Požeške županije 1900, privatna kolekcija I.B.
5. Razglednica domobranske vojarne, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.
6. Razglednica Zgrade Imovinske općine, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.
7. Fotorazglednica zgrade Upravne općine Nova Gradiška, kraj 19.stoljeća, HDA.
8. Razglednica zgrade Bolnice , početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.
9. Fotorazglednica, Rad na jednom od seoskih imanja u Kovačevcu, GMNG.
10. Razglednica zgrade Srpske štedionice Nova Gradiška., početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.
11. Razglednica zgrade Novogradiške štedionice, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice
12. Razglednica, Paropilana Marijevac Cernik, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice
13. Razglednica Tvornica opeke Jakob Delfabro Rešetari, početak 20.stoljeća , privatna kolekcija autorice.
14. Memorandum Prve novogradiške radione kazana Paje Jocića, GMNG
15. Razglednica radionice kazana Pavao Jocić, privatna zbirka Stanko Borić.
16. Memorandum kemijske tvornice u Cerniku Bantilovo d.d. , GMNG.
17. Memorandum Rudolf Strecha, kiparstvo i klesarstvo, GMNG.
18. Reklama Šmidek i sinovi, GMNG.

19. Reklama Miloš Bjeloš, GMNG. Razglednica Parna pilana Ivan Turković, privatna kolekcija autorice.
20. Fotografija, Izgled pivovare Lobe u Novoj Gradiški, GMNG.
21. Grafički prikaz školske zgrade 1896. Austro-Ugarska u slici i riječi., 1901., privatna kolekcija Domagoj Bernić.
22. Nacrt školskog kotara Nova Kapela, Školska spomenica Nova Kapela, HR-DASB-Odjel Nova Gradiška.
23. Fotorazglednica, „Skupštinu hrv. radničke stranke u Cerniku Nova Gradiška“ Nova Gradiška, http://zupa-cernik.hr/index.php/component/content/article/38-albumi/arhiva1/37fotoalbumi?AG_MK=0&AG_form_paginInitPages_1=1&AG_form_albumInitFolders_1=/Fotoalbumi/Arhiva/Iz%20povijesti&AG_form_scrollTop=0&AG_form_scrollLeft=0&AG_MK=0
24. Fotorazglednica Ljekarna Spasitelj u Novoj Gradiški, HDA.
25. Katastarska karta „Prvi premjer“ k. o. Nova Gradiška 1871., GMNG.
26. Katastarska karta k. o. Nova Gradiška 1893. , HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju.
27. Fotografija Nova Gradiška, prvi poznati snimak trgovišta, oko 1890. , GMNG.
28. Fotorazglednica Nova Gradiška ,1898. ,Trg Franje Josipa, privatna kolekcija autorice.
29. Fotorazglednica Nova Gradiška, 1898., Trg Franje Josipa, privatna kolekcija autorice.
30. Razglednica Cernik, 1899., privatna kolekcija autorice.
31. Razglednica Stara Gradiška, 1900., privatna kolekcija autorice.
32. Razglednica selo Dragalić pored Nove Gradiške, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice
33. Razglednica selo Baćindol pored Cernika, početka 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice
34. Razglednica sela Davor , početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.
35. Razglednica mjesta Okučani kraj 19.stoljeća , privatna kolekcija autorice.
36. Fotorazglednica. Ulica u Starom Petrovom Selu , početak 20. stoljeća, privatna kolekcija autorice.

37. „Pravila zadruge za uzgoj simentalnih goveda“, Nova Gradiška 1910., GMNG.
„Pravila pogrebnog društva“, 1893. Nova Gradiška, GMNG.
38. „Statut za izvođenje trottoira Nova Gradiška“, 1908. GMNG.
39. „Pregledni nacrt vodograđevinarstva 1897. u novogradiškom kotaru“, HDA.
40. „Pregledni nacrt vodograđevina u brodskom građevinskom kotaru 1899.“, HDA.
41. „Položajni nacrt mosta preko rijeke Save 1913. kod Stare Gradiške“, HDA.
42. Razglednica interijera kavane „Korso“ Nova Gradiška 1911., privatna kolekcija Stanko Borić.
43. Svrtište „Nadvojvodi Dragutinu u Novoj Gradiški“, 1907., privatna kolekcija autorice.
44. Razglednica „Uspomena na posjet nadvojvode Josipa 1899.“, Nova Gradiška, privatna kolekcija autorice.
45. Fotografija dolaska bana Pavla Raucha u Novu Gradišku, 1910., HDA.
46. Fotografija izgled slavluka za doček bana Pavla Raucha, 1910., HDA.
47. Fotografija ban Pavao Rauch u Novoj Gradiški 1910., HDA.
48. Fotografija, doček bana Pavla Raucha, moda gospođa iz trgovišta, 1910., HDA.
49. Fotografija, doček bana Pavla Raucha, seoska moda, 1910., HDA.
50. Fotografija, Nova Gradiška 1910. Automobil, GMNG.
51. Razglednica Nova Gradiška, gradska/seoska moda, privatna kolekcija autorice.
52. Razglednica Okučani, ples s medvjedima na ulici, 1910., privatna kolekcija autorice.
53. Razglednica Nova Gradiška, žene na ulici 1910., privatna kolekcija autorice

15. POPIS GRAFIKA I TABLICA

Tablice

1. Tablica 1. - Površina i stanovništvo kotara Nova Gradiška i širih teritorijalnih cjelina 1890. i 1910.
2. Tablica 2. - Pregled vjeroispovijesti u kotaru Nova Gradiška i drugim upravnim jedinicama 1890. i 1910.
3. Tablica 3. - Pregled udjela materinjeg jezika prema upravnim jedinicama od 1890. - 1910. (u %).
4. Tablica 4. - Promjena kretanja stanovništva po upravnim jedinicama za razdoblje od 1901. - 1905. na prosječnoj godišnjoj razini.
5. Tablica 5. - Promjena kretanja stanovništva po upravnim jedinicama za period od 1906. - 1910. na prosječnoj godišnjoj razini.
6. Tablica 6. - Udio živorođenih i mrtvorođenih kroz razdoblje 1901. - 1910. za kotar Nova Gradiška, kotar Brod, Požešku županiju i Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju (u%).
7. Tablica 7. - Broj općinskih odbornika u kotaru Nova Gradiška.
8. Tablica 8. – Prihodi Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Požeške županije, kotara Brod i Nova Gradiška 1905. izraženo u %.
9. Tablica 9. - Rashodi Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Požeške županije, kotara Brod i Nova Gradiška 1905. izraženo u %.
10. Tablica 10. – Struktura udjela prihoda općina kotara Nova Gradiška u razdoblju od 1896. do 1909. izraženo u %.
11. Tablica 11. - Prikaz prihoda općina s indeksom prema 1896. godini.
12. Tablica 12. - Struktura udjela prosjeka rashoda općina kotara Nova Gradiška od 1910. do 1912. izraženo u %.
13. Tablica 13. - Prekršajna djelatnost pravomoćno osuđenih osoba od 1901. - 1905.
14. Tablica 14. - Usporedna tablica udjela ukupnog stanovništva prema zvanju i zanimanju za kotar Nova Gradiška, Požešku županiju i Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju tijekom

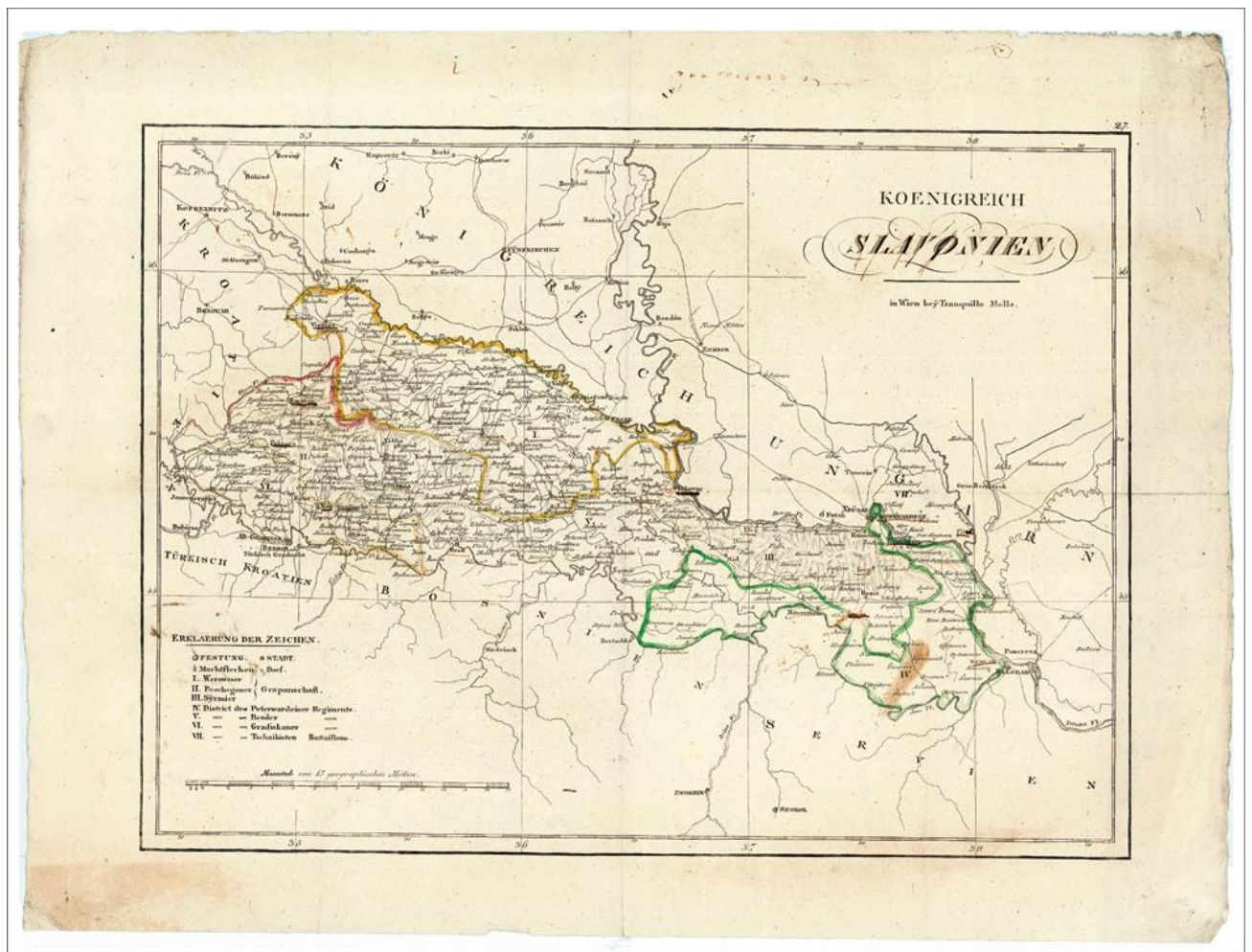
- razdoblja 1890. - 1910. u %. Tablica 15. - Usporedbe udjela cjelokupnog stanovništva prema djelatnostima u kotarima Nova Gradiška i Brod za period 1890. - 1910. u %.
15. Tablica 16. - Popis trgovaca žitom te proizvođača vina i šljivovice u novogradiškom kotaru 1897. - 1914.
16. Tablica 17. - Usporedbe privređujućeg i uzdržavanog stanovništva u sekundarnim djelatnostima tijekom 1890., 1900. i 1910. u %.
17. Tablica 18. - Broj poduzetničkih pogona 1910. za kotar Nova Gradiška, Kotar Brod i grad Brod, Požešku županiju i Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.
18. Tablica 19. - Usporedba obrta i industrija 1900. u kotaru Nova Gradiška, Požeškoj županiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u %.
19. Tablica 20. - Vjerska struktura djece u nižim razredima više pučke škole u Novoj Gradiški
20. Tablica 21. - Usporedba udjela pismenosti prema spolu u kotaru Nova Gradiška, kotaru Brod, Požeškoj županiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u %

Grafički prikazi

1. Grafički prikaz 1. - Prikaz kotareva u Požeškoj županiji.
2. Grafički prikaz 2. - Prikaz vertikalne hijerarhijske strukture upravnih jedinica.
3. Grafički prikaz 3. - Srednja vrijednost udjela stanovništva kotareva Nova Gradiška i Brod prema djelatnostima 1890. - 1910.
4. Grafički prikaz 4. - Struktura stanovništva prema djelatnostima prikazana u udjelima između trgovišta Nova Gradiška i grada Broda 1900.
5. Grafički prikaz 5. - Konzumacija mesa 1905. u trgovištu Nova Gradiška, Gradu Brodu i gradu Požegi na sto stanovnika.
6. Grafički prikaz 6. - Gospodarska međuovisnost sela-trgovišta u kotaru Nova Gradiška.
7. Grafički prikaz 7. - Odnos ukupnog broja učenika u višoj pučkoj školi u Novoj Gradiški i višoj pučkoj školi u Brodu 1899. - 1912. Grafički prikaz 8. - Slijed utjecaja gospodarsko ekoloških čimbenika na pojavu gladi u sjevernom dijelu kotara Nova Gradiška.

8. Grafički prikaz 9. - Slijed utjecaja socijalno-ekoloških čimbenika na pojavu gladi u južnom dijelu kotara Nova Gradiška.
9. Grafički prikaz 10. - Dobna struktura pacijenata Županijske bolnice Nova Gradiška u usporedbi prema dobnoj strukturi stanovništva kotara Nova Gradiška 1910.
10. Grafički prikaz 11. - Dobne skupine stanovništva kotara Nova Gradiška, Brod i Kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1900. u %.
11. Grafički prikaz 12. - U „divljim brakovima“ žive ženskinje“ prema jezičnoj i vjerskoj strukturi za kotar Nova Gradiška.

16. ILUSTRACIJE

Slika 1. - Izgled županijskog i vojnog sustava Slavonije tijekom 1816. - 1822., „Koenigreich Slavonien- in Wien bey Tranquillo Mollo“, privatna kolekcija autorice

Slika 2. - Fotorazglednica, Trgovina Gustav Wolheim, bivši Prkos, zgrada na granici između civilnog i vojnog dijela, 1900., privatna kolekcija autorice.

Slika 3. - Razglednica, Prikaz uklopljenost Kraljevine Hrvatske i Slavonije u Austro-ugarsku monarhiju, 1901., privatna kolekcija Ivan Bogavčić

Slika 4. - Razglednica, Prikaz kotara u Požeškoj županiji 1900., privatna kolekcija Ivan Bogavčić

Slika 5.- Razglednica domobranske vojarne, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice

Slika 6. - Razglednica Zgrade Imovne općine, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.

Slika 7. - Fotorazglednica zgrade Upravne općine Nova Gradiška, kraj 19.stoljeća, HDA.

Slika 8. - Razglednica zgrade Bolnice , početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.

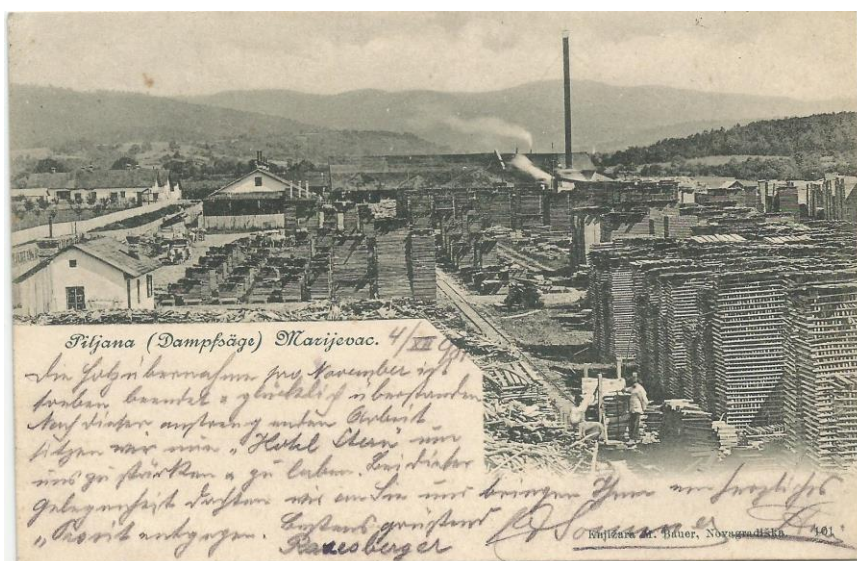
Slika 9. - Fotorazglednica, Rad na jednom od seoskih imanja u Kovačevcu, GMNG.

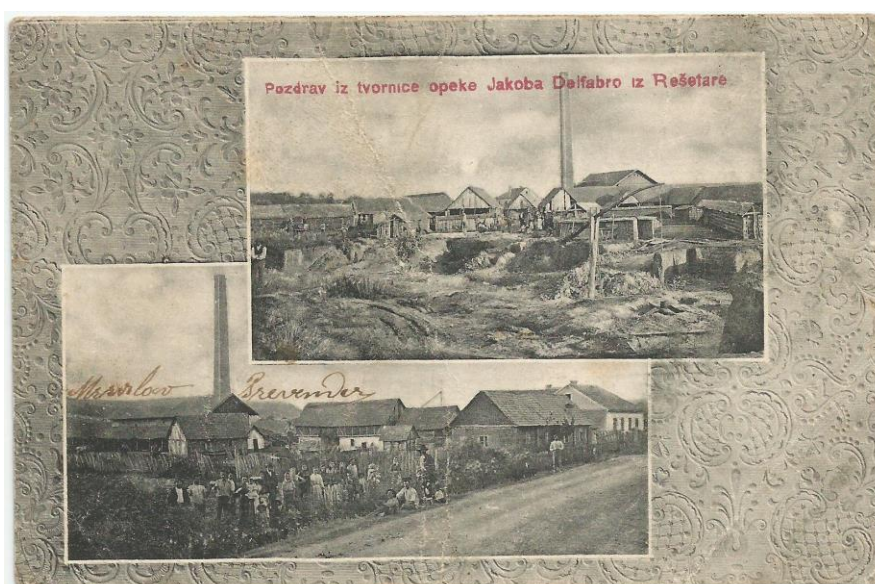
Slika 10. - Razglednica zgrade Srpske štedionice Nova Gradiška., početak 20. stoljeća, privatna kolekcija autorice.

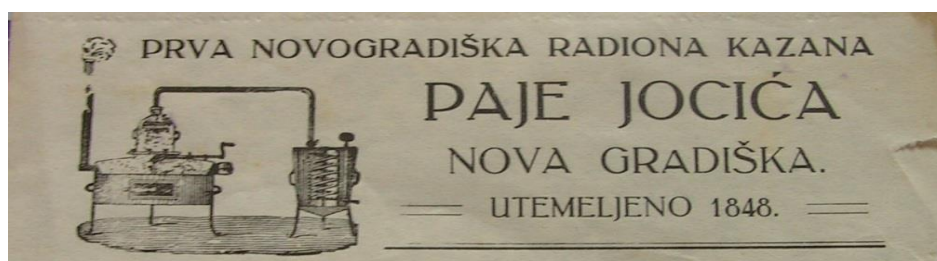
Slika 11. - Razglednica zgrade Novogradiške štedionice, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice.

Slika 12. - Razglednica, Paropilana Marijevac Cernik, početak 20.stoljeća, privatna kolekcija autorice

Slika 13. - Razglednica Tvornica opeke Jakob Delfabro Rešetari, početak 20.stoljeća , privatna kolekcija autorice

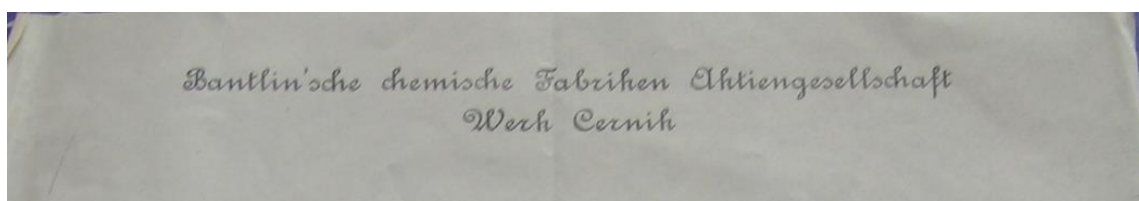

Slika 14. - Memorandum Prve novogradiške radione kazana Paje Jocića, GMNG

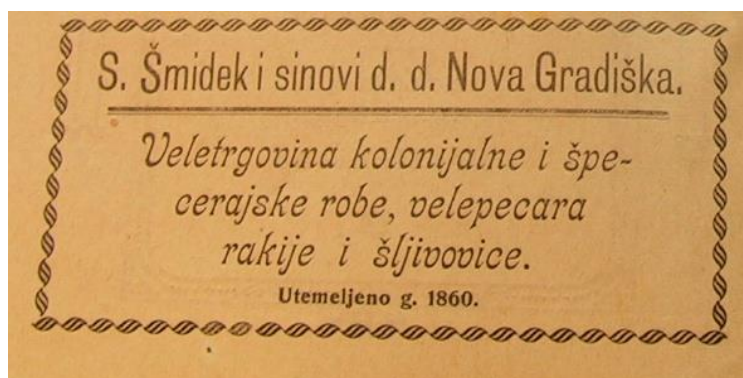
Slika 15. - Razglednica radionice kazana Pavao Jocić, privatna zbirka Stanko Borić

Slika 16. - Memorandum kemijske tvornice u Cerniku Bantilovo d.d. , GMNG

Slika 17. - Memorandum Rudolf Střecha, kiparstvo i klesarstvo, GMNG

Slika 18. - Reklama Šmidek i sinovi, GMNG

Slika 19. - Reklama Miloš Bjeloš, GMNG

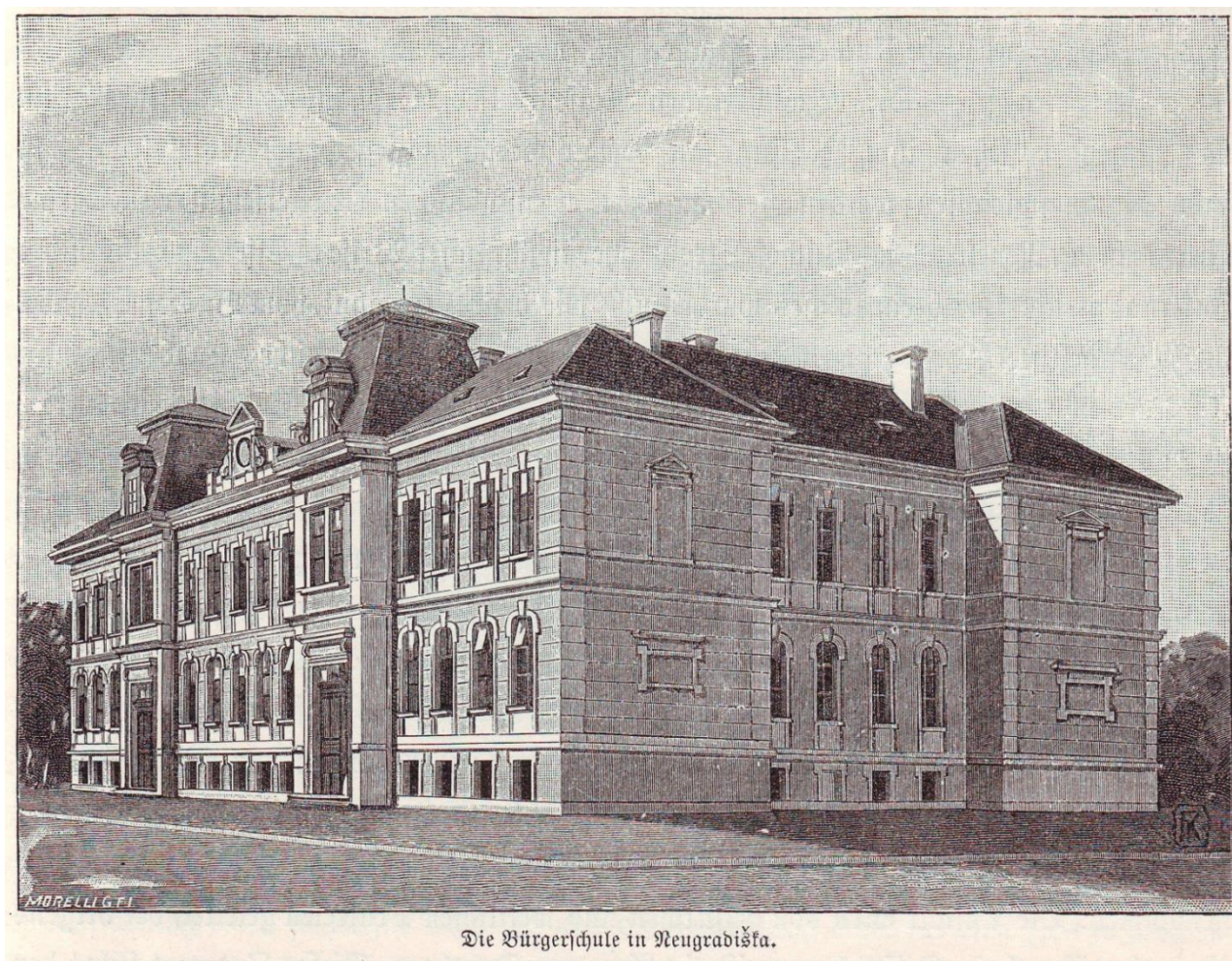

Slika 20. - Razglednica Parna pilana Ivan Turković oko 1910., privatna kolekcija autorice.

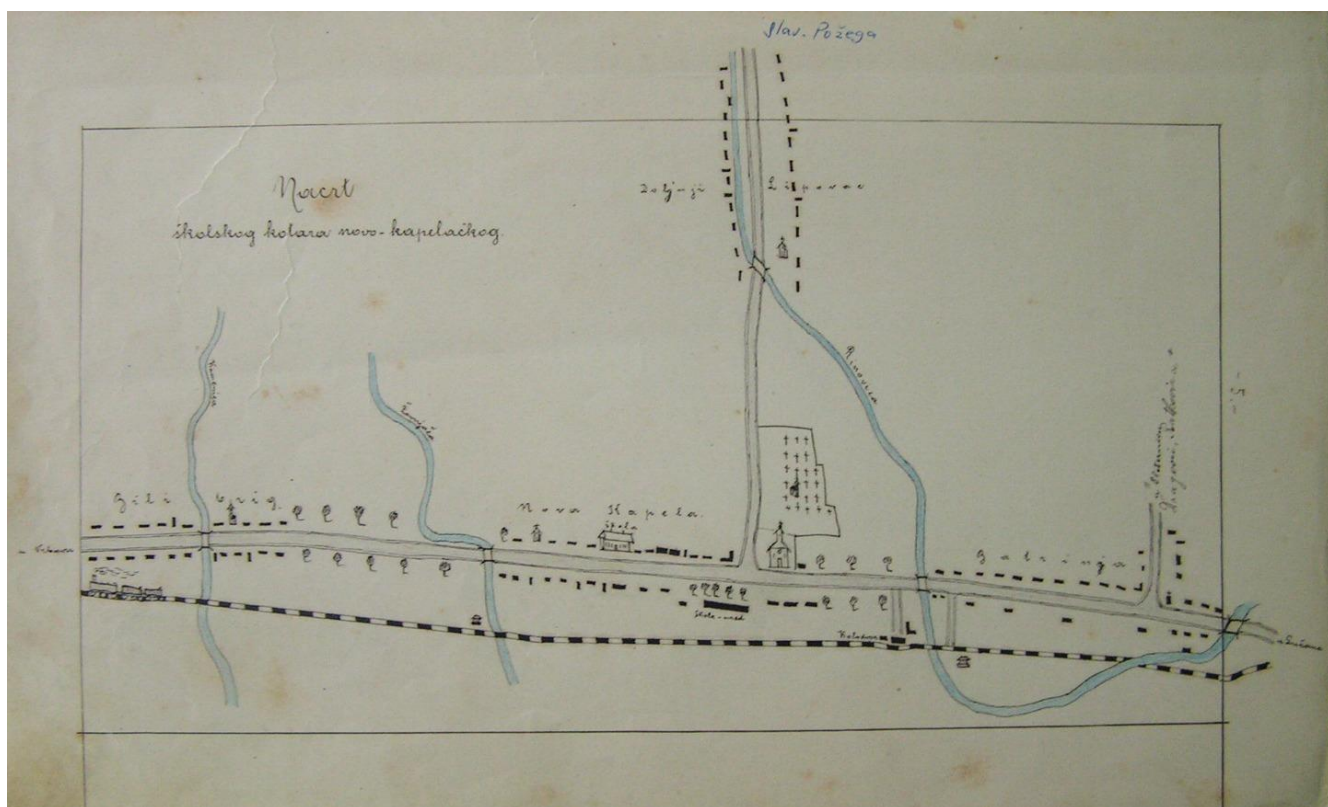

Slika 21. - Fotografija, Izgled pivovare Lobe u Novoj Gradiški, GMNG.

Slika 22. - Grafički prikaz školske zgrade 1896. Austro-Ugarska u slici i riječi., 1901., privatna kolekcija Domagoj Bernić

Slika 23. Nacrt školskog kotara Nova Kapela, Školska spomenica Nova Kapela, HDA-Odjel Nova Gradiška

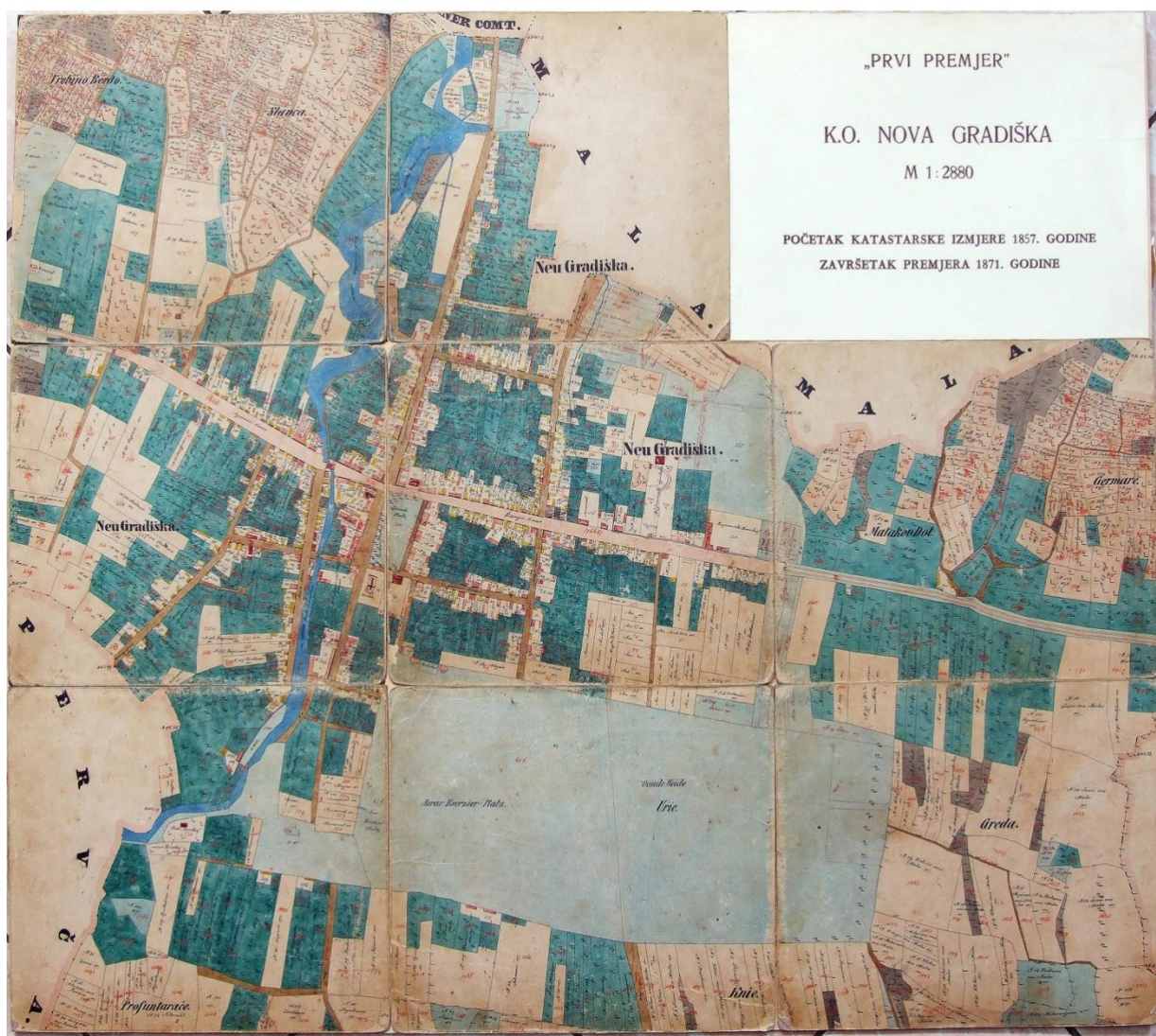

Slika 24.- Razglednica „Skupština hrv. radničke stranke u Cerniku Nova Gradiška“, početak 20. stoljeća privatna kolekcija franjevačkog samostana u Cerniku.

Slika 25.- Fotorazglednica Ljekarna Spasitelju u Novoj Gradiški, HDA.

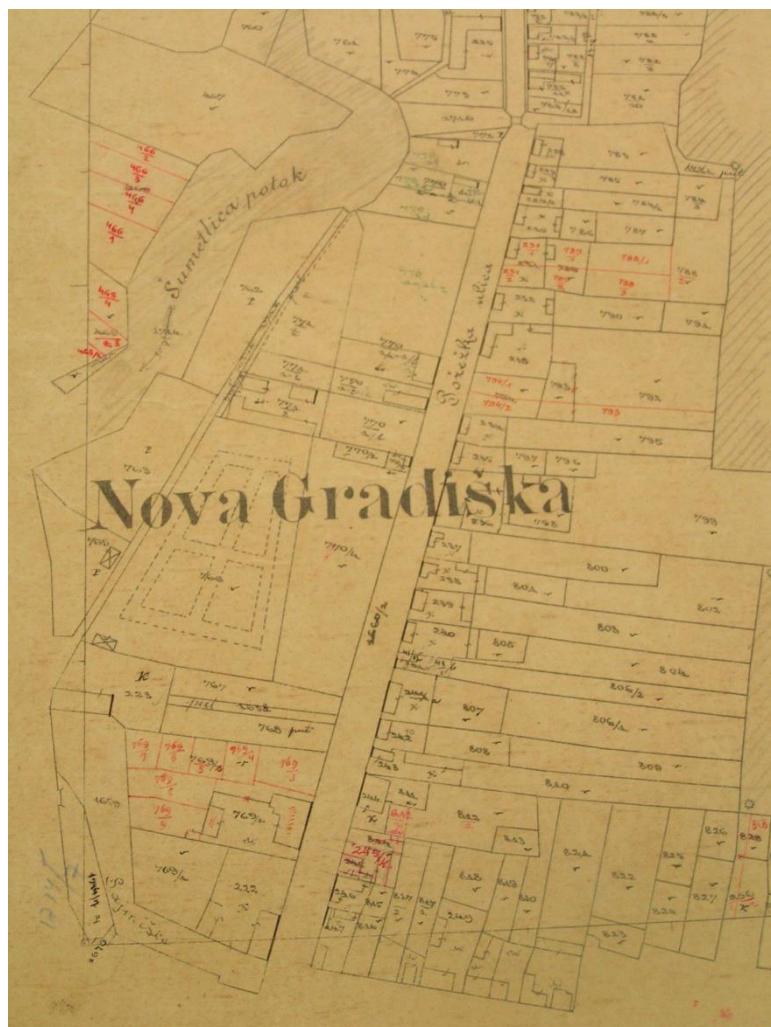
Slika 26. – „Prvi premjer“ 1871. Trgovišta Nova Gradiška. GMNG.

Slika 27. - Dio katastarske karte k.o. Nova Gradiška 1893. , HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju.

Slika 28. - Dio katastarske karte 1893. Sajmište i područje parka tzv. Stara pivovara., HR-HDA, 1421, Arhiv mapa za Hrvatsku i Slavoniju.

Slika 29. - Fotografija Nova Gradiška, prvi poznati snimak Nove Gradiške oko 1890., GMNG.

Slika 30. - Fotorazglednica Nova Gradiška, 1898., Trg Franje Josipa, privatna kolekcija autorice.

Slika 31. - Fotorazglednica Nova Gradiška, 1898., Trg Franje Josipa, privatna kolekcija autorice.

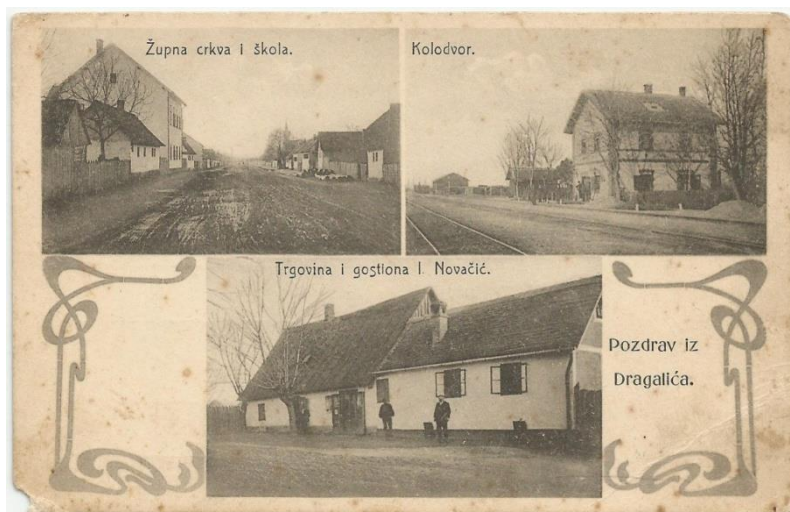

Slika 32. - Razglednica Cernik, 1899., privatna kolekcija autorice.

Slika 33.- Razglednica Stara Gradiška, 1900., privatna kolekcija autorice.

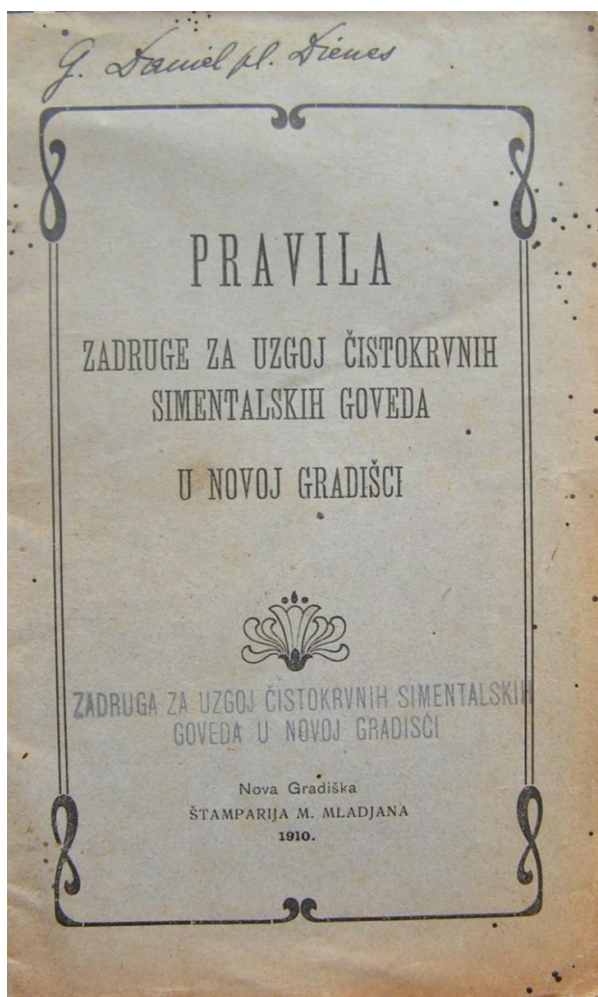
Slika 34. - Razglednica selo Dragalić pored Nove Gradiške, početak 20.stoljeća , privatna kolekcija autorice

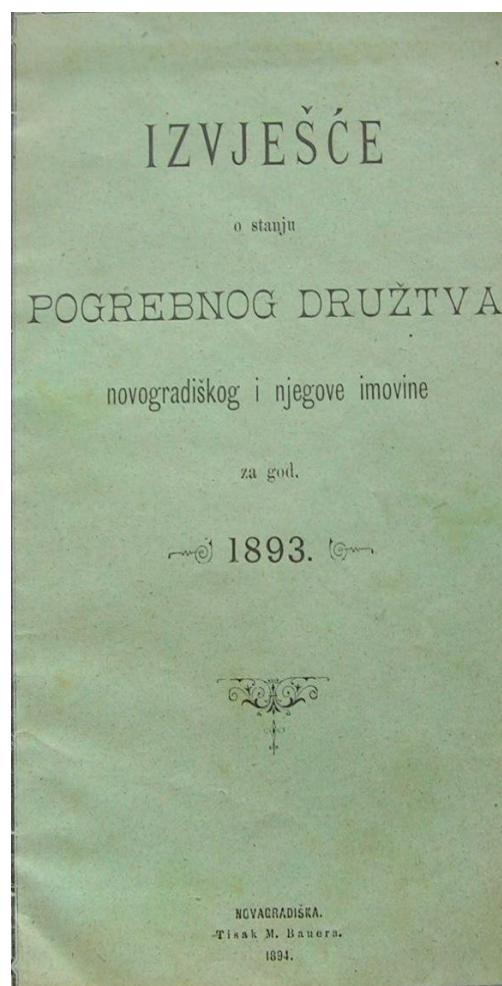
Slika 35. - Razglednica selo Bačindol pored Cernika, početka 20.stoljeća , privatna kolekcija autorice

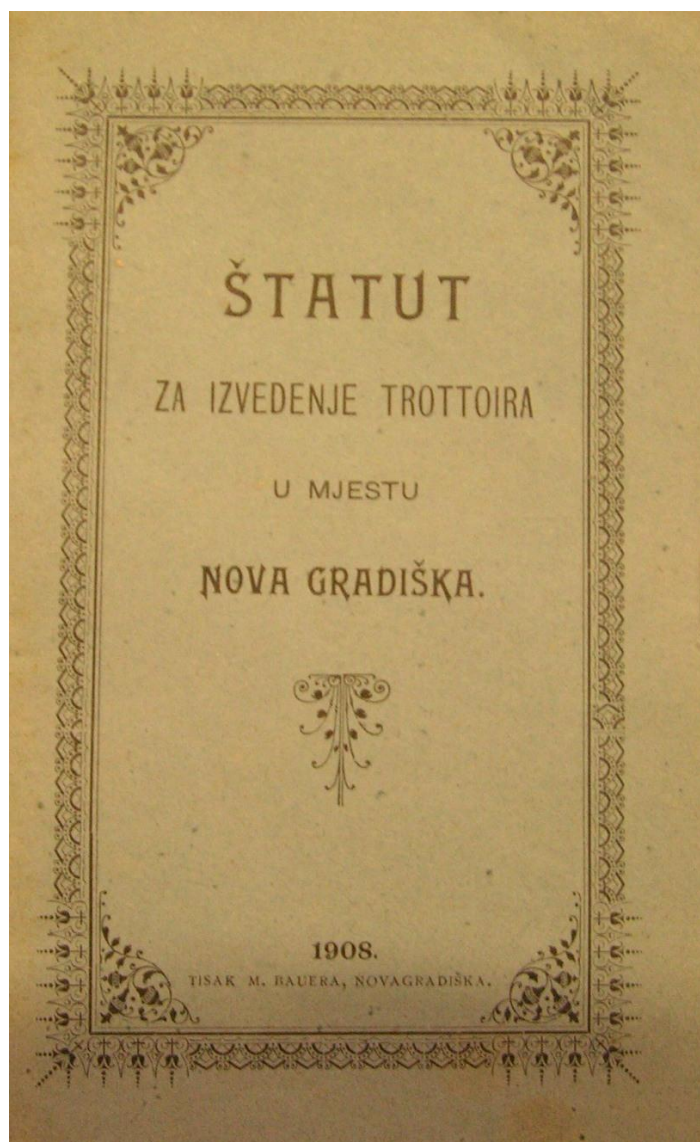

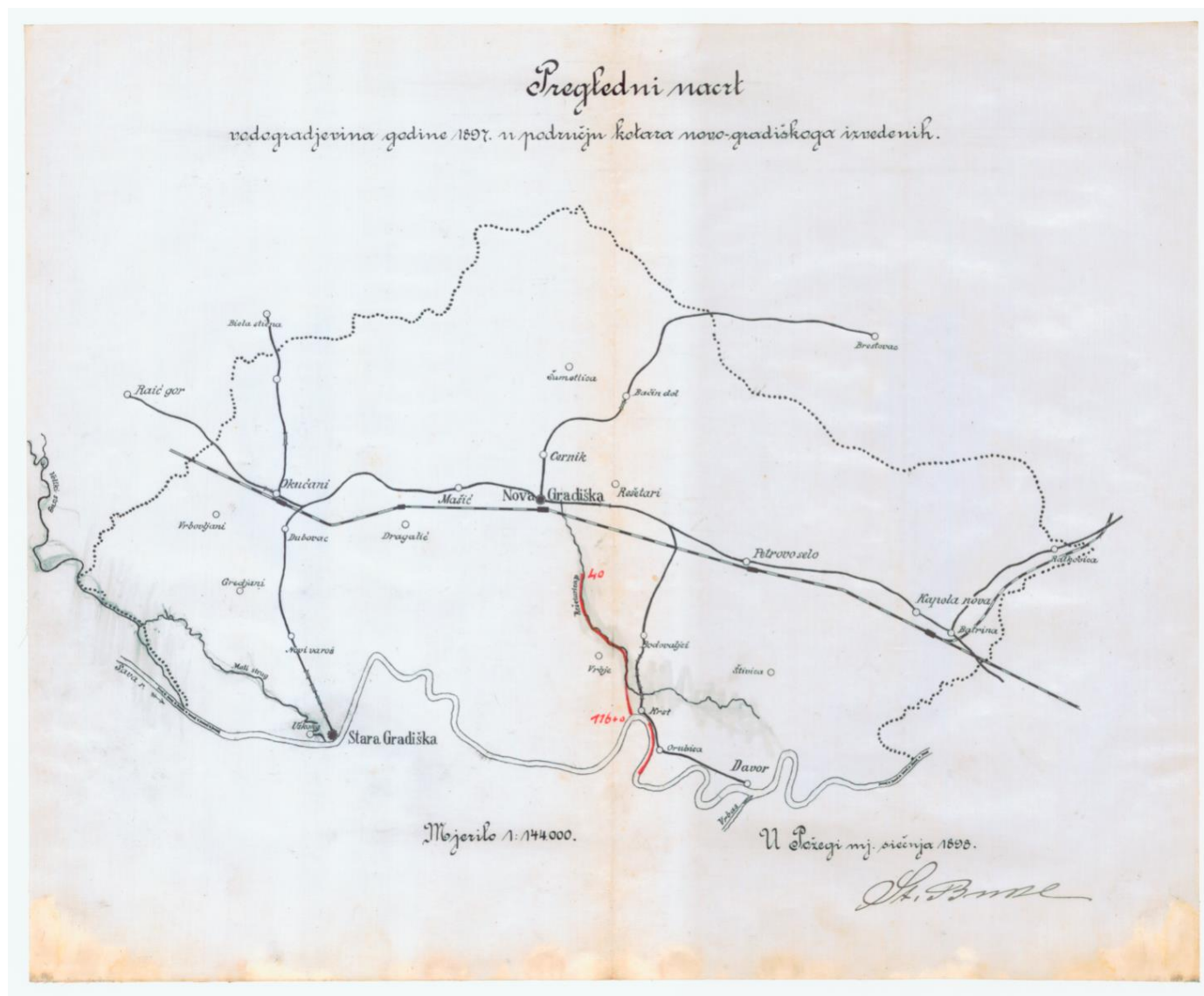
Slika 39.
„Pravila zadruge za uzgoj čistokrvnih simentalnih goveda, u Novoj Gradiški“, Nova Gradiška, GMNG, 1910.

Slika 40.
„Izvješće o stanju pogrebnog društva“, 1893. Nova Gradiška, GMNG.

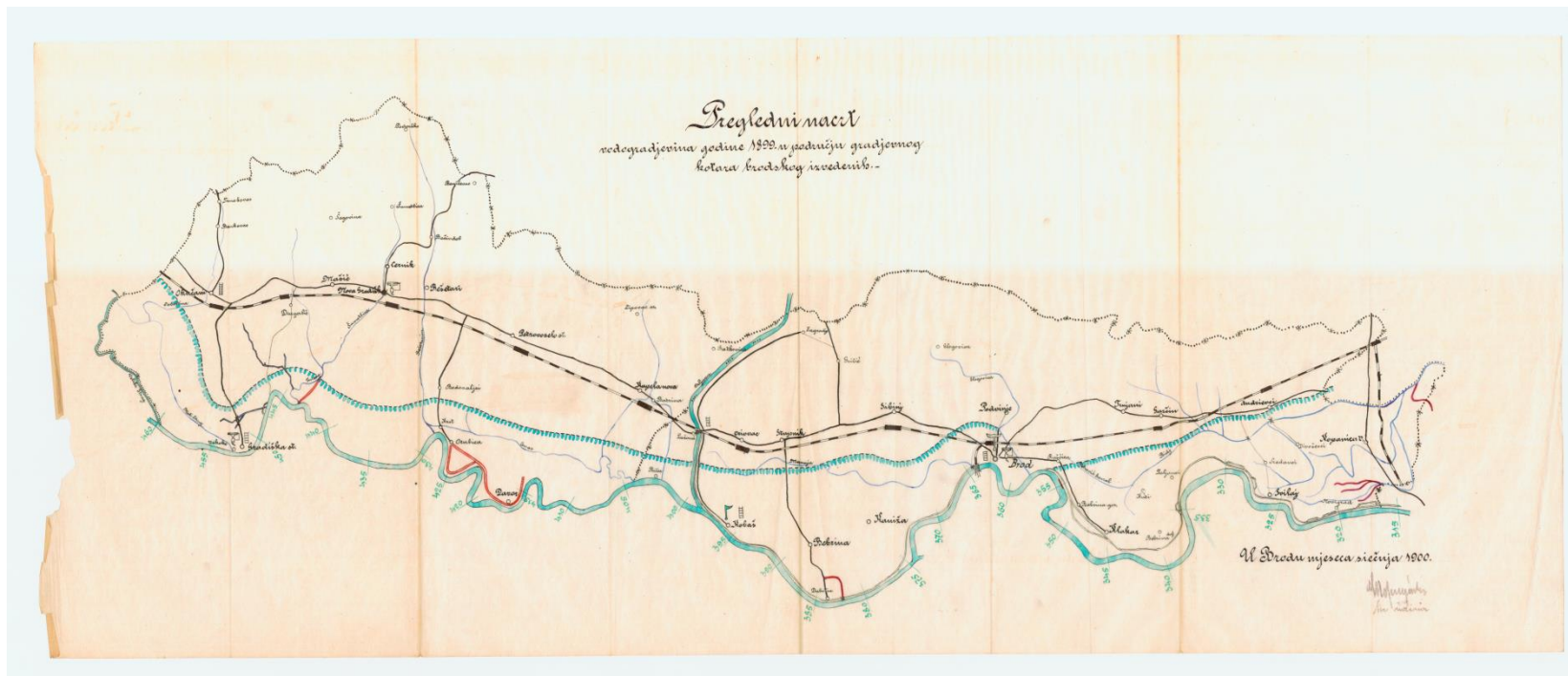

Slika 41. – „Statut za izvođenje trottoira“ Nova Gradiška, 1908. GMNG

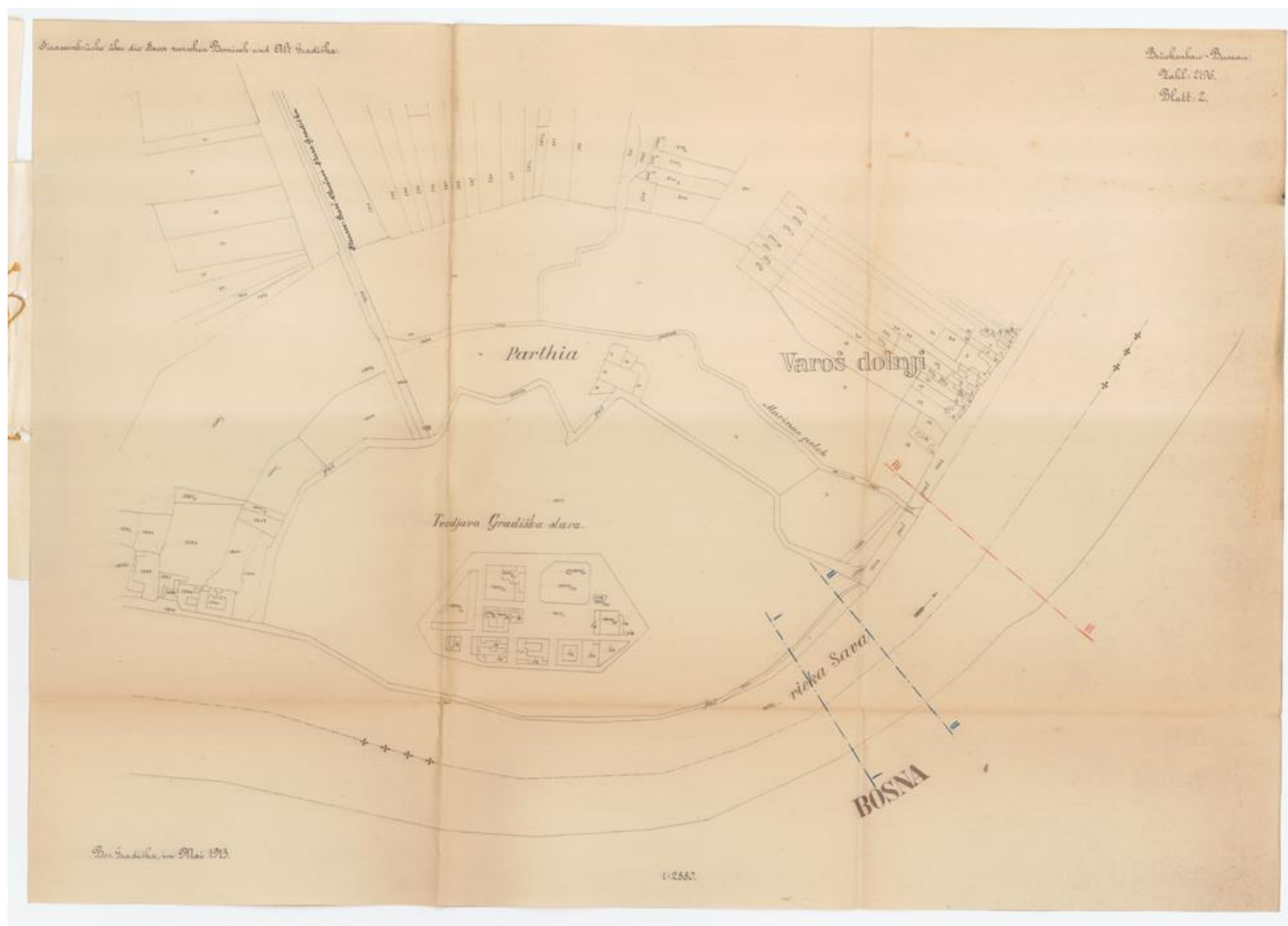

Slika 42. - Pregledni nacrt vodogradevinarstva 1897. u novogradiškom kotaru, HDA.

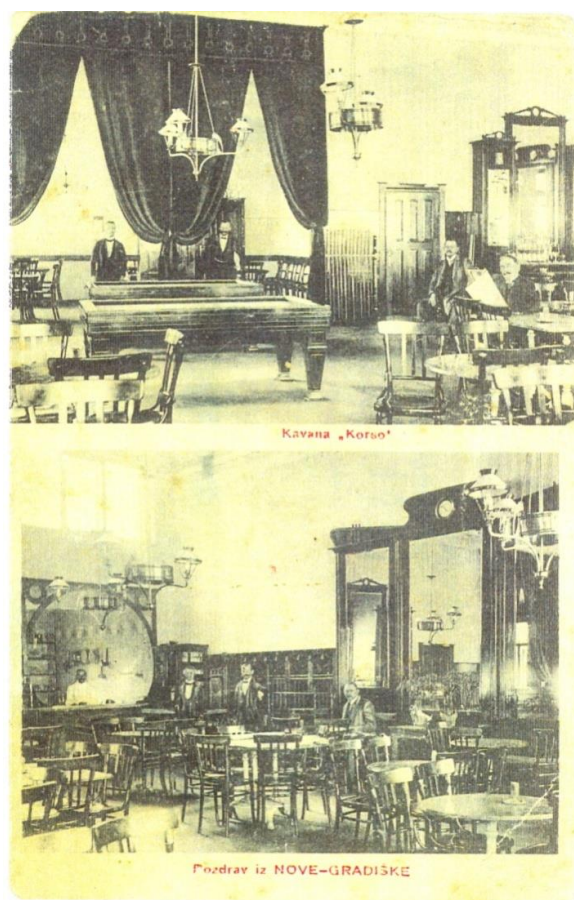

Slika 43. - Pregledni nacrt vodogradjevina u brodskom građevinskom kotaru 1899., HDA.

Slika 44. - Položajni nacrt mosta preko rijeke Save 1913. kod Stare Gradiške, HDA.

Slika 45.- Razglednica interijera kavane Korso, Nova Gradiška 1911., privatna kolekcija Stanko Borić

Slika 46. - Svratiste „Nadvojvodi Dragutinu u Novoj Gradiški“ 1907., privatna kolekcija autorice

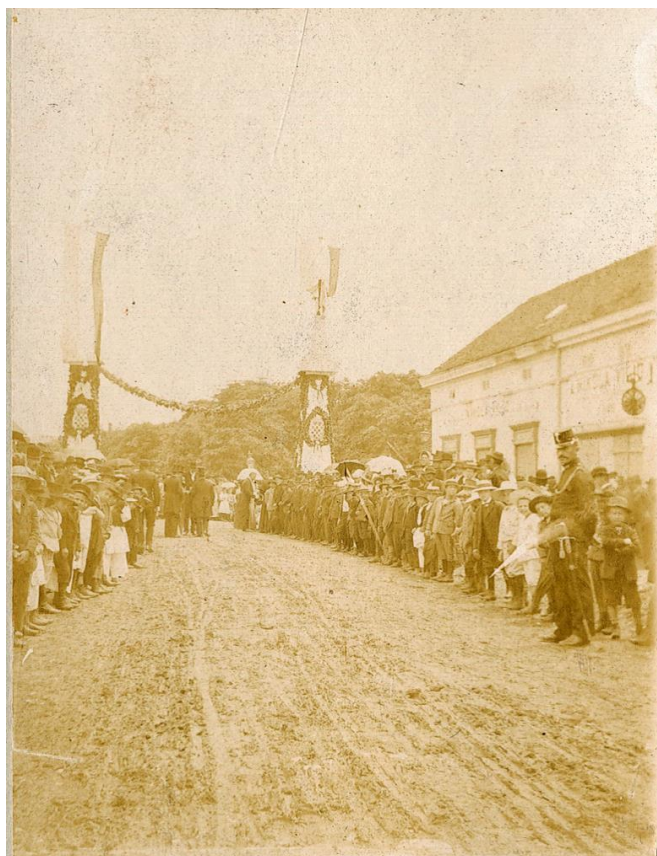

Slika 47. - Razglednica „Uspomena na posjet nadvojvode Josipa“ 1899., Nova Gradiška, privatna kolekcija autorice.

Slika 48. - Fotografija dolaska bana Pavla Raucha u Novu Gradišku, 1910. HDA.

Slika 49. - Fotografija izgleda slavluka za doček bana Pavla Raucha, 1910., HDA.

Slika 50. - Fotografija ban Pavao Rauch u Novoj Gradiški 1910., HDA.

Slika 51. - Fotografija, doček bana Pavla Raucha, 1910., gradska moda, HDA.

Slika 52. - Fotografija, doček bana Pavla Raucha, 1910., seoska moda, HDA

Slika 53.- Fotografija, Nova Gradiška 1910., Automobil, GMNG.

Slika 54. - Razglednica Nova Gradiška, privatna kolekcija autorice.

Slika 55. - Razglednica Okučani, ples s medvjedima na ulici, 1910. Privatna kolekcija autorice.

Slika 56. - Razglednica Nova Gradiška, žene na ulici, 1910. Privatna kolekcija autorice.

17. ŽIVOTOPIS

Iva Salopek Bogavčić rođena je u Zagrebu 1977. Završila je osnovnu školu Ljubljana i Gornjogradsku gimnaziju u Zagrebu. Diplomirala je 2002. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, smjer povijest i filozofija. Tijekom studija bila je stipendist Ministarstva znanosti, obrazovanja i šport. Tokom 2001. zaposlena je kao profesor povijesti u Privatnoj gimnaziji Benedikt Kotruljević u Zagrebu. Radila je kao kustos u Gradskom muzeju Nova Gradiška kao voditelj kulturno-povijesnog odjela 2003. i 2004. te je bila autorica nekoliko izložbi. Magistarski studij hrvatske povijesti upisala je 2004. te je tijekom 2007. obranom rada "Kontinuitet toponima od 1210. na gradiškom području" te je stekla uvjete za prelazak na doktorski studij hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Tijekom 2007. upisuje doktorski studij hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu iz suvremene hrvatske povijesti. U 2012. odobrena joj je tema doktorske disertacije pod nazivom "Novogradiški kotar 1886. - 1914.". Od 2008. godine je vlasnica obrta i galerije antikviteta "Depo vremena" koji se bavi prezentiranjem i izlaganjem antikviteta i slika. Sudjelovala je u projektima s Muzejom Grada Zagreba, Muzejom za umjetnost i obrt te Povijesnim i pomorskim muzejom Istre. Zbog potreba posla na Pučkom otvorenom učilištu u Zagrebu polaže 2007. godine ispit za web dizajnera i 2008. godine trgovački ispit. Od 2007. godine je osnivaatelj i predsjednik neprofitne Udruge osoba oboljelih od kardiomiopatije koja kroz suradnju s liječnicima specijalistima i raznim inozemnim udrugama pomaže ljudima oboljelim od te bolesti. Tijekom 2014. i 2015. periodično je živjela i radila u Češkoj Republici, Prag.

Pregledni i objavljeni znanstveni radovi uključuju:

- Političko i kulturno djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Novoj Gradiški između dva svjetska rata, Godišnji Ogranak Matice hrvatske Nova Gradiška, 2003.
- Novogradiški plakati - odraz međuratnog razdoblja, Godišnji Ogranak Matice hrvatske Nova Gradiška, 2005.
- Terenski obilazak utvrde Bijela Stijena, Obavijesti (Hrvatsko arheološko društvo 1983.), 2006.

- Prilog istraživanju ratnih događanja na gradiškom području tijekom rata 1788.-1791., *Scrinia Slavonica* 7, 2007.

Neobjavljeni radovi u sklopu doktorskog studija:

- Razglednice Nove Gradiške u historiografskom kontekstu, 2007.
- Toponimi 18. st. gradiške župe prema matičnim knjigama, 2007.

Autorska knjiga:

- Razglednice Nove Gradiške i okolice, 2014. u pripremi